A-8087 II
E20

EESTI RAHVA AJALUGU

A-8087

EESTI RAHVA AJALUGU

19107

III

TOIMETANUD:
JUHAN LIBE, AUGUST OINAS,
HENDRIK SEPP, JUHAN VASAR.

K./Ü. „LOODUS“, TARTU, 1935

LV. Põhja sõda. Vene võim Eestis.

Eesti siseelu arengu tee sai mingi selgema ilme just Rootsi aja lõpul. Oli nii palju uut rajatud, mis Eesti rahvuslikule olemasolule ja arengule andis hoopis kindlama suuna kui see varem oli olnud. Rootsi kuningad olid pika võitluse järel allutanud terve Eesti ala, peale meie ajaloolise irredenta — Setumaa. Karl XI äge võitlus Liivimaa aadliga oli lähendanud keskvalitsust rahvale. Kuninga vastuolu aadliga põhjustas talurahva suuremat arvestamist kuningavõimu poolt. Küll jäi veel Põhja-Eesti majanduse arengult halvematesse tingimustesse kui Lõuna-Eesti, kuid aeg ja tugevad valitsejad oleksid suutnud aegapidi ehk siingi anda teist suunda.

Kuid Eestile õnnetuseks sattus ta uuesti ajaloo tõmbetuulte ja raskete aegade keerisesse. Sattus jälle kord sõjaliste suursündmuste areeniks, kus Ida ja Lääs relvad kokku lõid oma võimuhuvides.

Karl XI valitsusaja teisel poolel oli tähelepanu peamiselt pööratud sisereformidele ja välise rahu säilitamisele. Seda ajajärku asendas „talurahva kuninga" järglase — Karl XII päevil hoopis teisepalgeline ajastu. Väline olukord põhjustas muutuse arengujoones. Tekkis üks viimaste sajandite kurnavamaid sõdu — Suur Põhjasõda ja tõi kaasa tähtsa riikidevahelise võimuvahekordade ümbernihutamise Põhja- ja Ida-Euroopas.

Noor kroonprints Karl oli saanud hoolika kasvatuse, mis aga isa varajase surma tõttu jäi pooleli. Teadmisi sõjakunsti, taktika, strateegia ja fortifikatsiooni alal omandas ta põhjalikumalt Rootsi fortifikatsiooniasjanduse tundjalt Karl Magnus Stuartilt. Noor prints tegi ka kiireid edusamme matemaatikas ja keeltes. Peale lühiajalist eestkostevalitsuse tegevust kuulutati aga nooruk liiga vara täisealiseks ja riigipäev andis 15-aastasele poisikesele täie võimu edasi, mis oli seda hädaohtlikum, et tema isa Karl XI oli oluliselt koondanud terve võimu riigis kuninga kätte.

Rahvusvaheline olukord Karl XII valitsusaja alguses. Liit Rootsi vastu.

Noore kuninga ja Rootsi rasket majanduslikku seisukorda suure ikalduse tagajärjel 1695—1697 ruttasid kasutama naabrid: Vene tsaar Peeter I, Poola kuningas August II ja Taani kuningas Kristian V ja kui viimane 1699. a. suvel suri, siis tema järglane Frederik IV. Igaüks pidas silmas muidugi oma erihuvisid: tsaar Peeter igatses tagasi saada Soome lahe ääres ja Soomes vähem kui saja aasta eest Venele kuulunud Ingerit ja Käkisalmi lääni, kuningas Augusti ihad käisid Liivi-, Eesti- ning Saaremaa järele, Taani otsis kõigepealt lõplikku lahendust enda kasuks Holstein-Gottorpi küsimuses, püüdes seal oma mõju maksma pannes kindlustada enesele seljatagust ja peale selle võimaluse korral tagasi vallutada Lõuna-Rootsi maakondi, mis varemini, XVII saj. keskpaigani, olid kuulunud Taanile.

Peeter I noores eas. R. White'i gravüür 1698. a.

Rootsi vastaste lähenemispüüded algasid juba 1697. Esimesed katsesarved ulatas välja Taani, saates erilise saatkonna Venesse; peagi huvitusid Rootsi-vastasest liidust eriliselt ka Vene tsaar Peeter ja Poola kuningas August. Rootsi-vastase liidu kirglikuks õhutajaks sai 1694. a. Stokholmis surma mõistetud Liivimaa aadlimees, Johann Reinhold Patkul, kes peale pikki rännakuid, otsides varju Rootsi agentide eest, oli peatunud mitmes Lääne-Euroopa riigis — Saksamaal, Šveitsis, Prantsusmaal. Lõppeks tutvus ta kuningas Augusti Saksi nõunikkudega, esitades 1699. a. jaanuarikuus ja aprillikuus üksikasjalisema kava selle kohta, kuidas organiseerida Rootsi-vastast liitu Venest, Taanist, kuningas Augustist ja Brandenburgist, kusjuures ühes memoriaalis kuningas Augustile oli lähemalt välja töötatud ka pealetungi kava ise, mille terav ots oli kõigepealt suunatud Riia vastu. 1699. a. kujuneski suure Rootsi-vastase liidu sõlmimise aastaks: 1699. a. augustikuus Taani kuninga Frederik IV ja tsaar Peetri vahel, septembris Frederik IV ja kuningas Augusti vahel ja lõppeks novembris tsaar Peetri ja kuningas Augusti vahel. Rootsilt pidi tagasi vallutatama kõik need alad, mis ta olevat „röövinud oma naabritelt". Lepingu järgi Peetri ja Frederik IV vahel pidid August ja Peeter peale tungima uuel aas-

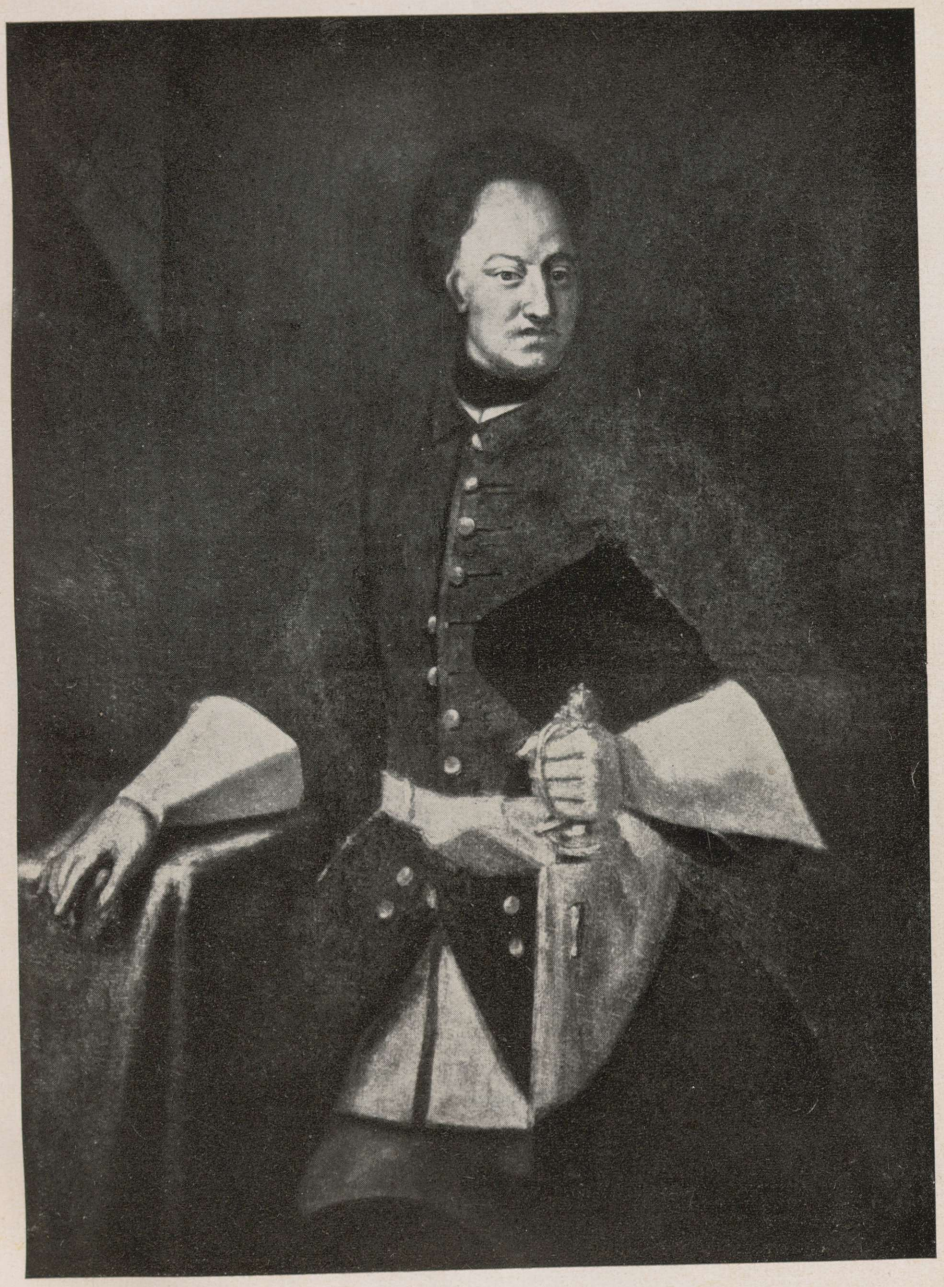

D. V. Krafft maal.

Carolus!

Karl XII.

tal Rootsi Ida-Transbaltikumile, Taani samal ajal Holstein-Gottorpile ja hiljemini maa ja mere kaudu Rootsile enesele. Augusti kohuseks oli aidata tsaarile tagasi vallutada Ingerit ja Karjalat, tsaar aga pidi kiires korras sõlmima rahu Türgiga, et ta saaks võtta osa Rootsi-vastasest sõjast.

Juba 1699. a. augustikuus oli ka Johann Reinhold Patkul Liivimaa rüütelkonna nimel sõlminud kuningas Augustiga erilise kapitulatsiooni, mille järgi Liivimaa pidi alistuma aadlivabariigina Poolale, kuid kuningas Augusti järglastel pidid olema päruslikud hertsogi õigused Liivimaale, ka siis, kui neil pole Poola krooni. Need kapitulatsioonitingimused pidid laienema ka Eesti- ja Saaremaale, kui nad soovivad ühineda selle kapitulatsiooniga.

Joann — Peetri poolvend ja ta nimeline kaasvalitseja († 1696). Kaasaegse gravüüri järgi.

Nagu eespool käsiteldud, variseb reduktsiooniga ja sellega kaasas käiva poliitilise võitlusega nn. Liivimaa „maariik" kokku. Reduktsioon, „maariigi" hävitamine ja Stokholmi karm kohus aadli juhtivate meeste üle tekitas loomulikult Liivimaa aadlis terava meeleolu ja opositsioonitunde Rootsi vastu. Selle kaasnähtusena tekkis Liivimaa aadlis separatism, mille loomulikuks juhiks Liivimaal sai teatav rühm rahulolematuid, kellel oli lähemaid sidemeid Patkuliga ja kuningas Augusti õukonnaga. Neid sidemeid peeti ülal väga suure ettevaatlikkusega. Kuramaa kaudu informeeriti veebruarikuus 1699, et Liivi- ja Eestimaa aadel on nendega, s. t. separatistidega Rootsist lahkulöömise suhtes ühel meelel; maa vallutamine olevat seda kergem, et siinsed kindlused olevat nende ja nende sugulaste käes.

On väidetud, et separatistlik püüe polnud Liivimaa aadlis üldiselt levinud, et see piirdus peamiselt mõningate juhtivate meestega — Vietinghoffiga, Budbergiga, v. Plateniga ja nende sugulastega, millele osutavat seegi, et hiljemini sõja lahti puhkedes Liivimaa aadlimehed täitnud truult oma kohust Rootsi vastu, eriti sõjaväes. Kuid oleks siiski liiga julge väita, et Liivimaa aadli passiivseks jäämine saksilaste sõjakäigu puhul 1700. a. veebruarikuus olevat tõend Liivimaa aadli lojaalsusest Rootsi vastu. Liivimaa separatiste oli muidugi kainestanud saksilaste Riia-vastase retke ebaõnnestumine 1699./1700. a. kevadtalvel. Selleks oli ka Liivimaa aadel saanud minevikus väga õpetliku hoiatuse, nimelt 100 aastat tagasi, Rootsi-Poola sõja aegu, kus aadel, hoidudes ühe või teise võitleva poole poole, oli nii palju kaotanud oma varast ja mõjust.

I. Repini maal.

Peetri poolõde Sofia, kellega Peetril võimuletulekul oli kokkupõrge, ja kes Peetri käsul sulgus kloostrisse. Peetri olles välismaal, katsus Sofia õhutada 1698. a. streeletsite mässu, et võimu uuesti enda kätte saada. Kuid mäss suruti veriselt maha. Pildil kujutatud moment, mil Sofia kloostri akna taga parajasti puuakse ta poole-hoidjaid — streeletseid.

I. Repini maal.

Peeter võiduka väejuhina (pärast Poltava lahingut.)

Liivimaa aadli meeleolu ei võinud Põhjasõja ajal olla oma riiklikult meelsuselt täiesti homogeenne juba sõjateenistuse tõttu Rootsi suurriigi eri osades — Eesti- ja Liivimaa aadlimehi leidus õige ohtrasti ohvitseridena nii Soome, Rootsi enese ja Rootsi-Saksa provintsidesse asetatud sõjaväeosades, muidugi ka siin aadlilipkondades ja värvatud väeosades, osalt ka riigiametnikkudena. Loomulikult võõrdusid

need aadlisoost ohvitserid eriti võõrsil teataval määral kodumaise aadli suguvõsadest ja osalt ka nende ideoloogiast.

Liivimaa separatistide grupp ühes neile kaasamõtlejatega võis komplekteeruda esijoones maal viibivast aadlist, nii mõisaomanikest ja rentnikest, osalt ehk ka ohvitseridest. Ka siin oldi siiski igaks juhuks väga ettevaatlik ja Liivimaa aadli massiline üleminek vastaspoolele on seotud Rootsi võimu lõpliku kokkuvarisemisega Eesti- ja Liivimaal alles a. 1710.

Venemaa euroopastamine Peetri ajal: pikad habemed lastakse sundkorras maha lõigata. Kaasaegne vene puulõige.

Patkulil ja temameelsel separatistide grupil oli võimalik valida Vene ja Poola vahel. Venele allumine ähvardas Balti iseolu: usk oli teine, valitsemine autokraatne, peale selle oli ju Vene sajandite jooksul olnud Eesti- ja Liivimaa põlisvaenlane, kes korduvalt hirmsasti maad laastanud. Hoopis meelitavam tundus allumine Poolale, kus keskvõim nõrk ja aadel mängis maa valitsemisel domineerivat osa. Heaks eeskujuks võis olla ka Preisi, eriti Kuramaa, mille aadliga Liivimaa aadlil olid tugevad sugulus- ja seisuslikud sidemed.

Liivimaa separatistide juhid volitasidki Liivimaa aadli nimel Patkulit sõlmima kokkulepet kuningas Augustiga, andes selleks Patkulile üksikasjalise instruktsiooni. Selles sooviti näha Liivimaad Poola võimu all täiesti iseseisva kirikliku, õigusliku, administratiivse ja osalt ka sõjalise organisatsioonina, kusjuures terve võim oleks koondatud aadli kätte.

Meil on tõendeid Patkuli lähematest sidemetest Liivimaa aadliga 1699. a. algusest peale. On säilinud maanõunik Gustav v. Budbergi (üks Patkuli kaaskannatajatest) kiri krahv Flemingule 28. veebr. 1699, millest ilmneb, kuivõrra separatistid usaldasid Patkulit. Sama päevaga on dateeritud ka instruktsioon Patkulile, mille najal see pidi sõlmima Liivimaa aadli nimel kapitulatsiooni kuningas Augustiga. Patkuli ja Augusti vahel sõlmitud kapi-

tulatsioonis arvestati nii Patkuli kui ka Liivimaa separatistide ja kuningas Augusti huvisid. Liivimaale kindlustati luteri usk, kinnitati aadli privileegid, annulleeriti reduktsioon ja aadli huvide vastased määrused Rootsi ajal. Liivimaa pidi saama iseseisva kirikliku, kohtu ja administratiivse organisatsiooni, lubati sisse seada aadlimatrikkel, soovikohaselt võtta osa ka Poola riigipäevadest, pidada Poola õukonnas oma huvide kaitseks esindajat jne.

Liivimaast taheti moodustada riiki Saksa seisusliku väikeriigi (Landesstaat) eeskujul, alistades teda Poolale ja kuningas Augustile. Taotelles aadli ainuvõimu ja kättemaksu Riiale viis Patkul läbi, et Riia pidi kaotama Stephan Bathory ja Sigismund III poolt antud suured eesõigused Liivimaa aadli kasuks. Põhjendusena oli ette toodud Riia mittelojaalsus Gustav Adolfi aegses Rootsi-Poola sõjas (mis tõeliselt aga ei vastanud tõsiasjadele). Riia kindlus pidi minema aadli kätte, aadel pidi seal ametisse panema linnusekrahvi, samuti pidi aadli kätte antama ka linna võtmed.

August II. Jan Matejko järgi.

Tõeliselt oleks Patkuli kapitulatsiooni teostumisel tekkinud riik riigis, kus võim oleks koondatud aadli kätte. Patkul ja separatistid kui ka Rootsi-vastased liitlased arvestasid muidugi Rootsi suurriigi kiiret kokkuvarisemist liitlaste samaajalise pealetungi tõttu mitmes kohas. Tõeliselt kiskus aga Suur Põhjasõda võitlevad pooled kauakestvasse, kurnavasse ja neid riike otse vapustavasse võitlusse. Oodatud kerge sõja asemel tekkis pikk ja ääretult kurnav võitlus, mis riikide ainelistele ja moraalsetele jõutagavaradele sai otse saatuslikuks, ega jätnud õige rasket pitserit vajutamata Vene riigi ühiskonnakorrale, mõjustades üldist vaesumist ja talupojaskonna olukorra paheнemist. Poola riiklik seisukoht nõrgenes sõja hävitusega ja siitpeale on Vene poliitilistel motiividel seganud end alatasa Poola sisemistesse asjadesse.

Rootsi-vastane liit sõlmiti Lääne-Euroopa ja Rootsi ees suure saladuskatte all. Rootsi diplomaatilised esindajad ei suutnudki avas-

tada vastaspoole samme. Eriti lihtsameelseks ja väheosavaks osutus Rootsi revident Moskvas Thomas Knieper. Kuuldusi ja aimusi oli olemas, esijoones tolleaegses tähtsamas diplomaatilises keskuses Haagis. Ka Rootsis eneses kardeti, kuid see oli enam üldine hirm idanaabri ees. Rootsi võimukandjatest Eesti- ja Liivimaal osutus kõige ettenägelikumaks vana, elutark ja tubli Riia kindralkuberner Erik Dahlberg. Murega jälgis ta Saksi sõjavägede koondumist Riia lähedusse Kuramaale. See kartus võttis õige tõsise ilme 1699. a. lõpul ja 1700. a. alguses. Vene suhtes viisid Dahlbergi sääraseile mõtteile geopoliitilised ja majanduslikud kaalutlused, arvates, et Vene programmi kuulub tingimata merele juurdepääsu otsimine Ingeris Neevalinna (Nyeni) kohal, mis ka hiljemini Põhjasõja aegu osutus täiesti põhjendatuks.

Olukord Eestis. 1695.—97. a. ikaldused ja nälg.

Eesti ja Läti alad läksid Põhjasõjale vastu tugevasti nõrgestatuna suure näljahäda tõttu 1695—1697. Aastail 1695 ja 1696 oli suur viljaikaldus, mille ilmastulistest põhjustest leiame andmeid Põhjasõja sündmuste kaasaeglase Kelchi kroonika ülestähendustes. 1695. a. sadanud alatasa jaanipäevast mihklipäevani külma vihma; ei saadud teha heina, rukis ei saanud õitseda ega valmida. Rukkilõikus alanud alles 3 nädalat peale jaagupipäeva. Oder kasvanud kõrre poolest küll hea, kuid kannatanud enamasti halla läbi. Ka on hall hävitanud muu vilja, nagu herned, läätsed, tatrad. Ainult vähestes paikades jätkunud seda uueks külviks. Sama lugu olnud aed- ja juurviljaga. Seemne puudusel on külvanud mõned alles peale mihklipäeva, teised pole aga üldse külvanudki.

Järgmisel aastal kordus sama lugu: alalise külma vihma tõttu äpardus ka nüüd rukis ja suvivili, nii et enamikus kohtades lõigati külvist ainult neljandik või viiendik. Ikalduse suurusele mõjus kaasa muidugi tolleaegne liiga ekstensiivne põllupidamine. Viljaikalduse tagajärjed avaldusid Kelchi järgi raskesti juba järgmise, 1696. aasta esimestel kuudel, kui tagavarad lõppesid. Leiva nappus oli nii suur, et polnud rahu kerjuste, nii tervete kui haigete eest. Palju terveid inimesi rännanud paigast paika, paludes pisarsilmil, et Jumala nimel, võetagu neid leiva eest teenistusse. Paljud muutunud näljast mustaks ning jõuetuks ja varisenud kokku. Kui seisukord oli raske juba 1696. a. kevadtalvel, siis muutus see otse katastroofiliseks järgneval talvel; pealegi oli siis jaanuarikuu algusest peale vali külm, mis kestis kevadeni. Väga drastiliselt jutustab kroonik:

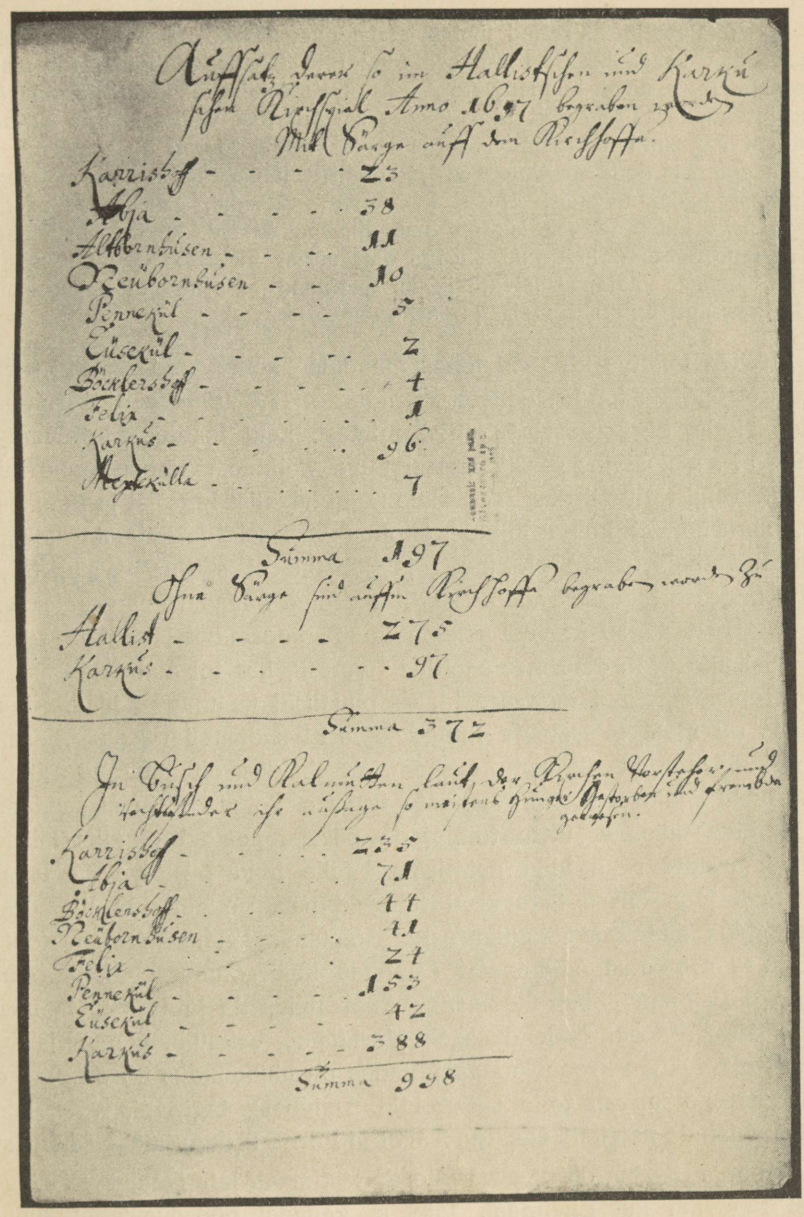

1695.—97. a. näljaaja tagajärgi Hallistes ja Karksis õpetaja poolt 1697. a. surnute kohta koostatud aruande järgi. Ülal puusärkides surnuaiale maetud (197 hinge), keskel puusärkideta surnuaiale maetud (372), ja all kalmetesse ja võssa maetud — 998. Märkusest selgub, et suurem osa neist on nälga surnud ja on olnud võõrad — s. o. mujalt sisse rännanud toitu otsima.

„Sel talvel jätsid paljud mehed maha oma naised, naised oma mehed, lapsed oma vanemad. Öösi ja päeval kuuldi nii linnades kui külades ja maateedel häda ja nälga kannatavate säärast hädaldamist, et kivid oleksid võinud kisendada.“ Ei söödud mitte üksnes aganaid jne., vaid salaja ka surmatud või lõppenud hobuseid, härgi ja muid veiseid toorelt ühes nahaga ja karvadega ja õgiti ka loomade sisikondi; mõningad rahuldanud nälga laipadest tükke lõigates. Neile, kellel surm lähedal, on leivatükk otse hukatuseks olnud. Kelch ise on oma silmaga näinud, kuidas üks umbes 12-aastane poiss närinud suure isuga oma sõrmi, hüüdes: „Oh nälg, nälg!“ Kui ta temale ulatanud leivatükikese, haaranud ta selle kui hullumeelne, kuid langenud otsekohe maha ja surnud.

Kelchi kujutus käib esijoones maaolude kohta, mida ta kui Viru-Jaagupi õpetaja tundis. Sellest on näha, et 1695./1696. a. talvel näljahäda riivas õige raskesti lahtisi inimesi, kuid ikalduse kordumisel 1696. a. suvel ulatus see järgmisel talvel kõikide talupojaskonna kihtideni. Nälja tõttu siirdus Eesti alale palju hädalisi Ingerist ja Soomest, kus nad kohast kohta liikudes kokku varisesid ja hiljemini kokkukorjatult maha maeti. Näljased ja jõuetud ei suutnud valju talve tõttu kaevata maasse haudu. Seetõttu veetud kevadel laipu metsadest ja põldudelt 40, 50 ja veel enama kaupa koormaviisi kokku.

Seisukord oli otse meeleheitlik. Inimesil, kes tol ajal sageli peost suhu elasid, polnud tagavarasid, — puudusid ka magasiaidad. Ainus lootus oli maal mõisale ja linnadele, eriti sadamalinnadele. Abisaamine väljastpoolt oli seda raskem, et ikaldus oli tabanud Põhja-Euroopas laialdasi alasid. Viletsate transpordiolude tõttu ei suudetud vilja talve jääolude tõttu toimetada pärale, pealegi puudus laiadel rahvamassidel raha vilja ostmiseks, mille hind oli õige tunduvalt tõusnud. Maa enese tagavarad tühjusid pea. Loodeti abi linnadest, kus leidus suuremaid tagavarasid. Abistamist pidid juhtima Rootsi valitsuse esindajad, kõigepealt Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg ja Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie ja neile alluvad kubernerid, majandusasehaldurid jne., vaimulik ülemus ja linnad. Ka Liivimaa kroonu magasiaitades oli viljapuudus nii suur, et ei suudetud korralikult toita sõdureidki. Dahlberg tegi, mis võis, käskides abistada nälgijaid rukkiga Tartu ja Pärnu kroonu magasiaitadest.

Hoopis raskem oli aga seisukord Eestimaal, kus ikaldus oli olnud veel tugevam kui Liivimaal. 1696. a. kevadel pöördus Axel Julius de la Gardie esitisega kuninga poole, et Eestimaal hoitaks varuks sügiseseks külviks 2000 tündrit rukist ja suvel abistataks nälgijaid 2000 tündri viljaga. Tagasimaks pidi teostuma lisatasuga, mille abiga pidi asutatama magasiait rahva abistamiseks. Selle teostumine hilistus aga talviste transpordiolude tõttu, kuigi kuningas lubas Lüübe-

A. Karimo järgi.

Põhjasõda.

„Sel talvel jätsid paljud mehed maha oma naised, naised oma mehed, lapsed oma vanemad. Öösi ja päeval kuuldi nii linnades kui külades ja maateedel häda ja nälga kannatavate säärast hädaldamist, et kivid oleksid võinud kisendada." Ei söödud mitte üksnes aganaid jne., vaid salaja ka surmatud või lõppenud hobuseid, härgi ja muid veiseid toorelt ühes nahaga ja karvadega ja õgiti ka loomade sisikondi; mõningad rahuldanud nälga laipadest tükke lõigates. Neile, kellel surm lähedal, on leivatükk otse hakatoseks olnud. Kelch ise on oma silmaga näinud, kuidas üks umbes 12-aastane poiss närinud suure isuga oma sõrmi, hüüdes: „Oh nälg, nälg!" Kui ta temale ulatanud leivatükikese, haaranud ta selle kui hullumeelne, kuid langenud otsekohe maha ja surnud.

Kelchi kujutus käib esijoones maaolude kohta, mida ta kui Viru-Jaagupi õpetaja tundis. Sellest on näha, et 1695./1696. a. talvel näljahäda riivas õige raskesti lahtisi inimesi, kuid ikaldusi kordumisel 1696. a. suvel ulatus see järgmisel talvel kõikide talupojaskonna kihtideni. Nälja tõttu siirdus Eesti alale palju hädalisi Ingerist ja Soomest, kus nad kohast kohta liikudes kokku varisesid ja hiljemini kokkukorjatult maha maeti. Näljased ja jõuetud ei suutnud valju talve tõttu kaevata maasse haudu. Seetõttu veetud kevadel laipu metsadest ja põldudelt 40, 50 ja veel enama kaupa koormavijal kokku.

Seisukord oli otse meeleheitlik. Inimesil, kes toi ajal sageli peost suhu elasid, polnud tagavarasid, — puudusid ka magasiaidad. Ainus lootus oli maal mõisale ja linnadele, eriti sadamalinnadele. Abisaamine väljastpoolt oli seda raskem, et ikaldus oli tabanud Põhja-Euroopas laialdasi alasid. Viletsate transpordiolude tõttu ei suudetud vilja talve jääolude tõttu toimetada pärale, pealegi puudus laiadel rahvamassidel raha vilja ostmiseks, mille hind oli õige tunduvalt tõusnud. Maa enese tagavarad tühjusid pea. Loodeti abi linnadest, kus leidus suuremaid tagavarasid. Abistamist pidid juhtima Rootsi valitsuse esindajad, kõigepealt Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg ja Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie ja neile alluvad kubernerid, majandusasehaldurid jne., vaimulik ülemus ja linnad. Ka Liivimaa kroonu magasiaitades oli viljapuudus nii suur, et ei suudetud korralikult toita sõdureidki. Dahlberg tegi, mis võis, käskides abistada nälgijaid rukkiga Tartu ja Pärnu kroonu magasiaitadest.

Hoopis raskem oli aga seisukord Eestimaal, kus ikaldus oli olnud veel tugevam kui Liivimaal. 1696. a. kevadel pöördus Axel Julius de la Gardie esitisega kuninga poole, et Eestimaal hoitaks varuks sügiseseks külviks 2000 tündrit rukist ja suvel abistataks nälgijaid 2000 tündri viljaga. Tagasimaks pidi teostuma lisatasuga, mille abiga pidi asutatama magasiait rahva abistamiseks. Selle teostumine hilistus aga talviste transpordiolude tõttu, kuigi kuningas lubas Läübe-

A. Karimo järgi.

Põhjasõda.

kist, Danzigist jt. tollivabalt vilja sisse vedada. Kroonu magasiaitadele ja sisseveole ei saadud seega panna suuri lootusi. Meeleheide oli suur. Oli veel lootust linnadele, eriti tähtsamale väljaveosadamale Tallinnale, osalt ka Pärnule, Narvale ja Tartule. Talunikel oli tuttavaid kaupmehi linnas (talupoja-kaupmehed), kellele müüsid oma kaubad ja ostsid, mis neile vaja. Osalt saadigi neilt võlgu, kuid pea hakkasid kaupmehed üldse kahtlema talupoegade maksuvõimes.

Suure häda sunnil siirdus nälgijaid parvedena linnadesse, et leida leiba ja tööd. Tartus, kus tol ajal oli umbes 3000 elanikku, oli ainult linna poolt registreeritud 1697. a. nälgijaid 1500. Tallinnas toidustati linna poolt 1697. a. jaanuarikuu keskel 500, kuid 25. jaanuaril oli linna toidul juba 1450 isikut. Asutakse küll ka nälgijate registreerimisele linna ümbruskonnas, nälginute eest hoolitsemine toimub rehtedes ja küünides, kuid kõiki ei suudeta siiski toidustada ja paratamatult hukkub 1697. a. kevadtalvel palju inimesi. Peagi püüavad linnad lahti saada sisserännanud võõrastest nälgijatest. Tallinna linn saatis neid linna voorimeestega või Rae mõisa talunikkude abiga endistele elukohtadele, kuid mõne päeva järel ilmusid nad tagasi. Eriti raske oli neid tagasi hoida linna alevitest. Polnud ju muidugi tagajärge ka võimude ja linnarae nõudmisel, et kogukonnad peaksid ülal oma hädalisi, — selleks puudusid seal ju tagavarad. Oli ka neid kaupmehi, kes vaatamata suurtele tagavaradele ei tulnud vastu nälgijatele, vaid ootasid soodsamaid turustamisvõimalusi.

Üldine nälja läbi hukkunute arv pole teada, kuid andmed üksikutest kihelkondadest on liigagi kurvad. Hallistes-Karksis maeti surnuaeda kirstudes 197, ilma 372, peale selle olevat surnud veel 998 isikut, enamasti siiski võõrsilt (vt. joon. lk. 1201). Sageli on raske määrata kindlaks kihelkondade surnute arvu, koguni neid, keda maeti surnuaeda, sest paljud matsid salaja ööst, et pääseda matusekulude maksmisest. Võnnu kihelkonnas näit. maetud 939 surnust 739 ilma õpetaja teadmata.

Raske hoop oli tabanud maad, nii linnad kui maa olid väga vaesunud. Kaubandus seisis, puudus maa tähtsam väljaveoartikkel — vili. Linnakassade sissetulekud kuivasid nii kokku, et ei suudetud linnateenijatele palka maksta. Maa majapidamine oli paisatud segi, talupojad ei suutnud maksta maksusid ja võlga riigile ega mõisadele, elanikkonna kahanemise tõttu varisesid kokku maksuühikud ja mõisa- ning talupõldude harimiseks ei jätkunud jõudu. Riigil oli suuri raskusi määriku tasakaalustamisega. Näljahädast kurnatud maa läks majanduslikult rusutult vastu Põhjasõjale. Rahva materiaalne ja moraalne kogujõud polnud enam endine.

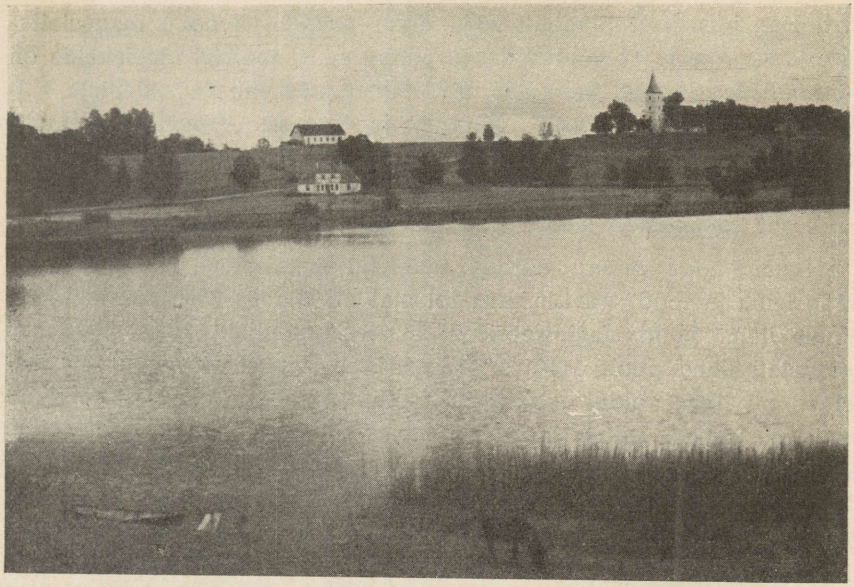

Rõuge kiriku ümbrus.

Põhjasõja puhkemine.

Riia vallutamise kavatsus.

Kuningas Augusti sõjategevuse kavatsustes seisis esireas ootamatu pealetung Riiale ja selle vallutamine. See paistis temale seda kergemana, et kindlustamistööd polnud siin viidud täiesti lõpule ja Liivimaal polnud maal väliväge tõeliselt olemaski. Eesti- ja Liivimaal asetsev vägi, esijoones Soome väeosad ja värvatud väeühikud, olid paigutatud kindlustesse garnisonidena.

Juba 1698. a. sügisel oli August koondanud oma väed Leedusse, et seal teostada oma suveräänsuse püüdeid ja allutada enesele Leedu suuraadlit. Saksi 7000-mehelise väe eesotsas oli feldmarssal Fleming, kes kavatses teostada oma ettevõtet rahulolematute liivimaalaste kaasabiga. Ent retk hilistus ühel ja teisel põhjusel. Seda ei saadud läbi viia, nagu kavatsetud, detsembrikuus, vaid see nihkus edasi järgmise, 1700. a. veebruarikuuni. Dahlberg, kes suure hoolega oli valvanud vaenlase kavatsusi, võis 6. veebruaril kirjalikult teatada kuningale, et on karta saksilaste pealetungi, kuid see kiri saabus Stokholmi alles 9. märtsil. Vana kogenud ja kohusetruu Dahlberg tegi, mis võis, olles ise ees ja taga. Riia kindluse müürid varustati

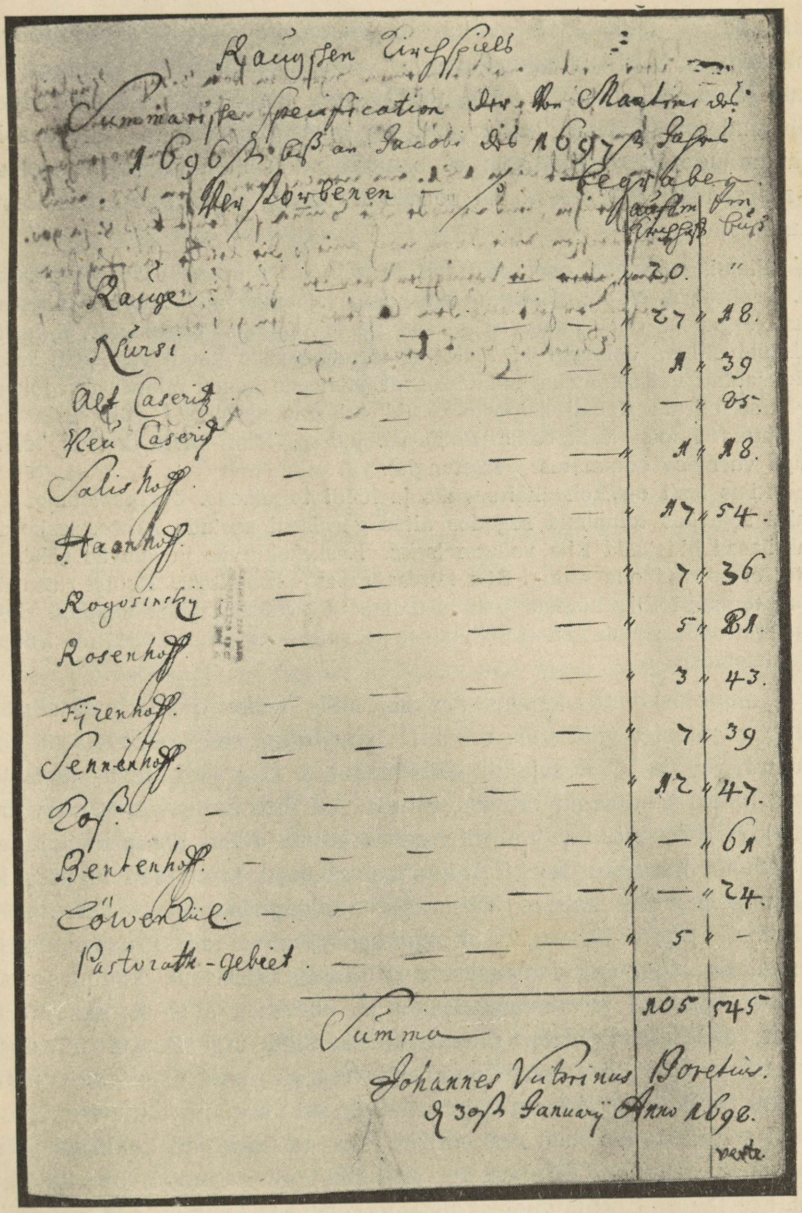

R. Keskarhiivi kogudest.

1695.—97. a. näljahäda laastamistöö tulemusi Rõuge kihelkonnas — õpetaja poolt koostatud aruanne mardipäevast 1696 kuni jaagupipäevani 1697 surnute kohta. Esimeses lahtris surnuaiale, teises „võssa“ maetute arv eri mõisaaladel. Viimase lahtri arvud tunduvalt suuremad.

vajalikkude palisaadide ja kärbistega, nagu see harilikult toimus tolleaegsete piiramiste kordadel. Et vaenlasele jooksukraavidega linnale lähenemisel mitte anda tugipunkte, kisti maha linnamüüridele lähemad majad. Riia juurde toodi ka maal viibiv väike ratsaväesalk. Dünamünde kindlustamisele ei saadud palju mõelda, ainult Koknesesse saadeti 400 meest. Ka soovis Dahlberg ratsaväge abiks Eestimaalt.

Fleming saabus oma väe juurde 8. veebr. ja pea järgnes rünnak. 11. veebruaril oli vastlapäeva õhtu, kus kodanikkond tugevasti pidutses. Just järgneval ööl tahtsid saksilased peale tungida. Kuramaalt ei lastud reisijaid Riiga. Jalavägi ja materjal tormijooksuks pandi regedele, ratsavägi jaotati väiksemateks hulkadeks, et salateede kaudu minnes ära lõigata ja sisse piirata Rootsi eelposte. Kuid esimene saksilaste salk eksis teelt ja sattus Rootsi vahipostile Bolderaa juures, kust kiires korras teatati Riiga vaenlase ootamatust pealetungist.

Riias lasti otsekohe häirepauke ja löödi tormikella. Ka pealetungi ajal Saksi sõjaväes toimunud segadus aitas garnisoni asetuda kaitseseisukorda. Saksilased hilistusid Riia vallutamiseks. Raskekahurväe ja jalaväe vähesuse tõttu ei saanud olla juttugi Riia korrapärasest piiramisest. Rootsi ratsaväeosad tõmmati Riiga. Maal toimus üldine väkkekutse, millel muidugi vaenlase ratsaväesalkade edasinihkumise ja suure segaduse tõttu ei võinud olla tulemusi.

Talupojaskonnas kasvas ärevus, mille terav ots polnud sihitud mitte vaenlaste, vaid mõisavõimu vastu, nagu see korduvalt oli toimunud XVI ja XVII sajandi sõdade puhul. Õpetajad Eesti- ja Liivimaal pidid manitsema rahvast rahule. Väikese kaitseväe tõttu vallutati küll Kobroni-nimeline Riia eelne kants Väina jõe paremal kaldal. Peale kolmekordset tormijooksu vallutati märtsikuu alguses ka Dünamünde, mis kaitses Väina jõelt väljapääsu merele. See jäigi saksilaste pea-võidusaagiks. Lõuna-Liivimaa sai siiski üsna tublisti kannatada: tugevad vaenlasesalgad liikusid siin-seal, kogudes toitmoona, segades juurdevedu Riiale ja kutsudes üles elanikke, eriti aadlit, alistuma Poolale. Elavat kihutustööd tegi Patkul nii aadli kui talupoegade hulgas. Tulemused olid siiski ka üsna tähtsusetud koguni aadli enese hulgas. Separatistidki jäid äraootavale seisukohale. Aadli seisukoht oli seda raskem, et rahutud talupojad hakkasid põletama nende mõisu. Talupoegade üleskihutamisest võttis osa ka Patkul, kes tõeliselt oli talupojaskonna vaenlane ja kujunev aadlivabariik, mis Liivimaal oleks teostatud, oleks olnud kindlasti talupoegade huvide vastu. Kuid talupoegi ei huvitanud siis mitte niipalju poliitiline võitlus, kui võitlus mõisavõimu vastu.

Riia seisukoht oli siiski esialgu raske: Dünamünde langemisega oli ta ära lõigatud merest ja Saksi väe poolt ka maast. Abi oli vaja-

lik, kuid ilmastuolude tõttu võis see saabuda alles hiljemini. 25. märtsil saadi siiski teada, et Soome vägi on Riia alla tulemas. Soome sõjaväed saabusid Narva märtsikuu keskel ja hiljemini, marssides 4—5 rootsi penikoormat päevas. Osa jalaväest peatus Narvas. Soome vägi pidi tulema kokku Viljandisse, kuhu polnud veel ulatunud vaenlase rüüstesalgad. Siia pidid tulema ka ratsaväesalgad Pärnust ning Tartust ja Eestimaa aadlilipkond. Viljandisse koonduva abiväe ülemjuhatajaks nimetati kindralleitnant Otto Vellingk. Vägi pidi suunduma Volmari kaudu Riia alla ja okupeerima üleminekukoha Koiva jõel. Kindralmajor Georg Johann Maydell pidi 1200 ratsa- ja 2000 jalaväelasega kõigepealt tungima Riia juurde. Ka Vellingk ise pidi peajõuga minema vaenlase vastu, teda üleminekukohast välja suruma ja Väina jõe taha tõrjuma. Siin pidi okupeeritama nii hea seisukoht, et võiks takistada vaenlasele üle jõe tulekut.

Ettesaadetud Maydell lõigi saksilasi Võnnu juures. Patkul tõmbus nüüd saksilastega Ādažu juurde, asudes seal jooksukraavidesse. Kuid ka seal polnud neil kaua püsi. 4. mail toimus Maydelli juhatusel kokkupõrge saksilastega, kus viimased peale kerget kaotust tagasi löödi. Ka siit oli ta sunnitud tõmbuma Jumprava juurde. Sissepiiramise kartusel taganesid saksilased õige kiiresti oma positsioonidelt Väina jõe taha, hävitades silla Jumprava juures.

Seekord oli Riia päästetud. Otsesest sõjahädaohust vabanenud Dahlberg kutsus 15. juuniks maapäeva Riiga kokku, kus aadlilt nõuti moona, samuti ka aadlilt ja Riia linnalt seisukoha võtmist Patkuli suhtes. Dahlberg ütles, et Rootsis on saadud teada, et Patkul mitte üksnes Varssavis ei jookse ümber ega esita nii senaatoritele kui ka kardinal-priimasele seda suurt kasu, mis saavat Poola Riia vallutamisega, vaid esitavat ka volitust nii Liivimaa aadlilt kui Riia kodanikkudelt, kes tema plaani toetavat, lubades nende nimel senaatoritele suuri rahasummasid. Arvatavasti pidi neil kuuldustel olema ka teatav tõepõhi. Et separatiste leidus Liivimaa aadli hulgas, seda nägime juba varemini. Võimalik ka, et üksikud neist leidusid ka Riia kodanikkude hulgas. Rootsi valitsus oli kohustanud Dahlbergi seda asja uurima. Ta nõudiski nii aadlilt kui ka kodanikkonnalt kirjalikku seletust, mõistes hukka Patkuli isiku ja tegevuse. Linn tegi seda otsekohe, rüütelkond aga laveeris. Patkuli tegevust hukkamõistev otsus oli seda raskem, et aadel oli korduvalt oma asja, privileegide eest võitlemise ja reduktsiooni tühistamise, usaldanud Patkulile. Eriti raske pidi olema säärane nõue just separatistidele. Dahlberg ei andnud aga järele, ei aidanud mitmesugused aadli kõrvalepõiklemised ja aadel pidi lõppeks tunnistama Patkuli „kelmiks ja auvargaks".

Liivimaad varitses aga uus hädaoht saksilaste poolt. Valmistati Liivimaa, eriti aga Riia vastu uut pealetungi. Seekord mõeldi vaenlaste pool juba Riia tõelisele piiramisele. Riia seisukoht oli seda pahem, et Rootsi väed olid õige tõsiselt seotud Taani sõjaga Šlesvig-Holsteinis ja Taani enese vastu, nii et polnud võimalik Rootsist enesest abistada Liivimaa väge. Võidi ainult saata välja üks sõjalaev Danzigi ja Pillau vahel ristlema, et võtta kinni neid laevu, millel võis olla raskekahureid Marienburgist, mida Saksi sõjavägi oleks vajanud Riia kindluse piiramiseks. Hiljemini saadeti Kuramaa ranniku ette lisaks veel 4 laeva.

Otto Vellingk, Viljandisse koondatud Soomest tulnud abiväe juht, Rootsi väe parema tiiva juht Narva lahingus. David Richter sen. maal.

Saksi sõjavägi sai kuningas Augustilt käsu Liivimaa vastaseks operatsiooniks juunikuul. Oodati abi ka tsaar Peetrilt, kes aga siis polnud veel sõlminud rahu Türgiga. Türgiga sõlmitud rahu oli aga 1699. a. sõlmitud lepingute järgi Rootsi-vastasest sõjast osavõtu eeltingimuseks. Kuningas Augusti enese järgi pidi teisest sõjakäigust osa võtma 16—17 000 saksilast ja 5—6000 leedulast. Kui veel lisaks arvata Kuramaa hertsogi vägesid, pidi vaenlase vägi ulatuma umbes 25 000 meheni. Juhul, kui oleks saabunud abivägesid tsaarilt, oleks Saksi vägi veel suurem olnud. Vene väed olidki kindral Repniki juhatusel teel saksilaste juurde.

Vahepeal polnud Vellingk teinud katseid vaenlase vägede tagasitõrjumiseks Väina jõe paremal kaldal ega püüdnud piirata Dünamündet. Juuni alguses kirjutas Vellingk kuningale, et tema kavatseb kohe, kui ühe kuu moon koos, minna üle Väina jõe vaenlase vastu ja sulustada Dünamündet. Moona, mida nõutî Liivimaa aadlilt ja mõisarentnikelt, tuli väga visalt kokku. Ka ei saanud ta Dahlbergilt vajalikku raha, sest sealse sõjakassa summadest piisas vaevalt Riia garnisoni ülalpidamiseks. Ka ei edenenud meeste värbamine kohal küllaldase kiirusega.

Nii kulus aeg ja algatus läks vaenlasele. Tugevad vaenlase jõud koondusid Väina jõe vasakule kaldale. Ülemjuhatus usaldati feldmarssal Steinaule. Vellingk ei suutnud takistada vaenlast Väina jõest ületulekul, sest vaenlast kaitses kahe raskepatarei tuli Kuramaa-poolse kalda kõrgustikult. 10—12 Rootsi eskadroni tulid küll nähtavale siinpool jõge, kuid

Lennuvaade Purtse-Liivale.

Purtses toimus kokkupõrge Šeremetjevi ja Narvale appitõttavate Karl XII vägede vahel.

nad ei saanud vihma tõttu kasutada oma püsse ja olid sunnitud tagasi tõmbuma. Järgmisel päeval, 18. juulil, asetas Vellingk väe lahingukorda, oodates vaenlast, Steinau suundus aga temast mööda sisemaa suunas. Vellingk, kartes nüüd äralõikamist, täiendas Riia garnisoni 5000 mehega, peamiselt Soome jalaväega, kus kardeti piiramist, tõmbudes ise sisemaale, peatudes lõppeks Ruhja juures.

Vaenlased aga rüüstasid suure osa Lõuna-Liivimaast, asudes juuli lõpul Riia alla laagrisse, et alata korrapärast piiramist. Riia piiramist sundis aga Augustit katkestama Traventhali rahu Taani ja Holstein-Gottorpi vahel, mille järgi Taani pidi loobuma igasugustest pretensioonidest Holstein-Gottorpi suhtes.

Septembrikuu keskpaigaks lahkusid saksilased tagajärgesid saavutamata Riia alt talvekorteritesse, vallutades aga Riiast ülalpool septembrikuu lõpul tähtsa teedesõlme punkti Väina jõest üleminekul, millele toetudes sooritasid nad rüüsteretki Lõuna-Liivimaale. Riia seisukoht polnud seega kuigi hea. Temal oli lõigatud side merega Dünamünde ja kaugema tagamaaga Koknese kaudu. Liivimaa vägede ülemjuhataja Vellingk seisis aga Ruhja juures laagris, oodates abivägesid Rootsist ja Soomest ja siin värvatavate väeosade komplekteerimist ning hoolitsedes kroonumagasinide organiseerimise eest Tartus, Viljandis ja Pärnus, et kuninga saabumisel teostada retke saksilaste vastu Riia alla.

Narva piiramine venelaste poolt. Narva lahing.

Sündmused mujal, nimelt venelaste pealetung ja Narva piiramine, tõid kaasa, et pealetungi asemel saksilastele, kes pealegi Riia alt olid lahkunud, suundus Rootsi hoop venelaste vastu. Need olid nimelt sulustanud Narva ja asunud selle plaanikindlale piiramisele.

Tsaar Peeter oli sidunud osavõtu rootslastevastasest võitlusest Türgiga tehtava rahuga või vaherahuga. See toimuski 1700. a. juulikuus. Sellest teada saades kuulutas tsaar Rootsile sõja, millest Karl sai aga teada just enne väljasõitu Rootsist Pärnu, et suunduda Pärnust saksilaste vastu. Tsaar oli teinud sõjaks ettevalmistusi, saates välja luurajaid Narva, Neevalinna ja Pähkinälinna. Muidugi toimus luure ka Pihkvast ja Petseri kloostrist Liivimaale. Üldse olid aga siinsed Rootsi võimukandjad peale ettevaatliku Dahlbergi otsesest hädaohust teadmatuses. Ainult Tartu komandant ooberst Karl Gustav Skytte sai erutavaid teateid Pihkvast ja kahtles, kas ka mitte venelased ei tungi peale. Et siinseid Rootsi võimukandjaid viia eksiteele, laskis tsaar aasta esimesel poolel Novgorodis ja Pihkvas levitada teateid, et sõjalised ettevalmistused Venes toimuvad Türgi vastu.

Sellel oligi teatavaid tulemusi. Ettevalmistuste eesmärgiks oli siiski vanadele väeühikutele, kaardiväe, soldatite, streeletsite polkudele uute moderniseeritud väeühikute juurdelisamine.

Tsaari sõjategevuse kava 1700. a. oli koostatud tema liitlaste ja Patkuli tahte vastaselt. Nende arvates tsaar pidi vallutama Ingeri ja Karjalast selle osa, mis kuulunud Rootsile 100 aasta eest, seega siis Käkisalmi lääni. Tsaar aga valis esimeseks vallutamisobjektiks Narva — peale Riia ja Tallinna ühe tähtsama Rootsi Ida-Transbaltikumi kindluse. Olgugi et Narva polnud täiesti kaitseseisukorras, pidi tsaar teda siiski õige tõsiselt arvestama.

E. Brenneri tušijoonistise järgi. L. N. v. Hallart. Teenis Saksi sõjaväes — saadeti August II poolt 1700. a. Narva alla, et piiramist juhatada. Langes Narva lahingu ajal rootslaste kätte vangi ning vahetati hiljemini Varssavis vangis oleva A. Taube vastu. Peale vabakssaamist astus jälle Peetri teenistusse.

Kuulduste järgi pidi tsaar saatma Narva alla 70—80 tuhat meest. Ka Vene enese andmete järgi pidi väe suurus ulatuma umbes 70 000 mehele. Narva alla määratud uutest diviisidest saabus sinna lahingu ajaks ainult kaks, peale selle kaks Novgorodi soldatite polku ja mõned streeletsite polgud ja osa irregulaarsest ratsaväest. Hilistusid ka Väike-Vene kasakad hetmann Obidovski juhatusel ja osa irregulaarsest aadli ratsaväest.

Esimestena saabusid Novgorodist Narva alla Novgorodi vojevoodi vürst Ivan Trubetskoi juhatusel olevad jalaväe polgud ühes Novgorodi piirkonna irregulaarse ratsaväe osadega. 23. septembril tulid uute polkudega kindral Ivan Buturlin ja tsaar ise, 1. okt. kindral Adam Weide, 13. okt. ülemjuhataja Feodor Golovin uute jalaväepolkudega ja irregulaarse ratsaväega Boris Šeremetjev.

Narva all võidelnud Vene väe suurus kõikus umbes 35 000 mehe ümber, neist jalaväelasi umbes 28 000. Väe üdi sõjakogemuste poolest moodustasid kaardiväe, Preobraženski ja Semjonovski polgud ja teatavas mõttes ka streeletsite ja vanad soldatite polgud. Aasta alguses värvatud mehed olid küll parajates eluaastates, korraliku

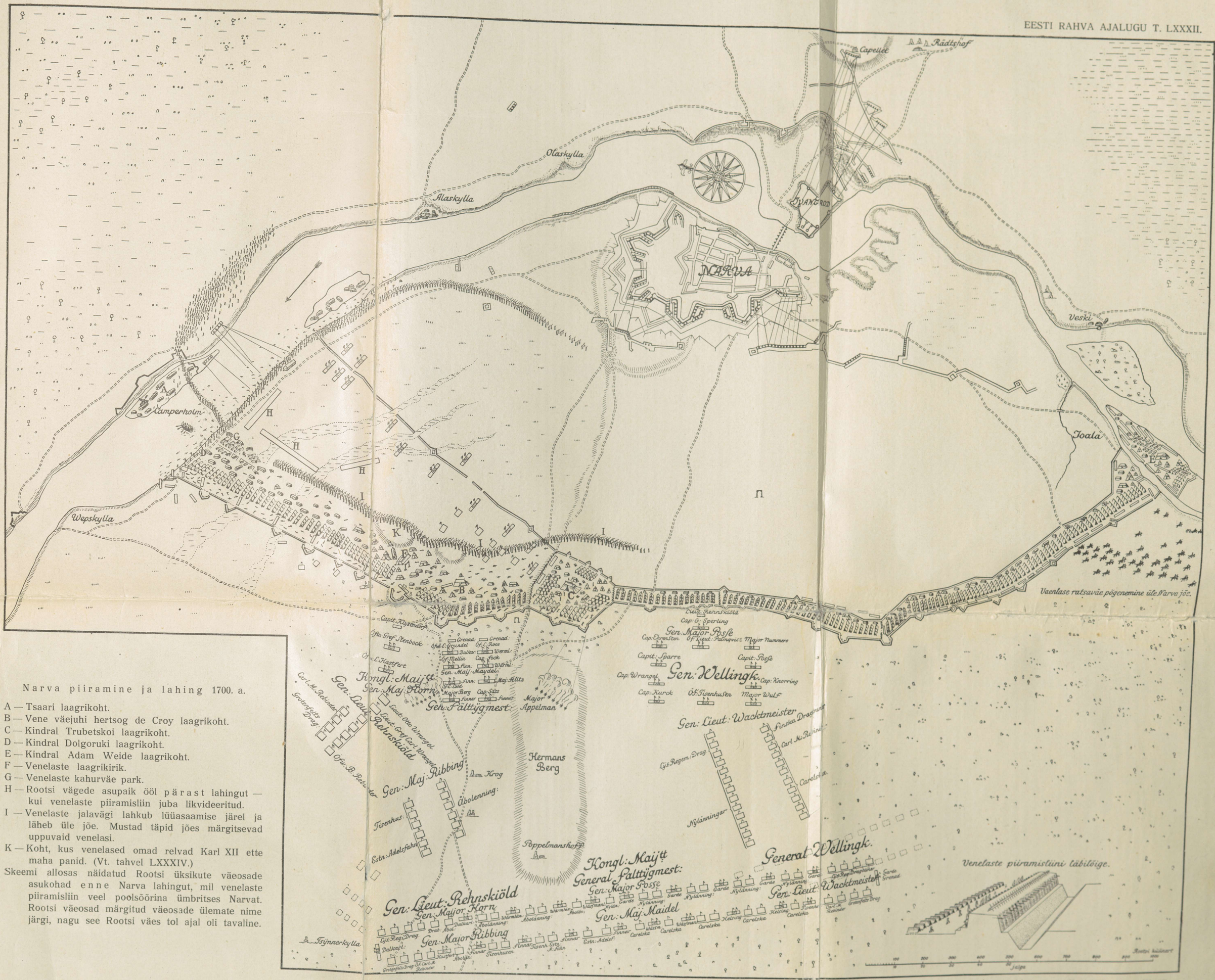

Narva piiramine ja lahing 1700. a.

A — Tsaari laagrikoht.
B — Vene väejuhi hertsog de Croy laagrikoht.
C — Kindral Trubetskoi laagrikoht.
D — Kindral Dolgoruki laagrikoht.
E — Kindral Adam Weide laagrikoht.
F — Venelaste laagrikirik.
G — Venelaste kahurväe park.
H — Rootsi vägede asupaik ööl pärast lahingut — kui venelaste piiramisliin juba likvideeritud.
I — Venelaste jalaväegi lahkub lüüasaamise järel ja läheb üle jõe. Mustad täpid jões märgitsevad uppuvaid venelasi.
K — Koht, kus venelased omad relvad Karl XII ette maha panid. (Vt. tahvel LXXXIV.)

Skeemi allosas näidatud Rootsi üksikute väeosade asukohad enne Narva lahingut, mil venelaste piiramisliin veel poolsõõrina ümbritses Narvat. Rootsi väeosad märgitud väeosade ülemate nime järgi, nagu see Rootsi väes tol ajal oli tavaline.

12.11

riviõppega, kuid ilma traditsioonideta ja kogemusteta. Juhtkond oli äärmiselt kirju juba oma rahvusliku päritolu ja harjumuste poolest. Paremad neist olid välismaalased, kes olid omandanud sõjalisi kogemusi sõdades Lääne-Euroopas. Vene rahvusest ohvitserid aga olid tegelnud idasõjaväljal, kus võitlusviis tugevasti erines Lääne-Euroopa ja Põhja-Euroopa omast. Väga palju soovida jättis ka sõduritemassi usaldamatus välismaalastest ohvitseride suhtes, kes hingeliselt jäid vene sõduritemassile täiesti võõraks.

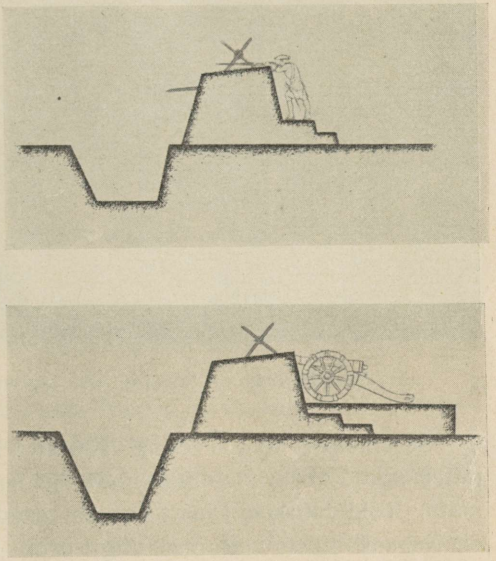

Läbilõige venelaste tsirkumvallatsiooniliinist. Tsirkumvallatsiooniliinid — kraavi ja muldvalliga — ehitati kaitseks linnusele appi tulevate vägede vastu. (Vt. ka Narva piiramisliini tahv. LXXXII.)

Kui Trubetskoi saabus Narva alla, sulustas ta Narva 12. sept. Eestimaa poolt, saates rüüstesalgad Alutagusesse. Eestimaa kindralkuberneril Axel Julius de la Gardiel polnud peaaegu mingisuguseid meeste tagavarasid. Vellingk oli esialgu seotud Ruhja juures saksilaste järelevalvega. Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie kuulutas rivimeestele toetuseks kiires korras üldise väkkekutse, millel oli tulemusi ainult neis kihelkonnis, mis asetsesid otseses vaenlase pealetungi hädaohus. Tungides ühes nendega Kunda jõelt Purtse jõele, nähes aga, et teisi talupoegi ei tule abiks, lahkusid nad. Ka ei õnnestunud Vellingkul täiendada lisameeskonnaga Narva garnisoni, sest venelased olid sulustanud Narva Eestimaa poolt.

Tuli kiires korras väliväe suurendamiseks komplekteerida kohal värvatud väeosi, kahendada aadlilipkondi, nõuda mõisarentnikelt jne. draguneid. Pealootus jäi aga Rootsist ja Soomest tulevatele meestele.

Narva alla venelasteni ulatusid andmed kuningas Karli maabumisest oktoobrikuu lõpul. Kiires korras saadeti 25. okt. Rakvere suunas välja irregulaarse ratsaväega Šeremetjev luureks, Rootsi väe pidurdamiseks ja sideme pidamiseks Augusti Saksi sõjavägedega.

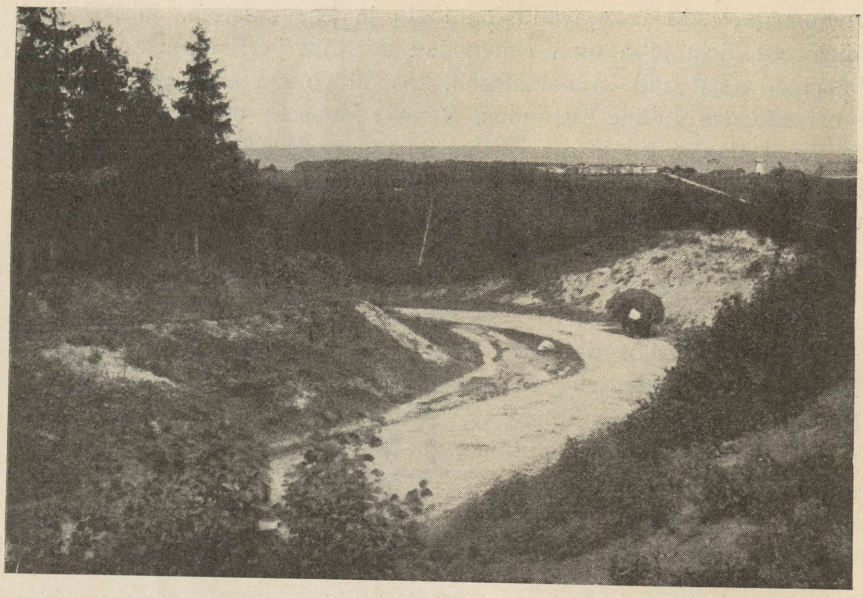

Kunda org — Šeremetjevi tegevusala piirkond 1700. a.

Šeremetjev tungis edasi Kunda jõeni ja Rakvere piirkonda, jättes aga Rakvere okupeerimata ja sealse Rootsi moonalao rüüstamata. Kokkupõrkes Purtse jõel saadi vange, kellelt saadi teada, et Narvat abistav Rootsi vägi saab olema 30—32 tuhande mehe suurune. Narva all täiendati tsirkumvallatsiooniliini, mis ulatus enam kui 7-kilomeetrise kaarena Joalast ülalpool juga Kampersholmi saareni (Narvast allpool). Vene kaitseliin oli liiga välja venitatud ja taganemistee mööda nõrka pontoonsilda Kampersholmi juures väga halvasti kaitstud. Vene paremal tiival oli enam markeeritud seisukohaks Pähklimägi. Ka polnud tsirkum- ja kontrvallatsiooniliinide vaheruum Vene vasakul tiival kitsuse tõttu soodus.

Raskes seisukorras pöördus tsaar abipalvega kuningas Augusti poole, andes Augusti esindajale vandelise tõotuse peale Narva vallutamist Eestimaal ühtegi jalatäit enam maad võtta. Tsaar soovis nüüd, et August koondaks väge Pihkva suunale ühendamiseks Vene väega, et pidurdada seljataguse ähvardamisega Rootsi vägede ilmumist Narva alla. Tehti veel teisi, kaugemale ulatuvaid korraldusi. Tõeliselt muutus seisukord aga aina raskemaks. 11. okt. lahkub tsaarile teadmata põhjustel tsaari armualune, Preobraženski polgu pombardeerijate roodu kapten Johann Gummert Narva. Nähtavasti teotses ta

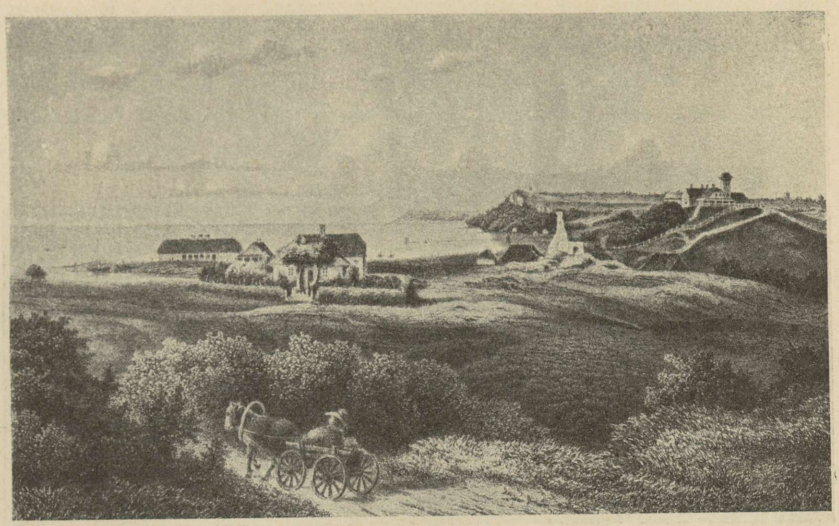

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Purtse ümbrus möödunud sajandi keskel.

siiski tsaari huvides, et välja meelitada Narva garnisonist ühes komandandiga 600—800 meest tsaari vangistamiseks. Horn saab sellest aru, et Gummert püüab Narva garnisoni nõrgestada, ja vangistab ta.

Vellingk, kes tundis olukorda Rootsi Ida-Transbaltikumi sõjaväljal, oli juba omapead teinud korraldusi vägede marsiks Narva alla. Et 1700. a. pidi võrdlemisi palju mehi värvatama, muutus värbamine otsekohe peaaegu sunniviisiliseks. Linnade alevites võeti mehi öösi kinni või jälle joodeti maalt linna tulnud talupoisse kõrtsides, pistes neile käsiraha pihku. Ka maal polnud värbajate eest pääsu. Võeti mehi sealt, kust saadi, koguni kirikusse minekul nabiti mehi kinni. Hirmust värbajate eest tühjenesid linnade alevid. Tolleaegse mõisamajapidamise süsteemi juures, kus sooritati töö mõisapõllul pärisorjade vaevaga, mõjus see häirivalt mõisatööle, kuid ka talude eneste majapidamine hakkas sõja kestel ikka enam kannatama.

Kui Narva alla oli saabunud septembrikuu lõpul tsaariga ja Buturliniga suuremal arvul väliväge, tutvus tsaar ühes kuningas Augusti poolt saadetud kindralleitnant Ludvig Nikolaus von Hallartiga lähemalt Narva kindluse seisukorraga. Otsustati Narva vastu ette võtta abiataak Hermanni mäelt Gloria-nimelise bastioni ja piki Narva jõe kallast peaataak Fortuna- ja Triumphi-nimelise bastioni vastu, samuti avati laskekraavid teisel pool jõge, Ivangorodi vastas asetsevail kõrgustikel.

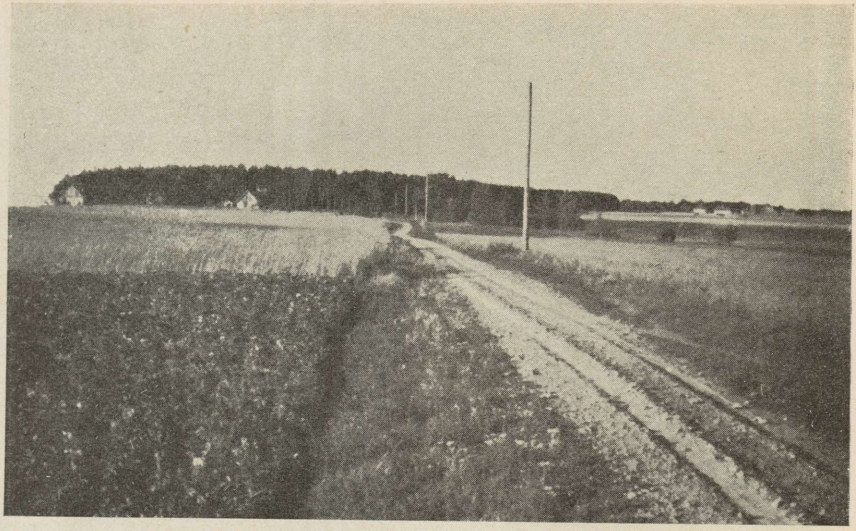

Aa mõis — Karl XII laagrikoht Narva alla minnes.

Aegapidi moodustusid kahurite patareid Ivangorodi ja Narva müüridesse lävede laskmiseks ja mortiiride patareid linna pommitamiseks. 20. okt. avati kõva tuli. Lasti küll lävi Ivangorodi müürisse, kuid mujal polnud tulemusi, pealegi oli laskemoon lõpukorral. Pihkvast Narva alla saadetud laskemoona võttis venelastelt oktoobrikuu keskel Mehikoorma juures ühes lotjadega ooberst Wolmar Anton von Schlippenbach. Sõjanõukogu otsusel toimus 7./8. nov. vahelisel ööl kolmekordne äge pealetung Ivangorodile. Vaatamata silla pommitamisele õnnestus Hornil saata abiväge Ivangorodisse ja järgmisel päeval löödi väljasööstuga Ivangorodi rondeeli alt jooksukraavidest streeletsid välja. Seega oli ka tormijooks Ivangorodile äpardunud, kuid esialgu püüti küll veel kinni pidada Ivangorodi vallutamise kavast.

Suured sündmused olid aga tulemas, mis venelaste plaanidest järsu kriipsu läbi tõmbasid.

Tsaar oli alustanud Narva-vastast operatsiooni teades, et Rootsi väed on seotud Taani sõjaga ja et saksilased piiravad Riiat. Vahepeal oli olukord hoopis muutunud. Tegelikult oli tsaar üksi jäänud. Lõplikult otsustati Rootsi poolt loobuda saksilaste-vastasest retkest kuninga ja kindral Karl Gustav Rehnsköldi kokkusaamisel Vellingkuga Ruhja juures laagris (10.—13. okt.). Operatsiooni teostamine venelaste vastu oli aga hilise aastaaja tõttu ääretu raske: meri oli tormine, lisavägede maabumine Rootsist ja Soomest hilistus, moona kokkuvedu oli hal-

bade transpordiolude tõttu väga pidurdatud. Kui juba suuri raskusi oli läbimarssivate vägede varustamisega öö- ja puhkelaagrites moonaga teel Pärnust Tallinna ja Tallinnast Rakveresse, seda suuremaid raskusi tekitas moona vajalikul määral Rakvere peamoonamagasini hankimine Narva retke sooritamiseks.

Rootsi vägede liikumine Narva poole.

Kindral Vellingku väeosad siirdusid Ruhja alt otsekohe Viljandi kaudu Rakveresse, saabudes sinna oktoobrikuu lõpuks. Pärnus maabunud ja veel maabuvad väed läksid Tallinna kaudu Rakvere ümbruskonda. Tallinnasse käsutati ka Soomest soome väeosad ja hiljemini Rootsist tulevaid väeosi. Eestimaa rüütelkond, kes sõjaväe moonastamise oli enda kätte võtnud, ei saanud, vaatamata suurtele pingutustele, väe moonastamisega valmis. Algas Rootsi-Soome vägede kannatusrikas marssimine sügisesi halbu teid mööda Rakvere ümbrusse. Tuisaselt hüüab üks Rootsi ohvitser, et kuski maailmas pole nii halbu teid kui Eestimaal. Kujuteldagu ainult tolleaegseid oktoobri- ja novembrikuu niikuinii halvasti sillutatud teid, mis olid muutunud otse põhjatuks vihma ja suure transportimise tõttu! Ääretu suur koormus sai Eesti talupoegadele osaks moona vedamisega öö- ja puhkelaagritesse ja peamoonamagasini Rakveresse. Sageli tuli moona voorida ja küütida mõnekümne penikoorma kaugusele, mis kurnas talupoegi kui ka hobuseid.

Talumees Stefan Raabe — pärimustekohane teenäitaja Karl XII väele Narva alla. Kaasaegse lendlehe järgi.

Kuninga Tallinnas viibimisel nõuti Rakvere moonamagasini Narva operatsiooniks ühe kuu moon 25 000 mehele ja 15 000 hobusele. Eestimaa rüütelkond aga leidis selle olevat maale otse väljakannatamatu, toonitades,

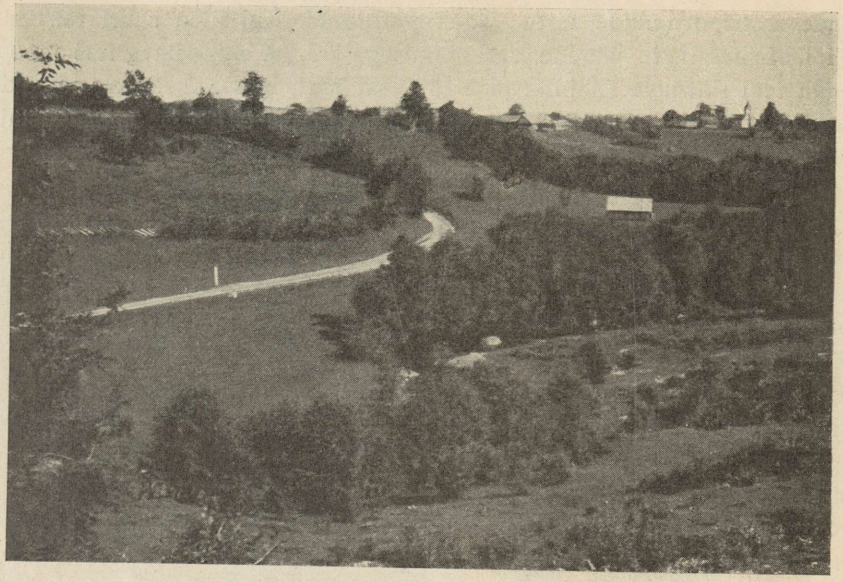

Pühajõe kitsastee. Vana tee, Karl XII aegne, oli sel ajal veidi teisal — läks u. paremal nähtava küüni kohalt.

et moona pidi võetama ka Soomest ja Liivimaalt. Dahlberg tegigi vastavaid korraldusi Põhja-Liivimaa jaoks, moona saatmine Rakveresse aga hilistus. Eestimaa aadel seletas, et ei suudetavat säärast moonahulka anda ka siis, kui poleks olnud suurt näljaaega. Tõeliselt ei tõusnud, vaatamata suurtele pingutustele, moonatagavara Rakvere moonamagasinis enne operatsiooni algust. Edasiminekul oli seal moona ainult 4 päevaks. Sama lugu oli küüthobustega. Ka neid polnud Rootsi väe edasiminekul nõutud arvul olemas.

12. nov. läks Rootsi vägi Rakverest edasi. Edasiminejate täpsat arvu pole teada, küll aga koosnes Laagnas Rootsi vägi 10 537 mehest ja 37 kahurist. Enamik jalaväest oli Rootsist — 4217 meest, ratsaväelasi ainult 672 ja kahurväelasi 334 meest, kokku Rootsist 5223 meest. Teised väeosad olid soomlased ja eestimaalased, Soomest 1676 jala- ja 2742 ratsaväelast, kokku 4414 meest ehk 41,8%, Eestimaa ratsaväelasi 900 — 8,5%. Järelikult olid soomlased ja eestlased võrreldes rootslastega väikeses ülekaaluski.

Sügisel Pärnus ja Tallinnas maabunud Rootsi väeosad olid saanud kogemusi Taani-vastases võitluses ja nende võitlusvõime oli kõrge. Osa soomlasi, nimelt vanemad väeosad, oli võtnud osa saksilaste-vastasest võitlusest juba kevadel ja suvel, osa soomlasi saabus aga sügisel. Esimesed olid tunda saanud sõjavintsutusi, viimased aga olid üsna lühiajalise väljaõppega, olles tõepoolest nekrutid. Rida Rootsi

Osa Pühajõe kitsasteest.

kindraleid ja nooremaid ohvitsere omas võrdlemisi suuri kogemusi sõdadest Lääne-Euroopas, võttes osa Prantsuse Madalmaade jne. vahelistest võitlustest. Peaasi seisis aga selles, et Rootsi sõjavägi oli võitlusvõimelt Vene omast palju tublim.

Rootsi vägi läks Rakverest, võrreldes Vene väe arvuga, hoopis väikesena edasi, moonatagavarad olid otse muret äratavalt napid. Hilissügisese aja tõttu poleks aga nii pea saadud meeskonda kuigi silmapaistvalt tõsta ja paremini moonastada. Olukord Ida-Transbaltikumis nõudis aga kiires korras ühe vaenlase, praegusel juhul venelaste reast välja või vähemalt tagasi löömist ja esijoones Narva kui tähtsa kindluse abistamist.

Julge otsuse, otsekohe edasi minna, tegija oli noor kuningas ise, keda kiskus Narva alla nagu mingisugune vastupandamatu jõud. Nii algas üks suurimaid ja kuulsusrikkamaid sõjaretki Eesti alal, mille kaja kostus üle Euroopa, eriti just Kesk-Euroopa. Retk, mis tõi kaasa Rootsi, Soome ja Eesti väele määratuid pingutusi ja Vene väele suure katastroofi.

Toimus omalaadne suur ajalooline draama. Kokkupõrkes irregulaarse Vene ratsaväega P ü h a j õ e positsioonidel võis tõusta tugevasti Rootsi väe eneseusaldus, olgugi et tavalise rivimehe ja ohvitseri peale võis siiski masendavalt mõjuda teade venelaste kohutavalt suurest arvust, mida venelased ise teadlikult levitasid, nagu nad seda olid

„Šeremetjevi kantsid“ Pühajõel.

teinud ka eelmiste sõdade puhul. Šeremetjev põgenes oma ratsaväeosaga Narva alla laagrisse. Enne Šeremetjevi saabumist lahkus Narva alt tsaar ühes ülemjuhataja Feodor Goloviniga, jättes ülepeakaela ülemjuhatuse kuningas Augusti poolt Vene väkke saadetud hertsog Karl Eugen von Croyle, kes seni Vene väe juhtimisest oli kõrval olnud, kes ei tundnud küllalt Vene väge, nagu see hertsog de Croy'dki. Croy andis küll seisukorrale vastavaid määrusi, tutvudes ühes kindralkonnaga Vene kaitseliiniga 19. nov. hommikul.

Narva lahing 19. nov. 1700.

Vahepeal, 18./19. nov. ööl, olid juba rootslased tutvunud Vene positsioonidega ja 19. nov. hommikul jätkas näljast ja pingutustest väsitatud Rootsi vägi Laagnast edasimarssi Narva alla hommikul kell 10, kus peale Vene seisukohtade hoolikat observeerimist koostati lahinguplaan. Asuti lahingukorda ja kell 2 algas äge ja õige verine pealetung.

Et saada jagu suuremaarvulisest Vene väest kindlustatud liinil, pidas Rootsi väejuhatus vajalikuks Vene väerinde läbimurret kahes kohas, Hermanni mäest põhja ja lõuna pool. Rootsi paremat tiiba juhatas Otto Vellingk, selle jalaväge kindralmajor Knut Posse ja ratsaväge Blechert Wachtmeister.

Vasaku tiiva juhatajaks oli kindralleitnant Karl Gustav Rehnsköld. Selle tiiva jalavägi oli jagatud kahte kolonni, parem kindralmajor Georg

Rootsi jalavägi Karl XII ajal.

Pilt peost Skanseni vabaõhumuuseumis, kus praegusaja sõdurid olid rõivastatud ajaloolistesse mundritesse. Kuue värvuseks sinine, vest ja püksid kollased, müts hall, sukad valged.

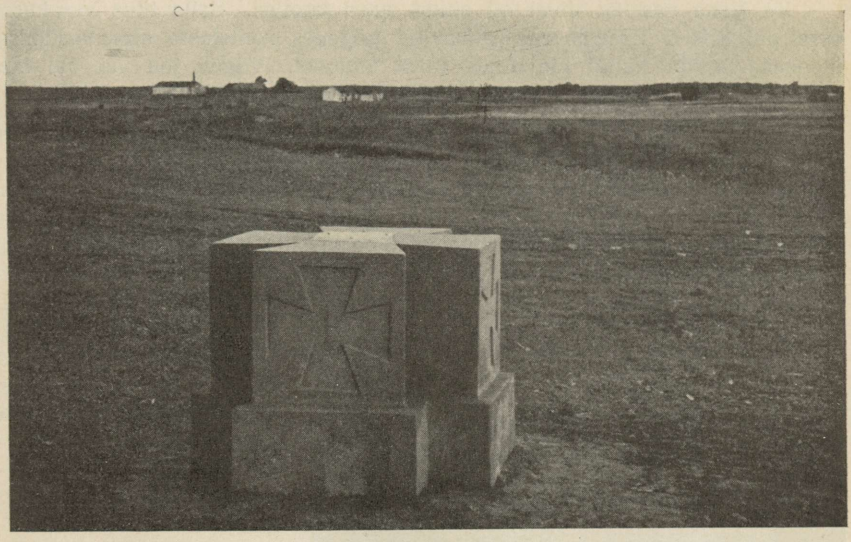

Mälestusmärk kohal, kust Karl juhtinud Narva lahingut. Taamal Pähklimägi — venelaste positsiooni asupaik.

Johann Maydelli ja vasak ooberst Magnus Stenbocki juhatusel ja allpool ratsavägi, kus ka kuningas ise oli. Tagavara-ratsaväkke, puujalaga soomemaalase kindral Johan Ribbingu juhatusel, kuulusid ka Eestimaa ratsaväelased.

Rootsi paremal tiival oli Soome ratsaväelasi enam kui rootslasi, jalaväelasi rootslasi aga enam, paremal tiival aga Rootsi ja Soome jalaväelasi umbes niisama palju, ratsaväelastest rootslasi enam kui soomlasi.

Tormijooksurühmade, mille eesmärk oli Vene kindlustatud liini läbimurdmine, koosseis moodustati siis rootslastest ja soomlastest, kuid ka ratsaväel oli lahingukäigus tähtis osa, eriti vaenlase tiibade sissepiiramisel ja üleskoorimisel.

Jalaväge pidi abistama suurtükivägi, mis oli jagatud kahte ossa, põhjapoolsem kindral Siöbladhi ja lõunapoolsem major Appelmanni juhatusel. Esimene pidi tulistama Pähklimäge ja teine abistama Rootsi parema tiiva pealetungirühma. Põhjapoolsem grupp oli kahurite arvult tugevam.

Rünnak algas loosungiga „Jumala abiga". Rootslastele kasuks oli järsk ilmamuutus. Algas järsku läänetuule saatel äge lumetuisk puhudes venelastele otse silma. Kui rootslased tungisid Vene seisukohtadeni, läks ilm jälle selgeks. Mõõkade ja bajonettidega murti peale õige lühikest ja verist võitlust Vene rinne kolme ossa. Tsentrumis eraldati Trubetskoi laager Vene paremast ja vasakust tiivast. Kui Vene vasakul tiival pidurdus Rootsi pealetung, muutus seisukord Vene paremal tiival otse katastroofiliseks. Siin ruttasid venelased otsekohe läbimurdmise järel Kampersholmi juures pontoonsillale. Vilets sild aga katkes, osa venelasi püüdis jooksukraavidest põgeneda ka lääne poole, kuid seal oli vastas Rootsi ratsavägi, drabantide eesotsas ka kuningas ise.

Ka Vene vasakul tiival oli olnud suuri kaotusi. Selle tiiva vasakusse ossa paigutatud irregulaarne ratsavägi põgenes rootslaste sissemurdmisel ülepeakaela üle Narva jõe Joala joast ülalpool. Vägev joa veevool kiskus aga hulga ratsaväge armutult kaasa (vt. tahvel LXXXII).

Peale esialgset paanikat lokaliseerus Vene paremal tiivas siiski võitlus. Võitluse pearaskus kandus Vene parema tiiva äärmisse, põhjapoolsesse, soppi Kampersholmi silla juurde, kuhu olid asetatud tsaari paremad, Preobraženski ja Semjonovski ihukaardi polk. Suure vaevaga suudeti siin panna vastu, luues vankerkantsi. Et venelastel peale silla katkemist polnud enam põgenemisvõimalust üle jõe, algas võitlus elu ja surma peale. Võitlus kujunes siin nii ägedaks, et tuli komandeerida abivägesid Rootsi paremalt tiivalt. Et öö saabudes tekkis segadusi Rootsi omas väes, tuli lahing ööks seisma panna. Enne seda aga okupeeriti peale kerget võitlust vürst Trubetskoi laager Hermanni mäel.

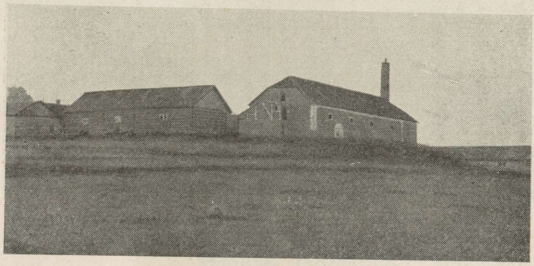

Pähklimägi — Narva lahingu märkkohti — praegu.

Öösi toimus Vene väe raske seisukorra tõttu kapituleerimine. Kella 11 paiku kapituleerus Vene parem tiib Kampersholmi silla juures, õigusega lahkuda relvadega, 20. nov. hommikul kella 5 paiku kapituleerus Vene vasak tiib halvemate tingimustega, lahkudes ilma relvadeta. Kõik Vene kindralid peale Šeremetjevi ja palju muid ohvitsere, suurtükid ja rikkalik muu sõjasaak langes rootslastele.

Üldse olid Vene kaotused Narva operatsiooni, eriti aga lahingu ajal meeste näol õige suured. Regulaarsete ja irregulaarsete väeosade kaotused ulatusid ehk 8000—9000 meheni. Ka Rootsi vägi sai üsna tublisti kannatada: surma sai 31 ohvitseri ja 636 reameest, haavata 66 ohvitseri ja 1187 reameest, kokku surmasaanuid ja haavatuid 1914. Kuid taktikaline võit oli siiski suur ja jällegi loodud side maa kaudu Eestimaa ja Soome vahel. Rootsi väe meeleolu oli suurepärane.

Hoopis löödud oli aga tsaar, kes polnud oodanud nii järsku ja rasket hoopi. Tsaar oli kaotanud kindralid, hulga kahureid ja — mis üsna oluline — venelased kaotasid enesesse usu ning vaatasid rootslastele kui võitmatuile. Kulus aega, kuni Vene väe eneseusaldus ja võitlustahe kasvas. Õieti valus pidi tsaarile olema just kindralite ja ohvitseride kaotus. Lahingu ajal tekkis Vene parema tiiva rivimeestes umbusk võõramaalaste ohvitseride jt. vastu, mis väljendus

G. Ankarcrona maal.

Karl XII Narva lahingus.

selles, et neid hakati tapma, nii et need, näit. kindral Hallart, hertsog de Croy, Preobraženski polgu ülem Blumberg jt., pidid hullunud venelaste eest kaitset otsima rootslaste juures. Ka seegi osutab, et Vene väe võitluskõlblikkust vähendas meeskonna ja juhtkonna heterogeensus.

Et venelaste meeleolu alal hoida, pidas tsaar vajalikuks Vene massidele lavastada äraandmist kui lüüasaamise üht peategurit. Selleks riputati Moskvas Gummerti kuju võllasse. Vene diplomaatilises kirjavahetuses juhiti tähelepanu sellele, et Gummert vaenlase poole üle minnes on sellele avaldanud nõrgad küljed Vene väes. Tõeliselt ei saanud Gummert seda teha juba seepärast, et ta enne lahingut ja lahingu ajal viibis vangina Narvas ega võinud siis anda mitte mingisuguseid andmeid Narva alla suunduvale Rootsi väele. Diplomaatilisis kirjades Taani ja Poola kuningale süüdistati rootslasi ka kapitulatsioonitingimuste mittetäitmises — rootslased olevat kapitulatsioonitingimusi rikkudes jätnud Vene kindralid ja teisi ohvitsere vangi, võtnud väeosadelt relvad jne. Hiljemini kasutas tsaar seda tegelikult ära, et rikkuda kapitulatsioonitingimusi Alulinna vallutamisel 1702, Tartu vallutamisel 1704 jne. Tõepoolest olid Narva all venelased ise rikkunud kapitulatsioonitingimusi, mistõttu ka juhtkond vangistati jne. Vene allikad ja uurimused ei taha ka tunnustada tõsiasja, et tegelikult Narva lahingus Vene parem ja vasak tiib kapituleerusid eraldi ja et Vene vasakule tiivale anti hoopis halvemad kapituleerumistingimused kui paremale.

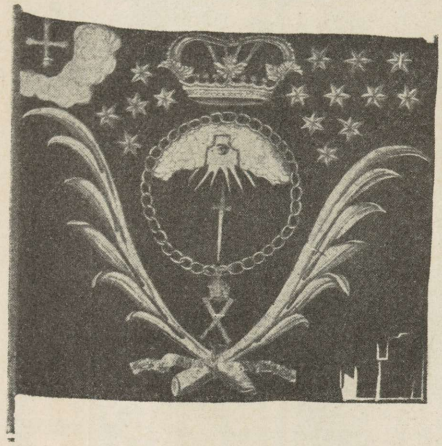

Preobraženski polgu lipp, mis Narva lahingus langes rootslaste kätte.

Peale Narva lahingut oli tsaaril tarvis suuri jõupingutusi, et koguda kabuhirmus Narva alt põgenevaid mehi ja komplekteerida uusi väeosasid. Nüüd hakati jalaväele lisaks moodustama ka regulaarseid ratsaväeühikuid. Rootsi piiri lähedusse koondati aga luure- ja rüüstesalku (Pihkvasse, Petserisse ja mujale). Õige suuri pingutusi nõudis uute kahurite muretsemine. Tsaar tegi siin kõik, mis võimalik, kasutades selleks isegi kirikukelli.

Karl Laiusel. Ettevalmistused uueks sõjategevuseks.

Peale Narva lahingut jäi Rootsi vägi esialgu kohale, minnes detsembrikuu keskel Jõhvi—Iisaku kaudu talvitama Laiuse piirkonda, peakorteriga Laiuse lossis. Vägi oli asetatud Tallinna ja Narva teede äärsetesse mõisadesse ja Eesti küladesse. Nähtavasti oli sää-

G. Cederströmi maal.

Karl XII Narva juures pärast lahingut.

Vangilangenud venelased panevad kuninga ette maha oma väeosade lipud.

rase asetamise põhjuseks venelaste pealetungi võimalused Peipsi järvest põhja ja lõuna pool ja et tarbe korral olla valmis ka saksilaste pealetungi tagasilöömiseks lõunast. Vahiteenistus oli usaldatud väiksematele eelpostidele ja garnisonidele Ronneburgis, Alulinnas ja Vastseliinas, kusjuures ratsa-ihurügement, kes polnud osa võtnud Narva lahingust, oli asetatud alul Koikkülasse, hiljemini Sangastesse.

Karli sõjategevuse lähemaks peaeesmärgiks oli Vene eelpostide Oudova, eriti aga Petseri vallutamine. Nende ülesannetega ei suudetud siiski 1700.—1701. a. talvel valmis saada. Mõlemad vene luure- ja rüüsteabibaasid jäid vallutamata. Ebaõnnestus Magnus Stenbocki retk suure külma ja sügava lume ja raskekahurite puudumisel Oudova alla, ka ei suutnud kindral Jakob Spens ja Volmar Anton v. Schlippenbach vallutada 1701. a. veebruarikuus Petseri kloostrit.

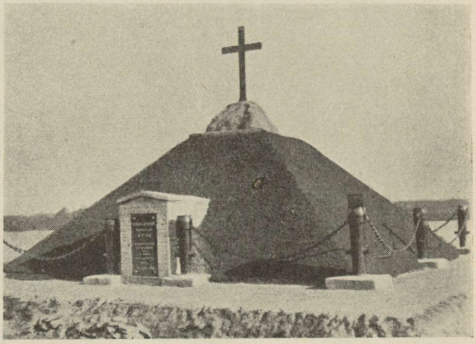

Mälestusmärk Narva lahingus langenud vene sõduritele — Narva jõe kaldal Narvast põhja poole.

Rootsi idapiiri kaitse korraldamisega kerkis päevakorda Eesti rahvuslikkude maakaitseväeühikute, Eestimaal maamiilitsa rügementide ja Liivimaal maamiilitsa pataljonide, ellukutsumine, mille teostamisele asuti 1701. a. suvel. Maamiilitsa ühikute vajadus selgus kuningale ja Rootsi väeülemusele eriti 1701. a. alguses, peale seda kui kuningas ja väejuhatus olid lähemalt tutvunud idapiiri kaitse küsimusega. Siitpeale algab meie arvukamate rahvuslikkude väeosade kujunemise ajalugu. Nende komplekteerumise peaajastuks tuleb pidada aastaid 1701—1704.

Sõjategevuse puhkemine Väina jõe liinil. Lõuna-Eesti kaitse. Erastvere ja Hummuli lahing.

Ka vastaspoolel tehti innukalt ettevalmistusi järgnevaks suveks. Birseni läbirääkimistega kokkuleppe aegu, veebruaris-märtsis, koostati Rootsi-vastane sõjategevuse kava. Peaoperatsioon (augustikuus) pidi toimuma Riia vastu, millest pidid osa võtma tsaari abiväed. Peaoperatsiooni aegu pidid toimuma väiksemad retked nii Ingeri-Soome

Vene vägede ülemjuhataja hertsog de Croy muumia Tallinna Niguliste kirikus. De Croy langes Narva lahingus vangi ja interneeriti Tallinnas, kus ta aga peatselt (1702) suri. (Vrd. järgmine pilt.)

kui ka Eesti-Liivimaa vastu ja alles pärast peaoperatsiooni pidi August aitama tsaaril allutada neid alasid, mis nägi ette tsaari ja Augusti vaheline leping 1699. a. Ka pidi tsaar Augustit rahaliselt toetama. Birseni lepingu sõlmimisel osutus tugevamaks pooleks August, kuna tsaar, kes oli saanud Narva all tugevasti lüüa, pidi järeleandlikumaks muutuma; ka võis ehk tsaarile paista kasulikumana, et Rootsi peajõud ei suunduks 1701. a. Pihkva vastu.

Kuningas Augusti ja tsaari peaoperatsioon nurjus aga Karli suundumisega 1701. a. suvel umbes 18 000 mehega saksilaste ja nendega ühinevate Vene abivägede (viimaseid üle 16 000 mehe) vastu Väina jõe liinil, minnes Väina jõest üle 8. juulil, mille järel okupeeriti Kuramaa. Õnnestunud Väina jõe operatsioon ja Kuramaa okupeerimine tähistas peagi suurt pööret Põhjasõja käigus. Siit peale oli kuningas Karl seotud peavägedega saksilastevastaste operatsioonidega alul Leedus ja Poolas (1702—1706) ja hiljemini Saksis (1706—1707) ja Venevastaste operatsioonidega (1708—1709). Eesti- ning Liivimaa ja Ingeri ning Soome sõjategevuse alad muutusid aga kõrvalväljadeks.

Et Karl 1701. a. suvel kõigepealt suundus Väina jõe liini vastu, on arusaadav. Oli ju Saksi vägi veel löömata ja seisis võitlustasemelt

Isesugune saatus sai osaks hertsog de Croy laibale. Tallinnas elades oli hertsog võlgu teinud, ja surres ei jäänud tal varandust järele. Seepärast ei leidunud ka kedagi, kes oleks väärilise matuse kulud enda kanda võtnud. Nii jäi laip matmata Niguliste kiriku ühte kabelisse seisma. Aja jooksul kuivas laip Niguliste kiriku erilise õhustiku mõjul täitsa muumiasarnaseks ja, asetatuna klaaskasti, muutus üheks Tallinna tuntumaks nägemisväärsuseks.

Ülalolev šarž kujutab momenti, mil Niguliste õpetaja on mingipärast laiba kastist välja võtnud ja seina najale püsti asetanud. Maha maeti hertsogi põrm alles 1897. a.

hoopis kõrgemal kui Vene oma. Ei võinud ju Karl jätta Venesse suundudes seljatagust kindlustamata, seda enam, et selleks kaasa mõjusid ka poliitilised põhjused (Brandenburg-Preisi, osalt ka Taani seisukoht).

Liivimaa ja Ingeri Soome kaitse jäi võrdlemisi väikesearvulistele, nõrga väljaõppega, halva varustise ja relvastisega välivägede hooleks Liivimaal ooberst Volmar Anton von Schlippenbachi, Ingeris kindralmajor Abraham Cronhjorti juhatusel, millele hiljem lisandus eriline

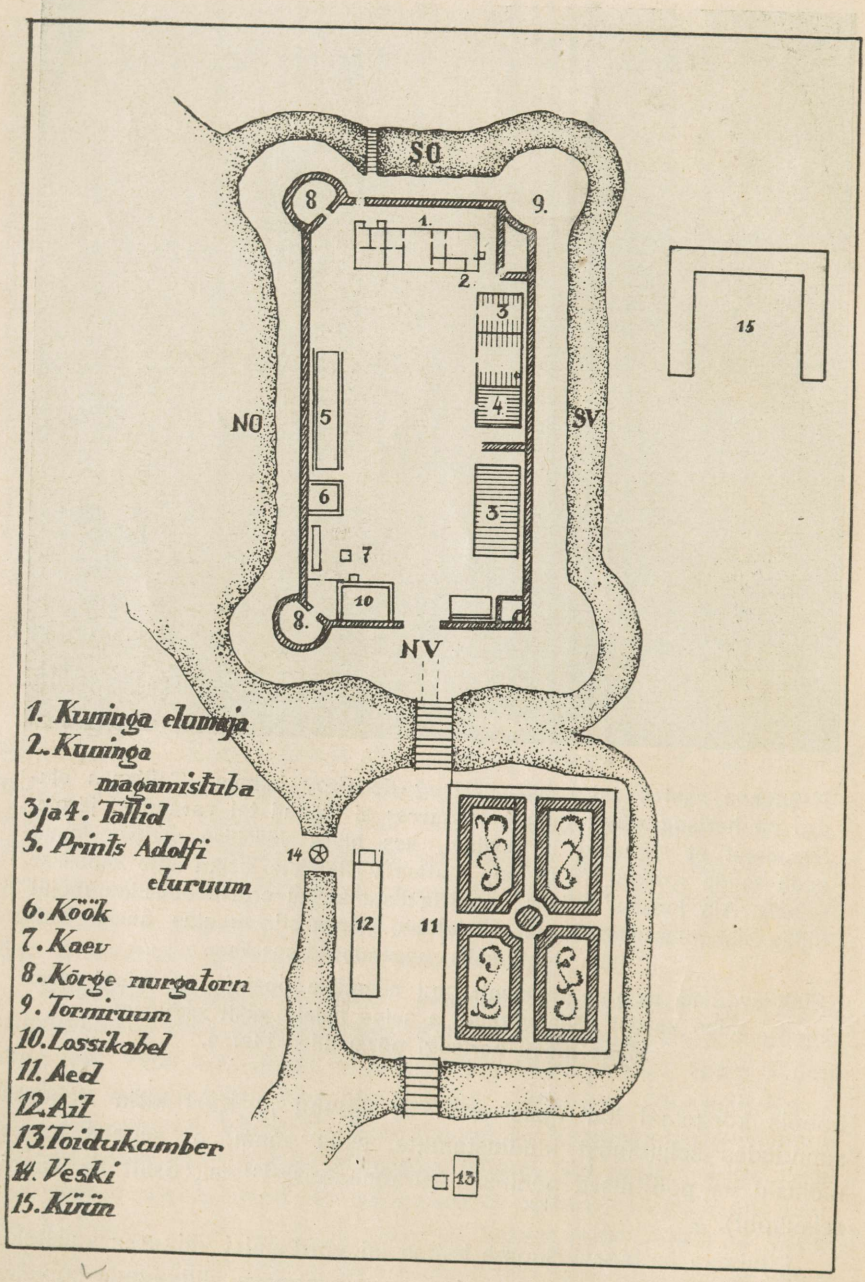

Laiuse loss 1700./01. a. talvel, Karli peakorterina.

väliväg̃i Kuramaal kindral Adam Ludvig Lewenhaupti juhatusel. Piiri kaitsel pidid sekundeerima ka Alulinna, Tartu, eriti aga Narva garnisoniväed jne. Piiri otseseks kaitseks said tähtsa ülesande nii Liivi- kui Eestimaal Vasknarva suunas kohalikud maamiilitsa, s. o. eestlastest koosnevad väeosad, värvatud ja seisuslikud väeosad, kuna enamiku Liivimaa väliväe tuumast moodustasid soomlased, osalt vanad, osalt uued. Neile lisandati värvatud, maamiilitsa jne. väeosasid. Kindluste garnisonidesse kuulus värvatud mehi ja soome väeühikuid.

Karl Gustav Rehnsköld, Rootsi väe vasema tiiva juht Narva lahingus, kes hiljemini väejuhina etendas tähtsat osa. Juhatas ka Poltava lahingut.

Rootslaste seisukord oli seda täbaram, et Vene peaväed samal ajal olid koondatud peamiselt Pihkva ja Novgorodi piirkonda kui peabaasidesse ja nende abibaaside Petseri ja Oudova piirkonda, kusjuures arvuline ülekaal oli umbes 7-kordne. Pealegi oli Venel hea võimalus rakendada suuremal hulgal väge, et lüüa lahus v. Schlippenbachi ja Cronhjorti väge.

Alul õnnestus Schlippenbachil siiski oma ülesannetega valmis saada, läkitades peaväest piirile moonamagasinide, teede sõlmepunktide jne. kaitseks ja luureks väiksemaid 200- kuni 300-mehelise ratsa- ja jalaväesalku, kes pidid pidama sidet omavahel ja peakorteriga. Viimane asus esialgu Alulinnas, kuid 1701. a. sügisel toodi üle Kirumpäässe. Säärane väeosade detašeerimine piirile ja peavägede paigutamine Kirumpää piirkonda osutus hiljem õige otstarbekaks nii venelaste pealetungi tagasilöömisel 1701. a. septembrikuu alguses ja ka hiljem. Vaatamata Vene suure väe (11 000 meest) võidule (5. sept.) väikesearvulise Rootsi kaitseposti üle Räpinas, pidid nad taganema seetõttu, et samal päeval kaks teist Vene väge said lüüa Kasaritsal ja Rõuge kiriku juures. Ka rüüsteretke ei saanud venelased seekord teostada. Sellevastu aga tihenesid kasakate, tatarlaste ja kalmõkkide rüüsteretked eriti Alulinna piirkonda.

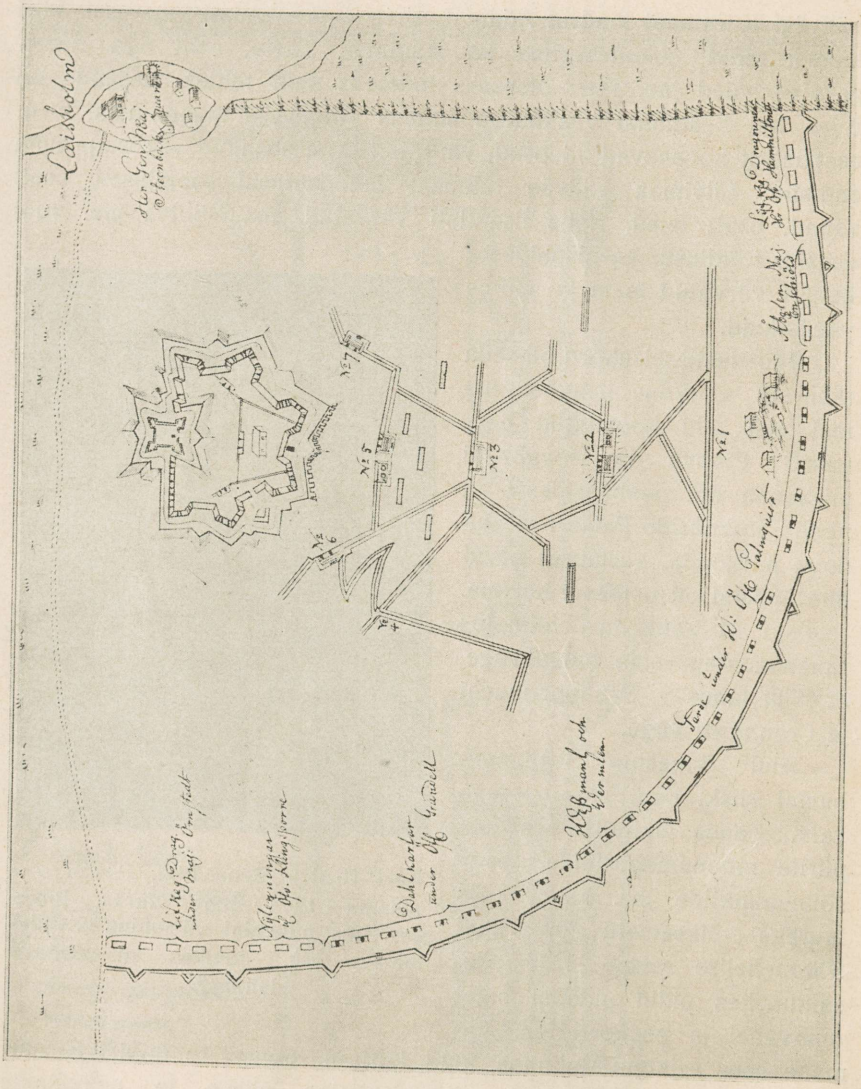

Plaani järgi Upsala ülikooli arhiivis.

Et talvitusaega Laiusel mitmekesistada ja sõduritele õpetlikku meelelahutust pakkuda, korraldas Magnus Stenbock 7. märtsil suure „lumesõja" kõigi sõjakunsti nõuete kohaselt. Ehitati lumivallidega piiratud tugev jääkindlus (plaani keskel), kuhu mahutati 400-mehene garnisonivägi Axel Sparre juhatusel. Selle ümber asus jällegi lumivallidega kindlustatud positsioonideie poolsõõris piirajate vägi. „Otsustav tormijooks" võeti ette 7. märtsil. Sõdimisvahendiks polnud sugugi ainult lumepallid, vaid vastast tulistati otse kahuritest, kuid — papp-pommidega. Lõpuks alistus kindlus ja kirjutati pidulikult alla vastav akt. Õhtul oli korraldatud suurem sööming asjaosalis-

Rõõmustatud võidust Vene väe üle, ülendas Karl XII Schlippenbachi kindralmajoriks. Peale Vene pealetungi õnnestunud tagasilööki arendas Schlippenbach piirikaitset, ei suutnud aga siiski täiesti pidurdada Vene irregulaarse ratsaväe pealetungi Ida-Liivimaale. Venelased tungisid peale Alulinna ja Oudovast Emajõe suunas. Õieti raskeks kujunes aga Schlippenbachi seisukord Šeremetjevi pealetungi kordumisel 1701. a. lõpul, millest võtsid osa jalavägi ja eriti suurel arvul aga ratsaväelased, kokku 18 000 meest. Lahing arenes Erastvere mõisa juures, kuhu vahepeal oli üle kantud Schlippenbachi peakorter. Rootslased olid sunnitud Vene väe mitmekordse ülekaalu tõttu taganema. Šeremetjev, saates Erastverest jalaväe piirile tagasi, ratsaväeosasid aga rüüsteülesannetega Erastverest lõuna poole ja põhja pool Tartuni, suundus ise kvalifitseeritud väeosaga Ahja moonalao vastu, mis ka vallutati. Pealetungiv suur sula takistas Vene rüüstesalkade tegevust. Polnud ka lõplikult löödud v. Schlippenbach. Tõsisemaid raskusi tegid ta arvurikka ratsaväe liikumisele hobusemoona puudus. Šeremetjev lahkus Ahjast Võhandule, kuhu varemini oli Erastverest ette saadetud jalavägi ja kahurid. Võhandult mindi Pihkvasse. Schlippenbachilt oli võetud toetumisvõimalus Lõuna-Tartumaale ja Võrumaale, mis laastati venelaste poolt nagu Alulinna ja osa Valga piirkonda.

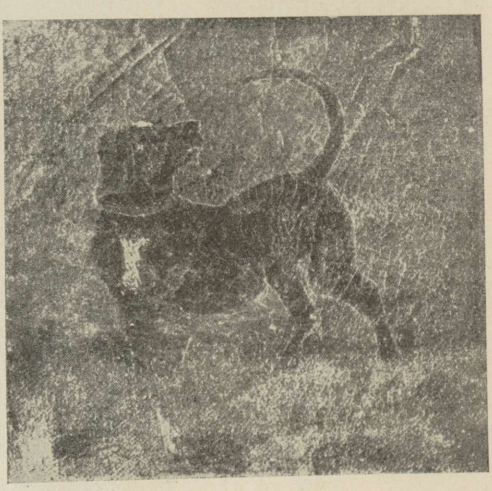

Pompe — Karl XII lemmikkoer, kes kuningal kaasas oli Narva retkel ja talvitamisel Laiusel. Kaasaegse maali järgi.

Peale Erastvere lahingut taganes Schlippenbach Sangastesse. 1702. a. suvel tungis Šeremetjev uuesti peale. Seekord tuli lahing Hummuli mõisa juures, kus 17 000—18 000 venelase vastu oli

tele. „Kindlus" ja piiramisvallid püsisid kuni kevadeni, mil päike nad sulatas. Rootsi väe talvitamine tolleaegsetes korterioludes ei saanud olla väga mugav. Väeosad olid ära jaotatud ümbruskonna mõisadesse ja küladesse. Karl ise liikus võrdlemisi palju oma väeosade asupaikade vahet. Korraldati ka jahte — eriti hirvejahte, millest kuningas innukalt osa võttis. Ühel päeval toimus lossis kuninga juuresolekul ühe kohaliku talunoorpaari pulm.

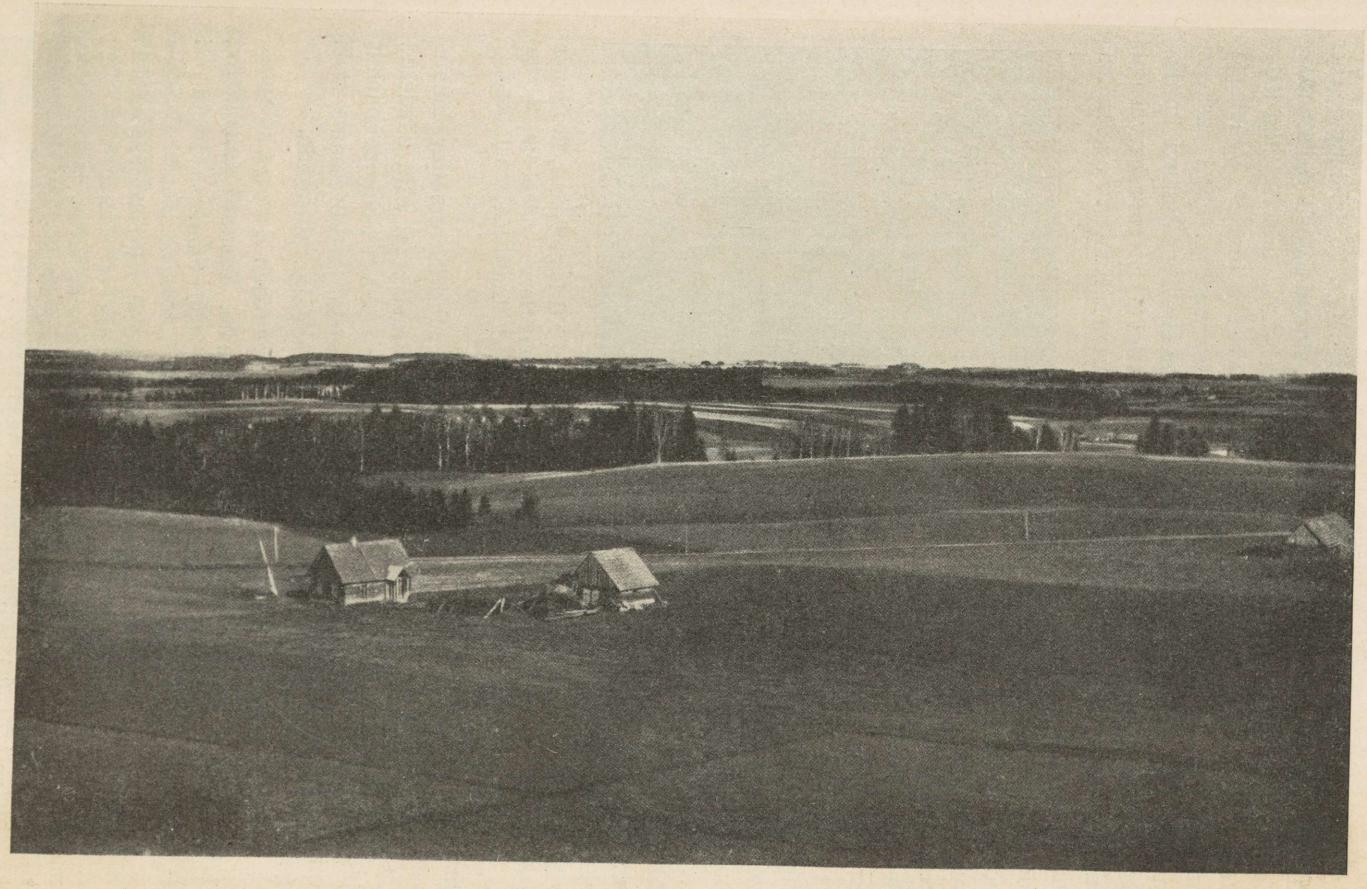

Erastvere maastik lahingutegevuse piirkonnast.

Vaade Erastvere mõisale. Mõisahooned paremal, puude all.

Schlippenbachil umbes 6000 meest, needki mitte kõik lahingukõlvulised, osalt halva väljaõppega, puuduliku varustise ja osalt juba demoraliseeritud Erastvere lahingu aegu. Hummuli lahingu lõpptulemuseks oli Schlippenbachi väliväe kokkuvarisemine. Suve lõpul korjas Schlippenbach oma väliväe riismed Pärnu.

Vahepeal peale Hummuli lahingut sooritasid aga Šeremetjevi väliväe ratsaväeosad põhjaliku rüüstamise kõigepealt Helme piirkonnas, Kagu-Pärnumaal, millele järgnes Šeremetjevi retk Helmest Rõngu kaudu Tartu alla Reolasse, kuhu jala- ja kahurvägi jäi laagrisse ja kust saadeti välja raadiustena Vene ratsaväeosasid Tartumaa põhjapoolsetesse osadesse ja Tartust edela poole rüüstama. Lõppeks rüüstati põhjalikumalt Põhja-Liivimaa Eesti osas Mõniste piirkond, Läti osa kesksed ja idapoolsed osad, kusjuures vallutati ka Alulinn. Schlippenbachil oli nüüd võimatu toetuda juba moonastamise mõttes Liivimaa ida-, kesk- ja lõunaosadele. Peale väe kokkutõmbamist Pärnu juurde asus ta talvel Viljandi piirkonda, et tarbe korral vaenlaste pealetunge tagasi tõrjuda Peipsi järvest põhja ja lõuna pool, pidada sidet Tallinna ja Riiaga ja et, kasutades siinset arenenumat teedevõrku, pidada vaenlase järele paremat luuret.

Venelaste sõjalised üritused Ingeris.

Tsaar oli saavutanud soovitud tulemused. Liivimaa Rootsi välivägi oli nüüd võitluskõlbmatu nii kvantiteedilt kui kvaliteedilt. Schlippenbachi vägi oli Pihkvast kui ühest tähtsamast Vene baasist tublisti

Magari talu Erastveres, kus mõningate teadete järgi toimunud esimesi kokkupõrkeid venelaste algatusel Vene ja Rootsi vägede vahel Erastvere lahingu ajal.

eemale tõrjutud ja tsaar võis asuda oma lemmikidee lõplikule teostamisele: Neeva jõe liini ja Soome lahele juurdepääsu vallutamisele. Tsaar oli kavatsenud juba otse peale Šeremetjevi võitu Erastvere juures 1702. a. alguses võtta ette paremate väeosadega, kaardiväepolkudega jne. vallutusretke Pähkinälinna ja Neevalinna alla, kuid mitmesugustel põhjustel jäi see siiski 1701./1702. a. kevadtalvel teostamata. Hoopis soodsama võimaluse selleks pakkus Schlippenbachi väliväe põhjalik löömine Hummuli juures ja Liivimaa kesk- ja lõunaosade rüüstamine. Pihkva seljatagune oli kindel, samuti ei võidud oodata nõrgestatud Schlippenbachilt sissetungi Lääne-Ingerisse.

Juba Liivimaa retke aegu toimus augustikuus Laadogalinnast ja selle ümbruskonnast kui Novgorodi abibaasist Peeter Apraksini juhatusel, kelle juhatuse alla olid koondatud jala- ja ratsavägi, põhjalik rüüsteretk Ida-Ingerisse, Neeva jõe liinini, mille eest Cronhjort Soome-Ingeri väega taganes alul läänesuunas, tõmbudes hiljemini Neevalinna. Tsaar võis nüüd peaaegu takistamatult asuda Neeva liini võtme — Pähkinälinna — vallutamisele.

Pähkinälinna alla koondati suuremal arvul väge Novgorodi ja Pihkva piirkonnast, kusjuures ohtral määral kasutati ka sidemeid veeteed mööda, seda enam, et tsaaril oli kujunenud Laadoga järvel 1701./1702. a. laevastik, mida esijoones võis kasutada Rootsi laevade Laadogalt välja surumiseks ja moona ning kahurite veoks. Pähkinälinn asetses saarel, Neeva jõe väljavoolu juures Laadoga järvest. Saar oli liiga väike, et Pähkinälinna moderni-

Lennuvaade Kasaritsale.

Kasaritsa juures toimus 1701. a. sügisel (5. sept.) rootslaste ja venelaste vahel kokkupõrge, mis esimestele oli edukas.

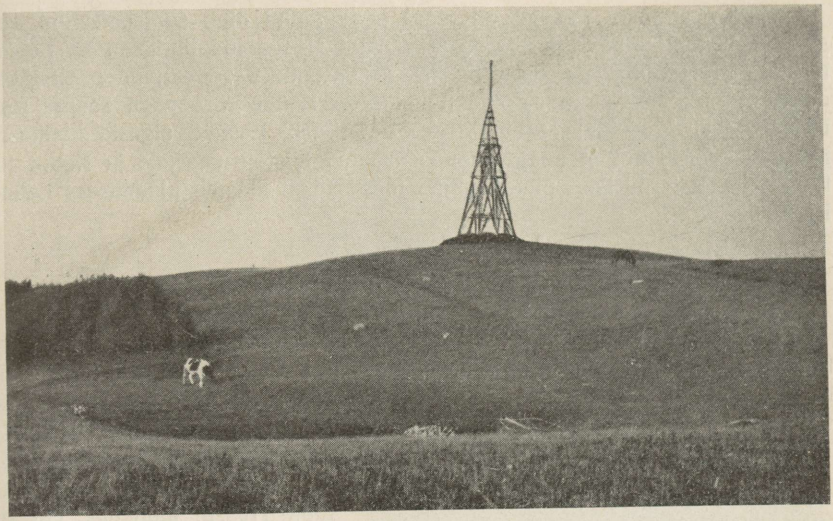

„Kääpamägi“ Erastvere lahinguvälja läheduses, millega rahvapärimus seob mitmesuguseid sõjamälestusi.

seerida XVII saj. fortifikatsiooninõuete kohaselt, kuid samuti raske oli vähese ruumi tõttu Pähkinälinna vallutada. Igatahes suudeti siiski kahuripatareidest Neeva jõest lõuna pool lasta lävesid Pähkinälinna müüri ja mortiiride patareidest üsna põhjalikult ruineerida Pähkinälinna maju. Suure vaevaga viidi laevadel mehi läve kohale saarele. Pähkinälinna saatus otsustati lõplikult siiski oktoobrikuu esimesel poolel, mil ta kapituleerus 11. oktoobril.

Ilmastikuolude halvenemine ja Vene raskete piiramiskahurite võitluskõlbmatus sundis tsaari siiski sügisel sõjategevust katkestama, kuigi muidu tingimused sõjategevuseks olid soodsad. Pähkinälinna operatsiooni aegu taganes Cronhjort põhjasuunas, saates küll väiksemaid väesalku. Pähkinälinna abistamiseks, kuid Vene eelväed ja Pähkinälinna kohal Neeva jõe paremal kaldal asetsevad patareid takistasid juurdepääsu. Tsaar oli väga rõõmus saavutiste puhul, nimetades Pähkinälinna Schlüsselburgiks („Võtmelinn“).

1702./1703. aasta talvel ja 1703. aasta kevadel toimus Vene pool hoogus sõjaline ettevalmistus järgmise aasta kevadeks. Peale põhjalikke ettevalmistusi Pihkvas, eriti aga Novgorodis, Laadogalinnas ning Pähkinälinnas, algas järgmise aasta kevadel sõjategevus korraga Neeva liini ja Ingeri keskning läänеosade lõplikuks vallutamiseks. Peasõjavägi suundus aprilli lõpul piki Olhava jõe kallast Laadoga järve lõunaranniku kaudu Neevalinna alla. Laskemoona juurdeveoks kasutati veeteed. Konstruktsioonilt nõrk, moona- ja laskevaradega puudulikult varustatud Neevalinn kapituleerus juba 1. mail. Neevalinna alt saadeti osa väge Šeremetjevi juhatusel Kaprio alla. Koguni nõrk linnus langes õige pea, samuti kapituleerus peale lühikest piiramist Jamburg Vene kindral v. Werdenile, kes Neevalinna retke aegu oli osa vägedega Pihkvast saadetud Jamburgi alla. See toimus kõik maikuus.

Umbes kuu aja jooksul oli tsaar saavutanud õige silmapaistvaid edusamme. Ta oli nüüd täiel rindel pääsenud Neeva jõe liinile ja ka Soome lahe rannikule, mis kutsus esile temas varjamatu rõõmutunde. Otsekohe asutas ta merisõjaks ja sideme pidamiseks Lääne-Euroopaga soome sugu rahvaste vanal asualal tugipunkti — Peterburi. Eeskätt algasid kindlustamistööd Jänissaarel ja peagi arenes asustus teistele saartele ja Neeva jõe kallastele. Peterburist kujunes tähtis meresadam sideme pidamiseks Lääne-Euroopaga.

Šeremetjevi rüüsteretk läbi Eesti (1703).

Kuid tsaar ei pidanud siiski uusi võidumaid, eriti aga Neeva jõe liini, küllalt kindlustatuks. Tema arvates tuli Vene baasi nii Soome kui Eesti- ja Liivimaa suunas laiendada, nihutades Soome väge Peterburist võimalikult kaugemale, vallutada Soomes Viiburi ja Käkisalmi, Eesti alal aga Narva ja Tartu. Väike osa sellest programmist teostus juba 1703. a. juulikuus, kui kiiresti pealetungiv Vene vägi sundis kokkupõrkes Lempala juures Cronhjorti väge taganema Viiburi otsesesse kaitsepiirkonda. Ülesande lõplik teostumine jäi aga edaspidiseks. Ingeri kindlustamiseks pealetungiva vaenlase vastu ja Narva linna ja liini allutamiseks kindlustati 1703. a. suvel suure kiirusega Jamburgi bastionaalse süsteemi järgi.

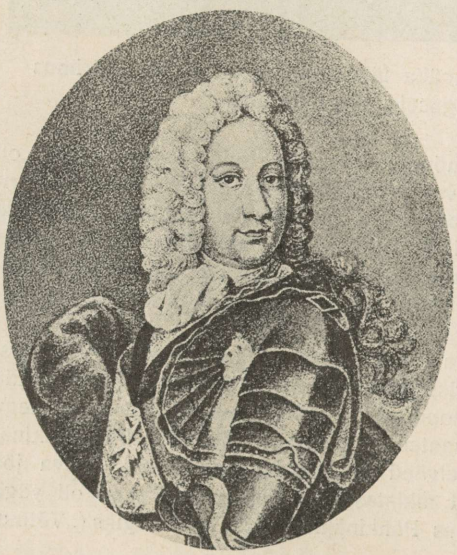

B. P. Šeremetjev — Peetri väejuht ja Eesti alade rüüstaja ja vallutajaid. Sai Peetrilt suured mõisadekompleksid Volmari ja Võnnu ümbruskonnas. Eesti alal sai Haaslava mõisa Tartu lähedal jne.

Venelased olid saanud nüüd Narvale, Rootsi ühele tähtsamale Transbaltikumi kindlusele, uuesti eriti hädaohtlikuks. Venelaste rüüsteretked Narva alla ja sealt edasi Narva jõe suudmeni olid pahaennustavad, mida täiel määral taipas Narva komandant kindralmajor Henning Rudolf Horn. Venelaste ettevalmistused said otse pahaendelise ilme sama aasta sügisel, kui Šeremetjev suundus ratsaväeosadega Vasknarvast allpool, Vihtse juures, üle Narva jõe Virumaale, kusjuures detašeeriti kõigepealt väiksem rüüstesalk peaväe juurest Peipsi-äärse ala laastamiseks Alatskivini. Vene peajõud suundusid Iisakust Jõhvi kaudu Rakvere alla. Rakvere hävis sõjamöllus, samuti tehti põhjalik laastamistöö Rakvere ümbruskonnas. Schlippenbach, kes Vene rüüsteretke alguses oli seisnud Rakvere

Org Erastvere lahingutegevuse piirkonnas.

Vaade Hummuli mõisa ümbrusele lääne poolt.

ees, taganedes ülepeakaela Tallinna suunas. Pärast Rakvere ja selle ümbruskonna põhjalikku laastamist hakkas koondatud Vene rüüsteväge otse laviinina liikuma Järvamaale, mis samuti rüüstati põhjalikult peale paari kihelkonna, suundudes siit Viljandi alla. Teel sinna saadeti eriline rüüstesalk laastama Põltsamaad, nagu ka Viljandist edelasuunas Ruhja piirkonnani. Vene rüüsteväe tagasimarss toimus läbi Viljandi-, Tartu- ja Võrumaa Pihkva piirkonda.

Nüüd oli Schlippenbachi väliväe teotsemise ja moonastamise ala üsna kokku kuivanud. Vene rüüstetegevusest jäi enam-vähem puudutamata Harjumaa, siis Läänemaa, Pärnumaa kesk- ja põhjapoolsed alad ja saared, seega siis vähemviljakad maaosad.

Talvel 1703/1704 rüüstati korduvalt Narva lähemat ümbruskonda ja Peipsi-äärset ala ja peeti hoolega Narva piirkonnas luuret. Horn kartis Narva sulustamist juba 1703./1704. a. talvel, kuid talv ei osutunud sõjategevuseks siiski soodsaks ja tsaar ootas suure igatsusega järgnevat kevadet, et oma sõjategevuse kava 1704. aastal läbi viia. Esimesed hoobid pidid tabama Soomet ja Tartut, kuna Narva kui tugevam kindlus pidi tulema viimasena päevakorda. Ettevalmistusi Narva äralõikamiseks merest ja Schlippenbachi väliväe vastu tehti siiski õige vara. Tsaari käsul okupeeris Jamburgist Peeter Apraksin kiires korras aprillikuus seisukoha Narva jõe suudme ja Rosona jõe vahel, kuhu ehitati patarei. 1703./1704. a. talvel oli tsaar kindlustanud ka Peterburit mere poolt, ehitades patareid Retusaarele ning selle ja Ingeri ranniku vahele Kronslotti-nimelise merikindlustise.

Tsaari sõjategevuse kavast Soome vastu tõmbas aga kriipsu läbi Narva jõe suudmele saadetud Peeter Apraksin, kes hädaldades teatas Rootsi sõja-

laevastiku ilmumisest Narva jõe suudme ette ja Schlippenbachi kavatsetavast abiretkest Narva alla. Tsaar, saades sellest teada retkel Peterburist Käkisalmi alla, muutis järsku sõjategevuse kava, pöörates väed Soome retkelt Peterburi kaudu Lääne-Ingerisse ja sealt Narva alla. Põhjus, mis sundis tsaari otsekohe katkestama Käkisalmi ja Viiburi vastast retke, oli see, et tsaar pidas Narva vallutamist esmatähtsusega ülesandeks. Ka arvas ta, et Narva vallutamiseks on saabunud väga soodus silmapilk: Narva lähem ümbruskond oli üsna põhjalikult laastatud ja Narva moonastamine Tallinna kaudu oli hilistunud, — polnud võimalik peale seda kui Apraksin okupeerinud Narva jõe suudme, varustada Narvat mere poolt moonaga.

Suure vaevaga suudeti küll Schlippenbachi väliväest saata osa Eestimaa maamiilitsa mehi Narva-Jõesuust Narva. Samuti ei õnnestunud Narva moonastamine Tallinnast maa kaudu. Rootslastel ei õnnestunud ka okupeerida Narva jõe suuet sõjalaevastiku ja jalaväe abiga.

Asjaolud kujunesid Narva all järjest halvemaks. Schlippenbach ei julgenud Rakverest edasi minna, kartes seljataguse pärast — oli ju alanud venelaste pealetung ka Peipsi järvest lõuna pool. Pihkvast tulles oli kindral v. Werden Kastre juures 3. mail ära võtnud Rootsi Peipsi laevastiku, mis oli mänginud teatavat osa maakaitses, alates 1701. a. sügisest. Rootsi väele õnnetuseks oli tsaar lasknud ehitada Peipsi järve jaoks arvuka lotjade laevastiku, mis tegi Rootsi laevastikule palju tuska juba 1702. a. suvel, mil laevastikkude kokkupõrked said teravama ilme Peipsi järve lõunaosas. Venelased okupeerisid Emajõe suudmel Rootsi kindlustise ja Rootsi laevastik oli sunnitud tõmbuma õige arvuka Vene lodjalaevastiku eest, mida juhatas kindralmajor Gulits, Emajõel lääne poole. Šeremetjevi rüüsteretke aegu 1703. a. oli Rootsi laevastik siiski üldiselt ülekaalus, kuigi ei suutnud täita selle aasta sügisel Eestimaa väliväe ülemjuhataja v. Schlippenbachi nõudmisi aktiivselt osa võtta maakaitsest luurega ja operatsiooniga vaenlase alale.

Šeremetjevi Tartu-vastase retke ajal toimus Kastre lahing. Rootsi eskaadri ülem Gustav Adolf Löschern von Hertzfelt oli hoolimatuse tõttu sattunud ettevalmistamatult lahingusse venelastega ja kogu 14 laevast koosnev eskaader läks kaotsi.

Tartu ja Narva langemine venelaste kätte 1704.

Rootsi Peipsi laevastiku hävimine tähendas Tartu piiramise kiirendamise võimalust. Juunikuu alguses ilmus Vastseliina — Kirumpää kaudu Pihkvast Tartu alla peamiselt jalaväelastega Šeremetjev, asudes laagrisse Ropka mõisa. Mõni päev hiljem saabus lisavägedega ja kahuritega Tartu alla Peipsi ja Emajõe kaudu ka kindral v. Werden, asudes laagrisse Raadi mõisa, kust hiljem osa väge saadeti üle jõe Tähtvere mõisa. (Vt. selle ja alljärgneva kohta Tahv. XCI.)

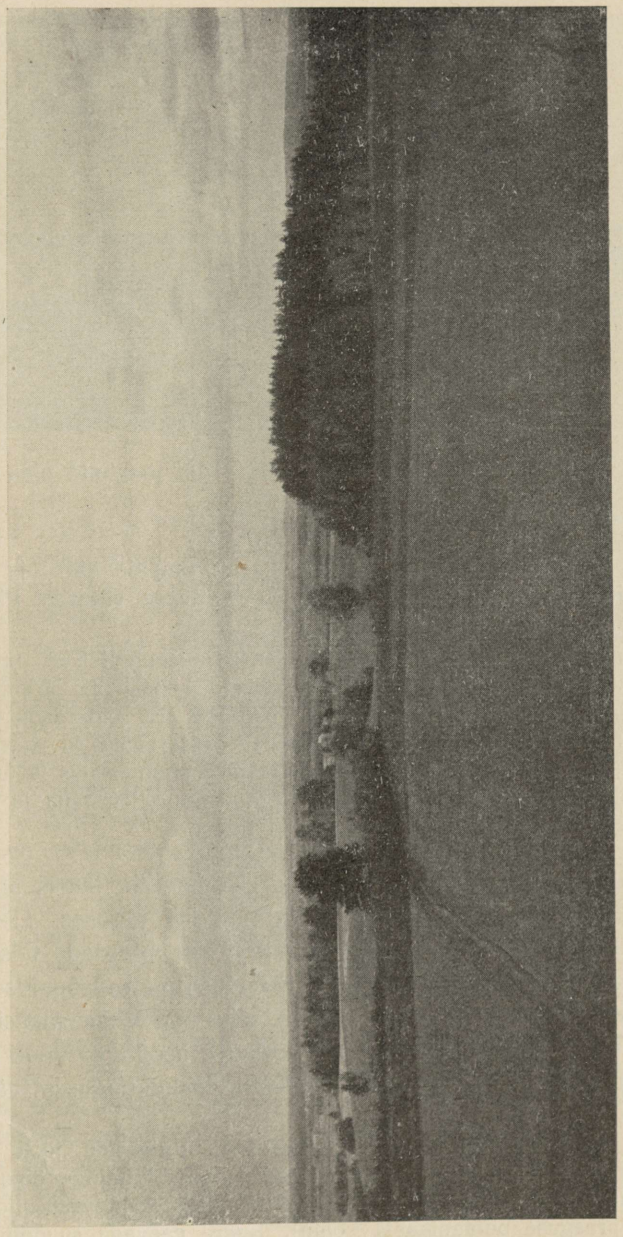

Vaade Hummuli mõisa ümbrusele edela poolt.

Tartu piiramisel tegi aga Šeremetjev raske vea seega, et ta kindlusele pealetungiks valis vale suuna, lähenedes aproššidega ja patareidega Ropka mõisast Jaama platsile ja kontsentreerides peaataagi Toomemäel asetseva teise ja kolmanda bastioni vastu (praeguse tähetorni ja anatoomikumi taga). Siin oli aga kindlustist täiendatud ja venelased ei võinud niipea loota tule-

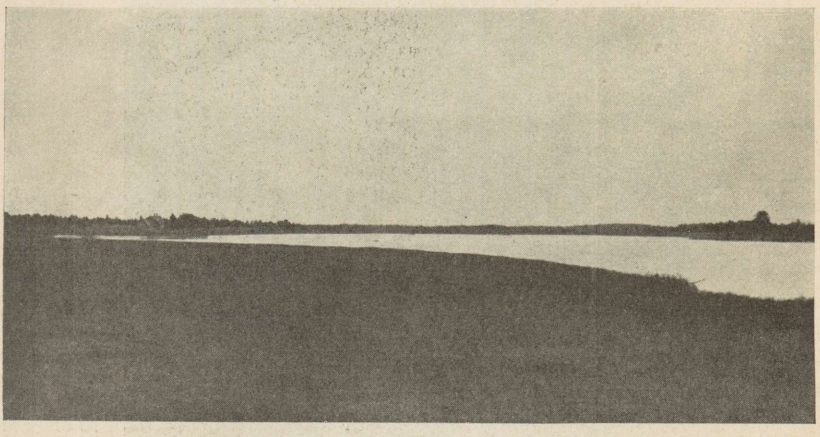

Narva jõgi Vihtse ümbruses, kus venelased üle jõe tulid oma rüüsteretkega 1703. a.

musi. Hoopis halvem lugu oli Tartu kaitsega Emajõe ääres ja Tähtvere suunas. Eriti nõrk oli kindlus Emajõe suunas Saksa väravast Piinatornini (praeguses botaanikaaias).

Eriti kardetavaks pidas pealetungi Tähtvere suunalt Tartu komandant Karl Gustav Skytte ise, viibides sageli viiendas bastionis Jakobi värava läheduses ja jälgides venelaste edasinihkumist. Et pidurdada venelaste edu, pidas Skytte vajalikuks venelaste väljalöömist ratsa- ja jalaväe abiga. Juunikuu lõpul tehtigi seesugune katse, kuid see ebaõnnestus ja tulemuseks oli, et nüüd koondati uusi väeosasid siitpoolt jõge jõe taha ja Tähtvere suunda.

Põhjaliku muutuse Vene pealetungi suunas tõi kaasa aga tsaari isiklik ilmumine Narva alt Tartu alla juulikuu alguses. Tsaar märkas otsekohe, et Tartu-vastast peaataaki tuleb arendada teiselt poolt jõge ja tugevat abiataaki Tähtvere mõisa suunalt. Irooniliselt kirjutas tsaar Menšikovile, et olevat vajalik nihutada Vene vägesid Saturnuse kaugusest Merkuriuse ringi, tähendades seega, et Vene piiramisliin on liiga pikk ja et venelased hoiduvad laskekaugusest väljaspool.

Tsaari seisukoht oli täiesti põhjendatud. Patareide jõele lähemale nihutamine ja lävelaskmine arenes teiselt poolt Emajõge õige edukalt. Lasti puruks Tartu nõrk kaitsemüür Laiast tänavast nurgabastionini (nn. Piinatorn) (praeguse botaanikaaia kohal). Suure vaevaga suudeti siin veel vastu panna, kasutades purukslastud majade risusid lävekohtade täitmiseks. Linna kodanikud, nii mehed kui naised, pidid selleks suure agarusega kaasa aitama.

Lõplikult otsustus seisukord 12./13. juuli vahelisel ööl peale seda kui Tähtvere suunalt rööbiti Tartu müüridega jooksukraavid viidi Emajõeni.

Kui nüüd suure kiirusega ehitati Emajõel pontoonsild ja moodustati linnale pealetungiks vajalik kontingent mehi, algas tormijooks 12. juuni õhtul. Kõigepealt arenes vihane võitlus Vene väravate ees (praegusel Laial tänaval asetsevast võimlemissaalist jõe pool), kuhu rootslased, peale seda kui enam kui 3 nädala eest venelased jõe tagant olid tublisti vigastanud värava kaitsevõimet, olid ehitanud poolkuutaolise eeskindlustise. See vallutati muidugi ja venelased tungisid suure ägedusega peale. Võitluse raskus langes alul siin eriti eestlastele, sest Jakobi väravast ida poole, Piinatorni vastu oli paigutatud ooberst-leitnant Heinrich Hastferi nimeline Tartumaa maamiilitsa pataljon, sealt edasi ja Piinatornist Vene väravani ja sealt edasi ooberst-leitnant Bernhard Wilhelm Taube juhatusel Põltsamaa maamiilitsa pataljon ja sealt edasi kuni Saksa väravani jällegi üks Tartumaa maamiilitsa pataljon. Need väeosad olid komplekteeritud 1703.—1704. a. Tormijooksu kestel toodi siia lisaks väeosasid teistelt positsioonidelt, Skytte-nimelisest värvatud rügemendist ja soome kolmasmehi nn. Turu, Pori ja Uusimaa kolmasmeeste rügemendist.

Erik Dahlberg, Liivimaa kindral-kuberner Põhjasõja puhkemisel ja siinsete provintside kaitse organiseerijaid. Lahkus ametist 1702. a. Kaasaegse gravüüri järgi.

Vaenlase tagasitõrjumise pearaskus langes seega eestlastele ja osalt ka soomlastele. Komandandi enese sõnade järgi on eestlased täitnud oma ülesannet silmapaistva vahvusega, tõmbudes tagasi alles peale laskemoona lõppemist.

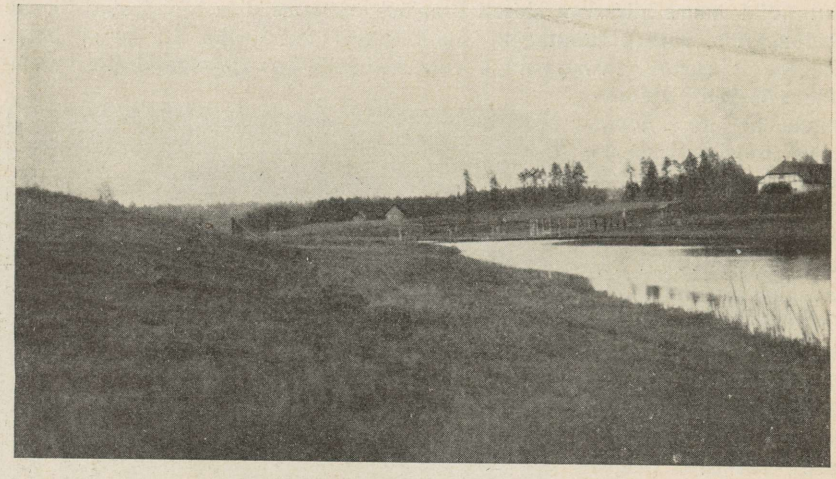

Roobe parvekoht Väike-Emajõel. Väike-Emajõe liin etendas Põhjasõja-aegsetes võitlustes silmapaistvat osa — eriti ka ülekäigukohad, nagu Roobe, Tõlliste, Pikasilla jne. Roobe kaudu teostasid venelased 1708. a. kevadel oma luureretki Hummuli ja Patküla suunas.

13. juuli hommikul kapituleerus Tartu garnison peale seda kui Skytte oli tublisti põrutada saanud ja vaenlane okupeerinud seisukoha Vene väraval. Venelased aga ei täitnud kapitulatsioonitingimusi, ei lasknud kapituleerunud garnisoni taganeda Tallinna, nagu kokku lepitud, vaid jagades seda kolme ossa saadeti üks Riiga, teine Tallinna ja kolmas Narva alla. Ei täidetud teisigi kapitulatsioonitingimusi.

Nüüd tuli järg lõppeks Narva kätte, kuhu venelased saatsid lisaks enamiku Tartut piiravast väest. Osa mehi saadeti Pihkvasse ja osa jäeti garnisonina Tartu. Schlippenbach, kes seisis Rakvere piirkonnas, ei suutnud abistada Narvat, kus teda pikisilmi oodati. Venelased, kes olid võtnud kinni käskjala Schlippenbachi teadaandega, et ta Rakverest kavatseb Narvat abistada, saatsid osa väest Rootsi riietuses Narva ette, kujutades seda väliselt Rootsi väena. Kui see lõuna paiku Narvale lähenes, andes rootsi märgupaugu, vastas samaga komandant. Kui see rootslasteks ümberriietatud Vene väesalk astus näiliselt lahingusse venelastega, saatis Horn arvatud abiväele linna pääsemiseks abiks väljavalitud ratsa- ja jalaväeosad. Venelased tungisid nüüd varjatud paikadest rootslastele peale, ratsaväeosa hävis täiesti, kuna jalavägi pääses vaevaga tagasi. Schlippenbach taganes nüüd Rakverest Läsnasse, kus toimus tema ja Vene polkovniku

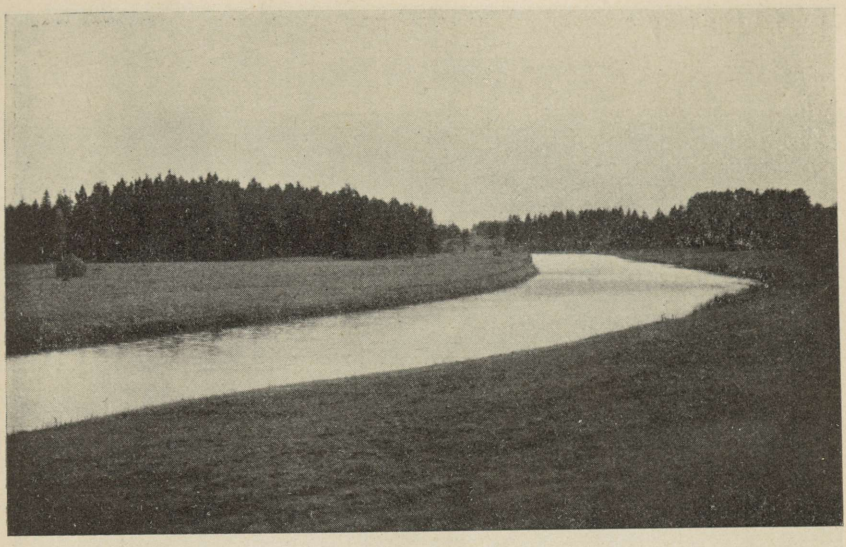

V.-Emajõgi Roobe juures.

Rönne juhatusel lahing. 16. juunil löödi tagasi tema eelvägi Arbavere juures, mille järel Schlippenbach taganes, saates ratsaväe enamiku Uuemõisa.

Narva seisukord halvenes aga kiiresti. Eriti tunduv oli moonapuudus. Vaenlane lähenes aga linnale päev-päevalt Eestimaa-poolsel küljel Gloria- ja Victoria-nimelise bastioni vastu. Kui Horn ei soovinud kapituleeruda, jätkati Narva kindluse laskmist ja linna pommitamist õige suurekaliibristest mortiiridest jne. Tormijooks toimus peale lõunat 9. augustil. Kindral Chambers okupeeris kaardiväelastega laskmisega kokkuvarisenud Honorinimelise bastioni, Schönbeck jooksis tormi Victoriale, millesse ka lävi oli lastud. Peagi okupeeriti Narva uuslinna osa ja tungiti vanalinna ossa. Garnisoni vastupanu oli lõplikult murtud. Mõne päeva järel pidi kapituleeruma ka Ivangorodi komandant, ooberstleitnant Magnus Stiernstrale.

Seega oli üsna oluline osa tsaari sõjategevuse kavast 1704. a. teostatud. Eesti- ja Liivimaalt polnud enam karta Ingerile pealetungi, kaasa arvamata muidugi, kui Karl ise peavägedega oleks suundunud Pihkva ja Neeva liini vastu. Eeldused selleks aga olid Eesti- ja Liivimaa rüüstamisega tunduvalt halvenenud.

Venelased, okupeerides Narva ja Tartu, olid ühes sellega saanud tugevad tugipunktid Eesti- ja Liivimaal edasitungiks, mis oli seda hädaohtlikum, et puudusid loomulikud piirid. Eriti kardetavaks sai üldiste sõjaolude tõttu baseerumine Tartu linnale kui Vene vägede uuele koondumispunktile.

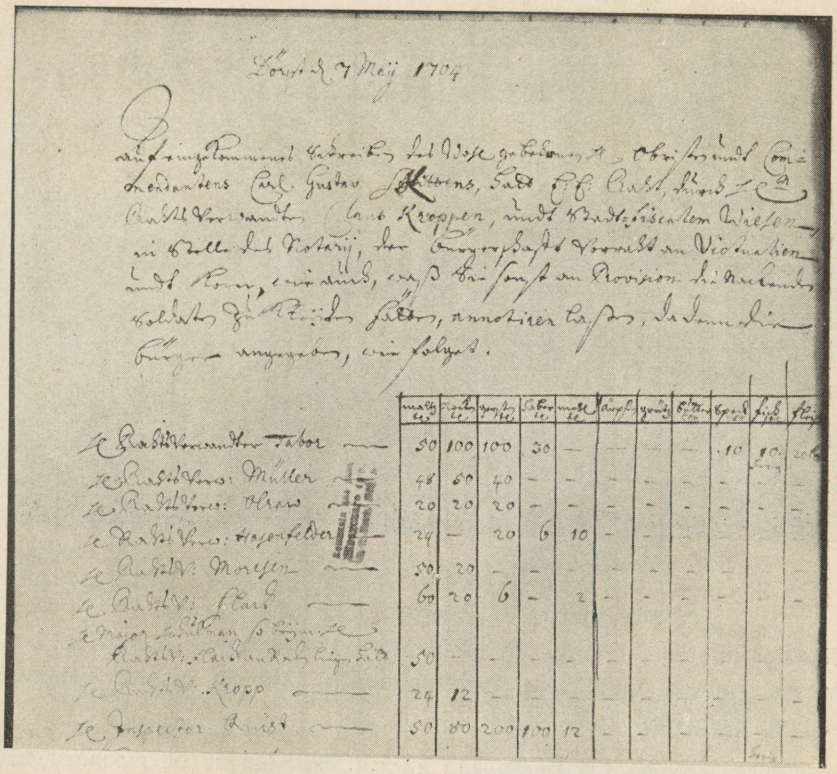

R. Keskarhiivi kogudest.

Rootsi võimude poolt lasti korraldada kevadel 1704 järelepärimine, palju on kodanikel toiduaineid tagavaraks. Allpool osa sel puhul koostatud nimistust kodanikkude nimede ja tagavarade hulga äratähendamisega. Toiduainete lahtrid on järgmised: linnased, rukis, oder, kaer, jahu, herned, tangud, või, pekk, kala, liha. Nagu nähtub, koosnevad elatistagavarad peamiselt teraviljast.

Käesolev nimestik on lisa komandant Skytte poolt 8. mail 1704 kub. Fröhlichile saadetud kirjale.

Silmapaistev on see suur ja tähtis osa, mida mängisid välismaalased tolleaegse Vene väe juhtimises. Tartu all juhatas Emajõe-tagust ataaki sakslane kindral v. Werden ja Tähtvere juurest ooberst Nikolai Balck. Narva all oli üldjuhatus Austria teenistusest Vene teenistusse tulnud Ogilvyl, tormijooksul etendasid tähtsat osa šotlased Chambers ja Gordon ning sakslane Schönbeck. Ogilvy viiski Vene väes läbi põhjaliku reorganiseerimistöö.

A. 1704 lõppes tähtis ajajärk Rootsi Transbaltikumis ja 1700—1704 viis tsaar kavakindlalt läbi Ingeri vallutamise ja kindlustamise

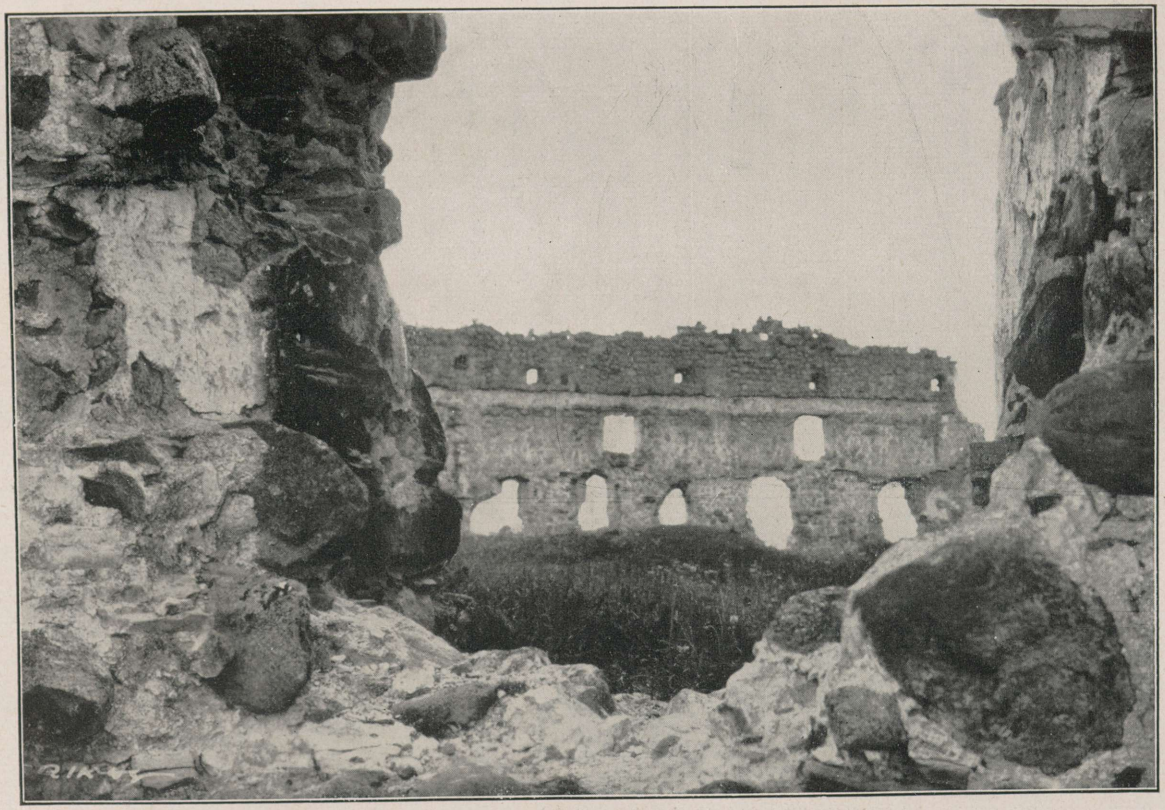

Laiuse linnuselossi varemed praegu.

Eesti- ja Liivimaa poolt. Rootsi Transbaltikumil puudus nüüd side maa kaudu Eestimaa ja Soome vahel ja tsaar Peeter oli pääsenud Läänemere äärde, luues siin kindla toetuspunkti Peterburi näol, kaitsedes seda kujuneva merelaevastikuga ja Retusaare jne. kindlustamisega 1703./1704. a. talvel. Nii lõppes Põhjasõja Ingeri periood.

Sõjategevus teistel maadel. Vaheaastad Eestis (1704—1707).

Vahepeal pidi olukordade sunnil tsaar viima peaväed Leedusse ja Poolasse, et ühes kuningas Augustiga lüüa Karli peavägesid.

Kuramaa Rootsi väele Lewenhaupti juhatusel tungis peale Šeremetjev, kuid sai siis tugevasti lüüa Murumuiša juures 1705. a. juulikuus. Šeremetjevi saades abiväge, oli ta sunnitud tõmbuma Riia kindluse piirkonda, kusjuures nüüd Lewenhaupt võis detašeerida väeosasid Tartumaale, et pidurdada venelaste rüüstetegevust Rootsi alal. Kui aga järgmisel aastal Šeremetjev lahkus Kuramaalt Leedusse, okupeeris Lewenhaupt uuesti Kuramaa, tõmmates Liivimaale detašeeritud väeosasid enda juurde. Karli seisukoht paranes tublisti Rehnsköldi võiduga pealetungivate Saksi sõjavägede üle Fraustadti juures. Vene väele hädaohtlikuks kujunes ka 1705./1706. a. talvel selle sulustamine Grodnosse. Sellest raskest olukorrast päästis teda aga 1706. a. lumeminekul Ogilvy, taganedes jäämineku Grodnost kiirmarsil Poola ala kaudu Pinski soodest lääne poolt lõunasse. Pinski soode jne. kaudu ette ruttav Karl hilistus taganevatele venelastele taganemistee äralõikamisega kevadise sula tõttu. Kuid üldise olukorra tõttu olid Vene väed nüüd siiski endiselt seotud Poola sõjaalaga.

Karl, kes oli viinud Suur-Poola uue kuninga valimisele, püüdis sundida Poola kuningat Augusti Poola troonist loobuma, võttes ette retke Saksisse, kus August 1706. a. sügisel oli sunnitud (Altranstädti rahus) loobuma Poola troonist. Peale talvitamist Saksis ja abivägede saabumist Rootsist algas Karli saatuslik retk Vene vastu, jättes lõplikult päevakorrast operatsiooni läbi Liivimaa Vene alade ja venelaste poolt okupeeritud Rootsi alade vastu. Suundudes 1708. a. Dnepri liinile võitis teel sinna hiilgavalt venelasi Holovczyni juures. Karl forsseeriski nüüd Dnepri liini Smolenski juures. Tema vägedega pidi ühinema ka Lewenhaupti vägi, kuna Poola kaitseks jäeti eriline vägi. Peagi märkas Tatarskis Karl, et otsene tee Smolenski kaudu Vene pea-elunärvi Moskva vastu on moonapuudusel võimatu. Tsaar oli oma ala siin põhjalikult rüüstanud ja Karl oli sunnitud moonastustingimuste tõttu minema Ukrainasse, otsides lähemat sidet Dnepri kasakatega, tatarlaste ja türklastega, et siis Ukraina kaudu minna Moskvasse. Teda takistas selles aga järsk sula 1709. a. veebruarikuus. Nüüd oli Karl sunnitud tõmbuma Vorskla, Dnepri ja Psjoli jõe vahele, asudes Poltava piiramisele,

N. Sauerweidi maal.
Tsaar Peetri sissesõit Narva peale vallutamist.

Vene väed lähenesid Rootsi väele rõngana. Osa Vene väest tuli Petrovka juures üle Vorskla jõe. 27. juunil 1709. a. toimus ajalooliselt tähtis Poltava lahing, mille juhtimine oli kuninga raske jalahaava tõttu Rehnsköldi käes. Rootsi poolt tehti mõned taktikalised vead. Lõpptulemuseks oli rootslaste lüüasaamine Poltava all ja katastroofiline kokkuvarisemine Perevolotšna juures. Suure vaevaga mõjustati kuningat, et ta mõnesaja mehega läheks peaväe juurest Türgi aladele. Karl jäi Türgimaale mitmeks aastaks (1709—1714).

Kui toimus Rootsi peavägede marss Saksisse ja sealt tagasi Vene vastu, jäi meie maa kaitse hoopis nõrgaks. Karli suundumisel Venesse pidi kuninga käsul peavägedega ühinema ka Lewenhaupti vägi, võttes kaasa ka siia-sinna detašeeritud meeskonnad ja toitmoona 3 kuuks. Lewenhaupt hilistus ühinemisega, eriti veel seetõttu, et Karl ootamatult suundus Tatarskist Ukrainasse, jäädes mitte ootama Lewenhaupti, keda ta arvas kaugemale jõudnud kui see tegelikult oli. Lewenhaupt sai lüüa Lesnaja küla juures, kaotades moonavoori ja kahureid. Nii polnud peavägedel kuigi suurt abi Lewenhaupti saabumisest, küll oleks aga neist olnud teatavat abi Liivi- ja Eestimaa kaitsemisel, kuna see abi peavägedega ühinemisel oluliselt kaduma läks.

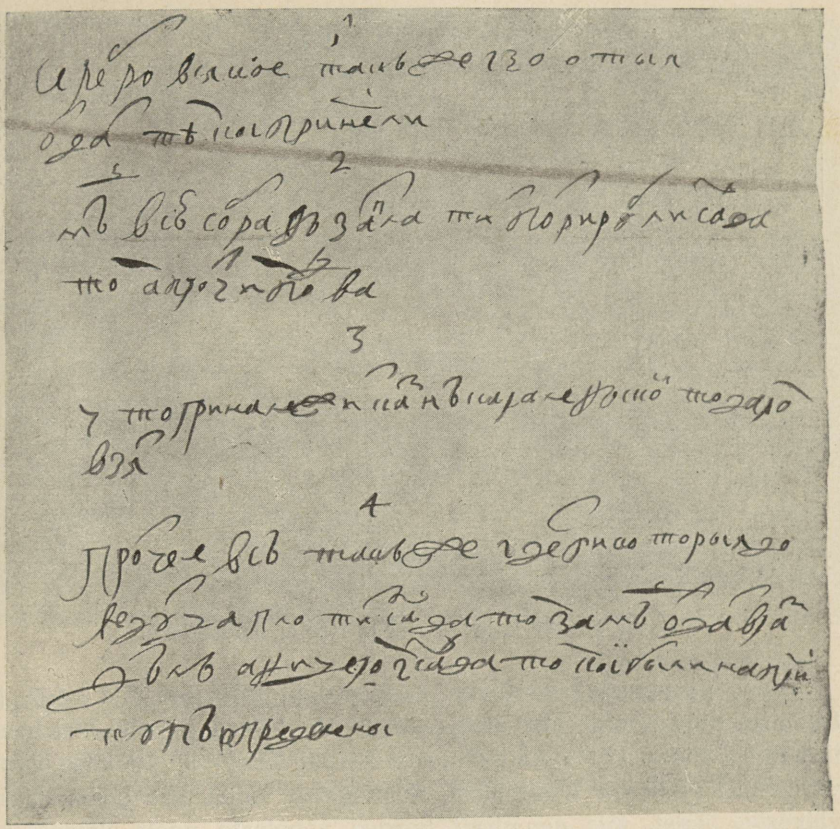

R. Keskarhiivi kogudest.

Narva vallutamise järel 20. aug. 1704 venelaste poolt lubati vene sõduritele teatud aja jooksul linnas rüüstata. Kokkurüüstatud vara asjus andis tsaar Peeter 21. aug. ülaltoodud, oma käega kirjutatud instruktsiooni.

1. Igasugune hõbe, samuti kuld, anda toojatele (s. t. rüüstajatele).
2. Vask kõik kokku koguda ja maksta soldatitele kolm, muile aga kaks rubla.
3. Mis kuulub Rootsi kroonule (= kuninglikule kassale), see võtta tasuta.
4. Kõik muu, samuti raha, mis tuleb soldatitele maksta vase eest — jaotada ohvitseride ja soldatite vahel, kes olid määratud osa võtma rünnakust.

Eriti raskesse seisukorda oli sattunud maa idaosa, kus polnud kuigi loomulikku piiri venelaste poolt okupeeritud ja rootslaste käes oleva maa vahel. Väga raskesse seisukorda sattus maa, veel enam ehk linnad. Tartus valitses tegelikult 1704—1708, s. o. Tartu kodanikkonna äraviimiseni ja hävitamiseni 1708. a., raske piiramisseisukord.

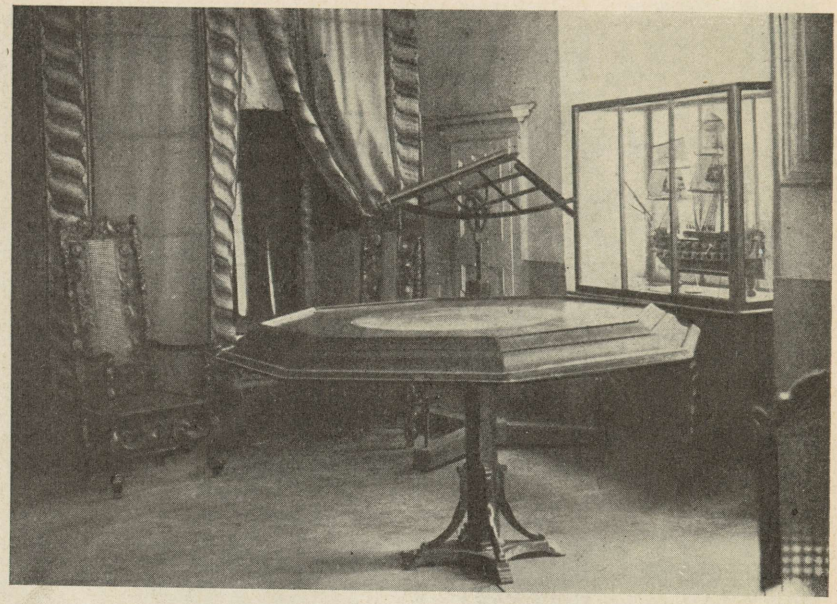

Tsaar Peetri tuba — Narva Peetri muuseumis.

Vene peavägede suundudes Leedusse ja Poolasse jäid Eesti- ja Liivimaa ning Soome kõrvalsõjaväljaks. Venelased piirasid küll tagajärjetult Viiburit 1706, muidu aga teotsesid Eesti- ja Liivimaa vastu võrdlemisi väikesed Vene väed. Sõjategevus omas siin enam-vähem väikesõja ilmet, mis peamiselt piirdus venelaste poolt okupeeritud Tartu- ja Võrumaaga.

Eesti alad uuesti sõjakeerises. Maa laastamine. Riia ja Tallinna langemine (1710).

Põhjasõjale järgnevate suurlainete möllu paiskus Liivimaa uuesti 1707—1708. Ka nüüd ei võidelnud siin kvantitatiivselt ja kvalitatiivselt samaväärsed väed vastastikku. Maa vaesudes, moona ja relvastise puudusel kahanes alatasa maa vastupanuvõime. Venelased, olles arvuliselt ülekaalus, arenesid ka kvalitatiivselt, mida toetas tublide välismaa ohvitseride energia. Vaenlane oli ülekaalus ja võis eriti 1707. a. lõpust peale algatust enese kätte kiskuda. Väga suuri raskusi tegi vaenlaste pealetungide tõkestamine ja kaitseliinide moodustamine. Säärases olukorras ei saadud tõsiselt mõeldagi välilahingutele. Rootsi väeosad olid kokkupõrgete korral sunnitud taganema või nad tegid seda juba enne kui vaenlase laviin peale surus. Polnud ju teadagi, kust iga kord see laviin võis peale suruda.

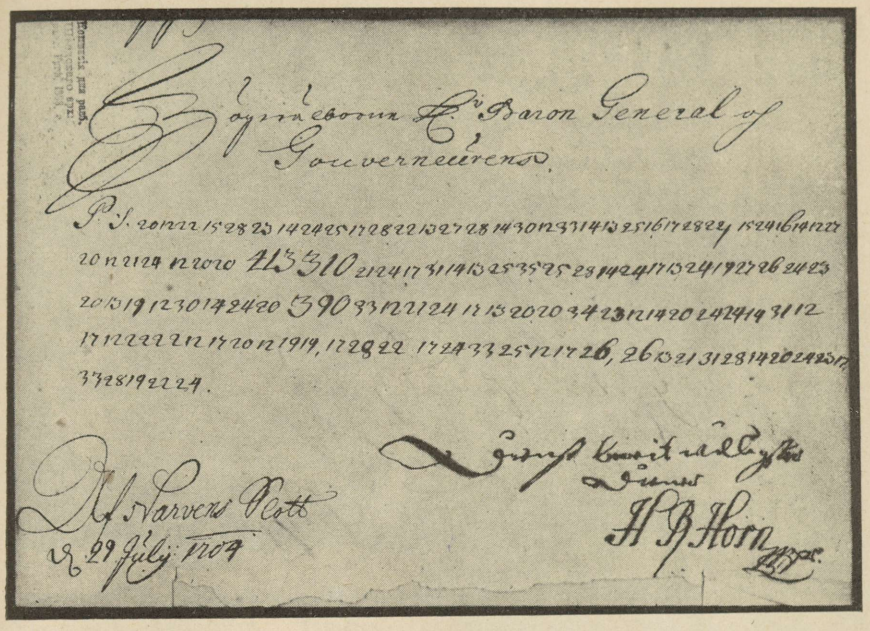

R. Keskarhiivi kogudest.

Narva komandandi Horni kiri (lõpuosa) Liivimaa kub. Fröhlichile 29. juulil 1704. Venelased piirasid tol ajal Narvat ja Horn informeerib nende üritustest. Ootab pikisilmi Narvale Rootsi toetusvägesid mere kaudu. Määrab kindlaks signaalid, millega oodatavad abiväed teatagu piiratud linnusele oma lähenemist.

Kiri on šifreeritud — numbrišifriga. Kirjast on säilinud ka saabumiskohas valmistatud dešifreeritud ärakiri, mis annab võtme ka teiste šifreeritud kirjade lugemiseks.

Detsembrikuus 1707. a. toimus Vene ratsaväe kindralmajor Otto Rudolph v. Schaumburgi suurem rüüsteretk Põhja-Tartumaa, Põltsamaa, Viljandi, Pikasilla, Rõngu, Puka, Sangaste ja Antsla kaudu Karulasse. Karulas 2. jaan. 1708 lüüa saanud hoopis väiksem Rootsi vägi taganes suure kiiruga Valga kaudu Härgmäele. Venelased põletasid uuesti Valga, liikudes Põhja-Lätisse, et ühineda teiste Vene vägedega.

See oli aga ainult suure katastroofi eelmäng. 1708. a., kui Karli vägi suundus Ida-Poola ja Leedu aladele, kartis tsaar pealetungi läbi Liivimaa Vene enese ja venelaste poolt okupeeritud Rootsi alade vastu. Kardeti kõigepealt Lewenhaupti pealetungi Kuramaal. Tsaar püüdis seda oletatavat Lewenhaupti operatsiooni teha võimatuks Põhja-Läti ja Lõuna-Eesti lõpliku rüüstamisega. Vene kindralid

TRÜ Raamatukogu

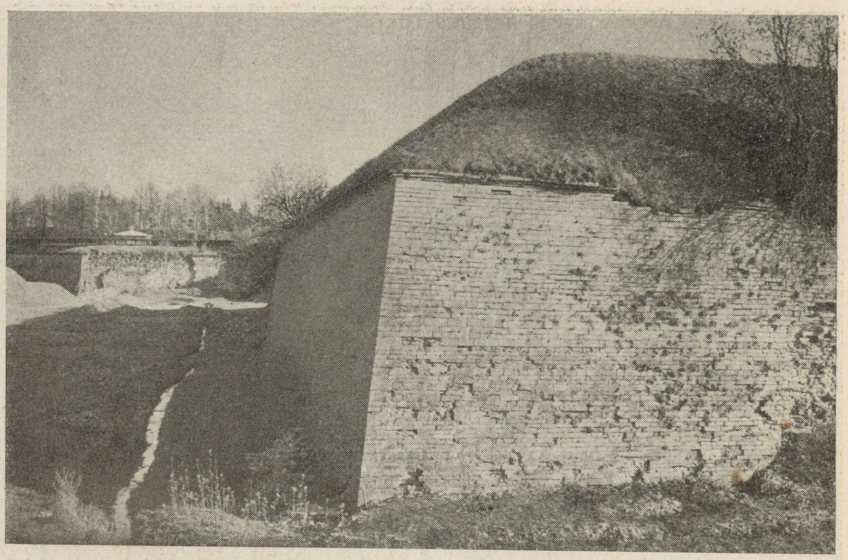

Rootsiaegseid Narva kindlustisi — bastion „Honor", tagaplaanil „Victoria".

v. Werden ja Bauer koondasid tsaari käsul märtsikuus tugeva jalaväe ja väiksema ratsaväeosa Tartu juurde.

Rootsi kohalikud võimukandjad ja väeosade ülemad, peale mõnede üksikute erandite, tegid kõik, mis vähegi võimalik, et maad lõpliku katastroofi eest päästa, kuid väe nappuse, moonapuuduse jne. tõttu ei saadud kuigi tõsiselt mõelda vastupanule. Vastupanu korraldati peamiselt Lõuna-Liivimaal Koiva jõe piirkonnas, Väike-Emajõel, Riia suunas jne. Vene rüüsteretk alustati 1708. a. varakevadel. Esialgu segas seda küll suurvesi, kuid vee alanedes toimus kindral Baueri ja Stoltzi ja brigadiir Monastõrjevi väeosa, 9 ratsaväe polgu rüüsteretk läbi Liivimaa ida- ja keskosade. Väe koosseis sarnanes oluliselt Vene väe koosseisuga Šeremetjevi rüüsteretke aegu 1703. Suund oli aga hoopis teine kui rüüsteretkede aegu 1701—1703. Siis oli rüüstelaviin veerenud maale Pihkvast, Petserist ja Jamburgist. Nüüd veeres vaenlase ratsaväe laviin maale läbi Lõuna-Liivimaa kagu- ja keskosade, ulatudes osalt koguni edelaossa. Rootsi ratsaväesalk Magnus von Brömseni juhatusel sai Wohlfahrti juures Koiva liinil täiesti lüüa, teised väenatukesed ei julgenud Koiva jõest lõuna ja põhja pool edasi minna või tõmbusid tagasi ja otsekohe vaenlase pealetungi jalus olev Valgamaa jäi täiesti kaitseta. Vaenlane peatus juunikuu esimesel poolel Valga lähemas ümbruskonnas ja Mõnistes. Siin ühines Baueri vägede osa Tartu juures seisvate vägedega, minnes viimasel nelipühal edasi, peatudes Rõuges, et oodata Lewenhaupti.

Nüüd sooritati maa laastamine äärmise põhjalikkuse ja barbaarsusega, niideti ja tallati maha vili põldudel, külad, talud ja mõisad

põletati ilma armuta. Talupojad otsisid suures ahastuses ulualust metsades või põgenesid lääne poole, kuhu vaenlase rüüstesalgad ei ulatunud. Puudus, nälg ja eluhädaoht varitsesid igal pool, kõik oli segi paisatud. Ootas kindel nälg. Sõjakeerises hävis 1708. a. ka Tartu. Narva kodanikkond viidi sundkorras Venesse, Tartu oma 1707. a. ja 1708. a. veebruarikuus, kus nad laialipillutatult vegeteerusid äärmises viletsuses, kuni neile lõppeks alles mõne aasta pärast lubati tagasi tulla. Paljud vaesusid ega saanud kunagi enam oma kodulinna näha. Tartu kindlus mineeriti ja purustati 1708. a. suvel, linn ise põletati maha. Tartu linna hävitamisest on säilinud huvitav dokument nn. „Käsu Hansu" kaebelaulu näol. Seisukorda ei toonud kergendust ka 1708. a. Yrjö Lybeckeri diversioon Karli Vene retke aegu Karli käsul venelaste seljataha. Tundes suurt moonapuudust ja heidutatud Vene poolt levitatud suure pealetungiva armee kuuldusest, tõmbus ta Ingerisse Kolkapäässe, kust suure vaevaga mehed laevadele pääsesid, kuid ratsaväe hobused tapeti. Saabus raske sügis (1708), talv 1708/1709 ja suvi 1709. Viletsus ja abitus valitsesid igal pool rüüstatud aladel. Rüüstamata alad kannatasid suurte maksude, alaliste meesteandmise ja korduvate väkkekutsete all. Veel viimast korda liikusid Tartumaal Rootsi väed, ooberstleitnant Magnus von Nierothi pataljon, 1708. a. sügisel, et moonastada rootslaste käes olevaid kindluste garnisone ja väliväe osasid.

Võlvkäik bastion „Gloria" all Narvas.

Katastroof Poltava all ja Perevolotšna juures ei ennustanud Eesti-Liivimaale ja Soomele midagi head. August, kes sunnitult oli loobunud Poola kuninga kroonist ning liidust tsaariga, ja Taani uuendasid omavahel liidu ja alustasid vaenlikku tegevust Rootsi vastu. Poltava võit oli vabastanud suured Vene väed, nende tulevase

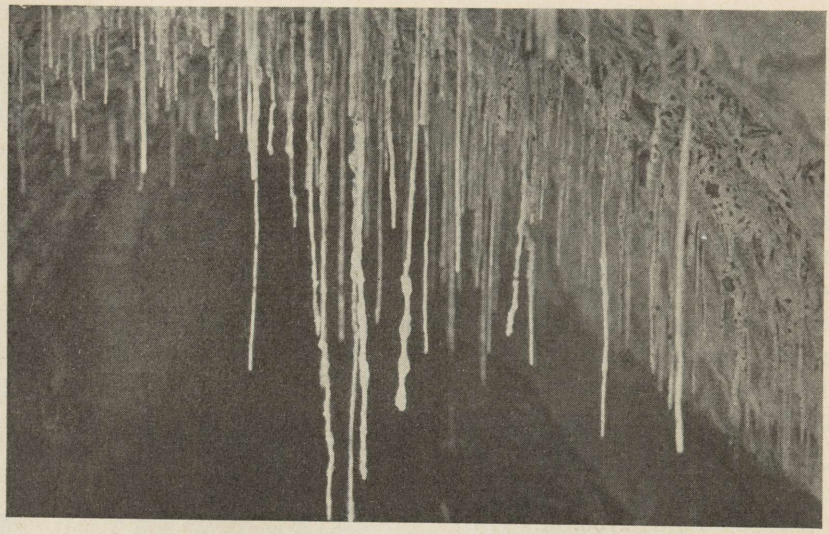

Maa-alune käik bastion „Honori" all Narvas. Võlvistiku laest ripuvad stalaktiidid.

tegevuse peaeesmärgiks sai kõigepealt Eesti- ja Liivimaa lõplik anastamine ja Soomes Viiburi ning Käkisalmi kindluse vallutamine. Viimane ülesanne oli ju kuulunud tsaari sõjategevuse programmi juba 1704. a. Nüüd aga asuti kava lõplikule teostamisele. Saatuslikul silmapilgul polnud kustki abi oodata. Rootsi peavägi oli löödud ja kapituleerunud, kuningas ise Türgis, Rootsi emamaa oli otseses hädaohus taanlaste pealetungi tõttu, Rootsi Saksa provintsid samuti lagedad väliväest.

Sel hädaohtlikul hetkel jäid Soome ja Läänemere provintsid oma saatuse hoolde — viletsate kaitsevõimalustega. Vahvad soome sõdurid olid leidnud haua Ingeris, Eesti-Liivimaal, Kuramaal, Leedus, Poolas ja Ukrainas, Eesti- ja Liivimaa omad mehed peamiselt kodumaa kaitsemisel. Eriti Eesti- ja Liivimaa materiaalsed ning moraalsed jõutagavarad olid otse katastroofiliselt kokku kuivanud.

1709. a. sügisel sulustati Riia, mille garnison oli küll rohkearvuline, kuid moonapuudus väga vali. Suurte pingutustega suutis Liivimaa kindralkuberner Nils Strömberg kaitseda linna 1710. a. juulikuu alguseni, kuid 4. juulil kapituleerus ta. Sama saatuse osaliseks sai pea ka Dünamünde, hiljemini, augustikuus, ka Pärnu. Kuressaar langes 12. septembril.

Venelased koondasid peale Pärnu vallutamist sõjavägesid Narvast ja Pärnu alt Tallinna alla. Sõjamölluga oli vahepeal seltsinud

Uhti järv Urvaste kiriku juures,
mille ümbruses 1702. a. enne Hummuli lahingut oli Vene ja Rootsi väesalkadel kokkupõrge.

hirmus nakkushaigus — katk, mis rüüstas armutult Eesti lausmaad, eriti just suuremaid külasid, kus elamud rohkem koos asetsesid kui meie ajal. Pärnus laastas katk juba piiramise aegu, kuid ühes vaenlase lähenemisega Tallinnale oli ka seal katk lahti puhkenud. Tallinna garnison ja sellele Rootsist abiks saadetud väeosad kuivasid päevpäevalt kokku. Vaenlasel polnud vajagi teostada Tallinna kavakindlat piiramist. Teati suurest hädast ja viletsusest linnas, pealegi oli just 1709 ja 1710 toimunud kohalikus aadlis ja osalt ka suuremate linnade juhtivates ringkondades järsk meeleolu muutus Vene kasuks. Tallinna piiramise aegu pidasid komandant Dietrich Friedrich Patkul ja Suurgildi oldermann Johann Lanting lubamatut sidet vaenlastega, millesse Rootsi ohvitserid suhtusid vaenlikult, nõudes komandandilt aktiivsemat linnakaitset. Terava vahekorra tõttu tekkis koguni Rootsi abiväe juhi ja saksa soost ohvitseride vahel õige ägedaid kokkupõrkeid. Kuigi komandant oleks teinud kõik, mis ta oleks pidanud tegema, siiski oleks ta vaevalt suutnud energilisema vastupanu korral päästa Tallinnat, — moona oli vähe ja katk tegi armutult oma tööd.

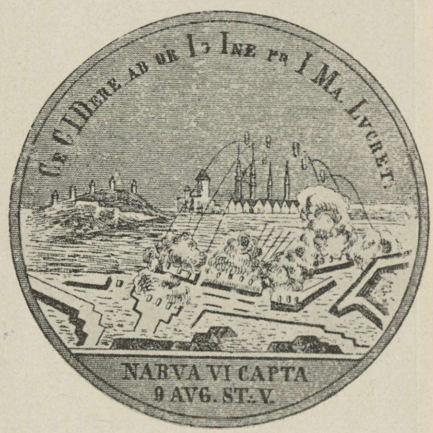

Mälestusmedal Narva vallutamise kohta venelaste poolt 1704. a.

29. septembril kirjutati alla kindluse ja aadli kapitulatsiooni tingimustele. See oli suuremaid sündmusi, mis Tallinna üldse oli puudutanud. Ligi 150 aastat varem alistus Tallinn Rootsi kuningale Eerik XIV-le. Tallinnast arenes järk-järgult Rootsi võim Rootsi idapoolses Transbaltikumis, aidates kaasa Rootsi suurvõimu tekkimisele. Gustav Adolfi ajal ja hiljem kerkis ju Rootsi Euroopa suurriikide hulka. Tallinna kaotusega tuli siin Rootsi võimule lõpp.

Sõjapidamise laad ja sihid. Eesti rahvuslikud väeosad.

Jälgides Põhjasõja arengu erifaase meie ja Põhja-Läti ala seisukohast, näeme siin tõusu ja mõõna aegu. Sõja esimesel perioodil 1701—1704, kui Vene väe enamik (1701. a. umbes 70 000 meest) oli koondatud peale Narva lahingut Pihkva ja Novgorodi piirkonda — seisis tsaari vallutamisprogrammis Neeva jõe liini anastamine ühes

1251
TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

terve Ingeriga ja nende saavutiste kinnitamine baasi laiendamisega Soome ja Eesti- ning Liivimaa suunas. Selle ülesande teostamiseks pidas tsaar vajalikuks kindlustada seljatagust, lüüa Schlippenbachi lõplikult (see toimuski 1701—1702 ja 1703), samuti ka Eesti- ja Liivimaa ida- ja keskosasid rüüstata, et raskendada kõigepealt Rootsi väliväe toetumist neile aladele ja et ühes sellega raskendada ka Narva ja Tartu moonastamist.

Adam Ludvig Levenhaupt, Rootsi väliväe juht Kuramaal. David v. Krafft'i maal.

Vene peavägede tõmbumine Poola aladele, alates 1704. a. sügisest, tõi teatava seisaku siinsesse sõjategevusse. Sõjategevus ei lakanud, kuid lokaliseerus peamiselt Tartu ümbruskonda. Uus rüüstefaas algas aga 1707. a. sügisel, jõudes haripunktile 1708. a. suvel, kui tsaar, kartes Rootsi vägede edasitungi kirdesuunas, laskis põhjalikult laastata Lõuna-Liivimaa ida- ja keskosad, Põhja-Liivimaal osalt kesk-, eriti aga idaosad. Siis soikus ja lokaliseerus sõda uuesti. Peale Poltava lahingut 1709 algas lõppheitlus, mille tulemuseks oli Eesti- ja Liivimaa ning Saaremaa vallutamine 1710. a.

Mõlema võitleva poole jõudude vahekord oli kogu sõja kestel väliväe suhtes tublisti Vene kasuks. Suuremad Vene jõud olid teotsemas Eesti- ja Liivimaa ning Ingeri vastu 1701—1704, 1709 ja 1710. Kõige suuremaid pingutusi nõudis venelastelt Narva ja Riia vallutamine. Sõjategevuse laad ja eesmärgid mõjustasid ka sõjaväe koosseisu. A. 1700 puudus Venel tõsises mõttes regulaarne ratsavägi, 1701—1703 komplekteeriti arvukamalt ratsaväeühikud, jalavägi sai parema väljaõppe ja kahurväe tähtsus aina suurenes mitte ainult kindluste piiramisel, vaid ka väliväes. Kõige arvukamalt võttis Vene raskekahurvägi osa Narva ja Riia piiramisest. Olulist osa välilahingutes mängis jala- ja kahurvägi, kuid maa rüüstamine toimus regulaarsete ja irregulaarsete ratsaväeosadega. Rüüstamisel oli tähtis osa

etendada Vene steppide võõrrahvaste ja kasakate väeosadel. Ka Vene Peipsi lodjalaevastikul polnud tähtsusetu osa.

Üksikute retkede aegu muutus ka sõjavägede koosseis. 1701./1702. a. retkel oli kaasas 6 dragunite polku, irregulaarset ratsaväge 6000 meest. 1702. a. suvise retke puhul oli jalaväge võrdlemisi enam, irregulaarset ratsaväge aga vähem. 1703. a. rüüsteretke aegu koosnes Vene vägi ainult ratsaväest (9—10 dragunite polgust), kuid irregulaarset ratsaväge oli nüüd enam kui 1702. a. suvel. See on ka arusaadav, sest oli ju esimeste retkede ülesandeks Schlippenbachi väliväe löömine, kuna 1703. a. retk oli rüüsteretk, mille eesmärgiks oli maa laastamine, seepärast oli ka kaasas enam irregulaarset rüüste-ratsaväge. Samuti sooritati maa laastamine 1707—1708.

August II (laua taga) on sunnitud Karl XII (keskel) ees Altranstädtis alla kirjutama Poola troonist loobumise aktile. Kaasaegse gravüüri järgi.

Ka Rootsi Liivimaa-Eestimaa ja Ingeri ning Soome väe koosseisus toimusid teatavad muutused. Mida enam vajas peasõjavägi Rootsi, osalt ka Soome meeste kontingente, seda suuremaks kasvas Eesti- ja Liivimaa ning Ingeri, osalt ka Soome osa Eesti- ja Liivimaa kaitsesõjas. Kohalikele aadlilipkondadele, värvatud väeosadele, seisuste dragunitele jne. tulid lisaks uued puhtterritoriaalsed väeosad — Eestimaal maamiilitsarügemendid ja Liivimaal -pataljonid. Maakaitse natsionaliseerus Põhjasõja kestel ja jäi esijoones Transbaltikumi rahvaste õlule.

Kahjuks aga Rootsi peaväe varustamine nõudis nii suurt pingutust, et kohaliste väeosade moonastamine ja relvastamine muutus aina raskemaks ja maakaitse tõhus teostamine langes aastast aastasse materiaalsete abinõude nappusel. See ei jätnud avaldamata mõju ka sõjaväe moraalile. Välivägede eneseusaldus langes pidevalt, kuna kordaminekud vaenlase eneseusaldust aina suurendasid. Mida enam Vene väe võitlustase t õ u s i s, seda enam l a n g e s Rootsi oma.

Ka on märgata Vene sõjapidamisviisis teatavat murrangut. Kui 1701. a. septembrikuu alguses tungis peale Vene vägi korraga kolmes kohas, kontsentreeriti juba Erastveres (1701) ja Hummulis (1702) kõik Vene jõud ühte väkke. Seega muutus ühes sõjaväe reorganiseerimisega ka sõjapidamisviis.

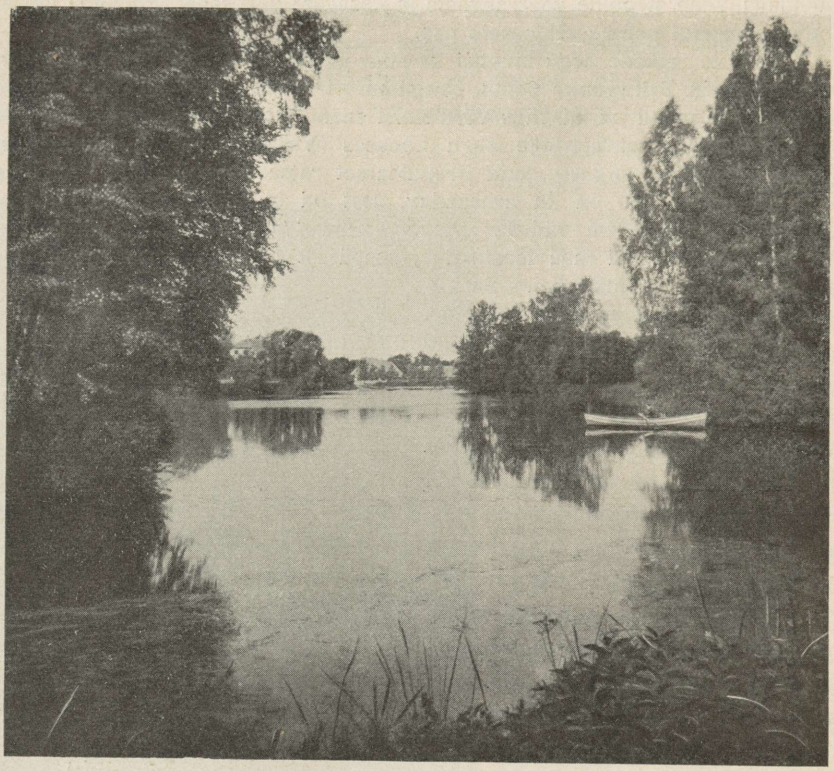

Mõniste mõis u. 30 a. eest. Põhjasõja-aegsetes sündmustes on Mõniste nimega seotud väikese, u. 300-mehelise Rootsi kaitsesalga edukas vastupanu suurele Vene väeosale 1702. a. sügisel. Mõis oli tol korral palisaadidega jne. kindlustatud. Alles suurema väega piiramisele järgnes alistumine.

Pealetungibaasidena kasutasid venelased peamiselt Pihkvat ja Novgorodit, eel-baasidena Ida-Ingeri vastu ka Laadogalinna, Eesti- ja Liivimaa vastu ka Petserit ja Oudovat ning Jamburgi. Ainult üks kord (1708. a.) ilmus Vene rüüstevägi Lõuna-Latgale kaudu Lõuna-Liivimaale. Eesti ala tabasid siis rüüsteretked, mis suunati Pihkvast ja Jamburgist üle Narva jõe (Vihtse juures). Põhjasõja ääretu suuri raskusi said tunda kõigepealt maa idaosa enam kultiveeritud alad. Võrdlemisi enam kaitstud oli Peipsi-äärne ala Emajõest põhja pool. Raskelt kannatada said ka Viljandi- ja Järvamaa. Eriti kurnav ja laastav oli külade halastamatu hävitamine. Külade hävitamine oli eriti kerge seal, kus talud olid kokku rühmitatud, nii et baškiiridel, tatarlastel, kasakatel ja koguni Vene regulaarsetel polkudel oli nende mahapõletamine hoopis kerge. Võib

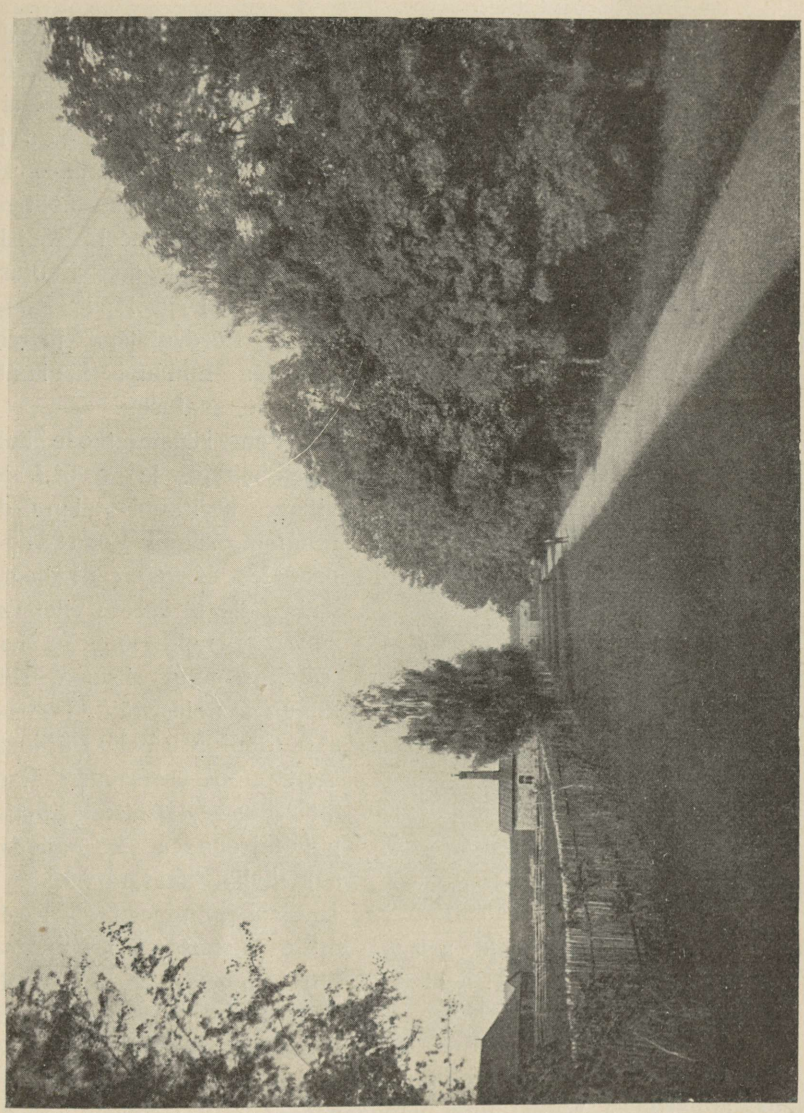

Mõniste mõis (vt. eelmine pilt).

kujutella, kuidas Vene lahinguväe edasinihkumisel irregulaarne ratsaväge väga suure kiirusega tungis laastates ja hävitades Eesti külla. Sama lugu toimus ka ratsaväesalkade edasitungil. Kes ette juhtus, see tapeti või vangistati, teised otsisid kabuhirmus esialgu varju talupoegade igivanadest kindlustest — metsadest ja soodest. Ka oli harilik nähtus, et Vene väe lähenemisel eriti talupoegade jõukam osa põgenes maa lääneosadesse, nagu septembrikuus 1700 ja suvel 1708.

Nagu näha venelaste rüüsteretkedest 1701 ja 1702, vangistasid kasakad meeleldi eesti talupoegi, saates neid Ukrainasse. Vangistati nii mehi, naisi kui ka lapsi, 1703. a. eriti arvukalt just lapsi. Kui Rootsi vägi 1708. a. talvel Ukrainas viibis, leidus seal palju eesti talupoegi. Osa neist, kes lastena kaasa viidud, ei teadnud oma endisest kodumaast kuigi palju. Eriti kaebasid ebainimliku kohtlemise üle vangipõlves naised, kes nüüd suuri hulgi põgenesid Rootsi peavägede juurde. Kaotus Poltava all ja lõplik katastroof Perevolotšna juures otsustas muidugi lõplikult vangide saatuse.

Kindral Bauer, Vene vägede juht, kellele alistus Tallinna garnison 1710. Oli olnud varemini ka Rootsi teenistuses.

Vene rüüsteretkede läbi meeleheitele ja osalt ka vihale ärritatud talupojad tungisid sageli Vene väeosadele tigedalt kallale. Kuid nälg ja ääretu viletsus sundisid neid lõppeks ka röövima ning riisuma. Nii kogunes neid, näit., Põhjasõja lõppfaasil palju Pärnust lõuna pool asetsevasse Rae männikusse, kus nende kinnipüüdmiseks tuli korraldada sõjaväelisi haaranguid.

Põgenemine ei toimunud mitte üksnes tsiviilrahvastikus, põgeneti ka kohal komplekteeritud väeosadest. Oli üsna harilikuks nähtuseks, et peale ebaõnnestunud lahingut sõdurid põgenesid ja et neid tuli karistuse ähvardusel tagasi tuua väeosadesse. Eriti kaldusid põgenema oma kodukohta maa läänepoolsete maakondade sõdurid. Ei põgenenud mitte üksnes eestlased, vaid ka soomlased, kes põgenesid üle lahe Soome. Tuli välja panna vahtkondi nende tabamiseks. Ka näeme sedagi, et ühest väeosast põgenetakse teise, kus arvati olukord olevat parem. Nähtavasti põgenes palju mehi maamiilitsa väeühikuist, mis ka arusaadav, — hoolitseti seal ju nende eest kõige vähem. Kui jälgida mainitud väeühikute ajalugu, näeme, et nende meeskonnad olid karjuvas puuduses. Polnud korralikku, külmale aasta-

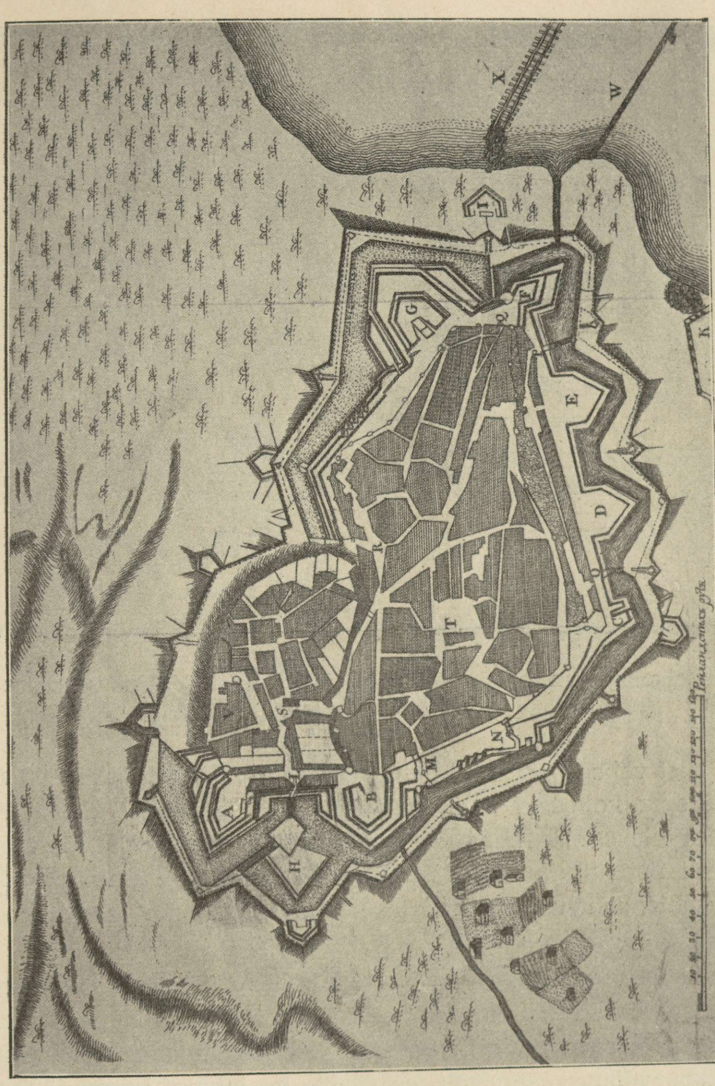

Tallinn alistumise ajal venelastele 1710. V — Toompea loss, A — „Rootsi kants“ (vt. pilt lk. 1269), M — Harju värav, N — Karjavärav, O — Viru värav, G — Suur-Rannavärav, G — praegune Rannavärava mägi, K — venelaste positsioon. („Kniga Marsova“ järgi.)

ajale vastavat riietust ega jalanõusid. Toitmine oli enam kui vilets. Haigused levisid kohutava kiirusega, viies kaasa halvasti toidetud inimelusid kõige paremas meheeas suurel hulgal. Sõdurite hulgast levisid haigused talupoegadele, nõudes ka nende hulgast palju ohvreid.

Nagu varem nägime, tekkisid Põhjasõja suures kurbmängus arvukamalt meie rahvuslikud väeosad, maamiilitsa meeste rügemendid ja pataljonid. Eestlasi leidus väga suurel määral muidugi ka värvatud väeosades, aadli-lipkondades ja nn. seisuste dragunite hulgas. Orjastatud rahvas osutus vastu ootust võitluskõlblikuks.

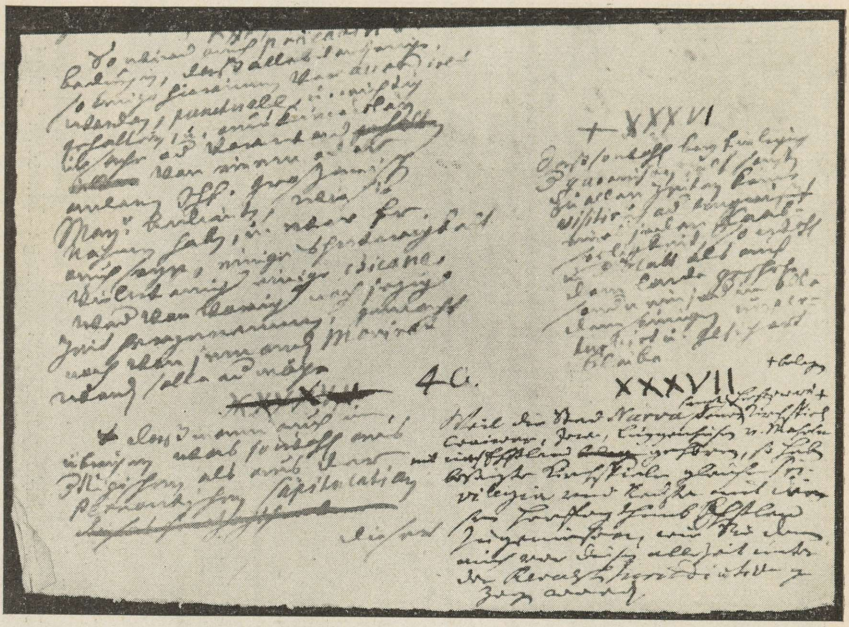

Eestimaa rüütelkonna venelastele alistumise üriku mustand. Puhas originaal (rüütelkonna eksemplar) on kaotsi läinud.

Kui nende eest vähegi paremini hoolitseti, neid varustati ja relvastati, täitsid nad oma kohuseid otse kangelasliku visadusega. Rootsi aja edasi kestes oleks ehk kujunenud meil teatav rahvuslik sõjavägi, nagu see oli Soomeski, mis oleks aidanud teataval viisil arendada rahvusliku ühtekuuluvuse tunnet ja positiivse riikliku mentaliteedi tekkimist.

Seni olid rahvuse ühtekuuluvuse tunnet üsna oluliselt arendanud peamiselt negatiivsed suhtumised, eriti just mõisa võimusse, mida vihati ja põlati. Korduvalt oli Põhjasõja keerises talupoegkond tõstmas kätt mõisavõimu vastu, näit. saksilaste pealetungi korral 1700. a. veebruarikuus ja venelaste pealetungi ajal s. a. sügisel Põhja-Eestis. Eriti terava kuju omandas see juba talvel 1700/1701, näit. Vanamõisas ja teisal, ja ka hiljem. Ei tahetud täita raskeid mõisa teokohustusi ja ühes sellega ka uusi raskeid sõjakoormisi küütide jne. näol. Tundus, nagu oleks tol ajal valitsev mõisamajapidamise süsteem, mis vegeteerus talupoegkonna teoorjuse kohustusel, olnud kokku varisemas. Desorganiseerivalt mõjusid ka kindralkuberneride jt. poolt väljasaadetud üldised väkkekutsed otsekohe vaenlase retkede puhul. Kuigi väkkekutse-kohuslased harva sel määral kui mõeldud kindlaksmääratud

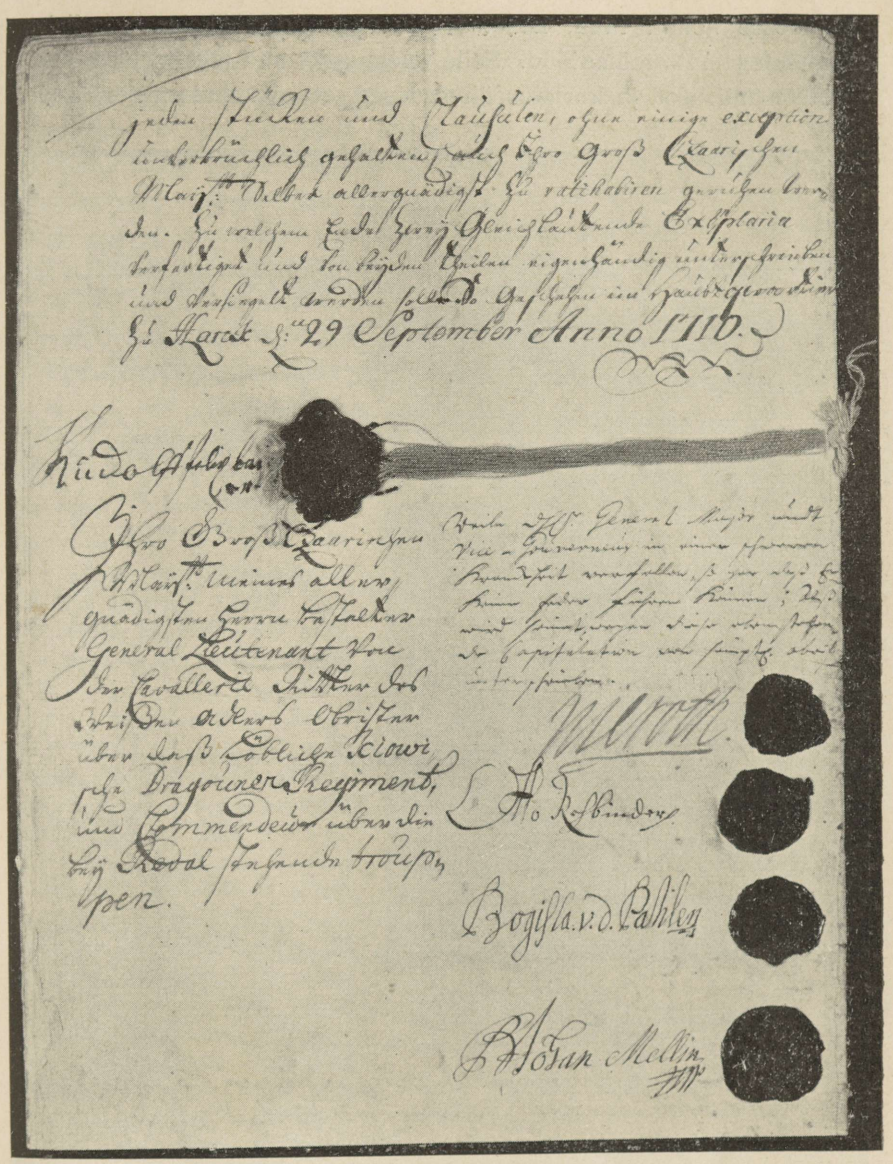

R. Keskarhiivi kogudest.

Tallinna garnisoni kapituleerumise ürik. Alla kirjutanud ühelt poolt Tallinna vastu opereerivate Vene vägede juht kindral Rudolf Felix Bauer ja tesielt poolt Tallinna viitsekuberneri Patkuli asemel, kes haiguse pärast ei saanud alla kirjutada — ooberstid Nieroth, Otto Rehbinder, Bogisla[us] v. d. Pahlen ja Johan Mellin. Antud Harkus 29. sept. 1710.

kohtadesse kokku tulid, kasutas talupoegkond väkkekutset selleks, et jätta tegemata mõisatööd. Selle tulemuseks olid jälle kindralkubernerride manitsused ja karistuseähvardused, et väkkekutsemehed asuk-

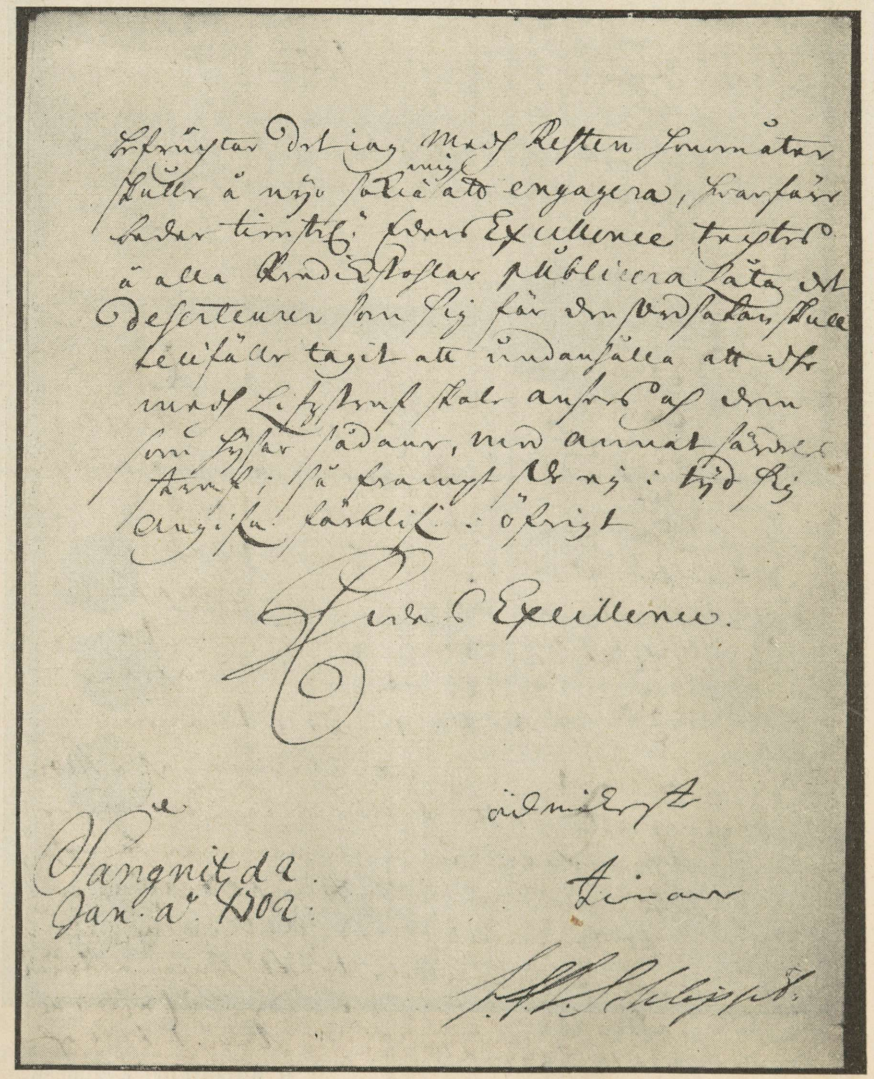

R. Keskarhiivi kogudest.

Schlippenbachi kiri kindralkubernerile paar päeva pärast Erastvere lahingut. Teatab (2. joon. 1702), et on suurejõulisele vastasele vaprasti vastu pannud, kuid siiski sunnitud olnud tagasi tõmbuma Sangastesse. Palub välja anda „plakatit" (sundmäärust) hoiatamisega väejooksikute varjamise eest.

sid peale vaenlase rüüstelaviini lõppu jällegi oma igapäevsete kohustuste — mõisateo — sooritamisele. Võim oli huvitatud mõisade majapidamise eluspüsimisest. Sest olgugi need rajatud ebaratsionaalsele süsteemile, ei võidud neid nüüd sõjakeerises mitte täiesti lasta kokku variseda. Oli ju väele tarvis toiduvarustist jne. Sääraste üldiste väkkekutsete ebaratsionaalsus ei ilmnenud mitte üksnes majanduslikus ebaratsionaalsuses, kuid ka sõjaliselt oli see mõttetu. Talupojad, kel puudusid korralikud relvad ja kes polnud saanud sõjaväelist väljaõpet, ei võinud ju maakaitsel valmis saada neile pandud ülesannetega. Teotsedes sõjaväe otseses läheduses, võisid nad ainult segada seda (eriti põgenemisega), tekitada kabuhirmu jne.

Karl XII (paremal) oma laagrisõdurite juures. Uuemaaegse maali järgi.

Sellest sai täiel määral aru ka sõja esimesel poolel meie kirjanduse ajaloos tuntud kuju, Otepää õpetaja Adrian Verginius, kelle vastu polnud mitte üksnes suur usaldus kodukihelkonnas — Otepääl —, vaid ka naaber-kihelkondades, kes Riia kindralkuberneridele püüdis selgeks teha, et üldised väkkekutsed on ohtlikud majanduslikult, ning et sõjaliselt pole organiseerimatu massiga midagi peale hakata. Ta soovitas relvastada ja anda väljaõpet ainult osale meeskonnast. Sellega oleksid tekkinud mingisugused kohalikud territoriaalsed väeühikud, mida Rootsi valitsus, alates aastast 1701, oli asunudki teostama maamiilitsa väeühikute näol, ainult selle vahega, et viimased komplekteeriti laiematel maa-aladel.

Kuidas väkkekutsemehi vaenlase tagasitõrjumiseks Rootsi võimukandjate poolt mõeldi ära kasutada, näeme kindralkuberneride ja väejuhtide korraldustest. Nii näit. pidi Narva retke puhul 1700. a. väkkekutse organiseeritama kihelkonniti, kusjuures üksikute kihelkondade mehed pidid saama oma lipu. Juhtideks pidid olema mõisavalitsejad, kupjad, kiltrid, s. o. tegelased, kes niikuinii olid mõisatöö järelevalvajatena vihatud. Talumees pidi nii sõdima vihatud mõisa-

Peeter I Baltimaal. A. Benois' maal.

võimu juhatuse all. Et sellel ei saanud olla tulemusi, on täiesti selge. Parema meelega olid talupojad valmis tunnustama juhtidena kirikuõpetajaid (nagu Adrian Verginiust) ja erandjuhtudel koguni mõisnikke.

Väkkekutse kordadel ähvardati mitteilmujaid teatavate trahvidega, mis aga tegelikult jäid täide viimata. See pidi talupoegi tegema väkkekutse asjus veel loiumaks, sest nähti ju, et tegelikult ei trahvitud. Trahvida kõiki oli aga raske, sest käsu mittetäitjaid oli palju.

Põhjasõja senine käik ja taktika kujunemine võitlevate poolte juures.

Peatudes ühe suurema rahvusvahelise heitluse (1558—1721) lõppfaasil Eesti alal (1700—1710), on põhjust riivata õige lühidalt ka siinset sõjandust üldse selle perioodi kestusel. Loomulik, et vaenuvägede kokku põrgates sellel pikal perioodil esines suuri erinevusi ja arenguastmeid sõjaväelises siseorganisatsioonis, relvade tehnilises arengus, taktikas, strateegias jne. Ilmeline on see, et lahingu- ja sõjapidamisviis ja vahendid, mis pikkade aegade jooksul olid olnud meie territooriumil või selle naabruses võitlevatel pooltel tugevasti erinevad — nüüd, perioodi lõppfaasil, peamiselt tsaar Peetri lõpmatu energia tõttu tugevasti ühtlustati. Tsaar Peeter euroopastas Vene sõjanduse. Võiks koguni öelda, et ta selle r o o t s i s t a s. Vene sõjad läänes põhjustasid suurejoonelise ümberkorralduse, sundides venelasi oluliselt loobuma senisest sõdimisviisist, mis oli omandatud võitluses lõunapoolsete stepirahvaste vastu.

V.-Emajõgi Hummuli (Soka talu) juures.
Koht, kus venelased arvatavasti tulid üle jõe Hummuli lahingupäeval.

Kui XVI sajandi teisel poolel algas võitlus Vene ja Rootsi vahel, ei seisnud Rootsi-Soome sõjandus üldiselt veel mitte kõrgel tasemel. Sõjanduse areng XVI sajandil Madalmail ja kogemused Ida-Euroopa võitlusväljadel, võitlus venelastega ja poolakatega, andsid uusi kogemusi ja näpunäiteid tuleviku jaoks. Puutudes kokku suure vene inimmassiga ja Ida-Euroopa sõjanduses enam kogenud Poola-Leedu sõjaväega tuli rootslastel ümber orienteeruda ja teostada suurt reorganiseerimistööd, et saavutada võitluses positiivseid tulemusi. Kuna Eerik XIV oli asunud Rootsi väe reorganiseerimisele peamiselt võitluse aegu Taaniga, kordas reorganiseerimise katset tema noorem vend Karl Rootsi-Poola sõja aegu Madalmaade eeskujul, kuid ka see katse jäi poolikuks ja tõelise reorganisatsiooni töö teostas tema geniaalne järglane Gustav Adolf. Kui Karli ajal Rootsi-Soome reorganiseerimine toimus Madalmaade eeskujul, siis Gustav Adolf, kes sai suuri kogemusi Taani sõjas vaenlaste vastu võitlemises ja jätkuvas sõjas Poolaga, viis läbi nende kogemuste, vana roomlaste ja madalmaade taktika jne. najal Rootsi-Soome sõjaväe eri väeliikide organiseerimises põhjaliku muudatuse, nii jala- ja ratsa- kui ka kahurväes. Reorganiseerimise hüved teostusid kõigepealt r a t s a v ä e s.

T a k t i k a on üldse olenenud iga maa eri olukordadest — riiklikkudest, ühiskondlikkudest, kultuurilistest ja majanduslikkudest, kuid väga oluliselt just ka niisugustestki asjaoludest, nagu maastikust, vaenlasest ja rahva iseloomustki, mistõttu taktika Põhjamaades ja üsna oluliselt Ida-Euroopat Lääne-Euroopast eraldavates mais on olnud teissugune kui Kesk-Euroopas. Rootsi-Poola vahelistes sõdades Karl IX aegu oli end valusalt tunda andnud just Poola ratsaväe üleolek. Poolakad olid juba keskajal omandanud Ida-Euroopa stepirahvastelt, esijoones mongolitelt, nende pealetungitehnika üllatava, ägeda rünnaku näol, millega seltsis lähivõitlus terarelvadega. Poola-, osalt ka Vene-vastaseis sõdades omandatud lahinguviis võeti tarvitusele ka Rootsi-Soome ratsaväes.

Ka j a l a v ä e võitlusvõimet, mille tõstmine oli seotud õige suurte raskustega, arendati — selleks tuli reorganiseerida terve sõjainstituut: tõsta ohvitseride ametioskust, arendada meeskonna koolitust, muretseda ajakohane relvastis.

T u l i r e l v a d e mõjukuse tõstmiseks tuli arendada neid tehniliselt. Võib-olla on Gustav Adolf ise leiutanud parandusi muskettide ehituses, ja tema sammude mõjul võeti kasustamisele uus valamismeetod, mis osutus eriti soodsaks jalaväele kergete kahurite valmistamisel. Gustav Adolfi uuendused tulid küll täiel määral kasutusele hiljemini, kuid teatav osa oli neil siiski juba Rootsi-Poola vahelises sõjas ka Liivimaal.

Rootsi-Soome taktika arenes jõudsal sammul ka peale 30-aastast sõda, kuna aga Kesk-Euroopa taktika areng jäi ühekülgseks; tulele oli antud liiga domineeriv ülesanne, kuna liikumisel, pealetungimisel antud löögil polnud kuigi tähtsat osa lahinguväljal. Jalavägi polnud jaotatud taktikaliselt iseseisvatesse osadesse, vaid see moodustas üksluise tulistamiselundi, mille ette oli asetatud kahurvägi. Ka ratsavägi polnud löögivõimeline.

Peterburi esimestel asutamisaastatel. Esiplaanil keskel Jänissaari (c) Petropavlovski linnusega. Kaasaegne vaselõige Soome Rahvusmuuseumist.

Nii arenes siis aegapidi Rootsi omapärane, Kesk-Euroopa omast kõrgematasemeline taktika. Enne Põhjasõda leidus aga Rootsi-Soome väejuhtide jne. hulgas nii Rootsi natsionaalse kui ka Kesk-Euroopa taktika pooldajaid. Kesk-Euroopa taktika pooldamise põhjuseks oli see, et Karl XI ajal paljud Rootsi ohvitserid teenisid Kesk-Euroopa sõjavägedes, saades seal teoreetilist õpetust ja praktilisi kogemusi. Paljud neist omandasid sealt taktikalised vormid.

Täiesti põhjendatult kriipsutasid alla aga rahvusliku taktika pooldajad seda, et olukord Kesk-Euroopas on teissugune kui Rootsis-Soomes. Nad tuginesid seejuures kogemustele, mis omandatud Karl X Gustavi aegses Poola ja Karl XI aegses Taani sõjas.

Põhjasõja alates oli Rootsi-Soome taktika loomupäraseks põhijooneks p e a l e t u n g. Selle tunnuseks oli liikuvus, löögivõime ja lähisvõitlus. Narva lahingus võib konkreetselt näha tolleaegse Rootsi-Soome ja Kesk-Euroopa taktikate erinevust. Karli sõjavägi rühmitati sügavatesse lahingurühmadesse, kes löögivõimega murdsid venelaste liiga väljavenitatud kaitseliini. Vene vägi oli asetatud liiga üksluiselt kaitseseisukorda. Narva lahingus rootslaste poolt käsitatud taktika oli tulevikkugi ennustav: Prantsuse revolutsiooni aegseis sõdades murdus tulirelvade domineerimisel põhinev Kesk-Euroopa taktika, asendudes sügavate lahinguvormide, kolonnide taktikaga, nagu Narvagi all.

Ka Põhjasõja sõjapidamisviis erines oluliselt samaaegsest suurest Hispaania pärilussõja omast nii olemuselt kui eesmärgilt, sest Hispaania pärilussõja kõige lähem küsimus oli see, kelle mõjupiirkonda jääb Hispaania, Habsburgide või Bourbonide omasse. Rootsi vastased taotlesid aga Läänemere rannikule rajatud Suur-Rootsi purustamist. Sissepiiratud Rootsi oli seetõttu sunnitud algama energilist pealetungisõda. Hispaania pärilussõda pidasid valitsused, rahvad ei võtnud sellest osa. Kuigi ka Põhjasõda polnud

Tsaar Peeter uuele kavatsetavale pealinnale asupaika valimas. G. Doré šarž, mis tahab naeruvääristada Peterburi asutamist liiga soisele alale.

rahvaste sõda praeguses mõttes, puudutas see siiski oma peaeesmärkidega rahvaste elule ja selle arengule esmajärjekorralise tähtsusega väärtusi. Ka tuleb Rootsi-Soome sõjaväge pidada rahvuslikuks sõjaväeks.

Vene väe pealetungivõime polnud XVI sajandi keskelt peale kuigi kõrge. Joann IV poolt loodud streeletsite sotnjad olid võrdlemisi väikesearvulised ja kõlbasid peamiselt garnisonivägedeks, muud väeliigid olid üldse õige vähe võitlusvõimelised nii väljaõppelt kui ka organisatsioonilt ja kahurvägigi oli võrdlemisi vähe arenenud. Aleksei Mihhailovitši ajal algas Vene väe euroopastumine. Moodustati jalaväe — nn. soldatite — ja ratsaväe — nn. reitarite polgud. Kuid siis olid Vene pealöögid suunatud Poola-Leedu alade vastu ja pealetung Soomele, Eestile ja Lätile osutus võrdlemisi saamatuks.

Hoopis teised tulemused olid tsaar Peetri pealetungil, alates 1701. Vene vägi oli nüüd kiire tempoga europaseerumisel, kuigi esialgu (1701—1704) saavutati suuri tulemusi Eestis vaid seetõttu, et kõrge kvaliteediga Rootsi sõjavägi võitles Poolas. Väärilise vastase leidis Karl eest aga Poltava all juba a. 1709, mis ajaks Vene väe taktika oli tõusnud kõrgele tasemele. Vene vägi oli nüüd täiesti pealetungivõimeline. Pika sõjategevuse ja õnneliku olukorra tõttu oli saavutatud hiiglaedu.

Et aga Rootsi sõjategevuse tõttu mujal ei suutnud saata küllaldasel määral meie maale Rootsi ja Soome sõjaväge, tuli temal arvestada kohalikku elanikkonda ja püüda sellest moodustada vaenlase vastu võitlemiseks väeühikuid. Aegapidi osutusid vajalikuks r a h v u s l i k u d v ä e o s a d, nagu juba Karl X Gustavi aegses Vene-vastases sõjas.

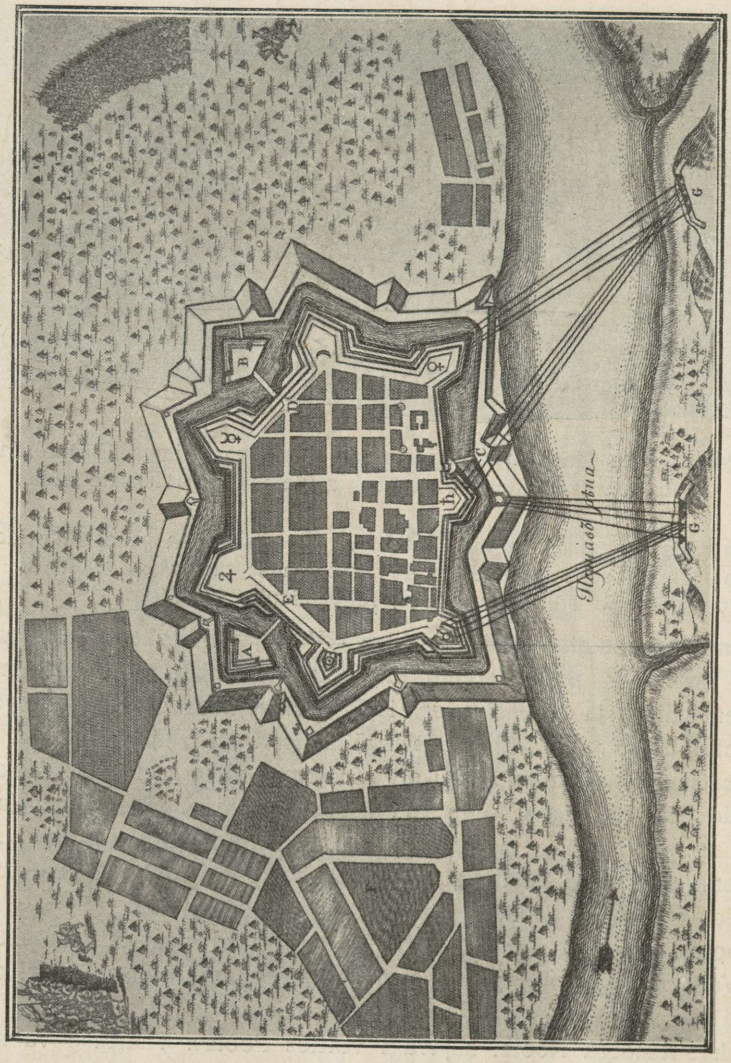

Pärnu linnuse piiramine Põhjasõja ajal. Üle jõe venelaste patareid (G) tulistavad linnust. („Kniga Marsova" järgi.)

Rootsi-Soome sõjavägi erines koosseisult oluliselt Lääne-Euroopa omast, Rootsi-Soome vägi sai järk-järgult ikka enam ja enam rahvusliku ilme. Kui veel Gustav Adolfil oli 30-aastases sõjas juhatada ohtral määral palgasõdureid, muutus hiljemini olukord ja Põhjasõja ajaks oli väel juba rahvuslik ilme. Rootsi-Soome aladel komplekteeriti vägi eri territooriumidelt — läänidelt nn. roodujaotuse najal. Nn. rood, 2—6 talu, pidi andma ühe jalaväelase ja nn. ratsakoht ühe ratsaväelase. Karl XI soovis ka meie maale suuremaid sõjaväelisi kohustusi peale panna, ja siit rohkem mehi saada oma väkke, leidis aga siinses aadlis tugeva opositsiooni.

V.-Emajõgi Hummuli lahingutegevuse piirkonnas.

Sama koht Soka talu all, mis eelmiselgi tahvlil. Vaade vasemale, Hummuli-poolsele kaldale.

Rootsi ajal toimus ka Eesti alal suur pööre kindlustamise alal. Suure hoo sai see Karl XI valitsuse aegu, siis, kui mõisade reduktsiooni tõttu riigi sissetulekud tõusid.

Üldse toimus Poola ja Rootsi ajal meie ja Põhja-Läti kindluseasjanduse alal suur muutus. Keskajal meie maa oli kaetud tiheda kindlustiste võrguga, XVI saj. teise poole ja XVII saj. sõdades aga uute tulirelvade mõjul osa neist, peamiselt keskaegsed suuraadli kindlad lossid, varisesid kokku. Keskaegne linnuste võrk oli juba XVII sajandi alguseks õige tugevasti hõrenenud. Juba Karl IX hakkas sellele mõtlema, kas ei tuleks osa Liivimaa keskaegseid losse hoopiski maha jätta. Rootsi-Poola vaheliste sõdade aegu toimuski see.

Karl XI aegu ja hiljemini kindlustati Pärnut, Tartut, Narvat, Tallinna ja Kuressaart, kus kindlustamine toimus bastionaalsuse süsteemi alusel. Ehitati paljunurkseid bastione, mis üksteisega ühendati sidemüüriga (vt. joon. lk. 1257, 1266, 1269, 1270). Uue kindlusevõrgu loomine nõudis suuri summasid, eriti palju tuli kulutada Rootsi tähtsamale idakindlusele — Narvale. Võrdlemisi palju kulutati ka Tallinnale. Vaatamata suurtele kuludele polnud Narva kindlus Põhjasõja alguseks aga veel valmis, kõnelemata teisest tähtsamast idakindlusest Tartust, kus Tähtvere- ja jõepoolne osa oli veel moodsalt välja ehitamata. Jätkati küll tööd, kuid sõda ja materiaalsete abinõude nappus takistas. Kõige selle tõttu osutus Tartu müür venelaste pealetungi ajal 1704. a. jõe poolt mannetuks, bastionide puudumisel polnud võimalik ka külgtulega vaenlast tormijooksu ajal pidurdada. Narvas lasti bastione koguni puruks.

Kui Rootsi vägi Poltava all lüüa sai, oli Rootsi-Soome ühes oma provintsidega palju kannatanud maa. Rekruteerimisi oli korduvalt peale pandud nii Rootsis, Soomes kui ka Rootsi provintsides. Nn. roodujaotuse meestest ei jätkunud Rootsis-Soomes, tuli anda roodutaludelt ja ratsakohtadelt lisamehi, nii et kolm säärast andsid juba 1700. a. lisaks ühe mehe (keda nimetati kolmasmeheks). Pea tuli lisameeste arvu kahendada (dupleering) jne. Nagu eespool nägime, tabas raskelt meeste andmine ka Eesti ala, kuigi siin ei võetud mehi roodujaotuse alusel.

Põhjasõja lõpujärk. Võitlused väljaspool Eestit.

Peale Poltava lahingut ootasid Rootsit uued rasked katsumised. Poola kuningas August ja Taani uuendasid omavahel ja tsaariga Rootsi-vastase liidu. Juba 1709. a. sügisel tungisid saksilased Poolasse, kus August tunnistati jälle kuningaks. Samal ajal tungis puhanud Taani vägi Skånesse, nii et ähvardas Lõuna-Rootsi kaotsiminek. Suure ja õige andeka mehena

Rootsi kaitsel esines siin Magnus Stenbock, kes 1700. a. Narva all oli juhatanud tagajärjekalt Rootsi vasaku tiiva vasakpoolset kolonni Vene kindlustatud seisukoha vastu Pähklimäel. See suurte võimetega mees oskas kiiresti luua Rootsis uue väe ja 1710. a. veebruarikuus lüüa põhjalikult taanlasi Hälsingborgi juures. Karli enese kavatsus oli lõunast pealetungivate türklaste ja Rootsist Põhja-Saksamaal maabuvate vägede koostöö abil päästa seisukohta Poolas ja lüüa oma vastaseid. Karlil õnnestuski mõjustada korduvalt Türgit, et see alustaks sõda Vene vastu. Esialgu näis sellel olevat suuri tulemusigi, kuid mitmesugustel mitte veel täiesti selgunud põhjustel katkes siiski see vahekord.

Kuninga käsul maabus Stenbock 1712. a. 17 000 mehega Saksamaal, et minna vastu kuningale Poolas, kes kavatses koos türklastega edasi tungida Poolasse. Kuid teda piirasid sisse taanlased, saksilased ja venelased. Stenbock oli sunnitud tõmbuma Mecklenburgi. Kriitilises seisukorras sundis ta kiire toimimisega taanlasi Gadebuschi juures (dets. 1712) astuma ebasoodsates tingimustes lahingusse, milles tähtsat osa mängis Rootsi kahurvägi. Taanlased võideti, kuid vaenlase arvulise ülekaalu tõttu tõmbus Stenbock Holsteini, pidi aga 1713. a. kapituleeruma vaenlastele Tönningeni kindluses. Rootsi kaotas nüüd teiskordselt suurema väliväe peale Poltava lahingut.

Samal ajal ja veidi hiljem möllas sõda armutult ka Soomes. Vallutades 1710. a. Viiburi ja Käkisalmi tungisid venelased Kymi jõeni ja Saima järveni. Vallutuste edasiarendamist segas tsaaril esialgu sõda Türgiga (1711—1712). 1713. a. algas Soome sõja lõppfaas. Nüüd oli Venel meri sõjaväe transportimisel Lõuna-Soome vaba, Rootsi laevastik hilistus saabumisega Karlskronast. Lugu Soome kaitsega oli seda pahem, et parimad ja väljaõppinud mehed olid leidnud haua teisal. Järele olid jäänud veel riismed. Võeti küll lisaks uusi mehi, kuid see ei parandanud seisukorda. Nälginud ja puudulikult relvastatud mehi juhatas üsna väheste võimetega kindral Yrjö Lybecker. Venelased okupeerisid lühikese aja jooksul Lõuna-Soome. Nüüd ei aidanud ka enam uue ülemjuhataja Karl Armfelti määramine. Äärmises viletsuses pidi Soome vägi taganema Pohjanmaale, kus soomlased said lõplikult lüüa sangarlikus võitluses Napue küla juures 1714. a. veebruarikuus.

Alles 1714. a. hilissügisel saabus kiirratsutamisega Karl Türgist Pommerisse Stralsundi. Juba varem oli Pommeris Preisi vägede poolt okupeeritud Stettin. Lõppeks varises kokku ka Stralsundi vastupanu (1715). Taanlased, kes olid okupeerinud Breemen-Verdeni piiskopkonna, panditasid selle Hannoveri kuurvürstile Georgile, kes hiljuti oli saanud ka Inglise kuningaks. Päev enne Stralsundi langemist Skånes maabunud kuningas Karl hankis sõjaks uusi materiaalseid abinõusid Holsteini ministri Georg Heinrich von Görtzi abiga, kuid operatsioon Lõuna-Norra vastu ei õnnestunud. Peale äärmiselt raskeid pingutusi loodi uued väed Norra operatsiooni jaoks 1718. a. sügiseks. Peale relvastuse lõppu tungis kindral Armfelt väiksema väega, kuhu kuulusid ka 1714. a. Napue lahingust järele jäänud Soome väe riismed, Norrasse, suundudes Trondhjemi piirkonda. Kuningas ise aga läks 30 000 mehega Lõuna-Norrasse. Piirati sisse Glommenist ida pool asetsev Fredriksteni kindlus Fredrikshaldi juures. Siin aga langes 30. nov. õhtul jooksukraavis kuningas, kes oli lahkunud 1700. a. kevadel

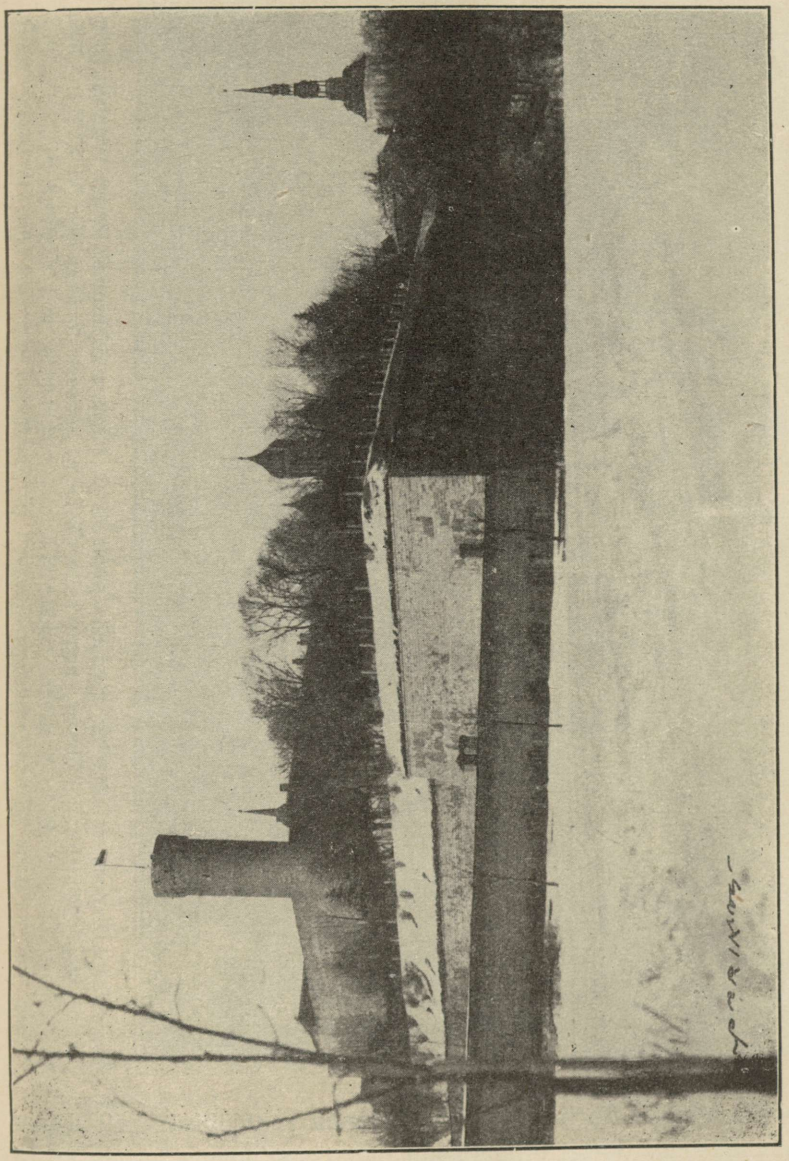

„Rootsi kants" Tallinnas. Näide rootsiaegseist fortifikatsioonitöödest Tallinnas. Ehitus alustatud 1697. Vasakul taga Toompea loss Pika Hermanni torniga.

Stokholmist ega olnud selle järel enam kordagi näinud oma pealinna. Järelikult oli ta siis üle 18 aasta lakkamatult olnud sõjaväljal. Vägi taganes Lõuna-Norrast ja Armfelti vägi oli samuti sunnitud äärmiselt raskeis tingimusis tagasi pöörduma.

Ka see episood Põhjasõjast jäi Rootsile tulemusteta. Loodeti küll Euroopa abile Vene vastu, kuid tagajärjetult.

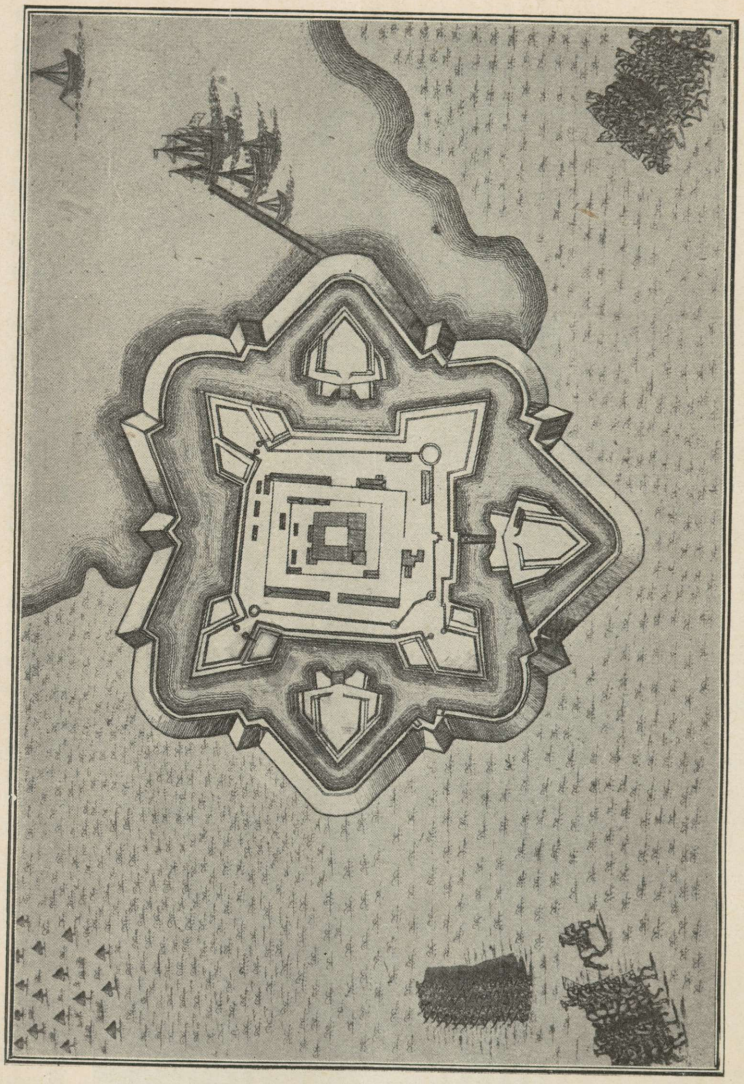

Kuressaare linnuse vallutamine venelaste poolt 1710. („Kniga Marsova" järgi.) Vaubani süsteemi järgi väljaehitatud linnus, nagu selle süsteemi kohaselt teostati muudki XVII saj. lõpu fortifikatsioonitööd. Rida bastione kindlustatul ala nurkosades, mis asetatud nii, et bastionidest sai tulistada ükskõik millisest suunast pealetungivat vaenlast (vt. tekst lk. 1267).

Juba kuningas Karli eluajal olid alanud rahuläbirääkimised tsaariga Ahvenamaal. Görtzi ettepanekul pidi tsaar saama tasuna Rootsi Läänemeremaade arvel maid Taanilt ja Saksamaalt, kuid kuningas lükkas selle ettepaneku tagasi. Siin pole võimalust lähemalt jälgida tsaari seisukohta Görtzi ettepaneku puhul. Kuid teada on, et tsaari sõjategevuse kava oli olnud kogu aja teine. Selle keskseks probleemiks oli olnud Neeva liini okupeerimine, juurdepääs Soome lahele ja selle kindlustamine nii Soome, Eesti- ja Liivimaa suunalt (mis esi-

nes juba tsaari sõjategevuse kavas 1704. a.). Sellest kavast püüdis tsaar kinni pidada ka hiljemini, kuigi peale suuri võite Eesti- ning Liivimaal ja Soomes 1710 tsaari minimaalsed nõudmised Eesti- ja Liivimaa suhtes olid kasvanud. Veel 1713. a. eraldas tsaar Liivimaast Tartu- ja Võrumaa, ühendades selle Eestimaaga. Nähtavasti arvestas ta nüüd juba võimalust, et kui ta peaks ehk olude sunnil loobuma Liivimaast, siis Tartu- ja Võrumaa kuuluksid ometi temale. Tartu kuulus ju tsaari sõjategevuse kavasse juba 1704. a. Et tsaar siin oma liitlase Augusti suhtes talitas ebakorrektselt ja peidetud salamõtetega, on enam kui arusaadav.

Sõja lõpp. Uusikaupunki rahu (1721). Eesti liidetakse Vene külge.

Peale Karli surma toimus rahude sõlmimine (1719—21). Stokholmi rahuga 1719 loovutas Rootsi Hannoverile Breemeni ja Verdeni, 1720. a. Preisile Ees-Pommeri Peene jõest lõuna pool, Dammi, Gollnowi, Usedomi ja Wollini saare, 1720. a. Fredriksborgi rahuga lubas ta Taanile end mitte segada Holstein-Gottorpi asjusse. Peale seda kui asjatult oli oodatud abi Lääne-Euroopalt Vene vastu ja kui korduvalt oli laastatud Põhja- ja Kesk-Rootsi rannikut, oli Rootsi sunnitud sõlmima Venega 1721. a. Uusikaupunkis rahu, loobudes Vene kasuks Ingerist, Eesti- ja Liivimaast, Saaremaast ja Kagu-Karjalast.

Euroopa poliitiline kaart sai sellega tunduvalt teise ilme. Rootsi oli surutud suurriikide perest teisejärguliste riikide hulka. Kaotused olid ääretu suured Läänemerest ida pool ja Saksamaal. Rootsi suuruseaja saavutised Põhja-Saksamaal ja Läänemeremail läksid kaotsi. Veel enamgi — kaotas ju Rootsi ka Eestimaa, mis XVI sajandist, ja Viiburi ümbruskonna, mis XIII sajandi lõpust oli kuulunud Rootsile. Soome ala oli nüüd lõhki käristatud ja Soome kaitse oluliselt raskendatud, nii et lõppeks kogu Soome pärast Hamina rahu (1809) langes Venele.

Põhjasõja möllust ainsa tõelise võitjana Rootsi-vastastest liitlastest tuli välja tsaar, kuna Taani suutis end kindlustada ainult lõunast seega, et Rootsi loobus Holstein-Gottorpi asjusse vahele segamisest, Skåne tagasivallutamine aga ebaõnnestus. Täiesti saagita jäi aga kuningas August, kes oli heitnud silma Liivi- ja Eestimaa peale. Poolale enesele sai Ida-probleem nüüd otsekohe hädaohtlikuks. Vene segas end korduvalt Poola siseasjusse, kuningate

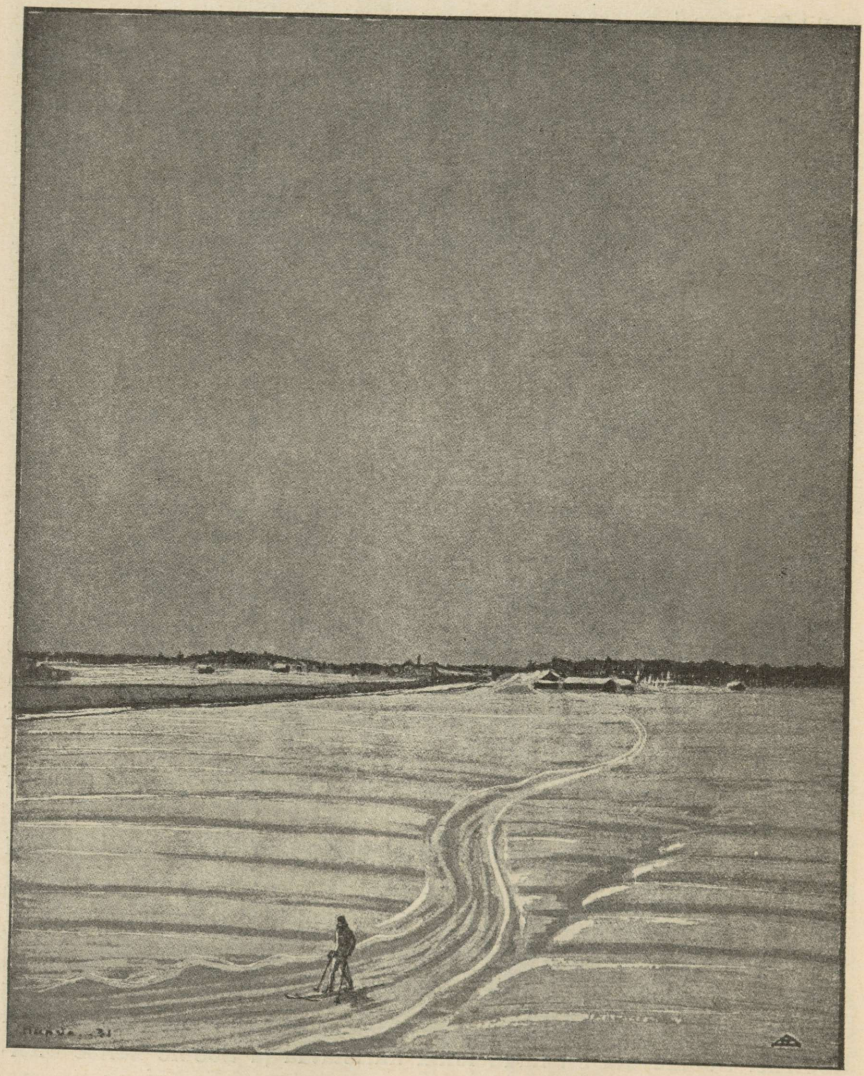

A. Karimo järgi.

Napue lahinguväli. Napue lahing oli verisemaid ja otsustavamaid rootslaste kaotusi Põhjasõja ajal Soomes.

ja Kuramaa hertsogite valimistesse, esinedes sajandi teisel poolel Poolas Vene imperialistlikkudes huvides dissidentide ja pehastunud Poola riigikorra kaitsejana, mille lõpptulemuseks oli Poola jagamine.

Uusikaupunki rahu tähistab Vene ekspansioonipoliitikas ida poole ühe olulisema peatüki lõppu. Peeter teostas Moskva tsaaride ammuse püüde

A. Karimo järgi.

Rootsi vägi uus-aasta ööl 1719 Norra lumeväljadel.

Läänemereni jõuda. Tagajärjetult oli Joann III XVI sajandi alguses alustanud Liivimaa-vastast retke — ordumeister Plettenbergil õnnestus seda aga tagasi lüüa. Õnnelikumalt oli peale tunginud tsaar Joann IV XVI sajandi teise poole alguses Vene-Liivi sõja aegu. Polotski võtmine 1562. a. laskis tsaari hellitada koguni Väina jõe liini täielikku vallutamist, kuid Sigismund II Augusti võit Orža ja Ula juures ja teised sündmused pidurdasid Vene võimu

edasiarendamist siin. Tuginedes Tallinnale oli Rootsi võim siin kaitseseisukohast ebaloomuliku kitsa ribana arenenud lõunasuunas Pärnuni, olles suletud idast ja kagust Vene poolt okupeeritud Vana-Liivimaa alast, lõunast Poola aladest; lääne pool asetses Magnusele kuuluv Saaremaa. Hoopis hädaohtlikuks ähvardas saada seisukord, kui Magnus hakkas 1570. a. tsaari vasalliks. Magnusel ja tsaaril ebaõnnestus küll Tallinna piiramine talvel 1570/1571. Hiljemini, kartes Tallinna müüre, alustas Vene Tallinna sissepiiramist kaugemalt joonelt, vallutades 1573. a. Paide ja Karksi. Saades aga Koluvere välilahingus tugevasti lüüa, tõmbusid Vene väed Rootsi aladelt Vene aladele. Kui 1575. a. võeti poolakatelt Pärnu ja rüüstati Taanile kuuluv Läänemaa ja korduvalt oli rüüstatud Tallinna lähemat ümbruskonda, asuti teiskordsele Tallinna piiramisele 1577. a. alguses, mis jällegi jäi tagajärjetuks. Rootsi merivõim ja Tallinna müürid päästsid Tallinna.

Tsaar viskus nüüd veel samal aastal Poola välivägedest paljale Lõuna-Liivimaale. Kuid saatuslik tund saabus. Soomes tungis tugevate hoopidega peale Rootsi väepealik Pontus de la Gardie, surudes venelased välja Käkisalmi läänist. Soomest tungis ta ka kallale Põhja-Eesti idaosadele ja Ingerile, suutmata siiski vallutada Pähkinälinna lääni. Poola-Leedu ja Rootsi-Soome tõkestasid idaekspansiooni pealesurumise ja kui segaste aegade tõttu Venes Rootsi surus Poola Väina jõe liini taha, jäid Eesti- ja Liivimaa Vene suunast suletud ruumiks. Poola-Leedu, eriti aga Rootsi-Soome, ei saanud paisata meie maale rohkemal arvul koloniste, piirdudes peamiselt ametnikkude saatmisega. Ida poolt oleks siiski võimalus olnud paisata siia suuremal arvul linnaelanikke ja talupoegigi, eriti siis, kui siin oleks läänistatud maid Vene mõisnikele.

Pontus de la Gardie võite oli võimaldanud ja kindlustanud Stephan Bathory suurejooneline ümberhaarang Vene alade kaudu, mille tõttu Vene oli sunnitud lahkuma Liivimaalt. Asjatuks jäi Aleksei Mihhailovitši katse suruda end laial rindel Liivimaa, Kuramaa ja Leedu kaudu mererannikule nagu Ingeris ja Karjalaski.

Põhjasõja tulemused tähendasid Vene vanade vallutusihade teostumist ka mujal. Eesti- ja Liivimaale järgnesid juba XVIII sajandil Leedu, Kura ja Poola. See, mida oli kartnud Sigismund II August, eriti aga andekas Poola riigi- ja sõjaväejuht Stephan Bathory, et Liivimaa Vene kätte minek on kardetav Poola-Leedu olemasolule, oli saanud tõsiasjaks. Saatus oli mänginud valusat mängu ka Liivimaa Rootsi-vastase opositsiooni juhi Johan Reinhold Patkuliga. Ka teda oli tema enese poolt sütitatud Põhjasõda ohvrina kaasa kiskunud, kui ta peale Altranstädti rahu Augusti poolt väljaantuna hukati. Maale oli ta aidanud tuua hiiglaõnnetust.

Põhjasõja lõppsünteesi tõi suure muutuse alles maailmasõda ja sellele järgnevad ajad, kus riikide ja rahvaste käekäik on saanud teise lehekülje. Kuid siin tuleb siiski alla kriipsutada asjaolu, et Eesti- ja Liivimaa rüütelkondadega sõlmitud kapitulatsioonidega 1710 ja Uusikaupunki rahuga 1721 suleti Eesti- ja Liivimaa Vene vaimse mõju ja rahvastiku juurdevoolu hädaohule. Baltimaade sulustus Vene suunalt lõppes alles XIX sajandi teisel poolel, kui Baltikumi tööstus ja transiitkaubandus tegi suuri edusamme. Kuid Eesti rahvas oli

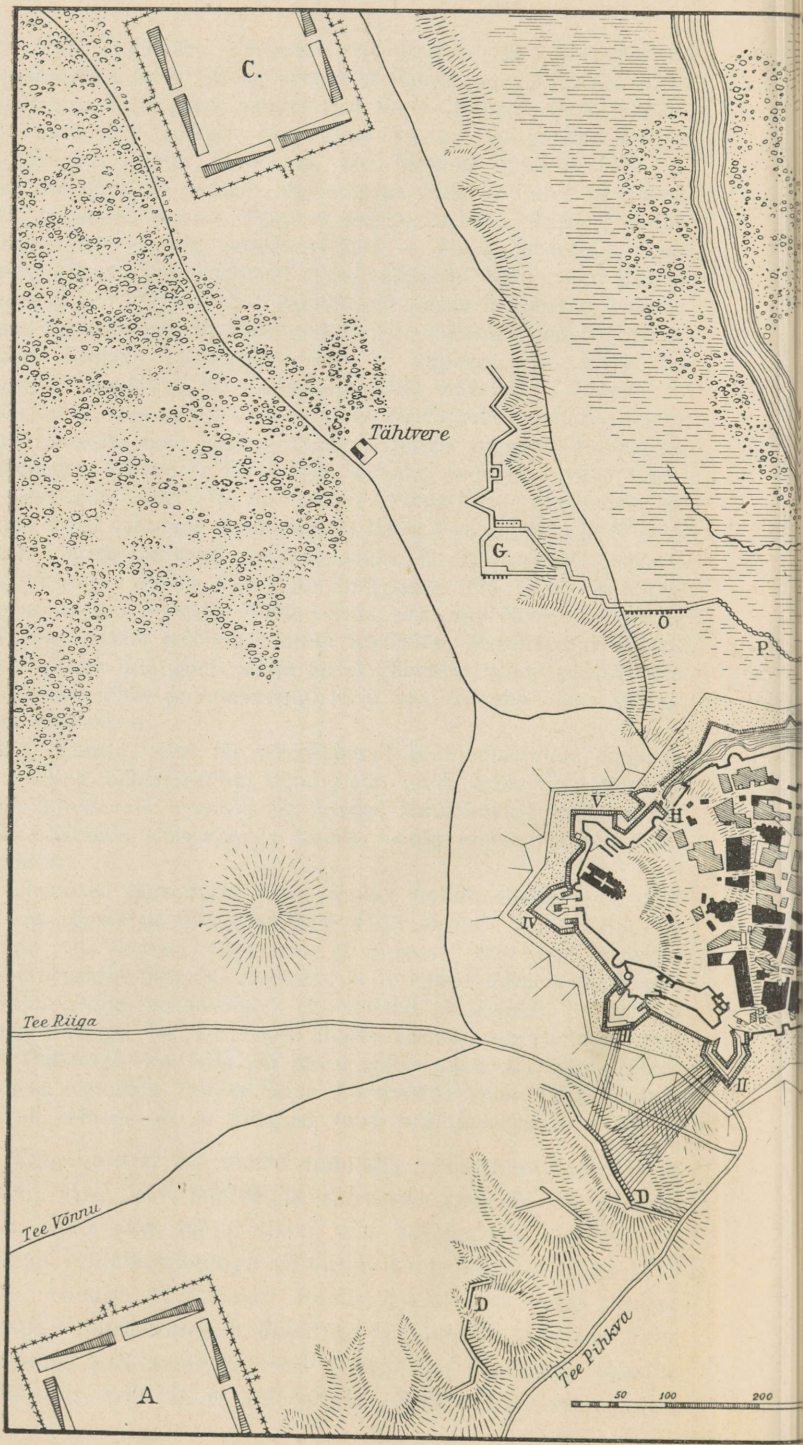

Kindral Hatovi plaani järgi.

Tartu piiramine

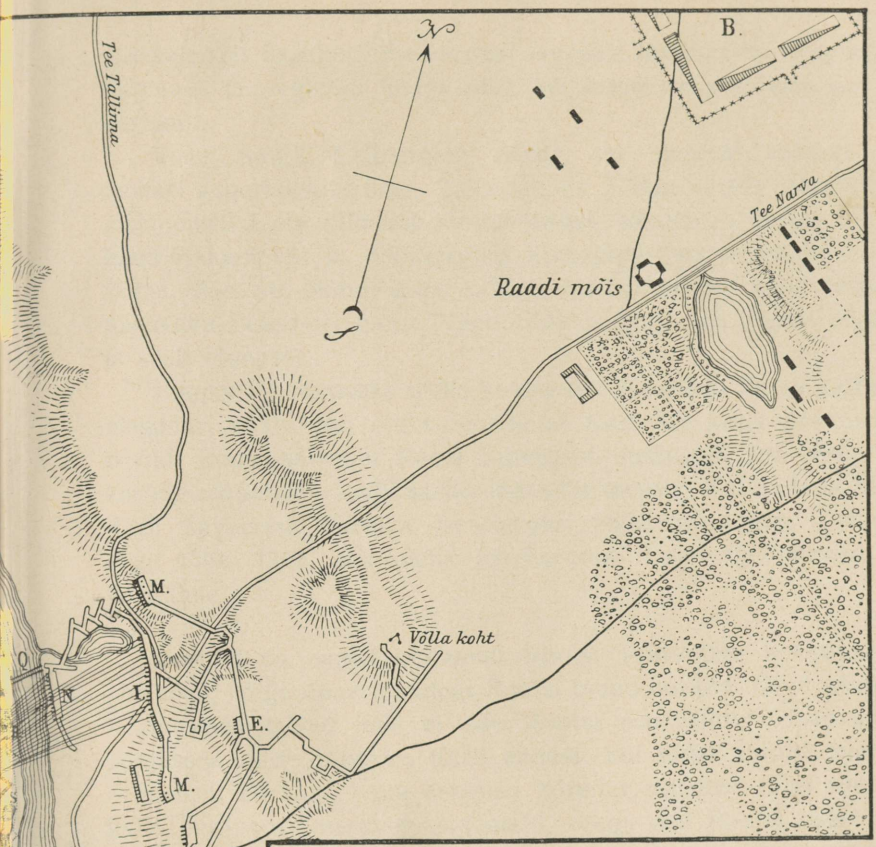

A. — Šeremetjevi laager Ropka mõisas.
B. — v. Werdeni laager Raadi mõisa juures.
C. — Polk. Balki laager Tähtvere mõisa juures.
D. — Venelaste aprošid (kaevikud) ja patarei nn. Sõnnikumäel (praegune Riia tän. ümbrus end. postijaama kohal), kust tulistati praeguse tähetorni ja anatoomikumi taga asetsevat II ja III bastioni.
E. — Venelaste aprošš üle Emajõe, Vene värava (F) vastas.
G. — Venelaste patarei, kust tulistati Jakobi torni (V).
I. — Venelaste lähemale-toodud patarei (vt. tekst lk. 1238), kust lasti puruks Piinatorni (K) ümbruse kaitsemüür. (Praeguse botaanikaaia ümbrus paadisadama kohal.)
M. — Mortiiride patareid.
N. — Teine patarei üle jõe.
O. — Patarei, kust tulistati Jakobi väravat.
P. — Venelaste jooksukraavide liin, mis pikendati kuni Emajõeni.
Q. — Venelaste poolt ehitatud pontoonsild, mille kaudu väeosad tulid üle jõe ja vallutasid rootslaste eelkindlustise S ning alustasid lõplikku rünnakut.

ne vägede poolt 1704. a.

siis vaimselt ärganud, moodustus aegapidi intelligents ning rahvuslik mõtteviis ja aegapidi kosus ning sai iseseisvaks rahvas ka majanduslikult.

Vene tungil Läänemere äärde on tugeval määral iseloomuline imperialistlik ilme. Lähenemine Läänemerele tähendas Vene majandusliku elu vildakut ülesehitamist, tõmmates Venet majanduslikult rikkamatelt ja tähtsamatelt lõunapoolsematelt aladelt vaesesse Põhja. See on olnud ühes sellega ka võitluseks vana Moskva ja tõusikliku Peterburi vahel. Vene süda ja hing aga kiskus Moskvasse ja sealt lõunasse.

Hoopis teissuguseks oleks kujunenud Rootsi ja Poola kaitsevõime idanaabri vastu, kui oleks teostunud Karl XII idaprogramm: Poola troonil Rootsi-sõbralik Poola rahvusest kuningas, kes oleks käinud käsikäes Rootsiga idahädaohu tagasitõrjumises. Kui sellega liita veel Karli kavatsusi Ukraina iseseisvaks tegemise suhtes Vene retke aegu 1708—1709, siis oleks Ida-Euroopa kaart omandanud hoopis teise ilme.

Uurijad on sageli peatunud Rootsi suurvõimu kokkuvarisemise põhjustel, kõige enam muidugi Rootsi omad uurijad. Ühed süüdistavad Karli, kuna teised jälle ei näe Rootsi suurvõimu kokkuvarisemise põhjusena mitte niivõrra Karli ennast, kui üldse Rootsi suurriikliku organismi nõrkust, tema emamaa hõredat asustust, liiga suurt vaenlikku piirijoont, meretaguseid maid, seega siis Rootsi suurriigi ebasoodsat geopoliitilist ja sõjapoliitilist asendit ja majanduslikku kehvust. Oleks ehk praegusel korral siiski liiga julge ühineda täiesti ühe või teise arvamusega. Kahtlemata näivad siiski enam-vähem õigel seisukohal olevat need, kes arvestavad Rootsi languse põhjusena geopoliitilist asendit. Karl tegi vigu nii poliitilisel kui sõjalisel alal. Poliitika oli liiga tagasi tõrjutud sõjaliste küsimuste lahendamisest ja polnud küllalt arvestatud nende üksteisega sidumist. Vigu oli ka Karli sõjapidamisviisis, mis seisis liiga nõrgas tuginemises põhibaasile. Näit. kauge Ukraina retke aegu 1708—1709 juba kauguse tõttu Rootsi peavägi oli peaaegu ära lõigatud emamaast ja vajalikkudest sõjatarvete juurdeveost jne. Lüüasaamise järel Poltava all võis karta Rootsi otsest kokkuvarisemist, mida siiski suudeti esialgu pidurdada, tänu Karlile ja tema elukogenud ja andekaile väejuhtidele. Karli sõjategevus on siis ehk küll mõnevõrra kiirendanud Rootsi suurriigi langust.

Kuid vigu ei teinud mitte üksnes Karl, vaid ka Peeter, kes mõtlematult laskis 1711. a. Pruti ääres türklaste poolt Vene väe sisse

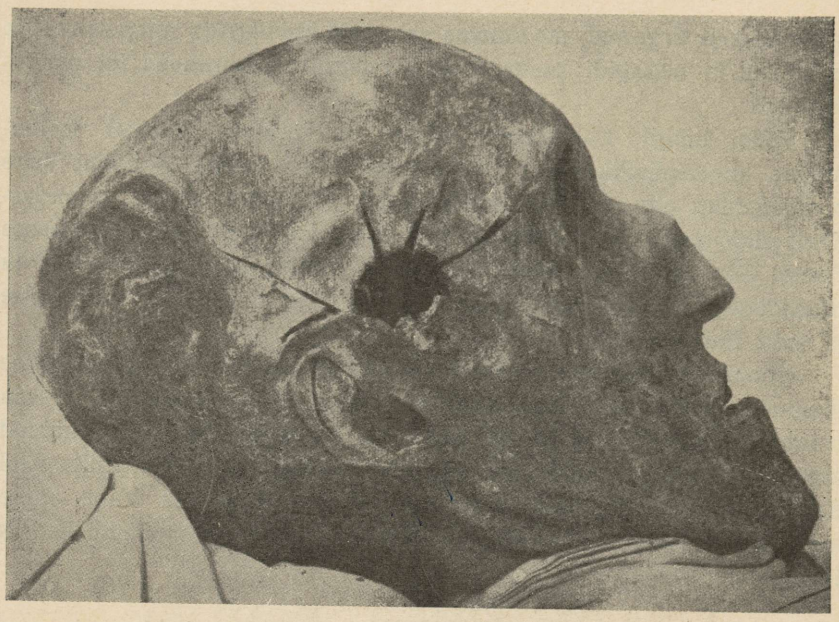

Karl XII langes kuuli läbi 30. nov. 1718. a. Fredrikshaldi kindluse all Norras. Õhtuvidevikus läks kuningas laskekraavide mullatöid üle vaatama ja sai sel puhul surmava kuuli, mis läbistas pea. On palju vaieldud, kas suure sõjamehe elu lõpetas vaenlase või oma lähikonnast tulev äraandlik kuul. Selguse saamiseks on Karli põrmu mitmel puhul üle vaadatud, näit. 1746, 1799, 1859 ja viimane kord 1916, mil laiba juures võeti ette kohtuarstlik järelevaatus, tehti foto- ja röntgeniülesvõtteid jne. Ülal sel korral tehtud foto Karli peast. Meelekohal auk, kust kuul välja tunginud. Ka tollekordsed uurimised ei andnud täitsa kindlat vastust, kelle kuul oli surma põhjuseks.

piirata. Tsaari enese isiku väljalülitamine oleks vististi küll Põhjasõja käigule andnud teise ilme. Järelilm õigustab ja imestleb loomulikult võitjat, unustades võitja vigu. Kuid ajalugu ei seisa siiski ja võitjad ei saa igaveseks ajaks ette määrata rahvaste saatust. Suured muutused ja vapustused on suurte ajalooliste sündmuste aegu mõõdapääsetamatud. Võitja tsaar raius küll akna Euroopasse, kuid pingutas seejuures hiiglaviisil Vene materiaalseid ja moraalseid jõutagavarasid. Suured pingutused mõjustasid tugevasti Vene ühiskondlikku korda ja seda mitte ikka positiivselt.

Põhjasõja tulemused polnud rasked mitte üksnes Rootsile, vaid ka meie alale. Selle lähem jälgimine ei kuulu aga mitte niivõrra siia kui järgnevasse ossa, kus tuleb vaatlusele Eesti seisukorra kujunemine peale Põhjasõda. Siin ei tule pöörata eeskätt tähelepanu välissündmus-

Karl XII. Bouchardoni pronksbüst.

tele, vaid sisearengule. Kindel on siiski see, et Ida ja Lääne vaheline võitlus ei võinud jääda teatava mõjuta ka rahva kultuurilis-ühiskondlikule arengule. Väga palju meie siseajaloost on seotav just meie maa poliitilise käekäiguga. Põhjasõda muutis tugevasti seda baasi, millele varemini oli rajatud meie sisearen g.

Sõjad, eriti Põhjasõda eesti rahvatraditsioonis.

See oli põrutav pilt, mis pidi jätma sügavad jäljed meie rahva hinge ja mällu, kui tegeliku sõjakära lõppedes polnud kihelkondade kaupa kuulda kirikukellade helinat ja külade kaupa kukelaulugi mitte.

Tammik Hummuli mõisa lähedal Variku talu juures, aardepeitmise koht rahvapärimuste järgi.

Liialdusse ja üldistusse kalduv rahvatraditsioon iseloomustab aega ütlusega, et Vastseliinast Põltsamaani pole kostunud peni haukumist ja laastatud külad kasvanud täis võsa, nii et pole tuntud talude asemeidki enam. Edasi rahvamälu on ilustanud üldpilti veelgi rabavamate, kuid muidugi ka luulelisemate kirjeldustega, kuis lapsed kasvanud üles hundipesades, kuna järelejäänud hurtsikuis haljendanud noored kuused. Seda liigutavamalt mõjub oma tõetruuduses kogu sündmustiku kaasaeglase Käsu Hansu nutulaul Tartu linna hävitamise puhul 1708, kus temagi kurdab:

Palluti ſis Liin, ning Ma,
Laggedaſs, Kit Tullega.

Kahtlemata oli meie rahva poliitiline mõte juba tollal küllalt terane hindama, et tegemist on võõraste võitlusega Maarjamaa pärast ja et maarahva enda huvides on ainult päästa, mis vähegi päästa annab, olgu siis varanduste varjamise või inimeste peitupõgenemise kaudu — kas siiasamasse kodu ümbrusse metsa või mõnikord ka kaugemale Pärnu-, Lääne-, Saaremaale, Lätti, üle lahe

Soome ja üksikud jõukamad koguni üle mere Rootsi. Sellepärast on täiesti arusaadav, et maarahva sõjaline aktiivsus ja sangariteod ei koondu esmajoones kaugeltki mitte lahinguile ega pealetungidele, vaid enesekaitsele k õ i g i võõraste jõudude vastu ja enesesäilitamisele kõigi äärmiste raskuste kiuste. Oludele iseloomustav on, et küllalt mäletatakse meil igasugu lahingu- ja laagrikohti, patareide ja moonaladude asemeid, kaitsevalle, sõjateid jne., kuna lahingutest enestest, võitlustest ja võidukangelastest pole rahvamälus peaaegu mingisuguseid jälgi. Ainult sõjaaegsed ühishauad tuletavad meelde omaaegseid langenuid ja paljudest kiviristidest jutustatakse, et nende alla olevat maetud mõni rootsi kindral või muu ülemus. Rõngu mõisa lähedal seisvasse kivisse olevat raiutud: „Siin hingab rootsi vägi, nii kui üks kiviprügi.“ Ja Rakvere ligidal Vinni mõisa väljal olevat kivisse raiutud taldrik, nuga ja kahvel selle mälestuseks, et Karl XII söönud siinsamas lahinguplatsil lõunat.

Jah, isegi see „Rootsi Raudpea“, kuningas Karl XII ei esine meie rahvatraditsioonis niivõrra sõjasangarina kui talupoegliku valitsejana, kellesse orjastatud rahvas on projitseerinud pärastpoole oma t u l e v a s e v a b a s t a j a ideaalkuju. Ta tulevat tagasi, kui tema poolt maasse pistetud mõõk, kepp, ais jne. hakkavat haljendama. Ta istutab rahvajuttudes tammesid, sööb talurahvaga koos nende rooga, magab nende asemel, kannab nende rõivaid, jagab neile raha, jätab oma kuninglikke asju mälestuseks, kingib ristipoegadele talusid jne., kuid temast kui lahingukangelasest ei tea rahvatraditsioon midagi. Ainult seda jutustatakse, kuidas ta venelaste eest põgenemisel mõnikord talusulaseks riietatud ja pererahva käest pekста saanud või ahju peidetud ja ahjusuule tulelõke tehtud, kuidas ta ratsutades hobuseraua, saapa jne. kaotanud ja need talupojad „priiks“ lasknud, kes talle siis uued asemele kinkinud, nagu näit. „Saapa“ talu peremehe Karistes. Muidu aga eesti rahvatraditsioon Rootsi-Vene võitlustega palju tegemist ei tee. Vastaspoolte sõjakunsti ja pealetungide tempot iseloomustab ometi tabavalt kõnekäänd, millega pilkavalt noomitakse söögilauale hilinenuid või lapsi, kes hakkavad enne vanu sööma: „Juba roots roal, venelane vaene ei teagi veel!“

Rahva sõjaliste mälestuste raskuspunkt on aga hoopis teisal. Enam kui lahinguplatse teatakse igasugu (osalt juba kaugele esiajaloo hämarusse tagasiulatuvaid) peidu-, varju-, peljupaiku e. -kohti, sõja-, vaenu-, kalmuauke ja -koopaid, paku- e. pao-urkaid, -taresid jne., kuhu küladest metsa ja soosaartele põgenetud sõjaaegsete röövijate, riisujate, rüüstajate, laastajate, luusijate, uhutajate jne. eest peitu. Kaugelt enam kui regulaarvägedega tegeleb rahvapärimus nn.

sisside ja pardiajajatega, kes väikeste salkade kaupa käinud maad mööda röövimas ja riisumas. Ning lõpuks haudadest ja ristidest palju palju enam kõneldakse kividest ja kinkudest, vetest ja puudest, kuhu alla on maetud sõja aegu mitte inimesi, vaid varandusi. Osa neist pärimusist võrsub muidugi ainult luulelennust ja on isegi rahvusvahelist laadi, kuna teine osa põlvneb arvatavasti ka juba vanemast ajast, kuid suur osa neist kajastab kahtlemata Põhjasõjagi aegseid sündmusi ja annab nõnda ilmeka tausta tolle aja tegeliku elu vaatluseks.

Kõigepealt tõendavad paljud aareleiud selgesti üldist varanduste matmist, mis sõja hirmul toimus ja hiljemini nii tänuväärt baasi pakkus meie rahaaugu-juttude lopsakaks õitsenguks. Varamatmisist kõneldakse palju ms. ka losside ja linnade, eriti Narva, puhul, kus siiamaani veel hulgaliselt kaevamisi sooritatavat ja koguni Rootsist peiduplaane otsitavat. Üldiselt on maetud tollal (nagu ka varem ja hiljem sõdade aegu) viljagi kottides ja kirstudes küll maa alla nn. viljaaukudesse, küll jahukotte isegi vette, kas kaevu või jõehauda. Rekvireerimise ja riisumise hirmul hoitud samuti hobused ning loomad peidus ja seotud nende suud paelaga või vitsavõrudega nii kinni, et nad ei saaks karjuda. Teiselt poolt taas mäletatakse lehmade hullumist taludes, kust inimesed põgenenud või surma saanud ja kari lüpsmata jubedalt ammunud. Vändras olnud peremeestel salaaidad metsas. Paiguti olnud igal talul metsas oma „paosaun", kus elada hingitsetud ja kust käidud külas põllutööl või koduahjus leiba küpsetamas, kuna metsas tuldki pole julgetud teha, et suitsuga mitte peidukohta paista lasta. Kirikuõpetajad käinud mõnikord mööda kihelkonda ringi surnuid matmas ja elavaid otsimas. Ühel õpetajal olnud kelluke kaasas, millest tema tulekut kuuldud. Suured kirikukellad aga valatud kahureiks või peidetud vette, kus nad siiamaani pidavat veel helisema. Urvaste kiriku kella tahtnud venelased ära viia, kuid teel kukkunud see nende käest Võhandu jõkke, mis kohta kutsutakse seepärast praegugi veel Kellavõranguks. Kose kiriku laele aetud korra lambad peitu, kus nad palju musta teinud, nii et vanarahvas veel kaua hiljem selle üle kurtnud.

Eesti rahvale on Põhjasõda tähendanud kõige enam küll aastatepikkust sissisõda ja röövimist, mis on jätkunud isegi veel pärast ametlikku sõja lõppu, sest rahu ja valitsusvõimu stabiliseerumine nõudis kaua aega.

Lõuna- ja idakihelkonnad on kannatanud sissisõja all palju enam kui loode- ja läänekihelkonnad — mitte kogemata ei piirdu „siss"-sõnagi lõunamurretega, kuhu see on laenatud Vene-Poola sõjaterminoloogiast, kus

A. Karimo järgi.

„Orjaks Venesse“ — venelaste rüüstesalgad viivad inimesi kaasa Põhjasõja ajal.

„šiš“ tähendab just sõjarööviku ja partisaani. Tõenäoselt see termin on kodunenud meie keelde juba enne Põhjasõda ja nimelt vana Liivi o r d u r i i g i kokkuvarisemise ajastul. Küllap juba tollest ajast on jäänud Lääne- ja Kesk-Eesti sõjarööviku nimetuseks ka p o o l a k a d e. pohlakad, kes tungisid ju salguti lõuna poolt riisudes ja rüüstates peale. Harjumaal kõneldakse mõnikord ka „t r a g u n i t e s t“, Virumaal vene „p o n n i k u t e s t“, mis sõna vastab keeleliselt vene röövlinimetusele разбойник, kuna Tartu-

Võrumaal esineb „p i i u n“, mis pole ju muud kui „spioon“. Muidugi ei ole seegi juhuslik, et röövikuks on tembeldatud sageli „r ü ü t e l“ ja sellest moodustatud koguni „võsarüütel“. Nii näit. kõneldakse lausa, et Õisu Sievers käinud maad mööda röövimas ja püüdnud endale orjadeks kinni ms. salga rändmustlasi, kes hiljem kohalikkude eestlastega ühte sulanud. Aga need mustlased osanud ka oma orjastajale ilusasti kätte maksta: enne vilja külvamist seganud nad kuuma raudkangiga seemne puha läbi ja parastanud siis sügisel, et mustlase külvatud vili ei kasva.

Viljandi- ja Pärnumaa tüüpiliseks sõjaröövikuks nimetuseks juba orduajast peale on taas „p a r d i a j a j a“, mis on moodustatud saksa Parteigänger'i eeskujul ja tõlgendab partii e. salga kaupa liiklejat. Nõnda siis on Põhjasõja-aegsed „pardid“ keeleliselt täpsalt samad mis tänapäeva „parteilased“, kuid rahvamälus need röövikud ja riisujad on seginenud ja samastunud juba koguni mütoloogiliste k o e r a k o o n u d e e. peninukkidega, kelledest hõisatakse pulmalauludeski:

Me joome seda rahada,
mis on muugad muiste teinud,
koerakoonud kokku kannud,
tanimargid (s. t. taanlased) tagunud.

Kes olid siis õieti need sissid ja pardiajajad, kes n ä l j a ja k a t k u kõrval sõjaaja kolmanda suurima nuhtlusena on jäänud meie rahvamällu püsima? — Esmajoones need olid muidugi vaenlikud naabrid, kes kasutasid iga võimalust röövretkede ettevõtmiseks. Araverelisist l ä t l a s i s t on ainult paar sellelaadilist teadet, seda enam aga v e n e l a s i s t ja p o o l a k a i s t, keda eespool juba mainitudki. Koguni kaugel Pärnumaal mäletatakse „v o p s k i venelaste“ ja „t a r a v e e r i-venede“ rüüstamisi, mis nimetused viitavad ilmsesti Pihkva-venelastele (pskovskije) ja vanausulistele (staroverõ). Tartu- ja veelgi enam Võrumaal süüdistatakse lisaks vene „p u r l a k u i l e“ eriti kibedalt s e t u s i d sagedates röövretkedes, ja paistab tõenäone, et selles ep peitubki üks reaalpõhjustest, mispärast setusid veel kaua-kaua hiljem on vihatud ja halvasti koheldud.

Võrumaal on muutunud koguni kõnekäänuks kaebus, et meie raha nüüdki veel setu naiste kaelas kilab. Ja omal ajal nii jõuka Käre küla setudel olnud alles möödunud sajandil Võrumaalt röövitud riistu ja mööblit, kuna rahad nad ajaga ära joonud või laiali pillanud ning ise uuesti vaesunud. Eriti kuulus sissija olnud Käre Kondra oma poegadega. Setu sissijad läinud koguni nii kaugele, et organiseerinud päris korralikku riisutud vilja ja vara parvetamist mööda Võhandu jõge kodu poole, mida siis Räpina mehed kõigiti tõkestanud ja — osa kraami kätte saanud. Korra püüdnud Räpina mehed setu sissijate hulgast ühe naisterahva kinni, kiskunud sel riided seljast, peksnud läbi ja ajanud siis alasti Setumaale. Kui see lõpuks koju jõudnud, hõisanud lapsed juba kaugelt: „Kae, ku meie tsõdsõ tulõ Uandimaalt, punapüksi jalah, must task eeh!“ Lõpuks ei saa salata, et setude, venelaste, saksa „rüütlite“ jne. eeskujul ka mitmed

Duplum

kohalikud elanikud ise salka lõid ja segasel ajal saaki püüdma hiilisid. Kuid maarahvale iseloomustavam on ometi see, et paljud noored mehed väeteenistuse eest lihtsalt ära „kargasid" e. „kaapasid" ja seega nn. „kaabakaiks" muutusid, kes osalt kah siis kuritegudele kaldusid. Võisiku Kaabekink olnudki selliste kaabakate ja üldse sõjapõgenikkude peljupaigaks, kust nad lootsikutega Emajõge mööda alla tulnud tühjadest taludest vilja otsima. Üldse olnud oma ja võõra, sõbra ja vaenlase vahel raske vahet teha. Vanasõnagi ütleb: oma vend on venelane, sugulane suur koer, verivõõras võõrsiline.

Rahvatraditsioon kirjeldab sisse harilikult ikka ratsanikena, kes 1—10 kaupa, harvem suuremate salkadena välkkiirelt külast külla tormanud, enamasti suveti, harvemini talvel. Et näiliselt suurendada oma arvu ja sisendada enam hirmu, pannud nad reservhobuseile õlgedest meesnukud sadulasse. Ise ehtinud nad endid sõdureiks ja kindraleiks, sagedaimini just tollal moodsasse punasesse mundrisse. Hobused olnud neil täis helisevaid ehteasju, nagu hõberahu, sõlgi, paatreid, helmi, kudruseid jne., mida kustki aga kokku röövitud. Et talurahvas niikuinii juba peidus elanud, siis sattunud nende kimpu kõige sagedamini vanakesed või naised väikeste lastega, kes kodu jäänud valvama või midagi tegema tulnud. Nendelt siis nõutud peidupaikade ja varanduste näitamist ja piinatud neid õudusteni: seotud nööriga kättpidi puu või aia külge, pekstud ja tehtud tuli alla, naistel lõigatud rinnad maha ja lapsed pistetud aiateibasse või küdevasse ahju.

Luua mõisas Palamusel põletatud terve rehetäis inimesi ära ja Vastseliinas tapetud neid kirikus. Üsna stereotüüpseks on üldistunud motiiv, kuidas hällilaps hakkab sissi haljast mõõka nähes mänglevalt naerma, kuid südametu siss torkab lapse surnuks ja lükkab hälli kummuli. Kõige üldisemaks aga on kristalliseerunud jutustus, kuidas talu jäänud vanake, leiba küpsetav perenaine või kestahes muu põgeneb sisside eest parsile või ahjule reheahtesse või suitsu kätte varju, kuidas sissid hakkavad ahju ees lahti riietuma või vihtlema, kuidas need osutuvad hoopis naisterahvasteks ja kuidas siis taluinimene nad surmab kas kerisekiviga või kättejuhtuva puuga, härjaikkega, vana vankrirattaga jne. Mõnikord see dramaatiline situatsioon muutub rahvasuus ka koomilisemaks: peitu roninu aevastab suitsu käes ja ahju ees mõnulev vene siss meelitab teda kui kassi „koška, koška!" või vastab sellele maakeeli: „Kõti-kõti, ahka kassi, meil om eski musta kassi!" Seda asjaolu, et isegi naised on käinud sissimas, on rahvaluules muidugi tugevasti liialdatud, kuid oma reaalne tagapõhi näikse sel ometi olevat. Harjumaal kõneldakse Mustvee ja Võrumaal setu naistest, kes tulnud „Eestimaale pulma", nagu nad röövides ise öelnud. Ja Hallistes kuulnud keegi, kuis naispart seletanud oma kaaslasele, et tal olevat kodus kartlik mees Andres, kes keelavat teda sissima minemast, kuid tema ise küll ei kartvat.

Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1935: 016

Kuigi harilikult sisside eest on hoidutud kõrvale ja viimses hädas põgenetud kas või kaevu, rukkisse, karuäkke või lihtsalt puu-

hunniku, kännu, puhma alla jne., siis ometi on hakatud ka küllalt neile vastu ja osutatud otse imesteldavat sangarlikkust. Kui pole olnud käepärast muud, siis tungitud sissidele kallale vikatite, sirpide, hangude ja harkidega. Paljudel peremeestel olnud aga juba oma „kriivelpüssid" või „tutsarid", milledega siis meisterkütid mitu röövikut ühe ainsa pauguga maha või pimedaks olevat lasknud. Ainult see teinud alati muret, et püssirohtu pole kustki võtta olnud. Ja isegi sellega saadud hakkama, et lastud võõrad tarre või sauna sisse, virutatud siis uksed-augud kinni ja pistetud omad majad põlema. Mõnikord veeretatud lamavaile sissidele palgid selga. Ja päris rahvajutuks on paisunud lõpuks motiiv õlle-, seebi- või pudrukeetjast, kes üksinda visanud tulikuuma õllevirret, vett või tuhka mitmele sissile silmi ja materdanud nad siis malgaga vagaks.

Toris lükanud vana talutaat mesipuu värava alla ja mesilased peletanud pardiajajate hobused tuhatnelja minema. Vastemõisas sattunud pardiajajad pulma, joodetud purju ja tapetud siis maha. Võnnus arenenud sisside ja talupoegade vahel päris korralik lahing, ja seda kohta kutsutakse veel siiamaani Sissisillaks. Karksis valinud Pindsatu koopasse põgenenud mehed Muriku Hennu endale päris pealikuks, tunginud siis Saviku mäel laagris asuvaile pardiajajaile kallale ja vallutanud nende vara, mis viidud Pärnusse Rootsi võimudele, kuna osa saadud pärast kingituseks endale. Ka mujalt Eestist on küllalt teateid selliseist kohalikest juhtidest ja sangareist, kelledest mainitagu siinkohal Ronga Tehvan Lüganuses, teomees Suur Juhan Simunas ja Suur Peet Toris, Karula Naan Viljandi ligidal ja Päll Põltsamaal, Laose Päss ja Käre Keerd Jõgevestel, Kanepis Tohver, Vana-Antslas Raadi Taavit, Mõnistes Mihku, Räpinas Paadi Andres, Tobra Ants ja Tobra Jaagup, kes tapnud Võhandu jõe kaldal vene kindraligi.

Õige liigutavaid mälestusi on ühenduses peidupaikade ülesnuhkimise ja naiste-laste hukkamise või vangiks viimisega. Nii näit. püüdnud dragunid Jüri khk-s karjapoisi kinni ja sundinud teda salateed näitama, kuid sadula taha seotud poiss tapnud pussiga draguni ja põgenenud metsa. Amblas tapnud mees riisujad purdest üleminekul. Tori „rikast Riisaküla" järele pärivad pardiajajad lasknud üht Tõramaa meest ennast paadiga jõge mööda sõidutada, kuid mees lükanud sügava haua kohal paadi ümber ja uputanud pardid, mille mälestuseks nimetatakse seda kohta siiamaani Venehauaks. Karksi Veisjärve uppunud pardid ise kõigi hobustega nõrga jää murdumisel. Vee valla Virussaare peidukohta sõudnud omadki inimesed lootsikuga ligi. Tihti olnud ligipääsuks läbi soo ainult salajased pakkteed, mida võõrad siis igati avastada püüdnud. Juba jäljed kastel võinud juhatada rada peidupaika, samuti laste nutt, mispärast lastega emasid pole hästi sallitudki, seda enam, et lapsed siis üldse suureks koormaks olnud. Rändmotiivina on levinud jutt, kuidas keegi tüdruk jätnud oma perenaise või koguni õe lastega maha ja põgenenud tallutormavate sisside eest metsa, kuid leitud üles ja tapetud, kuna ema lastega imekombel pääsenud, kuigi hobused ta undrukusaba või jalaluu puruks tallanud. Teine ränd-

motiiv taas naljatab, kuis kinnipüütud naine kaevanud umbkeelseile sissidele peitupõgenenud naise kohta, et pikk-keel jääb põõsasse või kanepisse. Peidusolija pole kannatanud seda välja ja sähvanud vastu: „Sinul endal vanal hooral on veel pikem keel!" Ja siis püütud temagi kinni. Pilistveres põgenenud naine küll kaabaka eest metsa, kuid sattunud karule sülle ja pääsenud salamahti põgenema alles siis, kui karu hakanud tema jaoks auku kaapima. Laiusel põgenenud neiu röövikute magades, S.-Jaanis aga seotud kinnipüütud naine jalgupidi sadulasse ja lohistatud tema pead maas, nii et naine surnud hirmsais piinades. Holstrest viidud noor perenaine Peipsi taha Venemaale, kuid mitu aastat hiljem ta põgenenud talvel otse üle Peipsi, viisud tagurpidi jalas, koju tagasi. Üldse olnud sissid noorte naiste peale maiad, mistõttu neiud viimses hädas uputanud endid vette. See seik on liitnud sissilugudega paar rahvusvahelistki muistendit. Rahvaluule on sõnastanud isegi hüüde, millega sissid inimesi peidupaikadest välja meelitanud: „Mall, Maret, Pill, Piret, tulge metsast välja!" jne.

Aga küllap juba mingil tõelisel sündmusel baseerub mälestus Simuna Muuga mõisa Luusaare tragöödiast, mis soosaarele põgenenud peitu rahvapärimuse järgi seitsme kihelkonna elanikud, ms. ka eriti rikka Ohja küla rahvas Roelast, kuid üks kohtlane vanatüdruk Needu jäänud kuhugi tallu, sattunud oma rumala lobisemise tõttu venelaste küüsi ja juhatanud neid mööda pakkudest salateed läbi soo Luusaarele, kus siis Needu ise kistud kahe hobuse vahel lõhki ja kõik peitupõgenenud tapetud, nii et hiljuti veel leiti seal rohkesti inimluid, aga ka maa alla maetud vilja, padasid ja isegi ankruid viinaga. Põgenema olevat pääsenud ainult lüheldane mees Jüri Vott, kes otsinud siis kaua inimesi, kuni näinud Toolse ranna liival värskeid jalajälgi ja leidnud noore neiu, kellega abiellunud.

See on laialt tuntud motiiv, et inimesi jäänud üle maa nii vähe järele, et nad andnud rõõmu pärast suud teise inimese jälgedele, kuid olnud seejuures ometi nii arad, et kohtumisel pole julgenud üksteisele liginedagi. Sellises liialdatud üldistuses kajastub efektikalt see kohutav verekaotus ja määratu närvidevapustus, mille eesti rahras pidi Põhjasõja aegu järjekordselt läbi põdema. Ja selle järel pidi loomulikult järjest ihaldatavamaks muutuma mälestus mingist vanast heast ja kuldsest Rootsi ajast, mida hakati ideaalseks kujutlema ja tagasi igatsema. Veel kaua-kaua hiljem tõrkus rahvas teole minemast ja nõudis „rootsi õigust", nõudis endale tagasi oma maad ja vabadust.

LVI. Saksa aadlivõim meie maal tõuseb haripunktile.

Põhjasõda tõi endaga kaasa põhjapanevaid muutusi Kirde-Euroopa välispoliitilises olukorras: Rootsi suurvõim purunes ning Ida-Euroopa suurriigi osa võttis kuni maailmasõja päevini enda peale Peeter I poolt suuresti reformitud Venemaa. Kuid Venemaa polnud ainuke võitja, kes välja tuli suure sõja keerisest. Põhjust rõõmutseda oli ka meie maa saksa soost aadlil. Sõda, mis meie maad kohutavalt laastas ja oma tangide vahele pigistas, asetas kohaliku aadli mitmetigi kolmanda rõõmutseja ossa. Seda rõõmutsemise võimalust kasustaski aadel hoolimatult ja järjekindlalt.

Peeter I-el oli juba küpsenud plaan Eesti- ja Liivimaad jäädavalt ühendada Vene riigiga, kui ta 1710. a. oma väed saatis piirama Riiat ja Tallinna. Karl XII oli küll rängasti löödud Poltava lahingus, kuid selle lüüasaamise tagajärjed polnud veel täies ulatuses selgunud. Rootsi sõjakuulsus oli suur ja võis karta, et ta õige pea jälle asub kaotatud Läänemere provintside tagasivallutamisele. Oma uute vallutuste kindlustamiseks püüdis tsaar sellepärast kaugeleminevate soodustustega võita kohalikkude rüütelkondade poolehoidu.

Seda polnud kuigi raske teostada. Karl XI poolt ette võetud mõisade reduktsioon ja mõisnikkude seisuslikus autonoomias ette võetud kärpimised olid kohalikus aadlis tekitanud väga suure, olgugi peidetud vimma Rootsi valitsuse vastu. Kui avanesid väljavaated, et Rootsi sõja kaotab ja tsaari poolt tulid lubadused aadlikele mõisu tagasi anda ning nende „maariike" endisel kujul jalule seada, siis aadel aina tervitas võimalust üle minna rootsi kolme krooni alt vene kotka tiibade varju.

Enne kui Riia ja Tallinna kindlused just sunnitud oleksid olnud Vene vägedele alistuma, alustasid neis kindlustes viibivad Liivi- ja Eestimaa rüütelkonna liikmed tsaari väejuhtide ettepanekul läbirääkimisi alistumistingimuste üle. Viimastele oli antud käsk neis asjus õige vastutulelik olla. Nii tulidki kokkuleppel tsaari väejuhtidega toime Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonid, mis pidid saama aluseks edaspidiste vahekordade kujunemisele rüütel-

kondade ja Vene riigi vahel. Kapitulatsioonid kinnitati hiljemini Peeter I poolt isiklikult koos mõningate küsimustega, mida tsaari väejuhid omapead ei julgenud ära otsustada. Nende peamised põhimõtted võeti kokkuvõtlikult ka Uusikaupunki rahulepingusse.

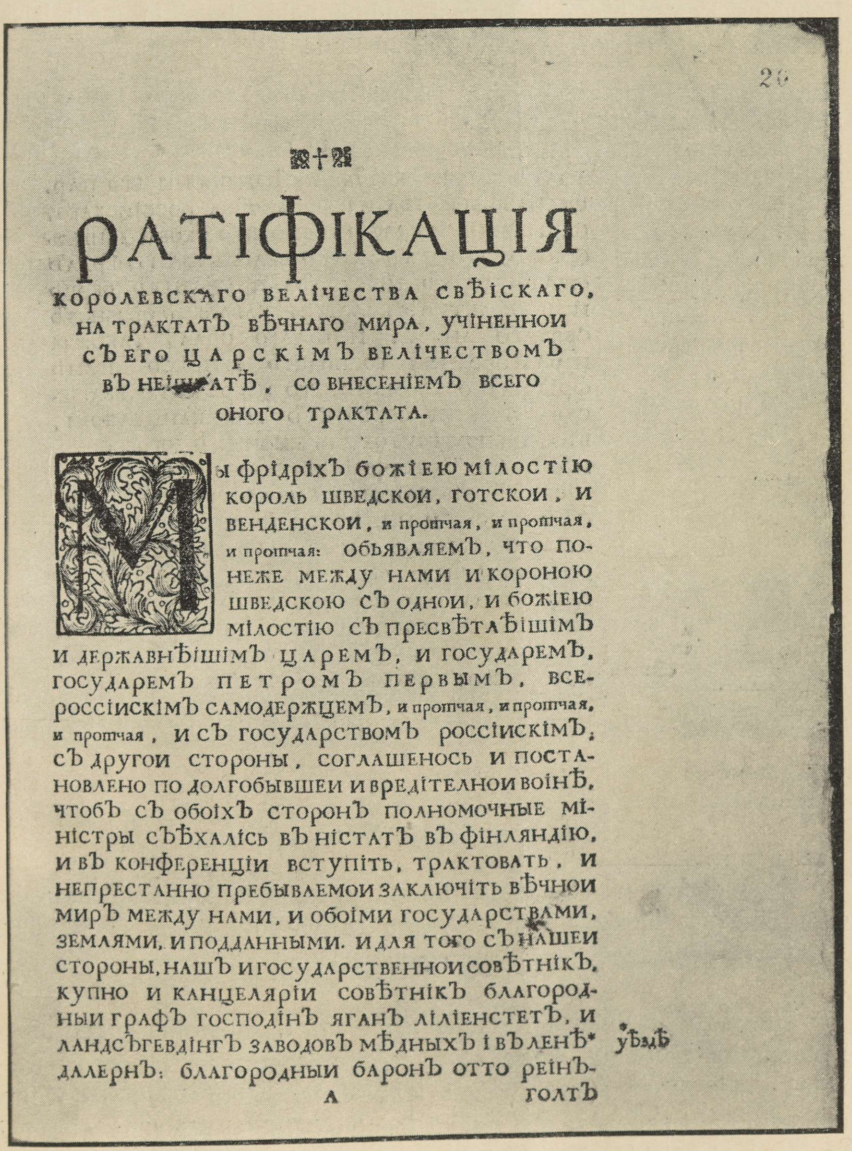

26

РАТІФІКАЦІЯ

КОРОЛЕВСКАГО ВЕЛІЧЕСТВА СВѢІСКАГО, НА ТРАКТАТЪ ВѢЧНАГО МИРА, УЧІНЕННОИ СЪ ЕГО ЦАРСКІМЪ ВЕЛІЧЕСТВОМЪ ВЪ НЕІШЛАТѢ, СО ВНЕСЕНІЕМЪ ВСЕГО ОНОГО ТРАКТАТА.

Мы фрідріхъ божіею мілостію король шведскои, готскои, и венденскои, и протчая, и протчая, и протчая: обьявляемъ, что понеже между нами и короною шведскою съ однои, и божіею мілостію съ пресвѣтлѣішімъ и державнѣішімъ царемъ, и государемъ, государемъ петромъ первымъ, всероссіискімъ самодержцемъ, и протчая, и протчая, и протчая, и съ государствомъ россіискімъ, съ другои стороны, соглашенось и постановлено по долгобывшеи и вредітелнои воінѣ, чтобъ съ обоіхъ сторонъ полномочные міністры съѣхалісь въ ністатъ въ фінляндію, и въ конференціи вступіть, трактовать, и непрестанно пребываемои заключіть вѣчнои миръ между нами, и обоіми государствами, землями, и подданными. и для того съ нашеи стороны, нашъ и государственнои совѣтнікъ, купно и канцеляріи совѣтнікъ благородныи графъ господінъ яганъ ліліенстетъ, и ландсъгевдінгъ заводовъ мѣдныхъ і въ ленѣ* далернъ: благородныи баронъ отто реінъ-

уѣздѣ

А голтъ

R. Keskarhiivi kogudest.

Vene Senati ukaas Uusikaupunki rahu ratifitseerimise kohta, ühes rahulepingu tekstiga.

Kapitulatsioonid tulid meie maa mõisnikele vastu nende õige olulistes soovides. Lubaduse kõrval mõisnikele tagasi anda Rootsi ajal võõrandatud mõisad, kinnitas Peeter I kõik rüütelkondade ordu-, poola- ja rootsiaegsed privileegid. Nende privileegide kinnitamisega kohustus Peeter I aadlile tagasi andma neid õigusi ja maal jalule seadma neid olukordi, mis valitsesid enne Karl XI reforme.

Tegelikult võitis aadel kapitulatsioonidega veelgi rohkem. Need privileegid, mis Peeter I rüütelkondadele kinnitas, olid sõnastatud väga ebamääraselt ja üldsõnaliselt. Neid võis tõlgendada mitmel viisil, laiemalt ja kitsamalt. Juba need tegelikud õigused, mida aadel kasustas Rootsi ajal enne Karl XI, olid privileegide kaunis laia tõlgendamise viljaks (vt. lk. 915).

Kui Karl XI ajal silmapiirile kerkisid uued küsimused, mille kohta rüütelkonna privileegid ei andnud selget vastust ega näinud ette selget piirjoont, kus algab riigivõim ja lõpeb aadli seisuslik autonoomia, siis tulid päevakorrale uued erinevad privileegide tõlgendused õige olulisteski riigiõiguslikes küsimusis (vt. lk. 986). Kui nüüd Peeter I lubas tagastada enne Karl XI Baltimail kehtinud õigusliku olukorra, siis ei tähendanud see üksnes privileegide kirjatähe kinnitamist. Tsaar kinnitas privileegid nii, nagu rüütelkond neist aru sai kõigi nende Karl XI päevil rüütelkondade poolt ettetoodud tõlgendamistega. Et see nii oli, seda näitab ka see asjaolu, et Peeter I oma kinnituse andis ka seesugusele kahtlasele ürikule nagu Privilegium Sigismundi Augusti, mida Rootsi valitsejad alati olid keeldunud tunnustamast.

Alistudes Peeter I-le ja Venemaale meie maa mõisnikud seega mitte ainult ei saanud tagasi oma rootsiaegseid poliitilisi õigusi, vaid võitsid kapitulatsioonide läbi võimaluse neid õigusi veelgi suurendada endale soovitavas suunas. Näeme hiljemini, et kapitulatsioonid sisaldasid selles suunas ka mitmeid konkreetselt väljendatud tingimusi.

Baltimaa aadel ja Vene valitsus.

Tsaar Peeter oli ettenägelik küllalt, et ka peale Uusikaupunki rahu oma lubadusi tõeliselt täita. Sellega ta varstigi köitis enda külge Baltimaa aadlimehed, kes Venemaad varemini olid tugevasti võõrastanud.

Siinseid mõisnikke ei vajanud tsaar aga üksnes oma võimu kindlustamiseks Baltimail. Vene riigi reorganiseerimisel ja euroopastamisel vajas tsaar suurel hulgal lääne-euroopaliku tsivilisatsiooniga abimehi. Balti aadlikest olid paljud teeninud Rootsi sõjaväes ja samuti ka oma aja kohta eeskujulikes Rootsi tsiviil-valitsusasutistes. Neid kogemusi, mis meie maa aadlivõsud Rootsi riigiteenistuses saanud, püüdis tsaar ära kasustada, kutsudes Balti aadlimehi mitmetele sõja-

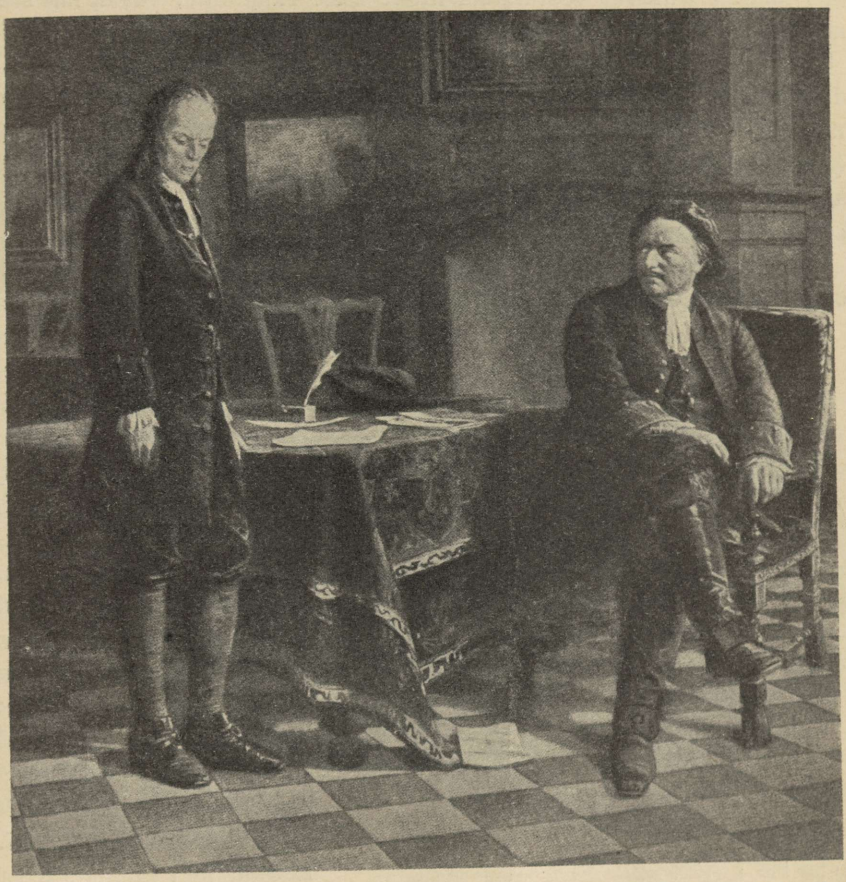

N. Gué maali järgi.
Tsaar Peeter ja ta poeg Aleksei. Maalil kujutatud ülekuulamise stseen Peterhofis.

väe- ja ametikohtadele. Mitmed neist tegid kiiret karjääri ja jõudsid õige kõrgetele ametitele Peterburi õukonnas.

Uus Baltimaade peremees, Venemaa, erines endisest õige tunduvalt. Venemaa oli täiel määral isevalitsuslik riik. Tsaar ei jaganud võimu nagu Rootsi kuningas riigipäevadega, kes omal ajal olid muutunud Balti aadlikele sagedasti väga ebameeldivaiks, mõjustades kuningaid Eesti- ja Liivimaa aadlikkude kulul jalule seadma riigi õigusi. Venemaal puudus selline seisuslik esindus; tsaaridel endil esialgu puudus püsiv tahtmine Baltimaade seisusliku autonoomia ja eriseisukoha vastu Vene riigis midagi tõsist ette võtta. Nad pidasid üldiselt koguni soovitavaks endassesulgunud Baltimaa rüütelkonda-

des pidada teatavat vastukaalu mõne teise ringkonna vastu, kui see neile kardetavaks kippus saama.

Nii oli ka peale Peeter I surma olukord meie maa rüütelkondadele üldiselt väga soodus. Alul tuli lisaks veel see, et Peeter I-le järgnes rida nõrku valitsejaid, nagu Katariina I (1725—1727), Peeter II (1727—1730) ja Anna Joannovna (1730—1740). Need valitsejad ei suutnud valitsusohje täiel määral enda käes pidada, vaid enamasti langesid saksameelse kojaringkonna mõju alla.

Peeter I, kelle autoriteet ka veel peale surma Venemaal tähtsat osa etendas, oli Venemaa reorganiseerimiseks peale Balti aadlikkude kohale toonud loendamatul arvul veel teisigi välismaalasi, enamasti sakslasi. Ka peale Peeter I surma jäid tähtsamad riigiametid välismaalaste kätte. Niisuguse nähtuse vastu tekkis küll opositsioon mõjukate venelaste poolt, kuid saksa õueringkond kaitses visalt oma positsioone ja jäi valitsustüürile kauaks ajaks. Baltimaa mõisnikud toetasid omalt poolt saksa kojaerakonda ja seisid sellega õige sõbralikul jalal. Loomulikult jätkus siis ka selle erakonna võimutsemise ajal Baltimaa rüütelkondade suhtes Peeter I poolt alustatud vastutulelik poliitika.

Katariina I (1725—27). Kaasaegne gravüür.

Teatav hädaoht meie maa rüütelkondadele kerkis silmapiirile siis, kui ühenduses Jelizaveta Petrovna (1741—1761) troonileastumisega vene rahvuslikud kojaringkonnad järsu lõpu tegid saksa erakonna võimutsemisele Peterburis. Koos teiste saksa erakonna silmapaistvamate juhtidega saadeti Siberisse ka mitmed kõrgetel kohtadel teenivad baltlased. Baltimaad olid olnud üheks saksa erakonna kantsiks ja sellepärast kuuldus hääli, mis nõudsid Baltimaade seisusliku autonoomia tühistamist. Siinsed rüütelkonnad olid valmis kõige halvemaks. Hädaoht möödus siiski: Balti rüütelkondade poliitikud oskasid asetuda keisrinnaga enam-vähem heale jalale, keisrinna ise pidas tarvilikuks Baltimaade aadlis omada vastukaalu

võimul olevale kojaringkonnale. Pikapeale sigis Peterburi õukonda uuesti baltlasi. Mõjukate venelastega sõlmiti sõprust. Õueintriigide, kingituste ja altkäemaksude abil läks rüütelkondadel korda ka kojaringkondades oma positsiooni uuesti jalule seada. Siitpoolt ei ähvardanud enam hädaoht mõisnikkude privileege.

XVIII sajandi 60-ndate aastateni jäi riigivõim Eesti- ja Liivimaa aadli suhtes heatahtlikku hoiakusse, või vähemalt kaunis passiivseks pealtvaatajaks. 1710. a. kapitulatsioonide kaudu loodud olukorda ei toonud riigivõim peaaegu mingeid aadlile ebasoovitavaid muutusi. Baltimaade areng jäeti enam-vähem omapead. Kohalikud rüütelkonnad võisid, kuivõrra see puutub keskvalitsusse, asuda mõnusale äraolemisele ning välja ehitada oma „maariike" nii, nagu nad seda ise soovisid. Olud olid soodsad ja aadel kasustas neid selleks, et eeskätt suurendada ja kindlustada oma võimu provintside haldamisel, et võimalikult välja tõrjuda linnakodanikke neist õigustest, mis neil maal oli, ja siis ka selleks, et kindlustada ja suurendada oma mõisavaldust.

Aadli võim provintside halduses süveneb.

Orduriigi kokkuvarisemisest saadik Eesti- ja Liivimaa aadel oli harjunud sellega, et siinseid maid valitseb mõni suurem naaberriik, kes rüütelkondadele andis sõjaväelist kaitset välisvaenlaste vastu ning aitas vaos hoida ka eesti talupoegi. Rüütelkondadel ei olnud midagi selle vastu, kui valitsev riik vastutasuks maalt võttis mitmesuguseid maksusid, jäädes selle juures teatavaisse piiridesse. Kuid rüütelkonnad kunagi ei tahtnud, et riik end segaks nende omavahelistesse asjadesse. Nende omavaheliste asjade hulka loeti eeskätt mõisavalduse ja talupoegade küsimus. Kuid rüütelkonnad valvasid hoolega ka selle järele, et maa haldamises nende kätte jääks jäme ots. Läks jäme ots sel alal riigivõimu kätte, siis, nagu kogemused näitasid, oli karta igasuguseid uuendusi maa valitsemises ja need uuendused kippusid harilikult õige hädaohtlikku naabrusse mõisavaldusele ja aadli õigustele talupoegade üle, mida mõisnikud hoidsid kui silmatera.

Sellepärast juba alates orduriigi kokkuvarisemise ajast püüdsid mõisnikud kõigest väest säilitada ja suurendada oma mõju maa halduses. Neil aegadel, kus seadustevõrk oli õige jämedakoeline ja õige nõrk reguleerima haldusolusid, oli oma mõju maa haldusel säilitamise kõige kindlamaks pandiks see, kui suudeti läbi viia, et ainult

omad mehed pääseksid maa haldusametitesse. Seda olid Baltimaa aadlikud püüdnud XVI sajandil; paarsada aastat hiljemini olid olud selleks liiga vähe muutunud, et selline püüdlus poleks seisnud rüütelkondade juures niisama esiplaanil kui siis.

Kuid nüüd Vene ajal nende püüdluste terav ots ei olnud enam otseselt sihitud keskvalitsuse vastu. XVIII sajandi esimesel poolel seda polnud enam tarviski. Nägime, kuidas Balti mõisnikkude mõjud leidsid kergesti tulemusi andva tee Peterburi võimsate õueringkondade südamesse, või vähemalt suutsid keskvõimu oma mõjutõkkega seevõrra ümbritseda, et sealt naljalt ei tulnud midagi, mis mõisnikkude siinsetele võimu-positsioonidele kardetavaks oleks võinud saada. Ajuti pääsesid keskvalitsuse juures valla tendentsid viivitada maapäevade kokkukutsumisega; need olid tingitud peamiselt lahkhelidest finantspoliitilisel alal ja vaibusid varsti, siinsetele rüütelkondadele suurt kahju toomata.

Peeter II. Kaasaegse maali järgi.

Vene valitsuse passiivsuse tõttu ei tulnud meie maal XVIII sajandi esimesel poolel mingisuguseid olulisi haldusreforme. Ka rüütelkondadel polnud põhjust siin taotella suuri muutusi, seejärel kui enne Karl XI reforme kehtinud halduskord uuesti jalule oli seatud. Püüdlused keskvalitsuse kulul suurendada oma mõju provintside halduses võisid valitsuse passiivsuse tõttu väga hästi teostuda ka ilma, et endisi raame oleks tarvitsenud muuta.

Vene aja alguses, samuti kui enne Rootsi aja lõppu haldusvõim meie maal oli jagatud riigi ja rüütelkondade vahel, kellest esimest esindasid kindralkubernerid, teist aga maapäevad. Kindralkubernerid olid nimeliselt Eesti- ja Liivimaa provintside juhtideks. Tegelikult aga nad omapead võisid ajada ainult jooksvaid haldusasju. Niipea kui kerkisid üles vähegi suuremad küsimused, mis välja ulatusid hariliku elu rööbastest, tuli neil enne

nende lahendamist ettepanekuga pöörduda maapäevade poole nõusoleku saamiseks.

Kuid ka jooksvas haldustöös oli kindralkuberneri suur võim paljudeski asjades ainult nimeline. Tema järelevalvele allusid nimeliselt kõik provintsi politsei, kohtu, kiriku jne. alal teotsevad ametnikud. Vastavalt ülalmainitud põhimõttele aga kõik need ametnikud olid valitud maapäevade poolt; kindralkuberneril oli ainult õigus neid ametisse kinnitada.

Peeter I oli siinsetele rüütelkondadele andnud lubaduse sellest nende põhiõigusest kinni pidada ja kellelegi ei tulnud meelde hiljeminigi seda aadliprivileegi kahjustada. Nii teostasid Eestimaal politseivõimu ka XVIII sajandi esimesel poolel maapäeva poolt ametisse esitatud adrakohtunikud, Liivimaal samal teel kohale pandud sillakohtunikud. Juba Rootsi ajal oli Eestimaal maapäeval otsustav sõna öelda meeskohtute koosseisu moodustamisel ja kohtuvõimu ülemaks instantsiks oli seal ülemmaakohus — õieti maanõunikkude kolleegium kindralkuberneri juhtimisel.

Liivimaal, kus Rootsi ajal kohus mitte nii tugevasti ei sõltunud rüütelkonnast, tuli sel alal Vene ajal koguni rüütelkonnale soodsaid muutusi. Omal ajal Liivimaa õuekohtu pooltеks assessoriteks olid Liivimaa maanõunikud, kuid teine pool määrati väljastpoolt aadlit. Õuekohtu kaudu täideti ka Liivimaa maakohtud. XVIII sajandi esimesel poolel Liivimaa rüütelkonna ägedal pealekäimisel muudeti seda kohtunikkude nimetamise korda. Pikaleveninud tüli järel õuekohtuga jäi maakohtunikkude kandidaatide esitamine nüüd otseselt maapäeva asjaks ja õuekohtus eneses suurenes ühes maanõunikkude arvuga rüütelkonna mõju. Seevastu ei õnnestunud Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnal luua ühist ülemtribunaali mõlema provintsi jaoks ja edasikaebused läksid endiselt edasi vastava justiitskolleegiumi kaudu Vene senatisse.

Ka kiriklikul alal saabusid XVIII sajandil tagasi aadlile meelepärased olukorrad, mis olid valitsenud enne Karl XI kirikuseadust. Konsistooriumid mõlemas provintsis said jälle segakonsistooriumideks (vt. lk. 921) ning nende juhtimisel oli maanõunikel suur mõju. Ülemkirikueestseisjate jne. kaudu, kelle kätte koondus ka mõningaid administratiivseid funktsioone, haaras aadel kirikuelu valitsemise enda kätte ka koha peal.

See asjaolu, et maa haldusse puutuvad ametid olid niisama hästi kui maapäeva täita, vähendas muidugi väga oluliselt kindralkuberneri ja tema kaudu ka riigi võimu provintsi halduses. Siiski jäi energiliselt teotsevale kindralkubernerile veel küllalt võimalusi aadlile mitte-meelepärases suunas õige olulisigi samme astuda. Kuid vastavalt riigivõimu passiivsusele tõmbus XVIII sajandi esipoolel ka siinsete kindralkuberneride mõju õige tagaplaanile maapäevade ning maapäeva vaheaegadel rüütelkondade esindajaina toimivate maanõunikkude ning kreisisaadikute mõju kõrval.

Võõrastest oludest tulnud, sageli ka umbkeelsed kindralkubernerid sattusid XVIII sajandi algupoolel harilikult kohaliku aadli õige tugeva mõju alla. See nähtub kas või sellest, et kindralkubermangu assistentsnõunikud,

kelle nõuta kindralkuberner midagi tähtsamat ette ei võtnud ja kes Rootsi ajal ellu olid kutsutud vastukaaluks maanõunikele, määrati Vene ajal enamasti just kohalikkude maanõunikkude hulgast. Liivimaal sai see niivõrra harilikuks asjaks, et võis tekkida mõte, et tulevikus maanõunikud pikema jututa iseenesest oleksid ühtlasi ka kindralkuberneri assistentsnõunikeks. Seda soovi keskvalitsus ei täitnud. Kuid tegelikust suurest usaldusest kohaliku aadli vastu annab tunnistust veel seegi, et kindralkuberneri Eestimaalt äraolekul ta ülesanded tavaliselt usaldati maanõunikkude kätte.

Rüütelkondade suurenev mõju provintside halduses avaldus ka selles, et nad XVIII sajandi alguses oma kaudse kontrolli alla saavad ka kubermanguvalitsuse kameraalala. Sel alal olid kindralkubernerid Rootsi ajal olnud aadli seisuslikkudest eesõigustest täiesti sõltumatud. Kameraalametnikkude ülesandeks oli koguda provintsis laekuvaid tulusid ja neid eelarve järgi välja anda. Neid kameraalseid ülesandeid teostas kubermanguvalitsus vastavate eriametite kaudu. Vene ajal sai kombeks vastutavaid kameraalametnikke nimetama hakata ainult kohaliku aadli hulgast. Aadel võitis sellega palju, eriti Liivimaal, kus säilis alul võrdlemisi palju kroonumõisu. Kroonumõisade tulude valitsemist, järelevalvet riigimõisade rentnikkude üle jne. teostasid Rootsi ajast pärit ja kindralkubernerile alluvad majandusasehaldurid Tartus ja Riias. Ka need tähtsad kohad läksid kauaks ajaks pidevalt Liivimaa aadlimeeste kätte. Ainult kroonufiskaalide kohad, kes pidid valvel olema kroonu õiguste puutumatuse eest ja vastavatest üleastumistest teatama kindralkubernerile, jäid väljapoole aadli otsest mõjupiirkonda.

Vürst Aleksander Menšikov. Peetri lähemaid kaastöölisi ja Eesti- ning Liivimaa kindralkuberner (1710—19).

Ilma et oleks toimunud suuri administratiivseid reforme ja ilma et oleks tekkinud suuremaid kokkupõrkeid, olid Baltimaade rüütelkonnad maa valitsemises kroonu kulul teinud suuri vallutusi. Kui Rootsi ajal ka enne Karl XI reforme provintside valitsemise raskuspunkt oli asunud kindralkuberneris, siis nüüd ta kaldus kõvasti asuma aadli poolele. Igatahes oli aadel see, kes Baltimaadel Vene aja alguses mängis esimest viiulit ja kes, kasustades oma laialdasi sidemeid, selle viiuli järgi pani käima ka keskvalitsuse esindajad.

V. Surikovi maali järgi.
Menšikov perekonnaga Siberis, Berezovis. Peetri, eriti aga Katariina I aegset võimumeest tabas Peeter II valitsuse ajal katastroof. Peeter II ajal tõusis Menšikovi mõjuvõim alguses veelgi, kuna ta kihlas oma tütre Maria noore keisriga, kuid varsti tuli langus Golitsõnite ja Dolgorukide vaenu tõttu ning generalissimus ja endine Liivimaa kindralkuberner saadeti 1728. a. Siberisse, kus ta järgmisel aastal suri.

Oli ainult üks punkt, kus Vene valitsus aadlit ei lasknud omapead talitada ja kus ta oma õiguste eest õige tugevalt valvel oli. Nii tugevalt, et sel alal tekkis õige sagedaid hõõrdumisi mõlema võimujagaja vahel meie maal. See oli riigimaksude ala.

Omal ajal Peeter I, lubades ära kaotada Karl XI kahjulikud uuendused, tuli Liivimaa rüütelkonnale ka selles asjas vastu, et siin kaotati uus riigimaks, mille see Rootsi kuningas oli sisse seadnud ratsurite moonastamismaksu nime all. Muud riigimaksud, nagu Eestimaal t o l l i v i l i ja Liivimaal m a j u t u s m a k s kõigi oma lisanditega jne,. jäid kehtima ja neid nõudis kroonu sisse õige suure valjusega.

Endisega võrreldes tähtsamaks muutuseks Eesti- ja Liivimaa riigimaksude alal oli see, et nüüd r a t s e t e e n i s t u s mõlemas provintsis lõplikult asendati rahamaksuga. Ratseteenistus teatavasti oli ainuke koormis, mida kroonu nimeliselt oli aadlilt nõud-

nud otseselt. Aadel oli keskaegse põhimõtte järgi maksuvaba, kuid ratseteenistuse kohustuse ta oli omal ajal enda peale võtnud isikliku sõjateenistuse aseainena. Vene valitsuse esimestel aastatel leidsid riik ja aadel mõlemad, et sobivam on seda naturaalkohustust asendada rahamaksuga. Edaspidi maksti kroonule ratseteenistuse asemel Eestimaal 48 rubla iga ratsaniku pealt, Liivimaal aga 4 taalrit adramaalt.

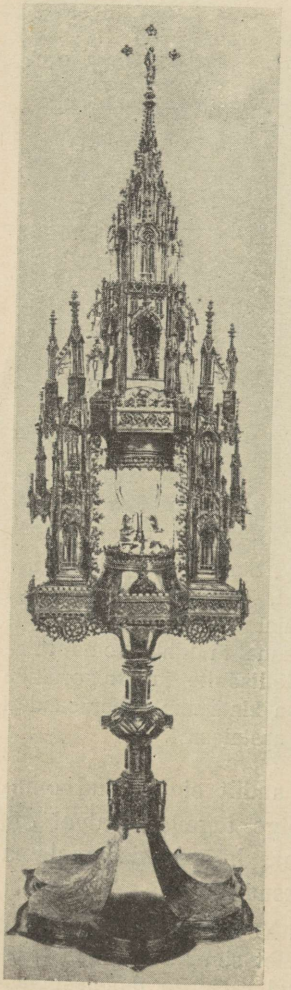

Niguliste kiriku monstrants (pühitsetud leibade hoidmise nõu), mille Tallinna linnaisad rahapuudusel 1711. a. andsid meeleheaks Menšikovile ning mis hiljemini sattus Ermitaaži (vt. lk. 588).

Ratseteenistuse asendamine rahalise maksuga kaotas Eesti külaühiskonnast mitte just väga arvuka, kuid siiski silmapaistva sõduritekihi. See ei teinud külaühiskonda mitte ainult välisilmelt lamedamaks. Rahva hulgast kadusid relvastatud ja sageli ka sõjas julgust omandanud, mitmel pool välismaal käinud mehed, ning pikapeale ei jätnud see asjaolu mõju avaldamata mõisnikkude ja talupoegade vahelises sotsiaalses võitluses kui ka eesti rahva silmaringi järk-järgulises kitsenemises.

Muidugi tuli ka see maks talupoegadel kanda, kelle õlul lasus teisigi erakorralisi makse. Põhjasõja ajal ja hiljemini oli Vene valitsus väga agar siinsetelt aadlikelt nõudma erakorralisi kontributsioone. Aadel püüdis neid kontributsioone küll täiest jõust ära hoida, kuid enamasti ei andnud see tagajärgi. Ka kannatasid Vene aja alguses talupojad sagedasti sõjavägede majutamise ja läbimarsside all. Viimasel puhul tuli talupoegadel sõjavägede veos küüdis olla. Eriti raskelt lasus talupojaskonnal sõjavägede läbimarss Preisimaale 7-aastase sõja aegu. Talupojad pidid sel puhul Vene sõjaväe viima kaugele väljapoole oma kodumaa piiridest. Talupoegi ja nende veoloomi koheldi muidugi toorelt. Rüütelkonna kaebustest teame, et sel puhul välismaile kaduma läks sadu (võib-olla omal algatusel ärakargavaid) talupoegi, kuid ka tuhandeid nende hobuseid. Igatahes suur sõjavägede läbimarss Preisimaale jättis rahva hinge sügava mälestuse. O. Liivi teatel rahvas veel XIX sajandil arvas aega mitte Kristuse sündimise järgi, vaid selle järgi, kui palju aastaid

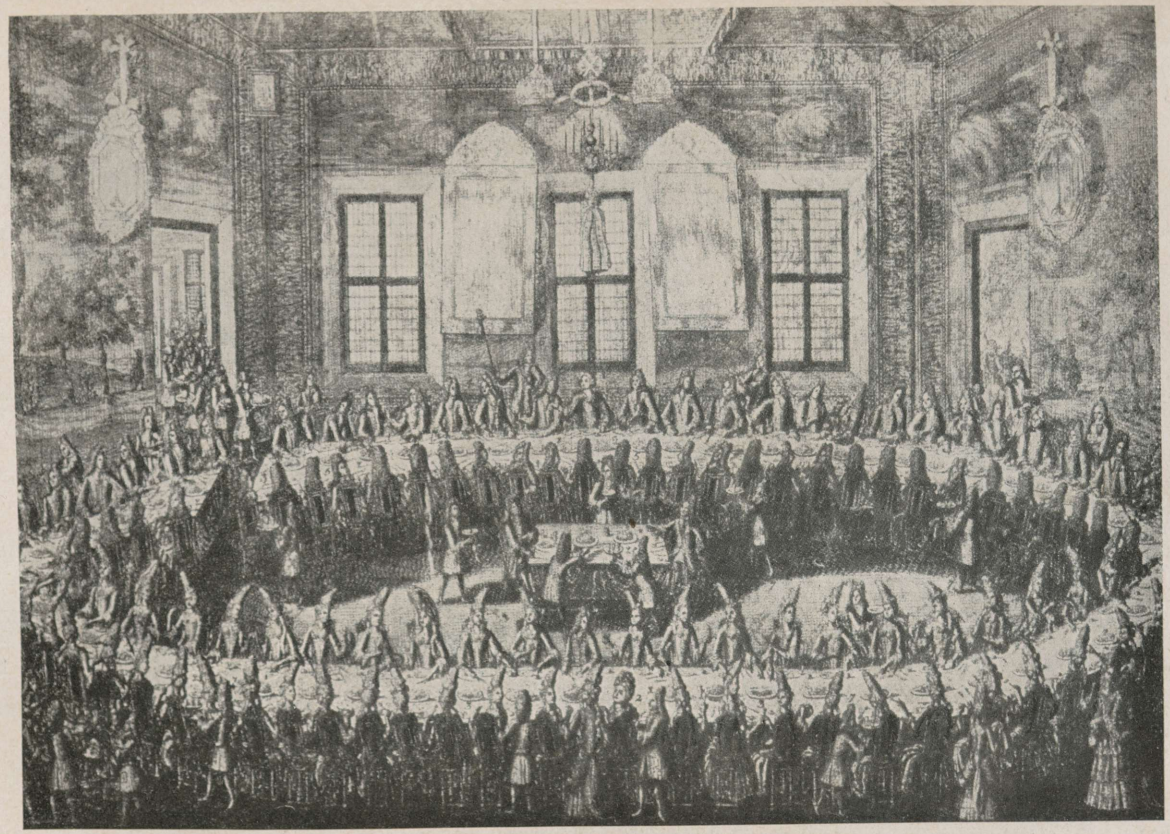

A. Zubovi gravüür.

Peetri ja Katariina pulmapidu 1713. a.

Katariina oli Alulinna (Marienburgi) praosti Glücki kodakondne, kui ta Alulinna vallutamise järel Venemaale viidi. Sattus lähedastesse suhetesse Menšikoviga, pääses õukonda ning sai peatselt Venemaa tsarinnaks. Abiellumise ajal oli Katariina 24 a. vana.

1237 + pilt

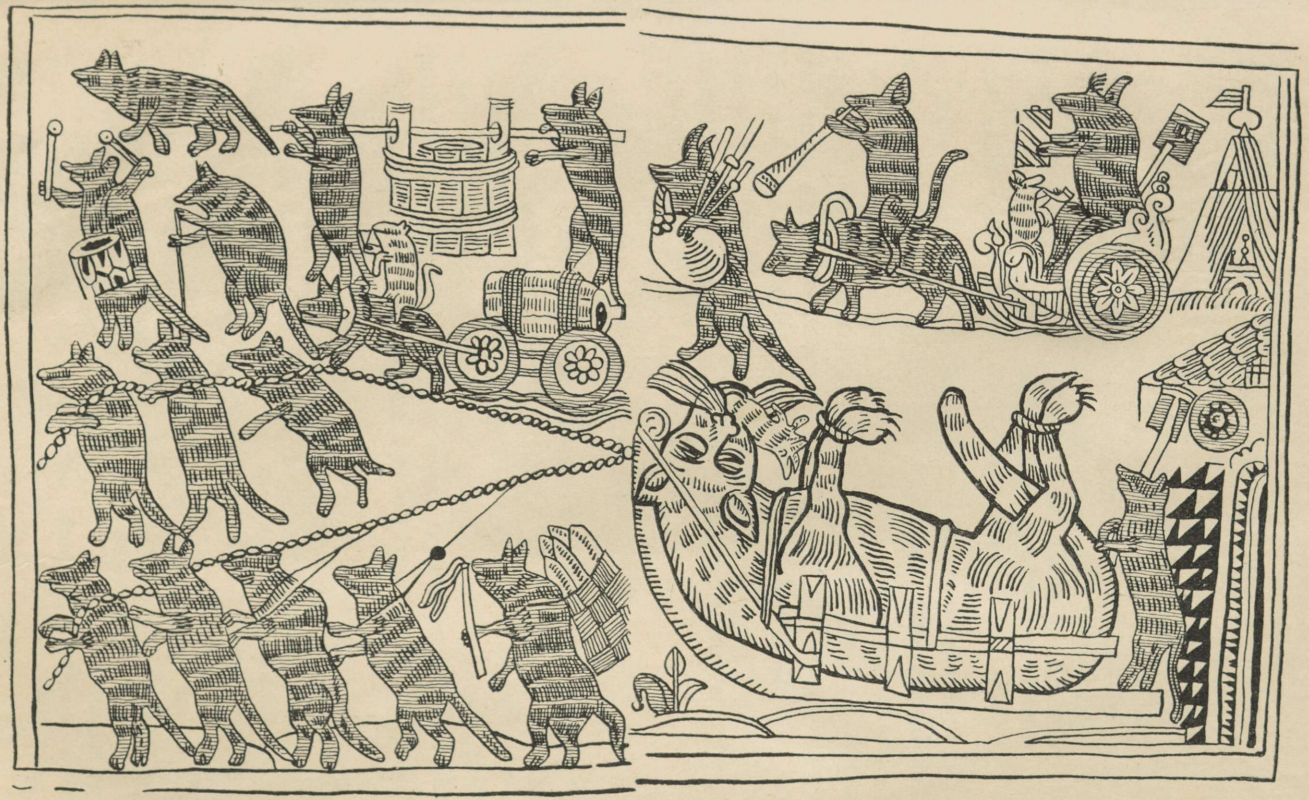

Hiired rõõmutsevad, kui kass surnud.

Rahvapärane vene pilkejoonistis Peeter I surma puhul. Selili reel lamav kinniseotud käppadega kassi laip kujutab Peetrit, kes oma poliitilistele vastastele — hiirtele — surnuna enam kardetav pole ja keda hiired suure rõõmuga hauda veavad. Kassi tugevalt joonistatud vurrud vihjavad Peetri kuulsale habemete-keelule, mille järgi võidi kanda ainult vurrusid. Ülal paremal nurgas viinapudelit käppade vahel hoidva hiire kujuga tahetakse märkida Peetri viinaarmastust ja joominguid kaaslastega. All keskel, otse surnuree ees, sammub hiir, kel saiapätsid või pirukad korviga seljas — vihje Peetri lähemale kaastöölisele, omaaegsele Eesti- ja Liivimaa kindralkubernerile Menšikovile, kes noores eas oli pirukamüüjaks.

Šarž arvatakse pärit olevat vanausuliste ringkondadest, kes Peetri uuendusi ei sallinud.

1297

oli mööda läinud suurest näljaajast ja ajast, „kui vägi Brandenburgi läks". Hiljemini Türgi sõdade aegu olid maale nuhtluseks erakordsed „türgi maksud", jne.

Riigimaksude kõrval tuli talupoegadel kanda provintsiaalkoormisi. Neist koormistest oli teede sillutamise kohustus juba varema päritoluga. Vene ajal, juba Peeter I päevil, arendati meie maal välja hobuseposti korraldus tähtsamate ühendusteede juures. Alul tuli ka hobuseposti ülalpidamine meie maal naturaalkoormisena talupoegadel täita, hiljemini lasus ta neil kaudselt, kuna postikorralduse ülalpeo enda peale võtsid rüütelkonnad. Rüütelkondade ülalpidamise kuludeks maksid rüütlimõisad talumaade adramaade järgi ka Vene ajal väikest laekamaksu.

Teistele koormistele lisaks pidid talupojad maksu maksma veel kirikuõpetajale. See maks oli mitmel pool ise suurusega. Üldiseks reegliks oli aga ka veel vana komme, et talupojad kiriklikkude ehituste puhul omalt poolt pidid andma tööjõu, mõis aga materjali ja rahalised kulud.

Kõik need mitmekesised avalikud maksud lasusid tunduvalt talupoegade õlgadel, ilma et nad nende maksude eest oleksid saanud kuigi tunduvaid hüvesid. Need maksud läksid riigi ja provintsiaalvalitsuse ülalpidamiseks, kes peaaegu täielikult mõisnikkude sõiduvette sattunult enam sugugi ei hoolinud talupoegade heaolust, vaid just vastupidi oma ühe tähtsama ülesandena nägi senise sotsiaalse korra säilitamist ja koguni edasiarendamist, mis talupoegadele lisaks neile maksudele kaela veeretas kaugelt raskemad koormised oma härraste ülalpidamiseks.

Aadlimatriklid.

Välja arvatud maksude saamine Baltimailt, oli Vene valitsus vähe huvitatud siinsetest oludest ja allus õige kergesti siinsete rüütelkondade mõjudele. Palju rohkem ei osanudki rüütelkonnad keskvalitsuselt ihaldada ja olid olukorraga väga rahul. Küll aga leidsid rüütelkonnad, et nüüd on paras aeg võimu oma kitsama ringi kätte jäädavalt kindlustada. Esmajoones hakkas end selles suunas liigutama Liivimaa rüütelkond.

Liivimaa maapäeva privileegid olid väga suured; raske oli ette kujutada, et üks keskvalitsus mõne maa-ala mõisnikele annaks veel suuremaid seisuslikke eesõigusi, kui neis oli loendatud. Privileegidega enestega oli Liivimaa aadlikkude arvates kõik korras. Kuid mitte sellega, kes neid privileege kasustada võib.

Siin oli Eestimaa aadel juba Rootsi ajal hulga paremas seisukorras kui Liivimaa oma. Eestimaal võisid rüütlimõisade valdajaiks olla ainult aadlimehed, ja seega juba Rootsi ajal iseenesest maapäevast osavõtt ja õigus maapäeva poolt täidetavatele ametikohtadele oli üksnes aadli monopoliks. Liivimaal aga niisugust aadli ainuõigust mõisade valdamiseks ei olnud. Siin võis mõisu omandada igaüks, kes seda tahtis, ning tegelikult olidki paljud mõisnikud Riia või teiste linnade jõukad kodanikud.

Liivimaa maapäevast võis täisõiguslikult osa võtta iga mõisavaldaja. Sellepärast Rootsi ajal võis rääkida küll Eestimaa rüütelkonnast, kuid Liivimaal oli aadlilikust ja mitteaadlilikust osast koosnev „rüütel- ja maiskond".

Eestimaa olud olid ammugi olnud esemeks, mille poole Liivimaa aadel sihtis omad ihaldavad pilgud. Kui nüüd 1710. a. võimalus avanes uue peremehega privileegide suhtes kauplema hakata, siis Liivimaa aadlikud palusid tsaarilt, et tulevikus aadlile Liivimaal Eestimaa oma eeskujul jäetaks ainuõigus mõisade valdamiseks. Ühe hoobiga taheti lüüa kaks kärbest: siis oleksid ju automaatselt ka maapäeva kaudu johtuvad poliitilised õigused jäänud ainuüksi aadli monopoliks.

Asi näiski korda minevat. Peeter I tõotas, et Liivimaal rüütlimõisu lubatakse pidada ainult aadlimeestel. Kuid samasuguse kapitulatsiooni kui aadliga sõlmis tsaar ka Riia linnaga. Ning selles kapitulatsioonis keiser lubas ka Riia kodanikele säilitada nende vana mõisade omandamise õiguse. Niisugune vastuolu rüütelkonna ja linna privileegides tekitas hiljemini muidugi suuri arusaamatusi ja viis aadli ja linnakodanikud raskesse ja kauakestvasse konflikti. Rüütelkond tegi XVIII sajandi jooksul korduvaid katseid oma õigust läbi viia, kuid tulemusi neil üritustel polnud. Tüli lõppes alles 1845. a., kui Nikolai I vaidluse all oleva küsimuse lõpetas aadli kasuks.

Kuid ega asi sellega veel ei jäänud. Riia linna privileegides seisis küll, et linnakodanikel õigus peab olema mõisavalduseks maal. Neis privileegides polnud aga sõnakestki selle kohta, et kodanikuseisusest mõisavaldajatel peaksid maapäevil samad õigused olema kui aadlimeestel. Et iga mõisavaldaja oleks ühtlasi täisõiguslik maapäeva liige, see oli nii endastmõistetav, et ei tuldudki selle peale, vastavat punkti tuua privileegidesse. Riia kodanikel oli hiljemini põhjust kahetseda, et nad seda polnud teinud. Seda nõrka punkti Riia linna privileegides hakkasid Liivimaa aadlikud mõisavaldajad ära kasustama ning mitteaadlikke mõisnikke maa poliitilisest elust kõrvale tõrjuma. Vene valitsuse esindajad suhtusid aadlisse heatahtlikult. XVIII sajandi keskpaigaks kujuneski seetõttu olukord juba selliseks, et täisõiguslikeks Liivimaa maapäeva liikmeiks jäid ainult aadlimehed. Ainult aadlimeestel oli õigus hääletada siis, kui valiti isikuid provintsi haldus- ja kohtukohtadele, samuti ainult aadlimehed võisid end valida lasta. Mitteaadlikel mõisnikel ei keelatud küll maapäevale tulemast, kuid nad muutusid maapäeva teisejärgulisteks liikmeteks, kel ühel alusel kroonumõisade rentnikkudega oli hääleõigus ainult siis, kui küsimuse all oli mõne erakorralise kontributsiooni soostmine ka nende maa-alalt. Lõplikult fikseeriti tekkinud olukord Liivimaa maapäeva kodukorras 1759. aastal. Mõni aasta varemini (1756) ka Eestimaa maapäev asus uue kodukorra alusele.

Nii olid mõlemad meie maa rüütelkonnad jõudnud nii kaugele, et nad õiguse maa halduses kaasa rääkida olid kinnistanud ainult aadli nimele. Kuid sellest oli veel vähe maa halduse monopoliseerimiseks kohaliku aadli kätte. Kohaliku aadli mõiste jäi veel õige venivaks. Poola ajal oli esialgsetest lubadustest maa haldusametnikke määrata kohaliku aadli hulgast mööda mindud seega, et Liivimaal poolakaile ja leedulastele anti palju mõisu ja neid läänimehi siis koheldi võrdselt endise aadliga. Vene ajal see hädaoht polnud nii suur. Kuid igaks juhuks püüdsid Eesti- ja Liivimaa rüütelkond teravamat piirjoont tõmmata kohaliku aadli ja võõra aadli vahel. Selleks piirjooneks oli õige kohane koostada aadlimatrikleid.

Olgugi et Vene valitsuse poolt XVIII sajandil ei aetud mingit Baltimaade ümberrahvustamise poliitikat, ometigi aeg-ajalt kinkisid tsaarid Eesti- ja Liivimaa kroonumõisu vene jt. aadlikele, kellele olid hoopis võõrad siinse aadli maailmavaade ja poliitilised taotlused. Kui igal Eesti- ja Liivimaal mõisu valdaval aadlikul oleks olnud õigus maapäevast osa võtta, siis see asjaolu kergesti oleks toonud võõrkeha siinsete rüütelkondade hulka koos igasuguste soovimata järeldustega. Ka protestis Baltimaade sünniaadli seisuslik uhkus end ühele pulgale asetamast vene ametiaadliga. Peeter I oli nimelt Venemaa aadli read õige segamini loonud rangiastriku sisseseadmisega, kus teatav aste riigiteenistuses juba iseenesest ametnikule ja ka ta järeletulijatele andis aadliõigused. Tahe end sellest ametiaadlist eraldada oli teiseks põhjuseks, miks Eesti- ja Liivimaa rüütelkond keskvalitsusele peale käisid palvega, lubatagu neile koostada aadlimatriklid.

Aastakümneid kestnud läbirääkimiste järel keskvalitsuse loal koostatigi niisugused avalikõiguslikud matriklid Liivimaal 1747. a. ja Eestimaal 1756. a. Eestimaa aadlimatrikkel loendas 127 perekonda, Liivimaa oma 172 (neist orduaegseid aadliperekondi 52, poolaaegseid 16, rootsiaegseid 45). Saaremaa aadlimatriklis leidsid aset ainult 25 suguvõsa. Matriklid ei olnud suletud, vaid aja jooksul võis nimestikke täiendada uute soovijate üksikisikutega või suguvõsadega. Kuid vastuvõtu sõel oli õige tihe. Uute liikmete vastuvõtmiseks nõuti $^3/_4$ rüütelkonna liikmete häältest.

Alles aadlimatriklite koostamise järel muutusid Eesti- ja Liivimaa rüütelkond end ise täiendavateks korporatsioonideks sõna tõsises mõttes. Nad sulgusid nüüd õhukindlalt väljastpoolt tulevatele mõjudele ja kindlustasid provintside halduse täiel määral endale. Sest ainult matriklisse võetud isikud olid täisõiguslikud maapäeva liikmed ning võisid asuda provintsi mitmesugustel ametikohtadel.

Nagu öeldud, leidus võimalus ka veel hiljemini uusi liikmeid vastu võtta Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna matriklitega tugevasti suletud ridadesse. Seda võimalust rakendati hiljemini mitmelgi korral. Kuid juba varemini oli Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna ridadesse astunud hulk Venemaa

võõrrahvusest kõrgeid võimukandjaid. Liivi- ja Eestimaa aadel oli tuntud sünniaadlina ja see eraldas teda õige silmatorkavalt vene ametiaadlist. Seepärast paljud Venemaa suurmehed pidasid auasjaks kuuluda mingisse Baltimaa rüütelkonda. Eesti- ja Liivimaa rüütelkond koguni meelitasid mõningaid Vene suurnikke astuma oma rüütelkonna liikmeks. Niisugune asjaolu kõvendas tunduvalt rüütelkondade positsioone keskvalitsuse ees, nagu matriklite koostamine üldse andis suurt lisa rüütelkondade poliitilisele erikaalule.

Aadli ja linnakodanikkude tüli talurahvaga kauplemise õiguse pärast.

Välja surunud linnakodanikust-mõisavaldajad maa haldusest, katsusid Liivimaa aadlikud veel teisitigi kasustada soodsaid olukordi ning endile avaramaid teotsemisvõimalusi luua kodanikuseisuse kulul. Aadlil olid XVIII sajandi alguses keskvalitsusega õige tihedad suhted, linnade mõju ei küündinud ligikaudugi sellele tasemele. Nii võisid aadlimehed loota, et neil nüüd korda läheb valitsust ka selles suunas mõjustada, et see kaotaks linnakodanikkude privileegid maal kaubitsemises.

Selles suhtes kehtisid Vene aja alguses, nagu Rootsigi ajal, veel keskaegsed põhimõtted, mis eri seisustele kindlustasid eri peatoidused. Kauplemine ja ka maal kaubitsemine nende põhimõtete seisukohast oli linnakodanikkude ainuõiguseks. Linnakodanikud said õige suuri kasusid talurahvaga kaubitsemisest, mis aadlile kuidagi ei meeldinud, kuna aadel hea meelega need kasud ise oleks pannud oma taskusse. Paljud aadlimehed, kel oli ärivaimu, tahtsid ka muidu meeleldi teotseda kaubanduslikul alal ja tundsid end kitsendatud olevat linnakodanikkude privileegidest.

Lootes, et asi läbi läheb, algasid aadlikud seepärast valitsusasutiste juures rünnakut linnakodanikkude kaubandusprivileegide vastu.

Teatava aluse aadli rünnakule andsid ebaterved olud maakaubanduses. Linnakaupmehed, kes kaubitsesid talurahvaga, olid endid juba Rootsi ajal õige mugavasti sisse seadnud (vt. lk. 1091). Kauplemine oli Rootsi valitsuse merkantilistliku majanduspoliitika kohaselt jäänud ainuüksi linnakaupmeeste eesõiguseks. Talurahvakaupmeeste arv oli piiratud, ja seetõttu võimaldusid kergesti omavahelised kokkulepped, mille eesmärgiks oli ära hoida vastastikust võistlust. Talurahvakaupmehed jagasidki alad omavahel ära, ning määrasid, missuguse talu peremehega keegi kaupmees võis kaubelda. Seda võimaldas see, et ühel või teisel juhul taluperemees sattus mõne kaupmehe võlglaseks. Ka teadlikult püüti talupoegi võlglaseks teha. Oli lugu kord nii, siis ei saanud kaupmeeste omavahelise kokkuleppe

tõttu talumees enam teise kaupmehega kaubelda, enne kui võlg tasutud. Vähe sellest. Et talumeest enda küljes kinni pidada, pärandas kaupmeeste vaheline kokkulepe võlad ka võlgniku järeletulijatele, ja kui neid polnud, siis talu külge. Võttis talupoeg endale talu, siis pidi ta vastutama ka enda eelkäija võla eest, ükskõik, kas ta teda üldse tundis või mitte. Muidugi ei nõutud suuremalt jaolt vana võlga tema käest sisse, küll aga oli talupoeg oma kaubitsemises seotud sama „sõbraga" kui tema eelkäija. Ei maksa öeldagi, et niisugune sunnisüsteem talurahvakaupmeestele oli õige kasulik. Kaupmees oli monopolisti seisukorras ja võis talupojalt nõuda seda hinda, mida ta ise heaks arvas.

Niisugune süsteem tekitas kohe Vene aja alguses eriti rohkesti pahandusi. Sõjaoludes paljud talud olid vahetanud oma peremehi ja paljud täideti uutega, kel polnud mingeid sugulussidemeid endistega. Linlased sundisid aga neidki massiliselt endiste „sõpradega" kauplema. Kui talupojad omades huvides katseid tegid oma saadusi viia vabale turule, kust nad rohkem hinda said, siis said nad sageli peksu ja halva kohtlemise osaliseks, nii et mõni neist „silma kaotas ja teised kätest ja jalust vigaseks löödi".

Admiral krahv F. M. Apraksin, Eestimaa sõja- ja kindralkuberner 1719—28. Kaasaegne gravüür.

Linnas püüti seega süstemaatiliselt talupoja seljast võtta seda teist nahka, mis mõisnikust veel järele jäänud. See mõisnikule muidugi ei meeldinud. Mõisnikud nägid niisuguses teoviisi suurt ülekohut, valades krokodillipisaraid selle üle, et kaupmehed „teevad talupojad oma orjadeks". „Talupojakaupmehed," kaebab Liivimaa rüütelkond kindralkubernerile, „selle asemel, et, nagu varemini, oma promenaade sooritada jalgsi või väikestes sõidukites, nüüd keiserliku majesteedi valitsuse all on hakanud uhkeldama toredate karosside ja livreedega, rääkimata veel nende naiste kallitest rõivastest, silmapaistvast trakteerimisest ja jõukast elust, mille poolest nad võrdselt elavad parunite ja krahvidega."

Mõisnikud, kelle tulud sõja tagajärjel olid langenud, oleksid ise heal meelel talupoja seljast võtnud selle teise naha, mis linnakaupmeestele võimaldas uhkeid eluviise. Sellepärast hakkas Liivimaa rüütelkond korduvate palvetega pöörduma kindralkuberneri ja keskvalitsuse poole, et need lõpu teeksid talupoegade sundkaubandusele linnades ning eeskätt võimaluse looksid vabalt kaubelda neile talu-

poegadele, kel pole kaupmeestele võlgu. Linnakaupmeestel polevat mingit õigust talusid pandiks võtta endise peremehe võla eest.

Need nõuded panid liikvele ka linnakaupmehed, kes püüdsid omi õigusi kaitseda. Samal ajal tungisid nad aga ägedalt ka aadli kallale. Aadlimehed ajavat laialt ebaseaduslikku kaubandust — ostvat suurel hulgal üles linu ja muid aineid ning kahjustavat seega linnakodanikkude õigusi.

Friedrich v. Löwen, Seirast, Eestimaa kuberner 1730—36.

Lisaks kõigele, kaebavad linnakodanikud, olevat aadli hulgas maad võtnud ebaseaduslik eesostuõiguse pealesurumine oma talupoegadele. Kuigi aadlile olevat keelatud üles osta kaupu omadelt kui ka võõrastelt talupoegadelt, ei peetavat sellest kinni. Nii aadli- kui ka riigimõisade possessorid ja koguni valitsejad keelavat kange peksukaristuse ähvardusel oma talupoegadele linna viia linaseemet, linu ja teisi ostukaupu. Nad sundivat neid müüma mõisale, kust antakse vastu soola, rauda ja tubakat. Niisugune aadli eesostuõiguse rakendamine tulevat suureks kahjuks talupoegadele, kes selle läbi välja kurnatakse ja üdini tühjaks imetakse. Liiatigi kus kroonumõisade rentnikud niikuinii talupoegadelt välja pigistavad mitteseaduslikke lisakoormisi, nii et talupoegadel ei jää muud üle kui ära pageda.

Tüli aadli ja linnakodanikkude vahel venis õige pikaks, ja kandus mitmel korral ka Peterburisse. Mõlemad tülitsejad esinesid korduvalt pikkade märgukirjadega, milles juriidilisest seisukohast püüti tõestada oma õigusi. Õiget lahendust see tüli ei leidnud. Aga ka aadel ei saanud oma nõudeid läbi viia. Riigivõim otsustas lõpuks jääda vanade põhimõtete juurde, ning andis aadlile korduvalt oma seisukoha teada. See ei takistanud aga tegelikus elus aadlit talitamast oma suva järgi. Keelust hoolimata sundisid mõisnikud oma talupoegi oma ostu-müügi tehinguid sooritama mõisas, ja võtsid endale selle vahekasu, mis muidu oleks läinud kaupmehele. See sai õige varsti kaunis üldiseks kombeks.

Nii siis ei saavutanud Liivimaa aadel oma lõppeesmärki, kaotada linnakodanikkude kaubandusprivileege maal. Kuid üleastumi-

sed neist privileegidest muutusid sagedamaks, isegi õige sagedaks. Kui arvesse võtta veel seda, et Liivimaa aadel järjekindlaid katseid tegi välja tõrjuda kodanikke mõisavaldusest ja maa haldusest ta välja tõrjuski, siis on päris arusaadav, et rüütelkonna ja linnakodanluse vahekorrad läksid õige pinevaks. Väiksemad kõrvalküsimused aitasid seda pinevust alati ärkvel hoida.

Palju paremad ei olnud ka Eestimaa aadli ja kodanikkude vahekorrad, kuigi siin aadlivõim oli varemini juurdunud ja seetõttu mõned tähtsamad tüliküsimused ära langesid.

Aadli ja linnakodanikkude „nugade peal" olek on XVIII sajandi ajaloo silmapaistvamaid nähtusi. Sel asjaolul on suur tähtsus ka eesti talurahva ajaloos. Kui XVIII sajandi lõpu poole riigivõim hakkas välja astuma talupoegade kaitseks, siis aadli suhtes kibestunud linnakodanikud tervitasid seda vaheleastumist kaugelt suurema innuga kui seda oleksid neile ette dikteerinud lihtne inimarmastus või ärilised kalkulatsioonid. Aadlivalitsusele kahjulikud valgustusaja ideed leidsid samuti erakordselt soodsat levimis- ja levitamispinda kibestunud linnakodanikkude hulgas.

Esialgu aga olid aadli püüdlused maakaubanduse alal sümptomiks sellele kitsale aadlivaimule, mis Eesti- ja Liivimaal end ikka rohkem laiutama hakkas koos aadli mõju järsu kasvuga maa poliitilises elus.

Monopoli üritused maakaubanduses ei jäänud üksikuks. 1720—1730-ndail aastatel mõisnikud hakkasid hoolt kandma, et rohkem kui seni pääseks mõjule nende viinapõletamise monopoli õigus. Need püüdlused olid sihitud talupoegade vastu, kelle hulgas salaviinapõletamine hakkas rohkem levima. Talupojad, keda tabati, said peksta, nende katlad konfiskeeriti kirikute heaks. Kuid aadel otsis kindralkuberneri abi ka kirikuõpetajate vastu, kes rohkem viina põletasid, kui oma tarbeks vaja oli.

Aadli nõudmise peale keelas samal ajal Liivimaa kindralkuberner talupoegade vooriskäimise väikelinna kodanikkude teenistuses ilma mõisniku nõusolekuta. Ka selles talupoegade väikeses kõrvalteenistuses nägid mõisnikud hädaohtu oma majanduslikele huvidele. 1744. a. keelas Liivimaa kindralkuberner jällegi aadli palve peale talupoegadel vabalt müüa vilja ja loomi. Kontrolliks nõudis kindralkuberner, et kõik vene ja saksa lihunikud peavad iga talupoegadelt ostetud looma kohta mõisnikult hankima kirjaliku tõendise. 1744. a. keelati Liivimaa talupoegadel küttimine ja metsloomade püüdmine. Kalastusele oli vareminigi seatud ette uusi tõkkeid.

Baltimaade aadel suurendab oma maavaldust.

Meie maa saksa soost aadel rühkis Vene aja alguses plaanikindlalt selle poole, et oma mõju maa halduses suurendada ja siit välja lülitada ebasoovitavaid võistlejaid. Sel alal suutsidki aadlimehed palju korda saata.

Mitte vähem tähtsad aadli võimukülluse kindlustamiseks polnud aga ka hoopis teist laadi saavutised, mida aadel oma arvele võis kanda Vene aja esimesel sajandil. XVIII sajandi esimese poole tähtsamaid tulemusi oli eriti Liivimaa rüütelkonna valduses oleva maa-ala järsk suurenemine. Uusi mõisu ei omandanud rüütelkonna liikmed küll mitte mingi kindla plaani järgi; seda tegid mõisnikud igaüks omal käel. Kuid tagajärg polnud sellepärast sugugi väiksem. Viiekuue aastakümne möödudes Vene aja algusest oli rüütelkonna käes olev maa-ala kasvanud määratult.

Anna Joannovna (1730—40), kelle valitsusajal siinne aadel Peterburis eriti mõjuvat osa mängis. C. A. Wortmanni gravüür.

Kinnitades Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonid oli Peeter I lubanud senistele mõisavaldajatele tagastada kõik Rootsi ajal redutseeritud mõisad. Oma tõotuse täitmisega Peeter I ei viivitanud, vaid tegi sellega algust varsti peale seda, kui meie maa oli langenud Vene vägede kätte. Mõisade tagasiandmisel arvestati õige palju kohaliku aadli soove.

Need endised mõisavaldajad, kes viibisid kodumaal, võisid kohe asuda oma endiste mõisade kasustamisele. Kapitulatsioonide kohaselt vabastati nii ruttu kui saadi ka need baltimaalased, kes Rootsi ohvitseridena jne. olid langenud Vene sõjavangiks. Hiljemini Peeter I kutsus avalikkude patentidega kodumaale tagasi ka neid arvukaid balti mõisnikke, kes olid ametnikkudena ja ohvitseridena jäänud Rootsi poolele. Kui viimased teatavast tähtajast kinni peavad, tõotati neilegi nende endised mõisad restitueerida. Seejuures ei tehtud vahet rootsi ja saksa soost aadli vahel, vaid kutsuti tagasi eranditult kõik senised Liivi- ja Eestimaa mõisavaldajad.

Kutsele järgneski kaugelt suurem osa Eesti- ja Liivimaa aadlimehi, kel oli pretensioone mõisade saamiseks kodumaal. Ainult osa balti-saksa aadlimehi jäi Rootsi, enamasti need, kel mõisade saamiseks väljavaateid ei olnud. Nende arvel suurenes kaunis märgatavalt balti-saksa perekondade arv, kes aja jooksul on sulanud rootsi aadli hulka. Ent teiselt poolt Eesti- ja Liivimaale pöördusid tagasi ka paljud rootsi väikeaadli mõisnikuperekonnad, kel juba varemini oli kalduvus siinse aadliga kokkusulamiseks. Seevastu rootsi kõrgaadel ei näidanud eriti suurt kalduvust Eesti- ja Liivimaale asumiseks. Ainult mõned perekonnad, näit. üks haru de la Gardie'sid, koli-

sid üle. Muidugi jäid nende isikute mõisad, kes õigeks ajaks tagasi ei tulnud, Vene kroonule.

Mõisade juriidiline restitueerimine võis alata muidugi alles peale Uusikaupunki rahu. Vastavad komisjonid alustasid oma tööd 1722. a., mis 1725. a. alguseks lõpule viidi. Need komisjonid töötasid kohalikkude aadlimeeste juhtimisel ja olid aadlile õige vastutulelikud. Seda vastutulelikkust ilmestab kas või see asjaolu, et neljakümne aasta pärast, kui kroonu jällegi huvi hakkas tundma, mis õigusega üks või teine perekond oma mõisa valdab, polnud paljudel mõisnikel oma valdusõiguste tõestamiseks ette näidata mitte ühtegi tõendit.

Selle järel, kui Eesti- ja Liivimaa aadel oma mõisad kätte said, jäid kroonu valdusse eriti Liivimaal veel õige laialdased maa-alad, mis varemini olid kuulunud Rootsi kõrgaadlile. Sellest kroonu kätte jäänud maa-alast tegid Peeter I ja ta järeletulijad suuri kingitusi osalt kohalikule aadlile, enamasti aga Vene võimumeestele, nagu Fick'idele, Tšoglikovidele jne. Liivimaa rüütelkonnast teame, et ta alul ei pooldanud selliseid donatsioone: ta pöördus mitmel korral keskvalitsuse poole palvega, et kroonumõisad alles jääksid selleks, et neist kaetaks provintsi kulud ega oleks tarvidust eramõisnikke koormata suurte erakordsete kontributsiooninõuetega. Teiselt poolt aga kardeti ka, et donatsioonid toovad maale palju Balti aadlile võõrast elementi, kes siis siinse aadli võimule võiksid kardetavaks muutuda.

Viimane kartus ei pidanud paika. Vene valitsejate poolt kingiti küll palju meie maa mõisu vene suurnikele, kuid vastandiks Rootsi suuraadlile ei pidanud venelased harilikult kuigi kaua mõisu enda käes. Mõne aja pärast nad pakkusid oma mõisu müüa. Kohalikud aadlimehed taipasid varsti, et neid mõisu ära ostes nad võivad varustada oma pärijaid suurema maavaldusega, ning asusid agaralt kasustama neid võimalusi. Üksi Liivimaa aadli kohta teame, et ta paarikümne aasta jooksul ostu teel vene suurnikelt omandas üle 1600 adramaa mõisu. Kroonumaade võõrandamine seega õigupoolest aina suurendas kohaliku aadli käes olevate mõisade arvu. Kui need mõisad just ostu teel siinsete rüütelkondade kätte ei läinud, siis läks ülejäänud mõisadest suur osa ometigi kaudselt kohalikkude rüütelkondade valdusse. Paljud Venemaa võimukandjate perekonnad, kellele tsaarid kinkisid mõisu, neid ei võõrandanud, kuid nad ise sulasid õige varsti siinsesse aadlisse. Tarvitseb nimetada ainult selliseid perekondi nagu: Münnich, Villebois, Wolff, Nieroth, Sievers jt.

Nii sulas meie maa kroonumõisade arv jätkuvate donatsioonide tõttu ikka enam kokku. Kes sellest kokkusulamisest aga võitis, see oli

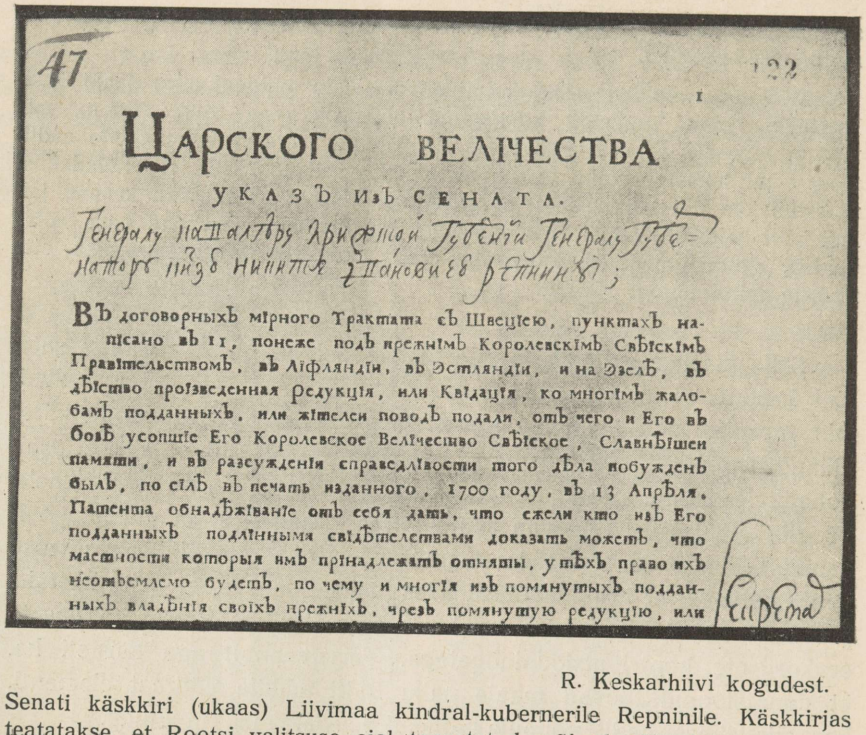

47

122

I

Царского Величества

Указъ изъ Сената.

Генералу Фалтцеру Лифляндской Губерней Генералу Губернатору Князь Никите Ивановичю Репнину;

Въ договорныхъ мирного Трактата съ Швецiею, пунктахъ написано въ 11, понеже подъ прежнимъ Королевскимъ Свейскимъ Правительствомъ, въ Лифляндiи, въ Эстляндiи, и на Эзелѣ, въ действо произведенная редукцiя, или Квидацiя, ко многимъ жалобамъ подданныхъ, или жителеи поводъ подала, отъ чего и Его въ бозѣ усопшее Его Королевское Величество Свейское, Славнѣйшей памяти, и въ разсужденiи справедливости того дѣла побужденъ былъ, по силѣ въ печать изданного, 1700 году, въ 13 Апрѣля, Патента обнадеживанiе отъ себя дать, что ежели кто изъ Его подданныхъ подлинными свидетелствами доказать можетъ, что маетности которыя имъ прiнадлежатъ отняты, утѣхъ право ихъ несомненно будетъ, по чему и многiя изъ помянутыхъ подданныхъ владенiя своихъ прежнихъ, чрезъ помянутую редукцiю, или

R. Keskarhiivi kogudest.

Senati käskkiri (ukaas) Liivimaa kindral-kubernerile Repninile. Käskkirjas teatatakse, et Rootsi valitsuse ajal tagastatud mõisad võivad tagasi antud saada neile, kel vajalikud valdustõendised olemas.

kohalik balti-saksa aadel. Kui suureks oli paisunud XVIII sajandi keskpaigaks kohaliku aadli maavaldus, seda näitavad ilmekalt järgnevad arvud:

Eestimaal oli 1774. a.:

eravalduses rüütlimõisu . .	515 ühikut	$6477^{19}/_{60}$ adramaad	=	95,0%
rüütelkonna valduses	3 „	$112^{4}/_{5}$ „	=	1,7%
linnade valduses	4 „	$7^{3}/_{20}$ „	=	0,1%
muid	5 „	$84^{7}/_{20}$ „	=	1,2%
riigimõisu	14 „	$130^{7}/_{20}$ „	=	2,0%
	Kokku 541 üh.	$6811^{29}/_{30}$ adramaad		100%

Eestimaal olid ka kroonumõisad enam-vähem kõik võõrandatud. Rohkem jäi neid alles Liivimaal. Liivimaal oli 1738. a.:

rüütlimõisu (nende hulgas ka mõned rüütelkonnad- ja linnamõisad)	524 ühikut	$3371^{1}/_{2}$ adramaad	=	68,5%
kirikumõisu	73 „	$83^{1}/_{3}$ „	=	1,8%
riigimõisu	167 „	$1463^{3}/_{8}$ „	=	29,7%
	Kokku 764 üh.	$4938^{5}/_{24}$ adramaad		100%

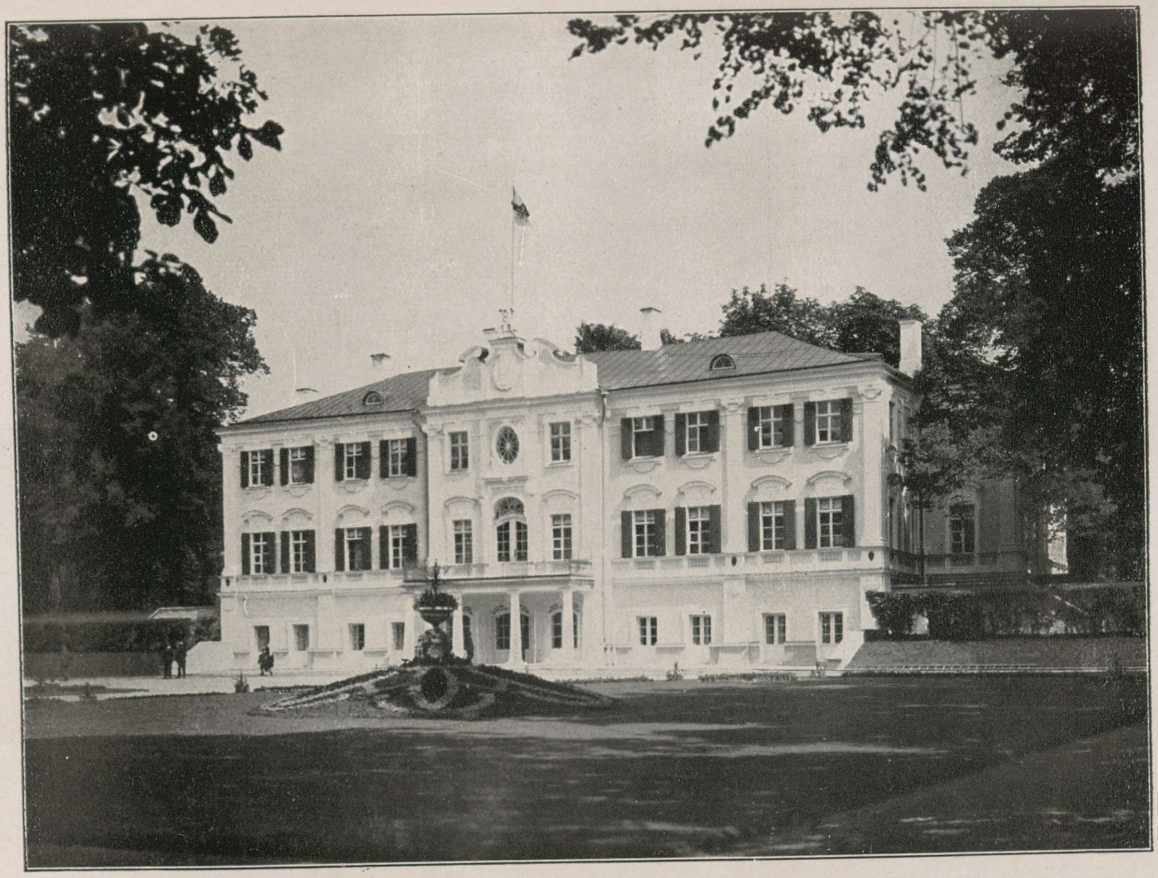

Kadrioru loss,

mille Peeter laskis ehitada Katariina tarvis. Arhitekt Nicolo Michetti plaani järgi teostati ehitus 1719—26. a. Ilusaim barokkstiili ehitis Eestis.

1758. a. olid vahekorrad juba palju muutunud eramõisade kasuks. Siis oli Liivimaal:

rüütlimõisu	602	ühikut	$5181^3/_4$ adramaad	= 81,4%
kirikumõisu	78	„	$98^7/_8$ „	= 1,6%
riigimõisu	132	„	$1081^3/_8$ „	= 17,0%
	Kokku 812 üh.		6362 adramaad	100%

Linna- ja rüütelkonna enda mõisade arvel, samuti ka mõne venelasest suurmaavaldaja arvel võis olla kümmekond protsenti rüütlimõisadest. See ei takista aga sugugi tõmbamast lõppjäreldust, et eriti Liivimaal kohalik saksa rüütelkond oli XVIII sajandi esimesel poolel teinud suuri „vallutusi". Veel Rootsi ajal oli Liivimaa saksa soost aadli ja linnakodanikkude käes kokku ainult vähe üle kolmandiku maa pindalast. Nüüd aga nende isikute kätte, kes endid tundsid kohaliku mõisnikuseisuse liikmetena, oli koondunud $^4/_5$ tervest Liivimaa pindalast, mitmesuguste valdustiitlite all.

Järsult saksaliseks muutunud Liivimaa sellekohast ilmet aitas tõsta veel see asjaolu, et ka kroonumõisad enamuses renditati just kohalikele aadlimeestele. Juba 1710. a. kapitulatsioonis palus Eestimaa aadel endale riigimõisade rentimiseks eesõiguse teiste renditahtjate ees. Seda temale lubatigi. Katariina I valitsuse ajal nõutas Liivimaa aadel endale veel suurema soodustuse: temale anti ainuõigus Liivimaa kroonumõisade rentimiseks. Ja et see õigus ka tegelikus elus rakendamist leidis, selle eest hoolitses asjaolu, et kroonumõisade valitsemise eesotsas seisvad majandusasehaldurid XVIII sajandi esimesel poolel harilikult määrati Liivimaa aadlimeeste hulgast.

Saksa aadlivalitsuse meie maal asetas tugevamale alusele ka see asjaolu, et nüüd XVIII sajandi esimesel poolel tugevat laienemistendentsi osutas ka aadli valdusõigus nende käes olevatele mõisadele.

Rootsi ajal oli aadlile pärisomandina kuuluvate mõisade kõrval eriti Liivimaal palju rohkem selliseid mõisu, mille pärandusõigus oli kitsendatud meesliiniga alanevas joones või teisiti. Niisuguseid läänimõisu ei võinud ilma kuninga igakordse loata ka panditada või võõrandada. Liivimaa aadlil läks korda Peeter I-lt saada kinnitust ka Privilegium Sigismundi Augusti'le, mis aadli tõlgenduste kohaselt pidi kõik Liivimaa aadlimõisad muutma alloodideks. Selle põhjal said Liivimaa aadlimehed Katariina I-lt loa vabalt „oma mõisade üle disponeerida" ning samuti õiguse neid vabalt pärandada. Hiljemini jäi pisut segaseks, kas tõesti Liivimaa mõisad on muudetud alloodideks või mitte. Tegelikult aga kasustasid Liivimaa mõisnikud Katariina II päevini niisuguseid laiu võimalusi. Rohkesti mõisu, mis Rootsi ajal olid meeslääniid, pärandati tütardele, ning kroonu teadmata läks neid suurel hulgal käest kätte. Et niisugused asjaolud mõisnikkude võimu meie maal aina kindlamaks muutsid, on selge ilma pikema jututa.

Võime nüüd kokku võtta need tulemused, mis olid meie maa sattumisel Vene valitsemise alla. Eesti- ja Liivimaa aadel olid omal

ajal teinud oma Vene poole ülemineku hinnaks, et kohalikkudele rüütelkondadele tagasi antaks need eesõigused, mis neil olid enne Karl XI reforme, ja rüütelkonna üksikutele liikmetele need mõisad, mida nad siis olid vallanud.

Siit alustatigi. Tegelik elu aga viis palju kaugemale. Provintsi halduses andis end riigivõim ainult nõrgalt tunda: kohalikkude rüütelkondade mõju tegi seetõttu ühe vallutuse teise järel. Umbes samaks ajaks, kui aadel end matriklite kaudu lõplikult kindlustas ja eraldas, oli Balti provintside haldus juba täielikult jõudnud läbi imbuda õige krõbedast aadlivaimust. See polnud enam üksnes endine rootsiaegne aadlivaim; vene sõjaväekasarmutes ning barbaarsetes oludes see vaim oli muutunud endisest veelgi egoistlikumaks, kitsarinnalisemaks, upsakamaks ja tooremaks. Hoolimatult see seisuslik vaim laiutus teiste seisuste õiguste kulul, püüdes neid nii täielikult kui vähegi võimalik oma jalgade alla tallata.

Ent see krõbe seisuslik vaim ei laiutanud end ainult provintsi halduse tippudes. Sedamööda kuidas saksa soost aadlikud oma valdusse võtsid ühe endise kroonumõisa teise järel, laius see vaim ka maad mööda. XVIII sajandi keskpaigal olid sellised vallutused saanud nii ulatuslikuks, et isegi orduajal, rääkimata muudest aegadest, meie maa polnud kandnud nii saksalist ilmet kui nüüd.

Seda saksa mõisnikkonda iseloomustab XVIII sajandil hoolimatu jõhkrus oma kaasseisuste vastu. Absurdne oleks oodata, et see maal laiutuv seisus oleks respekti tundnud endast nõrgema seisuse õiguste vastu. Seda muidugi ei olnud. Ka Põhjasõjas vaesunud eesti talupoegadel tuli vastu võtta rünnak aadli poolt, kes mures oli oma seniste sissetulekute säilitamise ja oma pärijate varustamise pärast uute mõisadega.

Selle rünnaku tagasitõrjumisel, mis vähe hoolis talupoegade õigustest, tuli talupoegadel võitlust pidada üksinda. Riigivõim, mis Rootsi ajal talupoegi oli abistanud, või vähemalt tagasi tõrjunud aadli liigseid pretensioone, oli nüüd talupoegadele selja pööranud. See ei saanudki teisiti olla, sest riigivõimugi oli oma embusse võtnud aadlivaim, mis oli lehvima hakanud meie maa üle.

Riigivõimu heatahtlikul pealtvaatamisel olid 325 aadlisuguvõsa endale eesti ja läti rahva turjal kindlustanud näiliselt iga tormi vastu kaitstud pesa. Ja see andis end peatselt tunda ka eesti rahvale.

LVII. Eesti rahvas langeb pärisorjusse.

Vana rahvas arvestas veel XIX sajandi alguses aega selle järgi, mitu aastat teatava sündmuseni oli möödunud suurest näljaajast. Nii sügavalt olid sööbinud rahva mälestusse rasked aastad enne Põhjasõda, et nad ei ununenud hilisema kireva sõjamöllu ja 1710. a. maad tabanud hirmsa katku kõrval.

Mälestus nälja, sõja ja katku hävitustöö kohta elas rahvapärimustes veel kaua edasi. „Inimesed," jutustab üks rahvapärimus, „kaevasid endile ise haudu, rõivastusid oma parematesse rõivastesse, istusid haua veerele ja ootasid, kuni katk tuli, selleks, et nad ise hauda kukuksid, sest enam ei olnud inimesi, kes surnuid oleksid võinud matta. Kõik majad olid nagu välja surnud. Kui üks inimene leidis teise jalajäljed, suudles ta neid ja jälgis neid, lootes ometigi leida üht kaasinimest." Teine pärimus aga teab jutustada, et Haanjalas Läänemaal olla ellu jäänud üks ainuke mees Kõlli talus. Ligidalt ja kaugelt ei leidnud mees ühtegi inimhinge. Ta otsis neid küll Muhust, küll Saaremaalt, kuid kohanud seal ainult metsikuks muutunud loomi. Juba mõelnud ta, et parem on surra, kui üksinda elada. Siiski teinud ta veel viimse katse ja läinud Hiiumaale. Siin leidnud ta viimaks ometi ühe inimese, tüdruku. Ta toonud tüdruku koju, abiellunud temaga ning neist võrsunud siis uus inimpõlv.

Nii põhjalik sõja ja katku hävitustöö küll ei olnud, kui räägivad need ja paljud teisedki rahvapärimused. Kuid neil pärimustel on oma tõepõhi ja midagi sarnast, kuigi väiksemas ulatuses, elas eesti rahvas tõesti läbi neil koledatel sõja-aastatel. Läbielatud vintsutustest ja raskustest kõnelevad ka järgnevad kuivad arvud.

Liivimaal oli täidetud adramaid ümmarguselt:

	1688. a.	1725. a.	alal endisest
Tartumaal	1256	686	54,9%
Võrumaal	648	419	64,7%
Viljandimaal	720	429	59,6%
Pärnumaal	470	218	46,4%
Kokku	3094	1752	56,5%

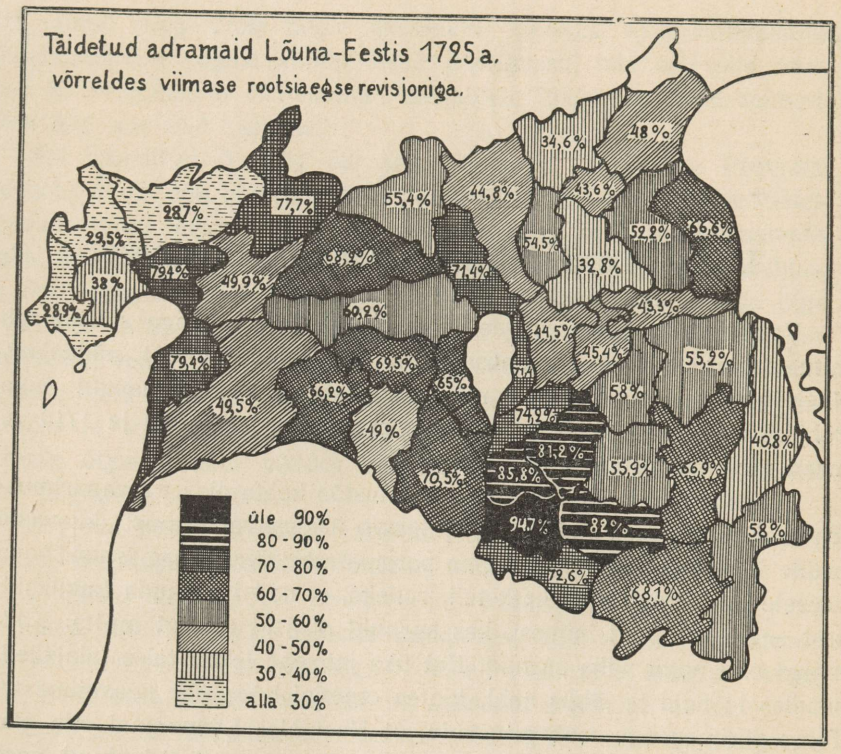

Kuigi adramaade arvestus 1725. a. mõnevõrra erines 1688. a. omast, võib siiski öelda, et Lõuna-Eestis ligi pool maad oli jäänud tühjaks, ja ligikaudu sellele vastavalt oli vähenenud ka talurahva arv. Väärib tähelepanu, et tervel Liivimaal Põhjasõjast säilinud adramaade protsendiks oli 60,8; see näitab, et sõda Liivimaa eesti osa oli raskemalt puudutanud kui läti oma. Juuresolev kaart näitab üksikasjalisemalt sõjakahjude jagunemist üksikute kihelkondade vahel. Need kahjud on eriti suured suurte kindluste Tartu ja Pärnu ümber ning ka Vene piiri äärsetel aladel. Ümber Võrtsjärve asetsevad kihelkonnad on aga sõjast pääsenud kergemalt.

Eestimaal toimunud sõjakahjusid iseloomustavad andmed, mis meil 1716. aastast on Harjumaa kohta. Nende andmete järgi Harjumaal oli täidetud ainult 20% ennesõjaaegsest adramaade arvust. 1716. a. revisjon aga ei olnud küllalt täppis, sest mõisnikud tegid mis võimalik selleks, et oma adramaade arvu ja seega ka riigimaksusid võimalikult väikestena hoida; Vene võimudel ei olnud veel kogemusi, et seda takistada. Täidetud adramaade arv Harjumaal võis seega olla mõnevõrra suurem, kui see revisjon näitab. Vähemalt samas ulatuses kannatas sõjaraskuste tagajärjel Eestimaa idaosa — Virumaa ja Alutaguse, kuhu venelased olid sõja alguses ette võtnud süstemaatilisi rüüsteretki. Läänemaa, mis ei olnud sõjale nii jalus, kannatas vähem.

Põhjasõja hävitustöö järel olukord eestlaste maal sarnanes tublisti nende oludega, mis siin olid valitsenud Rootsi aja alguses suure

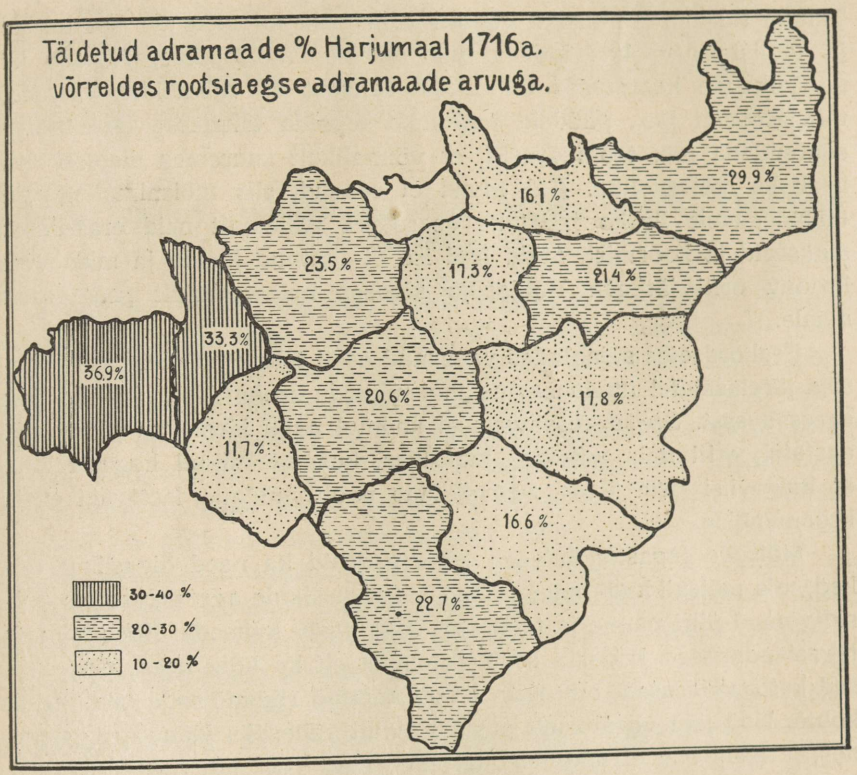

sõdadeperioodi järel. Igas külas leidus palju tühje talusid. Ülejäänutest olid paljud maha põletatud ja vaesunud. Paljud talud olid sõjasündmustes ja loomataudides kaotanud suure osa oma elavast inventarist.

Oli vaja paljusid rahulikke aastaid, et eesti rahvas jällegi oleks saanud otsast peale hakata ja jõuda endise jõukuse ja endise elujärjeni. Tolleaegne võrdlemisi primitiivne põllupidamisviis ei nõudnud maasse eriti suure kapitali paigutamist suurte ehitiste ja kallite põllutööriistade näol. Kui poleks takistamas olnud väliseid asjaolusid, oleksid talumehed endise jõukusetaseme saavutanud võib-olla õige varsti.

Kuid nüüd Põhjasõja järel need välised takistused tulid ja osutusid õige rasketeks. Sest koos Vene valitsusega tulid maale ka endised mõisnikud. Need endised mõisnikud, kellelt Karl XI oli redutseerinud hende mõisad, olid vahepeal elanud endisega võrreldes õige kasinates oludes. Nii mõnigi neist, olles harjunud kulukama elustiiliga, oli end mässinud võlgadesse, mis tahtsid maksmist. Ka ülejäänud mõisnikud kaldusid talupoegadele peale panema senisest suuremat pressi.

Talude tühjaks jäämisega rööbiti vähenesid ka mõisade sissetulekud ja teoliste arv, kes külast tulid harima mõisapõlde. Niipalju kui mõisnikkude kasustuses oli lahtist rahvast — vabadikke, vaesunud taluperemehi jne., püüdsid nad neid toppida taludesse teolisteks ja suurendada talu teomäärasid, et võimalikult suuremas ulatuses üles haritaks mõisapõllud. Kui muud ei saanud, siis mõisnikud püüdsid talupoegadele lisakoormisteks veeretada vähemalt neid erakordseid maksusid ja koormisi, mida nad ise ei tahtnud kanda ja mida Vene kroonu eriti jätkuva Põhjasõja alguses halastamatult peale surus maale.

Erakordsetes sõjaoludes vaesunud eesti talupojad pidid siis Põhjasõja järelaastatel tunda saama mõisnikkude erakordset majanduslikku agressiivsust. See agressiivsus ei andnud palju järele ka järgnevatel aastatel, eriti neis paljudes mõisades, kus mõisnikud kogusid raha, et hulgaviisi osta Vene suurnikkude poolt müügile lastavaid endisi kroonumõisu.

Mõisade tagasiandmisega koos kadusid ka need õiguslikud tõkked, mis mõisnikkude suurenenud majanduslikule agressiivsusele oleksid võinud piiri panna ja talupoegi selle vastu kaitseda. Koos mõisade tagasiandmisega kadusid sealt automaatselt ka kõik need mitmekesised kaitsemäärused, mis Karl XI oli andnud riigimõisade talupoegade kohta. Nad jäid vormiliselt püsima ainult väheseks jäänud riigimõisades, ja isegi siin ei andnud olud end enam võrrelda rootsiaegsetega, sest järelevalve mõisarentnikkude üle läks rentnikkude seisuskaaslaste kätte. Arvult ja pindalalt järjest kasvavates eramõisades jäi talupoeg silm silma vastu pärishärraga ilma igasugusest seaduslikust kaitsest. Vana tavaõiguski oli sõjaoludes murenenud ja kahvatuma löönud Karl XI talupojakaitse kõrval. Juba varemini, Rootsi ajal, olid mõisnikud anastanud endile suuri teoreetilisi õigusi talupoegade üle. Nüüd, kus Karl XI kaitseseadused ära langesid, ei arvestanud mõisnikud palju vana tavaõigust. Suurema või väiksema vägivallaga, kuidas kellegi iseloom oli, hakkasid nad oma talupoegadele peale rõhuma uusi teopäevi ja uusi koormisi.

See oli järsk muutus, mis toimus rootsiaegsete kaitseseadustega harjunud eesti talupoja elus. Need kaitseseadused olid kindlustanud vana maatava, millest talupoeg alati oli kinni hoidnud küünte ja hammastega. Nüüd Vene ajal mõisnik äkki ei hoolinud enam kummastki. Talupoeg aga pidas nüüdki seda oma pühamaks õiguseks, et tema koormisi ei kergitataks ja et teda põhjusetult talust välja ei aetaks. Mõisniku suurenevad nõuded ei tundunud talupoegadele mitte ainult suurema koormana, millest kaunis kergesti oleks võinud üle

saada, vaid ka õiguse rikkumisena. Seetõttu mõisnikel tuli enne õige palju tegemist teha talupoegade jonniga ja mitugi võitlust talupoegadega läbi pidada, kui nad oma talupoegade koormised suutsid ajada soovitavasse kõrgusse.

Vohnja mõldri Juhani protsess mõisaomanik Heinrich v. Baer'iga.

„Vana hea Rootsi aeg" oli mööda läinud. Seda tundsid varstigi teravalt oma naha peal eesti talupojad, kellest jonnakamalt oma õigusest kinni pidajaid alistuma pandi peksu ja muude omavoliliste julmustega. Kuidas tegelikult XVIII sajandi alguses hargnes terav sotsiaalne võitlus paljudegi eesti talupoegade ja mõisniku vahel, seda ilmutab meile Vohnja mõisa mõldri Juhani lugu, kes jõuka talupojana oma mõisniku vastu protsessis keisrinnani välja ja millest seepärast on säilinud kirjalikud teated. Vohnja mõldri protsess on aga ka sellepärast esmajärgulise tähtsusega eestlaste ajaloos, et sel puhul Vene valitsus esmakordselt selgel sõnal tunnistas eesti talupojad mõisniku täielikkudeks pärisorjadeks ja seega rahuldas meie maa mõisnikkude ammuaegse soovi.

1739. aastal kaebas Vohnja mõisa mõldri Antoni poeg Juhan keiserliku kabineti ees Peterburis oma mõisa pärishärra, leitnant Heinrich v. Baeri peale. Omas kaebekirjas Juhan süüdistas pärishärrat selles, et see tema isa ning teda on sundinud ülekohtustele maksudele, ja ühtlasi nende kallal tarvitanud vägivalda. Leidmata seaduslikku kaitset kohalikkude ametiasutiste poolt, asus Vohnja mölder eesti talupoegade poolt Rootsi ajal äraproovitud teele ning pöördus abipalvega keisrinna Anna Joannovna poole.

Asjaolud olid järgmised Juhani enese kaebuse järgi: Juhani esivanemad pidasid Vohnja veskit Virumaal vahetpidamatult juba 150 aastat, maksmes selle eest kindlat renti — aastas 15 tündrit rukkeid ja 15 tündrit otri ning ühe sea ja sooritades peale selle veel mõisale kolm voori aastas.

Rootsi ajal Vohnja mõis kuulus Oxenstierna'dele; möldriperekond elas seal rahulikult, sooritades oma harilikku renti. Kui aga 1725. a. mõis läks v. Baeri kätte, siis tõstis see kohe omavoliliselt veskirenti 40 tündrile. Juhani isa, mölder Anton, polnud oma õiguse rikkumisega nõus ja esines Viru-Järva meeskohtus kaebusega. Otsus oli, et v. Baer jäägu endise rendimäära juurde.

Sellest hoolimata sundis v. Baer veskis möldrit tasuta jahvatama 900 tündrit mõisa vilja, tehes viimasele 50 rubla eest kahju, sest mölder pidi koos oma sulastega talve läbi ööd kui päevad seda vilja jahvatama ja siis veel oma hobustega Tallinna viima.

Siis laskis pärishärra veelgi jahvatada 400 tündrit oma linnaseid. Ta võttis möldrilt „ilma igasuguse põhjuseta“ 2 lehma, ja nähtavasti seepärast, et mölder sellele protestis, laskis ta Antonit halastamatult vitstega peksta, heitis ta poolsurnuna viljaaita, kus teda kinni peeti terve öö-päev ilma söögita. Lisaks sundis ta Antonit veelgi tasuta jahvatama 200 tündrit mõisa vilja.

Vähe oli neist vintsutustest: varsti selle peale käskis mõisnik Antonit, ehitagu see uus veski. Seda Möldri Anton tegigi, ilma et ta selle eest tasu oleks saanud. Ka selle juures nähtavasti esines vastuvaidlusi. Möldrile lasti vitsu anda, mille tagajärjel ta mitmeks aastaks põdema jäi. Vana veski jättis mõisnik vana harjumuse vastu kaks aastat parandamata. Anton kohendas selle suuremalt osalt omal kulul uuesti üles.

Kevadel, kui möldripere hobused linnaseid Narva olid vedamas ning hobusetoidust puudus oli, laskis mõisnik Antonit sellepärast, et ta kaht hobust kohe käsu peale välja ei pannud, kolmandat korda halastamatult vitstega peksta, nii et ta vaevalt eluga pääses. Seepeale võttis ta vanalt möldrilt mõlemad veskid ära ja andis nad üle poeg Juhanile tingimusega, et uues veskis võib jahvatada ainult mõisa vilja.

Nüüdsest peale oli siis Juhan ise möldriks. Ühel heal päeval käskis leitnant Juhanit kahe hobusega mõisavilja veskist mõisa vedada. Juhanil olid teised hobused kodunt ära, sellepärast ta saatis ühe. Mõisnik polnud sellega rahul ja lõi selle eest Katariinat, Juhani õde.

Asi ei jäänud veel sellega. Vihane mõisnik sõitis veski juurde ja tahtis möldrit püssiga maha lasta. Juhan põgenes metsa, „et mitte põhjusetult maha tapetud saada“. Hiljemini esitas ta leitnandi peale kaebuse Tallinna kubermangu kantseleis. Kuid sealt sai ta kohtuotsuse asemel ainult manitsuse mõisnikuga hästi läbi saada.

Hiljemini sundis leitnant v. Baer Juhanit töötama mõisaveskis ja nõudis, et alaliselt kaks Juhani hobust oleksid tema mõisas teol. Juhan ütleb, et ta vahel teist hobust tööle pole saatnud; üht hobust ta polevat aga kunagi keelanud, „et aga mõisnikuga rahus elada“. Mõisnik aga polnud sellega kunagi rahul. Ta laskis Juhani kinni võtta ja terveks päevaks aita söögita kinni panna. Siis laskis ta tuua 40 vitsa ja tahtis Juhanit armutult „ilma igasuguse süüta“ peksta lasta. Juhan kiskus enda lahti nende käest, kes teda lahti riietasid, ja jooksis minema „rohkem kui kolm versta ilma särgita“. Leitnant v. Baer kolme mehega ajas teda aga taga, võttis ta kinni, peksis teda, sõtkus Juhanit jalgadega ja lõi temal ühe hamba suust välja.

Juhan oli nüüd sunnitud endale muretsema kolm käemeest, kes pidid vastutama selle eest, et ta oma koormised mõisa nõuete kohaselt täidab. Seljataga leitnant Baer lubanud aga käemeestele, et ta Juhani lõplikult ruineerib ja ka veski põlema paneb. Veskit ta küll maha ei põletanud. Kuid 1737. aastal võttis ta Juhanilt veski, maa ja mahakülvatud seemevilja. Seda oli üle 40 tündri rukist. Omavoliliselt asundas leitnant Baer Juhani nüüd Kaluse külla ühte tühja tallu. Vägivaldselt võttis ta möldri perekonnalt ära peale selle veel 10 koormat heinu, paari suuri härgi ja ühe piimalehma.

Endine protsess Viru-Järva meeskohtus oli möldriperekonnale maksma läinud 20 rubla, olgugi et ta tunnistajaid ise oli üleval pidanud. Agar mölder Juhan ei lasknud end sellest kurvast kogemusest heidutada. Juhan sõitis

Peterburisse ja andis suviaias keisrinna nimele mõisniku peale kaebuse. Keisrinna laskis palvekirja vastu võtta ja Juhanile anti käsk ilmuda keiserlikku kabinetti.

Kuid nüüd algasid mõisnikkude intriigid. Hoolimata käsust ei võimaldatud mõldrile kabineti ette ilmuda, olgugi et ta mitmel korral seda palus ja seepärast üle kahe kuu Peterburis ära viitis. Lõpuks kohtas Juhan salanõunik v. Brevernit. Kuulda saades, kes Juhan on, käskis v. Brevern teda koju Tallinna minna, öeldes, et Juhani asi on postiga Tallinna saadetud, kus temale õigust mõistetakse.

Tallinnas ootas Juhan talve läbi õiglast otsust. Kuid leitnant v. Baer tõi „kuberner, kindral ja kavaler" krahv Douglasele kingitusi, mida see ka vastu võttis. Altkäemaks koosnes 10 elavast oinast, 5 paarist tetredest, 1 elusast piimavasikast ja 30 tündrist linnastest. Altkäemaksu suurust seletab Juhan sellega, et Baer pole ülekohtune olnud üksnes tema vastu, vaid on ruineerinud üle 30 talupoja, kes küll kargu olid läinud, kuid mõisniku poolt jälle üles leitud. Ka need talupojad olid Viru-Järva meeskohtus koos Juhaniga kaebustega esinenud, kuid mitte rohkem saavutanud kui tema. Leitnant Baer laskis neid talupoegi hiljemini hoopidega karistada ja kartvat nüüd, et need talupojad samuti tema vastu kohtulikku juurdlust nõudma hakkavad kui Juhan ise.

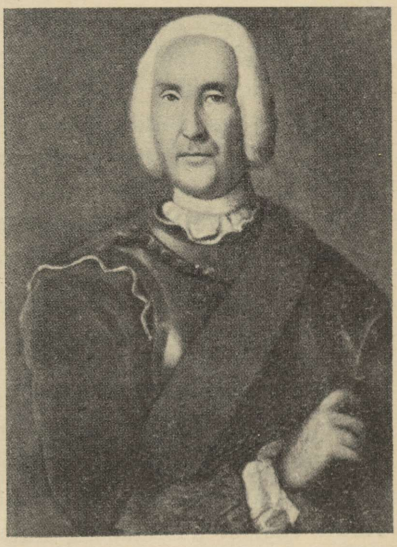

Asjaosalisi Vohnja mõldri protsessis — krahv O. G. Douglas Albust, Eestimaa kuberner 1738—40. Kaasaegse maali järgi.

Altkäemaksu peale krahv Douglas käskis Juhani heita aastaks vanglasse ja kui ta oma aja on ära istunud, siis pidi teda pekstama kiriku juures keppide ja vitstega (nagu vahepeal otsustanud oli ka Viru-Järva meeskohus), et kõik seda näeksid ning et keegi edaspidi enam ei julgeks kaebusi esitada oma härraste vastu. Käsk loeti Juhanile enne vangipanekut ette. Vahi all istus Juhan 7 nädalat, jõi ja sõi omal kulul ning müüs selleks kõik ära, mis tal oli. Kui tal enam midagi süüa polnud, põgenes ta vangist ära, sest et ta „ilma põhjuseta nälga ei tahtnud surra".

Juhan otsustas nüüd uuesti palvekirjaga pöörduda keisrinna poole. Ta palus, et keiserliku ukaasiga leitnant Baer kutsutaks Peterburisse kohtu ette, samutigi tunnistajad, keda tema, Juhan, Baeri süü tõestamiseks üles annab. Need tunnistajad arvab Juhan „tulevat ise vabatahtlikult, kui aga neid tulla lubatakse". Ise ta ei julgevat end kodus näidata, sest seal piinataks teda surnuks, kui ta Peterburis mitte oma õigust ega vastavat ukaasi ei saa. Oma õigusena nõudis mölder, et Baeri sunnitaks temale tagasi andma ta isa veski, maja ja maad ning muu varandus, mille Baer, tehes mõldrile üle 500 rubla kahju, omavoliliselt temalt ära on võtnud.

Nüüd viimati läks asi käiku. Keiserlik kabinett tegi ülesandeks asja järele uurida ja otsus teha justiitskolleegiumile Baltimaade asjade jaoks. Justiitskolleegium võttiski 1739. a. sügisel asja arutamisele. Ta keelas krahv Douglasele ja leitnant v. Baerile Juhani kallal tarvitada igasugust vägivalda seni kui ta asjas lõpliku otsuse teeb. Selgituse saamiseks pöördus justiitskolleegium mõlema asjaosalise poole korduvate järelepärimistega. Selgub, et keiserlik kabinett krahv Douglasele ja Eestimaa kubermangu valitsusele mingisuguseid juhtnööre ei ole andnud, nagu v. Brevern Juhanile Peterburis omal ajal seletanud. Baeriga on raskusi, enne kui ta üle annab vastavad dokumendid, mida justiitskolleegium temalt nõuab. Lõpuks korduva kirjavahetuse järel laheneb ka see asjaolu.

Nüüd aga satub justiitskolleegium põhimõttelise küsimuse ette: kas on Eestimaa mõisnikul õigus oma talupoegade koormisi oma heaksarvamise järgi tõsta või mitte? Selle küsimuse lahendamisest tehakse olenevaks otsus Juhani ja leitnant v. Baeri vahelises protsessis.

Roseni deklaratsioon.

Justiitskolleegium ei pidanud võimalikuks seda põhimõttelist küsimust pikema jututa omapead lahendada. Sellepärast ta otsustas vastava järelepärimisega pöörduda Liivimaa õuekohtu, kindralkubermangu valitsuse ja võib-olla ka Eestimaa vastavate asutiste poole. Nõuti vastust küsimusele, kui kaugele ulatub siinsete härraste võim ja omandiõigus oma talupoegade ja nende varanduste üle, ühtlasi ka, kui suur on härraste voli anda talupoegadele ihunuhtlust.

Liivimaa õuekohus teatavasti oli rüütelkonna mõjudele väga vastuvõtlik asutis. Seepärast pole ime, et kohe peale justiitskolleegiumi järelepärimise saabumist õuekohus otsustab pöörduda otseteed Liivimaa maanõunikkude kolleegiumi ja maamarssali poole, kelle ülesandeks polnud mitte autoriteetselt tõlgendada privileege, vaid valvata mõisnikkude eesõiguste puutumatuse järele ja üldse seista nende seisuslikkude huvide eest. See „mateeria“ puudutavat oma iseloomult rüütelkonna võimupiire ning tema „õiguslikult“ omandatud privileege. Sellepärast õuekohus olevat leidnud mõõdapääsetamatusena pöörduda maanõunikkude ja maamarssali poole ja neid paluda õuekohtule teatavaks teha rüütelkonna arhiivis leiduvaid teateid ja ürikuid selle kohta. Kirjalikule järelepärimisele on alla kirjutanud G. A. Stern, H. v. Bruiningk ja G. G. v. Dunten. Need nimed iseloomustavad õuekohtu lähedast sidet rüütelkonna seisuslikkude asutistega.

Hoopis rohkem tähelepanu pälvib aga see asjaolu, et ka kindralkubermangu valitsus teadete saamiseks ei leidnud muud teed, kui pöörduda maanõunikkude poole. Nii jäid maanõunikkude kolleegiumil õige avarad võima-

lused olukorda kirjeldada ja tõlgendada nii, kuidas ta seda soovib. Õuekohtu ja kindralkubermangu valitsuse kaudu erinevaid kanaleid mööda pidi Peterburisse mõju avaldama minema ühesugune mõisnikkude seisuslikust vaimust kantud informatsioon.

Sel ajal oli Liivimaa resideerivaks maanõunikuks parun O. F. von Rosen. Temal tuli nüüd maanõunikkude kolleegiumi esindajana mõlemale asutisele saata rüütelkonna ametlik seisukohavõtt üleskerkinud põhimõttelises küsimuses. O. F. von Rosen taipas küsimuse suurt tähtsust ja sellepärast palus ta oma järglast resideerimises, maanõunik J. B. v. Campenhausenit mõni päev enne resideerimise vahetust Riiga tulla, et siis ühiselt asja üle läbi rääkida. Campenhausen mainitud tähtpäevaks Riiga tulla ei saanud, kuid teatas Rosenile küsimuse kohta oma arvamuse.

Campenhausen andis oma ametivennale nõu, küsimuse selgitamisel eeskätt arvestada Sigismund Augusti privileegi. Selle privileegiga, „millele rajanevad kõik meie asjad", olevat rüütelkonna domiiniumi talupoegade üle kerge tõestada. „Kui ma õigustatud olen oma talupoegi müüma ja kinkima, kuidas ei saa siis minul õigust olla vabalt ära määrata nende koormisi; sest talupojad ei vastuta riigimaksude korraliku tasumise eest mitte isiklikult ise, vaid seda teeb mõis. Järelikult pean mina mõisaomanikuna sellele talupojale kergendust muretsema, kes (riigimaksusid) ei jõua maksta, selle vastu aga teisele, kes seda teha jõuab, õigustatud olema uusi koormisi peale panna." Mis aga ihunuhtlusse puutub, siis olevat see ainult osa sellest paljust, mida privileegide abil võib tõestada. Talupojad ise olevat Rootsi ajal soovinud ihunuhtluse allesjätmist. Ka olevat ihunuhtlus alati tarvitusel olnud. Selliseid argumente, mida põhjendatult ette tuua võib, olevat teisigi.

Ka maanõunik C. v. Helmersen, keda Rosen ka kutsus nõu pidama, oli samuti kui Campenhausen takistatud sõitma, ta lubas aga kõigega nõustuda, mis Rosen ette võtab.

Arvestades kaasmaanõunikkude seisukohti O. F. Rosen koostas või laskis koostada memoriaali, mis saadeti õuekohtule ja kindralkubermangu valitsusele. See ongi see ürik, mis kuulsaks on saanud „Roseni deklaratsiooni" nime all ja tekitanud palju tolmu. Roseni deklaratsiooni sisu on järgmine.

1) Mõisnikkude d o m i i n i u m talupoegade üle olevat rajatud siis, kui Mõõgavendade ordu eestlaste ja lätlaste maa vallutas. Sest siis olevat talupoegadelt võetud nende vabadus, ja nad olevat pärisorjadena ning ihupäristena pandud mõisade alla. Sellest ajast peale kuni tänapäevani olevat talupojad olnud t ä i e l i k u s p ä r i s o r j u s e s; neid on üksteisele päranditud, müüdud ja muidu kontrahtidega üle antud. Erilist tõestamist see asjaolu ei vajavat, sest et vaidlematu notoorsus ja katkestamatu praksis seda isegi küllaldaselt tõestab. Ka võivat selle tõestamiseks ette tuua Clas Totti maapolitsei korralduse § 2 ja Sigismund Augusti privileegi.

2) Polevat mingit kahtlust, et talupoegade varandus, mis nad koguvad härraste mõisades, ei ole härraste täielik omand. See olevat esimeses punktis kirjeldatud domiiniumi õiguse paratamatu ja lahutamatu järeldus. Ka seda põhjendab Rosen Totti maapolitsei korraldusega. See rüütelkonna „õigus" ei olevat kunagi allunud kitsendustele. Selle õiguse põhjal ei saavat talupoeg mitte midagi enesele omandada, vaid ainuüksi mõisnikule, ning mõisnikud võivat talupoegade varaga talitada (schalten und walten) oma soovi järgi, nagu oma mujal asetseva omandiga. Tegelikult härrased on seda kõike pehmendanud ja määranud talupoegadele teatavad koormised maksude ja teotegemise näol. Seda nad on teinud aga ainult oma heaksarvamisel, oma põhimõttelist õigust kahjustamata, ja on siis pealegi talurahva „hoolsuse ergutamiseks" neile lubanud ka selle nautimist, mis nad oma töö ja vaevaga on kogunud.

Kunagi ei olevat valitsus ette kirjutanud, kui kõrged võivad olla talupoegade koormised. Rahva koormiste ja teopäevade määr olevat igal ajal olnud rüütelkonna enda heaksarvamise teha. Kui üks paragraaf Totti politseikorrast räägib kohustest, mis talupoegadel on olemas, siis olevat selle all mõeldud ainult riigimõisu (mida sel ajal Liivimaal ju ei olnudki!), mitte sugugi aga eramõisu. Eramõisades talupoeg kuuluvat pärishärrale oma ihu ja varandusega. Seda tõestavat ka Sigismundi Augusti privileegi see koht, kus räägitakse, et aadlitalupoegadele ei tohi peale panna aadli kahjuks riigimaksusid, vaid et talupoegade koormised kõik peavad minema aadli kasuks.

3) Sellest kõigest järgnevat, et aadel võib talurahva koormisi tõsta ja vähendada täiesti oma suva järgi. Rootsiaegses revisjonis loendatud talurahva koormised ei olevat seetõttu mitte mingisuguseks normiks, millest mõisnik peab kinni pidama, vaid seal arvestatud adramaad olevat ainult aluseks riigimaksude jagamisel mõisade vahel.

4) Olevat üldiselt teada, et rüütelkonnal juba vanal ajal on õigus olnud oma päristalupoegade elu ja surma üle otsustada. Selle üle olevat tõestuseks jällegi Sigismund Augusti privileeg ja ka Karl IX olevat rüütelkonnale 1602. a. selle õiguse uuesti kinnitanud. Hiljemini olevat rüütelkond „vabatahtlikult" loobunud sellest kaela ja käe õigusest, nii et sellist õigusemõistmist nüüd toimetatakse kroonukohtute poolt. See ei tähendavat aga seda, et rüütelkond oleks loobunud kodukarist ja niisuguste juhtumite karistamisest, mis ei kuulu kriminaalsüütegude hulka, küll aga endaga kaasa toovad surmanuhtluse. Mõisniku kodukariõigusele ei olevat tõmmatud mingisuguseid piire ja maakorra 58. punkt keelavat ka maakohtutel arutada talupoegade kaebusi härraste rõhumise ja mittetalutavate trahvide asjus. Aga juba oma kasude tõttu rüütelkond alati kasustavat seda kodukariõigust mõõdukuse piirides. O. F. v. Rosen jättis targu nimetamata, et kehtiv Gustav Adolfi aegne kohtukord mõisnikkude kodukariõiguse surus õige kitsastesse piiridesse (vt. lk. 894) ja et 1711. a. Vene valitsus otsustavalt tagasi oli lükanud Liivimaa rüütelkonna palve, et mõisnikele tagasi antaks õigus talupoja kaela ja käe üle.

See Roseni deklaratsioon, mis talupoja kuulutas mõisniku pärisorjaks ning tema isiku ja varanduse täiel määral mõisniku meelevalla alla kuuluvaks, on suuremaid ametlikke valesid, millega Liivimaa rüütelkond kunagi on hakkama saanud. Roseni deklaratsioon algu-

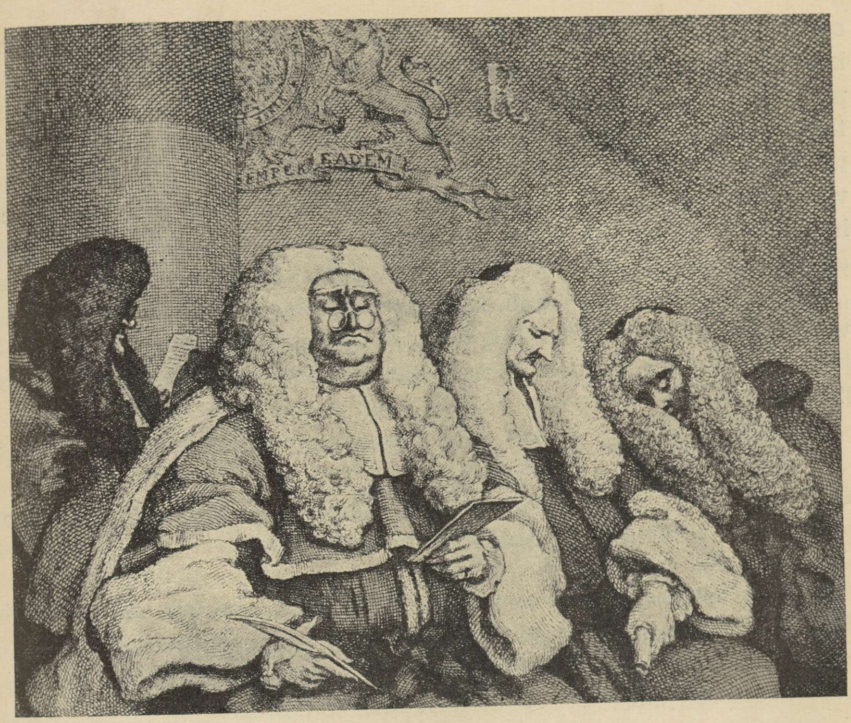

Kohus XVIII sajandil. Kaasaegne inglise šarž kohtumõistjate apaatsuse ja sihiliku hoolimatuse kohta. W. Hogarthi gravüür.

sest lõpuni tõlgendab vägivaldselt ja ilmse tendentsiga rüütelkonna seniseid privileege. Ei ole põhjust arvata, et need meelevaldsed tõlgendused oleksid kõik tehtud heas usus, ja kahelda, et siin jõhker sihilikkus poleks etendanud küllalt tähtsat osa.

Loomulikult ei andnud rüütelkonna senised privileegid sugugi mitte alust seesugusteks seisukohtadeks ja järeldusteks, milleni Rosen omas deklaratsioonis jõudis. Totti maapolitseikorraldus (vt. lk. 946) ei rääkinud üldse pärisorjusest, vaid ainult sunnismaisusest, ning temal polnud kavatsustki seisukohta võtta selle kohta, missugune ja missuguse ulatusega oli talurahva omandiõigus vallasvarale.

Ka Sigismund Augusti privileegi tõlgendamine Roseni poolt on õige omapärane. Vaevalt oli Peeter I-l, kinnitades seda väga kahtlast privileegi (vt. lk. 755), muud mõtet, kui jalule seada Liivimaal enne Karl XI reforme kehtinud olukorda. Nüüd aga Campenhauseni nõuandel Rosen kasustas selle privileegi ära selleks, et teostada aadli täielikku vägivallaõigust talupoegade üle.

Õuekohtu ja kindralkuberneri kohuseks oleks olnud Roseni avaldist enne põhjalikult kontrollida ja alles siis justiitskolleegiumile

edasi saata. Roseni deklaratsioon sisaldas ju nii palju vastuoksusi ja kehtiva õiguse pea peale pööramisi, ja seda nii ilmsesti, et igal erapooletul asutisel lihtsalt võimatu oli temast mööda minna, ilma et tema avaldusi lähema järeleuurimise alla võtta. Meie ei tea, mis kujul Liivimaa kindralkubermangu valitsus oma vastuse ära saatis, kuid vaevalt oli see teissugune kui õuekohtu oma. Õuekohus aga sai sellega hakkama, et saatis justiitskolleegiumile Roseni deklaratsiooni lihtsalt edasi ja andis temale kaaskirjas oma õnnistuse kaasa: deklaratsioon „tuginevat selle maa rüütelkonna statuutidele ja õigustele ning lisaks veel alalisele praksisele". Seepärast ei olevat deklaratsioonis „põhjalikult esitatud asjaoludele omalt poolt mitte midagi leitud juurde lisada".

Otsus Vohnja Juhani protsessis. Roseni deklaratsiooni suur põhimõtteline tähtsus.

Justiitskolleegium vajas neid teateid, millele vastust andis Roseni deklaratsioon, seisukoha võtmiseks Vohnja Juhani protsessis. Saanud kätte Liivimaa õuekohtu avaldise, võttis justiitskolleegium juunikuul 1740 protsessi jälle üles. 1. juulil valmis kohtuotsus.

Justiitskolleegiumis muude sakslastega segamini istusid ka Baltimaa mõisnikud; tema liikmeteks olid Vohnja Juhani protsessi ajal C. L. v. Mengden, E. J. v. Vietinghof, J. F. v. Taube, J. F. Büttner, E. G. Glück ja J. D. v. Heinson. Polnud selleltki kolleegiumilt sellepärast oodata vastuvaidlusi Roseni deklaratsioonile. Justiitskolleegiumi otsus võttis selle deklaratsiooni oma aluseks ja kõlas umbes nii: Mölder Juhanil pole mingit õigust põhjendamata kaebustega esineda kolleegiumi ees. Viru-Järva meeskohtu otsus (vt. lk. 1315), mille krahv Douglas Juhani suhtes täide viinud, olevat maa seaduste ja õigustega täiesti põhjendatud. Sellepärast tulevat Viru-Järva meeskohtu poolt juba tehtud otsus Juhani kohta täide viia. Põhjendamata kaebuse pärast tulevat aga Juhan veel lisaks mõista eluajaks sunnitööle galeeridele.

Keiserlik kabinett, kellele see kohtuotsus teatavaks tehti, sai aru, et justiitskolleegiumi härrad oma seisuslikele huvidele ja tunnetele olid osutanud suuremat järeleandlikkust kui õigus. Kabinett otsustas asja saata seisukohavõtuks senatisse. Siin tühistati justiitskolleegiumi otsusest see osa, mis Juhani eluaegselt määras galeeriorjaks. Kuid endine, Viru-Järva meeskohtu poolt temale määratud karistus jäi jõusse.

Vohnja Juhani protsess oli seega lõpule jõudnud. Jõukas eesti mölder, kellelt mõisnik järk-järgult oli võtnud varanduse, oli kulusid ja raskusi kartmata oma õiguse eest protsessinud Vene senatini välja, selleks, et aastatepikkuse protsessi järel veenduda nende lootuste petlikkuses, mis ta Vene valitsuse peale pani, õndsas lootuses, et Vene valitsus eesti talupojale tehtava ülekohtu vastu niisama meeleldi välja astub, kui Rootsi kuningad omal ajal. Need lootused osutusid nüüd asjatuks.

Vohnja Juhani edaspidise saatuse kohta puuduvad meil andmed. Arvatavasti eelistas palju käinud mees kuhugi välismaale pagemist peksukaristusele, mis teda kodus ootas.

Kuid käesolevas polegi Vohnja Juhani protsessi nii pikalt kirjeldatud huvi pärast ainult tema isiku vastu. Senati otsus Vohnja möldri kaebe asjus ei olnud üksnes otsus Juhani isiku üle, vaid põhimõtteline seisukohavõtmine terve eesti rahva saatuse kohta. Enne justiitskolleegiumi, siis senati otsustada oli, kas ta tunnistab kehtivaks Roseni deklaratsioonis arendatud põhimõtteid, kas ta tunnistab eesti rahva sakste õigusteta pärisorjadeks või mitte. Kuigi senat ära muutis raske lisakaristuse, mis Vohnja Juhanile justiitskolleegiumi poolt mõisteti, siis ometigi see Vene kõrgeim kohtuasutis asus Roseni deklaratsiooni alusele. Senati otsusega 1740. a. tunnistas valitsusvõim eesti talupojad mõisniku pärisorjadeks.

Pärisorjuse tulekul, nagu öeldud, ei etendanud Roseni deklaratsioon mitte väikest osa. Liivimaa rüütelkonna ametlik vale eesmärgiga alandada üht oma kaasseisust ebainimlikku olukorda, on dokument, mis tema autoritele teeb väga vähe au. Sellepärast ka hilisemad balti-saksa ajaloolased suure visaduse ja järjekindlusega on katsunud Liivimaa rüütelkonda vastutusest selle dokumendi eest puhtaks pesta. H. Bruiningk püüab vastutust veeretada rööpaseadjale, väites, et Roseni deklaratsioon on olnud tähtsusetu kantseleitöö, sisaldades „ainult halvasti informeeritud kantselei ideesid". Deklaratsioon olevat suure kiirusega ühe päevaga koostatud ja alla kirjutatud, et hilinenud ametlikule paberile „pealiskaudsel kombel" vastata. Rosen olevat ainult alla kirjutanud rüütelkonna sekretäri poolt valmistatud paberi. Samal seisukohal on Roseni deklaratsiooni suhtes ka A. v. Tobien ja A. v. Transehe-Roseneck, kes muide on sunnitud tunnistama, et deklaratsioon on „täis uskumatuid ajaloolisi ja juriidilisi knihve" ja et terve töö on juhitud „vastuvaidlemata püüdest esile tõsta rüütelkonna traditsioonilisi õigusi isegi ajaloolise tõe kulul".

Läti ajaloolane J. Vigrabs on siiski vastuvaidlematult tõestanud, et Roseni deklaratsioon on Liivimaa aadli hästi läbimõeldud ja mitmest instantsist läbi käinud ametlik dokument. Ühtlasi on Vigrabs selgeks teinud ka Roseni deklaratsiooni seose Möldri Juhani protsessiga. Jääb ainult veel juurde lisada: Roseni deklaratsiooni põhjal

tehtud senati otsus Möldri Juhani kohta on esimeseks juhuks üldse, kus kõrgem ja kompetentne asutis tunnistab eesti rahva pärisorjaks. Olgu peale, et senatile anti Baltimaade olude kohta valeandmeid ning et Eestimaal polnud mingit tegemist Privilegium Sigismundi Augustiga ning Totti politseimäärustega, millest need valeandmed olid välja loetud — pärisorjus tuli meie maale koos Roseni deklaratsiooniga.

Et Vene kõrgemad asutised nüüd oma uksed sulgesid talupoegade kaebustele, seda näitab läti talupoja Grigori Seicki lugu 1748. aastast. Seick ilmus keisrinna ette kaebusega oma mõisniku major Taube vastu mitte otse isiklikus asjas, millest ta arvatavasti ei lootnud tagajärgi, vaid süüdistades teda riigivarguses. Major Taube olevat aasta kestel aganaid seganud jahudesse, mida tema läbimarssivaile väeosadele olnud kohustatud andma. Siis olevat ta ebaseaduslikult kaubitsenud soolaga, müües seda Venemaale. Edasi major Taube olevat enda juures varjanud nelja Venemaalt pagenud talupoega. Ta olevat loata lasknud palke rajuda Smiltene kroonumetsadest ja oma mõisa vedada. Ta on endale Kahkova kroonumõisast toonud vägisi 5 talupoega ja neid paku sisse pannud, ning samuti Smiltenest endale tööle toonud 5 talupoega.

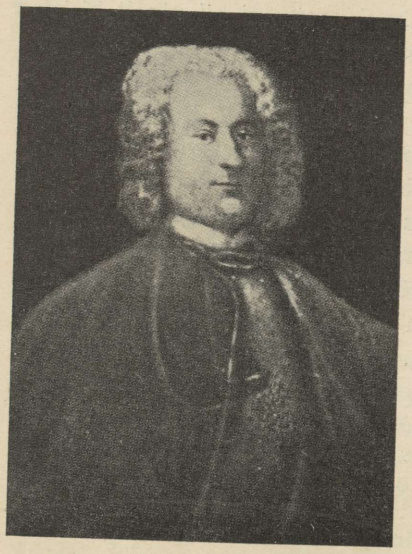

Maanõunik J. von Zoege, krahv Manteuffel, Ravilast. Eestimaa viitsekuberneri asetäitja vaheaegadega 1743—60.

Seicki kaebus läks esiteks arutusele senatisse. Sellepärast, et ta kaebuse esitas mittevastavasse instantsi, vaid keisrinnale otsekohe, otsustas senat Seicki „halastamatult batoggidega“ läbi peksta lasta, et teised seda võtaksid eksemplina ega julgeks sama käiku ette võtta. Peale karistuse kandmist saadeti Seick Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumi, kus tema kaebus pidi ära kuulatama ja tarbe korral ka asjale käik antama. Siin sai asi umbes samase suuna kui Vohnja Juhani kaebuse puhul. Justiitskolleegium otsustas õuekohtult ja kindralkubermangu valitsuselt järele pärida, kas on Liivimaa pärisorjadel õigus esitada kaebusi oma pärishärrade vastu selles, et need kahjustavad riigi huvisid. Õuekohus ja kindralkubermangu valitsus vastasid, nähtavasti mõlemad maanõunikkude arvamuse ära kuulanud, põhimõtteliselt sama: Niisuguseid juhtumeid varemini polevat esinenud. Kapitulatsioonide kohaselt tulevat aga sel puhul abi otsida Rooma üldseadusest. „Siinsed talupojad“ — kirjutas õuekohus — „on oma pärishärradele ihupärisusega täielikult alistatud.“ Sellepärast tulevat neid ühele

V. Jacoby maal.

Vene keisrikoda Anna Joannovna ajal.

Voodis lebab öörõivastises tüse keisrinna, kelle meelt lahutavad põrandal kukerpallitavad narrid Balakirev, vürstid Volkonski ja Golitsõn. Keisrinna peatsi juures istub Biron, voodi taga Münnich, jalutsis Löewenwolde, paremal pärastine valitsejanna Anna Leopoldovna. Vasemal paberirulliga küürutamas õuepoeet Tredjakovski. Tagaplaanil, ukseavauses, aga opositsioonilise meelestatud Volõnski, kes oma asjatoimetusega ei pääse keisrinna jutule, sest et viimasel narrimängu vaatamisest aega üle ei jää...

pulgale asetada rooma orjadega. Viimastel polevat aga õigust olnud oma peremeeste vastu kaebust tõsta. Ainult denuntseerima olid nad õigustatud ja sedagi ainult siis, kui üles anti kurikavatsusi keisri isiku vastu või jälle mõnda mässunõu.

Justiitskolleegium asuski seisukohale, et eesti ja läti talupoegi tuleb siin kohelda kui rooma orje, kellel on keelatud kaebusi tõsta oma härraste peale. Major Taube suhtes asi lõpetati. Seickile aga määras justiitskolleegium omalt poolt karistuseks läbipiitsutamise avalikul turul, mis teiste hirmutamiseks pidi täide viidama Peterburi kindralkubermangu poolt.

Budberg-Schraderi seadustiku projekt.

Roseni deklaratsioon ei ole ainukeseks dokumendiks, mis näitab, kuidas kohalikud rüütelkonnad Vene valitsuse puudulikke teadmisi meie maa oludest püüdsid ära kasustada, et oma võimu talupoegade üle senisest veelgi rohkem kindlustada ja ka tulevikus ära hoida keskvalitsuse segamist Baltimaade mõisniku ja talupoja vahekordadesse. Ilmseks näiteks sellest, kuhu suundusid rüütelkonna püüded, on ka Liivimaa seadustiku projekt, mille kohalik rüütelkond laskis välja töötada erilisel komisjonil, kus väljapaistvamat osa etendasid parun G. v. Budberg ja õuekohtu assessor Johann Schrader. See seaduste kodifikatsioon, mis lõpliku redaktsiooni omandas 1740 aastal, ja mille kallal töötati 12 aasta kestel, ei olnud mingi „kiires korras koostatud kantseleidokument", vaid läbimõeldud küps töö.

Kodifikatsioonitöö juures polnud arusaadavalt võimalik seniste seaduste ja määruste tõlgendamisel nii vabalt toimetada kui Roseni deklaratsiooni puhul. Kuid ka Budberg-Schraderi kodifikatsiooniprojekt tõlgendab rootsiaegseid seadusi põhimõttelisest seisukohast, et talupojad ei ole mitte ainult sunnismaised, vaid ka mõisnikkude pärisorjad. Sellest annab tunnistust juba seegi asjaolu, et määrused jooksiktalupoegade kohta on paigutatud asja- ja obligatsiooniõigust käsitlevate peatükkide vahele. Ja talupoegi, kes Rootsi ajal ikkagi veel olid õigusesubjektid, käsitleb kodifikatsiooniprojekt kord mõisnikkude kinnisvarana — igal juhul aga asjana. Talupoegade omandiõigust Budberg-Schraderi projekt küll otseselt ei käsitle, kuid mitmed õiguseallikad, näit. Totti maapolitseikorraldus, on projektis moonutatud selliseks, et siit raske pole järeldada kõiki Roseni deklaratsiooni põhimõtteid.

Üldse on Budberg-Schraderi seadustikuprojektil see iseloomulik külg, et ta erilise hoolega on kokku kogunud kõik senised määrused, mis aga kuidagi viisi rõhutavad mõisnikkude õigusi talupoegade üle, kuna aga vastupidiste leidmisel on õige vähe vaeva nähtud. A. Švabe naelutab täieliku õigusega kinni, kuidas näiteks kodifikatsioonikomisjon ühest Erik Dahlbergi Põhjasõja rahutute aegade jaoks mõeldud patendist teeb Liivimaa seadustiku ühe olulise osa. Dahlbergi patenti aluseks võttes on koostatud terve pikk lõige seadustekogus, mis pidi reguleerima talurahva ja mõisnikkude vahekordi õige keskaegsete õigusarusaamiste kohaselt.

Kui keegi talupoegadest on sõnakuulmatu ja vastu hakkab oma pärishärrale, — nii räägib Budberg-Schraderi projekt —, antagu temale rasket ihunuhtlust. Kui aga talupoeg on läinud tegelikuks ja mõisnikku löönud, siis karistatagu teda surmanuhtlusega, kusjuures karistust võiks pehmendada härra enda eestpalve. Peaks talupoegade „tigedus" nii kaugele minema, et mitmed neist nõu kokku peavad oma härrat surmata, temale tõesti kallale tungivad ja on teda haavanud, tuleb neid kas elusalt rattale tõmmata, või jälle selle järel, kui neil enne on pead otsast ära raiutud. Kui aga härra tõesti on surma saanud, siis peasüüdlasi tuleb enne piinata: neil tuleb maha raiuda parem käsi ning neid tuleb näppida tuliste tangidega. Pisut väiksemad karistused olid ette nähtud selleks puhuks, kui talupojad sõnakuulmatust osutavad mõisaametnikkude — valitsejate ja kubjaste — vastu või neid koguni löövad või haavavad. Süü raskuse järgi pidi siis neid talupoegi karistatama parema käe äraraiumisega või mõne teise ihunuhtlusega, nagu peks, sunnitöö ja kirikukari. Tapmise eest oli muidugi ette nähtud surmanuhtlus.

Niisuguste raskete karistustega hoidsid mõisnikud jalul oma valitsust eesti talupoegade üle, sest kuigi Budberg-Schraderi koodeks ei leidnud valitsuse kinnitamist, peegeldavad need karistusnormid ometigi mõisnikkonna vaateid asja kohta ega olnud midagi, mis oleks neid takistanud neid norme tarbe korral tarvitusele võtmast. Mõisnikkude võimu jalulhoidmiseks käsutas Budberg-Schraderi projekt kohtutele appi ka kiriku. „Selleks, et talupojaskond hoiduks tõrksusest ning et härraste ja teiste ülemuste respekt ja kindlus seda tugevamaks muutuks, peavad pastorid oma mittesaksa kogudusi nimetatud trahvimäärasid meelde tuletades tõsiselt hoiatama ja tarvilikku sõnakuulmist härraste vastu neile nii palju kui võimalik sisse tuupima (einzuschärfen)."

Talurahva küsimusest olenemata põhjustel ei leidnud Budberg-Schraderi kodifikatsiooniprojekt üldse keskvalitsuse kinnitamist. Seetõttu ta ei astunud vormiliselt jõusse ja jäi ainult paberiks, mis kajastab Liivimaa rüütelkonna soove. Nende soovide teostumiseks tegi rüütelkond korduvaid jõupingutusi järgneval paarikümnel aastal. See, mis meil on teada neist jõupingutustest, ilmestab aga väga kujukalt, missuguste vahenditega rüütelkond end maksma pani Vene keskasutiste ees ja missugust ilmet kandis nende vaheline asjaajamine.

Nagu öeldud, sai Liivimaa rüütelkond 1728. a. loa asuda kodifitseerimistööde juurde ja kodifikatsioon ise sai lõpliku kuju 1740. a. Rüütelkond andis sellele oma õnnistuse kaasa ja peale seda kui kindralkuberner de Lacy ta poolvägisi enda kätte läbivaatamiseks oli nõudnud, rändas projekt Peterburisse. Et saavutada soodsat koosseisu komisjonile, kes seadustikukava pidi läbi vaatama, saadeti rüütelkonna poolt altkäemaksuna sealsetele mõjumeestele 4 elusat hirve. Vahepeal tuli aga 1741. a. kuulus paleerevolutsioon ja rüütelkonna suureks kurvastuseks sattus komisjoni 7 liikme hulka siiski 2 venelast. Asi hakkas nüüd venima. Alles 1761. a. tõusis ta uuesti päevakorrale ja asja kiirustamiseks saatis rüütelkond Peterburisse „seitse ühtlast, head ja tugevat hobust", mida endale soovis „üks härra, kel on mõningad

hääled komandeerida". Rüütelkond polnud ka edasi kitsi altkäemaksudega, et enda poole võita „koeri, keda me toitma peame, niikaua kui me nendega tülis oleme". Kuid, nagu ütleb A. Švabe, kui kõik korras näis olevat, astus Katariina II troonile ja seadustikuprojekt maeti igavesteks aegadeks senati aktide tolmu.

Talurahvas võitleb oma õiguste eest.

Vohnja Juhani protsessi otsusega tunnistas Vene senat eesti talupojad pärisorjadeks, rahuldades seega meie maa mõisnikkude sajandi jooksul esinenud visasid püüdlusi, mis nüüd oma klassilise väljenduse olid leidnud Roseni deklaratsioonis.

Pärisorjuse põhimõtteline tunnustus Vene valitsuse poolt ei tähenda aga seda, et 1740. a. kohe järsult oleksid ka tegelikku ellu astunud Roseni deklaratsiooni põhimõtted — et nüüdsest peale mõisnikud täiesti omapead kergitasid talurahva koormisi, et nad talupoegadele nüüdsest peale määrasid distsiplinaarkaristusi piiramatus ulatuses ja et nüüdsest peale talurahva müümised otsekohe maad oleksid võtnud.

Seda mitte. Roseni deklaratsioonis loendatud orjaperemehe õigusi läks aadlile esialgu vaja selleks, et kõrvaldada kroonu vahelesegamist enda ja talupoegade vahekordadest, õigemini, et kindlustada endale riigivõimu toetust igaks võimalikuks konfliktiks, mis tulevikus võis esile kerkida mõisniku ja talupoja suhetes. Esialgu saavutati Roseni deklaratsiooniga tegelikult niipalju, et riigivõim keeldus vastu võtmast talupoegade kaebusi ülekohtuste koormiste kaelaveeretamise ja julma kohtlemise vastu. Seega võeti talupoegadelt üks ja väga tõhus relv, millega nad Rootsi ajal olid harjunud võitlema mõisniku vastu. Vohnja Juhani ja ka teiste Peterburis kinnisi uksi eest leidnud talupoegade saatus sai varsti laialt teatavaks eesti talupojaskonnas ja nõrgendas muidugi oluliselt nende vastupanu mõisnikkude suurenenud majanduslikkude nõuete vastu.

Kuid keisri juurde kaitset otsima minek ei olnud ainukeseks relvaks, millega talupoeg võitles mõisniku omavoli vastu ja vanade tavaõiguslikkude vahekordade säilitamise eest, mille küljes ta rippus ihu ja hingega. Niipea kui XVIII sajandi alguses mõisnikud õige laialt hakkasid talupoegadele peale suruma uusi koormisi, hakkas selle vastu kohe automaatselt töötama talupoegade vana kaitserelv — pagemine.

Pagemine oli ka XVIII sajandi algupoolel veel väga mõjuvaks relvaks mõisniku majandusliku ja õigusliku omavoli vastu, sest eesti ja läti talupojad olid sel ajal veel küllalt erksad, et seda vahendit

tarvitada õigel ajal, s. o. väga sageli ka õige väikese ülekohtu puhul. Õige tüüpiline sel puhul on üks läti ala mõisniku kaebus — tema talupojad pagevat iga väiksema lisakoormise puhul; tulgu kas või lihtsalt üks erakorraline kroonu küüt Tallinnasse, juba pagevad talupojad ära Kuramaale; niisugustes oludes ta üksi olevat kaotanud juba 51 talupoega. Talupoegade pagemine tähendas mõisnikule suurt majanduslikku kahju ja sundis neid suurele ettevaatusele talupoegade suhtes. Seni kui talurahvas kergel käel ja sagedasti pagemisvõimalusi kasustas, ei olnud mõisnikel ka Roseni deklaratsiooni põhimõtete tunnustamisest väga palju kasu.

Talurahva pagemised.

Talurahva pagemist eeskätt võimaldas muidugi rohkete tühjade talude olemasolu peale Põhjasõja laastamistööd. Aga selle algust soodustas mõnevõrra ka sunnismaiste vahekordade sassiminek nälja-aja ja sõja segastes oludes.

Eriti nälja-aastail olid paljud mõisnikud oma nälgiva talupojaskonna jätnud Jumala hooleks. Talupojad olid siis oma elu päästmiseks rännanud mujale ning mõnikord saanudki toidu ja peavarju osaliseks. Ka sõjaaegsetes segastes oludes palju talupoegi oli vahetanud oma asukoha ilma pärishärra või rootsi riigirentniku loata ja teadmata. Kui aga maa Vene alla tulekuga saabusid rahulikumad ajad, siis need mõisnikud või nende järeletulijad hakkasid tagasi nõudma nii üht kui teist liiki talupoegi. Küsimuse lahendamisel tekkis palju arusaamatusi, kuni viimaks nälja-aal asukohta vahetanud talupoegade asi otsustati endiste pärishärrade kahjuks. Raskusi oli ka maamiilitsasse võetud talupoegadega, kes tagasi ei tulnud oma kodupaika, jne. Kõik niisugused erijuhused tekitasid raskelt lahendatavaid juriidilisi vahekordi ja soodustasid mõisnikkonnas korruptsiooni tekkimist sunnismaisuse korrast kinnipidamisel. Peaosa mängis aga kõiges selles muidugi rohkete tühjade talude olemasolu ja mõisnikkude egoistlik püüd neid talusid üksteise võidu täita.

Juba XV sajandist peale olid meie maa mõisnikud seotud vastastikuse kohustusega välja anda enda juurde joosnud teise mõisniku talupoegi. Õige üksikasjaliselt reguleeris seda väljaandmise kohustust Liivimaal Clas Totti maapolitseikorraldus. Kuid sõjajärgsetes oludes ei peetud sellest korrast enam kinni. Mõisnikud olid küll hädas, kui neilt talupoeg ära kargas, kuid võtsid hea meelega vastu või isegi meelitasid enda juurde ja varjasid siin võõraid talupoegi. Liivimaa maapäevad olid järjekindlalt sunnitud pöörduma kindralkuberneri poole palvega, et Totti sunnismaisuse määruste rakendamisel tarvitusele võetaks suurem teravus. Need määrused ise „olevat niivõrra harjumusest välja läinud, et peaaegu keegi neist enam väljagi

ei tee". Trahve olevat vaja suurendada, määrusi endid vaja vähemalt neli korda aastas kirikukantslist ette lugeda lasta, „sest et talupoegi nende tigedus nüüd rohkem kui varemini kallutab ärapagemisele".

Nii kaebas Liivimaa rüütelkond 1714. aastal. Kuid sellest oli vähe abi. Järgnevatel aastatel oldi sunnitud talupoegade pagemisasju ära võtma sillakohtunikkude käest, andes nad ajutiselt maakohtu otsustada, millest loodeti paremaid tagajärgi. Ka see ei aidanud. Talupoegade pagemine jäi massiliseks nähtuseks, mis üksikuid mõisnikke ja maapäevi õige tugevasti häiris kogu XVIII sajandi esimese poole kestel. Seni kui jätkus tühje talusid, olid mõisnikud võimetud sellest talupoegade pagemise pahest lahti saama.

Pagemised välismaile.

Pagemine välismaile oli samuti suures hoos, sest ka seal, meie maa lähemas naabruses, leidus nüüd palju tühje talusid. Kuigi välismaale karguminek talupojale tähendas siirdumist tundmatusse ja võõrastesse oludesse, siis teiselt poolt ta pakkus jällegi suuremat kindlust, et endine pärishärra jooksiktalupoega kätte ei saa. Välismaadega, kus samuti kehtis sunnismaisus kui meie maal, olid vastastikused lepped üle piiri põgenenud talupoegade väljaandmiseks. Neist lepetest aga ei peetud kinni.

Nii oli Liivimaa rüütelkond hädas nende (enamasti lätlastest) jooksikutega, kes pagesid Kuramaale ja Poola all olevasse Latgalesse. Kuramaa rüütelkonnaga oli olemas kokkulepe talupoegade vastastikuseks loovutamiseks; ärakaranud Liivimaa talupoegi ei saadud sealt aga kuidagi kätte. Korduvalt kutsuti kindralkuberner appi, see aga ei osanud muud vastust anda, kui tähelepanu juhtida sellele, et Liivimaa piiridel on välja pandud dragunite vahtkonnad, kellele on ülesandeks tehtud erilist valvet pidada jooksiktalupoegade üle.

Eestlased eelistasid põgeneda lähematesse naabermaadesse, näit. Venemaale, kus eestlastele jätkus rohkeid võimalusi kargu minna ja asuma jääda. Eriti eelistatud põgenemisalaks Tartu ja Võrumaa talupoegadele oli Petserimaa. 1739. a. oli asi läinud nii hulluks, et seda tarvilikuks peeti Liivimaa aadlikonvendis arutada ning kindralkuberneri ees esineda palvega erakorralisi abinõusid tarvitusele võtta.

Rüütelkonna vastavas memoriaalis väidetakse, et alaline talupoegade pagemine Venemaale, kus neid vastu võetakse ja nõudmise peale välja ei anta, endaga kaasa toob väga halbu tagajärgi. Mõisnikele muutuvat võimatuks talupoegi sundida täitma oma kohustusi, kui nad ei taha, et nende mõisad täiesti lagedaks muutuksid. Üksikutest mõisadest on 20 ja rohkem

Petseri klooster, mille alale talupojad sageli pagesid. Ringmüüri juures näha osalt veel Põhjasõja-aegseid muldvalle.

perekondi asunud Venemaale, eriti Petseri kloostri maadele. Vähe sellest: talupoegade „tigedus" muutuvat lahedate pagemisvõimaluste tagajärjel niivõrra suureks, et nad ei varja ähvardusi põlema pista härraste pea kohal majasid ja siis ära minna Venemaale. Niisugustele ähvardustele neid kallutab teiste eeskuju. Moisekatsi talupojad olevat ära tapnud sealse valitseja: teoga toime saanud isikud on pagenud Venemaale ja elavad seal rahulikult edasi. Pagenud eestlaste tõttu rahutu vaim laiutuvat ka üle Liivimaa piiride. Narva komandant Satilov kaebavat, et Pihkva ja Novgorodi aladelgi olevat kaevatud rahutu oleku üle, mis paljusid mõisnikuperekondi on sundinud ettevaatuse pärast linna kolima.

Siinsed mõisnikud on katsunud mitmesugusel kombel ja mitmesugusel ajal oma ärakaranud talupoegi Venemaalt tagasi saada: ükski neist pole veel oma põgenikke kätte saanud, olgugi et nad täpsalt teavad näidata küla, kus karguläinud talupojad elavad. Sest taganõudmise ajaks põgenikud peidetakse ära, misjärel nad jälle päevavalgele ilmuvad. Rüütelkond kaebas, et niisugust „mõrtsukatööd, röövimist ja mahalöömist põhjustavat talupoegade varjamist" olevat võimatu kauemini välja kannatada. Seepärast pöördub rüütelkonna huvides Tartu majandusasehaldur F. R. v. Stackelberg kindralkuberneri poole palvega tarvitusele võtta erakordsed vahendid. Peterburi võimudelt tulevat nõusolek hankida selleks, et Liivimaalt võiks Petserimaale saata umbes 100-meheline sõjaväekomando, mis ootamatult kohale ilmuks nendesse kohtadesse, eriti Petseri kloostri alale, kus siinsed mõisnikud teavad asuvat omi talupoegi. Ka varjajate ülekuulamiseks peaksid komandol olema volitused: sel teel võiks kätte saada talupoegi, keda komando tuleku ajaks on ära peidetud. Kui sel kombel „possessorid omad inimesed kätte on saanud, siis olevat siiski veel paratamatult tarvilik, et

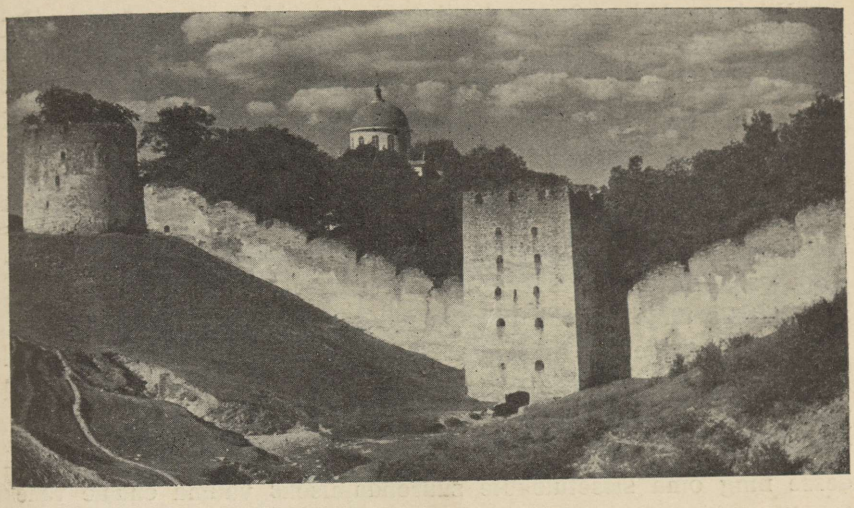

Osa Petseri kloostri ringmüürist.

piirivalvet kõvendataks, valvepostid tihedamalt asetataks ja neile siis ülesandeks tehtaks ärakargavaid talupoegi teravamalt silmas pidada".

Seda memoriaali toetas omalt poolt ka resideeriv nõunik J. B. v. Campenhausen. Meie ei tea, kuidas kindralkuberner sellele palvele reageeris. Arvatavasti jäi aga kavatsetud inimjaht 100-pealise väeosaga teostamata.

Eesti talupoegade massiline väljarändamine Petserimaale XVIII sajandil ja ka varemini on jälgi jätnud ka setude rahvatraditsiooni. Prof. J. Mägiste, kes pikemat aega on uurinud setu murrakuid, on mitmel juhul vanade inimeste suust kuulnud, et nende esivanemad olevat Eestist, „rootsi alt" jne. koha peale rännanud. Eriti Petserist ida pool asetsevates külades — Puravitsas, Raakvas, Podgorjes jne. — on rahvatraditsioon selles suhtes õige tugev. Vanad taadid väidavad, et nende esivanemad on nii ja nii mitme põlve eest tulnud Haanjast, Põlvast, Loosi vallast jne. ja ka Viljandimaalt. Nii seletas üks Raakva küla taat: „Esä oll' mul Kirila ja esä vanaesä oll' Aljaksei ja Aljaksei esä kutsti Vassili ja Vassili esä kutsti Semjon; Semjona esä oll' Piitre a naane kutsti Liiso; Haani vallast omma tulnu'; siih olli puusta kotuse (tühjad talud); õks sõa aigu oll' koolnu (surnud) tuu rahvas."

Setude hulka on aja jooksul rännanud palju eestlasi. See on üheks põhjuseks, millega prof. Mägiste seletab asjaolu, et Setumaa keelemurdeliselt pakub palju kirevamat pilti kui muu Eesti.

Põhja-eestlaste kodumaalt pagemise kohta ei ole meil käesoleva aja kohta nii üksikasjalisi teateid kui lõuna-eestlaste suhtes. Kuid nii varemini kui hiljemini on palju põhja-eestlasi põgenenud Soome ja Rootsi. Võib arvata, et XVIII sajandil, kus riigipiir pagejaid kodumaast eraldas, olid pagemisvõimalused eriti soodsad, sest põgenikkude kättesaamine ja tagasinõudmine oli nüüd palju raskem kui enne.

Nii kaua kui meie maal oli tühje talusid ja sama asjaolu tõttu ka naabermaades eesti põgenikke lahkesti vastu võeti, ei saanud mõisnikud talurahva koormisi piiritult kõrgele ajada. Talurahval oli, millega mõisnikku võis ähvardada, ja pagemise ähvardust oli mõisnikul küllalt põhjust karta, sest talupoja pagemine tekitas mõisnikule ju otsest majanduslikku kahju.

Hoolimata suurtest õigustest, mis mõisnikud olid saanud Vene valitsuselt, ei halvenenud eesti talurahva majanduslik seisund XVIII sajandi esimesel poolel seepärast mitte väga tunduvalt. Niikaua kui maal jätkus tühje talusid, niikaua püsis õige teravalt päevakorral ka talupoegade pagemise küsimus. Mõisnikul muidugi oli kõige kasulikum rahvastiku juurdekasvu suruda teolistena vanade talude ülalpidamisele. Kartus talurahva pagemise eest sundis teda jääma aga vanade talude koormiste kergitamisel võrdlemisi mõõdukatesse piiridesse ning oma sissetulekute suurendamiseks valima endale vähem kasuliku, kuid talurahvale vastuvõetavama tee. Rahvastiku juurdekasv mõisnikkude poolt asundati enamasti tühjadesse taludesse, mis mõne maksuvaba aasta pärast ühtlasel alusel vanade taludega hakkasid teolisi saatma mõisapõldudele. Nii etendas tühjade talude olemasolu lahedamate pagemisvõimaluste loomise kõrval veel teisitigi tähtsat osa talurahva majandusliku olukorra kujunemisel: ta juhtis pikse-vardana suure osa mõisnikkude majanduslikust agressiivsusest vanade talude kohalt ära neile radadele, mis talupoegadele polnud nii hädaohtlikud.

Kõigest hoolimata ei saa aga väita, et XVIII sajandi alguses eesti talurahva üldine seisukord oleks jäänud endiseks. Olud olid umbseks läinud, mõisniku omavoli tõusnud, tagasiminek talupoja õiguslik-majanduslikus seisukorras oli ilmne. Kuid täiel määral hakkavad Roseni deklaratsiooni põhimõtted talupoegade olukorda mõjustama alles XVIII sajandi 60-ndates aastates.

Siis täitus maa täiesti rahvaga; tühjad talud kadusid ja ühes sellega kaotas ta talupoegade ainus tõhus kaitserelv, pagemine, oma teravuse. Ühes tühjade talude täitumisega saabusid olukorrad, kus mõisnikkude majanduslik agressiivsus täiel määral oli suunatud kaitsetutele eesti taluperemeestele ja kus nüüd mõisnikud täiel määral hakkasid kasustama Roseni deklaratsioonis loendatud „vabadusi".

Alles nüüd saabus pärisorjus meie maale kogu omas raskuses.

LVIII. Pärisorjuse aeg.

Tühjad talud täituvad.

Tühje talusid sai muidugi täita ainult sedamööda kuidas seda võimaldas rahvaarvu juurdekasv. See aga toimus õige suure kiirusega.

Ka Vene aja alguses aitas eesti ala rahvaarvu juurdekasvuks kaasa sisserändamine väljastpoolt.

See sisseränd polnud nüüd siiski nii suur, kui Rootsi aja alguses suure sõdadeperioodi järel. Kõigepealt ei saanud venelasi enam nii rohkel arvul Eesti- ja Liivimaale sisse rännata kui varemini, sest Vene valitsus valvas õige teravalt selle järele, et siinsed mõisnikud ei võtaks vastu vene põgenikke. Valitsus ähvardas koguni mõisade konfiskeerimisega neid aadlikke, kes ulualust andsid ärakaranud vene talupoegadele. Seda karmi ähvardust polnud aga kerge täita ning seetõttu paljud Eesti ala mõisnikud astusid keelust üle. Üks ja teine venelane asus meie maale ka seaduslikul alusel, saanud oma endiselt mõisnikult vabakirja, ning mõned Vene aadlikud, kellele Eestis kingitud mõisu, tõid oma Venemaa mõisadest siia koguni moskvataguseid talupoegi.

Vähem takistatud oli soomlaste sisserändamine. Kuid talupoegade elamisolud meie maal raskenesid Soome oludega võrreldes tunduvalt ja sellepärast soomlastel ei olnud enam endist isu siia asuda. Mõnevõrra neid tuli siiski ja 1725. a. Põhja-Eesti revisjoniraamatust leiame sinna asunud olevat 491 soomlast ja 61 ingerlast. Nende ja ingerlaste leviku kohta annab ülevaate kaart lk. 1332. Soomlasi rändas ka Lõuna-Eestisse ning vähesemal määral tuli Eesti alale ka lätlasi, poolakaid, rootslasi jne.

Nagu öeldud, etendas väljastpoolt sisserändamine tühjade talude täitmisel siiski võrdlemisi kõrvalist osa. Palju tähtsamaks teguriks oli siin rahvastiku loomulik juurdekasv. Eesti rahvas sigis sel ajal õige kiiresti. Kaheksa, kümne ja veel suurema hulga lastega perekonnad polnud tol ajal erandiks, vaid ennemini reegliks. Laste suremus oli puudulikkude tervishoidlikkude olude tõttu küll õige suur, kuid suure sündimuse kõrval ei tähendanud see palju. Mis puutub rahvaarvusse, siis Põhjasõja poolt eesti rahvuskehandisse löödud haavad paranesid õige ruttu.

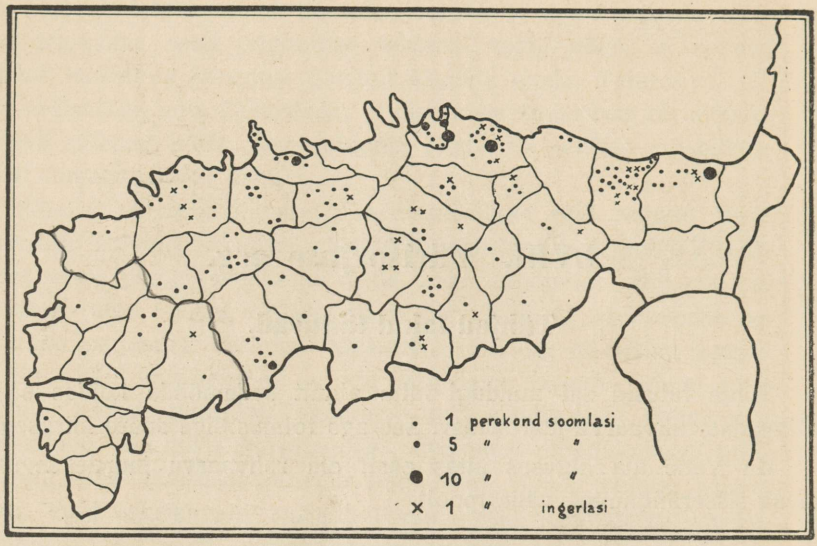

Soomlaste ja ingerlaste levik Põhja-Eestis a. 1725.

Sellest, kuidas kasvas eesti rahvaarv XVIII sajandi esimesel poolel, annavad umbkaudse kujutluse adramaade revisjonid.

Liivimaal oli:

1688. a.	revisjoni	järgi	$6291^1/_8$	täidetud	adramaad.
1725. a.	„	„	$3825^5/_8$	„	„
1734. a.	„	„	$4796^1/_8$	„	„
1738. a.	„	„	4923	„	„
1744. a.	„	„	$5476^1/_2$	„	„
1758./61. a.	„	„	6362	„	„

Adramaid arvestati Vene ajal rootsi omast küll mõnevõrra teissugustel alustel. Kuid üldpildi saamiseks asustusest ja rahvaarvust annab revisjonide võrdlemine siiski küllalt kasustatavaid andmeid.

Ülaltoodud arvudest võib näha, kuidas Liivimaal Põhjasõja järel adramaade arv järsult langeb, kuid siis jälle iga revisjoniga kasvama hakkab. 1760. a. ümber täidetud adramaade arv juba pisut ületab Rootsi aja lõpu taseme.

See tähendab ühtlasi, et nüüd Liivimaal rahvaarv oli tõusnud umbes niisama suureks kui Rootsi aja lõpul ja et Põhjasõja hävitustöö ka talude suhtes oli tasa tehtud. 1760. a. paiku täidetud talusid oli juba umbes niisama palju kui Rootsi aja viimastel aastatel. Kaudsed andmed näitavad, et ka Põhja-Eestis umbes samal ajal maa täitub rahvaga.

Tuletame meelde, et Rootsi aja lõpul enam-vähem kõik talud olid täis ja et siis eesti rahvaarv, tõustes umb. 325 000-le, oli paisunud

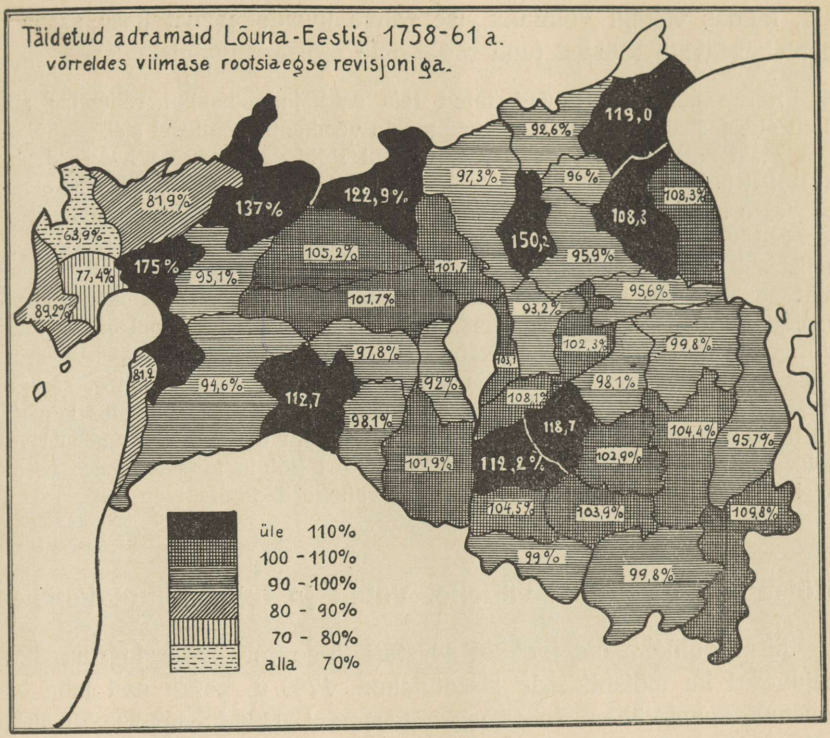

juba niivõrra suureks, et kohati võis rääkida rahva liigrohkusest, muidugi võrreldes sellega, kuidas selleaegne maal kehtiv majandussüsteem suutis rahvast elatada. Kui mitte poleks tulnud näljahäda ja Põhjasõda, siis eesti rahva kiire sigimine oleks juba Rootsi ajal mõne aastakümne pärast toonud kriisi, mis võib-olla siis kehtivates oludes oleks lahendanud majanduslikult ebaproduktiivse mõisade süsteemi mõne muu, talupoegade seisukohast soodsama korraga asendamisega.

Kuid Põhjasõda tuli, rüüstas maa ja paiskas nagu suured sõjad orduaja lõpuski kogu selle arengu mitukümmend aastat edasi. Rahvastiku äramahutamise kriis lükkus edasi ajajärku peale 1760. a. ja nüüd polnud see silmapilk kaugeltki enam nii soodus eesti talupoegadele, kui ta oleks olnud Rootsi ajal. Sest ajaks, kus liigrahvastumine meie maal end tunda hakkas andma, oli siinsed mõisnikud endile hankinud orjaperemehe õigused oma tagaasurite üle. Leides vähe vastupanu eesti ja läti talupoegade poolt, kellede peamine võitlusrelv talude täitumisega nüriks muutus, hakkasid mõisnikud neid õigusi hoolimatult kasustama. Oma suurt meelevalda mõisnikud ei tarvitanud mitte selleks, et kiiresti-sigivale rahvale soetada uusi elamisvõimalusi, nad ainult püüd-

sid, kuidas vähegi võimalik, ise rahva juurdekasvust kasu saada ja pealekasvavaid töökäsi tuua tööle oma mõisapõldudele.

Raske aeg, kus tühjad talud täis said ja mõisniku rõhumine alles õieti algas, saabus tervele eestlaste maale võrdlemisi ühtlasel ajal.

Meie maa üksikud osad polnud küll Põhjasõjast ja ta kaasnähtustest ühteviisi puudutatud; mõned kihelkonnad polnud oma rahvaarvust kaotanud peaaegu sugugi, teised sealsamas olid aga õige lagedaks tehtud. Need teravad vahed asustuse tiheduses aja jooksul siiski tasandusid. Talupojad eelistasid täidetud mõisadest pageda tühjadesse, kus neil oli oodata suuremat vastutulekut. Mõisnikud, kellel oli mitu mõisa eri maanurkades, tõid samutigi talupoegi ühest mõisast teise. Sel kombel näit. toodi enne 1725. a. Võrumaalt, Mõnistest, 26 perekonda talupoegi Läänemaale Väike-Vigalasse, millega on seletatavad ka Vigala murde praegusedki lõunaeestilised jooned. Hiljemini tuli rahvastiku tiheduse järskude vahede tasandamisel juurde ka talurahva müümine. Igatahes 1758. a. revisjoni üksikasjalisi andmeid vaadeldes näeme, et asustuse tiheduse vahekord kõigis kihelkondades võrdlemisi ühtlaselt oli jõudnud rootsiaegsete vahekordadeni.

Mõisnikkude isud ei vähene. Võlad ja luksuslikud kombed.

Mida rohkem aja jooksul asustati tühje talusid, seda suuremaks kujunesid ka mõisnikkude sissetulekud. 1760. a. paiku nad juba olid tõusnud enam-vähem rootsiaegse tasemeni. Nüüd rauges võimaluste vähenemisel ka see hoog, millega mõisnikud olid asunud uute mõisade juurdeostmisele.

Kuid tung suuremate sissetulekute järele mõisnikkonnas ei raugenud, vaid ennemini kasvas. Sest mida suuremaks läksid mõisnikkude tulud, seda luksuslikumaks ja pillavamaks läksid nende eluviisid. Rahapuudus oli alaliselt majas ja seda püüti katta, pressides mõisa talupojaskonnast välja üha suurenevaid koormisi.

Vene aja alguses Eesti- ja Liivimaa aadli elustiil oli veel võrdlemisi lihtne. Polnud muidugi puudu neist aadlimeestest, kes astudes sõjaväkke või muidu riigiteenistusse tegid karjääri ning jõudes kõrgetele ametitele ka oma elu „seisuse kohaselt“ sisse seadsid. Enamik aadlivõsusid jäi aga kodumaale mõisa pidama, või jälle pidi leppima vähenõudlikkude ohvitserikohtadega Vene sõjaväes. Mõisad andsid Põhjasõja järelaastatel võrdlemisi väikesi tulusid ja nii polnudki Eesti- ja Liivimaa mõisnikkonna enamikul väga suuri võimalusi luksuslikuks eluks.

Uhkust aeti aga taga enamasti sellega, mis otsekohe raha ei maksnud. Mõisas peeti rohkesti pärisorjadest teenijaid; sõideti 6- ja rohkem hobuselistes sõidukites. Tähelepandav on, et isegi need aadlikud, kes olid aplaagris ning teistelt said priikorteri, pidasid tarvilikuks endal pidada 4—6 sõiduhobust. Sagedad pidutsemised ja võõrustamised hiilgasid rohkem mõisast endast saadavate söökide ja jookide rohkuse, kui peenu-

Passlepa mõisa (Noarootsi) härrastemaja XVIII saj. Hiljemini sepikoda.

sega. Selle kõrval, välja arvatud mõned hõbekannud, olid sööginõud sageli väga lihtsad, mõisahäärber ja ta sisustis õige vähenõudlikud.

Kuid sedamööda, kuidas kasvasid mõisade sissetulekud, hakkas aadli senine õige robustne, kuid siiski võrdlemisi lihtne elustiil kõigi oma suurte võõruspidude, jahtide ja joomingutega järk-järgult aset andma rohkem peenendatud, kuid ka kulukamatele eluviisidele. Murrang eluviisides hakkab end tunda andma juba XVIII sajandi keskpaigas ja toimub siin edasi veel suurema hooga. Koos tulude suurenemisega avanes nüüd võimalus palju suuremal määral aadlivõsusid saata ülikoolidesse omandama kõrgemat haridust. Tartu ülikool oli Põhjasõja tormides oma tegevuse lõpetanud; sellepärast õppimine välismail, enamasti Saksamaal, läks õige kulukaks. Aadlivõsud aga, kes sealt tagasi tulid, olid maailma näinud ning tõid kaasa hoopis suuremaid elunõudeid, kui neil oli varemini. Veel rohkem kui õpingud välismaa ülikoolides mõjusid meie maa aadli elustiili muutmiseks kaasa need eluviisid, mis siinsed aadlivõsud omandasid Venemaal. Venemaa „euroopastus“ kiiresti. Pillavad ja luksuslikud eluviisid ei tunginud üksnes tsaari õukonda, vaid ka kaardiväe ja muudesse

rügementidesse, kus teenis rohkel arvul meie maa aadlikke. Rikkad vene mõisnikupojad, kes kodust said palgale lisaks suuri summasid oma mõisadest, andsid tooni ja baltlased ei tahtnud neist maha jääda. Seni võrdlemisi vähenõudlikele aadlipoegadelegi tuli nüüd kodunt järele saata suuri palgalisasid.

Uued kulukad eluviisid ei nakatanud üksnes võõrsil viibivaid Baltimaa aadlikke. Järk-järgult tungisid nõuded suurema komfordi ja luksuse järele ka kodumaa mõisadesse, saades heaks tooniks ja moeasjaks, mida seisusekohaselt pidi täitma. Ja nüüd XVIII sajandi teisel poolel hakkavad meie maal endisi lihtsaid puuehitisi asendama toredad mõisahäärberid: asutatakse parke ja iluaedu. Häärberite sisustamiseks lastakse valmistada kalleid mööbleid, ostetakse endiste puutaldrikute asemele kalleid lauanõusid. Vastuvõtmistel ja perekonnapidudel ei äga lauad enam endiselt toidu ja joogi külluse all, kuid selle eest on road kallimad ja mitmekesisemad, õlle tõrjuvad suurelt osalt välja kallid välismaa veinid. Toredus tuleb ka mõisnikkude rõivastisse; teenijaidki, keda on endiselt palju, pistetakse livreedesse. Aadliseisuse uhkus ei luba enam linnakodanlust maha jääda ka rõivastises, naiste ehteasjades ja sõidukite toreduses.

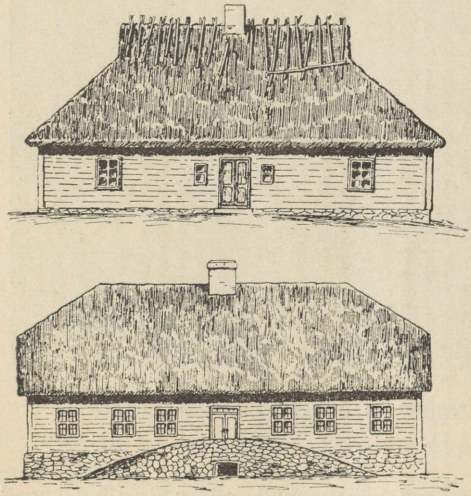

Lihtsamaid puust härrastemaju XVIII saj. Ülal Nurme (Muhumaal), all S.-Rõude (Läänemaal) mõisa oma. Kuigi ülalolevad ehitised põlvnevad alles XVIII saj. lõpult, on nad oma vähenõudlikkusega iseloomulikumad rohkem sajandi esimesele poolele.

Uued elukombed maksid palju raha ja sagedasti suurenesid aadlimehe väljaminekud palju kiiremal sammul kui kasvasid mõisa tulud. Eesti- ja Liivimaa aadlimeeste hulka tekkis palju pillajaid, kes „seisusekohaseks eluks“ laenasid suuri rahasummasid õige ebasoodsatel tingimustel.

Meie maa mõisnikkudel oli harva kombeks mõisu pärandamisel jagada. Enamasti pärandati mõis ühele pojale, kellele pandi kohustus välja maksta oma enamasti rohkearvulistele vendadele-õdedele nende pärandiosad. Ka niisugusel puhul tehti sageli linnakodanikkudelt mõisa peale võlga, mille tingimused ei olnud just kerged; kõige raskem selle juures oli aga võla lühike tähtaeg, mistõttu mõisnikud sageli langesid liigkasuvõtjate küüsi. Luksuslikuks muutunud eluviisid ja elu-

nõuded olid kulukad ega lasknud kord tekkinud kergemeelsuse või jälle pärandusvõlgu väheneda. XVIII sajandi lõpu poole Eesti- ja Liivimaa mõisadele kogunevad järjest suurenevad võlad.

Mõisnikkude põllumajandus jääb ekstensiivseks.

Katariina II ajal loodi Venemaal ja hiljemini ka Baltimaadel palju uusi palgalisi riigiameteid, kus meiegi maa aadlimehed leidsid uusi teenimisvõimalusi. Kuid sellest kõigest oli mõisnikkude suurenenud kulude katmiseks ikkagi väga vähe. Et ots otsaga kokku tulla, pidid mõisnikud ka oma mõisadest välja pigistama järjest suuremaid rahasummasid. Seda tehtigi ja niisugusel kombel, mis talurahvale osutus väga kahjulikuks.

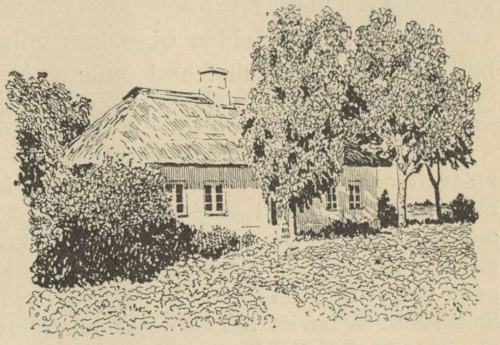

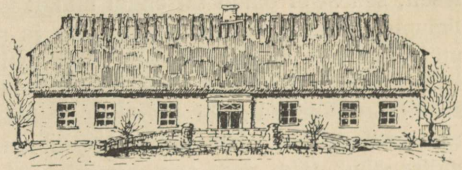

Lihtsamaid kivist härrastemaju XVIII saj. Ülal Saaremaalt Paatsu, all Laadjala mõisa oma. Nii sellel kui eelmisel pildil kujutatud ehitiste juures paistab mõnes suhtes silma suur sarnasus vanemate talumajadega (näit. katuste konstruktsioonis).

Peamiseks rahaallikaks oli meie maa mõisnikele ka veel XVIII sajandil teravilja kasvatamine ja müük ning osalt ka juba viinapõletamine (vt. lk. 1365). Sel ajal polnud koloniaalmaad veel muutunud Lääne-Euroopa viljasalvedeks ning meie maal tuli veel täita niisuguse viljasalve osa. Peamiselt rukis, aga ka teised põldviljad, kaer ja oder, siis veel linnased, olid maailmaturul õige nõutavaks kaubaks ning nende eest võis saada üsna head hinda, kui just Vene valitsus end vahele ei seganud, keelates mõneks aastaks vilja väljaveo. Niisuguseid väljaveokeeldusid anti Vene aja esimesel poolel õige sagedasti; nende põhjuseks olid ikaldused Venemaal. Vilja väljaveo keeldudega püüti ära hoida üldist hindade tõusu sisemaal. Venemaa suhtes andsidki need keelud soovitud tagajärgi. Kuid Eesti- ja Liivimaal puudus igasugune seos Sise-Venemaa viljaturuga. Sisevenemaalistel põhjustel üleriiklikult väljakuulutatud keelud seepärast ainult häirisid siinset viljakaubandust õige tunduvalt. Eesti- ja Liivimaal võis sisevenemaalise ikalduse ajal olla hea vilja-aasta. Väljaveo keelu korral sel puhul jäi vili seisma ja ta hind langes väga tunduvalt. Ka üldiselt olid viljahinnad XVIII sajandil õige kõikuvad ja loomulikult niisugune kõikuvus häiris kaunis mõjuvalt

mõisamajapidamist, kelle kaudu välisturule läks kaugelt suurem osa meie maal produtseeritud viljast.

Hoolimata hindade suurest kõikuvusest tasus end teravilja produtseerimine ja turustamine siiski hästi, sest mõisale ei maksnud ju turustatav vili õieti midagi. Mõisa aitadesse jooksis vili kokku talupoegade maksudest, veel rohkem aga mõisapõldudelt, mida tegelikult harisid talud omal kulul väljasaadetavate teolistega ja omade loomade ja tööriistadega. Lisaks kõigele XVIII sajandi teisel poolel viljahinnad, hoolimata ajalistest kõikumistest, näitasid pidevat ning tugevat tõusu.

Oma mõisa sissetulekute tõstmiseks teravilja produktsiooni suurendamise kaudu oli mõisnikul võimalik õige mitmel teel. Muude võimaluste kõrval leidus õige laiu võimalusi senist väga puudulikku mõisa majapidamissüsteemi muuta intensiivsemaks ja tulukamaks. Senisel majandussüsteemil oli õige olulisi puudusi.

Juba teosüsteem ise tarvitas mõisade käsustada olevat tööjõudu väga pillavalt ega lasknud selle tööviljakust kuigi kõrgele tõusta. Talude toidul olevad teolised pidid esmaspäeval enne töö algust külast mõisa ilmuma mõnikord väga kaugelt, üksikjuhtudel koguni 30 km tagant. Laupäeval pärast töö lõppu tuli sama tagasitee ära käia. Sel kombel üksi läks väga palju kallist tööaega kaduma. Ülejäänud aja töötasid teolised mõisapõldudel ilma suurema huvita töö enese vastu. Mõis ei olnud ju teolise palkaja, vaid ainult tööle sundija. Kas teoline töötas hästi või halvasti, kiiresti või aeglaselt, sellest ei olnud tal endal mingit kasu. Ühtemoodi teole pidi ta ikkagi ilmuma. Katsuti, kuidas sai laiselda ja päeva õhtusse viia. Muidugi püüdis mõis kubjaste ja kiltrite kepi abil teoliste käsi kiiremini liikuma panna, kuid neidki ei jätkunud igale poole. Teoliste tööviljakus jäi äärmiselt väikeseks. Nad olid suureks koormaks taludele, mis omakorda kannatasid üleribasuse all, kes pidid neid söötma ning neile ka väikest palka maksma; mõisapõllul tõid nad aga kaugelt vähem kasu kui vaba tööjõud seda oleks teinud.

Mõni teine süsteem senise teosüsteemi asemel oleks mõisa sissetulekuid võinud kergesti kahekordistada, kui mitte veelgi rohkem suurendada. Kuid niisugusest võimalusest mõisnikud sel ajal ei tahtnud mõelda. Ka rohkem arenenud oludega Lääne- ja Kesk-Euroopa maadel ei oldud XVIII sajandi keskpaiku veel tõsiselt sellele mõttele tuldud, asendada millegi muuga senist teosüsteemi.

Lisaks kõigele meie maa mõisnikud kartsid kui tuld senise sotsiaal-majandusliku süsteemi kallal ette võtta vähematki muutust. Kardeti ühest kohast muutmisega kogu senist pärisorjuse süsteemi hädaohtu viia, mis süsteemi eest aga aadel oli sajandeid läbi visa võitlust pidanud ja mida ta pidas terve XVIII sajandi läbi aluseks, millel põhines kogu aadli seisuslik olemasolu.

Aadli kartlik konservatiivsus ei piirdunud üksnes sellega, et kardeti juttugi teha mõnest otsesest muutusest senises sotsiaal-majanduslikus süsteemis. Muutusi kardeti ette võtta ka puhttehnilistes küsimustes. Kui keegi välismaalane soovitas meie mõisnikkudele ühe hobuse vankri asemel tarvitusele võtta kahe hobuse plaanvankri, siis oma olemasolu eest hirmul

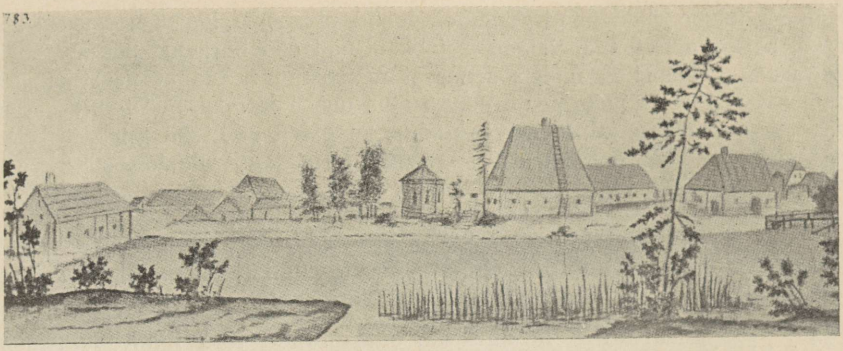

J. Chr. Brotze järgi.

Vasula mõis (Tartumaal) XVIII saj. lõpul. Puust ehitatud mõisahoonete nelinurkne asetus meenutab osalt veel keskaegseid kindlustatud mõisaõuesid.

olevaile mõisnikele ka see juba paistis hädaohtliku kallaletungina kehtiva maailmakorra, s. t. pärisorjuse süsteemi vastu, millele aadel üksnes arvas rajada võivat oma majanduslikku ja poliitilist positsiooni.

Oleks võinud pärisorjuse süsteemi alles jätteski mõisamajapidamises ette võtta paljugi muutusi. Tööriistad, millega teolised mõisapõllule ilmusid, olid viletsad. Adrad, äkked, vikatid olid kehvad ega võimaldanud kaugeltki ratsionaalset põlluharimist. Nagu teolised ise, nii kannatasid alatoitluse all ka talust teole saadetavad loomad. Hobused ja härjad, mida tarvitati põlluharimiseks, olid sügiseste, kevadiste ja talviste vooride tõttu nõrgad, sagedasti halvasti hoolitsetud ja puudulikult toidetud. Ka neist polnud põllutööl suurt asja. Mõisapõldude saaki vähendas veel suuresti see asjaolu, et nad olid halvasti või sugugi mitte väetatud. Mõisal, kes mõisapõldude harimiseks tööjõu ning elusa ja elutu inventari sai taludest, ei olnud endal suuremat karja, mis mõisapõldude jaoks oleks tarvilisel määral produtseerinud sõnnikut. Seetõttu mõisapõllud olid välja kurnatud ja andsid halba saaki.

Hea tahtmise ja mõisnikkude kultuurilise taseme teatava kõrguse puhul oleks leitud võimalusi, kuidas neist puudustest üle saada. Kahtlemata paremate tööriistade ja veoloomade tarvitusele võtmine oleks võimaldanud sügavamat kündi ja seega ka suuremat saaki mõisapõldudelt. Samuti, kui oleks leitud võimalusi mõisapõldude paremaks väetamiseks, oleksid saak ja mõisniku tulud ühtlasi võrratult tõusnud. Kuid neid võimalusi suhteliselt harimata mõisnikud ei näinud XVIII sajandil mitte üksnes meil, vaid ka mujal. Lisaks sellele paelus mõisniku ettevõtlikkust sel alal ka juba kirjeldatud konservatiivne kartlikkus. Eelistati jääda isaisadelt päritud põlluharimismeetodite juurde. Ning see vanade olude juurde jäämine leidis teatavat

tuge ka talupoegade poolt. Talupojad olid pikapeale igasuguste uuenduste vastu hellaks muutunud. Sajandite jooksul nad olid harjunud nägema ainult üht laadi uuendusi ja nimelt seda, et mõisnikud nende uuendustega neid püüavad tüssata ja neile peale panna aina uusi koormisi. See tegi talupojad väga umbusklikuks, ja see umbusklikkus ka omalt poolt aitas tublisti kaasa mõisnikkude enda kalduvusele — jääda teraviljaproduktsioonis isaisadelt päritud meetodite juurde.

Ent sissetulekuid oli vaja suurendada. Selle paratamatu nõude lasksid mõisnikud endile ette kirjutada uuest luksuslikumast elustiilist. Uusi teid selleks ei nähtud või ei tahetud näha. Jäi järele vana, jällegi isaisadest käidud tee suurendada teraviljaproduktsiooni sel teel, et lihtsalt laiendati mõisavälju ja suurendati külvipinda.

Mõisaväljade laiendamine ja talumaa mõisastamine.

Seni kui maal veel leidus tühje talusid, oli mõisnikel võrdlemisi lihtne asi tarbe korral mõisapõlde suurendada. Tühjade talude maad, kuivõrra nad polnud jagatud täidetud talude vahel, võidi pikema jututa liita mõisapõldudega, sest XVIII sajandil ei tehtud sellest enam küsimust, kas tühje talumaid võib mõisastada või mitte.

Kui aga 1760. a. paiku eesti rahvaarv tõusis enam-vähem Rootsi aja lõpu tasemele ja kõik tühjad adramaad olid täidetud, siis mõisapõldude laiendamine muidugi polnud endiselt lihtne. Mõis pidi nüüd tegema emba-kumba, kas harimisele võtma uudismaid või aga hakkama talusid lammutama ning osa talumaid liitma mõisapõldudega. Esimene võimalus oli lihtsam teostada, teine tõotas aga suuremat ja, mis peaasi, kiiremat kasu. Kasustati siiski mõlemat võimalust.

XVIII sajandi teisel poolel mõisa põlispõldude hulka võeti palju metsamaid ja mõisad hakkasid palju suuremal määral kui seni harrastama ka ale- ja kütisetegemist. Mõisade külvipind seeläbi suurenes muidugi õige tunduvalt. Kuid mitte samas vahekorras mõisapõldude saagid. Alemaad nõudsid ülesharimiseks õige palju tööd, alepõld andis ainult esimesel aastal rohket saaki, järgmistel aastatel tuli saak töövaevaga võrreldes küllalt kehv. Liiatigi alemaid võis tarvitada ainult mõni aasta järjestikku. Siis tuli maa jälle paarikümneks aastaks metsa või võsa alla jätta ning jälle uus maatükk alepõllu jaoks puhastada. Mõisa põlispõldude hulka haritud ääremaad olid aga harilikult endisest põlispõllust kehvemad ega andnud kaugeltki nii head saaki kui viimased.

Mõisapõldude laiendamine metsa suunas nõudis õige palju töökäsi ja sageli ei olnud mõisnikule kaugeltki kõige kasulikumaks viisiks, kuidas oma mõisamajapidamist laiendada. Oli teisigi teid, kuidas mõisapõlde laiendada ja saada suuremaid tulusid. XVIII sajandi

J. Chr. Brotze järgi.
Sooru mõis (Valgamaal) 1800. a. paiku. Tüüpilisi mõisa peahooneid XVIII teiselt poolelt.

keskpaiku olid talude koormised küll juba väga suureks tõusnud ja talule rasked kanda, kuid nad polnud omas tõusus veel jõudnud täisküllastuse piirini, s. t. äärmise võimaluseni, kus talu oma pererahval ja mõisapõldudele saadetavail teosulastel veel hinge sees suutis hoida. Seepärast jäi üle võimalus mõisapõlde suurendada talumaade arvel, pillutades ja võttes mõisapõldudeks osa taludest, ning surudes pillutatud taludes elava pererahva ning teolised enamasti ülejäänud talude toidule.

Niisugusel teel mõisapõldude suurendamise juures tuli mõisnikul muidugi arvestada meelepaha ja kibedustunnet, mis sellised sammud äratasid mitte ainult mõisastatud talude pererahvas, vaid mõisa talupojaskonnas üldse. Kuid XVIII sajandi teisel poolel mõisnik võis seda meelekibedust ka mitte enam arvestada. Roseni deklaratsiooni päevist saadik keskvalitsus oli tunnustanud mõisniku orjaperemehe-õigusi talurahva üle ja möönnud, et talupoja varandus, „moodustades oma härra pikendatud tasku", on härraste täielik omand. Riigivõimult talupoegadel abi polnud loota ja kuigi nad võimudelt abi käisid otsimas ja mõisastamiste vastu kaebamas, siis saadeti nad peksuga tagasi. Muud mõisniku ahnust ja tujusid otsekohe taltsutavat relva talupoegadel aga enam ei olnud. Talude mõisastamise vastu ei olnud ärakargamine õieti mingiks kaitserelvaks ja üldse

pagemine oli muutunud raskeks sestsaadik kui maal enam polnud nimetamisväärselt tühje talusid.

Nii polnud mõisnikel, kelle meelevald XVIII sajandil oli suureks paisunud, suuri takistusi asuda talude mõisastamisele. Mõisastamine pakkus teatavates olukordades mõisnikule käegakatsutavat ja kiiret kasu ja ta läks seepärast XVIII sajandi teisel poolel kiiresti hoogu. Mõis, mille idud juba keskajal olid tunginud eesti asustustuumikutesse ja mis Rootsi aja lõpuks juba tunduva osa talumaadest oli ära söönud, algas nüüd XVIII sajandi teisel poolel uut rünnakut eesti talumaile.

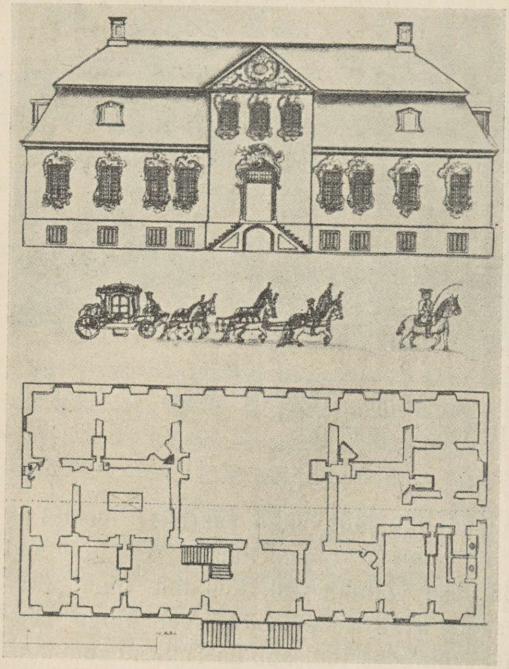

Sagadi mõisa peahoone — näide XVIII saj. teisel poolel ilmsiks tulevast nõuete suurenemisest elamute suhtes. Hoone on ehitatud 1749. Majapidamis-, elu- ja magamisruumide kõrval esinevad ka juba võõrastetoad, mis XVIII saj. lõpul ehitistes üldiselt omaseks saavad. Väheseid rokokoo-stiilis mõisaelamuid Baltimail. Luksust taotlevatele pretensioonidele vihjab ka kuue-hobuse sõiduki toomine majaplaani.

See uus rünnak oli kohati pidevam kui äge ja püüdis niisugusel puhul valida vähem drastilisi teid. Olgugi et talurahva julgus ja iseteadvus XVIII sajandil oli laskunud õige madalale ning ta ainuke mõjuv relv — ärakargamine — talu mõisastamisel enam maksvusele ei pääsenud, ometi olid mõisnikud oma majanduslikkude huvide tõttu sunnitud mõnevõrra talupoegade õiglustunnet ja meeleolusid arvestama. Talupojad polnud unustanud, et talud on nende omandus seni kui nad oma koormised on korralikult täitnud, ja et vana maatava järgi mõisnikul õigust pole ka talu koormisi omavoliliselt tõsta. Kui talurahva õiglustunnet toorelt solvati, siis mõisnikul XVIII sajandi oludes küll harva oli karta eestlastelt avalikku vastu-

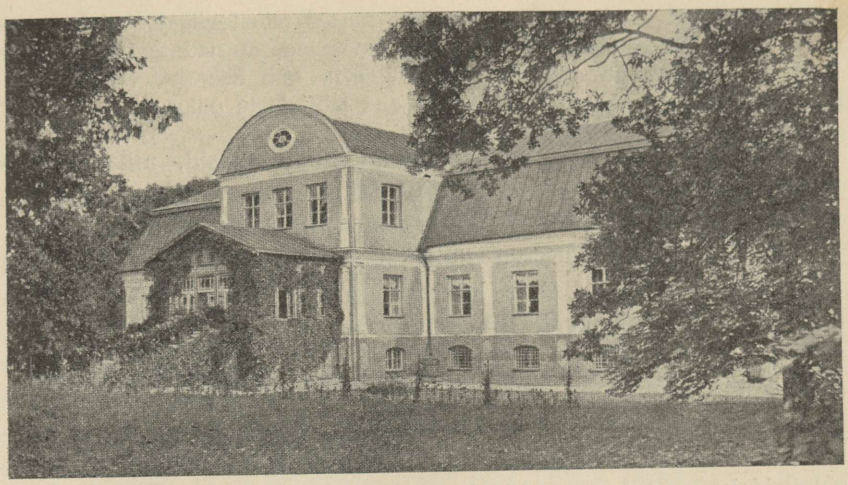

Saare mõisa (Tartumaal) härrastemaja XVIII saj. lõpult. Uhkemaid omaaegseid mõisaehitisi ümbruskonnas.

hakkamist, kuid ta sattus talupoegade salaviha alla, mis tema majanduslikke ettevõtteid jne. tunduvalt halvas. Samas suunas mõjus ka talurahva tööröömu langemine, mis paratamatult järgnes mõisniku drastilistele sammudele.

Nii tuli, et mitmel pool mõisnikud talurahva õiguslikke tõekspidamisi siiski püüdsid arvestada ning oma püüdlusi talumaade mõisastamisel katsusid hoida teatavais rööbastes.

Niisugused mõisnikud mõisastasid eeskätt neid talusid, mis XVIII sajandiks väljakujunenud maatava tõttu niikuinii läksid endise pererahva käest ära. See XVIII sajandi taba ei kindlustanud enam kuigi palju talurahva valdusõigust taludele ja jättis seepärast ka järk-järgulisele talude mõisastamisele õige laiad võimalused.

Talu võeti endise peremehe käest XVIII sajandi teisel poolel harilikult ära siis, kui esiteks peremees vaesus õnnetusjuhtumite tõttu, või jälle „liiderlikkuse" tõttu jättis talu laokile, ning siis ei suutnud tasuda mõisavõlga, maksta makse ja korralikult tegu teha. Niisugune peremees muutus siis vabadikuks, või jälle pani mõisnik tema teosulaseks mõnda teise tallu. Kui tarvet polnud talu mõisastada, anti talu uue peremehe kätte, kellele jäid ka talus leiduvad hobused, loomad, külv ja tööriistad, kuid kes vastutama pidi ka eelkäija võlgade eest. Endise peremehe tööealised lapsed jäeti uue peremehe juurde teolisteks või jagati sulastena ära ka teiste peremeeste vahel. Väikesi lapsi pidi aga endine perenaine elatama oma käte vaevaga ja mõisale tegema ka vabadikupäevi, millest polnud vabastatud isegi pimedate kirikusantide naised.

Teiseks vabanes talu XVIII sajandi kombe kohaselt siis, kui peremees suri, järele jättes ainult alaealisi lapsi ja lese, kellest arvata võis, et ta talu

edasi pidada ei suuda. Seepärast lesed, kartes talust väljatõstmist, otsivad endile koduväiks „tugeva sulase, ning seletavad, et nad temaga esimesel võimalusel abielluvad". Kolmandaks vabanes talu siis, kui peremees ise haiguse, vaesuse või vanaduse pärast end lahti lasta palus.

Aeg-ajalt vabanes siis iseenesest hulk talusid, mida mõisnik tarbe korral võis mõisastada, või jälle ümber vahetada teistega, mis oma asendi poolest olid sobivamad liita mõisa põldudega.

Kõiki selliseid talurahva õiglustunnet vähem riivavaid teid tarvitasid need mõisnikud, kes kaldusid oma mõisades ajama rohkem ettenägelikku ja pikapeale arvestatud „majanduspoliitikat". Kuid väga suur osa mõisnikkudest seda rada ei käinud. Uus elustiil ja luksus- ning komfordinõuded, mida mõisnikud omaks võtsid, sagedasti ei järgnenud sissetulekute kasvamisele, vaid käisid selle eel. Mõisadel lasuvatele pärandusvõlgadele lisandusid võlad, mis tehtud pillavateks eluviisideks, perekonnapidudeks ja välismaasõitudeks. Need võlad pressisid kõvasti peale. Sel ajal ei olnud tarvitusel pikaajalisi hüpoteek- ja obligatsioonilaenusid. Võlausaldaja võis mõisnikule sageli tahtlikult õige teravasti peale käia, et mõisa saata haamri alla ja teda siis odavalt omandada. Muidugi jätsid mõisnikud siis kaugelenägelikumad majanduslikud kalkulatsioonid kus seda ja teist ning katsusid, kuidas aga kiiremini koos mõisapõldudega oma sissetulekuid suurendada. Mõisniku majanduslikult sotsiaalne ülevõim võis seda lubada. Hädа siis niisuguse mõisa talupoegadele. Siis ühel heal päeval pühiti ära terved külakonnad. Küla peremehed ja sulased topiti teistesse taludesse teolisteks ja nad pidid siis oma seniseid talumaid harima selleks, et mõisnik saaks suuremat lõikust.

Kui XVIII sajandi lõpul eesti rahva juurdekasvus tuli seisak, siis seegi asjaolu kallutas mõisnikke asuma laialdaste vägivaldsete mõisastamiste teele. Tööealist rahvast siis enamikus mõisades juurde ei kasvanud. Kui mõisnik tahtis uusi töökäsi tuua mõisapõldudele, siis jäi talle ainult üks võimalus — lammutada üks osa talusid ja muuta nende talude pererahvas lisateolisteks. Ka seetõttu talude massiline lammutamine, tervete külakondade pillutamine ja nende asemele mõisapõldude rajamine muutus silmatorkavamaks jooneks meie XVIII sajandi lõpu maaelus.

Nii toimus meie maal XVIII sajandi teisel poolel uute mõisapõldude asutamise ja talude pillutamise protsess sellise hooga, mida tal polnud olnud kunagi varemini ega olnud ka kunagi hiljemini. Tuleviku ajaloouurimise asi on selle üksikasjalisemat käiku arvuliselt lähemalt kirjeldada. Meile jätkub tähelepanu juhtimisest ainult järgnevatele arvudele.

Rootsi aja lõpul oli O. Liivi andmetel 32 Eesti ja Liivimaa mõisas põlispõldu: mõisapõldudena ümmarguselt 4 220 tündrimaad
taludel „ 12 250 „

Neist andmetest järgneb, et Rootsi aja lõpul mõisapõldude ulatus võrreldes talumaadega oli veel suhteliselt väike. Mõisapõldude vahekord talumaadega oli siis nagu 1 : 2,9.

Vaatleme võrdluseks neid andmeid, mis 1840. a. paiku koostas sama küsimuse üle Eestimaa rüütelkond. Siis oli Eestimaal

mõisapõlde 203 572 tündrimaad
talupõlde 258 102 „

Vahekord mõisapõldude ja talude põllumaa vahel oli nüüd nagu 1 : 1,3! Mõisapõllud, mis Rootsi ajal olid kolm korda väiksemad kui talude omad, olid nüüd peaaegu võrdsed talumaadega. Liivimaal ei olnud kaudsete andmete põhjal olukord kuigi palju parem.

Talude pillutamine oli nähtuseks, mis pärisorjuse tuima valu käes tülpinud eesti taluperemeeste ellu lõikas teravalt ja südantlõhestavalt. Tähendas ju talumaa mõisastamine seda, et talupojal oma perekonnaga tuli jäädavalt lahkuda kodukohast, mille ülesharimisele ja korrashoidmisele tema ja tema isaisad olid pühendanud lõpmata palju hoolt ja vaeva. Talupoeg oli harjunud end pidama oma esivanemate talu omanikuks. Vägivaldne äraajamine sealt iseenesest tundus karjuva ülekohtuna. Heal juhul talupoeg võis asuda mõnesse laostunud ja tühjaks jäänud tallu, või jälle anti temale ääremaadel üles harida uus talu. Kuid sugugi mitte haruldased polnud ka need juhud, kus pillutatud talude peremehed pidid teolistena asuma teistesse taludesse, et siis oma higi ja vaevaga hoida oma endisi põlde mitte enam endale, vaid mõisnikule.

„Mõisastamisele määratud külas," ütleb Hupel, „näeb hale välja, eriti kui hoolas talupoeg enam lõigata ei saa, mida ta on külvanud, või kui ta oma hästi korda seatud ehitisi ja põlde seljaga vaatama peab ning asuma tühja või päris mahakäinud talusse. Kus ta nüüd pisarsilmil kaebab, et ta vaeva ja kuluga on laiendanud oma heinamaid, ning hoidnud oma metsa ning alemaid." Seepärast Hupel nagu teisedki kaasaegseid põllumajanduslikke olusid kirjeldavad autorid soovitavad mõisastamiste asemel teisi teid mõisatulude tõstmiseks, mis võivad olla majanduslikult tulukamad ega riiva seevõrra inimlikkust.

Need õpetused olid jagatud enamasti kurtidele kõrvadele. Inimsõbralikkus oli mõisastamise piiramisele väga nõrgaks toeks. Niisuguseid mõisnikke, kes oma talupoegi püüdsid kohelda tõepoolest patriarhaalselt, oli XVIII sajandi teisel poolel küll mitmeid. Kuid, nagu ütleb G. Merkel, „suurmeelsus ei saa olla maa seaduseks". Seda, mis üks mõisnik omas heatahtlikkuses üles ehitanud, võis ta järeletulija paari aastaga silmi pilgutamata maha kiskuda. Ja kaugelt suurem osa mõisnikkudest ei vaadanudki talupojale kui kaasinimesele, kellel üldse on õigusi, mida tuleks respekteerida.

Teokoormiste tõus.

Mõisapõllud XVIII sajandil kasvasid kiiresti; nende harimine nõudis ikka enam töökäsi. Ning valitseva majandussüsteemi kohaselt, mille küljes mõisnikud visalt rippusid, ei leidunud teist teed nende töökäte hankimiseks, kui neid välja nõuda taludelt. Juba XVIII sajandi esimesel poolel mõisnikud püüdsid talurahvale peale rõhuda uusi teokoormisi. Kuid siis oli veel palju tühje talusid, talurahvas küllalt hell koormiste kõrgendamise vastu ning võrdlemisi kergel käel valmis ette võtma ärapagemisi. Sellepärast oli mõisnikul siis veel kasulikum oma mõisa talurahvastiku juurdekasvu asundada tühjadesse taludesse. Ka sel teel võideti mõisapõldude jaoks juurde uusi teolisi. Rahva juurdekasv läks seega XVIII sajandi esimesel poolel enamasti uute talude täitmiseks ja kõige selle tõttu ei kasvanud üksikult võttes eesti talude koormised sel ajal mitte just väga suure hooga. Aeglaselt tõusid nad siiski: kui üks mõisnik oli leidnud mingi tee, kuidas oma talupoegadelt välja pressida mingit lisakoormist, ja see tal õnnestus, siis varsti ta naabrid hakkasid neid koormisi omaltki poolt nõudma ja selle mõisa olusid oma talupoegadele eeskujuks seadma.

Nii nihkus nende koormiste määr, mis eesti talud pidid sooritama mõisadele, järk-järgult ikka kõrgemale. Kuid eriti umbseks muutus talurahva olukord siis, kui XVIII sajandi keskpaiku enam-vähem kõik talud olid täidetud ning eesti rahvaarv hakkas kiire juurdekasvu tõttu ületama seda taset, mis tal oli olnud Rootsi aja lõpul.

Nagu nägime, oli 1760. aasta paiku Lõuna-Eestis ja tõenäoselt ka Eestimaal elanikkude arv kasvanud rootsiaegse määrani, s. o. umbes 325 000-ni. Rahvaarv kasvas jõudsalt edasi aga ka peale 1760. a. Vahepeal polnud sõdasid, mis meie maad oleksid laastanud, ega ka eriti suuri ohvreid nõudnud nälja- ja katkuaastaid. Nii sigis rahvast kiiresti juurde ja 1780. aasta paiku oli eestlaste arv kasvanud ümmarguselt 460 tuhandele, kasvades seega paarikümne aasta jooksul umbes 40% võrra.

Lõuna-Eesti mandriosas oli 1782. a.:

Aadlisoost elanikke	990	hinge
vaimulikust seisusest	358	„
linnakodanikke ja vabu inimesi .	6 576	„
eesti talurahvast . . .	231 378	„

Eestimaa kohta on meil umbes samast ajast teateid, et seal talurahva arv lähenes 200 000-le. Saarlasi võis sel ajal olla umbes 30 000.

Keskelt läbi kõigis meie maa mõisades kasvas ajavahemikul umbes a-il 1760—1785 pärisorjadest eestlaste arv õige kiiresti. See rahva juurdekasv oli mõisnikule enamasti teretulnud, sest selle läbi kasvas mõisapiirkonnas töökäte hulk, mida mõisnik enda huvides võis ära kasustada.

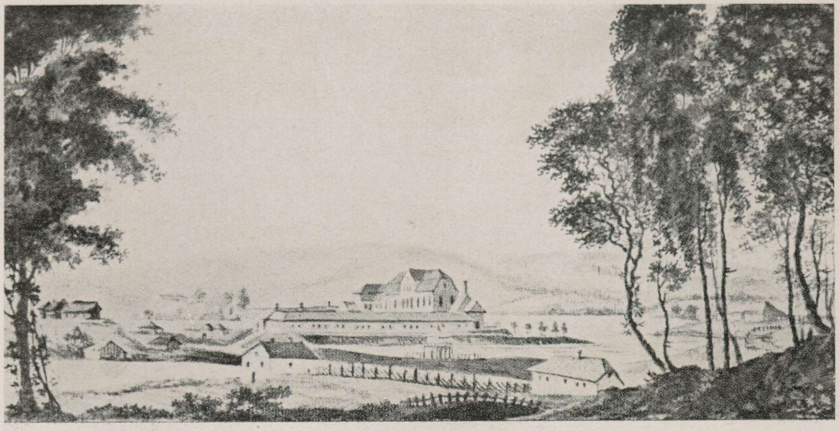

Joh. Chr. Brotze järgi.

Liivimaa mõisu XVIII saj. lõpul.

Ülal: Üldvaade Rogosi mõisa (Võrumaal) hoonestikule. All: Vaade Heimtali mõisa (Viljandimaal) härrastemajale ja sissesõidu-teele.

Ühe osa rahva juurdekasvust mõisnikud kasustasid ära, soodustades uudistalude asutamist. Eestis leidus veel palju metsamaid jne., mida võis harimisele võtta ja mis võisid anda äraelamisvõimalusi pealekasvavale rohkearvulisemale uuele põlvele.

Paljud vabadikud omal algatusel hakkasid sageli salaja mõisametsades endale rajama uudispõlde; metsarikastel aladel koguni taluperemehed kippusid talusid käest ära andma ning vabatahtlikkudena mõisale sooritades nädalas paar teopäeva, asutama endile metsas uusi talusid. Mõis väga sageli ei teinud selleks takistusi. Ta ootas seni kuni niisugune vabadikukoht küllalt tulukaks arenes, ning siis ühel heal päeval võttis selle oma talude nimekirja ja hakkas teda maksustama teiste talude eeskujul.

Mõnikord mõisnikud ajasid ka aktiivselt sellist metsaalade asundamispoliitikat. Nad asutasid uusi talusid, lubades uudismaa ülesharijatele rea maksuvabu aastaid. Mõisapõldudele, mis metsamaast üles hariti ja mis ei osutunud küllalt tulukateks, asundati terveid külasid. Ning lõpuks metsamaid asundati ka ühenduses vanade talude mõisastamisega, pillutades talusid ning sundides sealseid peresid asuma ääremaadele.

Hoolimata suureulatuslikust talude mõisastamisest ei vähenenud XVIII sajandi jooksul kõigi seetõttu eesti talupoegade käes olev maa-ala. Mis ühelt poolt ära läks, tuli teiselt poolt juurde muidugi talupoegade enda kätetöö kaudu, kes vahel suurendasid ka vanade külade põllupinda.

Õige hea pildi talurahva käes kogusummana oleva maa-ala suhtelisest suurusest annab meile 1688. a. ja 1804. a. Liivimaa revisjonide võrdlus, millised teatavasti koostati ühistel talumaade hindamispõhimõtetel (vt. allpool).

Liivimaal oli 1688./90. a. . . . . 6323 adramaad
1804. a. . . . . 7745 adramaad

Kui me peaksime mõlemaid adramaid võrdseks, siis saaksime järelduse, et XVIII sajandi jooksul eesti talurahva käes olev haritud maa-ala on kasvanud 1422 adramaa ehk $22^1/_2$% võrra. Kuid me peame arvestama, et 1804. a. revisjon teostati mõisnikkude mõjualuste isikute poolt püüdega adramaade arvu kunstlikult kõrgemaks ajada, kui hindamispõhimõtted seda tegelikult oleksid välja andnud. Sellepärast võib öelda, et üldjoontes eesti talupoegade käes olev maa-ala XVIII sajandi lõpul oli niisama suur kui Rootsi aja viimastel aastatel. Uudismaade ülesharimise tõttu talurahva käes olev maa-ala üldiselt ei vähenenud. Kuid ta ka ei suurenenud.

See tuli sellest, et mõisnikud ainult väikese osa eesti rahva juurdekasvust lasksid asuda uudistaludesse. Ülejäänud suuremat osa nad said kasulikumalt tuua teoorjadena mõisapõldudele, ilma et vaja oleks ringteed uudistalude kaudu. Mõisnikule oli kasulikum seda juurdekasvu paigutada ja jätta endistesse taludesse ning suurendada ühtlasi endiste talude teomäärasid, selle asemel et suurenenud mõisa-

põldude harimiseks teolisi saada uudistalude kaudu, millede harimiseks ja ülalpidamiseks kulus palju tööjõudu.

Sageli mõisnikud ei läbenudki ette võtta uudistalude rajamisi. Seni kui sealt mõisapõllule võisid ilmuda uued teolised, läks tükk aega; mõisniku rahahäda ei lasknud aga oodata. Seepärast mõisnikud liikusid vähema vastupanu suunas ning püüdsid endistele taludele kaela veeretada uusi teokoormisi, niipea kui ilmnes, et mõisapiirkonda oli juurde siginud lahtist rahvast ning peremeestel selles suhtes võimalus avanes uusi teolisi palgata.

Rootsi ajal ja ka XVIII sajandi alguses olid eesti taluperemehed õige visalt vastu pannud mõisa poolt uute lisakoormiste nõudmistele.

XVIII sajandi teise poole umbsetes oludes polnud pärisorjuses tülpinud eesti taluperemeestel aga kaugeltki mitte endist erksat vastupanuvõimet koormiste suurendamise vastu. Väljavaated, et uute koormiste vastu tõrkumine õnnestuks, olid jäänud õige nigelaks. Pagemisvõimalused jäid väikeseks, ja talupoegade organiseerimata tõrkumised suruti maha peksu ning taludest väljatõstmisega. Talurahva julgus ja iseteadvus murdus. Talurahvas tundis küll, et koormiste suurendamiseks mõisnikul polnud mingit õigust. Kuid selleks, et rahus elada, anti mõisniku nõudeile järele, seda enam, et uusi teopäevi ei nõutud suurel määral korraga, vaid tilkhaaval. Koos ainelise vaesumisega langes ka talurahva intelligentsuse tase ning ainult ajuti saadi aru, et koos väikese sõrmega kuradile antakse pikapeale ka terve käsi. Tundes oma jõuetust, katsusid talupojad üle jõu käivaid koormisi ära hoida pärisorjusele sobivamal teel, püüdes varjata oma talu saagi suurust, kujutades oma talu vaesemana kui ta on, ning kasustades teisigi iseloomunõrkusi, mis pärishärradel siin ja seal ilmnes. See muidugi palju ei aidanud ja talude koormised kasvasid XVIII sajandi teisel poolel küllalt kiiresti, ulatudes kohati, eriti Põhja-Eestis, varstigi üle talude kandejõu, mis rahva ajas meeleheitele. Viha mõisnikkude vastu, mida muidu kartlikult varjati, hakkas XVIII sajandi teisel poolel korduvalt lõkkele lööma rahutustes ja väevõimulistes vastuhakkamisteski.

Mõisade majanduslikkude huvide pealekäimisel topiti seega XVIII sajandi kolmanda veerandi rahva suur juurdekasv suurelt osalt endistesse taludesse teolisteks, kusjuures mõisnik järk-järgult hakkas toimima üha omavolilisemalt.

Niikuinii suurte maksudega ja teokoormistega taludele tähendas mõisnikkude selline talitusviis uusi raskusi. Juba ennegi talud olid sunnitud maksude ja teoliste ülalpidamise kaudu suure osa oma tuludest loovutama mõisale. Keskmisel eesti talul juba vareminigi tuli pingutada, kuidas ülejäägist ise ära elada. Nüüd aga teokoormiste kasvades suruti taludesse nagu pudelisse toidule ikka uusi hingi, kes ei töötanud talu saagi tõstmiseks, vaid mõisale.

Kas on võimalik saada arvulist ülevaadet selle kohta, kui suurel määral kasvasid XVIII sajandil, eriti selle teisel poolel, eesti talude koormised?

Teataval määral küll. Selleks tarvitseb ainult võrrelda neid koormisi, mis üks Liivimaa adramaa pidi sooritama Rootsi aja lõpul, 1688. a. ja nende koormistega, mis sama meetodi järgi takseeritud adramaal lasusid 1804. a. Sest, nagu allpool näeme, 1804. a. taksid olid õige lähedal neile koormistele, mis enne seda revisjoni Liivimaa mõisades tegelikult kehtisid.

Ühe adramaa koormised mõisale.

	1688./90. a.	1804. a.		Juurdekasv.
I. 10 rakmepäeva korralist tegu nädalas 48 nädala jooksul, kokku aastas	480 r. päeva	12 rakmepäeva korralist tegu nädalas 52 nädala jooksul, kokku aastas	624 r. päeva	30%
10 jalapäeva korralist tegu nädalas 21 nädala jooksul, kokku aastas	210 j. päeva	12 jalapäeva korralist tegu nädalas 22 nädala jooksul, kokku aastas	272 j. päeva	29,4%
II. Erakorralist tegu ehitusmaterjalide juurdeveoks 60 rakmepäeva ja mõisasaaduste voorimiseks 67,5 rakmepäeva, kokku aastas	127,5 r. päeva	Erakorralist tegu mitmesugustel tähtpäevadel ja otstarvetel kokku	240 r. päeva	88,6%
Erakorralisi jalapäevi . . .	110 j. päeva	Erakorralisi jalapäevi . . .	388 j. päeva	252,7%
III. Loonuskohustusi . .	697,35 krossi	Loonuskohustusi . .	1186 krossi	70,3%

Ülaltoodud Th. Grassi poolt koostatud andmetest nähtub, kuidas Liivimaa taludes XVIII sajandi jooksul eriti suureks oli kasvanud erakorraliste teopäevade hulk. See näitab meile kaudselt kätte ka tee, kuidas toimus XVIII sajandil talude teomäärade suureksajamine: talupoegadelt nõuti esiteks ajutiste hooajatööde jaoks erakorralist abi talgute jne. näol. Need koormised jäid aga pikemaks ajaks ning muutusid jäädavaks.

Ernst Joh. Biron, Kuramaa hertsog, Venemaa suurim võimumees Anna Joannovna ajal. Bironi nime järgi on „bironovštšinaks" hüütud Peeter I järglaste-naiste kogu valitsemissüsteemi, mil saksa aadlikud Vene riigi juhtimisel etendasid suurt osa. I. Sokolovi kaasaegne gravüür.

Grassi andmetel talude teokoormised kasvasid XVIII sajandi jooksul 65% ümber. Et 1804. a. revisjoniga adramaade arvu kunstlikult üles püüti ajada, siis võis tegelik koormiste tõus veelgi suurem olla. Vaevalt kõige selle kohta saab päris täpsaid andmeid.

Kuid selletagi võib saada üldpildi sellest, kuidas kujunes eesti rahva saatus XVIII sajandi jooksul. Mõisapõllud kasvasid vähemalt kahekordseks, nende harimiseks pidid eesti talud andma kaugelt suuremaid teokoormisi kui seni. Neid suuremaid koormisi suudeti täita selle tõttu, et XVIII sajandi lõpuks ka eestlaste arv kasvas 46—50% võrra. Kuid seda suurenenud rahvastikku, mille juurdekasvust lõviosa läks teolisteks mõisapõldudele, pidi toitma talumaade ala, mis vahepeal mitte tunduvalt laiemaks polnud muutunud, mis aga mõisale pidi maksudenagi sooritama kaugelt suuremaid loonuskohustusi kui seni.

On selge, mis pidi olema kõige selle tagajärjeks: Kitsale alale kokkusurutud, kuid jõudsalt kasvav rahvastik hakkas kiiresti vaesuma. Mingit uuendust põllumajanduslikes meetodites, mis oleks oluliselt tõstnud viljasaaki, XVIII sajandi jooksul ei toimunud, ennemini talude halb harimine pärisorjusaegsetes oludes (vt. lk. 1363) vähendas senist kogusaaki. Sama maa-ala, mis Rootsi ajal, pidi nüüd ülekoormatult maksudega elatama arvult poolteisekordseks kasvanud rahvast. Vae-

sus ja viletsus sai üldiseks nähtuseks, alatoitluski oli eesti külades saanud eriti kevadtalvel ja kevadel iga-aastaseks külaliseks.

Suhtelise jõukuse olid säilitanud ainult üksikud talud. Nende talude hulgas eeskätt olid mõisast õige kaugel asetsevad metsatalud, kust teole ilmumine läks väga kulukaks ja mis siis talupoegadele jäeti ainult raha või loonusrendi vastu. Paremal järjel kui eramõisades elasid ka kroonuvaldade talupojad. Kuigi kroonumõisad olid renditatud enamasti kohalikele aadlikele, kehtis siin ometigi edasi Karl XI talupojakaitse määrus, mille alusel rendilepingud sõlmiti. Et järelevalve rendilepingute täitmise üle oli nõrk ja kohalikkude aadlimeeste kätes, siis kroonuvaldadeski talupoegade seisund XVIII sajandi jooksul muutus järjest raskemaks. Ta oli siiski palju kergem eramõisade omast.

Inimeste müümine. Seisak eesti rahva juurdekasvus.

Talurahva liiklemist ühest mõisapiirkonnast teise pagemistena esines küllalt veel ka XVIII sajandi teisel poolel. Kuid pagemisvõimalused jäid aina kitsamaks ning sunnismaisuse raudrõngas tõmbus üha tugevamini ühes mõisapiirkonnas elava eesti talupojaskonna ümber. Süvenev sunnismaisus eraldas teravamate piiridega kui seni eestlaste maa tuhandeks mõisapiirkonnaks, mis olid nagu omaette riikideks, kus maksis isevalitsejast mõisniku sõna ja kust mõisniku loata talupojal ei olnud väljapääsu.

Neis omaette mõisriikides rahvastiku tihedus ei jäänud igal pool ühtlaseks ega kohastunud kaugeltki neile loomulikele äraelamisvõimalusile, mis iga piirkond omaette pakkus. Põhjasõja järelmõjud mõningate piirkondade erilise laastamise näol olid rahvastiku loomuliku juurdekasvu ja XVIII sajandi algupoole võrdlemisi lahedate pagemisvõimaluste tõttu mõnevõrra tasandunud. Kuid rahva hilisemgi juurdekasv ei pidanud sammu mõisapiirkonna looduslikkude äraelamisvõimalustega. Mõnes mõisapiirkonnas kasvas rahvaarv XVIII s. teiseks pooleks ülearu suureks, nii et rahva äramahutamisega tekkis raskusi. Teisal jällegi oli rahvast suhteliselt vähe ja mõisnik tundis teravat puudust töökätest.

Niisugusel taustal hargnes nüüd XVIII sajandi teisel poolel mõisnikkude ülisuure võimukülluse tõttu nähtus, mis oli eriti iseloomulik pärisorjuse ajale.

Eesti talupoegade „müümisi“ ilma maata esines juba Rootsi ajal ja orduaja lõpulgi. Need õigused, mis sunnismaisuse kaudu mõisnik kaudselt oli omandanud talupoegade isiku kohta, olid mõisnikule majanduslikult kasulikud ja muidugi siis ka ümberarvestatavad raha peale. Nii pole selles midagi imelikku, kui meie sunnismaisuse sisseseadmise järel õige pea hakkame kuulma talupoegade „müümistest“. Kuid need „müümised“, mis esinevad ordu- ja Rootsi ajal, ei ole siiski veel talurahva müümised sõna tõsises mõttes. Suurelt osalt sellised aktid esinesid ühenduses talu-

poegade ärakargamisega ühest mõisapiirkonnast teise. Sai senine pärishärra ärakaranud talupoja jälile, siis hakkas ta teda muidugi tagasi nõudma; juhul aga, kui see mõisnik, kelle alale talupoeg oli pagenud, tahtis teda endale pidada ja ka endine pärishärra nõus oli talupoja asemel saama vastavat tasu, siis toimus talupoja „müümine". Rootsi ajal esines kohati ka veel teist laadi talupoegade müümisi — kus „müümine" käis talupoja asukoha vahetamise eel. Kuid neilgi vähestel juhtumitel tõenäoselt toimus niisugune asukoha vahetamine talupoja enda nõusolekul. Kuigi härrased üldiselt pidasid omi talupoegi pärisorjadeks, oli tegelikus elus maataba veel küllalt tugev ning ostu-müügi kauba sõlmimine üle talupoja pea ei vastanud sugugi tolle ajastu ajavaimule.

Krahv Münnich, Bironile järgnev sakslane-favoriit Anna Leopoldovna ajal. Omas Eesti alal mõisu — muu hulgas Luunja, kuhu ta maetud.

Hoopis teissugusteks kujunesid olud süngel XVIII sajandil, eriti selle järel, kui meie maal nüüd piiritult võimutsev aadel oli keskvalitsuselegi peale surunud vaate, et talupojad on nende pärisorjad. Aadel oli korduvalt väitnud, et talupoeg on tema täielik omand, keda tal õigus on müüa, võõrandada ja panditada, nagu igat teist asja. See väide polnud niisama moka otsast öeldud, vaid kajastas aadli soove. Ja et nende soovide teostamiseks takistusi ei tulnud ülaltpoolt ja talupoegadest endist samutigi enam polnud selle vastu väljaastujat, siis järk-järgult hakkasidki mõisnikud talupoegi müüma, kinkima, panditama, pärandama ja ostma, nii nagu seda neile ette kirjutasid majanduslikud tarvidused või lihtsalt tujud.

Kui üks Pärnumaa mõisaproua H. v. Rahden 1777. a. testamendis oma mehele pärandas 2 talupoega, siis võis ta sellest kirjutada kui hoopis igapäevsest asjast: „Lõpuks ma olen oma abikaasale lubanud, et ta endale teenriteks Jäärja mõisast võib välja loosida ning endale pidada igavesti päriseks ja pärisomanduseks kaks täiskasvanud poissi. Ma tahaksin loota, et pärijad selle vastu vaidlusi ei tõsta, vaid kõike seda ilusti täitma saavad."

Kudina Johan Jürgeni lugu näitab, kui keerukate omandiõiguslikkude aktide osaliseks võis saada XVIII sajandi eesti talupoeg. Leitnant R. J. v. Rosenkampff sai selle talupoja oma vanaisa käest endale teenriks. Kui mõis, kust Johan pärit, nimetati leitnandi venna omandiks, andis viimane R. J. v. Rosenkampffile kirjaliku tõendi selle kohta, et ta oma õigus-

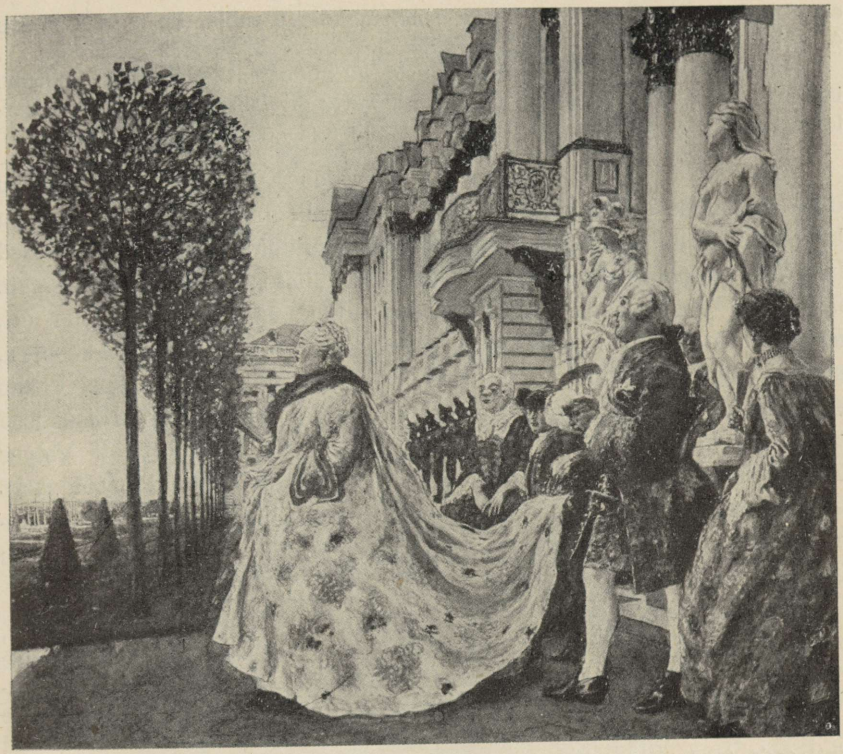

Keisrinna Jelizaveta (1740—1761) Tsarskoje Selos. Hilisema maali järgi.

test Johan Jürgeni kohta loobub. Mõne aja pärast asus R. J. v. Rosenkampff Peterburisse, sattus seal rahalisse kitsikusse, oli sunnitud võlgu tegema ja Jürgeni koos ühe teise teenriga võla vastu ära panditama. „Näib," ütleb A. v. Transehe-Roseneck, kelle raamatust see lugu võetud, „et Johan Jürgen oli väga osav ja kõlblik teener, sest härra von Rosenkampff tegi mitmeid jõupingutusi, et teda tagasi saada. Härra Rosenkampff nimelt, nagu ta ise ütleb, „ei saanud ilma valuta selle peale mõelda, et ta jäädavalt peab ilma jääma neist kahest oivalisest teenrist"." Rosenkampffil endal puudus raha teenrite väljalunastamiseks, kuid ta suutis veenda omi vendi, mõisaomanikke, et nad Peterburisse Johan Jürgeni väljavahetamiseks saatsid ühe teise oma mõisa talupoja. Vahetus ei läinud härra Rosenkampffi suureks kurvastuseks siiski mitte korda.

Talupoegade otsesest müümisest räägivad XVIII sajandi lõpu autorid kui igati seaduspärasest ja tarvilikust asjast: „Vabadikke ja nende lapsi vahete-vahel müüakse või vahetatakse teiste asjade vastu, nagu hobuste, koerte, piibukahade vastu, jne. Inimesed siin (Eesti- ja Liivimaal) ei olegi nii kallid kui neegrid Ameerika kolooniates. Vallalist meest võib osta 30—50 rubla eest. Kui ta oskab käsitööd, on kokk, kangur või midagi selletaolist, siis ka 100 rubla eest. Niisama palju antakse terve perekonna

eest; tüdruku eest antakse harva rohkem kui 10 rubla, lapse eest umbes 4 rubla."

Inimeste hinnad muidugi kõikusid turunõuetest olenevalt. Suurema ikalduse järel 1788./89. a. talvel pakuti Tartu kreisis 6- kuni 12-a. tütarlapsi müüa 5 riigitaalri eest tükk; neid anti aga ka jumalamuidu ära.

Inimeste müümine meie maal omandas XVIII sajandi keskpaiku õige drastilise kuju selle tõttu, et enamik mõisnikke talurahvaga kauplemisel mikski ei pannud ka perekondlikke sidemeid. Lapsed lahutati vanematest, mehed naistest. Selliste kõige drastilisemate müümiste vastu astus sajandi keskpaiku välja keskvalitsus (vt. allpool). Hoolimata keelust kestis perekondade lahutamine ikka edasi, samuti nagu ka edasi peeti orjaturge, kuhu pärisorje-eestlasi kokku aeti, et neid siis enampakkumisel soovijatele ära müüa. Niisugused orjaturud keelati samuti ära, kuid veel 1789. a. korraldati Valgas üks selliseid oksjoneid. Selleaegsetes ajalehtedes polnud harulduseks kuulutused: „4 perekonda pärisorje on odava hinna eest müüa. Ostuhimulised teatagu enesest härra kubermangu kameraariuse juures Lossi t. 51."

Üks liik müümisi, mille vastu keskvalitsus samutigi püüdis võidelda, oli talurahva müümine välismaale, eriti Venemaale. Talupoegade müümine välismaile, võõrastesse ja umbkeelsetesse oludesse, ei jäänud oma ebainimlikkusega palju maha perekondade vägivaldsest lahutamisest. Kuid selline müümine andis palju kasu, ning eriti pankroteeruvad mõisnikud kasustasid tihti seda teed, et saada raha oma laostuvale majapidamisele.

Eriti moes oli eesti ja läti talupoegi müüa nekrutiks. Neid ei müüdud küll mitte otse kroonule, vaid vene ohvitseridele. Viimased tegid sellega head äri. Nad vabastasid teatava summa eest mõned Venemaalt võetud nekrutid, kellel seks raha oli, ja ostsid siis Eesti- ja Liivimaalt kaunis suurel arvul neile asemikke, muidugi märksa odavamalt. Veel 1795. a. suvel ülesostjad ajasid tervete jõukudena selliseid õnnetuid endi ees üle piiri.

Tartus olid erilised vaheltkauplejad, kes Liivimaa päristalupoegi üles ostsid ja Peterburisse nekrutiks müüsid. 1760. a. nimetatakse kahte peamist inimlihaga kauplejat härra Krabbet ja lihunik Brenni. Sel korral äratas asi ka Liivimaa maapäeva tähelepanu, kes aga otseselt asjaga ei taht-nud tegemist teha, sest see olevat liiga „delikaatne" küsimus. Küll aga tehti ühele maapäeva liikmele v. Villebois'le ülesandeks välja uurida, kes niisugused vaheltkauplejad on. Villebois tegigi teatavaks Krabbe ja Brenni tegevuse, lisades aga kohe juurde, et „temal ei olevat teada ühtegi ukaasi, mis niisugust asja keelaks".

Inimeste müümine sai XVIII sajandi teisel poolel igapäevseks asjaks. Oli ju olemas üksikuid mõisnikke, kes vaatasid põlgusega niisugusele kaubitsemisele, mis „inimesed alandas loomadeks ja asetas neid ühele astmele nuumhärgadega". Kuid valdav enamik mõisnikke ei pidanudki talupoegi muuks kui tööloomadeks. Need

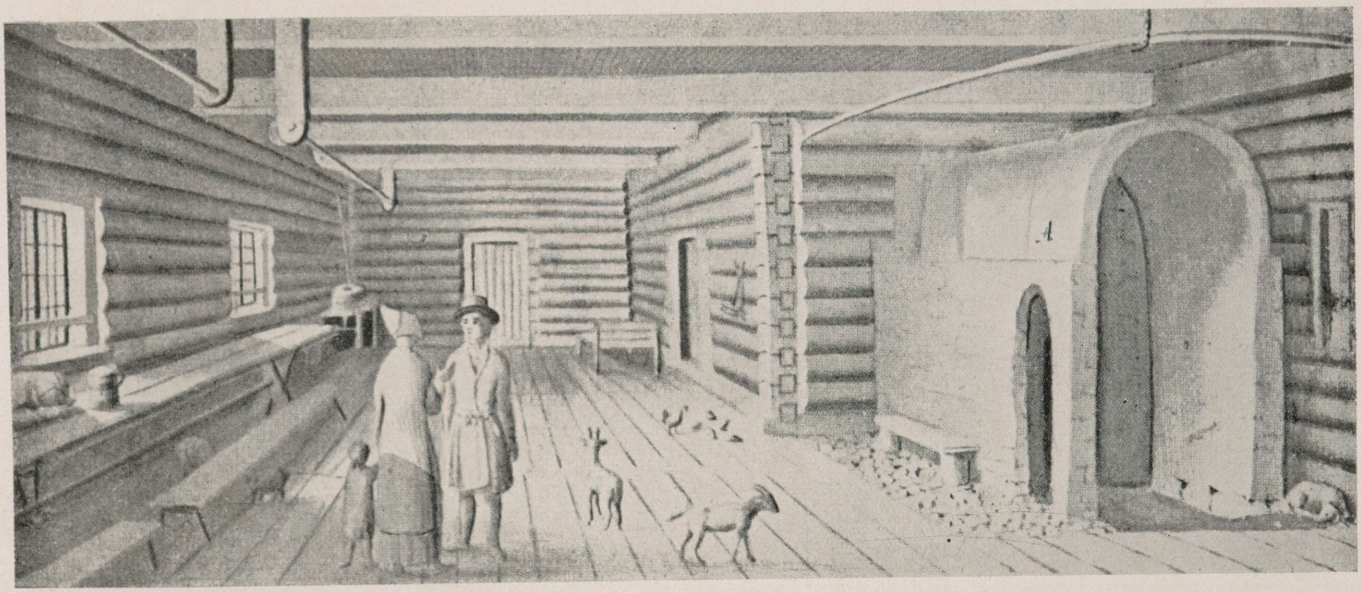

Joh. Chr. Brotze järgi.

Eesti kõrts XVIII sajandil.

Jäärja kõrtsitoa sisemus 1795. a. Tagaseinas uks „saksakambrisse", paremal ahju taga uks kõrtsimehe eluruumi. Ukse kõrval paremal seina küljes pirruhoidja (pilak). Kõrtsitoas kõnnivad ringi loomad.

mõisnikud, kes sel kombel talupojale vaatasid, mitte ainult ei näinud nende müügis midagi erakordset, vaid ei pannud mikski ka nende muid loomulikke inimõigusi.

Rootsi ajal olid eestlased ka veel selles mõttes kaugel pärisorjusest, et nad takistamatult võisid sõlmida abielusid ka sel juhtumil, kui peigmees kuulus ühte mõisapiirkonda, pruut aga oli pärit teisest mõisast. Kui meie maa mõisnikkonnas XVIII sajandi keskpaiku läbi lõi vaade, et talupoeg on mõisniku pärisori ja tema ihu mõisniku pärisomand, siis talurahva müümise kõrval hakati takistusi tegema ka talurahva vabale abiellumisele.

Mõisnikud vaatasid ju oma talupojaskonnale nagu loomakarjale, millel oli oma kindel väärtus ja hind. Sellepärast nad püüdsid ka hoolt kanda, et see kari niisama ei väheneks. Nii juhtus aga siis, kui mõni tüdruk abiellus mehega teisest mõisapiirkonnast ja sai seega päriseks teise mõisa järgi. Muidugi oli talurahva liiklemine abiellumise teel ühest mõisapiirkonnast teise vastastikune; harilikkudes oludes mõisast ära meheleminejate arv tasakaalustus nendega, kes siia mehele tulid. Kuid mõned mõisnikud leiutasid võtte, kuidas oma mõisa rahvaarvu kunstlikult suurendada oma naabrite kulul. Nad andsid oma mõisa poistele käsu naisi võtta ainult võõrastelt aladelt, näidates vahel koguni, missuguseid tüdrukuid nad just täpsalt kosima peavad. Kui aga võõra mõisa kosilased ilmusid oma mõisa tüdrukute juurde, siis keelati viimastele abiellumine. Et sellise sihikindla abielupoliitika läbi mitte kahju saada, hakkasid muidugi ka teised mõisnikud samasuguseid võtteid tarvitama. Abielutakistused said XVIII sajandi teisel poolel meie maal üldiseks. Paremal juhul nad piirdusid sellega, et võõras kosilane mõisast välja aeti, kui ta kaasa ei toonud rohkeid kingitusi.

Katariina II ajal riigivalitsus astus vahele ja keelas ära põhjusetud abielu takistamised. Kuid sellest oli vähe abi. Härraste võim talupoegade üle oli suur ja keelust üleastumised päris harilikud. G. Merkel toob mõned näited: „Veel 1793. aastal peksti üks tüdruk, kes võõrsilt tulnud kosilasele korvi ei tahtnud anda, nii hirmsasti läbi, — muidugi mõista ühe muu vähetähtsa ettekääande all —, et isegi peigmees hiljemini kavatses temast loobuda, sest ta ei tahtnud endale naiseks võtta jäädavalt haiglaseks tehtud tüdrukut. Peigmehe enda mõis sundis teda õiglusele kannatanud tüdruku vastu."

„Teises mõisas keeldus aadlik rentnik ühele tüdrukule samuti luba andmast võõrale talupojale mehele minna. Viimane pöördus siis mõisa pärisomaniku poole ja sai viimaselt raskusteta vastava loa. Ent oma rentniku kättemaksuvihast ta sellega veel polnud pääsenud. Rentnik laskis noorpaari, kui see laulatuselt tuli, maanteel rünnata. Pruut kisti vankrist; tal pöeti paljaks pool pead, et ta pulmanalja ära soolata, nii nagu härra suvatses öelda." Merkel ütleb: „Mitte kõik tüdrukud pole nii kindlad omas õiguses kui need kaks. Niikaua kui aadel sel kombel võimutseb (talupoja) selja üle, saab ta ka südamete üle valitsema. Piits on ikkagi veel lätlaste armastusjumal, seni kui Peterburis nende üle halastatakse ja aadlikelt võim võetakse karistada oma heaksarvamise järgi."

Nii hakkasid pärisorjuse ajal sunnismaisuse piirid endid teravasti tunda andma ka talupoegade perekonnaelus, mis seni oli olnud enam-vähem väljaspool mõisniku võimust. Abiellumine väljaspool mõisapiire sai olenevaks mõisniku heaksarvamisest ja see asjaolu viis talupoja senisest võrratult suuremasse sõltumusse mõisahärrast.

Kuid ka seespool mõisa piire hakkasid mõisnikud oma talurahva suhtes ajama erilist karjakasvatamise poliitikat. Ka oma mõisa piirides pääses XVIII sajandil mitmel pool maksvusele kord, et talupojad võivad abielluda ainult mõisa nõusolekul. Et niisugune kord aga valitsejaile andis võimaluse igasugusteks väljapressimisteks, ja arvatavasti ka sellepärast, et rahvas seetõttu muutus vähe abieluhimuliseks, siis mitmed mõisahärrad olid sunnitud sellest õigusest loobuma, tehes pastorile korralduse, et ta pikema jututa kokku laulataks kõik soovijad, kes aga tema mõisa alalt pastori juurde ilmuvad.

Rahaahnete mõisnikkude üheks mureks oli, kuidas aga kasvatada oma mõisa rahvastikku, keda ta nagu karja ümber arvas raha peale. Selleks püüti noort rahvast mõnel pool õige aegsasti abiellu sundida. Kuid rohkem oli moeks rahva juurdekasvu kiirendada ka mitmesuguste positiivsete vahendite abil. Põltsamaa pastor Hupel soovitab „Liivimaa publikule" järeletegemiseks soojalt mõnede selliste mõisnikkude eeskuju: „— aga väikesi ergutusi, mille abil ettenägelikud põllumehed rahva juurdekasvu on ajanud imestusväärt kõrgele, tahan siinkohal nende auks nimetada. Ka kõige väiksem tasu tekitab talupojas võimsaid ahvatlusi. Igale abiellujale nad annavad pulmadeks mõned toobid viina ja kui see oma pruudi toob võõralt alalt, siis vaadi õlut. Kõigile vastsündinud lastele öeldakse mõisa poolt samutigi teretulemast joodavate kingituste näol — surmkindel vahend, et kõige kiiremini kuulda saada paljudest rasedaks jäämistest."

Kahtlemata andsid mõnel pool sellised „positiivsed vahendid" rahvaarvu tõusmiseks õige tõhusat abi. Kuid need „positiivsed vahendid" jäid aasta-aastalt ikka rohkem hädaabinõuks. Mõisniku võim oli kasvanud või kasvada lastud niivõrra suureks, et see end mõjuvalt tunda andis talupoegade perekondlikes vahekordades. Merkel iialdab kindlasti, kui ta ütleb, et talupoeg XVIII sajandi lõpul oma naist „ainult härra silmade abil valida võis ja vahest ainult seda, keda härra temale kõlblikuks pidas". Kuid tõsiasi on see, et talupoegade isiklik olenevus mõisahärrast läks nii suureks, et see hakkas rahvalt röövima loomulikku elurõõmu ja perekonna asutamiseks tarvilikku optimismi. See oli üheks põhjuseks, miks eestlaste arvu juurdekasvus XVIII sajandi lõpul tuli seisak, mis kestis pärisorjuse süsteemi languseni.

Muidugi ei olnud see ainsaks põhjuseks, miks rahvaarvu juurdekasv pidurdus. Hupel jutustab iseloomuliku loo ühest mõisast, kus talupoegade

hulgas tekkis passiivne vastupanu naisevõtmise vastu. Talupojad nimelt kartnud, et kui nad naise võtavad, siis neid asundatakse viletsasse tallu ja riisutakse kogukate võlgade tõttu puupaljaks. Mõisas tekkinud silmapaistev inimeste puudus, seda enam, et sealt paljud talupojad ära jooksid. Tagajärjetult püüdnud mõisnik talupoegi meelitada, et nad abielluksid — teda ei ustud. Ka on mõisnik palunud, et pastor inimesi manitseks, kuid inimesed seletanud, et nad soovivad jääda vallaliseks. Kui aga mõisnik ära surnud ja rahvast pärastpoole paremini koheldud, peetud samas mõisas ühe aastaga korraga 28 pulma.

Hupeli näide osutab sellele, kuidas pärisorjusaegsed üliviletsad majanduslikud olud rahva juurdekasvule mõjusid pidurdavalt. Mõisniku poliitilinemajanduslik ülevõim oli läinud niivõrra suureks, et harva talupoegadel oli küllalt kindlustunnet, et mõisniku tahte järsk muutus teda ühel heal päeval majanduslikult täiesti ei laosta. Ja see majanduslik kindlusetustunne omakorda pidurdas sündimust.

Vaatame asja arvuliselt. 1782. a. elas Liivimaal eesti ja läti osas kokku 462 636 talupoega. 1816. a. see arv oli kasvanud kõigest 13 792 võrra, ulatudes 476 428 inimeseni, ehk 32 aasta jooksul kokku 2,9%. Põhja-Eesti kohta puuduvad nii täpsad andmed. Eestimaal arvati 1783. a. elavat umbes 200 000 inimest. 1819. a. — 31 aastat hiljemini — oli rahvaarv tõusnud kõigest 227 001 hingele. Olgugi et Põhja-Eesti suhteliselt ebatäpsad andmed ei tasu rahvaarvu tõusu protsentuaalset arvutamist, kinnitavad need arvud ometigi seda, et siingi rahvaarvu juurdekasvus tuli samasugune seisakuilmeline olukord kui Liivimaal. Isegi iseseisvusajal, kus kurdetakse eesti rahva vähese juurdekasvu üle, ei ole rahvastiku kasvus valitsenud nii tugevat seisakut, kui Liivimaal pärisorjuse aja lõpus. Kui seisma jääb sellisel kultuurilisel tasemel oleva rahva juurdekasv, millisel eesti rahvas oli XVIII sajandi lõpul, ilma et rahva suremust oleksid oluliselt tõstnud erilised näljahädad või taudid, siis see asjaolu iseenesest annab kujutluse, kui võimatult umbseks ja elutakistavaks olid jõudnud meie maa olud pärisorjuse ajaks.

Mitte väikest osa eesti rahva sündimuse vähenemisel ei mänginud ka mõisniku omavoli suurenemine, vaadelduna majanduslik-sotsiaalsest seisukohast, ja sellest tingitud suur ümberkihitlus eesti rahva sotsiaalses koosseisus. See nähtus väärib omaettegi tähelepanu. Rootsi aja lõpul veel võrdlemisi vabades oludes eesti rahvas elas rohkem oma äranägemise järgi ja nimelt suurperekondades. Talude valdus sel ajal oli võrdlemisi kindel. Suuremalt jaolt ka nooremad talu perepojad eelistasid täiskasvanult jääda edasi oma isatallu, sooritades talutöid ja käies talu eest ka mõisateol. Talu peetigi ülal enamasti oma perekonnaliikmete poolt, otseseid palgalisi sulaseid, kes oleksid moodustanud erilise rahvakihi, oli sel ajal väga vähe. Elati suure ühise perena, talu nooremad pojad sagedasti olid abielus, nende lapsedki jäid tallu.

On tähele pandud, et elamine suurperedena soodustab rahvaarvu kiiret juurdekasvu, sest niisuguse elamisviisi juures oli enam-vähem kindel, et lapsed suurperes leiavad üleskasvamisvõimalusi, ükskõik, mis nende vanematega elus ka juhtuks.

Pärisorjuse aeg tõi eesti rahva ellu suuri muutusi ka selle tõttu, et ta ära lõhkus rootsiaegsed suurpered. Osalt oli selline nähtus põhjustatud mõisniku otsesest vahelesegamisest. Mõisnik oli sellest huvitatud, et ta oma mõisa-ala rahvastikku võimalikult suurel määral saaks oma huvides ära kasustada. Sellepärast ta püüdis lahtist rahvast võimalikult otstarbekalt talude vahel ära jagada. Mõisnikul oli küll ükskõik, kust talust ta teolised mõisapõllule ilmuvad. Kuid talude kandejõud oli mitmesugune. Kasustades oma kasvavat võimu mõisnikud jagasid teolisi talude vahel oma äranägemise järgi, silmas pidades eeskätt omi majanduslikke huvisid, seda vähem aga respekteerides sugulussidemeid. Nii juhtus, et talu nooremad perepojad XVIII sajandi lõpul harilikult ei jäänud enam suurpere liikmeteks, vaid asusid veerevate kividena kord ühe, kord teise talu toidul, nagu peretütredki. Tekkis rohkearvuline sulaste kiht, mille kasvamiseks vahest omajagu põhjust andsid ka taluperemehed. Pärisorjuse ajal talud olid üle koormatud raskete koormistega ja võib-olla see asjaolu sundis peremehi eelistama odavat võõrast tööjõudu oma sugulaste asemel, kelle suhtes oleks tulnud sageli olla ülejõu järeleandlik.

Olgu kuidas on: pärisorjuse ajal eestlased enam ei elanud suurperekondadena. Pererahvas moodustas nüüd ainult umbes poole osa rahvastikust. Ülejäänud osast enamik oli sulaseid, teolisi ja tüdrukuid, kes pidid sooritama tegeliku töö jõudsasti laienenud mõisapõldudel. Ainult väiksem osa rahvast — vabadikud, manulised jne. — ei olnud haaratud täiel määral mõisa ekspluateerimissüsteemist.

Rahva juurdekasvu seisukohalt tuli arvesse peamiselt ainult pererahvas (ja osalt vabadikud). Sulaste olukord oli majanduslikult ja sotsiaalselt selline, mis vaevalt võimaldas perekonna asutamist. Komme sulasele talupõldudest harida anda mõnevakamaaline maatükk, mis temale kergemini võimalikuks tegi perekonna asutamise, oli vähe levinud. Harilikult sai sulane talust toidu, natuke vilja ja rõivaid, „aastas kokku vahest 9 rubla väärtuses". „Tüdrukud saavad kaugelt vähem, ja kui mõis selle eest ei hoolitse, siis „liiderlikkudelt" peremeestelt üldse mitte midagi; nende harilik palk koosneb ainult igapäevseist rõivastest, ja mõneaastase teenistuse eest kõige rohkem väikese pulmapeo väljategemisest."

LIX. Pärisorjuse kriis.

Meelevald eesti ja läti talupoegade üle oli aluseks, millel põhines balti-saksa aadli sotsiaalne ja majanduslik heaolemine. Seda oma meelevalda talupoegade üle oli aadel sajandite vältel nagu oma silmatera kaitsenud iga sisemise kui ka välise hädaohu vastu. Väga suurelt osalt isegi aadli innukas võitlus oma poliitiliste vabaduste ja privileegide eest oli selle põhieesmärgi teenistuses. Otseselt ja kaudselt oli aadel sajandite jooksul järsult vahelduvates poliitilistes konjunktuuride äärmise visadusega taotelnud oma võimu säilitamist ja suurendamist oma mõisade talupoeglikkude tagaasurite üle ning kirgliku järjekindlusega püüdnud enda ja talupoegade vahekordadest välja lülitada igat kõrvalist võimutegurit, eeskätt riigivõimu.

Kui XVIII sajandi teisel poolel talurahvas sotsiaalse tegurina oli palju kaotanud oma erikaalust, saabus meie maale pärisorjusaeg kogu omas raskuses. Mõisnikkude meelevald talupoegade üle oli nüüd jõudnud oma haritipule. Tuhandes mõisapiirkonnas, millesse jagunes meie maa, oli sunnismaisele talupojaskonnale mõisahärra ainukeseks valitsejaks, selle eest aga ka täielikuks valitsejaks. Vaevalt oli mingit ala talupoegade eluavaldustes, mille kohta mõisnikul poleks hangitud õigust oma tahte maksmapanekuks. Need „õigused" võimaldasid mõisnikul tarbe või soovi korral määrata talupoja koormisi oma heaksarvamise järgi, võtta temalt talu ja igasugust vallasvara; mõisnikul oli õigus talupoja isiku peale, ta võis oma talupoegi panditada ja müüa, neile abielu peale sundida või keelata. XVIII sajandi teisel poolel oli ka mõisniku kohtu- ja kodukariõigus faktiliselt arenenud nii suureks, et talurahva esindajaist koosnevad mõisakohtud edasi elasid ainult seal, kus mõisa pärishärrad seda tarvilikuks pidasid, kuid seegi ei keelanud neil mõisnikel omavolitsemast kuni pärisorjade surmamiseni, kui nad seda aga tahtsid.

Võib arvata, et saavutades selle, mille poole nad sajandite jooksul visalt olid rühkinud, mille pärast nad vahetanud olid isegi valitsejaid, mõisnikud olid saavutanud ühtlasi ka suurima kindluse oma sotsiaalsele ja majanduslikule hüveolule. See polnud siiski nii. Mõisnik-

kude feodaalne võim oli haritipule tõustes ühtlasi juba ületanud selle piiri, kui ta neile enestelegi oli kasulik. XVIII sajandi teisel poolel mõisnikku ei takistanud enam mingid välised asjaolud oma mõisas ette võtta ümberkorraldusi, mis temale kasuks tulid otseselt ja ka pikapeale. Kuid ühtlasi puudusid nüüd ka välised tõkked, mis oleksid piiri pannud ka mõisniku juhuslikele tujudele ja röövahnitsemisele ning võimutsemisele, mis aegapidi mõisnikku ennast hakkas majanduslikult ruineerima.

Eestlaste maa tuhandes mõisapiirkonnas võimutsesid ja juhtisid mõisa majanduselu igasugused pärishärrad. Nende pärishärrade hulgas ei puudunud neid, kes oma suurt meelevalda talupoegade üle käsitasid mõõdukalt ja inimlikult ja kes oma hüveolu püüdsid võimalikult ühendada oma talupojaskonna heakäekäiguga, vähemalt ei püüdnud seda teha otse talupoegade kulul. Sellistes mõisades oldi ettevaatlik talude mõisastamisega ja püüti lisatööjõudu mõisapõldudele saada rahvastiku loomuliku juurdekasvu piirides uute talude asutamise kaudu. Endiste talude koormiste tõstmisel ei mindud liiale, ikalduste puhul jäeti ära osa koormistest ja abistati ka muidu talupoegi, mille need pärast mõisale tasusid. Igal juhul peeti koormiste suhtes kindlat korda, et talupoeg neile oleks ette valmistatud ja tema oma majapidamine nende all ei kannataks. Ka maksuvõlgu ei nõutud talupojalt sisse liiga suure karmusega. Niisugustes mõisades talupojad palju ei tundnud pärisorjuse raskust, rahvas oli suhteliselt töörõõmus ja sigis hästi, tuues seega „kasu mõisnikule kui ka riigile".

Sellised mõisad olid XVIII sajandi lõpul siiski eranditeks. Meie maa mõisnikkonna suure enamiku majanduslik agressiivsus oli XVIII sajandi teisel poolel endisega võrreldes määratult kasvanud, olles põhjustatud luksuslikumatest eluviisidest või jälle pärandusvõlgadest. Eriti seal, kus peale surusid lühiajalised võlad, oli mõisnikul alati kiusatus oma majanduslikke raskusi veeretada talupoegade peale ilma kaugelenägevama majandusliku kalkulatsioonita. Suure võimukülluse juures oli mõisniku endavalitsus väga nõrgaks toeks, mis teda oleks tõkestanud kaldumast röövmajandusele oma talupoegade suhtes; liiatigi polnud meie maa mõisnikkonna kultuuriline tase kaugeltki küllalt kõrge, et nad oleksid kuigi täpsat piiri suutnud tõmmata sinna, kus lõppes ratsionaalne talupoegade ekspluateerimine ja algas röövmajandus.

Sellistes mõisades käis XVIII sajandi teisel poolel hoogus talude pillutamine ja talude koormiste tõstmine; talupojad olid alatise tugeva pressi all. Ei aidanud sellest, et taludelt nõuti nende majanduslikku kandejõudu ületavaid koormisi. Kibedal tööajal, kui talupõllud ise tahtsid harimist, käsutati sageli ootamatult terve pere mõisa — peremees ehitustööle, poeg voori, sulane kündma, tüdruk korra- või jalateole, väike poeg kütisepõletamisele, perenaine pesema, sulase naine aeda puhastama, nii et kedagi koju ei jäänud talu oma vilja hoidma karja eest ja kodu varaste eest;

rääkimata sellest, et ootamata teopäevade tõttu talu tööd rööpast välja löödi ning need hilinedes omakorda põhjustasid sagedaid ikaldusi. Ülemäära teoga koormatud talud jäid sellistele mõisadele sagedasti maksuvõlglaseks. Neidki võlgu püüdis härra suure valjusega sisse nõuda. Eesti- ja Liivimaal polnud harulduseks, et sel puhul sügiseti talu põllusaak lasti viia mõisarehtedesse, et iga 4 nädala tagant mõisnik taludes laskis läbiotsimisi teostada ning vähemagi väärtusega asju laskis võlgade katteks ära vedada. Sellistes mõisades pigistati talupoegadelt välja kõik, mis vähegi võimalik: mune, mida talupoeg loonuskohustusena mõisale pidi andma, sunniti teda näit. jõuludeks linna turule viima, käsuga iga muna eest mõisa tuua 1 kopikas. Ka mõisaprodukte sunniti talupoegi ettemääratud hinna eest turustama, ükskõik, kas ta neid müüa saab või mitte.

Arusaadavalt niisuguse kohtlemise puhul talupojad vaesusid kiiresti. Nende varanduseks jäid väga sageli ainult kõige hädapärasemad tööriistad ja veoloomad, mida tarvis läks teokoormiste täitmiseks ja oma põldude harimiseks. Väiksemgi õnnetus, loomataud või hobuse nõrkemine mõisateol lõi niisuguses olukorras talumehe majapidamise segamini. Ei saanud ta seetõttu mõisategu korralikult täita, siis ähvardas teda talust väljatõstmine ja lõplik majanduslik kokkuvarisemine.

Talurahva vaesumine oli XVIII sajandi teise poole mõisade rööpmajanduse tagajärjel üldine. Hupel ütleb, et siin ja seal tema aegu veel leidunud väheseid jõukaid talupoegi, eriti kroonuvaldades ja mõistlikkude ning pehmete pärishärrade all. Ülejäänud taludes aga võisid vanad talupojad ainult kõnelda „oma rikkustest, mis neil olid eelmisel sajandil".

XVIII sajandi lõpu poole läks meie maal talude mõisastamine ja talurahva uute koormistega kurnamine üha suuremasse hoogu. Mõisahärrad harjusid oma suurekskasvanud võimuga ning käsitsesid seda üha hoolimatumalt.

Esialgu seeläbi mõisade sissetulekud tõusid õige tunduvalt. Kuid õige pea ühes talurahva vaesumisega hakkasid avalduma ka pärisorjuse süsteemi negatiivsed nähtused. Eeskätt hakkas ilmnema õige ähvardaval kujul talurahva töörõõmu ja tööviljakuse langus. Talurahvas oli kõigest pärisorjusaegsest tülpimusest hoolimata erksalt teadlik selles, mis temale kasulik on või mitte. Et mõisnik maksude ja teoorjuse kaudu endale võtab osa talu saagist, see tekitas kibedust, kuid sellega lepiti kui paratamatusega, kui talu valdus peremehele enamvähem oli kindlustatud ja kui talupidamine end seevõrra tasus, et peremees seega endale majanduslikult ja sotsiaalselt võis kindlustada mõnevõrragi parema seisukoha kui oli ülejäänud mõisa-pärisorjadel, teosulaseil ja vabadikel.

Kuid niisama mõisnikule töötada ja mõisa orjata, ilma et ise saaks oma töövilja maitseda, seda ei tahtnud ükski eesti talupoeg. Ja kus olud kujunesid niisuguseks, et talurahval ei olnud enam näilistki kindlust selle kohta, et ta oma talu valdusse edasi jääb ja et temale iga päev kaela ei veeretata uusi koormisi, seal muidugi kadus isu

töötada, talu paremale järjele viia, või samalgi tasemel hoida kui seni. Majanduslikult kaitseta talupoegi haaras tuimus, ükskõiksus ja passiivsus oma töö vastu. Talupoegade loomulik majanduslik egoism ei saanud avalduda, sellega koos kadus ka tööröõm ja majanduslik aktiivsus. Ime küll, et kõige selle tagajärjel talud varsti hakkasid maha käima, et nad peatselt mõisalegi ei jõudnud endisel määral maksta makse ja teha teopäevi. Siitkaudu hakkas end mõisalegi tunda andma talurahva vähene tööröõm, mida põhjustas majanduslik lootusetus. Sellele aga lisandus ka talumeeste viha, kius ja jonn mõisa vastu, mis selle viletsuse põhjustanud, ja mida püüti kahjustada ka sihilikult ja teadlikult.

Hupelil on seepärast tuline õigus, kui ta hoiatab mõisnikke nende enda huvides ette võtmast mõisastamisi: „Paistab, et need talupojad jõuavad kõige paremini edasi, ning on selle peale kasulikult uhked, kes pika aastaterea jooksul on olnud sama talu valduses, ning selle oma esiisadelt pärinud. Meeldiv pettekujutlus, et maa on teataval määral tema pärisomand, elustab tema hoolt: see pärishärra talitab targalt, kes iseendale kohustuse peale paneb iialgi mitte, või ainult äärmise häda korral talupoega talust välja tõsta, kõige vähem veel talupoja enda tahtmise vastu; üks ainus juhus hirmutab terves ümbruses virgad ära: mis peaks neid ergutama (talu) parandamisele mõtlema, kui nad iga päev kartma peavad, et mõis või mõni teine peremees oodatud kasud endale saab?“

Sama tagajärg oli ka liigsetel koormistel. Mõisades, kus talude koormised väga suured, või kus talu tulude parandamisele järgnes otsekohe koormiste kõrgendamine, muutusid talupojad samutigi loiuks ja ükskõikseks oma talu vastu. Seal, kus talude koormised aeti ülemäära suureks, kadus talupojal üldse huvi talu edasi pidada. Sellistes mõisades leidus alati hulk tühje talusid; need talud olid seniste peremeeste käest ära läinud kas peremeeste majandusliku laostumise tõttu, või jälle peremeeste vabal tahtel. Kui talu ennast küllalt ei tasunud, oli parem juba elada viletsat, kuid muretumat vabadikuelu, milleks „laisal eestlasel niikuinii on kalduvus“; „ta leiab kergesti natuke kõlblikku maad metsades ja töötab ainult siis, kui see temale meeldib või kui nälg teda selleks sunnib“. Esines koguni, et peremehed ise oma taluhooned põlema pistsid, et seega talupidamisest vabaneda ning pääseda kergemale vabadikuelule.

Mõisades, kus liigsete ja ebasüstemaatiliste koormiste läbi laostus või vabanes palju talusid, polnud sugugi kerge uusi peremehi leida. Peremeest sundida vastu tema tahtmist talu pidama ei pea Hupel mõisnikule üldiselt otstarbekaks, sest et talupoeg siis kaldub ära pagema või jääb muidu hooletuks. Mõisades, kus käisid mõisastamised ja kus koormised olid kõrgeks aetud, talupojad niikuinii muutusid talupidamisel hooletuks ja tõrksaks. Iga väiksem õnnetus või ikaldus lõi siis sellise vaesunud talupoja majapidamise rööpast välja. Eriti halvematel saagiaastatel talu ei tulnud enam omaga välja. Leib lõppes talus juba kevadel ning peremehel tuli minna mõisa laenama toit- kui ka seemevilja. Ka seal, kus vaesunud talupojalt loota polnud võla tagasisaamist, ei

A. Roslini maal.

Gustav III, Rootsi kuningas (1771—1792),
kes plaanitses Eesti- ja Liivimaa tagasivõitmist Rootsile.

pääsenud mõisnikud mööda sel teel talupoegade abistamisest. Uusi peremehi taludesse saada oli raske, vanu pidi seal kuidagi viisi alles hoidma, et talu püsiks töövõimsana ning oleks suuteline mõisapõldudele saatma teolisi ja elusat ning elutut inventari. Mõisades, kus röövmajapidamine oli edenenud, kujunes talupoegade abistamine kevadeti varsti päriselt süsteemiks.

1774. a. võis Hupel öelda: „Veel söövad neist (s. t. talupoegadest) paljud oma leiba; aga mõned seisavad juba märtsikuul, või koguni varemini ootavate kätega mõisaaida ees... Suvivilja seemne, odrad ja kaerad paljud saavad ainult mõisaaidast." Eestimaa kohta on teada, et samal ajal talupoegade abistamise tarve oli väga üldine. Sajandi lõpul levis see nähtus veelgi rohkem. Mõisnikud pidid seetõttu hoidma talupoegadele tagasiandmiseks õige suuri viljatagavarasid. Ka kroonu vaatas asjale nii, et koos pärisorjuse õigustega mõisnikud on kohustatud ka talupoegi häda korral abistama. Kui 1760-ndail aastail kaotati vilja väljaveokeelud, siis sellega ühenduses tehti mõisnikele kohuseks alal hoida tubli hulk vilja magasiaitades, millega talupoegi häda korral abistada.

Nii hakkas koormiste kergitamisega liiale läinud mõisades ilmnema nähtus, et mõisnik talupoegadele kevadel ja kevadtalvel pidi tagasi maksma järjest suurenevaid hulki vilja. Paljude talude peale kokku see tegi suure summa välja ja muutus mõisnikule järjest ebamugavamaks. Kus korra talupojad häda sunnil olid tee leidnud mõisa toetuse juurde, sealt polnud neid enam kerge ära võõrutada ka siis, kui koormisi jälle järk-järgult alandati. Sest mõisast toetust saama harjunud talupojad püüdsid niipalju kui võimalik vihatud mõisniku seljal liugu lasta. Talupoja majandusliku abitusega seltsisid kius ja jonn, mis neil sajandite jooksul kogunenud mõisa vastu. Sügisel, kui uudsevili käes, elati nii raiskavalt kui kitsad võimalused seda lubasid. Kevadel mindi aga mõisa toetuslaenu saama, mille tagasisaamiseks mõisal oli vähe lootusi. Talupojad jätsid talutööd lohakile, ja see, mis mõisnik kord oli koormiste kõrgendamisega kätte saanud, tuli tal pärast toit- ja seemevilja näol talupoegadele mitmekordselt tagasi maksta. Rääkimata veel sellest, et „liiderlikuks" muutunud talupoegade käes ka talud korrast ära läksid ning järjest väiksemat saaki hakkasid andma.

On arusaadav, et mõisnikud siis igapidi püüdsid teid leida, kuidas sellele talupoegade instinktiivsele sabotaažile piiri panna, mis mõisamajanduse seisukohalt paistis ääretu korruptsioonina. Nägime juba ülal, kuidas mõisnikud võlgade katteks lasksid mõisa vedada taluväljade lõikuse ja taludes korraldasid korduvaid läbiotsimisi. XVIII sajandi lõpul mindi veelgi kaugemale: keelati ära mõisnikel teise mõisa talupoegadelt osta vilja, et seega kõrvaldada peamist võimalust, et talupoeg sügisel oma saagi rahaks teeb ja kevadel mõisa vilja laenama ilmub.

Kuid niisugune võimukäsitsemine ei elustanud talupoegade majandusliku aktiivsust, millest loomulikkudes oludes kaunis suur osa oleks läinud mõisniku majandusliku vesiratta käimapanekuks. Järsud vahendid veelgi suurendasid talurahva jonnakat passiivsust. Nii tuli, et mõisades, kus mõisniku võimukäsitsemine võttis äärmise kuju, kus olid eriti vaesed või „liiderlikud" talupojad, võis peremeheks sõna tõsises mõttes nimetada

mõisahärrat üksi. „Kõik taluperemehed külades on tema sulased, neile kätteantud maa nende palk. Härra ei pea hoolt kandma mitte ainult oma mõisamajapidamise, vaid ka talupoegade oma eest. Kui ta tahab oma mõisa alles hoida ja tööd jätkata, peab ta neile andma tarvilikud veoloomad ja tööriistad. Ta peab vaatama selle järele, et nad oma põlde korralikult harivad ja seemendavad; tal tuleb neile laenata seemet ja leiba ning järele valvata, et nad saadud seemet ära ei müü ega söö."

See oli mõisnikkude võimuliialduse loomulik tagajärg. Mida rohkem mõisnikud hankisid endile õigusi talupoegade üle ja neid tegelikult kasustama hakkasid, et kõrvaldada aeg-ajalt tekkivaid raskusi mõisamajapidamises, seda suuremaks kasvas ka talupoegade passiivsus, kuni mõisnik oma võimu nii suureks ajas, et ta isiklikult kõik mõisapiirkonna majanduslikud mured enda peale pidi võtma, millega tal muidugi võimatu oli hakkama saada.

Mõisnikul, kes oli jäänud oma mõisapiirkonna ainukeseks peremeheks, oli õige suuri raskusi käest ära läinud talupojaskonnaga. Vihatud mõisnikule eestlased näitasid endid sellest küljest, mis mõisnikele oli kõige ebamugavam ja mida seetõttu omal ajal sealtpoolt võidi kirjeldada eestlase rahvusiseloomuna. Hupel kirjeldab eestlasi kavalatena, võltsidena, tülinorijatena, tõrksatena, kättemaksuhimulistena, ninatarkadena, kahjurõõmsatena eriti sakslaste vastu, ebaviisakatena, kuna nad harva tahavad võtta mütsi peast. Eelkõige on aga eestlaste kohta levinud vaade, et nad on laisad ja pillajad. Nende iseloomukülgedega, mis olid arenenud pärisorjuse oludes mõisnikuga käitudes nagu rahva sekundaarseks vaistuks, pidasid mõisnikud asjata võitlust, olgugi et nad talurahva „liiderlikkusest" püüdsid üle saada süstemaatilise ranguse ja kõvade karistustega, nagu neid paljud Eesti- ja Liivimaa aadlikud olid tundma õppinud Vene sõjaväes.

Peksupäevad mõisades muutusid pärisorjuse ajal üha sagedamaks. Tihti oli nende eesmärgiks talurahva tõrksuse mahasurumine, ja püüd talupidamises ükskõikseks muutunud talupoegi tööle „ergutada". Kui see ei aidanud, siis mõisnik võis talupoegi oma äranägemise järgi saata aastaks või rohkem Riiga või mujale sunnitööle, kus neid kasustati kindluste ehitamisel. Piiramata meelevald kodukari alal ei seadnud mingeid takistusi ette ka mõisnikkude siin ja seal ilmnevatele sadistlikkudele kalduvustele. Merkel jutustab näit. ühest Liivimaa mõisast, kuidas seal üks 13-aastane teotüdruk on toime tulnud mõningate väiksemate eksimustega, muu seas ka halvasti kedranud. „Selle eest härrased mässisid ta sõrme ümber takke, pistes need põlema. Muidugi ei saanud vaene tüdruk põlenud sõrmedega paremini kedrata. Seepärast peksti teda iga päev veriseks vitstega, mis olid leotatud soolvees, et nad valusamini ihhu tungiksid; ta pandi kinni külma keldrisse, pidi mitu päeva järjest nälgima; ja ta pandi seisma..., seoti ta käsipidi seina külge, anti talle ühte kätte võid ja teise leiba ning lasti teda pealt vaadata, kuidas teised sõid. Mõisniku tütar, 12-aastane kreatuur, pani tangid ja nõelad hõõguma ning näppis ja torkas sellega verist tapaohvrit. Lõpuks jooksis laps ära ja suri mõnisada sammu mõisast." „Härra von. P. türanniseeris nii hirmsasti oma talupoegade hulgas, et 5 inimest

seejuures oma elu kaotasid. Ühed neist surid nimelt karistuste tagajärjel, teised tapsid endid ise karistuste kartusel. Kuuendat laskis ta ebaviisakate sõnade pärast, mida see inimene olevat väljendanud, mida see aga kindlasti eitas, omas toas tund aega peksta, pildus teda siis kõrvahoopidega ühest toanurgast teise ning tõukas ta lõpuks nii tugevasti vastu üht kappi, et ta pealuu lõhki läks."

Niisuguseid juhtumeid, kus mõisnikud oma piiramata kodukariõigust olgu äkilise meele, kättemaksuhimu või sadistlikkude kalduvuste tagajärjel kuritarvitasid, on veel palju. Fr. von Sievers võis rüütelkonna ametliku esindajana 1803. a. maapäeval loendada rea sääraseid juhtumeid, mis temale talupojakaebuste tõttu teatavaks said: „Üks talunaine uputas enese koos alaealise lapsega, et pääseda korduvatest karistustest; talupojast vallakohtunik anti nekrutiks ühe talupojakaebuse toetamise pärast; teine eelistas end maha lasta; üks mõisateenija heitis hinge oma pärishärra jala- ja kantsikuhoopide all; viinapõletajat, kes 9 aastat laitmatult oma tööd oli teinud, karistati 3 korda järjest vitstega, mille järel ta varandus konfiskeeriti ja ta ise talust välja aeti, kuigi ta hoone ehitamiseks oli ostnud 200 rubla eest palke. Kolmepäevase karistuse tõttu heitis üks mees hinge selle järel, kui teda vaheldumisi peksti mitmetele vermeis kehaosadele, mis üle valati soolveega, ja kui teda uuesti piitsutatult lukustati palavasse rehte, kus ta haavad hakkasid mädanema. Tema lesele, 5 alaealise lapse emale, määrati kohtu poolt veel 50 rubla trahvi. Vaene naine, kes end heitis oma minestanud mehe peale, et ära hoida piitsahoope, sai nii kaua peksta, kuni ta oma väljaheited pidi alla neelama."

Mõisa tagantsundimine, oli see kuitahes tugev ja süstemaatiline, ei suutnud asendada talupoegade loomulikku tööröömu. Mõisades, kus talupoegade majandusliku kurnamisega oli mindud liiale, hakkasid mõisa reaaltulud õige kiiresti vähenema. Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandi lõpul, nagu nägime, oli väga mitmesuguseid pärishärrasid, kellest ühed oma talupoegi kohtlesid paremini, teised halvemini. Üldiselt aga, mida vanemaks sai pärisorjus, seda suuremaks läks mõisade arv, mis kaldusid röövmajandusse ja selle äärmusse. Raskused, mida pärisorjus tõi talupoegade ellu ja mis siis kajastusid ka mõisamajapidamises, kasvasid ülemaaliselt õige kiires tempos. Nii nagu ülemaaliselt kasvas ka üks kriisinähtustest — rahvaarvu juurdekasvu seismajäämine.

Pärisorjus, mil mõisniku võim oli kasvanud haritipule, ähvardas seega mõisamajapidamisigi viia raskesse kriisi. Mõisa, mille majapidamine oli läinud sassi ja mille talupojaskonda kord oli haaranud loomusunnilise tõrksa passiivsuse vaim — ehk „liiderlikkus", nagu seda nimetasid mõisnikud —, oli raske endisse seisukorda tagasi viia. See nõudis mõisnikelt suuri kapitalikulutusi, mida kuskilt ei olnud võtta. Sest hoolimata mõnevõrra tõusnud sissetulekutest suuremal osal eesti ala mõisadel lasusid endiselt edasi rasked võlad. Need

võlad tegid mõisade seisukohalt pärisorjuse kriisi kaugelt kardetavamaks kui ta muidu oleks olnud. Niipea kui mõisa rahalisedki tulud oleksid hakanud langema koos reaalsete tuludega, nagu see XVIII sajandi kolmandal veerandil ilmnema hakkas, oleks suures enamikus meie maa mõisades varsti puudus kätte tulnud rahast, mida tarvis läks võlaprotsentide õiendamiseks. See oleks haamri alla saatnud suure osa siinsetest mõisadest, andes ühtlasi ränga hoobi, kui mitte surmahoobi saksa aadlivõimule meie maal.

Röövmajandus jõuab haripunkti soodsa hindade konjunktuuri ja viinapõletamise leviku mõjul.

Allakäimise tunnused, mis meie maa mõisamajapidamistes ilmsiks hakkasid tulema koos pärisorjuse ja röövmajanduse süvenemisega, oleksid mõisnikele teravamini silma torganud ja neid ka ettevaatusele manitsenud, kui mitte vahele poleks tulnud teisi nähtusi, mis neid sümptomeid esialgu takistasid täie selgusega ilmnemast, ja mis mõisnikud nende vastu ükskõikseks tegid, kui nad ilmnesidki.

Nendeks meie mõisatulunduse arengut XVIII sajandi lõpul tähtsalt mõjustavateks välisteks teguriteks oli teraviljahindade kiire ja pidev tõus ning soodsa turu avanemine meie maa mõisades aetavale piiritusele.

Meie mõisade tähtsama müügiartikli, vilja, hindade järsk tõus algas umbes 1780. a., olenedes maailmaturu soodsatest konjunktuuridest ja osalt ka Vene raha kursilangusest. Koos viljahindade tõusuga (vt. tab. lk. 1367) kasvasid kiiresti ka mõisade rahalised sissetulekud, ega lasknud siis ka mõisnikel tunda neid kahjusid, mis muidu paratamatult endaga kaasa oleks toonud pärisorjusaegne sisekriis.

Veel rohkem mõjus selles suunas piirituseajamise laiem levimine Eesti- ja Liivimaa mõisades. Viinapõletamine meie maa mõisades oli juba õige sage ka XVIII sajandi esimesel poolel. Kuid alles kiiresti kasvava Peterburi turu avanemine Baltimaade viinale ja seal makstav hea hind andsid viinapõletamisele meie maal õige hoo XVIII sajandi viimasel veerandil.

Viinahinnad püsisid õige kõrgetena: 6 vakast rukkist, mis maksid 9 rubla, saadi pang viina, millest kroonu (1794. a.) maksis 18 rubla. Kroonuhanked kujunesid niisugustes oludes hõbedavihmaks, mis sadas mõisadesse üle Eesti- ja Liivimaa. Viina tootmine ei läinud ju mõisnikule õieti midagi maksma. Peale mõne katla muretsemise ei nõudnud sel ajal veel väga primitiivne viinatootmisviis mingeid kapitalimahutusi. Primitiivne viinapõletamine nõudis küll määratul hulgal küttepuid. Koguni sel määral, et koos viinapõletamisega raiuti maha suured metsad. Kuid metsa ei peetud sel ajal õieti mingiks varanduseks. Tööjõud viinapõletamiseks ja sellega

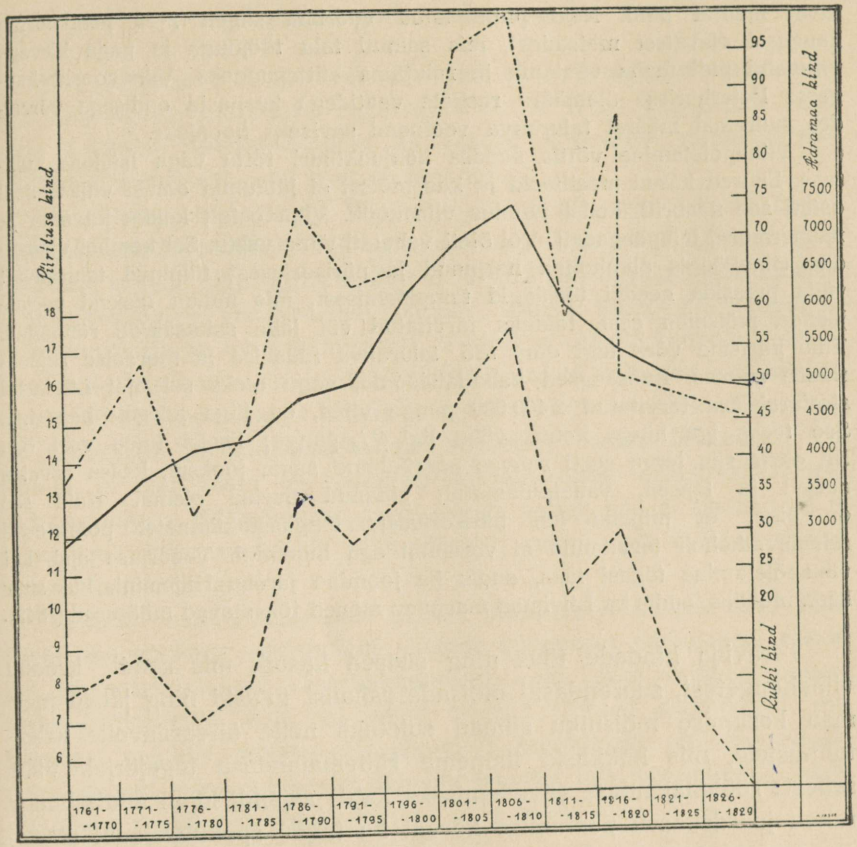

Viina, adramaade ja viljahindade liikumine XVIII saj. lõpul ja XIX saj. alguses. Hinnad hõberublades.
Köstneri ja Hagemeisteri järgi.

ühenduses olevateks töödeks saadi samuti jumalamuidu. Need tööd lihtsalt veeretati talupoegade kaela lisaks senistele suurtele koormistele.

Ainult vähestes mõisades peeti erilisi viinapõletajaid. Enamasti selle töö pidid sooritama talupojad. Peremehi sunniti kordamööda, kaasa võttes sulast ja tüdrukut, ilmuma viinakööki, sageli nädalapäeviks. Siin tuli neil sooritada kõik viinapõletamiseks tarvilikud tööd, tõmmata kaevust vett, kütta katelt jne. Mõnikord sunniti peremeest koguni külast otsima vajalikku pärmi. Töös teadagi oskamatult peremehelt nõuti, et ta kätteantud viljast kindla normi piiritust välja ajaks. Ei andnud vili kas peremehe oskamatuse tõttu või mõnel muul põhjusel normi välja, siis sageli koheldi teda vargana. Ta sai siis peksta ja pidi puuduva osa viinast kõrtsihinna järgi omast taskust tasuma.

Kõigele lisaks, ka seal, kus ametis olid erilised viinapõletajad, tõi see tööstusharu taludele suuri lisakoormisi. Viinapõletamine neelas kohu-

taval määral puid. Neid pidid talud voorima sageli 2—3 penikoorma kaugusel olevatest metsadest, mis samuti talu tööjõuga ja palja kirvega varemini pidi maha võetama ja raiutama küttepuudeks. Viinavoorid kaugesse Peterburisse ülemäära raskete vaatidega kurnasid endisega võrreldes suuremal määral talurahva veoloomi suviseks hooajaks.

Viinapõletamine võttis soodsa konjunktuuri tõttu väga laialdase ulatuse. Suured kasud meelitasid ja kus mõisal ei jätkunud omast viljast, seal osteti see naabrilt, kellel puudus viinaköök. Vilja osteti kokku ka oma ja naabermõisa talupoegadelt. Või õieti vahetati viina vastu. Sel kombel võimaldus viinaköögis alkoholiga harjunud ja pärisorjusest tülpinud talurahvalt välja pressida needki ülejäägid talupidamisest, mis muidu oleksid varjule jäänud mõisniku eest, toiduks tarvitatud või jälle sukasäärde rännanud. Tihe kõrtside võrk tegi oma töö talurahva füüsilise ja moraalse ruineerimise suunas. Kaasaegsed kalkulatsioonid, nagu oleks sel ajal Liivimaal siseturul ära tarvitatud 2 400 000 pange viina, on liiga kõrgelt haaratud. See teeks iga hinge kohta välja ligi $4^1/_2$ pange; lisaks tuleb veel õlu. Nii oleks siis terve eesti rahvas paarikümne aasta jooksul, kaasa arvates naised ja lapsed, vahetpidamatult pidanud purjus olema. Kuid see on õige, et niipalju kui pärisorjusaja lõppaastakümnetel pole eesti rahvas alkoholi tarvitanud ei varemini ega hiljemini. Teoorjuse ajal, kui viinapõletamine tagasi läks, andis ka joomine järele. Hiljemini, kui suur häda möödas, andis ka Liivimaa maapäev mõned tõkestavad määrused (1842).

Teravilja hindade tõus ning suured kasud, mis saadi kroonu viinahangetest, suurendasid mõisade rahalisi tulusid ning jätsid meie maa keskmise mõisniku silmad suletuks neile ähvardavaile kriisitunnustele, mis hakkasid ilmnema röövmajanduse tagajärjel. Vähe sellest: röövmajanduse süvenemiseks XVIII sajandi lõpul andis hoogu rahva juurdekasvu peatumise kõrval ka tugev spekulatsiooni meeleolu, mis koos kiiresti tõusva konjunktuuriga haaras meie maa mõisnikkonna. Rööbiti mõisa müügisaaduste hindade tõusuga tõusis rahasse ümberarvestatult ka mõisa kapitalväärtus (vt. tab. lk. 1367): mõisad muutusid õige suurel määral spekulatsiooniobjektideks ja käisid käest kätte. Muidugi polnud mõisnikul, kes mõisa ostsid mõne aasta pärast edasimüümiseks, mingit huvi ta talupojaskonda viia paremale järjele. Röövmajandus õitses neis käest kätte minevates mõisades lopsakamalt kui kuski mujal.

Soodus üldkonjunktuur lükkas seega edasi tekkiva pärisorjuse kriisi; loomulikult ka talupoegade loomusunniline passiivne vastupanu ei andnud tõusva hindadetaseme juures tulemusi, mis muidu oleksid paratamatud. Kuid kriis ei möödunud täiesti, vaid lükkus ainult edasi. Sest soodsat hindadekonjunktuuri ei kasustanud mõisnikud mitte oma mõisavõlgade likvideerimiseks, vaid tõusuaja põhjendamatus optimismis läksid lisatulud luksuslikuks äraelamiseks ja võlgu tehti veel juurdegi.

Talupoegade rahutused.

Ent pärisorjust ei ähvardanud kriis üksnes majanduslikust küljest talupoegade suureneva passiivsuse poolt. Koos pärisorjuse tulekuga hakkame ühtlasi kuulma ka rahutu mässulise vaimu järjest suuremast levimisest eesti talupojaskonnas.

Passiivsuse, tuimuse ja tülpimuse katte all, mis mõnele pealtvaatajale paistis eestlaste rahvusiseloomuna, elas edasi igivana tung vabaduse ja oma õiguse järele. See ei jäänud tähele panemata võõrastelegi, avaldudes vahete-vahel püüdes suurte kuludega saavutada vabastamiskirja ja ärapagemisteski. Teiselt poolt oli kohalikele sakslastele hästi tuttav, et mitmed talupojad ootavad välisvaenlase tulekut maale, et siis vaenlastega liituda ja sel teel kätte maksta. „Sagedasti on härraseid ja mõisavalitsejaid armetult maha löödud... on näiteid, et nad vastu on hakanud kohtulikkudele eksekutsioonidele ja trahvidele... Kättemaksus, isegi eneste vahel, nad ei tunne piiri ja toimetavad külmavereliselt mahalöömisi, mida nad muidu peavad suurimaks kuriteoks."

Rahutu, vastuhakkamistele kalduv mässuvaim haaras eesti talupoegi üha rohkem; sedamööda, kuidas süvenesid pärisorjuse raskused, tihenesid üksikud vastuhakkamised, mida ametivõimudel polnud raske likvideerida. Ent kui maad tabasid üldised sündmused, mis talupoegi paljudel mõisaaladel ühevõrra puudutasid, siis ähvardasid need üksikud mässutulukesed ühineda leegiks, mis mõisnikkude julgeoleku juba küsitavaks võisid muuta.

Pearaharahutused Liivimaal 1784. a.

Kaunis laialdane oli talupoegade rahutustehoog 1657. aastal, „siis, kui vägi Brandenburgi läks". Ka 1765. a. talurahva kaitseseadus (vt. allpool) põhjustas Liivimaa talupojaskonnas laiaulatusliku ärevuse. Siis talurahvas tõttas õige laialt kaebusi esitama ülekohtuste koormiste vastu. Need kaebused suuremalt osalt summutati peksuga, kuid sellest hoolimata võis Liivimaa maapäev veel 1777. a. konstateerida talupoegade hulgas suuresti kasvanud „sõnakuulmatuse vaimu ja kahjulikku vabadustungi, mida tulevat väevõimuga maha suruda, karistades rängasti (kindralkubernerile) kirjalikke kaebusi esitavaid talupoegi ja nende kaebekirjade koostajaid".

„Sõnakuulmatuse vaim ja kahjulik tung vabaduse järele" puhkes Liivimaa talupojaskonnas üldiselt valla 1784. a. Tõukeks, mis rahulolematuse tegi üldiseks ja nüüd enam nii kergesti end summutada ei lasknud, oli uue riigimaksu — pearaha sisseseadmine (vt. allpool). Pearaha pidid talupojad keeruliste mahaarvamiste järgi maksma

endise majutusmaksu kõrval. Mõisnikkude poolt sooritatud väljaarvestuste vastu tekkis Liivimaa talupojaskonnas äärmine umbusk, milleks mitmel pool lisapõhjust andis asjaolu, et mõisnikud kasustasid pearaha ettekäändena selleks, et talupoegade koormisi üldse kõrgendada.

See ajas Liivimaa talupojad, eestlased ja lätlased, ärevile. Talupojad tõttasid hulgana Riiga mõisnikkude peale esitama kaebusi ja nõudma, et nad pearaha võiksid maksta ilma mõisnikkude vahetalituseta otse kubermangu renteisse. Ärevas meeleolus levisid jutud ja arvamused, et nüüd pearaha sisseseadmise järel ei olegi enam vaja sooritada mõisategu ja koormisi ning et talupojad nüüd kõik on muutunud kroonutalupoegadeks.

Talupoegadel hakkas tekkima kokkupõrkeid mõisaametnikkudega. Olustveres toimunud „talupoja kaklus" andis tükiks ajaks juurdlusmaterjali ametivõimudele. Sõmerpalus Packla Miku poeg Samuel, Kalla Peetri p. Samuel ja Vanesse Mihkli poeg Jaan peksid läbi kohaliku valitseja. Ka mujal oli seisund ähvardav.

Liivimaa kindralkuberner G. Browne nõudis keisrinnalt tungivalt sõjaväelist abi. „Iga tund saan ma uusi teateid mässu lahtipuhkemise lähenemise üle. Liivimaa mõisades on kõik segaduses. Riigi- ja eratalupoeg keeldub juba kohtunikkude sõna kuulmast. Kohtunikud tahavad tõrkujaid vastutusele võtta, kuid need vastuhakkajad (Rebellen) ei ilmu enam kohtusse. Keegi ei taha töötada ja paljud kroonu ja eramõisade põllud jäävad väetamata ja harimata. Peale selle kardavad aadlikud, et neid kogu perekondadega ära põletatakse mõisahäärberites." Mõni päev hiljemini kurdab G. Browne uues kirjas keisrinnale, et rahutused terves kubermangus on nii üldised, et ta peaaegu ühtegi mõisa ei tunne, mis neist vaba oleks. Veel kord palub ta sõjavägede appisaatmist.

„Ma olen küll Pihkva karabinjeeride rügemendi kahe eskadroniga mõlemat läti kreisi 3 nädalat tapmisest ja põletamisest ära hoidnud... Nüüd ma näen, et enam ei aita ükski nimeline ukaas, vaid ma pean nende vastu üles astuma täie ranguse ja raske trahviga, niipea kui rügemendid pärale jõuavad. Sõjavägede tulekut ma veel ei näe, püüan aga 24. maini viibida siin (Smiltenis). Siis aga ei jää mul muud kui Riiga tagasi tõmbuda ja oma elu eest hoolt kanda, jättes maa koos aadli ja ametnikkudega mässulise pööbli heaksarvamise ja tapmise kätte. Väikesi kreisilinnu nad ähvardavad rünnata ja ära põletada, ka nende elanikke maha tappa, kui need nendega ei ühine. Pihkva karabinjeeride rügemendist ei aita kõigi õnnetuste ärahoidmiseks, mida on karta."

Võib-olla Browne'i appihüüd on maalitud mõnevõrra tumedamate värvidega, kui just õige. Kuid ta iseloomustab väga õieti seda hirmu, mis Liivimaal tunti äreva talurahva eest. Mälestised hiljuti Venemaal toimunud Pugatševi mässust polnud selleks ajaks päriselt vaibunud. Ning talupojad, kes kedagi ellu ei lubanud jätta nende hulgast, kes kannavad „kingi ja nööpe", polnud ähvardustega ihnsad.

Mai lõpul saabus Browne'ile appi kolm jalaväe polku ja Kaasani kürassiiride rügement. Sõjaväed majutati maale laiali. Algasid mässuliste

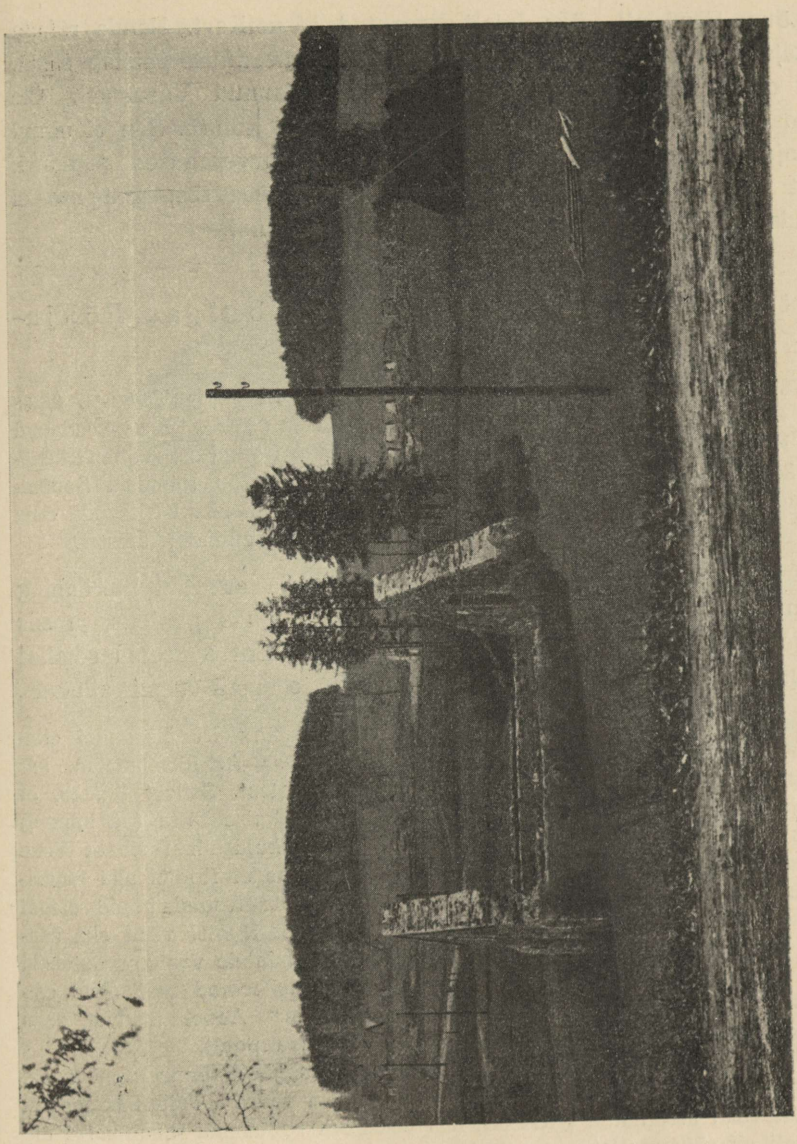

Vaade Karula mõisa juurest kahele kingule, millega rahvatraditsioon seob mitmesuguseid nälja- ja sõjaaja pärimusi.

juhtide ülesotsimine, talupoegade ülekuulamine ja peksmine. Kohati, nagu Karulas ja Räpinas, oli sõjaväevõimudele vastuhakkamisi. Karulas püüdsid talupojad vabastada vahistatud kaasvendi. Räpinas arenes asi koguni lahinguks, kus surma sai 5 talupoega ja 4 sõdurit. Ka need vastuhakkamised lämmatati peksuga ja muu karistusega. Palju talupoegi pages karistuse kartusel maalt välja. Sügiseks oli maa rahustatud ja jälle viidud vaikivasse olekusse. Vahepeal rahvakogunemiste ärahoidmiseks ärakeelatud laatu hakati jällegi pidama, samuti avati uuesti kraamikauplused ja kõrtsid.

Lõuna-Eesti oli väga laialt haaratud liikumisest. Nende ridade kirjutajale O. Liivi poolt kasustada antud nimestikust paistab siiski, nagu oleks liikumine kõige ägedamaks paisunud Võrumaal. Üle Liivimaa piiri Eestimaale levis liikumine ainult kohati. Siin ei olnud ju majutusmaksu, ega seetõttu ka pearaha arvutamises segadusi. Ainult mõned Läänemaa kogukonnad läksid ärevaks. Ent see ei tähenda, et Põhja-Eestis oleks puudunud süüteainet.

Rootsi sõda. Ärevus talurahva hulgas Põhja-Eestis.

1788. a., kasustades aega, kus Katariina II oli sõjas Türgiga, algas Rootsi kuningas Gustav III sõda Venemaaga. Gustav III, olles keskendanud võimu Rootsis enda kätte, tahtis uuesti jalule seada Rootsi suurvõimu Läänemere ääres. Sõjalised operatsioonid aastatel 1788—1790 toimusid Soome-Vene piiril ja Soome lahel. Kui ilmnes, et Rootsi väed siiski ei suuda oma ülesannetega hakkama saada, tehti 1790. a. rahu endistel alustel.

Meie maad see sõda puudutas vähe, välja arvatud merilahing Tallinna all, kus Rootsi laevastik osutus kaotajaks pooleks, ja siis veel rootslaste lühiajaline dessant Paldiskisse. Ent suurema sõjalise edu puhul rootslased ehk oleksid katsunud meie maad uuesti vallutada.

Enne sõja lahtipuhkemist viibis Baltimail Gustav III ülesandel siinseid meeleolusid selgitamas Soomest pärit ohvitser A. Ehrenström, kes kuningale saatis ilmeka ülevaate siinsetest olusuhetest. Sellest ilmneb, et Eesti- ja Liivimaa aadli hulgas asehalduse sisseseadmise tõttu (vt. allpool) valitses küll tugev meelepaha Katariina II vastu, kuid ühist rinnet Vene valitsuse vastu polevat siiski oodata. Eriti kartvat aadel Rootsi alla tagasiminemist talupoegade pärast. Talupoegade kalduvus Rootsi poole olevat üldtuntud: „Ka kõige kaugema väljavaate korral, et Rootsi väed siia saabuvad, hakkavat kahtlemata kõik talupojad oma rõhujatele vastu ja astuksid Rootsi lippude alla; kindlasti langeksid kõvasüdamelisemad mõisnikud esimestena talupoegade viha ja kättemaksu ohvriks." Aadel teadvat seda väga hästi ja otsivat seepärast oma õnne Venemaa poolt.

Sõja lahti puhkedes tuligi talupoegade ja isegi Tallinna eesti soost „pööbli" juures sel puhul avalikuks „kõige ilmsem rõõm". Tallinnas saadeti sel puhul välja invaliidide patrullid, kes eelseisva rootslaste maabumise üle liiga avalikult rõõmutsejaile jagasid hoope. Talurahva hulgas loodi rahulikum meeleolu sellega, et käsk anti kortereid valmis panna suurema arvu sõjavägede jaoks. Järk-järgult hakkas neid tulemagi seni sõjavägedest kaunis lagedasse provintsi.

Kõigest hoolimata esines talupoegade seas ärevust ja ka teotegemisest kõrvalekaldumisi. Pastoreid kästi talupoegi omalt poolt mõjustada, et need end mitte ei annaks „kõige kurjema vaenlase, nälja, võimusesse", sest tuli ette rohkesti põllutöö hooletusse jätmist kõige kibedamal töö-hooajal. Vaivara mehed kogunesid relvastatult ja ähvardasid maha lasta

postiljone, mistõttu nende rahustamiseks koha peale saadeti ka sõjaväeosa. Kubermanguvalitsuselt väljus käsk talupoegade käest ära korjata püssid ja laskemoon.

Suuremaid raskusi oli valitsusvõimudel talupoegade hulgalise ärapõgenemisega. Viimased olid nüüd sõja tõttu kindlad, et neid Soomes meeleldi vastu võetakse ja et nad juba merel saavad jälgimise eest kaitset Rootsi sõjalaevade poolt. Põgeneti massiliselt, ühinedes suurema julge-

Katariina ja Gustav III jutlemas Rootsi kuninga külaskäigu ajal Peterburis. C. Hoyeri miniatuur.

oleku jaoks suurteks salkadeks. Rasked karistusähvardused ning käsk rannarahvale kõiki paate rannale tõmmata ei aidanud palju.

Teataval määral tõkestus põgenemine sõja lõpu poole, kui rannikule pandi sõjaväepatrullid. Kuid põgenemine oli enne seda omandanud siiski seevõrra laia ulatuse, et Katariina II ise tarvilikuks pidas kindralkuberneri kaudu Eestimaa mõisnikke manitseda lasta, et nad ometigi aru saaksid, „missugust kahju neile endile võib tuua talupoegade rõhumine, ja kui hädatarvilik see on, neid mitte nii kaugele minna lasta, et nad vaenlikkudele maadele põgenevad".

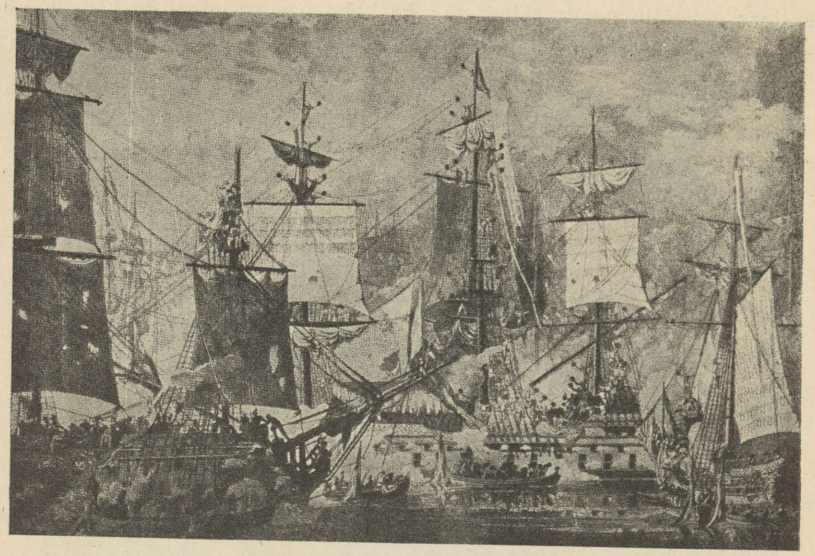

Desprez' maal.
Merelahing Soome lahes Suursaare juures 17. juulil 1788 Vene ja Rootsi laevastiku vahel. Lahing lõppes kummagi poole otsustava ülekaaluta.

Ärevus, aktiivsed vastuhakkamised ja rahutused, mida eesti talupojaskond ilmutas XVIII sajandi teisel poolel, otseselt mingeid tagajärgi ei andnud. Kuid kaudselt oli neil rahutustel siiski määratu suur mõju eesti rahva saatuse kujunemisele paremuse suunas.

Pärisorjuse süsteem, mis meie rahvast nii raskesti rõhus, oli iseenesest kõdunema hakanud talurahva töörõõmu jätkuva languse ning loomusunnilise passiivse vastupanu tagajärjel. Kuid sellega kaasas käiv suurenev talupoegade eluviletsus ei andnud end mõisa müügisaaduste soodsa hinnakonjunktuuri juures veel kuigi palju mõisamajapidamises tunda. Mõisnikkude eneste poolt polnud seetõttu oodata mingeid uuendusi talurahva kasuks. Ent oli veel üks võimutegur, mis talurahva seisundi parandamiseks mõjuvalt võis kaasa rääkida, nimelt Vene keskvalitsus. Ja selle, Katariina II päevist saadik reformihuvilise keskvalitsuse tähelepanu pidevaks köitmiseks siinsetele agraarolukordadele etendasid talurahva rahutused otsustavat osa.

LX. Talupojakultuur pärisorjuse ajal.

Kultuur ei arene väljaspool aega ega ruumi, vaid ammutab oma jõu ning ilme kaasaegseist majandusliikest ja sotsiaalseist eeldusist, eeskätt aga selle loojast — inimesest endast.

Mulje, mida tolleaegne eestlane kehaliselt kaasaegsetesse kirjeldajaisse on jätnud, pole midagi muud kui haletsust äratav: kasvult alla keskmist, kõhn ja vähese kehalise jõuga — see on harilik hinnang, mida tolleaegsed kirjeldajad eestlase kohta annavad. Hupeli tähelepanekute järgi on eriti naiste hulgas olnud palju ebaharilikult väikesi. Talupoja kehaliste võimete kohta annab sama autor järgmise hinnangu: „Ükski siinne talupoeg ei küüni oma tugevuselt saksa talupoja kõrvale — eriti mis puutub tõstmisse ja kandmisse.“ Selle väite põhjusi otsib autor kas laiskusest või halvast toitlusest. Selle eest kannab aga talupoeg kirjeldaja imestuseks kahjuta igasuguseid eluraskusi, on vastupidav külmale, kuumusele ja kestvale niiskusele ning teeb oma tööd vähesele magamisele vaatamata. Haigused olevat neil haruldased, ja nende hambad tugevad ning valged „aganaleiva söömisest“.

Kuigi kaasaegsete autorite kujutused on sageli ühekülgsed ja liialt üldistatud, võib neid suurtes joontes siiski pidada tõenäosteks. Raske, monotoonne töö ühes halva toitluse ja viletsate elutingimustega, rängad kehalised karistused ja laialdaselt levinud joomine on kindlasti rahva füüsilisele selektsioonile mõjunud allakiskuvalt. Nii näib siis, et tolleaegne talupoeg on kehaliselt kohastunud enam passiivsele vastupanule väljast pealesuruvate eluraskuste vastu kui aktiivseks ja jõuliseks tegevuseks väljapoole. Veel teravamalt tuleb see passiivsuse joon nähtavale talupoja vaimuavaldusis: laiskus, tuimus, hooletus ja ühepäeva-elamise meeleolu on harilikud pahed, mida eestlasele kaasaeglaste poolt ette heidetakse. Neid pahesid on püütud tembeldada eestlaste tõulisteks loomuomadusteks, kuid üldiselt pole need siiski midagi muud kui pikaldase orjaelu kaasnähtused, elavad üksiknäited kogu tolleaegse talupoja-rahva mõtteviisist ja maailma-suhtumusest.

Et seda õieti mõista, selleks tarvitseb ainult veel kord rõhutada, et eestlane oli *pärisori* — teise inimese tõeline omand; mitte isik, vaid asi, nagu seda *Hupel* otseselt rõhutab; teda võidi vahetada, müüa ja peksta, ning mõisnik oli isegi otsustajaks tema elu ja surma üle. On loomulik, et inimene niisuguses olukorras kaotas lõpuks igasuguse *töötahte* ja *vastutustunde*, rääkimata tervest *loomisrõõmust*, mis oma kõrgemale tipule jõuab ikka ainult vaba ja täisväärtuslikul inimese juures. Et tolleaegsel eestlaselgi ei puudunud eeldusi produktiivseks tööks, kui selleks ainult oleksid olnud paremad tingimused, selle kohta on meil mitmeid näiteid. Nii näiteks rõhutavad Hupel kui ka Petri, et eestlased pole andevaene rahvas; otse vastupidi — nad hindavad eestlast taiplikuks ja heade vaimsete võimetega inimeseks.

Põhja-Eesti neiu 1776. a.

Joonis kujutab nähtavasti pidu- või pühapäevaülikonda: neiu kannab peas kõrge esiäärega pärga, millel taga ripuvad lindid; pihakatteks on lillkirjadega käised, jalas kingad. Ühevärvilise seeliku alläärt kaunistavad litrid või pärltikandid.

J. G. Georgi järgi.

Hupel imestub, kuidas nad viletsatel laevadel ilma erilise koolituseta usaldavad ette võtta pikki merireise, kuidas nad ruttu õpivad lugema, võõrkeelt rääkima ja igasugu peenkäsitööd tegema. Nende hulgas leiduvat häid kullaseppi, laevameistreid, osavaid kokki, kütte jne. Saksa meistrite käest õppivat nad peagi igasuguseid käsitöid ja võivat hiljemini nendega edukalt võistelda. Ka on toodud näiteid, et eestlased säärastes mõisades, kus neid inimlikumalt koheldi, olid palju töökamad ja hoolsamad kui seal,

kus nendega loomalikult talitati. Sarnaseid näiteid võiks tuua veel enamgi, kuid tollal üldiselt valitsevat pilti need siiski ei muuda. Tõsiasjaks jääb, et suur mass oli tõepoolest laisk, tuim ning hooletu; kuid niisama tõsi on ka see asjaolu, et inimese säärane passiivne suhtumine oma ümbrusse on jätnud oma jäljed ka rahvakultuuri.

Omas idus on loendatud ajapahed muidugi seotud mõisatööga, kuid pikapeale on see tunginud ka talusse endasse. Seetõttu märkamegi kogu orjaaegses rahvakultuuris teatavat vormidevaesust, ja lohakust ning hoolimatust eriti koduse elu korraldamisel. Tähendatud jooned on aga loomult juba languse tunnusteks — kui mitte tunnustada seisakuid kultuuri arengus. Talupoja suletud olukorra ja vaba arengu võimaluste puuduse tõttu püsib elu vanade primitiivsete vormide juures ja needki vanad pärandused labastuvad, luituvad ning saavad kuidagi argipäevse ilme: eestlase elumaja on samal arengutasemel, nagu see oli XVI ja XVII sajandil; põllundust ja karjandust arendatakse samade isaisadelt päritud harjumuste järgi, nagu seda ehk tehti juba muinasaja lõpul. Säärast vanadest vormidest kinnihoidmist näeme ka põlluharimisriistade ja muu tarbvara juures.

Põhja-Eesti naine 1776. a.

Peas lillkirjadega tanu, pihakatteks käised, kaelas mitmekordne helmekee ja rinnas kuhiksõlg. Seelikut (vrd. joon. eelm. lk.) katab eest põll.

J. G. Georgi järgi.

Rahvakunstist võime teataval määral rääkida tekstiil-ilustiste puhul, sest see oli seotud rõivastisega, selle vähesega, mida talupoeg ehk tõepoolest võis tol ajal oma isiklikuks omandiks lugeda. Kuid siitki leiame vähe päris uut; ka on rõiva kunstiline pool märgatavalt tõusma hakanud alles järgmisel sajandil, nagu teisteski talupoja käsitöödes. Nii võib kokkuvõttes öelda, et kogu rahvakultuuris valitseb

teatav ummukses olek, mille lahendavad alles järgmise sajandi muutused rahva sotsiaalses elus.

Kaasaegsed autorid märgivad talupoja umbusklikkust mõisnikkude poolt soovitatud uuenduste vastu, eriti maaharimisel. Kuid sedagi teadet tuleb võtta teatavate reservatsioonidega; tuleb pidada meeles, kui vähe balti mõisnikul endal tõepoolest uut pakkuda oli: ta elas ise samas suletud provintsialismis kui talurahvaski. Mõisniku põlluharimisest teame näiteks, et see vanemal ajal toimus talupoja õuest välja tulnud riistadega, ja et tema põldu haris talupoeg oma isaisadelt päritud oskuste kohaselt. Et asjaolu tõesti nii oli, seda tõendavad ka paljud eesti ja läti laensõnad, mida leiame balti-saksa põllumajanduslikus keeles. Eesti laenudest toodagu siin näiteks järgmised tähtsamad: aru, hakkjalg, karjakoer, karuäke, kuhi, külimitt, kütis, luht, naber, peenar, redel, regi, rehi, ruga (= heinasaad), rõuk, saad jne.

Rõivastis.

Kuigi rõivas ja ehe teatavate moeasjadena suhteliselt kergemini muudavad oma kuju ning teevad teed uutele vormidele, võime ometi siingi leida üksikuid igandeid, mis uuemate kõrval on säilitanud oma eluõiguse läbi mitme sajandi. Nii näeme XVIII sajandi lõpul (ja XIX s. alguses) uuemate vormide kõrval tarvitatavat veel niisuguseid ehteid ja rõivaosi, milledega oleme tutvunud juba XVI ja XVII sajandi käsitluses (vrd. lk. 1157 jj.); siia kuuluvad naiste rõivastisest p ä r g, l i n i k, s e e l i k v a i p (sõuke) ja ehetest r õ h u d ning r a h a d e g a k a e l a k e e d (paatrid). Kahtlemata on neid ületulnukaid eelmisest ajastust enamgi, sest nimetatud artiklid ei moodusta veel ülikonda, kuid tolleaegsed vähesõnalised allikad ei luba siin teha mingeid konkreetsemaid järeldusi. Kui meile XVIII sajandi teise poole rahvarõivastisest tekib palju mitmekesisem ja rikkalikum kujutlus võrreldes XVII sajandi lõpuga, siis langeb vähemalt osa sellest kindlasti nende täielikumate kirjeldiste arvele, mis meil XVIII sajandist on olemas. Osalt on aga kindlasti juurde tulnud ka uut — vähemalt Põhja-Eesti alal. Siia kuuluvad eeskätt meie rahvarõivale hiljemini nii tüüpiliseks kujunenud l i l l - k i r j a d e g a t a n u d ja k ä i s e d, t r i i b u l i n e s e e l i k, p o t t m ü t s ja s a r i k - ü l l. On iseloomustav, et need uuendused on alguse saanud just Põhja-Eesti rannikualalt ja saartelt, kus rahval oma elukutse tõttu (merisõit) oli enam võimalust kokku puutuda välismaailmaga, mis alati on andnud rahvaloomingule uusi eeskujusid ja värsket verd. Sedasama nähtust paneme tähele nii mitmel teiselgi alal eesti rahvakultuuri arengus.

A. W. Hupeli järgi.

Põltsamaa rahvast XVIII saj. lõpupoolelt.

Joonisel on kujutatud tolleaegne taluperekond mitmesuguses rõivastises. Tähega *a* on märgitud talunaine eestvaates; sellel on peas *linuk*, kaelas mitmekordsed helmekeed; pikk-kuue rinnalõike vahelt paistab suur kuhiksõlg ning all-äärest helmtikanditega ilustatud seeliku veer; rinna ees käel hoiab ta tüüpilise silmuskirjaga ja tuttidega ilustatud *sõba*. *b* — (vasemal, mehe kõrval) sama naine tagant, kus tuleb nähtavale linuka ilustatud saba. *c* — naine koduses ülikonnas väikese torbikukujulise tanuga. *d* — tüdruk eest ja tagant, nagu tema mõisateenistuses oli rõivastatud; peas lintidega ehitud pärg. *e* — mees täies rõivastises, *f* — teine harilikus koduses ülikonnas. Paremal on kujutatud kaht talulast. Tagaseinaks on hirsaed, sellest vasemal õlgkatusega ja kõverate unkalaudadega talumaja nurk (*g*), paremal kuhikukujuline püstkoda (*h*).

1379

Võrreldes eestlaste ja lätlaste rõivastist, annab Hupel esimeste kohta järgmise iseloomustuse: „harilik eesti rõivas on tõmmu[1], läti oma hall; mõned saared ja väikesed maa-alad, kus ka eestlased halli rõivast kannavad, moodustavad tähtsusetu erandi. Mehe kuue lõige on mõlemal rahval ühesugune: see koosneb ühest selja- ja kahest esitükist, omab pikki, kitsenevaid varrukaid ja on valmistatud karedast villasest riidest, voodrita. Suurem erinevus ilmneb naiste rõivastises: eestlannad kannavad samasuguseid kuubi kui mehed, lätlannad aga lühikest, keha järgi lõigatud kampsunit ja korralikult kurrutatud seelikut". Ka muis eesti naise rõivastise osis märgib Hupel suuremat tagasihoidlikkust ja vähem igasuguseid edvistavaid lisandusi kui läti naistel, — kui mitte arvestada igasuguseid litreid ja hõbedasi kaelaehteid, mille poolest eesti naise ülikond näib kirjeldajale eriti silma torkavat.

Niipalju üldiselt; edasises on sama autor püüdnud märkida üldjoonis eesti rõivastise kohalikke erinevusi, kui ta kirjutab: „Kuued on Tartumaal laiad nagu mantlid, alt lõhandikkudega; käised, krae ja hõlmad punase kaleviga ja nööridega ilustatud, Põltsamaa pool nööridega, sinise kaleviga ja teistes kohtades läikiva linasega; Tallinnamaal on need rohkem keha järgi tehtud ja alt volditud, Järvamaal mitmete vaskhaakidega, Tartumaal mõne haagiga, Harjumaal nööri ja väikeste omavalatud tinanööpidega. Kasukaks tarvitavad nad 7—8 lambanahka; meestel ja naistel on need peaaegu ühesugused, Tartumaal ilustatakse neid valgete, Harjumaal punaste, Järvamaal mustade nahkadega (s. t. rihmadega)."

Neile kirjeldistele lisaks olgu veel märgitud, et mehed tol ajal ning hiljeminigi on tavatsenud kanda kahte või enam kuube ülestikku seljas; talvel oli kombeks kanda kuube kasuka peal, et hoida viimast määrdumast. Paar erinevat märkust leiame ka pealisrõiva värvi kohta. Nimelt on Hupelilt eneselt teade, et mõnel pool Harjumaal on kantud valgest villasest riidest pulmarõivaid; Merkeli järgi on jõukamates nurkades hoitud pidulikeks juhtudeks alal valget villast ülekuube. Tõenäoselt on siin tegemist vanade igandnähtustega, sest valge rõivas on tuntud ka paljudel teistel rahvastel pidurüüna, millel oli tähtis koht eriti usulis-rituaalsete toimingute puhul (vrd. lk. 161).

Naise rõivastist kirjeldades on Hupel pühendanud erilist tähelepanu peakatteile ja nendega seotud kommetele. XVIII sajandi lõpult on meil (peale Kodavere) otseseid andmeid ainult pikkade juuste kandmise kohta. Neid on hoitud kas lahtiselt lehvivana või palmikutena. Pea katmises ilmneb juba selge vahe neiu ning naise vahel: esimesed käivad palja päi, ehtides omi juukseid ainult peapaela või pärjaga, teistel on aga pea katmine otse kombeliseks nõudeks. Pärga kanti just lahtiste juuste peal, see oli tehtud kas siidist või mõnest odavamast riidest, millele pidulikel juhtudel ja pühapäeviti seoti taha rippuma pikad siidilindid (vrd. pilte lk. 1376, 1377 ja tahvel XCIX d). Argiülikonna juurde kõlbas lihtsam side lõngast või

[1] S. t. musta lamba villast.

õlest või puukoorest punutud pael, mis juuste kooshoidmiseks köideti ümber pea. Erandina märgitakse Harjumaa neiusid, kes pühapäeviti on kandnud samasuguseid mütse kui naised, kuid ilma pitsideta; arvatavasti on selle mütsiga tahetud märkida pottmütsi, mis meil hiljemini on tüüpiliseks P.-Eesti naiste peakatteks.

Peale liniku, mis mitmel pool Ida-Eestis on olnud abielunaiste peakattena tarvitusel, märgitakse XVIII sajandil juba ka mitmesuguseid tanusid. Nii võib Hupeli märkustest aru saada, et Põltsamaa ümbruses kanti juba tol ajal nn. Tarvastutanule vastavat peakatet, mis ka hilis-etnograafilisel ajal (XIX saj.) on just Viljandimaale iseloomulik. See kujutab endast pikka valget rätti, mis üht otsa pidi seoti pähe, kusjuures teine ots seljale laia sabana rippuma jäi. Ka selle tanu kujunemisloolised vasted — hiljemini tuntud *linuka* ja *otsik-tanu* nimelistena — on kirjelduste järgi otsustades tol ajal juba tarvitusel (vt. tahvel XCIX-a). Eriti toredasti oli ilustatud linuka saba igasugu narmaste, kardade ja litritega, sest see kuulus pidurõivaste hulka. Argipäeval kanti aga lihtsat valgest linasest riidest kokkuõmmeldud tanu, mis tagant nööriga kokku tõmmati (tahv. XCIX-c). Millised olid selle tanu ilustised mujal, selle kohta puuduvad meil andmed, kuid Põhja-Eestis näeme seda juba XVIII sajandi teisel poolel ilustatavat lill-kirjadega, mis hiljeminigi on jäänud üheks omapärasemaks sealses tekstiilornamentikas (pilt lk. 1377).

Juba eespool on märgitud abielunaise peakatte kandmise sundust. Kuivõrra väikest osa aga kiriklik talitus talupoja oma kommete ja harjumuste kõrval abielu sõlmimiselgi etendas, seda näitavad ilmekalt mõned erijuhtumid naise peakatte (tanu) kandmise juures. Oli harilikuks kombeks, et mõrsja pulmapäeval sai naise tunnuse — tema tanutati. On aga sageli juhtunud, et kiriklik laulatus toimus mõni aeg enne pulmi, kuid vaheajal — laulatusest pulmadeni — ei kandnud naine veel mitte tanu, vaid karvamütsi. Viimane oli tunnuseks, et asjaomane polnud enam mitte tüdruk, kuid veel ka mitte tõeline naine. Järelikult oli siis abielu alguseks pulmapidu, ja mitte laulatus. Edasi jutustab Hupel, kuidas vanatüdrukud, kes hakkasid juba halliks muutuma, on õpetajalt palunud luba end tanutada lasta, et mitte näida vanatüdrukuna, vaid naisena, või et pääseda mõisa teenijaks mineku kohustusest.

Peale selle on olnud tüdrukute tanutamise üheks põhjuseks rasedaks jäämine. „Mõnigi ema või perenaine ruttab tanutamisega väiksemagi kahtluse puhul, et takistada tüdrukut oma rasedust peitmast, mida mõningad (olgu rumalusest, kartusest või häbist) teinekord teevad, siis kas salaja sünnitavad või isegi lapse tapavad, millest veel siin ja seal Liivi- ja Eestimaal kuuleb," ütleb Hupel.

Nagu eespool märgitud, kannab osa eesti naisi veel XVIII sajandi lõpul ümber puusade keeratud villast seelikvaipa, mida suvel on asendatud linasest riidest vastega. Kuid kaasaegsetest märkmetest selgub, et korralikult õmmeldud seelik oli juba üldisem. On kaunis tõenäone, et enamasti kanti tol ajal ühevärvilist seelikut ja nimelt musta, mis servati alläärest erivärvi riidega või paelaga ja kaunistati

igasugu metall-, klaas- ja helmilustistega, nagu ilmneb näit. Georgi reisukirjeldise pildil aastast 1776 (vt. lk. 1376, vrd. tahv. C).

Selle vanema seeliku kõrval on aga sajandi lõpuks Põhja-Eestis kodunenud juba ka triibuline seelik, mis meie hilisetnograafilises naiserõivastises on üheks tüüpilisemaks ülikonnaosaks. Hupel nimetab seda laadi seelikut kas *sälik* või *körsik*. Kuigi selle — meie tekstiilkunstis ja rahva maitses pööret tekitava — rõivaosa päritolu on lõplikult veel tõestamata, räägivad mitmed asjaolud siiski selle poolt, et see on siia kodunenud Soome vastava moe mõjustusel. Eeskätt räägib selle oletuse kasuks juba koht, kus ta esimesena tarvitusele ilmub — Põhja-Eesti rannik. Põhja-Eestis on esmakordselt märkimist leidnud ka teine uudne naiseülikonna osa — linasest riidest lahtine särgipiht — käised (vt. tahv. C), mida XVIII saj. teisel poolel näeme juba ilustatavat hiljemini nii tüüpiliste lillkirjadega (vt. pilt lk. 1376 ja 1377). Erilise Lõuna-Eesti rõivana on Hupel ja Petri märkinud villast, suurrätitaolist pihakatet (sõba), mis oli vist samuti lambakarva must nagu naiste ja meeste kuuedki. Hupeli teose juurde kuuluval Põltsamaa rahvarõivaste pildil kannab üks naistest kokkulapitud sõba kätel (tahv. XCIX a.). See on jällegi üks igivana ülikonna osa, mida Läänemere mail on tarvitatud muinasajal, ja mis nii Eestis kui ka Lätis on püsinud tarvitusel ka veel XIX sajandil.

Kultuuriajalooliselt huvitavaid märkmeid leiame kaasaeglasilt naiste sukkade ja kingade tarvituseletuleku kohta. Meie vanemaiks säärekatteiks on jalanartsud ja sidemed, ning jalatsiteks viisud ja parkimata nahast pastlad. Nagu selgub, polnud sukkade tarvitamine XVIII sajandi lõpul sugugi veel üldine. Nii kannavad Hupeli järgi Tartumaa naised ainult lühikesi sukki ja säärte ümber sidemeid. Sukakandmise komme oli nähtavasti ka mõnel pool mujal nii uudne, et nende peale vana pärimuse põhjal mässiti veel sidemed. Kingad kuuluvad vaadeldaval ajastul — vähemalt mandril — veel harulduste hulka: neid kantakse harva ainult pühadel ja pidupuhkudel (vt. tahv. C).

Ehete juures on peatutud pikemalt Poola ja Rootsi aja osas. Tuleb märkida ainult, et hõbekrõllidest, kettidest või klaashelmedest rahadega kaelakee kandmise komme püsib, — isegi krutsifiks kaelaehtena pole veel võõras. Rikkamate naiste hõbeehete hulk on nähtavasti olnud nii suur, et Petri seda hindab 30 rublale. Vaesemad seevastu on aga kandnud endavalatud tinarahasid ja ülehõbetatud vaskehteid.

Järgmisele sajandile nii tüüpilised rinnaehted prees ja kuhiksõlg on juba mõlemad tarvitusel. Puusaehete — rõhkude — tarvitamist märgitakse Põhja-Eestist (vt. tahv. C) ja kõrvarõngaste kandmist erandina ainult

Kodaverest. Kodavere naiste rõivastis on ka muude erinevuste poolest paelunud Hupeli tähelepanu, ja ta arvab, et siin on tegu vene kolonistide mõjuga. Pole aga võimatu, et Kodavere rõivapärimused ulatuvad oma algupäras (nagu osalt Setumaalgi) vanemate idapoolsete mõjustuste piirkonda kui seda on siinsed vene koloniad.

Meeste välimuse kohta on kaasaegseis kirjeldisis vähem iseloomustavaid märkmeid. Nägime, et nad pealisrõivana kandsid samavärvilist ja peaaegu samalõikelist pikk-kuube kui naisedki. Kuue peal on kantud kootud vööd või vaskpannaldega ilustatud rihma; viimast on kandnud eriti noormehed enne abiellumist (vt. tahv. C). Üldisemalt on kasvatatud pikki juukseid ja habet; viimast on ajanud ainult poissmehed. Petri ütleb, et eesti mehed oma pika habemega näivad juba 40-aastaselt 70-aastaste vanameestena.

Niipalju pärisorjusaegse eestlase rõivastisest kogu ulatuses. Loomulikult tingisid eri aasta-ajad ja eri olukorrad üldnormidest kõrvalekaldumisi. Tööriie oli, nagu alati, lihtsam — eriti suve ajal. Merkel ütleb, et suvel on kantud üldiselt lotendavaid linaseid rõivaid. Hupel ja Petri imestlevad eriti naiste suverõiva lihtsust; nende ainsaks rõivaks töö juures, sageli aga ka pühapäeval kirikus, olevat vööga tugevasti ümber keha köidetud linane särk, mis nende rindu ainult poolikult katvat; sellejuures ei tundvat nad vähematki häbi. Vööd kandvat nad isegi magades vööl. Petri kiidab, et eesti naised, kui nad vöö endile tugevasti ümber nöörivad ja nii rinnad välja suruvad, hästi peentena ja saledaina näivad (vrd. tahv. C). Nii oli siis vöö ka teatav iludusvahend.

Taluõu ja ehitised.

Eesti talu ehituskultuur ja majasisustis räägib kahtlemata küll kõige selgemat keelt neist raskustest ja vintsutustest, mis rahval on tulnud ajaloolise aja jooksul üle elada. Järjest ikka koomale tõmbuv majanduslikkude ja sotsiaalsete võimaluste sõõr, mis talupoega sundisid läbi ajama kõige hädavajalikumaga, pikaldaste sõdade hävitav mõju, talupoja loomisrõõmu ning edasipüüdlikkuse nüristumine, orja tuimus oma ümbruse vastu, ühes põllumehele loomuomase alalhoidlikkusega, on tegurid, mis meie elamukultuurilegi ei võinud mõjuda arendavalt, vaid otse vastupidi — pidurdavalt ja isegi allakiskuvalt.

Juba see asjaolu üksi on eesti ehituskultuurile iseloomustav küllalt, et meil on puudunud, vähemalt hilisest keskajast alates, iseseisev elamu. Nii oleme märkinud juba ühenduses Poola ja Rootsi ajaga, et eestlase elamuks oli rehetare, mida talvel tuli jagada veel koduloomadega. Sedasama peame kordama ka pärisorjuse aja kohta. Pole isegi võimatu, et pärisorjusaegse eestlase elamu oli ehk üldiselt veelgi viletsam, kuigi üksikutes kohtades on märgata teatavaid edusamme (vt. lk. 1384 Saaremaa ehitistest).

Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogudest.
Algupärandi järgi joonistanud E. Koch.

Joonis Esna mõisa kaardilt Järvamaal 1722. a.,

millel on kujutatud noormees ja neiu nähtavasti piduülikonnas. Mehel peas kirju paelaga viltkübar, seljas tumedavärviline pikk-kuub, mis võõtatud vaskedega ilustatud rihmaga; jalas põlvpüksid pikkade sukkade ja pasteldega. Neiul peas punane pärg, seljas lühikesed, all-äärest volditud valgest riidest käised ja punase paelaga veerestatud must seelik. Tähelepanu äratab mitmekordselt tugevasti ümber keha keeratud vöö ja selle küljest puusadele rippuvad vaskarva kaared. Viimastega on joonistaja tõenäoselt tahtnud kujutada vaskkette e. nn. rõhkusid, mida Järvamaa naised on kandnud veel sama sajandi lõpul. Ülikonna pidulikkust tõstavad veel raharipsega kaelakeed ja kõrgekontsalised kingad.

Kodaverest. Kodavere naiste rõivastis on ka muude erinevuste poolest paelunud Hupeli tähelepanu, ja ta arvab, et siin on tegu vene kolonistide mõjuga. Pole aga võimatu, et Kodavere rõivapärimused ulatuvad oma algupäras (nagu osalt Setumaalgi) vanemate idapoolsete mõjustuste piirkonda kui seda on siinsed vene kolooniad.

Meeste välimuse kohta on kaasaegseis kirjeldisis vähem iseloomustavaid märkmeid. Nägime, et nad pealisrõivana kandsid samavärvilist ja peaaegu samalõikelist pikk-kuube kui naisedki. Kuue peal on kantud kootud vööd või vaskpannaldega ilustatud rihma; viimast on kandnud eriti noormehed enne abiellumist (vt. tahv. C). Üldisemalt on kasvatatud pikki juukseid ja habet; viimast on ajanud ainult poissmehed. Petri ütleb, et eesti mehed oma pika habemega näivad juba 40-aastaselt 70-aastaste vanameestena.

Niipalju pärisorjusaegse eestlase rõivastisest kogu ulatuses. Loomulikult tingisid eri aasta-ajad ja eri olukorrad üldnormidest kõrvalekaldumisi. Tööriie oli, nagu alati, lihtsam — eriti suve ajal. Merkel ütleb, et suvel on kantud üldiselt lotendavaid linaseid rõivaid. Hupel ja Petri imestlevad eriti naiste suverõiva lihtsust; nende ainsaks rõivaks töö juures, sageli aga ka pühapäeval kirikus, olevat vööga tugevasti ümber keha köidetud linane särk, mis nende rindu ainult poolikult katvat; sellejuures ei tundvat nad vähematki häbi. Vööd kandvat nad isegi magades vööl. Petri kiidab, et eesti naised, kui nad vöö endile tugevasti ümber nöörivad ja nii rinnad välja suruvad, hästi peentena ja saledaina näivad (vrd. tahv. C). Nii oli siis vöö ka teatav iludusvahend.

Taluõu ja ehitised.

Eesti talu ehituskultuur ja majasisustis räägib kahtlemata küll kõige selgemat keelt neist raskustest ja vintsutustest, mis rahval on tulnud ajaloolise aja jooksul üle elada. Järjest ikka koomale tõmbuv majanduslikkude ja sotsiaalsete võimaluste sõõr, mis talupoega sundisid läbi ajama kõige hädavajalikumaga, pikaldaste sõdade hävitav mõju, talupoja loomisrõõmu ning edasipüüdlikkuse nüristumine, orja tuimus oma ümbruse vastu, ühes põllumehele loomuomase alalhoidlikkusega, on tegurid, mis meie elamukultuurilegi ei võinud mõjuda arendavalt, vaid otse vastupidi — pidurdavalt ja isegi allakiskuvalt.

Juba see asjaolu üksi on eesti ehituskultuurile iseloomustav küllalt, et meil on puudunud, vähemalt hilisest keskajast alates, iseseisev elamu. Nii oleme märkinud juba ühenduses Poola ja Rootsi ajaga, et eestlase elamuks oli rehetare, mida talvel tuli jagada veel koduloomadega. Sedasama peame kordama ka pärisorjuse aja kohta. Pole isegi võimatu, et pärisorjusaegse eestlase elamu oli ehk üldiselt veelgi viletsam, kuigi üksikutes kohtades on märgata teatavaid edusamme (vt. lk. 1384 Saaremaa ehitistest).

Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogudest.
Algupärandi järgi joonistanud E. Koch.

Joonis Esna mõisa kaardilt Järvamaal 1722. a.,

millel on kujutatud noormees ja neiu nähtavasti piduülikonnas. Mehel peas kirju paelaga viltkübar, seljas tumedavärviline pikk-kuub, mis vöötatud vaskedega ilustatud *rihmaga*; jalas põlvpüksid pikkade sukkade ja pasteldega. Neiul peas punane *pärg*, seljas lühikesed, all-äärest volditud valgest riidest *käised* ja punase paelaga veerestatud must seelik. Tähelepanu äratab mitmekordselt tugevasti ümber keha keeratud vöö ja selle küljest puusadele rippuvad vasekarva kaared. Viimastega on joonistaja tõenäoselt tahtnud kujutada vaskkette e. nn. *rõhkusid*, mida Järvamaa naised on kandnud veel sama sajandi lõpul. Ülikonna pidulikkust tõstavad veel raharipsega kaelakeed ja kõrgekontsalised kingad.

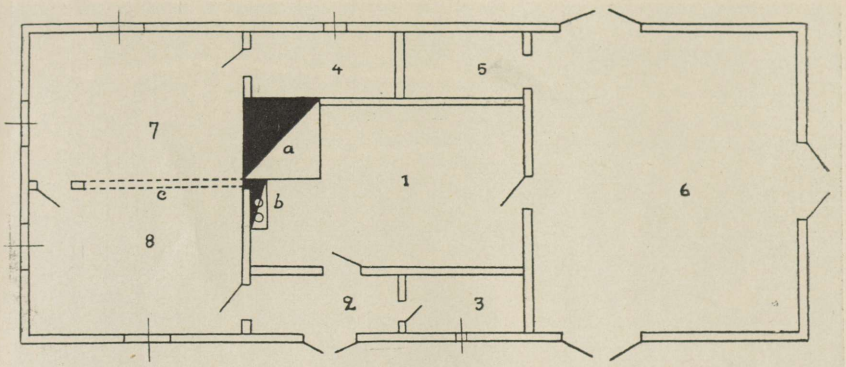

Talu elumaja põhiplaan Paistu Holstrest säärasena, nagu seda tuntakse XIX ja XX sajandist. Nagu joonisest selgub, on r e h e t u b a (1) siingi veel pime ruum, mida piiravad igast küljest teised hooneosad: 2 — eeskoda, 3 — sahver, 4 — tagakamber, 5 — aganik, 6 — rehealune, 7, 8 — kamber. Selle elamu paremus, võrreldes pärisorjuseaegsega, seisab selles, et kambrid on köetavad, mille tõttu talu elu keskendus sinna.

Kuivõrra üldmajanduslikud olud on aeg-ajalt mõjustanud meie talu-elamu välist kuju ja elamistingimusi, seda näitab seegi üksikasi, et pikkadel talvedel on loomatoidu puudusel maha kistud katuseid ja toidetud sealt saadud õlgedega loomi.

Meie XVIII sajandi rahvaelu kirjeldajaisse on eesti talu, eriti aga elumaja, jätnud päris rusuva mulje. Nii kirjeldab näiteks P e t r i eesti talumaju järgmiste iseloomustavate lausetega: „Need on kõik vanade, sageli sammaldunud, poolmädade õlgkatuste tõttu sünkja, musta ja nõgise välimusega, kusjuures silm harva võib rõõmutseda mõnest viljapuu-aiast või rohelisest puudepalistusest.“ Selle eest olevat aga kõik eesti talud kui ka viljapõllud piiratud rohkete puutaradega, mille vahelt pääseb külasse pikka tänavat mööda. „Kui astuda säärasesse taradega piiratud taluõue, siis on harilikult näha ümberringi kogu viletsaid, sageli sisselangenud, palkidest ehitatud hurtsikuid. Palkide vahed on tuule ja külma vastu topitud sambla ja takkudega, seinu ei kaeta aga kunagi laudade, värvi või lubjaga. Peaehitiseks on enamasti elumaja, mis harilikult on kaetud õlgkatusega; see on ilma korstnata ja akendeta ning nii madala uksega, et sealt ainult küürakil sisse võib ronida.“ Kõrvalhoonetena on märgitud saun, suveköök, aidad ja laudad.

Kujutus ja hinnang, mis antakse tolleaegsest talupoja elutoast, on tänapäeva inimesele eriti masendav. Kõigepealt see ruum oli täiesti ilma akendeta või ainult väikeste valgustusaukudega (rsp. akendega), nii et

Liivimaa talutoa sisemus XVIII sajandil.
Joonis kujutab nähtavasti roovialust. Keskel on lahtine tulease, paremal ahjusuu.
L. Prince'i järgi.

seal pimedamatel aastaaegadel ka päevaajal tuli piiruvalgust tarvitada. Asjaolu, et eesti talutoal puudusid korralikud aknad, paistab esialgu lihtaldusena. Niipea aga, kui tutvuda lähemalt meie rehetoa varasemate arenguvormidega, siis näeme, et see juba algusest peale on olnud pime ruum, kuhu päevavalgust ainult puudulikult sai sisse juhtida. Nimelt koosneb meie rehemaja oma algkujus kahest ruumist — suurest rehealusest ja selle sissenagu eri ehitisena püstitatud rehetoast (vt. joon. lk. 1383). Niisuguses asendis oli aga tuba igast küljest piiratud rehealuse seintega, nii et valgust sai tuppa juhtida ainult uste kaudu. Rehealuse ja rehetoa niisugune kokkuliitumine ühe katuse alla oli küll otstarbekohane lahendus rehepeksuruumide seisukohast, kuid mitte elumaja jaoks. Alles hilisemad täiendused ja muudatused rehemaja esialgses konstruktsioonis on teinud sellest inimväärsema elamu: need muudatused on aga liikunud peamiselt selles suunas, et teha üht või kaht toa seina piiravatest välisseintest vabaks, kuhu siis võis ehitada akna.

Kaasaegsed kirjeldised märgivad rehetoa juures lihtsaid valgustusauke, mis olid suletavad lükandluugiga; juhul, kui seda auku kattiski väike klaasruuduke, oli see suitsust ja nõest nii kollaseks muutunud, et sellest valgusallikana vähe abi oli. Toa hämarust aitasid veelgi suurendada suitsunud seinad ja must muld- või savipõrand. Olid ju tolleaegsed talutoad veel üldiselt korstnata ehitised, nii et ahjust tuppa tulevat suitsu sai välja juhtida ainult uste ning tõmbeaukude kaudu. Ka alaline piirupõletamine tekitas tuppa palju suitsu ning vingu. Erandina märgib Hupel Saaremaad, kus majad olevat mugavamad ja enam tervishoiu nõuetele vastavad. Neil olevat juba aknad ja mõned hakkavat juba suitsuta tube ehitama, millele

tehtavat siis ka puupõrandad. Ka ei põletavat siin rikkamad enam piirge, vaid rasvküünlaid ning üksikud jõukad randlased isegi hülgerasva-lampe. Need suitsuta toad, mida Hupel siin märgib, on tõenäoselt erilised *roovialusega* elumajad, milliseid on hilisemast ajast märgitud kõige enam Kihelkonna rannikukülades.

See lääne-euroopalik ehitistüüp, mida vastavas kirjanduses märgitakse sageli frangi ehitiseks, omab iseloomustava osana maja keskel neljast küljest müüriga piiratud kolde- ja kütteruumi, kust püramiidikujuliselt ahenev korsten suitsu otsekohe välja juhib. Et Hupeli teade just sellele ehitistüübile vihjab, selgub järgmisest tema lausest: „Mõningad hakkavad endale ehitama talikortereid ilma suitsutoata, kusjuures nad püstitavad kivivõlvi, mille seest nad omi paekivi-ahjusid kütavad" (vrd. pilt eelmisel lk.).

See üksikasi on jällegi tabavaks näiteks, kuidas rannikutalupoeg, kellel oli tihedamaid kokkupuuteid välismaailmaga ja kes oli mõnevõrra ka vabam ja jõukam, kultuuriliselt südamaa elanikust ees oli. Suur mass aga jagas saartelgi samu viletsusi kui tema saatuskaaslane mandril.

Tolleaegsest talu elust õige pildi saamiseks peame pidama meeles, et rehetuba oli kogu pika talve jooksul ainsaks ruumiks, kus toimusid kõik tolleaegsed pere-elu avaldused peale välistööde. See ruum oli talupojale ühel ajal söögivalmistamise, töö-, söögi- ja magamistoaks, ning nagu juba märgitud, leidsid siin talvepakasega varju isegi väiksemad koduloomad. „Selles toas sagavad siis läbisegi südamesoovi mööda peremees ja tema perekond, sulased omadega, kanad, haned ja pardid, üsna tihti ka sikud, lambad, sead ja koerad rahulikus üksmeeles seinapistetud piirutule ümber, või päevahämaruses" — iseloomustab seda Petri. Elumaja juurde kuulus küll ka kamber, kuid täiesti kütmata ruumina oli see elamiseks kõlbmatu ning võis täita säärasena ainult kolikambri või aida ülesandeid. Kambrisse ei saanud sooja juhtida juba seetõttu, et meie vanemate rehemajade ahjud polnud ehitatud mitte kambri-, vaid rehealuseseina vastu.

Vastavalt nõgisele ja poolpimedale eluruumile oli maja sisustiski algeline ja oma välimuselt vähenõudlik. Söögilaud, leivakapp, pikk pink söögilaua taga, mõned kolmjalgsed puujärid (vt. pilt lk. 1386), õlgedest, kõrkjaist või niinest punutud põhjadega toolid, seina küljes magamislava, ja tarbe korral vibuhäll laes — see on peaaegu kõik, mida märgivad kaasaegsed allikad eesti toa sisustisest. Seda üldkujutust täiendavad siiski omast kohast veel igasugu töö-tarberiistad, mis olid seotud samuti toaga. Siia kuuluvad inimese- ja loomatoidu anumad — ämbrid, künad, tünnid, võikirn, pajad, puuvaagnad ja taldrikud (vt. pilt lk. 1387), kirved, kiin jne., ning mõnikord ka veel kangaspuud.

Kui algeline oli majasisustis üksikjuhtudel, seda näitab Petri märkus söögilaudade kohta, mis olevat asetatud toapõrandasse löödud vaiade otsa. Talupoja magamisaseme kohta kirjutab Hupel järgmiselt: „Meie talupoeg magab kogu maja rahvaga ühes ja sellessamas soojas toas; tema ise ja tema naine kõrgemal laval, mis kujutab voodit .., lapsed ja pere maas

(põrandal), ahju peal või koguni parsil, kus vilja kuivatatakse... Suve ajal magavad nad kõik laiali mööda lautu ja lakkasid." Küljealuseks olid õled ja pea all õlgkott; vooditeki asemel sageli rõivad, mida päeval seljas kanti. Petri nimetab sellele lisaks ka veel karedaid voodilinu ja paksu villast tekki, „mis sarnaneb rohkem vaibaga (Teppich) kui voodiatekiga". Võib-olla selle kujutluse „vaibast" on autorile andnud tekikirjad, sest kirjatud tekid on hiljemini eesti voodikattena olnud üldiselt tuntud. Hupel imestleb, kui vähenõudlik on eestlane oma voodi suhtes: olgugi et taludes peetakse hanesid, ei tarvitata nende sulgi siiski patjadeks, vaid lepitakse karedamaga.

Säärasena kirjeldavad umbes 150 a. tagasi võõrad meie talupoja elumaja ning kodust elu. Loomulikult ei tohi meie öeldut üldistada eranditult kogu rahva kohta, sest leidus ka tol ajal jõukamaid (vabatalupojad jne.), kelle kodunegi elu võis mõnevõrra erineda üldise massi omast. Kuigi talupoja elu-olu oli küllaltki vilets, tuleb siiski osa tolleaegsete autoritegi kirjeldisi võtta ettevaatlikult. Nende ridadest paistab läbi osalt liialdusi, olgu siis, et tsiviliseeritud inimese pilguga nähti asju mõnevõrra metsikumaina kui need tõepoolest olid, olgu siis, et kohaliku ülimusrahva jutustiste põhjal on antud edasi olematut ja liialdatut, või olgu siis, et nende masendavate piltide maalimise kaudu taheti humaansete kirjeldajate poolt juhtida siinse talupoja hädadele kogu tolleaegse haritud maailma tähelepanu.

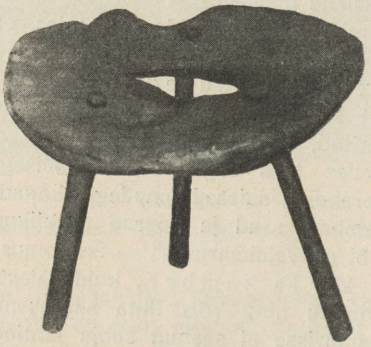

Järg (a. 1731), Helme, ERM 3108.
Järi põhjaks on sõõrikult kokku kasvanud puumoodustis. Kolme jalaga istmeid (ka laudu) tarvitati vanemal ajal sellepärast, et need seisid paremini ebatasasel savi- või kivipõrandal.

Selle osa, mis rehetuba-elamu talu pereelus vajakuks jättis, täiendasid oma erifunktsioonidega mitmesugused kõrvalhooned, mille arv olenes peremehe jõukusest. Neist on üks üldisemaid ja rahva tervishoiu seisukohast tähtsamaid ehitisi saun. „Kõik meie talupojad," kirjutab Hupel, „armastavad eranditult kõrvetav-kuuma sauna, kus nad vähemalt nädalas korra oma ihu puhastavad, mis nende raske ja musta töö juures mitmes suhtes väga hea on. Tugeva higiga, mis mööda kogu ihu alla voolab, lähevad nad kõige kangema külma kätte endid jahutama, hõõruvad endid lumega, ilma et see neile midagi viga teeks."

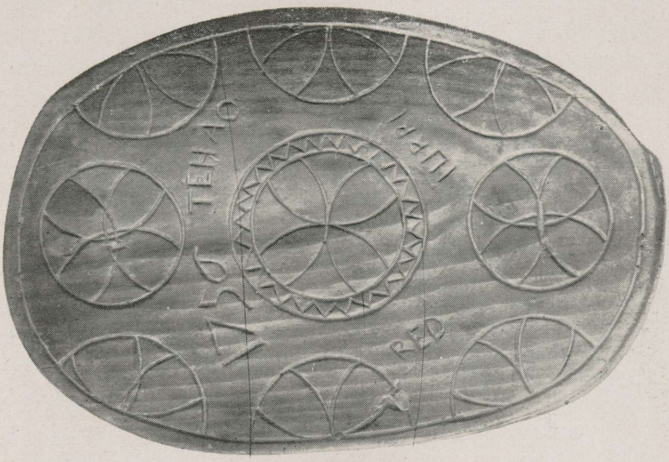

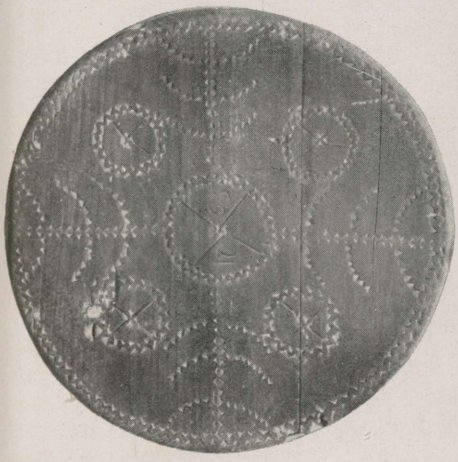

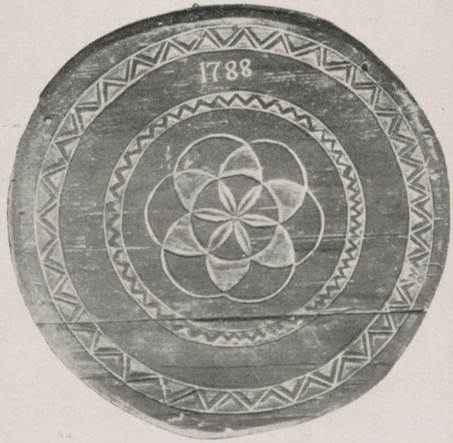

Näiteid XVIII saj. puutehnikast ja ilustusest.

Üleval karbid, vasemalt paremale: Käina (a. 1797), ERM A 317 : 43; teadmata päritolu (a. 1767), ERM A 273 : 81. Keskel vakk (a. 1756), Jämaja, ERM A 290 : 62. All vakad vasemalt paremale: Anseküla (a. 1765), ERM A 290 : 45; Jämaja (a. 1788), ERM A 290 : 50. Niisugused vakad on tihedalt seotud mõrsjapõlve ja pulmadega — pulma mälestus on ka nähtavasti Jämaja vakk keskel, mille kaande on lõigatud ms. mehe ja naise nimi: RED — JURRI.

Need Hupeli tähelepanekud ei vaja pikemaid seletusi; tõsiasi on, et eestlase muidu nii viletsate elamisolude juures oli saun kahtlemata see, mis aitas tema kehalist vastupanu suurendada. Peale tervishoidliku tähenduse oli aga talusaunal ka raviasutise ülesanne sõna otsemas mõttes. Seda on kasustatud sünnituspaigana, seal on hõõrutud haigetel sooni, lastud kuppu ja aadrit. Väikesed lapsed pidid juba varakult harjuma sauna kuuma leiliga, kus neil varsti peale sündimist „harjased" maha viheldi.

Nii nagu kogu talu pere elas talve jooksul lahutamatult koos toas, nii käidi ka koos saunas, sugupoolte vahel vahet tegemata. See joon on võõraste kirjeldajate poolt leidnud jällegi imestlevat allakriipsutamist, ühe tunnusena eesti naiste „puudulikust häbitundest". Suve ajal, kui elutuba kütmist ei vajanud, ja mil see pealegi teatava aja rehtede all oli kinni, tuli talu toiduvalmistamine viia mujale. Selleks asutati kas lahtine tulease kuhugi õuenurka kivide vahele või kasustati alalist suveköögi. Üldisemaks suveköögi tüübiks võib tol ajal pidada kuhikukujuliselt püstlattidest või hirtest ehitatud püstkoda, mida tuule ja vihma vastu kindlustati lattide vahele asetatud puukoortega. Keset seda koda oli lahtine tulease, mille kohal õrre küljes rippus keedukatel. Hupel märgib aga, et suvekoda tarvitatavat rohkem muudeks otstarbeiks (pesupesemine) kui söögivalmistamiseks, sest eestlane söövat suvel väga palju piima ja muud külma toitu.

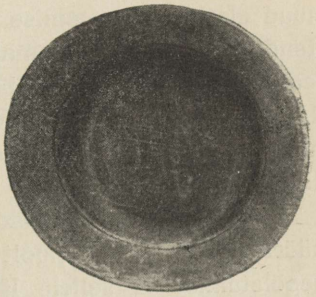

Puust „võitaldrik", mis perekonna pärimuste järgi on tehtud XVIII sajandil, Vigala, ERM 9836.

Kui suviste ajutiste asupaikadena võtame arvesse veel aidad ja lakad, ning arvestame ka seda, et kariloomad, kes talvel jagasid inimesega sama katusealust (rehealust, osalt ka -tuba), siis näeme, et kogu tolleaegne talu elamisviis oli jagatud suve ning talve vahel kaheks iseloomulikult erinevaks pooleks. On endastmõistetav, et suvi ja talv tingivad meie talupoja eluviisis tänapäeval ja edasigi kindlaksmääratud perioodilisi muudatusi, kuid kindel on ka, et majanduslik ja kultuuriline areng on neid vahesid aja jooksul väga palju tasandanud. Pärisorjuseaegne eesti talupoeg elas aga üldiselt sel algelisel tasemel, kus inimese toidumured valitsevad täiel määral veel kõrgemate elunõuete üle. Nii on kõik tema talu ehitisedki (peale sauna) kohastatud seevõrra majanduslikkude ülesannete (primitiivse põllunduse ja karjanduse) teenistusele, et ta loodusinimese kombel oli sunnitud isegi oma laagriplatsi muutma, niipea kui see elatise muretsemise seisukohalt tarvilikuks osutus.

Peale püstkoja, mis kujutab meie algelisemat ehitistüüpi üldse, leiame veel muidki primitiivseid jooni tolleaegseis taluehitisis. Nii on õlgede kõrval tarvitatud kõrvalhoonete katuste katteks veel kisklaudu, kuusekoort, kasetohtu ja muru- või turbamättaid. Kelder on veel tundmata, selle asemel kasustatakse panipaigana või peiduurkana maasse kaevatud auke, mis vooderdati seest kasetohu või õlgedega; neid on tarvitatud ka teravilja hoidmiseks resp. peitmiseks.

Talupoja elatusalad ja toitlus.

Nagu juba eespool (vt. lk. 1175) märgitud, on eestlase peaelatusalaks kujunenud põlluharimine ühes karjakasvatusega, mille kõrval muud elatise muretsemise viisid — nagu küttimine ja kalastus — on etendanud kogu rahva majanduse seisukohalt kõrvalist osa, esinedes peamiselt seal, kus looduslikud tingimused olid selleks kohased. Ka taluehitistes ja kogu talu elus võisime tähele panna iseloomustavaid jooni, mis on kujunenud just põllunduse ja karjakasvatuse tegelikke nõudeid silmas pidades.

Pärisorjusaegsed maad jagunevad oma harimisviisilt veel täiel määral kaheks: ühelt poolt kestab ürgvana ekstensiivne põlluharimine alepõletamise ja sellele lähedase kütisetegemise näol, teiselt poolt võidab aga põlispõllu harimine ikka enam ja enam pinda. Aletegemiseks leidus veel rohkesti metsamaid, nii et seda võisid kasustada nii talupojad kui ka mõisnikud; niikaua kui aga aleks kõlblikku metsa jätkus küllaldases valikus, andis see väiksema töö ja hoole juures palju paremat saaki kui viletsasti haritud põlispõld.

Alekultuuri all mõistame harilikult maaharimisviisi, kus metsa või võsa kasvatav harimata pinnas muudetakse põletamise abil mõneks aastaks viljakandvaks põlluks, mille järel see jäetakse siis pikemaks ajaks puhkama ja uut metsa kasvatama, kuni maa jälle on kõlblik aletegemiseks. Säärane perioodiline maakasustamine — mida veel käesolevalgi ajastul harrastatakse — on tüüpiline vanale alekultuurile. Kuid alet võidi teha ka ühekordselt, et seal siis edaspidi jätkata põlispõllu harimist.

Iseloomustades eestlaste asustusolusid, märgib Hupel, et need meelsasti elanud külade kaupa, kuid toob sellele siiski vastupidise näitena üksikute tungi uudismaadele. „Eriti armastavad nad metsamaid, kus põletuspuud on käepärast ja kuhu oma meele järgi saab rajada uut põldu. Ükski metsatalunik ei otsusta kergesti asuda kuhugi metsast kaugele külla, kuigi talle palju paremat pinnast harimiseks pakutakse. Eriti otsivad vabadikud ja saunikud võimalust metsa asumiseks, kus nad tähelepandamatult endile põllud ja heinamaad asutavad, ilma et neil selle eest midagi maksta tuleks."

Alemaa perioodilise harimise juures kasustati ühte maatükki harilikult 3—4 aastat; kui aga ale tehti lehtpuumetsa, siis isegi enam

(4—6 a.). Peale seda kandeaega jäeti maa 12—18 aastaks uuesti metsa kasvatama, kusjuures seda alguses võidi heade tagajärgedega kasustada karjamaaks.

Puud raiuti alemaal harilikult kevadel noorte lehtede ajal (okasmets isegi varemini) ja jäeti need siis raiumispaika maha kogu aastaks kuivama. Alles järgmisel kevadel, aprillis-mais, toimus põletamine. Kui puid oli alemaal seevõrra rohkesti, et need ühetasa kogu maa-ala katsid, siis oli nende põletamine lihtne: tuli süüdati kuiva ilmaga alt-tuule, et mets põlema ei süttiks. Selle ohu vältimiseks peeti veel soovitavaks põletatavat ala piirata adravaoga või koguni ühest äärest eraldada kraaviga. Et viimastele ettevaatusabinõudele aga mitte küllalt tähelepanu ei omistatud, seda näitavad suured metsatulikahjud ja korduvad hoiatused ametivõimude poolt. Kui kogu maa oli ühtlaselt läbi põlenud, kõrvaldati sealt põlemata jäänud puutükid ning seeme visati otse tuhka. Alles selle järel künti ja äestati.

Teine põletamisviis, mida Hupel Eestis haruldasemaks (Lätis aga sagedamaks) peab, nõuab põletajailt palju rohkem vaeva. Siin aetakse puud üle alemaa pikkadeks lademeteks kokku. Esiteks süüdatakse üks äärmine lade, ja kui see juba küllaldaselt on põlenud, veeretatakse see pikkade ritvade abil järgmiseni, mis samuti tuld võtab. Sel kombel kestab veeretamine lade-lademelt niikaua, kuni alemaa teise servani on jõutud. Metsavaestel maadel on puid lademete tegemiseks veetud kohale isegi kaugemalt, et maapinda tarvilikul määral läbi põletada. Maa edasine ümbertöötamine toimus samuti, nagu märgitud eespool. Hupeli märkmeist järeldades näib aga, nagu oleks mõnel pool kombeks olnud maad juba enne põletamist lademete vahelt künda.

Alemaadel kasvatati kõiki teravilju ja naerist, mis tollal täitis veel üldiselt kartuli aset. Lõikusi võeti ühe perioodi kestel vahetpidamatult üksteise järel, kusjuures talivilja külv võis järgneda soodsal juhul otsekohe pärast tõukoristamist. Hilisemate teadete järgi võib otsustada, et paari vilja on isegi korraga maha külvatud, nagu talirukist ühes otrade, kaerte või naeriga, või siis suvivilja ühes naeriga. Suvivili korjati sügisel, ja rukis, mis ühe suvega ei jõua kasvatada kõrt ega pead, jäi tüvest edasi võrsuma.

Kütis põhineb samuti maapinna põletamisel nagu alegi, kuid selle tehniline menetlus on alepõletamisest tunduvalt erinev. Ka siin tarvitatakse põletamiseks puid, kuid need kaetakse enne süütamist mullaga. Alepõletamine toimus, nagu nägime, samas, kus puud raiuti; kütist põletati aga ka sootuks metsata aladel, isegi põlispõllu söötidel ja rohtunud jäätmaadel, kuhu loomulikult põletusaines tuli tuua metsast või võsast. Harilikult tarvitati seks otstarbeks hagu, mis varakevadel raiuti, kubudesse seoti ja siis kuivada lasti. Enne põletamist künti kütisemaa paar korda läbi, siis toodi haokood kohale, asetati ridade kaupa hunnikusse maha ja kaeti igaüks eraldi pealt rohukamara ja mullaga. Seejuures jäeti aga kubude otsad seevõrra vabaks, et neid süüdata sai, ja et alul väike tõmbus tekkis. Hiljemini, kui oksad olid täiesti tuld võtnud, kaeti kood üleni mulla alla. Nii võis tuli seal siis tasakesi

immitseda, kuni põletusaines täiesti läbi oli. Peale seda loobiti mullahunnikud ja tuhk labidaga laiali, millele järgnesid külv, künd ja äestamine. Rukist kasvatati kütisemaadel vähem, rohkem aga nisu, otra, kaera, naerist, kapsast ja lina. Kütisest võidi saada veel rikkalikumat lõikust kui alemaast, kuid selle eest kurnas ta maa ka täielikult. Peale 3—4 lõikust tuli see kas pikemaks ajaks seisma jätta või sõnnikväetise abil põlispõlluks muuta. Nagu alemaadest, nii on ka kütisemaadest sel viisil välja arendatud suur osa mõisa ja talu põlispõlde.

Ka põlispõllu-pidamises on vaadeldaval ajastul märgata veel neid ekstensiivse majandamise jätteid, millega oleme tutvunud ale ja kütise vaatlusel. Karja vähesus ja loomatoidu nappus ei võimaldanud põldu seevõrra väetada, et see oleks suutnud korrapäraselt seda saaki anda, mida vajati. Omast kohast takistasid aga ka algelised tööriistad põldude põhjalikumat harimist. Sellepärast tuligi põllu viljakuse tõstmiseks edasi rakendada osalt samu meetodeid, mida oleme tähele pannud eelnevas. Juba kütise puhul nägime, et põllu jäätmaid tuli turgutada põletamise teel, et neid ajutiseltki viljakamaks muuta. Teataval määral tuletab aga alemaade perioodilisi puhkamisi meelde üks teine viis põlde viljakamaks muuta. See on nn. kesa hapendamine, kus põld (nn. hapendik-maa) sageli mitme aasta jooksul sai puhata ja koguda rammu uuteks lõikusteks. Peale säärast vaheaega võis põld väetamise korral anda paar lõikust, ilma väetamiseta aga ainult ühe viletsa, kust peale see tuli jätta jälle mõneks ajaks tühjaks. Põlispõllu harimisel maksab veel üldiselt endine kolme välja süsteem, rannikul ja saartel aga, kus pinnas suvivilja kasvatamiseks polnud soodus, paiguti ka kahe välja jaotus (kesa ja rukis).

Peale toiduviljade, mis märgitud eespool, kasvatati tatart, herneid ja ube. Kuigi kartul meie maal juba on tuttavaks saanud, suhtub talupoeg sesse uudisvilja aga veel suure umbusuga. „Kartuleid leidub küll meie saksa aedades; talupojale oleksid need väga kasulikud, aga nemad ei taha mitte sellega tegemist teha, ega hooli neist, ainult küpsetatult tunnevad nad neist mingit maitset," kirjutab veel Hupel 1777. aasta ümber. Ka Petri kaebab, et talupoeg sellest kasulikust viljast suurt ei hoolivat; tema harilik vastus neile, kes kartulikasvatust soovitavad, olevat järgmine: „Mis jõudu võib see vili mulle anda; meie isad ja isaisad ei tundnud seda ka, kuid nad pole siiski nälga surnud." Kuid ka mõisades näib kartul tol ajal olevat veel katsetamisjärgus, mida kasvatatakse aedades, ilma et selle tõeline väärtus veel üldiselt selge oleks. Nautimisainetena on kasvatatud humalaid ja paiguti ka tubakat.

Mis puutub maaharimisriistadesse, siis on nende arv ja ehitus täiesti vastav neile primitiivsetele harimisviisidele, milledega oleme

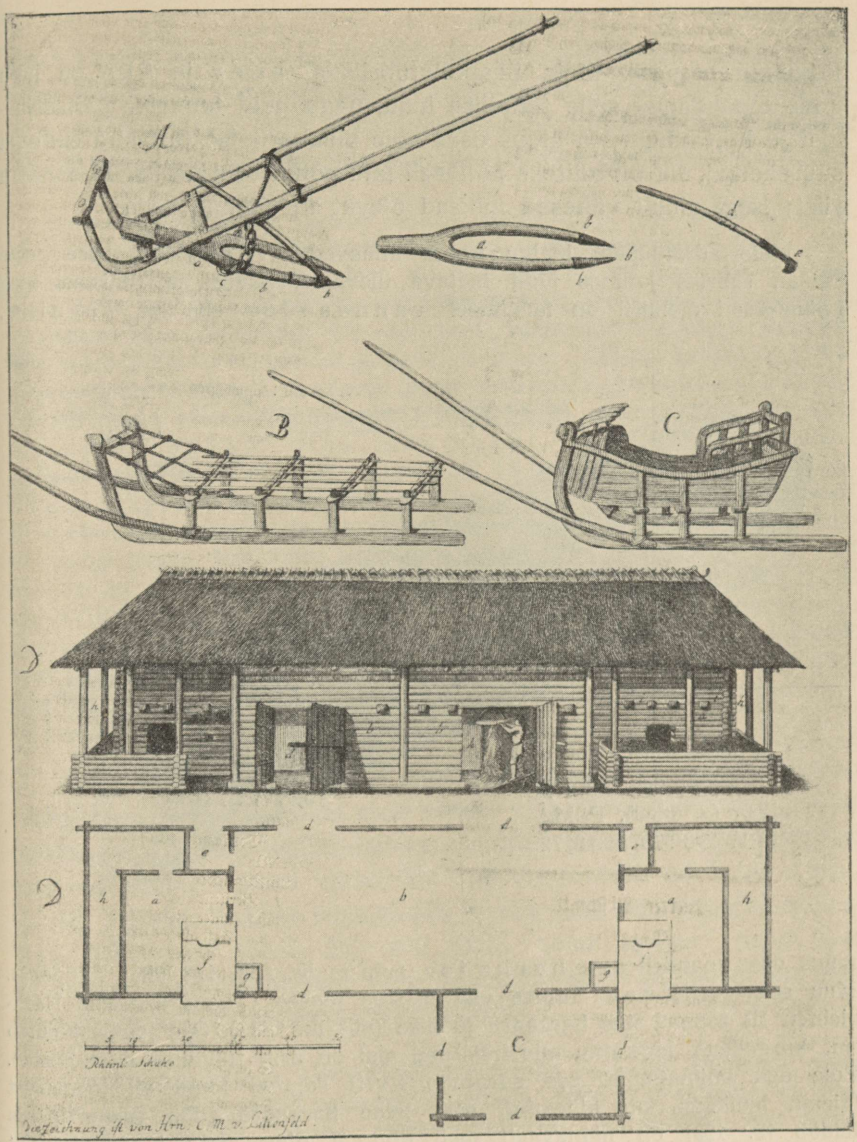

Talu tarbvara ja mõisa rehi XVIII s. lõpupoolelt.

A — harkader. B — regi. C — saan. D — rehe külgvaade vilja tuulajaga ja põhiplaan. Oma olulistes osades sarnanesid mõisarehed talurehega (resp. elumajaga), olles tekkinud viimaste eeskujul (vrd. joon. lk. 1383). Mõisarehed olid loomulikult suuremad ja sageli kahe toaga, nagu selgub meie joonisestki. Joonisel on tähtedega osutatud järgm. hooneosadele: a — rehetuba (2), b — rehealune, d — väravad, e — kõrvalruumid, f — ahi, g — tule hoiukoht rehe ajal, h — aganik (2), C — tuulamisruum (paiguti tarvitusel ka taludes). A. W. Hupeli järgi.

tutvunud eespool. Meie peapõllutööriistad ader ja äke on juba enne omandanud selle tüüpilise kuju, nagu neid tunneme pärisorjusajal ja hiljeminigi. Ka muus osas pole maaharimise tarbvara endisest suurenenud. Nii oli näiteks põllurull talu põllul veel peaaegu tundmata riist; isegi ainult vähesed mõisad olevat tarvitanud seda.

Meie adratüüpide leviku kohta annavad XVIII sajandi teise poole allikad suurtes joontes juba teatava ülevaate. Saare- ja Hiiumaal ning Lääne-Eesti mandril on tarvitusel vannasader ehk nn. seanina,

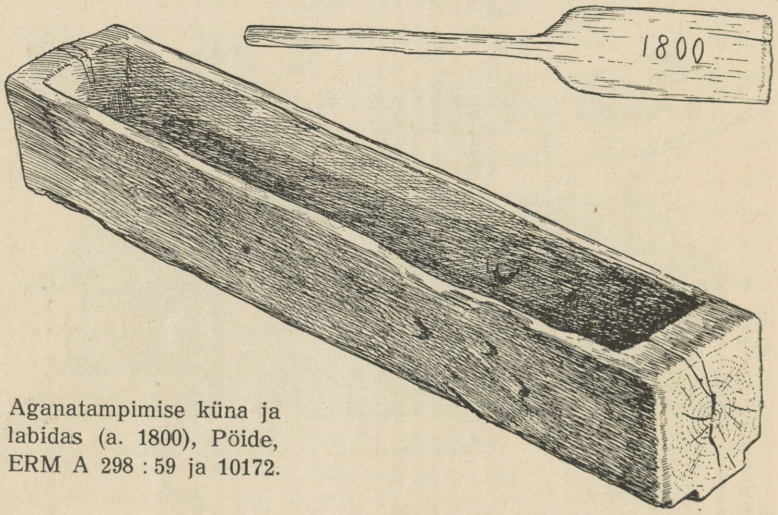

Aganatampimise küna ja labidas (a. 1800), Pöide, ERM A 298 : 59 ja 10172.

muus osas mandril aga harkader (vt. ka lk. 122, 123 ühes piltidega). Muu seas on Hupel omas väärtuslikus teoses (Topographische Nachrichten II) toonud ühe harkadra joonise (pilt lk. 1391). See joonis kujutab nn. kurgedega harkatra, mis hilisemal ajal on eriti tüüpiline Kesk-Eestile. Pole aga võimatu, et see adratüüp XVIII sajandi lõpul oli tõepoolest laiema levikuga kui hiljemini, sest teine harkadra tüüp (mille joonis leidub lk. 123) on nähtavasti meil noorem ning sisse tunginud osalt Lätist, osalt aga ka Venest. Äkketüüpidest nimetatakse kaht: karuäket (vt. pilt lk. 124) ja pakkäket. Karuäke on tüüpiline aleharimisriist, mis kergesti libiseb üle juurte ja kändude; hiljemini see on aga tarvitusele jäänud ka põlispõldudele, kõige tihedamalt Kagu-Eestis. Pakkäke oli samuti puust, kuid juba eraldi sissepandavate piidega (pulkadega). Sellel äketüübil on kaks või kolm rida pakke lülistatud ristsõlgede abil üksteise külge, andes niiviisi tööriistale erilise paindlikkuse.

Peale nimetatud suuremate tööriistade oli uudismaa harimiseks tingimata tarvilik maakirves (kõblas), aleharimiseks aga eriti veel

võsavikat e. võsaraud, millega metsikult maalt lõigati võsa maha. Osalt võidi aga selle asemel tarvitada ka kiini. Aleveeretamiseks tarvitati pikka latti, mida Lõuna-Eestis hilisemal ajal tuntakse *topitsa*-nimelisena, kütisemulla laialiloopimiseks aga erilist puulabidat.

Hupel märgib, et katsed suuri meklenburgi või saksi vikateid viljalõikuseks rakendada ebaõnnestuvad talupoegade vastuseisu tõttu, olgu see siis tingitud kas laiskusest või vastumeelsusest iga uue tööviisi kohta. Selle asemel aga tarvitatavat oma väikesi vikateid ja sirpe. Missuguse vilja lõikamisel üht või teist nimetatud riistadest tarvitati, selle kohta on Hupel toonud järgmise seletuse: „Väikesi heina(niidu)vikateid tarvitatakse sageli, eestlaste poolt eriti odralõikusel; niidetud vili korjatakse kogu põllult enne kolmeharuliste puuhangudega ja selle järel rehaga. Rukki, nisu, suvirukki, kaera ja oad lõikab eestlane harilikult sirbiga; tatrad ja läätsed niidetakse; kanep, lina ja herned kistakse üles juurtega; oder osalt niidetakse, osalt lõigatakse." Edasi kirjeldab autor, kuidas lätlane väikese vikati ja reha abil rukist lõikab. See väike vikat pole midagi muud kui nn. *rauts*, mis hiljemini on tulnud tarvitusele ka peaaegu üle kogu Eesti mandri. Et rautsi aga XVIII sajandi lõpul veel Eestis ei tuntud, seda näib kinnitavat muu seas ka Hupeli soovitus (1796. a.), et eestlased selle tarvitusele võtaksid. Pole aga ka võimatu, et see tööriist tõepoolest juba tol ajal mõnel pool meie lõunapiiril tarvitusel oli, kus eesti asustusel oli lätlastega tihedamaid kokkupuuteid.

Edasi annab sama autor lühikese ülevaate ka vilja edasisest käsitsemisest põllul: „Rukki meie seome väikesteks vihkudeks, igaüks umbes kolm vaksa ümbermõõdus; mõned täidlased pikad kõrred annavad sideme." Need vihud, kui nad on rohtsed või mitte küllalt kuivad, laotakse esiteks hakkidesse ja siis juba suuremateks napradeks, kuhu neid läheb 200—300 tükki. Oder ja kaer pandi kas kuhilatesse või rõukudesse. Need viljahoidmise viisid põllul on peaaegu üksikasjadeni säilinud tänapäevanigi.

Varsti peale lõikust, kui vili oli põllul juba esialgselt kuivanud, algas rehtede aeg. Järjekorras esimene oli rukis. Selle kuivatamine ja peapeksmine (rabamine) toimus rehetoas vihkude peapoolseid otsi vastu seina või rabamispinki lüües. Peale rabamist visati vihud ükshaaval rehe alla, päästeti neil sidemed ning asetati lademesse, kus nad vartade või kootidega veel kord läbi peksti. Suvivilja ei pekstud aga üldse toas, vaid visati kohe peale kuivatamist rehe alla, kus see lademesse pandi ja terad hobuste jalus välja tallati.

Et mõisa ja talu rehtede tegemine toimus ühel ajal, ja et see töö oma iseloomult ei kannata edasilükkamist, siis kujunes reheaeg pärisorjale üheks raskemaks tööajaks. Harilikult toimus rehepeks öösiti ja päeval kestsid muud tööd omasoodu edasi. Rehepeksu riistadest oli vart veel üldisemalt tarvitusel; paiguti tarvitati aga ka juba kooti. Viljapuhastamiseks tarvitati

üldiselt s a r j a, mis riputati rehealuse väravate vahele laelati külge. Rukki tuulamiseks on tarvitatud harilikult üht sarja, kuna tõuvili ja nisud, mis hobuste jalus tallati ja seetõttu rohkem aganaid sisaldasid, lasti esiteks läbi hõredama ja siis läbi tihedama sarja. Rukkiviljast on pealegi korralikult tuulatud ainult seeme, kuna leivavili läks jahvatamisele kas tuulamata, säärasena, nagu see rabamisest saadi, või lasti see õige vähese tuulega läbi sarja, nii et peened aganad vilja hulka jäid. Ega tolleaegse taluleiva kohta muidu naljatades ei öeldud, et see on lausa tulekardetav!

Nagu märgitud, kasvatati tehnilistest taimedest l i n a ja k a n e p i t; esimest põldudel ja uudismaadel, teist koduaedades. Nagu mitmed põldviljad, nii on meil ka lina juba muistset algupära, kuid varemail sajandeil on seda kasvatatud esmajoones oma koduste tarvete rahuldamiseks. Alles XVIII saj. lõpu poole, kui nõudmine lina järele välisturgudel tõuseb, hakatakse seda meiegi maal suuremal määral kasvatama ja kaubaks valmistama. Suurematekś lina tootjateks olid esialgu muidugi mõisad, kuid juba XVIII s. teisel poolel näeme sel alal teotsevat talupoegi, peamiselt Lõuna-Eesti viljakail aladel (Räpina, Vastseliina, Tarvastu) ja Läänemaal (Vigala). Nagu kogu tolleaegne põllumajanduslik kultuur, nii oli linaharimise tehnika kaunis algelisel järjel. Kupardamiseks on taludes üldiselt tarvitatud veel kirvest ja vikati tera, millega kuprad varte otsast maha raiuti, ja ainult üksikutes mõisades on olnud juba tarvitusel korralikud linaraatsid. Linamurdmise ainukeseks riistaks oli l õ u g u t i; kiudude puhastamiseks on tarvitatud r o p s i m õ õ g a kõrval veel puust l i n a k a m m i ja peaharja (!) (Vigala). Vesiligu näib olevat üldisem kui pehmendamine murul kaste niiskuses.

Koduloomadest on peetud kõiki liike, mida tänapäevalgi Eestis tuntakse, kuigi üksikute loomade arvuline suhe ja tähtsus tänapäevasest erines. Et tolleaegne talupoeg elas peaaegu täiesti kodumajanduse piirides, siis tuli tal näiteks juba selle eest hoolitseda, et kehakatteks minev tooraines oli talust saadaval. Selleks peetigi võrdlemisi palju l a m b a i d. Lammaste rohkust tingis omakorda seegi asjaolu, et nende loomade valik oli iseendast halb ja vähe villa kandev. Lammaste kõrval on kasvatatud päris üldiselt ka k i t s i, kes üsna viletsa toiduga leppides suurendasid talu piimatagavara. Kitsede harilikuks toiduks olid kuivatatud lehthaod, mis lehmade toitmisel ei saanud küsimussegi tulla.

V e o h ä r g a d e pidaminegi on pärisorjusajal üldine; alekündmiseks oli härg oma pikaldase jõuga palju eelistatavam kui nobe hobune. Pealegi leppis härg talvel palju kehvema toiduga ning oli lõpuks kasulik veel lihaloomana. Neid rakendati kas üksikuna või paarikaupa. Seal, kus oli aga tarvis kiiret liikumist — nagu äestamisel, sõitmisel ja ratsutamisel — tarvitati hobust. Kaasaegsete autorite märkmete järgi oli h o b u n e talumehele teatavaks uhkuseks; isegi saunikud ja maatamehed on katsunud pidada hobust, et sellega kirikusse sõita või puid koju vedada. Kuigi eesti hobune oli väike, välimuselt

8087

Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1936: 0705

näotu ja teda rakendati juba üsna noorelt töösse, kiidetakse siiski tema sitkust ja head tööjõudlust.

Sigu peeti liha ja harjaste saamiseks, millest tehti tarvilikud peaharjad. Sulglindudest on kõige harilikum kana, sellele järgnevad hani ja part. Viimaseid on peetud üsna harva. Ka hanekasvatamise puhul imestutakse, et talupoeg selle lihast ja sulgedest ise vähe hoolib, müües need väikese raha eest linna või mõisa. Vaikides ei saa mööda minna ka koerast, kes ms. oli suureks abiks karja kaitsemisel kiskjate vastu.

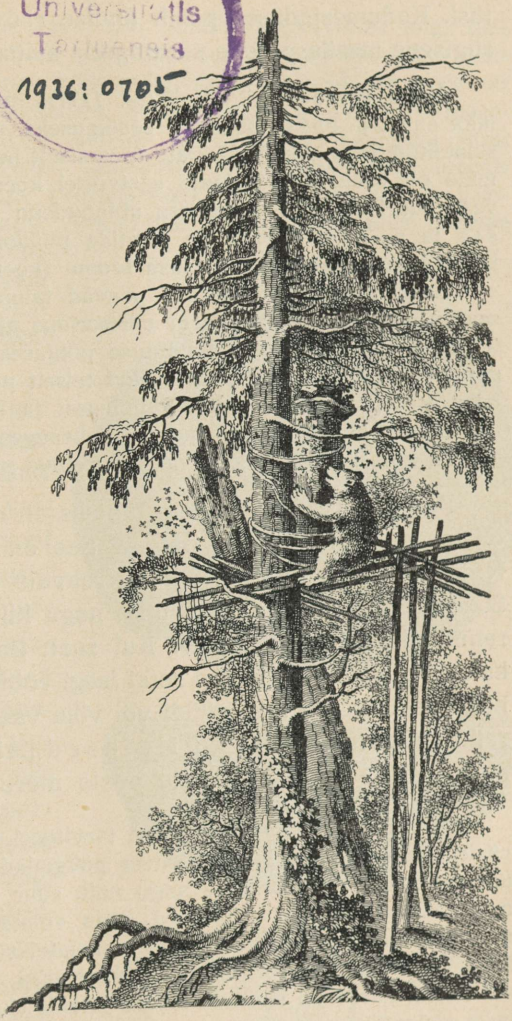

Nurgailustis L. A. Mellini kaardiatlase (ilm. 1791—1798) Võrumaa lehelt, kus kujutatakse karu puu otsa asetatud mesipuu kallale ronimas.

Peale põllu- ja karjasaaduste on talupoeg oma elatisele lisa nõutanud ka mesindusest, küttimisest ja kalastusest. Kõikide tähendatud elatusalade kohta on kaasaegsed märkmed üsna puudulikud. Kuid arvesse võttes, et eestlased kõiki neid alu on arendanud juba aastasadu enne ja jätkanud samal viisil hiljeminigi, siis ei tundu otseste andmete hõredus suure puudusena. Mis puutub mesindusse, siis harrastatakse siin veel suurel määral edasi vana metsmesindust, kuigi ka kodumesindus on juba paarisaja aasta ümber tuntud (vt. lk. 1177). Vana metsmesinduse pärimuste kohaselt hoitakse tarusidki nähtavasti paiguti veel metsas puu otsas (vt. pilt üleval). Metsmesindusele olid suureks tülinaks karud, kelle tõrjumiseks tarupuude sisse taoti raudhorke ja konkse ning seati üles muid takis-

tusi. Kodumesinduses püsib endise rööv-(mets)mesinduse pärimusena sügisene mesilasperede surmamine suitsu abil.

Nagu eespool märgitud (lk. 1177), muutub küttimine aja jooksul ikka enam ja enam mõisniku eesõiguseks, mille tõttu talupojal tuli piirduda salaküttimisega. Ainult kiskjate (peamiselt hundi ja karu) püüdmine ja surmamine oli vaba. Mõisnikkude eestvõttel korraldati huntide peale hulga rahvaga suuri ajujahte, kusjuures abinõudena tarvitati hundivõrke, odasid ja püsse. Harilik on huntide püüdmine aukudega, ja tuntud nende laskekaugusse avatlemine elusa looma (koera, põrsa) kisa abil.

Kuigi kaasaegsed autorid peavad talupoega osavaks kütiks, pole metsastamine eestlaste hulgas ei pärisorjuse ajal ega ka hiljemini olnud kuigi tähtsaks elatusalaks. Selle nähtuse põhjuseks on ühest küljest mõisnikkude poolt peale surutud jahikeeld, kuid teiselt poolt kindlasti ka see asjaolu, et talupoeg oma elatuse sai põllundusest ja karjandusest, mis tema huvi ja ajakulutuse koguni teisale juhtis. Tolleaegsete eestlaste hulgas on leidunud küll ka kutselisi kütte, kuid need on olnud mõisa teenistuses.

Palju suurem ja üldisem tähtsus on olnud kalastusel eestlaste tolleaegsete elatusalade hulgas. See on andnud rannaelanikele alati teatavaid kõrvaltulusid ja kogu rahvale tema tähtsamat leivakõrvast. Suurematеks püügialadeks olid, nagu hiljeminigi, Soome ja Riia lahe rannikud ning Peipsi järv. Kui saak kodurannas polnud hea, tegid kalurid püügihooaegadeks retki isegi võõrastesse randadesse, kus saak kohe peale püüki kas müüdi või vilja vastu vahetati. Sääraseid püügiretki on teinud muu seas hiidlased Lääne- ja Pärnumaa randadesse ning Peipsi kalurid mitmele poole mere äärde ja sisevetesse.

Väiksematel sisevetel püsivad tarvitusel vanad isaisadelt päritud püügiviisid ja püügiriistad, suurematele püügialadele hakkab aga sisse tungima uuematüübilisi püüniseid — nagu näit. suur talvenoot, ja üldse tihedad ning peened võrgud, mis võimaldavad tõhusamat püüki, kuid muutuvad ühtlasi ka röövpüügi vahendeiks. Tähendatud püüniste omanikeks, tarvitajaiks ja levitajaiks on venelased, kes endile juba Vene aja alguses Peipsi äärde on suutnud rajada kaunis elujõulised kaluriasustused. Venelaste röövpüügi tagajärjeks — nii Peipsil kui ka väiksematel sisejärvedel — oli see, et neist kalaliikidest hakkab varsti puudust tunduma, mida eestlane seni oli harjunud toiduks tarvitama (nagu ahven, latikas, rääbis). Eestlane on aga vaene ega jõua püüniste suuruses võistelda venelasega — nagu tähendab Hupel. Kahtlemata etendas ses asjas varanduslikki seis oma osa, kuid peapõhjus ei näi siiski seisvat selles, vaid palju enam majandamisviisis: siinne vene asunik oli peaaegu maatamees, kes täiesti pühendus kalastusele ja kalakauplemisele; eestlane seevastu on alati eeskätt olnud põlluharija, ja ainult kõrvalalana püüdnud harrastada ka kalastust. Loomulik on siis, et viimase püügiriistad polnud nii ajakohased kui venelaste omad.

Hupel teeb eestlase kalapüügi kohta järgmise kokkuvõtte: „Eestlasel on sadu võtteid kalapüüdmiseks — öösitulega, väikeste võrkudega, teravalt kokkujooksvate tõkkeaidistega..., mis kala etteseatud korvi-

desse (s. t. mõrdadesse) juhivad, jne.“ Ses lühidas kokkuvõttes ongi öeldud olulisem, mis tolleaegne eestlane püügiriistadest võis omada; selle loendiga on ta nimetanud ka peaaegu kõik püügiviisid, milliseid siin maal on harrastatud võib-olla juba aastatuhandeid. Need on a h i n g i p ü ü k (= toosepüük öösi tulega), t õ k k e p ü ü k aidiste ja v i t s m õ r d a d e g a ning lõpuks püük v õ r k u d e g a. Teises ühenduses ta täiendab seda loendit veel ühe püügiviisi kirjeldusega (Võrtsjärvelt), mis vastab täiesti kalepüügile. See püük toimub suure võrk-kotiga (= *kale*ga), mida nööride varal veetakse tuules triiviva lootsiku taga. Püük — mille algupära ulatub kahtlemata kaugesse minevikku — on säilinud nüüdseni veel Võrtsjärvel.

Mis puutub pärisorjusaegse eestlase toidumajandusse kitsamas mõttes, millega harilikult tähendatakse tooraineste valmistamist toiduks, siis on meil selt alalt kõige vähem otseseid andmeid. Kui aga võtame arvesse need saadused, mis talupojal söögiks tarvitada olid, ja lisaks veel hilisemad tähelepanekud, siis võib sellestki teatava kujutluse saada. Nagu hiljeminigi, nii oli ka tol ajal peatoiduseks leib, mida täiendasid igasugused taime- ja loomariigi saadused enam-vähem ümbertöötatud kujul.

A g a n a l e i b.
Tehtud uuemal ajal vana valmistamisviisi järgi, Järva-Peetri, ERM A 350 : 1.

Eriti tähtsat osa etendas leib nende taluelanikkude toitlustuses, kes mõisas tööl käisid. Nagu juba eespool märgitud, oli talupoja igapäevne leib üsna vilets; selle kohta ütleb H u p e l: „Nii vaesed kui rikkad söövad aganaleiba, s. t. et nad omapekstud rukkivilja mitte aganaist ei puhasta, vaid mõlemad koos jahvatavad ja küpsetavad. Kohtades, kus tänamatu pinnas vähe saaki annab, või kus põldu vähe on, söövad eestlased ja lätlased äärmiselt viletsat leiba, mida võib tulega süüdata. Ainult pidupuhkudeks nad küpsetavad puhtast rukkijahust, kuid kunagi mitte sõelutult.“

Et see H u p e l i kirjeldis pole liialdus, selle tõestuseks on meil muidki andmeid nii tollest kui ka hilisemast ajast (vt. pilt üleval). Muu seas on see

aganaleiva ajajärk oma nähtavad jäljed jätnud ka meie rahvakultuuri tarbvarasse *tambiküna* ja *tambilabida* (rsp. *lasna*) näol. (vt. pilt lk. 1392). Tambikünas tambiti nimelt erilise puulabida abil aganad enne veskile viimist peeneks, et need kergemini jahvatuskivide vahele läheksid. Vilja jahvatatakse v e s i v e s k i t e s, ja saartel juba ka väikestes p u k k t u u l i k u t e s; loomulikult kestab endiselt veel ka k ä s i k i v i d e tarvitamine.

Leiva kõrval on üheks tähtsamaks toiduks olnud veel n a e r i s ja edasi k a p s a s; alahinnata ei tohi ka kaunvilju — h e r n e s t, u b a ja l ä ä t s e, mida võidi närida kuivatatult ja süüa keedetult.

Loomariigi saadustest oli tõenäoselt esimesel kohal k a l a, mida säilitati kas toorelt soolatuna või kuivatatult. Rannarahvas on söönud hea meelega ka kuivatatud kalamarja ning k a l a r a s v a või asemel. Viimase tarvitamine on algupäralt õige vana ja tuntud mitmetel Põhja-Euraasia rahvastel. Üks eriti huvitav teade on Muhu kohta, kus kala on söögiks valmistamise jaoks leelises leotatud, kuni see muutus pehmeks ja muredaks. See valmistusviis tuletab meelde soome „libekala" — jõulurooga, mida tuntakse ka Skandinaavia mais. Kala kõrval oli liha rohkem püha- ja pidupäevade roaks.

Juba eespool on osutatud H u p e l i tähelepanekule, mis räägib piima ja igasuguste külmade söökide eelistamisest suvel. Pole kahtlust, et piim talupoja suvises toitlustuses on etendanud suurt osa; hapendatult (nagu seda harilikult on tarvitatud) andis see end tarvitada nii söögina kui ka joogina. Muu seas on juba tollal valmistatud k a m a, kuid selle toidu koostis oli siis palju lihtsam: seda valmistati kaerajahust, nagu tänapäeval veel Setumaal. Piima kõrvalsaaduseks on või, mida löödi kokku *männaga* kitsas puu*kirnus*.

Nii näeme siis, et eestlase toidumajanduski on oma primitiivsusega üldises kokkukõlas tol ajal üldiselt valitsevate algeliste eluviisidega.

Jookidest olgu märgitud õ l u, mida valmistatakse veel endiste pärimuste kohaselt kuumade kivide abil (vt. lk. 1176, 1177) hautades; õllevihaks on vähemalt kohati veel korjatud metshumalaid ja kahtlemata ka porssi. Kividega keetmist ehk hautamist peavad kaasaegsed asjatundjad just vanaks Liivimaa õlletegemise viisiks; „rootsi" kombe järgi toimus aga õllekeetmine juba katlas.

Tehnilised ja muud oskused. Puuilustus.

Nagu kogu taluelu liikus vanades primitiivsetes piirides, nii näeme seda kajastuvat ka mitmesugustes tehnilistes oskustes, millega talupojal tuli oma majapidamises tegemist teha. Kui esiajaloolise aja jaotamisel räägitakse kivi-, pronksi- ja rauaajast, seda ainest aluseks võttes, millest ühel või teisel ajastul töö- ja tarbeasjad peamiselt on valmistatud, siis niisama suure õigustusega võiksime suurt osa oma ajaloolisest ajast nimetada „puuajaks". Aeg on aga kahjuks just need mälestusmärgid pühkinud kõige ennemini. Ka pärisorjusaegne eesti talupoeg valmistas oma tööriistad ja muu tarbvara peamiselt kõik

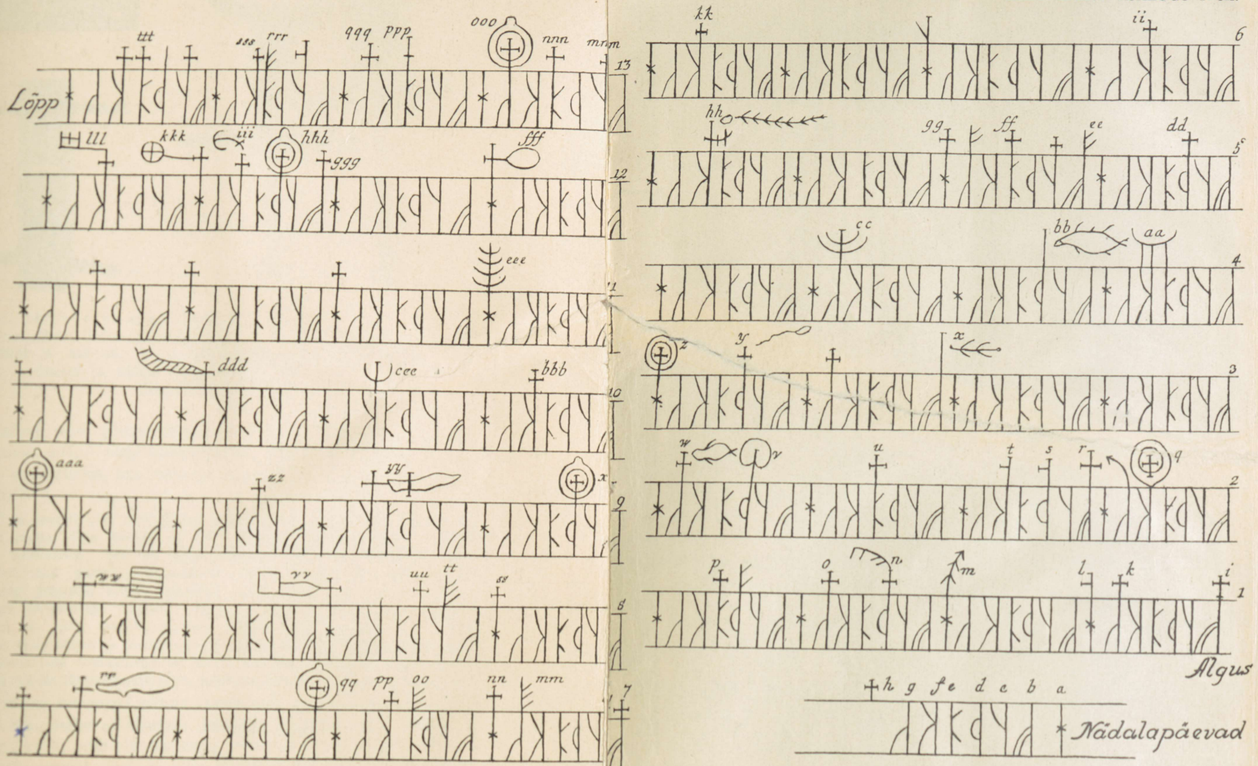

Saarlaste puukalender (vt. seletus kõrval).

A. W. Hupeli järgi.

Kalendri seletuses on Hupel tähtedega a—h märkinud nädalapäevad, ja nimelt järgmiselt:

a — pühapäev,
b — esmaspäev,
c — teisipäev,
d — kesknädal,
e — neljapäev,
f — reede,
g — laupäev.

Teised joonistisel leiduvad tähed ja tähtede rühmitised märgivad järgmisi tähtpäevi:

h — pidu- või mõni tähtpäev, või ebausuga seotud päev,
i — nääripäev (uusaasta),
k — kolmekuningapäev,
l — laasupäev,
m — korjusepäev, siis hakkab kirju rähn kisa tegema,
n — tõnisepäev, 17. jaanuar (juurdelisatud märk peab tähendama seapead, sest et nad seda sel päeval söövad),
o — hendrikupäev,
p — paavlipäev (talv pooleks),
q — küünlapäev,
r — „Aet" (naisenimi — tähendus selguseta),
s — doroteapäev,
t — luuvalupäev (millal kõik peavad puhkama),
u — neitsipäev,
v — peetripäev (siis hakkavad allikad aurama ja kivid meres külmuma),
w — matsi- ehk madisepäev, 24. veebruar (mitmesugused nõiatembud; sel päeval keeravat kõik ussid endid maa sees teisipidi),
x — taliharjapäev (lumi läheb, teekohad üksi on veel kaetud),
y — pendisepäev, 21. märts,
z — paastu-maarjapäev, 25. märts (viina joomine aastaseks terviseks),
aa — ambruse päev,
bb — haug ja säinas hakkavad tõusma rannavetesse (vt. kalakuju päevamärgi juures),
cc — põld hakkab haljendama (= künnipäev),
dd — jüripäev, 23. aprill (eestlane ei raiu puid sel päeval, kartes kahju metsloomade poolt),
ee — „Viit" (mehenimi — tähendus pole märkijal selge),
ff — filip-jaagupi päev,
gg — ristipäev,
hh — eerikupäev (rukis loob pead — vt. vastavat märki päeva juures),
ii — urbanipäev,
kk — viidupäev, 15. juuni,
ll — kolmainujumala päev,
mm — jaanilaupäev,
nn — jaanipäev (öösi põletavad nad tulesid ja hoiavad loomi nõidade eest),
oo — paastupäev,
pp — peeter-pauli päev,
qq — heina-maarjapäev, 2. juuli,
rr — karusepäev ehk maretapäev 13. juulil (paljud ei tööta, et karud neile kurja ei teeks),
ss — madelisepäev,
tt — paastupäev,
uu — jaagupipäev, 25. juuli,
vv — ooljapäev (siis tapetakse ohvriks lammas),
ww — lauritsapäev, 10. aug. (siis teevad nad tuld alles õhtul, et hoiduda tulikahjust),
xx — küli-maarjapäev (= rukki-maarjapäev), 15. august,
yy — pärtlipäev,
zz — johannese surmapäev,
aaa — „Pissoke Maria" (= ussi-maarjapäev), 8. sept.,
bbb — risti ülendamise päev,
ccc — madisepäev,
ddd — mihklipäev,
eee — kolletamispäev (põld hakkab pleekuma),
fff — mardipäev,
ggg — liisabipäev,
hhh — leemeti-maarjapäev,
iii — leemetipäev,
kkk — kadripäev, 25. nov.,
lll — andresepäev,
mmm — barbarapäev, 4. dets.,
nnn — nigulapäev,
ooo — nigula-maarjapäev,
ppp — luutsipäev,
qqq — Johanna,
rrr — paast,
sss — toomapäev, 21. dets. (talupojad puhastavad oma elamud pühadeks),
ttt — jõulud.

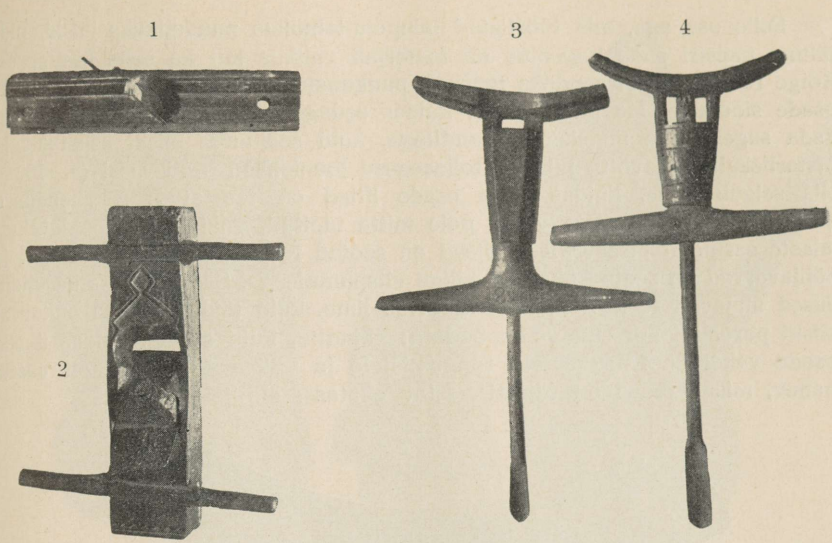

Näiteid pärisorjusaegse eestlase tööriistadest (sulgudes vastaval riistal leiduv aastanumber). 1 — „Soone höövel" (a. 1770), Käina, ERM A 317 : 46; 2 — Härghöövel (a. 1791), Valjala, ERM 11429; 3 — Oherdi (a. 1804), Vigala, ERM 9926; 4 — Oherdi (a. 1759), Haljala, ERM 15070.

puust. Sellest tehti põllutööriistad, veo- ja sõiduvahendid, igasugu söögianumad, söögi- ning jooginõud jne. Rauda tarvitati ainult neis vähestes terariistades, mis tolle aja talupojal tarvitada olid, ja adraraudadeks.

Reed ja saanid olid veel täiesti puujalastega ja vankrigi ehituses ei tarvitatud rauda. Puu kõrval on veel niisama tähtsal kohal ka koore ja tohu tarvitamine. Nii on juba eespool mainitud viiske ja tooli-põhju, mis olid punutud puukoorest. Meie ajani pole säilinud küll enam ühtegi tohunõu XVIII sajandist, kuid kindel on, et neid tarvitati, nagu järgmiselgi sajandil. Nagu Hupeli märgetest ja ühest joonisestki (lk. 1391) selgub, on juba Eestis tollal tarvitatud üht erilist saanitüüpi, mille küljed ja peakumm olid tehtud laiadest lõhmusekoore paladest. Hiljemini see sõidukitüüp on olnud tarvitusel peamiselt Põhja-Eestis. Lõpuks ei saa ka tähendamata jätta puukoore tähtsust katuseehituse ainena.

Tolleaegse talupojast-meistri tööriistade kogu ei ole veel kuigi rikkalik. Peamisteks abinõudeks puutööde tegemisel olid kirves, püss, puur ja võib-olla ka väike käsisaag. Lauasaagi veel ei tuntud, selle asemel tarvitati palgi lõhestamiseks kirvest ja kiilu. Sel teel saadi aga ühest puust ainult kaks tahutud lauda. Muuseumi kogudes leidub XVIII sajandist küll ka juba paar höövlit (pilt üleval), kuid kuivõrra üldine selle riista tarvitamine oli, pole kindel.

Selle osa aga, mis tööriistad talupoja-tehnikas puudulikuks jätsid, pidi täitma meistri enda kogemus nii materjali valikus kui ka selle käsitsuses. Kõige raskemaks ülesandeks igasugu puukonstruktsioonide juures on üksikosade sidumine. Me näeme aga, kuidas sedagi küsimust on osatud lahendada sageli üsna algeliste vahenditega, kuid seejuures siiski asjalikult ja otstarbekalt. Kui võtta näiteks tolleaegsed joonistised eesti reest (lk. 1391), siis selgub kohe, kuidas selle osade liited on teostatud: ristühendused kodarate pealmiste otste vahel pole mitte tapitud, vaid ümber painutatud; jalaste eestpoolt üleskerkivad otsad on seotud reekerega vitsväätide abil ja põhjavarvad on seotud üksteise külge vitspunutisega. Säärased seotud ühendused annavad reele kuidagi primitiivse ilme, kuid täidavad oma otstarvet siiski paremini kui ehk võiks oodata: paindlik, kuid sitke ühendus üksikosade vahel on igasugustele rappumistele ja väänamistele nõtkelt vastupanev, mis omadus on täiesti vastav ebatasastele teedele.

Rattapöia mall (a. 1790).
Selle järgi lõigati iga pöia kõverus. Aastanumbri kõrvale on lõigatud viiskand — nõiamärk, mis esineb sageli vanematel puuasjadel. Tarvastu, ERM 755.

See oli ainult üks näide paljude hulgast; talu vallasvaras võib aga sääraseid ja selle lähedasi üksikasju tabada igal sammul. Teise näitena olgu siin toodud paar puukarpi, kus painutatud karbikere otsad on liidetud üksteisega küüs-liite (vt. tahv. CI, vasakul üleval, karbi kaas) või õmbluse teel. Küüsliite põhimõttel on seotud ka kõik puuanumate vitsad, kuigi sidumine siin toimub ühepoolse küüne abil (vt. lk. 1401).

Puuasjade kirjamises on tuntud juba kõik need tehnilised võtted, mille abil on puud ilustatud hiljeminigi; need on lõikamine, põletamine ja kaht eri värvi puuosade tarvitamine. Niipalju kui võib aga otsustada pärisorjusajast meie päevini säilinud esemete järgi, oli tol ajal valitsevaks ilustamisviisiks lõikeornament. Neist vähestest ilustatud asjadest, mis meil olemas, on põletuskirjadega varustatud ainult üks suur piipkann (pilt lk. 1401). Et põletusornament meil üldse näib olevat üks nooremaid, siis võiks arvata, et see meil on kodunema hakanud alles XVII või XVIII sajandil. Seda arvamust näib toetavat ka asjaolu, et teised XVIII sajandist pärit olevad piipkannud on täiesti ilustamata (vrd. pilt lk. 1401); XIX sajandil on need aga harilikult alati kaunistatud rikkaliku põletuskirjaga. Meie XIX sajandi põletuskirjad on oma üksikelementide poolest väga mitme-

Õllekanne XVIII sajandist.

Äärtel — piipkannud, Järva-Jaani (a. 1728), ERM 8187; Paide (a. 1782), ERM 16237; keskel — Kann (a. 1780), Risti, ERM 9511. Piipkannuga toodi õlu vaadist tuppa ja kallati sellest siis väiksemaisse joogikannudesse.

kesised, XVIII sajandist päritoleval kannul paneme aga tähele lihtsat rõngaskirja, mis on ka mujal Põhja-Euroopas üks vanemaid motiive.

Nagu selgub näidetest tahv. CI ja lk. 1403, esineb meie lõik-kirigi mõnel juhul üsna primitiivses vormis. Ornamendi üksikosad on lamedad, tugevajoonelised ning üksteisega vähe seotud. Seda primitiivset ilmet suurendavad veel mitmesugused pealkirjad, aastaarvud ja muud kõrvalised märgid, mis on toodud ornamendi pinda. Tihedailmelisemad on need ilustised seal, kus domineerib üksikelemendina süvendatud kolmnurk; neid vastastikku asetades on moodustatud ilusaid murdjoonelisi äärjooni (vt. tahv. CI). Mõnel Saaremaalt põlvneval veimevakal on lõikekirjade aluseks lahjalt roostepunaseks värvitud pind (vt. tahv. CI, all vasemal), või on puusse tehtud uurendite põhi kontrastsemaks muudetud valge värvi (kriidi) abil. Need näited puumaalimisest on erandid, nagu see ilustamisviis on jäänud harulduseks ka XIX sajandil.

Kaht värvi puu tarvitamisest on meil näitena ainult üks õllekann Risti kihelkonnast. Ka selle kannu kõrva allotsal paneme tähele tüüpilisi kolmnurk-lõikeid, mis siin on ühendatud hambuliseks sõõriks (pilt üleval keskel).

Kui võrrelda pärisorjusaegset puuornamentikat ja rahvakunsti üldse (vt. rõivastis) XIX sajandi teise poole omaga, siis näeme, kuidas viimane on kujunenud juba palju mitmekesisemaks ja vormirikkamaks. Poole kuni kolmveerand sajandi jooksul on toimunud siis muutused, mida pärisorjusajal veel aimatagi ei oska.

Lõpuks olgu toodud veel paar näidet, kuidas talupoeg puud on kasustanud mitmesuguste märkuste tegemiseks ja ajaarvamiseks. Selle kohta kirjutab juba Hupel järgmist: „Vähesed mõisahärrad lubavad oma talupoegadel kirjutamist õppida; vist kardetakse selle kurjasti tarvitamist, sest mõni võiks endale passi või vabaduskirja kirjutada. Mõned on ilma igasuguse õpetuseta kirjutamise ära õppinud ja selle oskuse puudumisel nad mõistavad imestamisväärsel viisil *keppidel* ehk *pügalpulkadel* pikki märkmeid sadade asjade kohta alal hoida.“ Sääraseid pügalpulki on talupoeg tarvitanud hiljeminigi oma majapidamises esinevate arvude märkimiseks: siia tähendati kriipsukeste abil väljaveetud sõnnikukoormad, aita pandud viljavakad, ka laenatud vili, tööpäevad jne. Et talupoeg oli majanduslikus vahekorras mõisaga, siis tarvitati samasugust märkimisviisi ka mõisades.

Hiiumaa puukalender (a. 1796), Pühalepa, ERM 5677, nii nagu seda nööriga kokkuseotult hoiti.

Süstemaatiliseks ajaarvamiseks tarvitati aga nn. *puukalendreid*, *riime*, mida hiljemini tuntakse ka sirvilaudade-nimelistena. Tähendatud kalender koosneb õhukestest lauakestest, mis otstest läbi tõmmatud nööriga hoiti ühes kimbus (vt. pilt kõrval). Nendele laudadele olid siis märgitud nädalapäevad ning pidu-, püha- ja muud tähtpäevad veel erimärkidega. Niisugust kalendrit on *Hiärni* järgi kasustatud juba XVII sajandil Läänemaal. Pärisorjuse ajast on meil nende kohta aga kindlaid andmeid ka Saare- ja Hiiumaalt. Üks Hiiumaa kalender (riimid) aastaarvuga 1796 hoitakse praegu alal Eesti Rahva Muuseumis, ja teine teadmata päritoluga aastatest 1748—61 sealsamas.

Tänu *Hupeli* väärtuslikele märkmeile on meil võimalik tuua ühe Saaremaa kalendri joonistis ja sealse „kalendri tegija“ abil tehtud tõlgendus (tahvlil CII). Üldiselt märgib Hupel saarlaste kalendri kohta järgmist: „... Saaremaa talupojad teevad oma kalendrid ise, milleks nad kirjaoskamatuina on valinud teatavad märgid, mida nad ilma igasugu ilustuseta seitsmele väikesele, nööriga kokku köidetud lauale — või õieti 13-le laua-küljele märgivad. Igal küljel on üks 28 päevast koosnev kuu.“ Edasi märgib ta, et saarlased, nagu heebrealased, lugevat oma kalendrit tagant ettepoole

(vasakult paremale): sellessamas lugemisviisis on toodud ka tema ligilisatud joonistis (vt. joonis ühes seletustega tahv. CII). See ümberpööratud lugemisviis on seda silmapaistvam, et teised seni teadaolevad eesti puukalendrid on loetavad vasemalt paremale ja märgid on neis lõigatud teisipidi (vrd. joon. lk. 1402). Oma vastupidise asendiga erinevad Hupeli kalendri märgid ka Skandinaavia ruunitähtedest, mis üldjoontes on meie kalendri kirjade aluseks. Nii näib siis loomulikuna, et Hupel oma „kalendritegija" joonisest on valesti aru saanud, kuid teiselt poolt pole ka võimatu, et see kalender tõepoolest säärasena oli tarvitusel. Tuleb nimelt arvesse võtta seda, et kalendrimärgid sisuliselt olid rahvale võõrad, mistõttu neid võidi paigutada ja järjestada ka mõnevõrra vabamalt. Üldiselt on aga Hupeli joonis huvitavaks näiteks algelisest kalendritehnikast. Siin esinevad üksikute tähtpäevade juures veel sümbolkujud, mida hiljemini on hakatud asendama sõnade ja nimedega, nagu näeme Hiiumaa kalendril (joon. lk. 1402).

Karp (a. 1745), Kihnu, ERM A 291 : 136. Kaanel viis nõiamärki, aastanumber ja nimed — „ANO — LAOSE" (vrd. pilt tahv. CI).

LXI. Kiriku- ja usuelu XVIII sajandil.

Kiriklik organisatsioon.

Rootsi ajal meie maal väljakujunenud kiriku- ja koolikorralduse välisesse seadusteraamistikku ei toonud üleminek Vene alla põhilisi muutusi. Alistudes võõrausulisele võimule, püüdsid rüütelkonnad ja linnad kapitulatsioonitingimustes kindlustada protestantliku usu kestvust ja endi eesõigusi kirikukorralduse alal. Vene keskvõimu tolleaegne poliitika ei tahtnudki sellelaadilistele soovidele vastu seista ja niimoodi vähendada siinsete aadli ja linnakodanikkude ringkondade kallakut Vene poole.

Ei olnud seega välise raamistiku ja seadusnormide poolest takistust, et rootsiaegsed usu- ja koolielu traditsioonid oleksid võinud jätkuda ja elustuda endisilmeline ja -tempoline sisu. Takistuseks oli aga üldine, sõjast tingitud olukord, mis põhjustas, et kiriklik aparaat ei saanud väliseltki töötada korralikult.

Sõda ja katk ei tabanud kiriklikke organeid ainult kohtadel, vaid hävitasid mõneks ajaks kogu kirikliku organisatsiooni aparaadi, selle tipudki. 1710. a. siirdus Eestimaa piiskop Lange Rootsi ja kogu konsistoorium lakkas tegelikult olemast. Alles 1713 asutakse selle uuesti elluäratamisele, kuid hoopis uuel kujul. Sest kuigi kirikukorralduse raamistik jäi üldiselt endiseks, ei jäänud ta seda ometi kõigis üksikosis. Üleminekuga Vene alla muutusid sisemised seisustevahelised jõutegurid Eestis ja Liivis tunduvalt aadli kasuks. Sellist aadlivõimu juurdekasvu märgitses vaimuliku seisuse suhtes asjaolu, et Eestimaal kadus piiskopi instituut.

1713. a., mil kindralkuberneri nõudel rüütelkond vaimulikud kokku kutsus konsistooriumi moodustamiseks, sai esimeseks konsistooriumi presidendiks küll Toomkiriku pastor Blankenhagen, kuid selle surma järel juba maanõunik Uexküll. Pastorkond ei taha küll sellega leppida ja punnib aastakümneid vastu. Alati, kui ees on järjekordne presidendi määramine konsistooriumile, läheb lahti palvekirjade ja protestide esitamine. Seetõttu mõnikord kestab säärane interregnumi aeg konsistooriumis aastaid, nagu 1730-ndail aastail, mil presidendi puudumise tõttu kiriku visitatsioonid jäävad pikemaks ajaks pidamata. Presidendi küsimus kisub konsistooriumi

ja rüütelkonna vahekorrad teinekord üsna teravaks. Jelizaveta kinnitab küll 1742. a. rüütelkonna kasuks tegelikult kehtinud olukorra, kuid tõeliselt ei lõpe ka nüüd veel pastorkonna taotlused endise seisukorra jaluleseadmiseks. Alles paarikümne aasta pärast kaob see tüliküsimus lõplikult päevakorralt — kui 1765. a. lepitakse kokku, et konsistooriumi presidendiks jääb küll rüütelkonna esindaja, kuid konsistooriumil on õigus presidendi koha vakantseks jäämisel esitada omalt poolt 3 kandidaati maanõunikkude hulgast. Nendest kolmest valib siis ülemmaakohus ühe.

Rüütelkonna suurem osatähtsus konsistooriumi juhtimisel ei ole mõjuta jäänud kogu XVIII sajandi haridusoludele Eestimaal. Kui eriti sajandi teisel poolel rahvakoolide areng ja üldse kirikliku elu kontroll Eestimaal nii mõneski suhtes Liivimaa omast maha jääb, siis on üheks põhjuseks kindlasti Eestimaa konsistooriumi tugevam seos rüütelkonnaga. Ka Liivimaal oli konsistoorium oluliselt sõltuv rüütelkonnast, kes valis kindralsuperintendendi, kuid omal ametialal oli Liivimaa kindralsuperintendentidel siiski suurem tegevusvabadus.

Konsistooriumi presidendi koht polnud ainuke tüliküsimus, mille pärast Eestimaa aadel ja vaimulikkond oma mõjuvõimu huvides vastamisi sattusid. Kahekümnendail aastail oli konsistooriumi otsustele edasikaebamise instantsi ümber rohkesti vägikaikavedamist, mis lõppes sellega, et kõrgemalt poolt luuakse uus eriline kohtuinstants, konsistoriaal-apellatsioonikohus, mis koosneb 4 vaimulikust ja 4 ilmlikust kaasistujast. Ka selle lahendusega on rüütelkond ilmsesti rohkem rahul, kui konsistoorium. Pastorkond asus umbes samal ajal pisut üldisemalegi pealetungile, nõudes endale aadli kulul suuremaid õigusi — nimelt, et konsistooriumile antaks esitamisõigus, *jus praestandi*, uute pastorite ametisse kutsumisel, kuid suurem pinevus tekkis alles 1740. a. paiku, mil võitlusobjektiks olid palju materiaalsemad hüved — nimelt vaimulikkude õigus omada rüütlimõisu. Rüütelkond pidas seda oma eesõiguseks ning pastorite üritus, kelle esindajana õpetaja Wrede Peterburi sõitis, paistis temale üsna ähvardavana. Astuti vastavad sammud, esitati palvekiri senatile jne. Senatist tuligi aga juba resolutsioon, et peaküsimuse otsustamiseni mitteaadlikud jäägu oma seniste valduste juurde.

Et 1740- — 43-ndad aastad kujunesid Eestimaal vaimulikkude ja aadli vaheliste lahkhelide haripunkti ajaks, selleks mõjus kaasa ka vennastekoguduse liikumine. Eestimaa pastorkond oli sellele liikumisele üldiselt väga sõbralik, aadel oma ametlikkude organite näol aga mitte. Rüütelkond oli seepärast eriti huvitatud, et vakantne presidendi koht konsistooriumis kiiresti täidetaks isikuga, kes piiri tahaks tõmmata pastorite vennastekoguduse harrastustele.

Kaudselt aitasid aadli mõju kasvamisele pastorkonna suhtes kaasa ka muutused maavalduses. Hulk redutseeritud mõisu, milles Rootsi aja lõpul oli patronaadiõigust teostanud riigivõim, läksid tagasi aadli kätesse, ja vähenes kihelkondade arv, kus õpetaja ametisse kutsumine olenes keskvõimust.

Liivimaal ei tulnud konsistooriumi tegevusse ülemineku ajal pikemat seisakut, sest juba 1710. a. kutsus landratkolleegium Narva õpetaja Bruiningki superintendendiks. (Saaremaal määrati juba 1712. a. kiriku juht. 1732. a. sai see superintendendi nimetuse.) Liivimaal ning Saaremaal kuulus superintendendi kõrval konsistooriumi etteotsa veel rüütelkonna poolt valitud konsistooriumi direktor. Kolme ülalmainitud iseseisva konsistooriumi kõrval olid veel Tallinnas ja Narvas linnakonsistooriumid ja Tartus ning Pärnus alamkonsistooriumid, mis allusid Liivimaa ülemkonsistooriumile, nagu selle ametlik nimetus oligi. Linna-, resp. alamkonsistooriumi moodustasid antud linna vaimulikud, kusjuures linnamagistraadil olid suuremad või väiksemad õigused selle konstrueerimisel. Konsistooriumide ülesandeks oli XVIII sajandil anda juhtnööre ja teostada üldist järelevalvet kiriku ja kooli alal, ametisse õnnistada pastoreid ja eksamineerida kandidaate jm. Omaette tegevusharuks kujunes kohtumõistmine peamiselt perekonnaelu asjades — abielude lahutamine, uuesti abiellumiseks loaandmine, jne. Neid asju esines palju ka talurahva hulgas pärast Põhjasõda — kus üks abielupool oli jäljetult kadunud ja teine ei saanud ilma konsistooriumi loata abielluda. Hiljemini on kohtul küllaltki tegemist kihluse asjadega, sest kihlus muutub kiriklikuks aktiks, mida pooled oma heaksarvamise järgi katkestada ei või. Väiksemad kirikukorra vastased süüteod lahendati juba kohal — kirikute juures, nn. kirikukohtu poolt, mille moodustasid pastor ja kirikueestseisjad. Kohtadel valvasid konsistooriumi eeskirjade ja kirikuseaduse tarvitamise üle praostid.

Konsistooriumi ja vaimulikkude kõrval pidid eriti kiriku välise heakorra — hoonete, ametikandjate palkade jne. eest hoolitsema k i r i k u e e s t s e i s j a d. Liivimaal oli veel igas maakonnas nn. ülemkirikueestseisja amet, mille eesotsas seisis landrat — asehalduri ajal kreisimarssal. Sellele ametile allusid üksikute kirikute eestseisjad, kelleks olid kihelkonna mõisnikkude hulgast kaks.

Kiriklikkude juhtivate instantside üheks väliselt silmapaistvamaks tegevusharuks kujunes kirikuvisitatsioonide korraldamine, et kontrollida kohapealset kirikuelu. Visitatsioonid toimusid kas riigivõimu ettekirjutusel või ka konsistooriumide endi algatusel. Liivimaal korraldati esimene üldine kirikuvisitatsioon kindralkubermangu valitsuse ettekirjutusel 1713. a. Eestimaal alustati visitatsioonidega 1715. a.

Kirikuvisitatsiooni komisjoni kuulusid tavaliselt konsistooriumi ilmlik president, resp. direktor või ülem-kirikueestseisja ja konsistooriumi poolt määratud vaimulikud isikud. Visiteerimine kestis tavaliselt kaks päeva. Esimeseks päevaks oli kokku käsutatud terve kogudus — s. t. kokkukäsutamine oli muidugi teoreetiline, sest tegelikult tuli kokku umbes tavaline kirikuskäijate hulk. Mõnel pool siiski nii ohtralt, et vaevalt kirikusse mahtusid. Sageli aga kaevatakse ka vähese osavõtu pärast. Tulemata jäämise põhjuseks oli kas talurahva vastumeelsus sellise enda eksamineerimise suhtes, või jälle takistused mõisaomaniku poolt, kel kahju oli teolisi argipäeval töö juurest ära lasta. Enamik ei tule visitatsioonile — kaevatakse Eestimaa konsistooriumis 1776. a. 1752. a. andmetest Eestimaal nähtub, et mõisnikud

on lasknud isegi kiriku juurest sinna kogunenud teovaimusid kihutada tagasi mõisatöö juurde. 1766. a. on Sompa mõisa valitseja ise küll visitatsioonile ilmunud, kuid mõisarahvast pole lasknud tulla. Visitatsiooni ajal julgeb üks talupoeg öelda, et Sompa mõisa rahvast pole lastud kirikusse tulla. Valitseja on nüüd ummikus ja seletab, et tema ei riskinud mõisniku äraoleku ajal omapead tööpäeva ära raisata. Hiljemini koju minnes võtab valitseja käsile talumehe, kes visitatsioonil suud ei pidanud.

Visitatsiooni esimesel päeval peeti kõigepealt jumalateenistus, mille lõpul visiteerijad vaimulikud koguduse teadmisi kontrollisid. Kogudus jaotati kahte või kolme gruppi — näit. naised, mehed ja lapsed. Iga grupi võttis eri vaimulik enda hooleks. Lasti lugeda, küsiti peatükke, katekismuse seletust. Siis saadeti muu rahvas koju, kohale jäid aga taluperemehed. Nüüd asuti visitatsiooniprotokollis ettenähtud küsimuste esitamisele — kiriku välise korrasolu, pastori, köstri ja koolmeistri tegevuse, koguduse kirikuskäimise, kooliolude jne. kohta, päriti, mis pastoril kogudusele ja kogudusel pastorile ette heita. Vastuste puhul tuletati meelde kirikukorraldusi antud küsimuses, manitseti, kus vajaliseks peeti — eriti muidugi talurahvast. Käinas pannakse 1728. a. igale perevanemale südamele, et ta laste ja kodakondsete kasvatamisel „poleks kitsi palve, vitsa ja hea eeskujuga". Kõigilt koosolijailt küsitakse, kas nad teavad kedagi kirikukorraldustest üleastujaid — armulaual mittekäijaid, nõidu, abielurikkujaid, abikaasat halvasti kohtlejaid jne. Kui nimetati — ja sageli ikka üksikuid nimetati —, siis käsutati need järgmiseks päevaks kirikumõisa visitatsioonikomisjoni ette.

Kirikuvisitatsiooni küsimused puudutasid koguduse elu väga mitmekülgselt. Kahjuks kujunes aga vastuste andmine neile küsimustele pinnapealseks vormitäitmiseks. Vastused muutusid mitmeti stereotüüpilisteks. Sajandi lõpu valgustusmeelsed kirjanikud heidavad ette, et visitatsioonireisude olulisem osa seisis lõbusas ringisõitmises ühest kirikumõisast teise, söömingutes ja joomingutes.

Vaimulikkonna koosseis ja tegevus. Talurahva suhtumine kirikusse ja vaimulikkonnasse.

Kirikliku hierarhia aluspõhja moodustasid üksikute koguduste hingekarjased — muu oli kõik vaid pealeehitis. Kogudusepastorid olid need, kes pidid teostama kiriklikku missiooni eesti talurahva hulgas.

Põhjasõda lõi olukorra, kus kirikliku missiooni edukus suurimal määral olenes pastori i s i k u s t. Rahulikes oludes valvas riigivõim vähemalt kirikliku elu välispidise korralikkuse üle, tuli appi pastoritele, sundides kirikuvaenulisi või ükskõikseid elemente sõnakuulmisele, trahvides neid, kes lauakirikus ei käinud, surnuid kalmetesse

matsid, ohvripaikade andameid viisid, nõiasõnadega haigusi ravisid jne. Kõik see välise sunduse tegur lõtvus segastes sõjaoludes. Kohtukäsi ei ulatunud tabama vaenlase eest metsatihnikusse põgenenud talurahvast. Ka mõisnikud ei suutnud rüüstamiste ja pagemiste ajastul kiriklikku heakorda politseiliselt abistada. Maanteeäärsetest, vaenlase rüüstesalkade jalus olevaist kirikuist ja kirikuküladest tuli kõrvale hoiduda teinekord isegi kirikule sõnakuulelikel koguduseliikmeil — ei saadud ristida last ega matta surnut pühitsetud mulda. Aeg ise surus esiplaanile need usuelu avaldused, mis seni olid hingitsenud vargsi. Sattudes silm silma vastu surmaga ja katkuga ning alludes usulisele heldimusele — kuhu pidi hulkumas ja põgenemas olev talupoeg pöörduma hingelise enesekinnituse ja eneselohutuse vajaduses? Kas ainult ortodoksaalse ristiusu jumala poole, kelle palvekoda — kihelkonna kirik — oli varemetes, venelaste poolt reostatud või muidu pehkinud nii, et see sarnanes „rohkem röövlikoopaga, kui jumalakojaga", nagu seletab oma kiriku kohta 1716. a. Ridala õpetaja? Või ka nende jumaluste poole, kelle küll kirik oli ära neednud, kuid kelle asupaigad — hiied ja pühad ohvripuud — kohisesid endiselt? Kas ei võinud seni ustavalt kirikukombeid täitnud talupojas nüüd meeleheite ajel tõusta kahtlus kirikliku jumala väes, et kiriklik kombetäitmine polnud ära hoidnud talu mahapõletamist ja omaste surma? Kas ei pidanud inimene teda ennast või ta omakseid ähvardava katastroofi ajal tundma otse kohustustki, et range saatuse lepitamiseks ning hädaohu ärapööramiseks katsetada ka t e i s t võimalust — nende jumaluste abi, keda vanade kommete harrastajad seni on appi hüüdnud killapidudel ja ohvripaikadel?

Välise sunduse kadumisega jäid pastorid üksi, nad pidid ise enda sõnajõuga ja omandatud autoriteediga üle saama rasketest aegadest. Seesugustel murdeaegadel ilmneb, mil määral mingi idee on süüvinud rahvahulkade hinge ja häälestanud mõtte- ning tundeilma.

See pilt, mis avanes Põhjasõja ajal rahva suhtumises kirikusse, ei näita, et tolleaegne kirik oleks kuigi sügavalt suutnud mõjustada rahva hingeelu oma õpetuste ja rituaalidega.

Näilise sundkorra langedes ja segaste aegade saabudes toimub isegi avalikke kirikurüüstamisi — nii Hallistes 1702, kus talupojad kirikuuksed kirvestega maha lõhuvad. Tuleproovi aeg näitab, et hingekarjaste ja koguduste side polnud kuigi kindel. Vähemalt pole mitte palju teada vastupidiseid väiteid. Ei ole palju neid, kes, nagu Otepää Adrian Verginius, oleksid võinud kindralkubernerile teatada, et tema teab oma talupoegade peidupaiku metsatihnikus, talupojad usaldavad teda ja nad järgnevad talle igal ajal, et koos relvaga vaenlaste vastu minna. Pisut enam oli Verginiusest

Ohvripärn Palmses, Kadrina kihelkonnas.

vähem sõjakaid, kuid siiski kohusetundlikke hingekarjaseid, kes hädaohust hoolimata kohale jäid ja mitmes kihelkonnas kiriklikke talitusi katsusid täita. Eriti raskemini sõja ja katku ajal kannatavais piirkonnis aga on õige mitmedki pastorid lahkunud omalt kohalt, et siirduda julgemasse asupaika. 1713. a. on Liivimaal viie kihelkonna kohta ainult üks õpetaja. Liivimaa eesti osas on 10 kihelkonda olnud keskmiselt üle 10 aasta õpetajata.

Ka pärastsõjaaegses rahulikumas olustikus suutis kirik paljudes kohtades rahvast endaga siduda väga lõdvalt. Abi otsiti sundvahenditelt.

1713. a. kaevatakse Türis, et pole kellameest, kes kirikus korda peaks, sellepärast olevat palju segadusi. Juuru kohta aga teatatakse võidukalt, et sestsaadik kui kellamees ametis, ei lasta kedagi enam enne jumalateenistuse lõppu kirikust välja. Kellamehe ülesandeks oli ka magajaid kirikus äratada — teinekord pastori poolt jutluse ajal antavate näpunäidete järgi. Vähese kirikuskäimise üle on kaebusi korduvalt. Ridala pastor teatab 1739. a., et humalate ja pähklite korjamise ajal tulnud kirikusse ainult üksikud, mõne küla rahvas käivat kirikus ainult armulaua ajal.

Eriti Liivimaal arendatakse hooletu kirikuskäimise vastu sajandi teisel poolel koguni sundusliku kirikuskäimise põhimõtet. Kirikuvöörmündrid pidid tähele panema, kui nende raioonist mõnest talust ühtegi inimest kirikus pole, ja sellest pärast jumalateenistust teatama pastorile. Karistuseks oli rahatrahv või häbipink.

Repressioonide abil ülalhoitavad suhted ei suutnud muidugi rahuldada neid hingelisi vajadusi, mida rahvas tundis. Seepärast kogu aeg kestab edasi ka paganus- ja ebausu kommete kultuur.

1724. a. kaebab Ridala ja Martna pastor, et naised ei taha armulaual vastu võtta veini, pigistavad hambad kokku, nii et vein maha loksuvat; laskvat selle suust tagasi karikasse või teesklevat köha ja sülitavat välja. Üksikuis kihelkonnis hävitavad pastorid vahel mitukümmend ohvripaika (Urvastes 1736), ent ohverdamise kultus kestab edasi, kirikuvisitatsioonidel on tihtigi kõnet lausujatest, jne. 1731. a. anti valitsusvõimu poolt määrus, et nõiad, kes avaldavad kahetsust, võetakse kiriku rüppe tagasi, kangekaelsed tuleb põletada. Kaunis tavaline on osa laipade matmine kalmetesse. Simuna pastor teatab 1728, et mõnest külast ei tooda üldse surnuid kirikuaeda, vaid maetakse kõik kalmetesse. Jõhvi pastor nuriseb 1764, et mõisnikud sallivad kalmetesse matmist. Pühajõele matvat 6 mõisa talupojad omad surnud.

Kuid alati ei ole mõõtuandvaks paganususk, vaid ka majanduslik tegur. Matmine oli küllaltki kallis toiming. Mitmel pool maetakse selle tõttu kalmetesse peamiselt kehvemaid. Üldiselt on kalmetesse maetud rohkem lapsi kui täiskasvanuid — laste matmist oli raskem kontrollida.

Veel sajandi lõpul (1790. a.) kirjeldab Lüganuse pastor O. W. Masing olukorda:

„Rahva ebausk ei tunne mingeid piire... Veel praegu tuuakse ohvreid kuradile, et ta ei saadaks kahju ega toetaks oma abiga kedagi, kes kavatseb kurja teha (ohvritoojale).

...Ohvripaikadeks on: kivi põllul, vana puu, traditsioonidest pühitsetud paik või küngas, kuhu viiakse kõiki uudseartikleid (die Erstlinge). Peale kuradiohvrite on veel teisi ohvreid, mida tuuakse aeg-ajalt vaimudele, kelle kaitse ja valve alla on jäetud mingi maatükk kõigega, mis sellel asub. Ei ole talupojal omas majapidamises õnne, kuigi ta oma veendumuse kohaselt on toonud küllaldaselt ohvreid — siis tahab ta hea meelega vahetada elukohta, sest tema kujutluse järgi *Dii tutelares* talle on muutunud vaenlikeks... Kõike seda peab talupoeg ääretult salajas, sellest saab teada ainult juhuslikult või sõbraliku usalduse kaudu... Rahva kujutlused jumalast on niisama vähe kokkukõlas ristiusu õpetusega, nagu ülaltoodugi. Jumal paistab talle range despoodina, kes talitab inimesega oma heaksarvamise järgi...“

Nii ei olnud kirik kogu sajandi vältel jõudnud kuigi kaugele oma missiooniga — asendada rahvausundlikke elemente ristiusulise arusaamaga, teha rahvale omaseks kristlikku elusuhtumist. Hoolimata sellest, et vähemalt teoreetiliselt pastorite kompetents ja hoolekanne oli hõlmanud kogu aja vältel talupoega palju tihedamalt kui pärastpoole suurema ühiskondliku diferentseerumise ajastul.

Vähe sellest, et kogudus kirikus jumalateenistust kuulas — selle lõppedes toimus kirikus veel katehhisatsioon — kus õpetaja kirikus kuulajate ridade vahel koguduseliikmetega repeteeris jutlust, katekismuse

Eesti talupoj

Peeker säilib praegu Kadrina kihelkonnas, Palmse vallas Sae talus Greenwaldide
Ülemisel äärel omaniku nimi „Tönnis Muick“, all aastaarv 1701. Peekri kõrgus

eeker 1701. a.

s. Vapi motiivid — tuulik ja hammasratas — osutavad omaniku möldrikutsele. imõõt ülem. äärest 11 cm. Paremal eraldi peekrisse graveeritud vapi kujutis

teksti ning seletusi küsitles. Ka oli köster siin abiks. Katehhisatsioonid toimusid tavaliselt ainult suvel, mil päev pikem. Kõikides kogudustes ei toimetatud neid muidugi ühesuguse hoolega ega sagedusega — mõnel pool küsiteldi hiljuti leeriskäinud, mõnel pool ka vanemaid koguduseliikmeid.

Koduvisitatsioonid olid teine kirikuseaduse poolt ette nähtud ülesanne hingekarjastele. Viimane pidi külastama oma koguduse liikmeid nende kodudes, neid seal loetama ja katekismust küsima, laste koduõpetuse kohta selgusele jõudma jne. Tavaliselt peeti koduvisitatsioone aga terve küla kohta korraga. Külarahvas kogunes kuhugi ruumikamasse talumajja teataval ajal. Seal korraldas pastor lugemis- ja katekismusoskuse katse nii noortele kui vanadele. Siis lasti nooremad koju, kuna kohale jäeti abielurahvas, et pastorilt kuulda mõningaid abieluga ühenduses olevaid manitsusi. Eriti sajandi esimesel poolel oli aga koduvisiteerimise asi siiski rohkem paberil. Esiteks ei tulnud külarahvas igal pool sugugi hea meelega kokku, teiseks pöörasid ka pastorid äärmiselt vähe tähelepanu selle ülesande täitmisele. Nõudis palju ringisõitmist kihelkonnas ja oli tülikas. Suvel oli pealegi raske rahvast argipäeval kodust leida. 1748. a. Eestimaa konsistooriumile saadetud aruannetes seletavad ainult üksikud pastorid, et nad koduvisitatsioonide suhtes on toiminud korrapäraselt. Enamik kas ei ole üldse visiteerinud, või ütleb seda sidunud olevat haigete külastamisega. Igatahes ei etendanud koduvisitatsioon peaasjalikult pastorite hoolimatuse tõttu veel sajandi keskpaiku mitte mingit osa kiriklikus õpetustöös. Rohkem hakatakse pastoritelt koduvisitatsioone nõudma alles asehalduse ajal, mil rüütelkonna esitiste põhjal (vt. lk. 1446) kindralkuberner Browne vaimulikele survet avaldab. Eestimaa konsistooriumi eeskirja kohaselt 1786. a. pidid väiksemates kihelkondades (kuni 150 adramaani) pastorid kogu kihelkonna läbi visiteerima kahe, suuremates kihelkondades 3 aasta jooksul. Kuigi seda harva saavutati, näitasid vähemalt pastorite endi poolt esitatud andmedki, et koduvisitatsioone on rohkem pidama hakatud kui varemini. Et aga ka sajandi lõpul nii Eesti- kui Liivimaa üksikud pastorid üsna hästi oskasid toime tulla ilma selle raske kohustuse täitmiseta, seda rõhutavad küllaltki Merkel ja Petri oma teostes.

Koduvisitatsioonide hoolikam ja järjekindlam teostamine oleks kahtlemata suutnud kiriku mõju laiemate rahvahulkade juures tõhusamalt ellu viia ning kindlamat sidet õpetaja ja koguduse vahel luua kui ükski teine kirikuelu avaldus. Puutus ju siin õpetaja kokku oma koguduse liikmetega vahetult, võis neid individuaalselt kohelda, tundma õppida nende kodust elu. Ent see oli nii raske ülesanne, mida XVIII saj. kirikhärrad ainult harukorril tahtsid ja suutsid võtta oma õlule.

Sotsiaalsete antipaatiate ja vastuolude kõrval, mis eraldasid talupoega kirikuõpetajast (vt. lk. 1421), oli üheks oluliseks teguriks, mis tegi eraldusvahemaa raskesti ületastutavaks, veel pastori puudulik eesti keele oskus. Eriti vahetult sõjale järgneval ajastul mängis see tegur suurt osa.

1713. a. Eestimaal ametis olevaist pastoreist H. R. Pauckeri andmete põhjal tehtud kokkuvõtte järgi on küll rõhuv enamus kohaliku — eesti- või liivimaalise päritoluga, nimelt suhtes 27 : 11, kusjuures viimaste hulka on arvatud ka 6, kelle päritolu teadmata. Ent nende keeleoskusega on lugu väga halb, nagu konstateerib konsistooriumi istungil 1713. a. ka president Blankenhagen. Nii paradoksaalselt kui see kõlabki — halval keeleoskusel oli ka aga üks kõigiti positiivne tagajärg. Nimelt teeb Blankenhagen samal koosolekul ettepaneku, et Uus Testament tuleb lasta eesti keeles trükkida, sest paljud ametisse võetud pastorid ei oska niigi palju eesti keelt, et saaksid piiblisalme selles keeles öelda.

Pastorite keeleoskus ei läinud ka hilisemail aastakümneil palju paremaks. Õpetajad komplekteeriti edaspidi veelgi rohkem välismaalastest. 1780. a. Eestimaal Pauckeri andmete põhjal tehtud kokkuvõtte põhjal 41 vaimulikust oli kohaliku päritoluga 26, Saksamaalt 7, Rootsist 2, Soomest 2, Poolast 1, Norrast 1, päritolu teadmata 2. Liivimaal on välismaalasi nähtavasti rohkem olnud. J. Eckardt arvab, et sajandi lõpul oli vähemalt pool välismaalasi. K. E. Napiersky andmete põhjal leiab ta kaugelt üle 100 välismaalase 280 vaimuliku kohta.

Välismaalased jõudsid meie kirikukantsleisse tavaliselt koduõpetaja ameti kaudu. Noored ülikooli lõpetanud kandidaadid tulid siia, kus haritud jõududest oli puudus, mõisnikkude kui ka pastorite perekondadesse laste kooliõpetajaiks. Kohastudes mõne aasta vältel oludega ning õppides pisut eesti keelt, ning tutvudes kihelkonna mõisnikkudega ning eriti kirikupatrooni rahulolu ära teenides oli tee vaba kirikisanda kohale, mis pakkus selliseid ainelisi hüvesid, millest Saksamaa külavaimulik ei võinud unistadagi. Vahel kergendas Petri seletuse järgi kohasaamist ka kandidaadi naitumine senise pastori tütrega või koguni mõne aadliliku mõisapreiliga.

Muidugi ei olnud välismaise päritoluga pastorid ainukesed, kes halvasti valdasid eesti keelt. Neid oli ka balti saksa perekondadest võrsunute seas, kes noores põlves teenijate või talulaste hulgas polnud eesti keelt ära õppinud või olid seda õppinud viletsalt. Kuigi proovijutlust nõuti enne lõplikku kohale kutsumist, ei tähendanud see palju, sest jutluse võis niisama maha lugeda nagu Blankenhageni poolt juhatatud Uue Testamendi tekstigi. Ka ametisoleku ajal vaadati pastori halvale keeleoskusele kaunis läbi sõrmede. Visitatsioonidel selgub vahel, et pastorid ei saagi ette võtta sääraseid kiriklikke toimetusi, kus tuleb vabalt rääkida ja mitte maha lugeda. 1768. a. seletab Järvamaa Peetri pastor, et katehhisatsioone ta pidada ei saa, sest ta ei tunne veel niipalju keelt. Suuremat numbrit säärastest asjadest ei tehtud. Jutlusi lasksid puudulikud keeletundjad keeleliselt parandada kas köstril, kirikuvöörmündril — või oma abikaasalgi.

Kirik ja talurahva moraal.

Pastorite aruanded ja pärisorjusaegsed kirjanduslikud allikad loendavad peale ebausu veel terve rea moraalipahesid ja ebavoorusi, mis olevat omased eesti talurahvale — vanast liigne kinnipidamine, tuimus, joomine, vargus (mõisalt, mitte üksteiselt), naiste julm kohtlemine (Vaivaras müüb 1745. a. keegi talupoeg oma naise koguni

teisele talumehele, viimane müüb omakorda edasi venelasele ja kui see ostuhinda ei jõua kokkulepitud ajaks tasuda, toob naise tagasi). Kuid kõigi nende ebavooruste loendamisel tuleb silmas pidada: esiteks olid etteheidete tegijad sageli võõrad, väljastpoolt tulnud, kes siinseid nähtusi ei suutnud mõista iga kord õieti — näit. meeste ja naiste ühisest saunaskäimisest ei saa veel kuidagi järeldada üldist kõlvatust, nagu seda on tehtud; palju etteheidetavaid ebavoorusi, nagu tuimus jne. leiab ümberlükkamist teiste samaaegsete tegelaste poolt ja teiseks ei saa meile nüüd pahedena paistvaid tookordseid karmima aja nähtusi pidada ainuüksi talurahva pärispatuks. Isegi talurahvale etteheidetavad üksikud julmuse näited on teinekord ühendatavad mõisaga. V.-Maarjas selgub 1738. a. visitatsioonil, et talupoeg on naist peksnud mõisaproua käsul. Priiskamist ja liiderlikkust tuleb pärisorjuse ajal otsida just kohalikkude sakste seltskonnast.

1730 teatab Haljala õpetaja, et ta külaskäikudest mõisnikkude juurde hoidub, sest seal olevat aina söömine ja joomine. 1741. a. Ambla pastor omakorda hoiatab köstreid jälle mõisavalitsejate joomaseltskonna eest. Kuid pastoridki pole pahedest vabad. 1776. a. soovitatakse konsistooriumil koguni pastoritele sinodil südamele panna, et nad ei anduks nii innukalt kaardimängule, mis tekitavat teinekord pahandusi. Pastorite koosseisu iseloomustab seegi fakt, et Liivimaal neid tuli tagandada poole sajandi vältel tervelt kolmkümmend, osa neist oskamatuse jne. pärast, osa ka halbade eluviiside tõttu. Moraalselt kõige allakäinum element olid aga sakslaste hulgas paljud rändavad käsitöölised ja mitmesugused kindla püsiva kutseta vanderid. V.-Nigulas tahavad mõisnikud 1790. a. paiku hea meelega saksa soost külakoolmeistreid ametisse võtta, kuid kõlblikke on raske leida — võib saada ainult liiderlikku, alaväärtuslikku elementi (liederliches Gesindel). Sajandi lõpul Viljandi ümbruses sündinud vallaslaste isadeks on eeskätt igasugused maad mööda ringi käivad saksa soost käsitöölised, lihunikusellid jne. Aga isegi mõni kohaliku ametnikkonna esindaja figureerib selles nimestikus. Sama Hupel, kes ühissaunast räägib nii halvustavalt, ei saa jätta tähendamata, et mõisnikud sageli talutüdrukuid sunnivad endaga voodit jagama, ning et talurahva kõlblas vaade hukka mõistab need naised, kes sakslastega suguliselt läbi käivad.

Kahtlemata oli ka talurahva hulgas nähtusi, mida valjuma aja moraali seisukohast mõistetakse hukka, kuid sellised pahed polnud ainult talurahva monopol — neid orjasid kõik kihid. Ka ebausk, nõiakombed jne., mida O. W. Masing peab eesti rahvusiseloomu põlispaheks — ei esinenud ainult talurahva hulgas, vaid ebausk arenes isegi ristiusu alusel — ristiusu maagiana. O. W. Masing arvab isegi, et eestikeelne kiriku lauluraamat oma kuradilauludega tekitavat ebausku. Ebausuga olid läbi imbunud linnakodanikud ja aadlikudki.

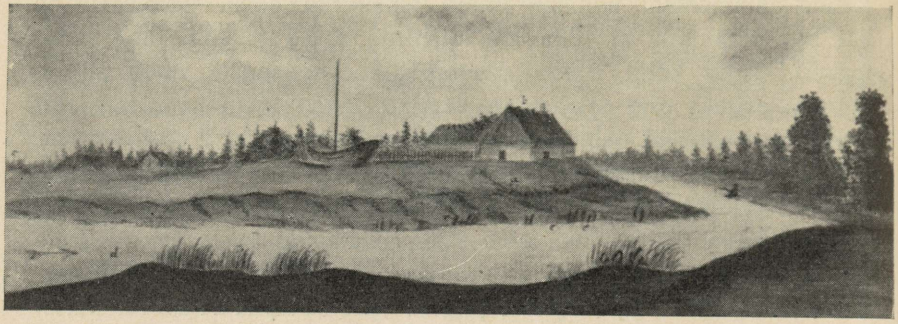

Riia linnaraamatukogu kogudest.
Emajõeäärne „Kantsi kõrts" XVIII saj. lõpul. Endise linnuse asukoht. Joh. Chr. Brotze järgi.

Parun Loewenstern — jõukama ja silmapaistvama aadliperekonna liige —, jutustab oma memuaarides, kuidas tema väeteenistusse saatmisel tema ema kutsunud ühe talunaise-nõiamoori, et see pojale valmistaks säärast imejooki, mis teda haavamise vastu kaitseks. Talunaine andnudki siis noorhärrale mingit jooki püssirauast.

See kahepaiksus, et „saksad" kirikukatsumisel nõidade ja lausujate ülesandmist nõudsid, sealsamas aga ise neid appi kutsusid — see pidi talupoega aina kinnitama oma päritud tarkustest kinni pidama ja südames halvustama sakste silmakirjalikkust ning kiriku võimatust, kelle abist ei jätkunud kiriku enda tugedelegi nende eraelus ja kaitset saatuse vastu tuli otsida talurahva tarkusest.

Kogu pärisorjuse ajal on pidanud kirik endale suureks vaenlaseks ja moraali laastajaks joomist. Ei ole kahtlust, et joomine talurahva niikuinii rasket majanduslikku seisukorda ainult halvendas, nii et valitsusvõimu määrustega liigset priiskamist ja laiutamist pulmade ajal piirama hakati. Samuti pidi liigjoomine ruineerima ka hingeliselt.

Kõrtsikultuse ja torupilli kohta kostab pastorite kaebusi mitte ainult pietismi aegadelt. O. W. Masing kurjustab 1798. a., et laupäeva õhtust kuni esmaspäeva hommikuni on kõrtsis aina pillerkaar, torupill huugab ka paastuajal. Ta nõuab torupilli ärakeelamist vähemalt kirikukõrtsis. Kiriku ringkondadest tulevad üksikud võitluskatsed kõrtsikultuse ja viinajoomisega põrkasid aga mõisnikkude reaalhuvide vastu ja jäid tagajärjetuks. Memoriaalis 1715. a. kindralkubermangu valitsusele seletab Eestimaa konsistoorium, et kõrtsid müüvad viina keelatud, s. o. jumalateenistuse ajal. Kõrtsimehed ütlevad, et mõisnikud neid käskivat seda teha. Koguni enam — ka pastorite endi käed olid teatava määrani seotud viina tootmisega. Kõige suurejoonelisemalt põletasid viina Tartumaa pastorid, mõned ostnud isegi vilja kokku ümbertöötamiseks.

Kõrtsikultuse õitsenguks pärisorjuse ajal on sügavam põhi, kui ainult talurahva himu viina järele. Kõrtsid olid oma aja agrikultuurilise ja majanduspoliitilise olukorra sünnitiseks. Kõrtsikultuse iseloomu aga määrasid ühiskondlikud ja massipsühholoogilised tegurid. Ja ei saa mitte väita, et viimasel alal kõrts oleks andnud ainult negatiivseid tulemusi.

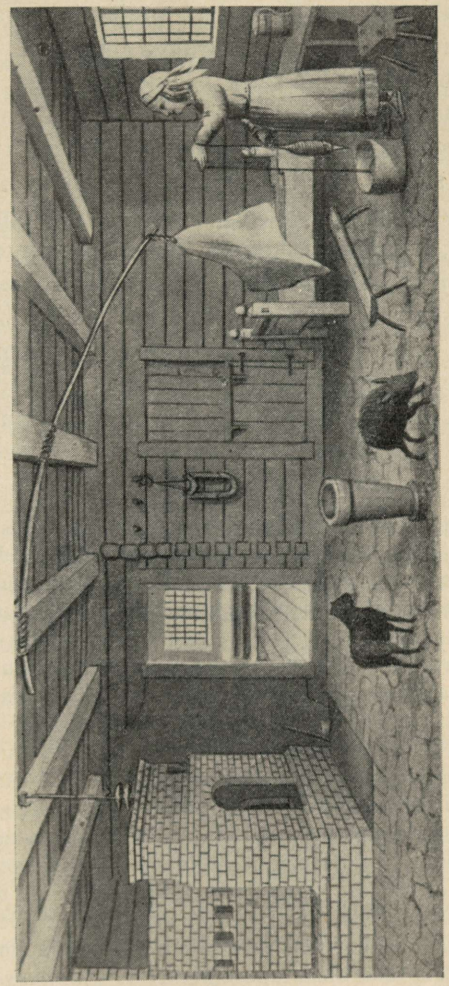

Kõrtsituba 1795. a. Viljandimaal. Seinte ääres pingid, mis joonisel näha ainult osaliselt. Nurgas voodi, milles ainult õled. Lakkekinnitatud hällivibu, selle otsas häll. Toas kõnnivad lammas ja põrsas. Joh. Chr. Brotze järgi.

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Mitte asjatult ei seisnud kirik ja kõrts kõrvuti. Need olid kaks antipoodi, mõlemal oli aga oma kindel ülesanne täita. Dr. H. Sepp on õieti väitnud, et kirik ja kõrts olid peamised uudistehankimise kohad. Kirik oli ametlik asutis, selle kaudu said teatavaks ülemuse määrused. Kõrts oli omavaheline kooskäimise koht, kus vahetati enda prisma läbi nähtud informatsioone. Kõrts oli killapidude, talgute ja õitsitulede kõrval koht, mis täitis nagu mingi hingelise ventiili osa. Kõrts oma muusikast, tantsust, jah, isegi alkoholist joobumisega aitas kristalliseerida neid ähmaseid tunge, mis majanduslikult ja sotsiaalselt madalale tasemele viidud talumehe hinges ristlesid, kuid mida ta argipäeval üksinda ehk sõnastada ei osanud ega — julgenud. Et eesti rahvas range pärisorjuse päevadel hingeliselt alla ei vandunud oma saatusele, vaid säilitas oma protestivaimu mõisa ja sotsiaalse ülekohtu vastu, selles on kindlasti oma osa neil argipäevast ülevamas meeleolus veedetud koosviibimistel „laupäeva õhtust esmaspäeva hommikuni“, olgugi et samad koosviibimised kahtlemata ka eitavaid tagajärgi andsid.

Kirik ja sotsiaalsed vastuolud.

Mõisa ja külaühiskonna võitlus.

Sotsiaalsetest probleemidest pärisorjusaegses Eestis seisis tulipunktis huvide vastuolu talurahva ja aadli vahel. Peaaegu kõik teised probleemid olid selle põhiprobleemiga kuidagi seotud.

Balti aadli võimupoliitika on rühkinud järjekindlalt sinnapoole, et talupoega ühiskondliku tegurina võimalikult olematuks muuta ning teda siduda täielikult suure mõisaühiskonna külge. See ühiskondlik arengukallak saavutab meie maal oma sügavpunkti pärisorjuse ajal, kus eesti talupoeg tõepoolest muudeti igakülgselt mõisa sõltlaseks. Kuid mõis kõigile oma katsetele vaatamata ei ole suutnud eesti küla kunagi sisemiselt sulatada mõisaühiskonnaga, vaid alati on jäänud sügav lõhe nende kahe eri maailmast põlvneva korrastuse vahele. Mõis elas sisemiselt omaette eraldatud elu, ja talupoeg külas oma. Lääne poolt toodud kiriklik ladina-kultuur oleks võinud seda lõhet tasandada, kuid talupojale jäi see — peale vaevalise kirjaoskuse — täiesti võõraks.

Pärisorjusaegses olustikus ei saa meie rääkida küll mingist külaühiskonnast sõna vormilises tähenduses, mis eeldab iseseisvalt toimivat organismi, sest talupoegade õigused oli usurbeerinud mõis, ja endised küla ametimehedki (vanemad, kümnikud) olid muutunud mõisa käskude täitjaiks. Küla moodustas ometi keskuse, kus rahval oli tihedam kokkupuude ja kus selle tõttu tekkisid ka teatavad ühised huvid. Kooselu külas oli vähemalt teatavaks moraalseks toeks rahvale tema võitlustes mõisa vastu tol ajal, mil tal puudusid laiemad organiseerumisvõimalused.

On küll teada, et ka pärisorjusajani olid suutnud oma õigused säilitada üksikud vabatalupojad, ja et neist üksikud pääsesid isegi ohvitseri-, vaimuliku- ja aadliseisusse; samuti on jõukuse suhe ja mõisnikkude erinev suhtumine oma alamaisse alati võimaldanud teatavaid erandeid talupoegade olukorras, kuid tolleaegse talupojamassi üldilmet need erandnähtused siiski palju ei muuda. Nimeliselt võib küll vahet teha talupoegade, vabadikkude, maatameeste, teenijate jne. vahel, kuid mõisa suhtes moodustasid nad kõik enam-vähem ühe alamrahva kihi, keda koheldi enam-vähem ühtviisi. Seda, kes täna oli taluperemees, võidi homme välja tõsta ja asendada mõne sulasega või maatamehega.

Seejuures on tähtis meeles pidada, et talupoeg oma õiguste ülekohtuses kärpimises oli teadlik. See teadlikkus ongi üheks peamiseks põhjuseks, mis mõisa ja küla viis juba võõra võimu algusest peale vaenujalale. Talupoeg pole omi õigusi mõisnikule kunagi loovutanud vabatahtlikult, vaid on sellele alati otsinud vastuabinõusid, ilmnegu need siis avalikes mässudes ja vastuhakkamisis, toetumistes vanale tavaõigusele, või abiotsimistes kõrgemailt võimukand-

jailt (Rootsi ajal kuningailt). Pärisorjuse ajal aga näeme juba osa nendegi vastuabinõude nürinemist, eriti mis puutub seaduslikku kaitsesse. Sellega pole aga öeldud, et talupoeg siitpeale, kus tal igasugused legaalsed abinõud puudusid oma õiguste jaluleseadmiseks, oleks alistunud ilma mingit vastupanu avaldamata. See vastupanu otsib aga nüüd endale oludekohasemaid teid.

Kui mõisa ja eesti küla vahekorda varasemail sajandeil võime iseloomustada avaliku sõjaseisukorraga, siis pärisorjusajal pääsevad maksvusele kavalad „sissisõja" võtted, millega talupojad oma vastast — mõisa — püüavad salaja igapidi kahjustada. Viha mõisa vastu pole mingi uudne nähtus, see on sajandite jooksul juba rahvale verre kasvanud, kuid pärisorjusajal see muutub salajaseks vihkamiseks, mis lõhed küla ja mõisa vahel kisub veelgi laiemaks. Mõisnikuviha ongi peaaegu ainsaks teguriks, mis tolleaegset talupojamassi köidab üheks mõtteliseks tervikuks ja samal ajal ka teatavaks ühiskondlikuks jõuks, mida mõisnikul tuli kõigele vaatamata arvestada. Eestlases pesitsevat viha mõisniku vastu iseloomustab näiteks Petri järgmiste sõnadega:

„Juba lapsest saadik lasub viletsuse ja orjuse rõhk tema (eestlase) näol ja ilmes, ja viha ning sügav, salajane vihkamine ühes kibeda põlgusega on ainus jõuline tundmus, milleks on võimeline põrmusse rõhutud eestlane. Sääraste igapäevsete tõrksuse, viha ja põlguse avalduste tõttu sakslaste ja eriti aadli vastu kardetakse ikka mässu ja vastuhakkamist, sest et siis küll ükski sakslane eluga ei pääseks. Iga sõja puhul värisetakse rohkem sise- kui välise vaenlase ees, ja viimase Rootsi-Vene sõja ajal avaldus nii siin kui seal selle rahva alati ärkveloleva mässuvaimu jälgi."

Avalikkude võitluskatsete kõrval on aga talupoeg juba sajandeid kasustanud mõisa vastu teatavaid kõrvalisi võtteid, mis pärisorjusaja olustikus tulevad kõige iseloomulikumalt nähtavale. Need mõisniku kahjustamist taotlevad „sissisõja"-võtted on oma astmestikus enam või vähem passiivset laadi — alates nurgataguste mõrvadega ja lõpetades jonnakuse ning laiskusega. Oma teostamisviisilt on need kas teadlikud, või kannavad juba teatavat alateadliku reageerimise pitserit, olles niiviisi saanud nagu rahva iseloomujoonteks.

Mõisnikkude ja mõisavalitsejate tapmised ning läbipeksmised talupoegade poolt on tol ajal nähtavasti üsna sagedad; kus ainult põhjust ja juhust leidus, seal ei põrgatud kõrvale nende kättemaksuvahendite kasustamisest. Merkel rõhutab näiteks, et mõisnik eestlast peab kohtlema väga ettevaatlikult — „sest kus tema (s. o. eestlane) enese teotamise eest mitte avalikult rahuldust ei saa, seal valmistub ta salaja seda verisemale tasule. Ei ole harulduseks juhtum, et eestlane oma naise võrgutaja või teda halvasti kohtleva võimumehe maha lõi või tema maja põlema pistis ja siis külma ükskõiksusega karistust kandis."

Erilist huvi pakuvad aga sotsiaalpsühholoogiliselt niisugused juhud, kus roim korda saadetakse selle tagamõttega, et oma saatuskaaslasi ümbruskonnas hirmuvalitsejast vabastada. Räägitakse isegi naistest, kes mõisniku tapsid ettekavatsetult ja just eelnimetatud tagamõttega. Need näited on peale muu veel huvitavaks viiteks ka sellele, et eestlaste hulgas isegi orjusaja kõige raskemal järgul leidus isiksusi, kellel oli julgust ja arusaamist oma isiku ohverdamiseks ühiskonna kasuks. See näitab, et eestlast pole kunagi suudetud täielikult orjastada vegeteeriva massi tasemele, kes kuulekalt jälgib igat oma ülemuse käsku ja korraldust. On iseloomustav, et kaasaegsed saksa autorid peavad eestlast mõisnikule palju kardetavamaks ja paindumatumaks vastaseks kui lätlast. Selle kohta toob näiteks Merkel iseloomustava kirjelduse, et olevat üsna igapäevne asi, et mõni kõrk isand oma väikese saaniga sundivat tervet läti voori raskete koormatega teelt kõrvale, poole sülla sügavusse lumme minema, kuna „aga eestlasele antakse hoolikalt teed, sest sageli on olnud juhtumeid, kus tema (s. o. eestlane) loogaga õigust õpetas ja säärane õpetusviis teeb isegi kõrgesti sündinud suurhärrad targaks". Niisuguse läbipeksu osaliseks on Eestimaal saanud muu seas kuulsa vene väejuhi Suvorovi poeg.

Ajale veel iseloomustavamaks on aga igasugused passiivse vastupanu võtted, mis olid sihitud kas teadlikult või vaistlikult mõisniku püüdluste halvamisele või tema varanduse kahjustamisele. Teatava psüühilise joonena tulevad siin küsimusse jonn ja kangekaelsus, mida veel nüüdki loetakse eestlasele eriti loomuomaseks jooneks. Võimalik, et selle iseloomujoone kujunemisele on aluseks ka ürgsemaid elemente, kuid seda on kahtlemata arendanud visa võitlus talupoja ja mõisniku vahel: seal, kus järsk vastuhakkamine pidi taganema mõisniku ilmse ülevõimu ees, jäi talupojal enda sisetunde rahuldamiseks järele jonnakus ja kangekaelsus.

Ühe passiivse võitlusvõttena tuleb osalt võtta ka mõisavargust, mis pärisorjuse ajal nagu vareminigi on olnud üsna üldine. Hupel märgib näiteks, et „mõisarehtedest varastatakse peaaegu alati; ei jätku isegi kümnest valvurist selle takistamiseks. Viinavaate, mida nad linna veavad, oskavad nad väga osavalt vitsa alt tühjendada ja siis vaadi uuesti veega täita." Samuti varastatavat kottidest vilja ning osatavat siis igasuguste kunstidega vilja hulka endise määrani paisutada. Samal ajal varastavat aga talupojad harva üksteiselt; kes seda tegevat, olevat oma „vendade silmis põlastusväärne".

Petri kordab sedasama, kuid lisab sellele: „Paljud peavad oma isandate varastamist auks, ja sageli on kõige jõukamad suurimateks kelmideks. Rehtedest, küünidest, viinaköökidest, karjast — igalt poolt varastatakse. Nad rõõmustlevad, kui see neil õnnestub, ja jutustavad seda üksteisele seesmise mõnutundega. Omavaheline varastamine äratab neis vastumeelsust ja põlastust. Kes seda teeb, seda põlatakse, ja lõpetatakse temaga läbikäimine." Eriti varastatavat mõisnikelt väikesi tühiseid asjakesi, mis õieti mingit kasu ei too.

A. Tassa koopiate järgi E. Kunstimuuseumis.

Eesti talupoegade vappe Ilumäe kirikus 1729. a. I.

Kirikuvöörmündrite, tähtsamate talupoegade ja veskipidajate vappe klaasimaalidena kirikuaknais. Vapimotiivideks esemed, mis nähtavasti peavad viitama omaniku tegevusele — Martin Sael saag, sirkel jne., Jacob Muickil künnihärjad jne. Klaasimaalid on lasknud valmistada Palmse mõisahärra — mõne arvamuse järgi Partiais (dr. O. Lilvi andmetel). Kas kujutiste aluseks on võetud talupoegade senised vapid ning kas niisuguseid üldse kõigil oli, või on need joonistaja poolt šablooniliselt loodud kas täitsa uuelt või etteantud motiividel — selle kohta puudub selgus. Igatahes on vähemalt Muicki perekonnas klaasimaaliga sarnaneva motiivistikuga vapp tarvitusel olnud (vt. tahvel CIII).

Erilist huvi pakuvad aga sotsiaalpsühholoogiliselt niisugused juhud, kus roim korda saadetakse selle tagamõttega, et oma saatuskaaslasi ümbruskonnas hirmuvalitsejast vabastada. Räägitakse isegi naistest, kes mõisniku tapsid ettekavatsetult ja just eelnimetatud tagamõttega. Need näited on peale muu veel huvitavaks viiteks ka sellele, et eestlaste hulgas isegi orjusaja kõige raskemal järgul leidus isiksusi, kellel oli julgust ja arusaamist oma isiku ohverdamiseks ühiskonna kasuks. See näitab, et eestlast pole kunagi suudetud täielikult orjastada vegeteeriva massi tasemele, kes kuulekalt jälgib igat oma ülemuse käsku ja korraldust. On iseloomustav, et kaasaegsed saksa autorid peavad eestlast mõisnikule palju kardetavamaks ja paindumatumaks vastaseks kui lätlast. Selle kohta toob näiteks Merkel iseloomustava kirjelduse, et olevat üsna igapäevne asi, et mõni kõrk isand oma väikese saaniga sundivat tervet läti voori raskete koormatega teelt kõrvale, poole sülla sügavusse lumme minema, kuna „aga eestlasele antakse hoolikalt teed, sest sageli on olnud juhtumeid, kus tema (s. o. eestlane) loogaga õigust õpetas ja säärane õpetusviis teeb isegi kõrgesti sündinud suurhärrad targaks". Niisuguse läbipeksu osaliseks on Eestimaal saanud muu seas kuulsa vene väejuhi Suvorovi poeg.

Ajale veel iseloomustavamaks on aga igasugused passiivse vastupanu võtted, mis olid sihitud kas teadlikult või vaistlikult mõisniku püüdluste halvamisele või tema varanduse kahjustamisele. Teatava psüühilise joonena tulevad siin küsimusse jonn ja kangekaelsus, mida veel nüüdki loetakse eestlasele eriti loomuomaseks jooneks. Võimalik, et selle iseloomujoone kujunemisele on aluseks ka ürgsemaid elemente, kuid seda on kahtlemata arendanud visa võitlus talupoja ja mõisniku vahel: seal, kus järsk vastuhakkamine pidi taganema mõisniku ilmse ülevõimu ees, jäi talupojal enda sisetunde rahuldamiseks järele jonnakus ja kangekaelsus.

Ühe passiivse võitlusvõttena tuleb osalt võtta ka mõisavargust, mis pärisorjuse ajal nagu vareminigi on olnud üsna üldine. Hupel märgib näiteks, et „mõisarehtedest varastatakse peaaegu alati; ei jätku isegi kümnest valvurist selle takistamiseks. Viinavaate, mida nad linna veavad, oskavad nad väga osavalt vitsa alt tühjendada ja siis vaadi uuesti veega täita." Samuti varastatavat kottidest vilja ning osatavat siis igasuguste kunstidega vilja hulka endise määrani paisutada. Samal ajal varastavat aga talupojad harva üksteiselt; kes seda tegevat, olevat oma „vendade silmis põlastusväärne".

Petri kordab sedasama, kuid lisab sellele: „Paljud peavad oma isandate varastamist auks, ja sageli on kõige jõukamad suurimateks kelmideks. Rehtedest, küünidest, viinaköökidest, karjast — igalt poolt varastatakse. Nad rõõmustlevad, kui see neil õnnestub, ja jutustavad seda üksteisele seesmise mõnutundega. Omavaheline varastamine äratab neis vastumeelsust ja põlastust. Kes seda teeb, seda põlatakse, ja lõpetatakse temaga läbikäimine." Eriti varastatavat mõisnikelt väikesi tühiseid asjakesi, mis õieti mingit kasu ei too.

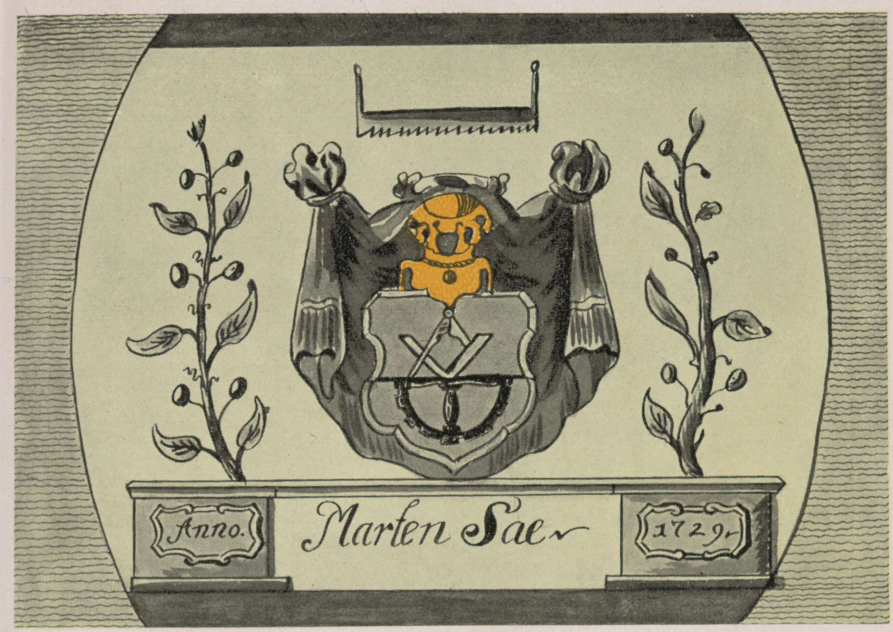

A. Tassa koopiate järgi E. Kunstimuuseumis.

Eesti talupoegade vappe Ilumäe kirikus 1729. a. I.

Kirikuvöörmündrite, tähtsamate talupoegade ja veskipidajate vappe klaasimaalidena kirikuaknais. Vapimotiivideks esemed, mis nähtavasti peavad viitama omaniku tegevusele — Martin Sael saag, sirkel jne., Jacob Muickil künnihärjad jne. Klaasimaalid on lasknud valmistada Palmse mõisahärra — mõne arvamuse järgi Pariisis (dr. O. Liivi andmetel). Kas kujutiste aluseks on võetud talupoegade senised vapid ning kas niisuguseid üldse kõigil oli, või on need joonistaja poolt šablooniliselt loodud kas täitsa uuelt või ettenantud motiividel — selle kohta puudub selgus. Igatahes on vähemalt Muicki perekonnas klaasimaaliga sarnaneva motiivistikuga vapp tarvitusel olnud (vt. tahvel CIII).

Juba neist kirjeldistest selgub rahva kahesugune moraal varguste suhtes, ja samuti ka see asjaolu, et mõisavarguste puhul puhtegoistliku kasu kõrval on sihitud ka mõisniku vara vähendamisele — seega tema kahjustamisele. Siin tuleb nähtavale ehtne sõjamoraal, kus vaenlase kahjustamisel ei peeta ühtki abinõu patuks. See on ka joon, mida eestlane mõisniku varanduse suhtes on pidanud aastasadu enne ja sajandi võrra hiljeminigi: mõisavargust ei loetud talupoegade hulgas kunagi pärisvarguseks, vaid pigemini selle osa varade salajaseks anastamiseks, mida talupoeg alati on pidanud omaks, kuid mille omandamiseks tal puudus seaduslik luba. Talupoja seadusandjaks oli aga mõis, kelle „õiglusest" talupojal oli küllalt kibedaid kogemusi. Siit selgub ka ilmekalt see asjaolu, et eestlane pole sakslast siin maal omas südames kunagi tunnistanud seaduspäraseks peremeheks, vaid on vaadanud temale ikka kui vägivaldsele sissetungijale. Et rahval puudus aga jõud oma õigusi avalikult kehtima panna, siis oli ta sunnitud lõpuks üle minema passiivsele vastupanule. Ja ühe passiivse vastupanu viisina tuleb meil kahtlemata võtta ka mõisavargusi. Pärisorjusajal võib see nähtus ainult rahva vaesumise tõttu puhtegoistlikel kaalutlusil laienenud olla, kuid eelmärgitud sügavam sotsiaalne tagapõhi on siingi veel küllalt selgesti märgatav.

Ja lõpuks pole sugugi võimatu, et ka laiskus, nii tüüpiline nähtus orjusaegses talupoja-ühiskonnas, oli ka teatavaks passiivse vastupanu avalduseks, kuigi seda teiselt poolt võib seletada talupoja tülpimusega mõisatöö vastu. Kui laiskust aga kõrvutada kangekaelsuse ja jonniga, siis ei jää kaugele mõte, et sedagi harrastati sihilikult vastusurveks sundimistele ja peksmistele.

Kiriku osa mõisa- ja külaühiskonna vahelises võitluses.

Ta enda poolt propageeritava humaansuse ja ligimesearmastuse vaatekohalt pidi kiriku sümpaatia mitmeti osaks saama rõhutumale poolele — talurahvale. Tegelikult nähtubki pastorite aruannetest, et nad omas südames talupoegade koormisi sageli liiga rasketeks pidasid ja mõisnikele ette heitsid hoolimatust talurahva hüveolu suhtes. Kuid eeskätt siis, kui need koormised takistasid talupoegi täitmast kiriklikke kohustusi. Seesugustest nähtustest tuli eeskätt kõne alla tööpäeva pikkus laupäeviti. Peale Põhjasõda eriti, mil töörahvast vähe, peeti teolisi laupäeval liiga kaua mõisas tööl — mõnel pool isegi veel pärast päikeseloojakut, nii et nad koju jõudsid alles keskööks või aovalguseks ning siis kirikusse ei tulnud, või kui tulidki, siis väsimuse tõttu seal magama jäid. Või saatsid mõisad laupäeval voori välja ja talumehed pidid pühapäeval viibima teel, selle asemel et kirikus kuulata jumalasõna.

Seesugustel juhtudel asus kirik oma ülemate instantside näol mõisnikkudele vastu — kui suure praktilise väärtusega see

väljaastumine oli, on muidugi iseasi. Igatahes oli veel sajandi lõpul küllaltki juhtumeid, kus teolised ikka õhtu hilja kinni peeti, ja pärast 1805. a. talurahvarahutustest Virumaal selgub, et mõnedes mõisades nõuti teoliste tööletulekut juba pühapäeva õhtuks, mis määrustega samuti keelatud oli. Kiriku autoriteet polnud seega aastakümnete vältel suutnud tõkestada seda nähtust, mille vastu ta oli võtnud otseselt eitava seisukoha. Kui vähe ta suutis siis veel aidata talupoega neis sotsiaalsetes hädades, mida üksikud kirikutegelased ainult heatooniliselt haletsesid!

Teine hõõrdepunkt, kus kirik talupojale ta õiguskaitses appi tuli, oli abiellumise vabadus. Kehtivate määruste järgi ei tohtinud mõisahärra keelata, kui talutüdruk tahtis mehele minna võõrasse valda. Juba 1716. a. toonitas seda Liivimaa kub. valitsuse määrus ja seda korrati ka hiljemini. Kuid sellest hoolimata tegid mõisnikud takistusi, sest tööjõuline naine oli varanduslik väärtus, võõrasse valda naitumisega jäi mõisnik sellest varandusest ilma. Pastorite vahelesegamine talupoja huvides aga ei otsustanud asja iga kord kaugeltki talupoja kasuks.

Kose pastor teatab 1768. a. konsistooriumile, et tema kihlanud ühe Saulepa talupoja talutüdrukuga Albust. Sellest kuulda saades lasknud Albu mõisahärra tüdrukule 10 paari vitsu anda ning kui pastor saatnud talle kirja, milles palunud vastutulekut noorpaarile, pole mõisahärra kirja üldse vastu võtnud. 1748. a. teatab Hageri pastor, et, hoolimata ülemuse määrustest, mõned mõisnikud ei lase talurahvast abielluda vabalt, vaid mõisnik paneb inimesi paari majanduslikkude kaalutluste järgi. Seeläbi tekkivat palju õnnetuid abielusid. 1749. a. aruandes konsistooriumile kirjeldab Kose õpetaja, et kihlunute abiellumise mittelubamise kartusel paljud pruutpaarid teadlikult sigitavad lapsi, et siis kergemini saada abieluluba. Kui mõisnikkudega selle üle rääkida, siis ütlevad need küll: egas meie keela. Kuid tegelikult keelavat mõisnikud ometi ja toovat mitmesuguseid ettekäändeid, et sel tüdrukul tuleb enne lõng mõisale ära kedrata, sel pole teenistusaasta veel täis, jne.

Kaudsemalt võisid sotsiaalselt teatavat mõju avaldada ka konsistooriumi, resp. vaimulikkonna ja rüütelkonna vahelised hõõrdumised oma seisuseõiguste eest — nagu konsistooriumi presidendi küsimus jne. Ühelt poolt võib oletada, et vastuolud aadliga meelestasid ehk pastorkonda veidi talurahvasõbralikumalt — puht võitlusmehaanilise seaduspärasusena, et ühine vastane lähendab. Kuid teiselt poolt on andmeid, et vastuolu vaimulikkude ja aadli vahel aina pahemaks tegi talupoja olukorda, sest mõisnikud talitasid nüüd teinekord meelega risti vastu konsistooriumi korraldustele. Simuna pastor mainib 1728. a. ühe usuelu pidurdava asjaoluna, et mõisnikud

teadlikult keeldusid kaasa aitamast väliseltki jumalariigi ehitusele, „et ei paistaks, nagu oleks auväärsel konsistooriumil midagi määrata ja käskida". Kõige selle juures ei tule ka silmast lasta, et võitlusest aadli ja vaimulikkonna vahel saab rääkida ikkagi väga reserveeritult. Mõnedel üksikuil momentidel võtsid nad valusama ulatuse (vt. lk. 1405), üldiselt jäid nad ikkagi perekonna sisemiseks tüliks, sest vaimulikud ja aadel kuulusid meie maal sotsiaalselt ühte perekonda. Nad omasid peaaegu võrdset elatustaset ja oma materiaalse hüveoluga baseerusid samal majanduslikul süsteemil ja elatusid sunnismaiste talupoegade töövaevast. Pastor oli samasugune mõisahärra nagu aadlikudki, ainult et ta kirikumõis oli ehk pisut väiksem aadlimõisast ja ta seda majandas mitte pärandusõiguse alusel, vaid ametikohana. Mõlemad valitsesid talupoegade üle, teostasid kodukari õigust, jah, mõlemad isegi müüsid talupoegi, kuigi pastor selleks pidi nõudma luba ja saadud raha ei saanud endale, vaid see jäi kiriku juurde kapitalina, mille protsendid maksti pastoritele. Peale selle omasid üksikud pastorid veel isiklikke mõisu ja päristalupoegi. Pastori kui mõisapidajaga tekkis talupoegadel samasuguseid konflikte nagu mõisnikugagi.

Tarvastu kirikumõisa talupojad kaebavad 1730. a., et pastor Körber on neilt maad ära võtnud, on nende vastu paganlikult julm ning peksab neid. Sunnib naisi ja lapsi suvel pühapäeviti metsa marjule, nii et need ei saa kirikussegi tulla. Vastuhoobiks konsistooriumi pretensioonidele, et mõisnikud paremini hoolitseksid pastorite tulude, kiriku ja kooli eest, saadab rüütelkond 1724. a. tigeda kirja, milles loendatakse need pretensioonid, mida rüütelkond omab pastorite suhtes, nimelt, et need ei sunniks seadusvastaselt vabadikke kirikumõisas päevi tegema lauale võtmata jätmise ähvardusel, ei tarvitaks ebaharilikke mõõte vilja vastuvõtmisel jne. Eriti viimase punkti suhtes on Eestimaal laialt kaebusi, et pastorid tarvitavad talupoegadelt viljamaksu vastuvõtmisel liiga suurt külimittu. Kõrgessaare talupojad kaebavad 1727, et nende pastori külimitt on 3 toobi võrra suurem ühe teise pastori külimitust.

Pastori ametisse kutsujaks olid ainult mõisnikud, ta aineline hüveolu olenes tähtsal määral kihelkonna mõisnikest. Kandes kiriku heaks kohustusi, nõudsid mõisnikud, et kirik oma propagandaga aitaks neid ning — manitseks talurahvast sõnakuulmisele. Mis üle selle, talurahva kõrgemale usulisele ja moraalsele tasemele viimine — see huvitas vaid väiksemat arvu haritumaid ja humaansemaid mõisnikke. Et kirik kehtiva korra huvides töötaks, seda nõudis ka valitsus. 1805. a. talupoegade rahutuste ajal anti ülemalt poolt korraldus, et pastorid peavad oma jutlustes talurahvast jälle sõnakuulmisele manitsema.

Täites nii ametliku kiriku missiooni, omades ühiskondlikult ja majanduslikult analoogilist seisundit aadliga, ei saanud pastorite hulgas kahtlemata ilmnevad talurahva sõbralikumad tendentsid kuigi palju avalduda tegelikus elus. Tugevama avaldumisega oleks paratamatu lõhe tekkinud rüütelkonnaga. Seda aga ei soovinud pastorkond mitte. Ka omavaheliste teravuste haripunktil olles kantakse hoolt, et võitlus liiga kaugele ei areneks.

1737. a. paluvad mitmed õpetajad Eestimaal, et ärgu konsistoorium võtku kirikuvisitatsioone ette ilma presidendita (koht oli parajasti vakantne). See ärritavat rüütelkonda, kui konsistoorium praegu, kus rüütelkonna ja kub. valitsuse vahekord halb, ka omalt poolt rüütelkonnale vaenulisi samme astuks. Ja kui 1770. a. justiitskolleegium pärib Liivimaa ülemkonsistooriumilt koolide ja usuõpetuse seisukorda, siis vastab see, et asi on kõigiti korras ning küll ülemkonsistoorium valvab, et midagi soiku ei jää. Samal ajal aga polnud asi kaugeltki korras ning see ei võinud olla teadmata ka ülemkonsistooriumile.

Mõnel pool on kirik ühiskondlis-poliitilisse ellu õige tugevat kaudset mõju avaldanud oma organisatsioonilise küljega. Kirikliku organisatsiooni alal teotsemine on kasvatanud rahvast omavalitsuslikule elule. Eesti talupoja suhtes on balti luteri usu kirik seda ülesannet aga täitnud äärmiselt vähesel määral. Küll on tol ajal kirikuõpetajate hulgas eestilise päritoluga mehi mitugi, nagu Ignatiused, O. W. Masing jne., kuid nende seos talurahva keskkonnaga oli juba katkenud. Talupojale kui niisugusele oli kõrgemaks kättesaadavaks astmeks kiriklikus hierarhias köstrikoht. Saksa soost köstrite kõrval ongi kogu pärisorjusaja kestel eestlasi küllalt köstritena ametis, osalt päristalupoegadena, osalt vabadena. Kiriku omavalitsuslikus elus pääsesid talupojad kaasa teotsema ainult kirikuvöörmündritena. Needki polnud aga talurahva endi poolt valitud, vaid neid määrati. Pealegi oli see aga nii iseseisvusetu koht, et arendava tegurina väga väikest mõju avaldas. Kui Palmse mõisahärra 1729. a. laskis paigutada vöörmündrite vapid kõrvu mõisnikkude omadega Ilumäe kirikuaknaisse (vt. tahvlid CIV ja CV), siis oli see erandlik ja pealegi ainult välispidine nähtus.

Kirikuvöörmündri kohuseks olid 1769. a. H.-Madises: 1) käia võimalikult igal pühapäeval kirikus, 2) edasi toimetada pastori poolt läkitatavaid teateid omas külas, 3) sisse nõuda õpetaja maksuvilja ja 4) kohale tuua küla teopäevilisi kirikumõisa. Tasuks nende teenete eest omas vöörmünder õigust: 1) istuda erilisel pingil kirikus kohe mõisateenijate taga, 2) andameid mitte maksta, 3) surma korral tasuta maetud saada. Peale selle võtsid vöörmündrid osa kirikuvisitatsioonide istungeist ja võisid seal esitada talurahva soove ja kaebusigi mõisahärrade vastu asjades, mis kuidagi kirikuga seotud — laupäevane pikk töö, vooris käimine jne.

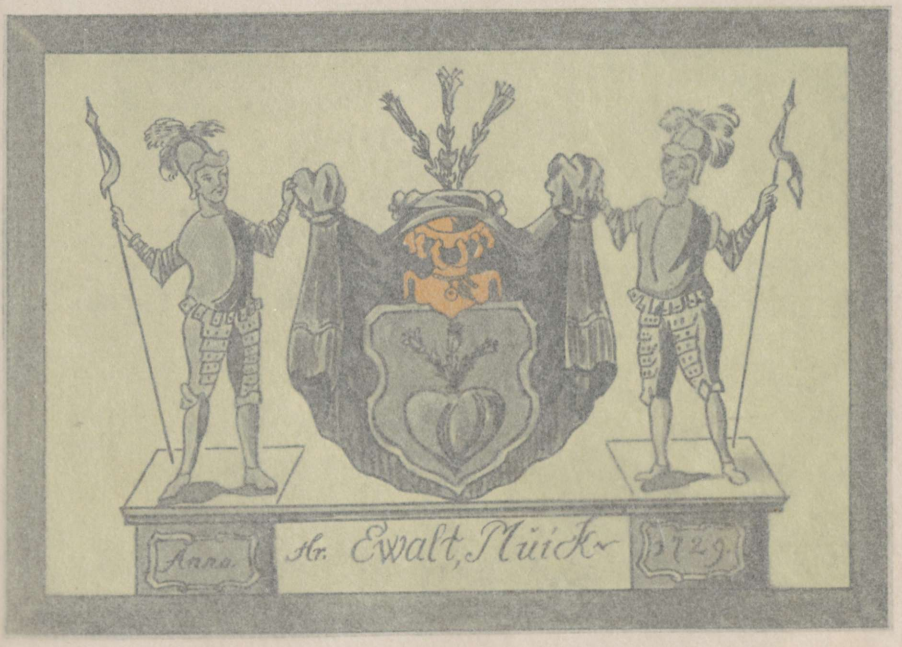

A. Tassa koopiate järgi E. Kunstimuuseumis.

Eesti talupoegade vappe Ilumäe kirikus 1729. a. II.

(Vt. seletust eelmisel tahvlil.)

Täites nii ametliku kiriku missiooni, omades ühiskondlikult ja majanduslikult analoogilist seisundit aadliga, ei saanud pastorite hulgas kahtlemata ilmnevad talurahva sõbralikumad tendentsid kuigi palju avalduda tegelikus elus. Tugevama avaldumisega oleks paratamatu lõhe tekkinud rüütelkonnaga. Seda aga ei soovinud pastorkond mitte. Ka omavaheliste teravuste haripunktil olles kantakse hoolt, et võitlus liiga kaugele ei areneks.

1737. a. paluvad mitmed õpetajad Eestimaal, et ärgu konsistoorium võtku kirikuvisitatsioone ette ilma presidendita (koht oli parajasti vakantne). See ärritavat rüütelkonda, kui konsistoorium praegu, kus rüütelkonna ja kub. valitsuse vahekord halb, ka omalt poolt rüütelkonnale vaenulisi samme astuks. Ja kui 1770. a. justiitskolleegium pärib Liivimaa ülemkonsistooriumilt koolide ja usuõpetuse seisukorda, siis vastab see, et asi on kõigiti korras ning küll ülemkonsistoorium valvab, et midagi soiku ei jää. Samal ajal aga polnud asi kaugeltki korras ning see ei võinud olla teadmata ka ülemkonsistooriumile.

Mõnel pool on kirik ühiskondlis-poliitilisse ellu õige tugevat kaudset mõju avaldanud oma organisatsioonilise küljega. Kirikliku organisatsiooni alal teotsemine on kasvatanud rahvast omavalitsuslikule elule. Eesti talupoja suhtes on balti luteri usu kirik seda ülesannet aga täitnud äärmiselt vähesel määral. Küll on tol ajal kirikuõpetajate hulgas eestilise päritoluga mehi mitugi, nagu Ignatiused, O. W. Masing jne., kuid nende seos talurahva keskkonnaga oli juba katkenud. Talupojale kui niisugusele oli kõrgemaks kättesaadavaks astmeks kiriklikus hierarhias köstrikoht. Saksa soost köstrite kõrval ongi kogu pärisorjusaja kestel eestlasi küllalt köstritena ametis, osalt päristalupoegadena, osalt vabadena. Kiriku omavalitsuslikus elus pääsesid talupojad kaasa teotsema ainult kirikuvöörmündritena. Needki polnud aga talurahva endi poolt valitud, vaid neid määrati. Pealegi oli see aga nii iseseisvusetu koht, et arendava tegurina väga väikest mõju avaldas. Kui Palmse mõisahärra 1729. a. laskis paigutada vöörmündrite vapid kõrvu mõisnikkude omadega Ilumäe kirikuaknaisse (vt. tahvlid CIV ja CV), siis oli see erandlik ja pealegi ainult välispidine nähtus.

Kirikuvöörmündri kohuseks olid 1769. a. H.-Madises: 1) käia võimalikult igal pühapäeval kirikus, 2) edasi toimetada pastori poolt läkitatavaid teateid omas külas, 3) sisse nõuda õpetaja maksuvilja ja 4) kohale tuua küla teopäevilisi kirikumõisa. Tasuks nende teenete eest omas vöörmünder õigust: 1) istuda erilisel pingil kirikus kohe mõisateenijate taga, 2) andameid mitte maksta, 3) surma korral tasuta maetud saada. Peale selle võtsid vöörmündrid osa kirikuvisitatsioonide istungeist ja võisid seal esitada talurahva soove ja kaebusigi mõisahärrade vastu asjades, mis kuidagi kirikuga seotud — laupäevane pikk töö, vooris käimine jne.

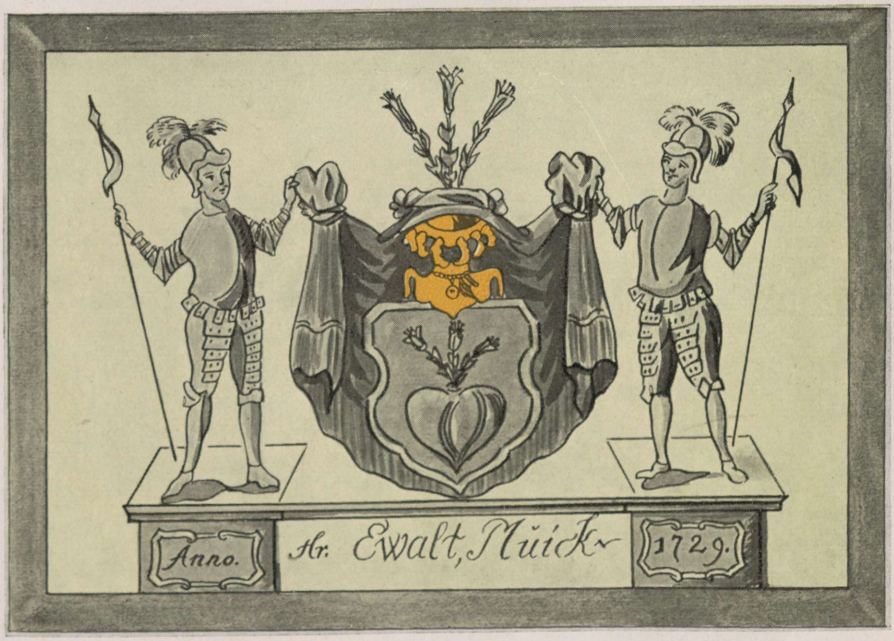

A. Tassa koopiate järgi E. Kunstimuuseumis.

Eesti talupoegade vappe Ilumäe kirikus 1729. a. II.

(Vt. seletust eelmisel tahvlil.)

Kuid neid kaebusi esitati harva, sest kuidas kaevata, kui mõisahärra või valitseja istub samas? Kirikukonventidel küsiti uue õpetaja valimise puhul ka vöörmündrite arvamust, kuid siingi takistas otsustusvabadust tarve arvestada mõisahärra seisukohti. Hiljemini lisandus vöörmündrite ülesannete hulka veel kirikuskäijate ja kooliskäimise järelevalve ning Liivimaal 1772. a. peale isegi kohustus rasedaid vallasnaisi silmas pidada ja neist pastorile teatada.

Nii hõlmas kiriklik organisatsioon talurahvast väga vähesel määral. Selle tõttu ei saanud ka talurahvas tekkida mingit huvi kiriku kui oma asja vastu. Kuid ometi näitavad üksikud juhtumid küllaltki omapärast algatust.

1717 seletas üks Kose talupoeg ülekuulamisel, et „Meie Hans ning Rõsa Jaan on ue köstri kaubelnud". Kose talupojad, nende seas Hans ning Jaan, kuulnud Haapsalus käies kirikus köstrit laulmas. See meeldinud meestele, kuna oma köster ei oskavat midagi, pastor kasustavat teda ainult teomehena. Mehed kutsunud Haapsalu köstrit Kosele. See olnud nõus ja tulnudki. Siis aga tekkis segadus. Üks mõisnik lõi meeste poole, pastor aga pidas kinni vanast, kes tal nii usinasti põldu haris. Ka Kambjas on Põhjasõja ajal talumehed palganud uue köstri.

Kiriku kui sotsiaalse mõjuri osa polnud just täpsalt ühesugune kogu pärisorjuse aja vältel. Vahelduvad ideelisedki voolud, nagu pietism ja ratsionalism (vt. lk. 1428), on siin mõju avaldanud. Ent kuigi tugevaid võnkumisi pole siiski märgata.

Kokkuvõttes on kiriku ühiskondlikud avaldused pärisorjusajal küllaltki kahvatud. Mitte saades jätta tunnustamata talurahva allasurutud olukorda ja sellest johtuvat pidurdust usuelule on pastorite sellekohased veendumused jäänud siiski peamiselt omavahelise jutuajamise ja konsistooriumi aktidesse mattuvate aruannete platoonilisteks õhkamisteks. Seisusliku kirikukorralduse ametikandjad ei suutnud ega tahtnudki katki lõigata seda kihilise solidaarsuse ja ühise majandusliku baasi sidet, mis teda köitis aadliga. Võitlema asuda sotsiaalse ja rahvusliku ülekohtu vastu kas või oma seniste platooniliste sümpaatiate ulatuses — seda pole pärisorjuse ajal sakste poolt juhitud balti luteri usu kirik kogu tõsidusega katsunudki.

Pietistlik ja ratsionalistlik vool XVIII saj. usuelus.

Pietistlikud voolud tekivad, kui indiviidid usu- ja kirikuelu küsimusis seisukohta võtavad eeskätt vaga südame ja vagade tunnete vaatekohalt, võttes endale eesmärgiks äratada ja edendada südamevagadust ja tegelikku usuelu, tagaplaanile jättes senise luterliku ortodoksia „puhta õpetuse" ühekülgse rõhutamise ja poleemilise suhtumise teistesse kontsessioonidesse.

Luteri kirikus Saksamaal algas pietism Ph. J. Spener'iga (u. 1675). Speneri pietismi võib nimetada pietismi esimeseks arenemisjärguks. Teise arenemisjärgu moodustas Halle pietism eesotsas August Hermann Francke'ga (*1663, †1727). Pietismi kolmandaks järguks võib arvata krahv N. L. v. Zinzendorf'i 1727. a. rajatud vennastekoguduse liikumist.

Meie maal on pietistlikud liikumised arenenud mitte iseseisvalt iseenesest, vaid enam väliste mõjude või väljastpoolt tulnud tegelaste algatusel ja eestvõttel. Juba Rootsi aja lõpupoolel on üksikuid pietistlikke mõjusid meie maal märgata. Speneri mõjud on üldiselt alles koos August Hermann Francke mõjudega meie maal ilmsiks tulnud. Kuid Rootsi valitsus kaitses ja toetas meie maa kiriklikku ortodoksiat. Esinevat pietismi summutati protsessidega, näiteks Riias, Pärnus, Muhus, ja pietiste saadeti maalt välja. Kui Rootsi valitsus siin maal lõppes, avanes pietismile võimalus lahedamalt levida. Halle pietistid leidsid nüüd kohti koduõpetajatena, siis ka kirikuõpetajatena ja kooliõpetajatena.

Juba 1724 sai Eestimaa ülemvaimulikukski (Tallinna Toomkiriku ülemõpetajaks) Halle pietist Christoph Friedrich Mickwitz (1724—1748). 1728 oli Mickwitzi teatel pietistlikke kaastöölisi Eestimaal: 27 kirikuõpetajat, 7 kooliõpetajat, 2 kantorit, 1 meedik, 3 üliõpilast. 1736 sai ka Liivimaal kindralsuperintendendiks hallelane Jakob Benjamin Fischer (1736—1744). Hallelased on ka uusi kooliraamatuid ja koolimeetodeid siin tarvitusele võtnud. Halle kuulsa vaeslaste-varjupaiga eeskujul on juhtuval korral ka siin püütud mõnel pool korraldada vaeste ja vaeslaste hoolekannet, näit.: Mickwitz'i poolt Tallinnas, parun Nierothi ja õp. Wrede poolt Albu mõisas.

Hallelastest õpetajad püüdsid usklikkudes koguduseliikmetes äratada teadlikku pietistlikku vagadust, kuid vaid üksikutel läks korda väikesi ärganute ringe rahva hulgas asutada. Halle pietismi mõjud, eriti hallelastest õpetajad on Eesti- ja Liivimaal herrnhuutlaste liikumisele meie maal pinda valmistanud ja tema rutulist levimist siin võimaldanud ja soodustanud. Kus Halle pietismi mõjud suuremad olid, seal oli ka herrnhuutlastel enam hoogu. Herrnhuutlaste mõju, levik ja tähendus ületas aga varsti kaugelt hallelaste oma maarahva suhtes.

1729 tulid esimesed vähesed herrnhuutlased, eesotsas „Issanda sulase" puusepp Christian David'iga Liivimaale enam pinna sondeerimiseks hingede kogumise mõttes. Nad leidsid peagi Volmaris esimese jäädava pesakoha pietistliku kindraliproua v. Hallarti juures. Suuremal määral (40—50 venda) hakkas neid tulema, alates umbes 1738, pärast Zinzendorfi külaskäiku Tallinnas 1736.

Herrnhuutlasi kutsusid meie maale või soovisid endile mõned mõisaisandad ja pietistlikud õpetajad mitmesuguste ametite peale usueeskujuks teistele ja ühtlasi abiks palvetundidel ja hingehoiul, millede eest pietistlikud õpetajad olid hakanud enam hoolt kandma. Eriti võitsid nad rahva südame ja poolehoiu. Olles sagedasti lihtkäsitöölised, seisid nad rahvale ligemal ja nende tööviisid olid rahvalikud. Nad korraldasid rahva palvemajades liikidesse, kooridesse, astmetesse, ja määrasid rahva hulgast töötegijad (ehk „teolised" Tartumaal), abilised, lugijad, eestseisjad (palvemaja isad ja emad).

Nii arenes rahva isetegevus ning mõju ja hakkas juuri ajama ka rahvuslik teadlikkus. Palvemajade ümber kogunesid sagedasti rahva mõjukamad ja jõukamad liikmed. Kasvas osavus- ning ühendustunne ja läbikäimispüüd usu- ja suguvendadega ka väljaspool kihelkonna piire, mis kodanlikult talurahvale suletud olid. Kasvas ohvrimeelsus ja poolehoid vendadele. Hoolimata veel valitsevast pärisorjusest hakkab rahvas ohvrimeelselt ise ehitama ja korraldama palvemaju, leides selles tuge ka vendadesõbralikelt mõisnikelt. Paljude hinged hakkasid kokku kasvama palvemajadega ja nende korraldustega. Usu- ja kõlblas elu elustus ja süvenes.

Kõigepealt astuti võitlusse kõige sellega, mis vanadesse pahadesse kommetesse ja harjumustesse tagasi kiskus ja sellega kiusatuseks sai. Hävitati vanu ohvrikohti, Tõnni vakku, ehteid ning uhkusasju, torupille ja viiuleid, võõrdudes prassimisest ja kõrtsidest, mis sissetulekute puudusel sulgusid, otsiti tuge palvemaja korraldustest ning armuosadusest ja alistuti vaimulikule distsipliinile ning vennalikule karile. Niisuguste pühitsuspüüete tagajärg on alul olnud nii silmapaistev, et näit. Saaremaal 1740—1745 ei esine ühtegi kriminaalkohtuasja.

Kõike seda silmas pidades võime jõuda otsusele, et õieti alles vendade tegevuse läbi said maaeestlased evangeeliumiusulisteks ja ristiusk sai neile elavaks ning südameasjaks.

Kuid vendade tegevus ei jäänud takistamatuks. Nende vahekorrad ja suhted kirikuga halvenesid, kuna õiguslik vahekord kirikuga oli kindlaks määramata ja jäi ebaselgeks. Vennad olid õieti eravahekorras nende õpetajate ja isandatega, kes neid olid kutsunud või soovinud. Ka püüdsid vennad seda enam erilisi korraldusi herrnhuudi vaimus tarvitusele võtta, mida suurem edu neil oli rahva usuelu äratamisel. Et mitmed püüdsid etendada juhtivat osa, tulid lahkhelid ka õpetajatega.

Veel teravamalt hindasid Eestimaal liikumist rüütelkondlik ülemmaakohus ja rüütelkonna esindajad, kes süüdistasid ka konsistooriumi selles asjas. Pöörduti kaebusega kindralkubermangu valitsuse poole, kes 12. III 1742 kaebuskirja asjus konsistooriumilt seletust päris.

Tallinnas püüdis herrnhuutlane Biefer asutada toomkiriku juures vendadekogudust, mis ei pidanud alluma Eestimaa konsistooriumile,

vaid Kriimanni palvemaja kogudusele, mis eesti alal pidi olema vendade tegevuse keskuseks, nagu seda oli Volmari läti alal. Bieferi vastu tõusis 5. VII 1742 Tallinnas mäss. Ta saadetakse kuberneri käsul Eestimaalt välja. Mickwitz hakkab kindlamini nõudma, et vennad õpetajatele ja konsistooriumile alistuksid. Liivimaal pannakse 1742. a. maapäeva ja ülemkonsistooriumi soovil herrnhuutlaste küsimuse selgituseks juurdluskomisjonid ametisse, eesti ala jaoks Võnnu kihelkonnas ja läti ala jaoks Volmaris. Liivimaa kindralsuperintendent Fischer nõuab 5. VII 1742 kõigilt Liivimaa õpetajailt aruandeid „määri vendade" ja õdede ja nende poolehoidjate liikumisest. Liivimaal esines sel ajal ka separatistlikku pietismi, mille tähtsamaks esindajaks oli Tallima Paap Haanja vallast. 1742. a. tõsteti tema ja ta tähtsamate poolehoidjate vastu Tartu maakohtus kaebust eksiõpetuses ja sellest tõusnud vastuhakkamises ning mässus isandate vastu.

Kindral-superintendent D. Chr. Lenz. Kaasaegne siluett Riia linnaraamatukogu kogudest.

Tallima Paap ja ta tähtsam kaaslane Kusma Juhan saadeti 1744 Riia õuekohtu käsutusse, kust nad alles kõrgeima armuplakati alusel 1745 vabastati, kui nad oma eksitustest loobusid.

Niisugusel olukorral ilmus, veel enne seda kui Volmari komisjon oma töö oli lõpetanud ja aruanded olid esitatud, kõrgeim käskkiri 16. aprillist 1743 (asekuberner Jeropkin'ile), mis käskis sulgeda herrnhuutlaste palvemajad ja ära keelas nende koosolekud. Krahvinna ja krahv Zinzendorfi katsed isiklikult veel päästa vendade positsiooni äpardusid. 1744. a. suleti Zinzendorfile ja ta käskjalgadele riigi piirid.

Vastuvaidlematu keelu all oli herrnhuudi vendade töö meie maal 1743—1764. Palvemajad suleti või tarvitati osalt muuks otstarbeks. Silmapaistvamad vennad pidid maalt lahkuma, kuid siiski jäid siia mitmed vennad, otsides varju mõnes lubatud ametis. Nii otsis arstiametis varju dr. D. S. Krügelstein Tartus. 1745. a. tuli maale Erastvere mõisa dr. Christoph Königsöhr, kes on tõlkinud vendade raamatuid eesti keelde. 1748 tuli usuteadlane Jakob Marrasch Saaremaale ja Hiiumaale. Ta viis vendade lauluraamatu eestikeelse tõlke lõpule ja toimetas uue tallinnakeelse lauluraamatu. Ta pühitseti 1767 diakoniks Saaremaa ja Hiiumaa jaoks. Teised herrnhuudi vennad varjasid endid ülevaatajatena mõisades, käsitöölistena ja mõnes muus ametis. Nad ei võtnud ise otseselt palju osa palvekoosolekutest, nad jätsid oma poolehoidjad mõnede vendadesõbralikkude õpetajate hoolde või rahvusabilised pidasid ise koosolekuid. Umbes 1747 tuli siia herrnhuudi saadik

Peeter Hesse, kes siin salaja juhtis vendade tööd ja määrati hiljemini presbüteriks († 1785).

Hesse teadete järgi on 1756. aastal Eestimaal vendadega ühenduses seisvaid eestlasi olnud 8000 või 10 000 (ühes lastega), sakslasi üle 100 (nende hulgas üle 50 aadliku, 2 praostit, 8 õpetajat); Liivimaal umbes 2600 pärismaalast ja umbes 50 sakslast (nende hulgas 25 aadlikku, 1 praost, 3 õpetajat). Võimalik, et siin Eestimaa vendade hulka on juba arvatud ka Liivimaa eesti ala vennad. Liivimaa ülemkonsistooriumi ettepanekul keelati ära liivimaalastele kirjavahetus määri vendadega ja nende raamatud. Ülemkonsistoorium on korduvalt palunud üksikute avalikuks tulnud herrnhuudi varjatud tegelaste väljasaatmist ja keelas viimaks ära ka seni lubatud hallelaste palvetundide pidamise.

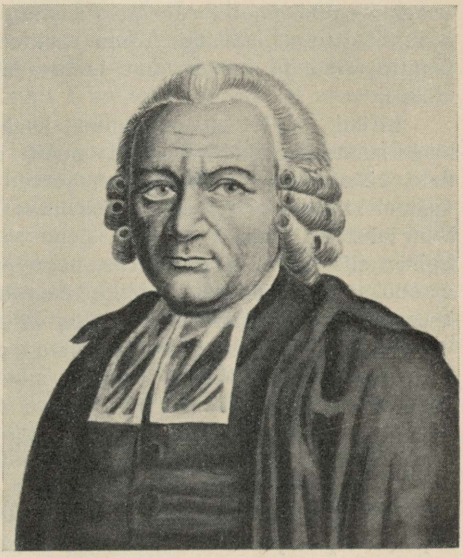

A. W. Hupel (1737—1819), kirikuõpetaja Äksis 1760—63 ja Põltsamaal 1763—1804. Pärast Chr. Dav. Lenzi surma pakuti talle kindral-superintendendi kohta, mida vastu võtmast keeldus. Riia linnaraamatukogu kogudest Joh. Chr. Brotze järgi.

1764. aastal muutus vendade tegevus avalikumaks. Katariina II võimaldas 1763. a. manifestis välismaalaste asumist Venemaale ja 1764. a. käskkirjas sedasama vennasteuniteedile ühes südametunnistuse-, usu- ja kirikuvabadusega, vastavalt tema distsipliinile. Need õigused olid määratud Venemaale tulevatele kolonistidele, neist võisid aga ka meie maa vennad järeldada, et neil ühisel Venemaal oma usuvendadega ühised usuõigused peaksid olema. Kindralkuberner Browne tõlgendas meie maa vendade suhtes 1764. a. käskkirja oma kirjas ülemkonsistooriumile 1767 selles mõttes, et herrnhuudi vendadel on siin vaba „*exercitium religionis*“ eneste suhtes, kuid mitte oma vaadete levitamise ja proselüütide hankimise õigus talupoegade keskel luteri usu kahjuks.

Mõned uued Herrnhuti saadikud tulevad nüüd maale, külastavad võimaliku ettevaatusega ja tähelepanu äratamata mööda maad herrnhuut-

laste pooldajaid ja asutavad nüüd uusi „sotsieteete“, s. o. vennasteseltse ehk palvemajaringe, kõrvale jättes nimetuse „kogudused“, sest see nimetus võis meelde tuletada Zinzendorfi ja Spangenbergi poolt hukkamõistetud iseseisvuspüüdeid kiriku suhtes. Herrnhut annab hoolekandjaile eeskirju, et nad hoiataksid palvemajaringe separatismi eest kiriku suhtes.

Herrnhut saadab vahete-vahel ka visitaatoreid siia vendade töö järelekatsumiseks, edendamiseks ja kindlustamiseks. Nii tuli ühes abikaasaga 1793 visitaatorina siia Johan Christian Quandt, kes oli Urvaste herrnhuudisõbraliku õpetaja Johan Christian Quandti poeg ja oli hoopis Herrnhuti teenistusse astunud. Tema revideeris ühtlasi vendade tartumurdelise lauluraamatu ja hakkas uut lauluraamatut toimetama, mis 1802 Barbys trükiti.

Kiriku poolt ei puudunud kaebused täielikult, nii näit. Saaremaa superintendendi Swahni poolt diakon Marraschi vastu 1781. a., kuid vähehaaval muutusid vahekorrad siiski rahulikumaks. Swahni kaebust ei kiitnud ka tolleaegne Liivimaa kindralsuperintendent Christian David Lenz heaks. Chr. D. Lenz oli alglikult Halle pietismi kasvandik, ligines siis Liivimaa olukorras, nagu mitmed teised pietistlikud õpetajad, ortodoksiale, mispärast ta ka herrnhuutlaste liialdatud vaadete vastu ühes suuremas usuteaduslikus töös välja astus a. 1750. Kui herrnhuutlaste liikumises Spangenbergi mõõdukamad vaated ja korraldused mõjule tulid ja ratsionalismi hädaoht ligines, muutus Lenz järjest heatahtlikumaks vendade vastu.

Seda südikamalt püüdis Lenz ratsionalistliku voolu levimist summutada. Kuid ta pidi leppima, et Riias tema silmade all Riia vana lauluraamatu asemele astus 1782 uus ratsionalistlik. Samuti kujunes õpetajaskonna koosseis aina ratsionalistlikumaks. Ka Lenz'i järeletulijaks kindralsuperintendendi ametis sai teovõimas ratsionalist Karl Gottlob Sonntag († 1827).

Vennaste ringid aga panid ehmumata vastu ratsionalistlikule ajavoolule, mõjudes kaasa, et kirikuliikmete hulgas säilis rohkesti vanausu vaateid ja poolehoidu, mis siis usuärkamise ajal XIX sajandi alguses jälle suureks paisusid. Ratsionalistlikud õpetajad vendade tööd otseselt just väga palju ei seganud, vaadates üleolevalt nende „vagatsemisele“, lootes ehk ka mõnevõrra kasu nende tegevusest rahva vaimsele kasvatusele.

Sotsiaalset värvingut omas vennaste liikumine eriti seetõttu, et väljaspool ametlikke kogudusi loodud vendade rakukestes oli kodukord demokraatlik ja talupojad said siin korraldajatena kui ka palvetundide pidajatena jne. kaasa töötada. Liikumisest mõjustatud kirik ja pastorkond aga ei muutunud sotsiaalselt palju. Sageli pastorite juures pietistlik eluvaatlus koguni nüristas sotsiaalset meelt, pimestas sotsiaalse ülekohtu ja üldse sotsiaalsete tegurite hindamiseks. 1740-ndail aastail Eestimaa konsistooriumile saadetud pastorite aruanded sisaldavad ühe rubriigina neid põhjusi, mis pastorite arvates on usuelu takistuseks. Varemate avalduste põhjal oli kiriklikes

ringkonnis kujunenud nagu üldarvamuseks, et koormiste raskus ja vaesus on üheks tähtsamaks takistuseks talumehe usuelu ja hariduse süvenemisele. Nüüd aga paljud pastorid tunnustavad vaid veel neid takistusi, mis talupoja enda hinges — uskmatus, ebausk, joomine, hoorus jne. Kadrina õpetaja ütleb seda selgelt 1740. a.: „Tavaliselt öeldakse, et usklikkudele on takistuseks raske mõisatöö. See ei ole õige, peamised põhjused on uskmatus ja ebausk." 1748. a. rõhutab Rõigi pastor, et mõisatöö ei ole takistuseks — takistused on talupoegade endi juures, nende lõbutungis, torupilli tarvitamises jne. 1740-ndate aastate aruandeis toonitavad 12 pastorit, et usuelu takistused peituvad ainult talupojas endas, ta hingelistes omadustes. 10 pastorit nimetavad hingelisi ja sotsiaalseid tegureid paralleelselt ja ainult 5 pastorit leiavad, et usuelu takistuseks on talumeeste koormiste raskus ja vaesus.

Ratsionalismi ajastu ei haaranud kirikut ega ta ametikandjaid sel määral kui pietism vennastekoguduse näol. Valgustusaja ja ratsionalismi ideed ei lasknudki endid nii puhanguliselt viia laiadesse massidesse, kui tunnetele ja müstikale rajatud voolud. Ajastu tähtsus eesti talurahva sotsiaalses arenguloos aga seisab selles, et valgustusmeelsed pastorid palju rõhku panid mitmesuguste praktiliste teadmiste edustamisele rahva hulgas. Isegi jutlused muutusid nüüd õpetlikeks. Kui varemini, ka enne herrnhuudi aega, paremad jutlustajad viisid kuulajad nutma ja õhkama, kui nad nende pattusid nuhtlesid, või isemeelsemaid vihastuma, sest nad arvasid, et õpetaja just nende eluviisi sõelub, nagu kuulajaskonna reageeringuid kirjeldatakse Eestimaa sinodil 1731. aastal, siis sajandi lõpu poole valgustusaja filosoofiast mõjustatud pastorite jutlused olid kahtlemata vähem haaravad, kuid selle eest sai kuulaja rikkamaks mõnegi kasuliku teadmise poolest. O. W. Masing kirjeldab 1790. a. aruandes, et lokaalvisitatsioonide koosolekutel ta katsub vanemate meestega ikka rääkida eraviisiliselt mitmesuguste praktiliste, ka majapidamisasjade üle ning kõrvaldada kahjulikke eelarvamusigi. Kahtlemata võis sel teel rahvas mõningate positiivsete teadmistega rikastuda.

Sügavamalt on valgustusaeg arengukäiku mõjustanud üksikute valgustusaja ideestiku eestvõitlejate kirikuõpetajate näol, kes kirjanduslikkude teostega astusid välja pärisorjuse vastu ja talurahva kaitseks, nagu Torma Eisen ja Laiuse v. Jannau (vt. lk. 1459 jj.). Kuid raske c selliseid avaldusi siduda kirikuga, sest need toimusid isiklikul algatusel ja riisikolgi.

LXII. Rahvaharidus XVIII sajandil.

Kirik ja rahvaharidus. Köstrikool.

Veelgi raskemini, kui kirikuelu välist korrapärasust, tabasid 1695. — 97. a. näljahäda, Põhjasõda ja järgnev katk hulga hapramat ja alles noorusjõuetut rahvakoolide võrku. Koolimajad hävisid, mis püsima jäid, neid tarvitati sageli väesalkade majutamiseks. Vene võimude poolt kästi küll endist koolikorda õige pea taaselustada. Juba 1711 avaldas Liivimaa kindralkuberner patendi, et pandagu ametisse koolmeistrid, kus need puuduvad, ning talulapsed mingu jälle kooli. Aga see käsk oli puhtalt paberlik, sest ainult ülemusliku viipe peale ei saanud endine kooliaparaat ometi üles tõusta tuhast. Aparaadi uuesti käimapanek sõltus kohapealsetest teguritest — sellest, kui palju kohalikud mõisnikud tahtsid ja suutsid hoolt kanda koolimajade ehitamise ja köstrite ning koolmeistrite palkamise eest.

Nende mõlemaga aga — nii tahtmisega kui suutmisega — oli lugu üsna vilets. 1713. a. kirikuvisitatsiooni ajal on Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool. Ja isegi siis, kui tegelikust sõjalõpust juba möödunud poolteist aastakümmet, on Eestimaal mõnelgi määral korda seatud koolimaju ainult pisut enam kui ühes kolmandikus kihelkondadest (vt. tabel lk. 1433).

Ent oleks ränk eksitus, võtta aluseks XVIII saj. haridustaseme hinnangul ainukese või isegi tähtsama kriteeriumina koolide arvu. Ametlik koolitüüp — köstrikool — ei ole isegi mitte olulisemaks haridust levitavaks teguriks kogu pärisorjusaja vältel. Enamik andmeid, mis puudutavad sajandi alguse haridusolusid, ei kujuta köstrikooli kuigi keskse hariduslättena.

Ainult paaris maakohas suudavad üksikud rahvahariduse eest eriti hoolitsevad kirikuõpetajad viia köstrikooli sellisele tasemele, et see tõesti muutub hariduskoldeks — nii Heinrich Gutsleff Kullamaal, kes eraannetuste ja talupoegade abiga kooli hooned seab korda ilma kihelkonna mõisnikkude kaasabita, nagu ta toonitab 1726. a. Sangastes suutis

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Tarvastu kirik 1794. aastal.

Tagaplaanil paistvat Rannu ja Rõngu kirikud, millede lähemale toomiseks joonistaja on perspektiivi vastu eksinud ja järve väiksemana kujutanud.

Rauschet ka rasketel sõjale järgnevatel aastatel koolieelisi lapsi rohkel arvul tõmmata kooli.

Kahjuks teame aga selliseid näiteid üsna vähe. Ent nende olemasolu tõendab, et teatavat huvi ja energiat omades võis kirikuõpetaja hariduse ja kirjaoskuse levitamise alal korda saata väga palju. Vastutustundelisemad pastorid veeretavadki rahvahariduse madalseisu süü osalt oma ametivendade õlule. Nii kirjutab Kullamaa Andrich Gutsleff 16. apr. 1716 A. H. Franckele Halles muu seas:

„1) On olnud üldine komme, et talupoeg on õppinud ainult luteri katekismust, ilma seletusteta ja järelemõtlemiseta, ning mõningaid üldsisulisi küsimusi. 2) Seegi on õpitud alles 18. 20. 30 aasta vanuses, siis, kui ümmardaja või sulane tahtsid astuda pühasse abiellu, või aga sulane saadetakse mõne talu peale, siis vaadati asjale läbi sõrmede ega nõutud isegi tähttähelist kuiva päheõppimist enam nii täpsalt. 3) Seega leiab muidugi süüdi lugeda paljusid pastoreid, kuid mitte üksnes neid, sest mõisahärraste poolt ei anta aega ja vahendeid vähesegi põhjalikuks õppimiseks, või jälle vaene talupoeg oli liiga kehv, et oma last noorest east peale pidada koolis pool aastat kauemini.

Mõned (mõeldud on sakslasi) on arvamust avaldanud, et talupoegi ei tulegi targaks teha."

Hariduselu madalseisu ei vabanda väliselt raske, sõjast tingitud olukord kogu ulatuses mitte. Küll on kirikuõpetajad toiteaegsete rahvaelu juhtivate kihtide seas need, kes tundsid suhteliselt kõige suuremat huvi koolide ja rahvahariduse vastu. See ametipärane huvitundmine läbib püsivalt pastorite ja konsistooriumi avaldusi. Kuid ometi polnud see ametikohuselik huvi enamikul nii pinev, et ta oleks küündinud transformeeruma ulatuslikumaks tegevusihaks, mis oleks ebasoodsatest oludest oleks saanud võitu.

Pealegi esimesel paaril aastakümnel pärast Põhjasõda ei olnud pastoril käepärast mingisuguseid kohustusvahendeid, mingit seaduslikku sundnormi laste kooli koondamiseks või neile koduõpetuse organiseerimiseks. Seaduse poolt oli küll ette nähtud köstrikooli-võrk, kuid üldist koolisundust kõigi laste kohta mitte. Mõisnikud aga, kelle korraldusse talupojad kuulusid, ei olnud kuigi suured koolisunduse pooldajad, sest tollel inimeste vähesuse ajastul moodustas teatava majandusliku jõu ka kooliealine laps, kes kodus vanemate abiks olles tõstis talu tööjõudu ja võimaldas talul täita mõisale suuremaid koormisi. Osalt kehtis see talvisegi hooaja kohta, sest ka kasustati suuremaid poisslapsi vooris käimisel ja metsavedudel.

Lespool-tsiteeritud kirjas ütleb Heinrich Gutsleff, et talupoegade lapsed käivad särgiväel ja sukkadeta nii suvel kui talvel, ehk olgu siis, et nad kirikusse või mujale minnes rõivastuvad kuidagi, olgugi viletsalt.

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Tarvastu kirik 1794. aastal.

Tagaplaanil paistvat Rannu ja Rõngu kirikud, millede lähemale toomiseks joonistaja on perspektiivi vastu eksinud ja järve väiksemana kujutanud.

õpetaja Rauschet ka rasketel sõjale järgnevatel aastatel koolielalisi lapsi väga rohkel arvul tõmmata kooli.

Kahjuks teame aga selliseid näiteid üsna vähe. Ent nende olemasolu tõendab, et teatavat huvi ja energiat omades võis kirikuõpetaja hariduse ja kirjaoskuse levitamise alal korda saata väga palju. Vastutustundelisemad pastorid veeretavadki rahvahariduse madalseisu süü osalt oma ametivendade õlule. Nii kirjutab Kullamaa Heinrich Gutsleff 16. apr. 1716 A. H. Franckele Halles muu seas:

„1) On olnud üldine komme, et talupoeg on õppinud ainult luteri katekismust, ilma seletusteta ja järelemõtlemiseta, ning mõningaid üldsõnalisi küsimusi. 2) Seegi on õpitud alles 16, 20, 30 aasta vanuses, siis, kui ümmardaja või sulane tahtsid astuda pühasse abiellu; tõi aga sulane lambatalle või midagi muud kaasa, siis vaadati asjale läbi sõrmede ega nõutud isegi tähttähelist kuiva päheõppimist enam nii täpsalt. 3) Seega tuleb muidugi süüdi lugeda paljusid pastoreid, kuid mitte üksnes neid, sest mõisahärraste poolt ei anta aega ja vahendeid vähesegi põhjalikuks õppimiseks, või jälle vaene talupoeg oli liiga kehv, et oma last noorest east peale pidada koolis pool aastat kauemini.

Mõned (mõeldud on sakslasi) on arvamust avaldanud, et talupoegi ei tulegi targaks teha."

Hariduselu madalseisu ei vabanda väliselt raske, sõjast tingitud olukord kogu ulatuses mitte. Küll on kirikuõpetajad tolleaegsete rahvaelu juhtivate kihtide seas need, kes tundsid suhteliselt kõige suuremat huvi koolide ja rahvahariduse vastu. See ametipärane huvitundmine läbib püsivalt pastorite ja konsistooriumi avaldusi. Kuid ometi polnud see ametikohuselik huvi enamikul nii pinev, et ta oleks küündinud transformeeruma ulatuslikumaks tegevusihaks, mis ka ebasoodsatest oludest oleks saanud võitu.

Pealegi esimesel paaril aastakümnel pärast Põhjasõda ei olnud pastoril käepärast mingisuguseid kohustusvahendeid, mingit seaduslikku sundnormi laste kooli koondamiseks või neile koduõpetuse organiseerimiseks. Seaduse poolt oli küll ette nähtud köstrikooli-võrk, kuid üldist koolisundust kõigi laste kohta mitte. Mõisnikud aga, kelle korraldusse talupojad kuulusid, ei olnud kuigi suured koolisunduse pooldajad, sest tollel inimeste vähesuse ajastul moodustas teatava majandusliku jõu ka koolieline laps, kes kodus vanematel abiks olles tõstis talu tööjõudu ja võimaldas talul täita mõisale suuremaid koormisi. Osalt kehtis see talvisegi hooaja kohta, sest siis kasustati suuremaid poisslapsi vooris käimisel ja metsavedudel.

Eespool-tsiteeritud kirjas ütleb Heinrich Gutsleff, et talupoegade lapsed käivad särgiväel ja sukkadeta nii suvel kui talvel, ehk olgu siis, et nad kirikusse või mujale minnes rõivastuvad kuidagi, olgugi viletsalt.

Ning mõisnikkude suhtumist talurahva usu- ja haridusellu iseloomustab Gutsleff järgmiselt: „Mõisahärrastele on oma vaese talurahva kristlikkuse eest hoolitsemine enamasti vastumeelt, mõned püüavad koguni takistada head.“ Ka teiste pastorite aruanded räägivad enamikus mõisnikkude külmusest kooliõpetuse vastu. Vähe on sääraseid mõisu, kust sunnitakse talurahvast lapsi kooli saatma või neile isegi abi antakse.

Koduõpetus rahvahariduse kandjana.

Väline olukord tõmbas seega piirid laiemaulatuslikule kooliskäimisele ja talulaps jäi õppimise ajajärgul tavalisse külakeskusse. Kas laps nüüd õppis raamatulugemist või mitte, see olenes peamiselt selle keskkonna vaadetest, sest pastor oma kaunis vähese kontaktiga ja puuduliku keeleoskusega ei ulatunud alati oma mõjuga määrama õppimise ettevõtmist. Põhjasõjale järgnenud ajastu hariduslikku iseloomu ja talurahva suhtumist lugemisoskusse selgitavad kujukalt Eestimaa pastorite iga-aastased aruanded konsistooriumile. Eriti 1724—26 on säilinud terviklikumad aruanded enamikust kihelkonnist:

K e i l a õpetajalt Middendorfilt 1724. a.: „... olgugi et tänini koolituba pole ning minu kogudusest võimalik polnud kedagi viia nõustumisele oma lapsi kooli saata, siiski on Jumala armu abiga jõutud nii kaugele, et terves kihelkonnas vaevalt leidub talu, kus vähemalt üht lugeda oskajat ei leiduks ... õppinud on nad üksteiselt. . .“ Ning 1726. a. teatab õpetaja, et „tõeline tung lugemise järele ilmneb nii noorte kui vanade juures“. K a d r i n a õpetaja Handwig teatab 1724. a., et koolimaja kihelkonnas ei ole, kuid „Jumala abiga olen viinud paljud noored inimesed raamatulugemiseni, teisel teel toimub õpetus nende kaudu, kes elavad külades ja lugeda oskavad, kah mõnede vigaste inimeste ja kerjuslaste kaudu, kes ise õppinud lugema, pärast aga kogu talve vältel külades asudes nende juurde saadetud lapsi on õpetanud ja praegugi õpetavad“. V i g a l a õpetaja Gernet 1724. a.: „Mis puutub talupoegadesse, siis näen n e n d e a r m a s t u s t l u g e m i s e v a s t u sellest, et kooli puudumisel kas vanemad ise, kes lugeda oskavad, oma lapsi õpetavad, või ka teised, kes asuvad seal läheduses, usaldavad omad lapsed nende kätte, nii et minu kihelkonnas on kolm või enam säärast kooli.“ 1727. a. teatab pastor lakooniliselt, et lugemaõppimise juures on talunoored teeninud end ise. H a r j u - J a a n i õpetaja Wrede teatab 1727. a., et tal olnud raskusi koolimajaga, sest kihelkond (s. t. mõisnikud) pole tahtnud ehitada. Lõpuks saanud kingiks talumaja, mille lasknud üle tuua kiriku juurde. Alul pole talupojad lapsi kooli saatnud, kuid kihutustöö järel kantslist edenenud asi. Kooliskäinud poisid hakanud pärast külades lugemise, laulmise ja palvete õpetajateks. K u l l a m a a l, kus küll töötas korralik kool 40—50 õpilasega, on siiski ka koduõppusel küllaltki tähtis osa. Pastor Gutsleffi teatel paljud õpivad külades üksteise käest, ka vanemaist, 40- kuni 50-aastasist inimesist on mitmed õppinud lugema. R õ i g i õpetaja Krollius teatab 1726: „Koolimaja pole kunagi

Köstrikooli- ja koduõpetus 1724—26 Eestimaa 34 kihelkonnas.

Kihelkond	Köstri-koolimaja	Lugemist õpitakse nii köstrikoolis kui ka kodus (külas)	Lugemist õpitakse ainult kodus (külas)	Lugemist õpitakse ainult köstrikoolis	Õppimisviis teadmata
1. Hageri	0	1*	—	—	—
2. H.-Jaani . . .	1	1	—	—	—
3. H.-Madise . .	0	1	—	—	—
4. Risti	1	—	—	—	1
5. Jüri	1	1*	—	—	—
6. Jõelähtme . .	0	—	—	1	—
7. Keila	1	—	1	—	—
8. Kose	0	—	—	1	—
9. Kuusalu . . .	1	1	—	—	—
10. Rapla	1	—	—	1	—
11. Haljala	0	—	—	—	1
12. Jõhvi	1	1*	—	—	—
13. Kadrina . . .	0	1*	—	—	—
14. Rakvere . . .	1	—	1	—	—
15. Simuna	1	1*	—	—	1
16. V.-Jaagupi . .	0	—	—	—	—
17. V.-Nigula . . .	0	1	—	—	—
18. V.-Maarja . .	1	—	—	—	—
19. Ambla	0	—	1	—	1
20. Paide	0	—	—	—	1
21. J.-Jaani . . .	0	—	—	—	1
22. J.-Madise . . .	0	—	—	—	—
23. Koeru	0	1*	—	—	—
24. Türi	0	1*	—	—	1
25. Hanila	—	—	1	—	—
26. Karuse	—	—	1	—	—
27. Kullamaa . . .	1	1*	—	—	—
28. Käina	0	1	—	—	—
29. Lihula-Kirbla .	1	1	—	—	—
30. Mihkli	1	—	1	—	—
31. Märjamaa . . .	1	—	1	—	—
32. Noarootsi . . .	0	—	1	—	—
33. Rõigi	0	—	1	—	—
34. Vigala	0	1	—	—	—
	14	**15**	**9**	**3**	**7**

* märgitud köstrikoolides toimub küll õpetus, kuid õpilasi on väga vähe ning enamik õpib kodus.

olnud, kuid nad õpivad üksteise käest, Jumalale tänu, nii virgasti, et peaaegu igas talus loetakse.“ Kuusalu õpetaja Gerth 1726. a.: „Ei ole enam minu kihelkonnas ühtegi küla, kus poleks mõningaid lapsi, kes õpetavad teisi lugema.“ Rannikul olevat ka vanemad inimesed hakanud õppima lastelt lugemist. Ambla õpetaja Schwabe teatab 1726 lugemisõppuse kohta: „Viis, kuidas nad seda hüvet omandavad, on ju neile vaeseile inimesile mugav, kuna nad kord ühes, kord teises külas oma sõprade juures oma lapsi peavad, mis viisi mina ka omalt poolt püüan toetada.“ Mihkli õpetaja Salemann kirjeldab samal aastal, kuidas koolis pole ühtegi last, ning lisab: „Kuid ma märkan, et mõned saadavad lapsi nende juurde, kes oskavad lugeda, et lapsed samuti õpiksid lugema.“

Ülaltoodud väljavõtted ja tabelil esitatud andmed ei jäta kahtlust, et rahvast tol ajal mitte ei õpetatud, vaid ta õppis lugema, mitte kiriku juures asuvate koolide, vaid külade ja kodude kaudu kandusid edasi rahvahariduslikud traditsioonid ja lugemisoskus. Kahtlemata oli siin ka vaimulikkonna mõjul küllaltki suur tähtsus, eriti esialgse tõuke andmiseks, nagu see selgub ka pastorite memoriaalidest. Ent ei tule unustada, et pastorite poolt koostatud aruannetes nende endi osa pidigi saama silmapaistvamalt valgustatud ning et nendeski aruannetes mõnel puhul selgesti välja paistab, nagu Amblas ja Mihklis, et pastor lihtsalt kõrvalseisjana toetab talurahva enda õppekorraldust. Säärastel puhkudel ei võinud lugemisõppuse jätkumine Vene aja alguses olla ainult vaimulikkude mõjul ellu tõusev nähtus, vaid haridustraditsiooni kandjaks pidi olema suurel määral just rahvas ise. See generatsioon, mis üle elas sõja ja katku, pidi olema küllaltki erksameelne, et kohe võis arendada hariduse alal seesugust isetegevust ja endaaitamist.

Säilinud rahvastiku elujõu tõenduseks on ka rahvaarvu kiire tõus peale Põhjasõda. Seetõttu oli laste osa rahva koostises suhteliselt õige arvukas, võrreldes eakamate vanusrühmadega. 1725.—26. a. adramaade revisjoni andmetel — mis küll ei ole väga täpsad — tehtud kokkuvõte Eestimaa 13 kihelkonna kohta näitab, et vanusega 0—15 a. on tervelt 47,6% rahvastikust (1934. a. rahvaloenduse järgi 23,5%). See asjaolu puudutas otseselt ka hariduselu, sest õpiealiste suhteline hulk oli selle tõttu ebatavaliselt suur.

Konkreetseid andmeid lugemisoskuse leviku kohta XVIII sajandi esimeselt poolelt on vähe säilinud. Eestimaa pastorite aruanded 1724—26 annavad lühema ajavahemiku kohta enamiku kihelkondade suhtes pisut arvulist andmestikku, kuid seegi on küllalt ebamäärane.

Nende aruannete andmed on võetud aluseks lugemisoskuse leviku tabeli koostamisel (vt. tabel lk. 1435). Pastorite poolt esitatud arvud

Lugemisoskus 1724—1726 Eestimaa 18 kihelkonnas.

Kihelkond	Oskavad lugeda kirikuõpetajate andmete põhjal	Kihelkonna elanikkude arv 1725.—26. a. adramaade revisjoni põhjal	Lugemisealiste elanikkude arv (75% eelmise lahtri arvust)	Lugeda oskajate % lugemisealiste arvust
Keila	478	2431	1823	26,2
Kullamaa	466	2373	1780	26,1
Jüri	200	1555	1016	19,6
Käina	150	1148	861	17,4
Kadrina	426	3514	2635	16,2
Lihula-Kirbla . . .	65	673	505	12,9
Vigala	86	1031	773	11,1
Rapla	200	2736	2052	9,7
Jõelähtme	87	1229	922	9,4
H.-Jaani	111	1701	1276	8,7
L.-Nigula	70	1351	1013	7,0
Nissi	60	1161	871	7,0
Kose	70	2543	1807	3,8
V.-Maarja	60	2426	1820	3,3
Ambla	55	2459	1844	3,0
V.-Nigula	40	2446	1834	2,2
Iisaku	40	2537	1903	2,1
Rakvere	20	1560	1170	1,7
	2684	**34874**	**25905**	**10,4 %**

on kahtlemata subjektiivsed, sageli umbkaudu paberile visatud, ning käesolevagi tabeli arvudele tuleb läheneda õige suurte reservatsioonidega. Kuid oma suhteline tähtsus jääb neile andmetele nende ebatäpsusest hoolimata. Ka umbkaudu andmeid esitades püüdis pastor püsida ikkagi teatava tõenäosuse piirides, kaldumata liiga suurde fantastikasse. Ülalesitatud tabelis on andmeid 18 khk. — seega lähemale poole Eestimaa kohta. Tabelist on välja jäetud J.-Madise khk. Albu mõisas asuv kool, rajatud 1717 sealse mõisniku v. Nierothi poolt eesti- ja saksakeelse osakonnaga, kus 1723 on saksa õpilasi 100, eesti õpilasi 50.

Osa Eestimaa õpetajaid ei teata 1724.—26. a. aruannetes lugejate üldarvu, vaid ainult „noorte“ või laste arvu, kes loevad. Mõiste venivuse pärast tuleb jätta võrdlusest kõrvale „noored“. Laste lugemisoskust näitab 5 kihelkonna kohta tabel lk. 1436.

1720-ndate aastate lugemisoskuse kandjaks vähemalt Põhja-Eestis oli peamiselt meessugu. 1724. a. Kadrina pastori aruandes on lugeda oskajad nimeliselt loendatud. 426 isiku hulgas on naisi 83, seega ainult 19,2%. Lihula-Kirbla pastor teatab samast aastast, et lugemist on õppinud 60 — 70 talupoissi, ent ka mõned naised on

Laste lugemisoskus 1724—26 Eestimaa 5 kihelkonnas.

Kihelkond	Lugeda oskavate laste arv	Laste üldarv 0—15 aastani 1725.—26. a. adramaade revisjoni järgi	Õppimisealiste laste (8—15 a.) arv	Lugeda oskavate laste % õppimisealiste laste arvust
Märjamaa	40	560	280	14,3
Ridala	65	922	461	14,1
Simuna	55	1194	597	9,2
Mihkli	20	ca 543	271	7,4
Martna	20	539	269	7,4

hakanud nüüd õppima meestelt. Samaaegne teade Türilt räägib ainult 40 lugevast poisist, jne.

Eestimaa andmetest ei erine oma absoluutse ulatuse poolest palju Liivimaa koolivisitatsiooni andmed 1735/36. P. Põllu järgi oli siis lugeda oskajaid: Maarja-Magdaleenas 165, Pilistveres 150, Toris 60, Tahkurannas 39, Audrus 25, Vändras 150, S.-Jaanis 128, Hallistes 61 vana ja 400 noort, Karksis 9 vana ja 179 noort, Saardes 50, Häädemeestel 15, Tõstamaal 86. Kõrgeim lugemisoskus esineb sel põhjast lõunasse ulatuval parema põllupinna vööl, mis algab Pilistverega ja lõpeb Halliste, Karksi, Helmega. Merepoolsetes Pärnumaa kihelkondades on oskus nõrgem — seega vastupidine nähtus Eestile, kus rannikupiirkonnad on tihti lugemisosavamad. Ka Liivimaal toimub õpetus tähtsal määral talupoegade endi algatusel, kes „ainult Jumalalt tasu saavad“ (Pilistveres).

Põhjused, miks talurahvas ei saatnud lapsi köstrikooli, olid eeskätt muidugi majanduslikud. Lapsi vajati kodus ning toitlustamine kodus ühislauas oli kergem kui eraldi leivakotil pidamine koolis. Peale selle katsusid mõnel pool mõisnikud ka köstrikooli kulusid osalt veeretada talurahvale.

Majanduslikkude põhjuste kõrval oli aga ka teisi, miks köstrikool talurahvale polnud kuigi meele järgi. Ei õpetatud seal ju suurt rohkem, kui võis õppida ärksama talumehegi käest. Veerimine, lugemine, katekismuse ja palvete pähetuupimine ning koraaliviisid — see oli kõik.

Ent veerimismeetodiga lugemise õpetamisel raisati palju aega. Köstrid olid pedagoogiliselt täiesti ette valmistamata, mõni ei suutnudki lugemist kuigi hästi õpetada, või puudus neil käsitöölistena selleks aegki. Mihkli pastor teatab 1726, et tänavu koolis lapsi ei ole ka sellepärast, et möödunud aastal pole kõik lapsed suutnud lugemist ära õppida — see hirmutanud vanemad ära. Seda, et ühe talvega lugemist selgeks ei saa-

dud, ei juhtunud aga üksnes Mihklis, vaid see oli tavaline nähtus. Anna köstri erilise kiitusena märgib kohalik pastor 1740. a., et see on nii osav, et õpetab lapsed lugema ühe talvega. Mitmel pool nurisetakse ka köstrite eluviiside üle.

Talurahva enda poolt teostatava lugemisõpetuse täienduseks oli leer. Selle kestus oli mitmesugune, üldiselt aga tunduvalt pikem kui nüüdsel ajal. Mõnel pool käidi leeris isegi mitmel sesoonil, nii et kooli- ja leeriõpetuse piirid isegi selgelt eraldatavad pole.

Sageli võis leeriõpetus olla palju olulisemaks teguriks kui kool säärasena. Hiljemini muutuvad kooli ja leeri piirid selgemaks. Sajandi keskpaiga ümber kujuneb seisukord eriti Eesti-, kuid ka Liivimaal nii, et köstrikoolid on asunud peamiselt vaid leeriõpetuse teenistusse. Nimelt saatis pastor need leerilapsed, kes oskasid liiga vähe, köstri juurde järele õppima. Köstri juurde võidi vahel saata ka sääraseid pruutpaare, kes omal ajal olid küll kuidagi leerist läbi pääsenud, „lugemisel" aga pastori juures midagi ei osanud. 1730-ndail aastail saab kehtivaks nõue, et mittelugejaid armulauale ärgu võetagu ega ärgu laulatatagu. Selle määruse sõnasõnalise täitmiseni aga tegelikus elus ei jõutud. Osalt võisid ehk üksikud „kõvapealised" määruste tõketest läbi lipsata meelehea abil samuti, nagu H. Gutsleffi tõenduse järgi varemini (vt. lk. 1431). Ka oli tolleaegsete õppemeetodite puudulikkuse tõttu tegelikult raske viia väheandekaid sorava lugemiseni. Palju tähendas majanduslik olustik. Lugemisõppuse suhtes olid kõige enam hooletusse jäänud tavaliselt vaeslapsed ja vabadikkude lapsed, kes juba noorelt pandi taludesse teenima. Neilt korduvat leeritulekut ja kauaaegset viibimist köstri juures õpetaja ei saanudki nõuda, sest peremehed polnud nõus pikka aega seesugust järelõppijat leivakotiga varustama. Leeri kestel tegid leerilapsed tihtigi kirikumõisas pastorile mitmesugust tööd. Hupel kirjutab sajandi lõpul, et Eestimaal see komme tasapisi edasi kestab, kuigi ta kogu aeg keelatud oli.

Külakooli ametlik algus. Vennastekogudus ja rahvaharidus.

Talurahva haridusliku omaabi instituut — laste õpetamine külades üksikute talupoegade juures — saab aastakümnete vältel ülemusliku sanktsioonigi sel teel, et juba kirikuõpetaja või mõisnik määrab külla kellegi talupoja koolmeistriks. Sellega oligi siis olemas külakool. Kas ametisse seadmisega oli ka koolmeistri palk seotud, see on muidugi iseküsimus. Sageli ei saanud koolmeister mingit tasu. Siiski kujunes kombeks, et talle jäeti mõisatööd vähemaks või hoopis ära sel ajal, kui ta lapsi õpetas.

Selliste külakoolide elluärkamise varasemaid hooaegu on Eestimaal 1730-ndate aastate lõpul — kuigi üksikuid külakoole oli ka enne seda. 1737. a.

sinodil kirjeldatakse järgmiselt: „Mõned pastorid tähendavad, et koolidega kiriku juures ei saavutata soovitud lõpptulemusi. Talupojal ei ole, millega oma last seal ülal pidada, või jälle sunnivad teda kodused olud last koju jätma, kuna sinna muidu kedagi ei jää, kui ta ise tööl on. Seepärast on nad tulnud järgmise viisi juurde: mõis vabastab ühe tubli talupoja talvisest teost, selle eest peab ta kõigile oma küla noortele lugemist õpetama“... „Vähesed mõisnikud suudavad iseendast niipalju jagu saada, et hulka töömehi oma alamate hulgast vabastada, eriti need, kel vähe rahvast.“

Kuigi külakoolide n.-ö. ametlikuks koolitüübiks tunnistamisega ei muutunud õppekorraldus iseenesest sugugi — sest siin anti ju ainult olevale korraldusele ametlik pitser —, on see nähtus siiski seoses teatava elavusega hariduselus, mida tõi kaasa vennastekoguduse liikumine.

Kahtlemata on vennastekogudus meie hariduselu mõjustanud mitmeski suhtes soodsalt — vennastemeelsed pastorid pidasid tihedamat kontakti kogudusega ja hoolitsesid rahvakeelse kirjanduse eest. Vennastemeelsed mõisnikud asutasid koole — ka külakoolide ametliku võrgu algus on mitmeti seotud vennastekoguduse mõjuga, jne. On teada, et ärganud talurahvas mõnel pool eriti hoolitses laste lugema õppimise eest ja neid rohkem kooli läkitas. Ent vististi on meil vennastekoguduse esimese puhangu mõju sageli siiski üle hinnatud ja Halle pietismi teeneid viidud vennastekoguduse arvele.

Eespool on selgunud, mil määral üksikud A. H. Francke pooldajad, nagu H. Gutsleff jt., on oma koguduses kooliõppust edasi viinud. Samuti on nad hoolt kandnud eestikeelse vaimuliku kirjanduse eest pikema aja vältel, enne kui meie maal kokku sulasid kaks voolu — varem-pietistlik ja herrnhuutlik. Üldise rahvaharidussõbralise ideoloogia juures ei olnud aga vennastekoguduse k õ i k avaldised meie maal rahvaharidusele soodsad.

Eestimaa 1737. a. sinodil on juttu sellest, et „ramato-mehhed“ elavat ilmlikku elu. Kuusalu õpetaja teatab 1740, et just lugeda oskajate hulgast rekruteerub vähe ärganuid: „Kes lugeda oskavad, need arvavad, et omavad juba peaasja, eriti kui siia seltsib hoidumine toorestest avaldustest. Pahandused neist, keda hüütakse „k i r g a m e h e d“ (s. t. kirjamehed)!“ Vastuolu vennastemeelsete pastorite ja „ärkamata“ köstrite vahel avaldus vahel ka kooli alal. Vigala õpetaja teatas 1741. a., et ta ei olegi propageerinud laste kooli saatmist, sest köster ei ole ärganud. Ka arenes ärganute endi keskel ilmutusi harrastav vool, mis raamatu lugemisse hakkab suhtuma üleolevalt. Hanila-Varbla pastor teatab 1741. a., et ärganud peavad piiblilugemise tunde ja annavad sellega õppimisele külades tõuget. Ent juba järgmisel aastal mainib pastor, et mõned ärganud ei soovitagi lugeda piiblit, sest Jeesust tulevat otsida ainult südamega. Samasugust suhtumist kirjeldab ka Ridala õpetaja.

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Halliste kirik ja pastoraat 1800. a.

Mehe pikkusega võrreldes pildil liiga väikestena kujutatud künnihärgade kohta ütleb Brotze, et need tõesti olevatki väga väikesed. Härgade rakendusviisi kohta kuulub lisana pildi juurde kõrvalolev joonis.

sinodil kirjeldatakse järgmiselt: „Mõned pastorid tähendavad, et koolidega kiriku juures ei saavutata soovitud lõpptulemusi. Talupojal ei ole, millega oma last seal ülal pidada, või jälle sunnivad teda kodused olud last koju jätma, kuna sinna muidu kedagi ei jää, kui ta ise tööl on. Seepärast on nad tulnud järgmise viisi juurde: mõis vabastab ühe tubli talupoja talvisest teost, selle eest peab ta kõigile oma küla noortele lugemist õpetama“... „Vähesed mõisnikud suudavad iseendast niipalju jagu saada, et hulka töömehi oma alamate hulgast vabastada, eriti need, kel vähe rahvast.“

Kuigi külakoolide n.-ö. ametlikuks koolitüübiks tunnistamisega ei muutunud õppekorraldus iseenesest sugugi — sest siin anti ju ainult olevale korraldusele ametlik pitser —, on see nähtus siiski seoses teatava elavusega hariduselus, mida tõi kaasa vennastekoguduse liikumine.

Kahtlemata on vennastekogudus meie hariduselu mõjustanud mitmeski suhtes soodsalt — vennastemeelsed pastorid pidasid tihedamat kontakti kogudusega ja hoolitsesid rahvakeelse kirjanduse eest. Vennastemeelsed mõisnikud asutasid koole — ka külakoolide ametliku võrgu algus on mitmeti seotud vennastekoguduse mõjuga, jne. On teada, et ärganud talurahvas mõnel pool eriti hoolitses laste lugema õppimise eest ja neid rohkem kooli läkitas. Ent vististi on meil vennastekoguduse esimese puhangu mõju sageli siiski üle hinnatud ja Halle pietismi teeneid viidud vennastekoguduse arvele.

Eespool on selgunud, mil määral üksikud A. H. Francke pooldajad, nagu H. Gutsleff jt., on oma koguduses kooliõppust edasi viinud. Samuti on nad hoolt kandnud eestikeelse vaimuliku kirjanduse eest pikema aja vältel, enne kui meie maal kokku sulasid kaks voolu — varem-pietistlik ja herrnhuutlik. Üldise rahvaharidussõbralise ideoloogia juures ei olnud aga vennastekoguduse k õ i k avaldised meie maal rahvaharidusele soodsad.

Eestimaa 1737. a. sinodil on juttu sellest, et „ramato-mehhed“ elavat ilmlikku elu. Kuusalu õpetaja teatab 1740, et just lugeda oskajate hulgast rekruteerub vähe ärganuid: „Kes lugeda oskavad, need arvavad, et omavad juba peaasja, eriti kui siia seltsib hoidumine toorestest avaldustest. Pahandused neist, keda hüütakse „k i r g a m e h e d“ (s. t. kirjamehed)!“ Vastuolu vennastemeelsete pastorite ja „ärkamata“ köstrite vahel avaldus vahel ka kooli alal. Vigala õpetaja teatas 1741. a., et ta ei olegi propageerinud laste kooli saatmist, sest köster ei ole ärganud. Ka arenes ärganute endi keskel ilmutusi harrastav vool, mis raamatu lugemisse hakkab suhtuma üleolevalt. Hanila-Varbla pastor teatab 1741. a., et ärganud peavad piiblilugemise tunde ja annavad sellega õppimisele külades tõuget. Ent juba järgmisel aastal mainib pastor, et mõned ärganud ei soovitagi lugeda piiblit, sest Jeesust tulevat otsida ainult südamega. Samasugust suhtumist kirjeldab ka Ridala õpetaja.

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

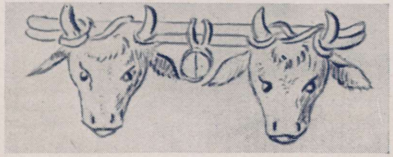

Halliste kirik ja pastoraat 1800. a.

Mehe pikkusega võrreldes pildil liiga väikestena kujutatud künnihärgade kohta ütleb Brotze, et need tõesti olevatki väga väikesed. Härgade rakendusviisi kohta kuulub lisana pildi juurde kõrvalolev joonis.

Vennastekoguduse osa XVIII sajandil meie haridusloos seepärast ei saa hinnata ainult liikumise üldideoloogiliste aluste ja tippude suhtumise kohaselt, vaid tuleb vaadelda liikumise konkreetseis avaldusis, mis eri maakohtades olid erisugused. Üldiselt on liikumine rahvaharidust siiski rohkem edasi viinud kui pidurdanud.

Kooliolude paranduskatseid. Liivimaa 1765. a. koolikorraldus.

Rahvaharidusala esimene ülaltjuhitav kohendustöö uues olukorras peale üleminekut Vene valitsuse alla oli toimunud sajandi teisel aastakümnel. Koolimajade ehitamise ja kordaseadmise tööd jätkusid järgmiselgi aastakümnel. Selle järel jääb rahvahariduse aparaat pikemaks ajaks töötama omaette, kuni alles 1730-ndate aastate lõpul üldiselt pisut muutub külakoolide võrgu osalise ja ajutisegi küündimisega n. ö. avalikkuse ja ametlikkuse pinnale. Selleks ajaks oli köstrikoolidele rajatud, tegelikult aga rahva omaabilisele endaalgatusele tuginev õppekorraldus küllaldaselt suutnud näidata, et ta ei vasta kuigi hästi nõudeile. Seega, et juurde ehitati köstrimajale koolituba, kuhu aga rahvas küllalt kaaluvail põhjusil ei saatnud lapsi, ning kiriku teoreetilise keeldumisega mittelugejaid lauale võtta ja laulatada — oli ülevalt poolt tehtud alles liiga vähe, pandud liiga mannetu alus. See pidi selge olema nii keskvõimule kui ka rüütelkondadele ning konsistooriumidele, kelle ülesannete hulka ju kuulus rahvahariduse korraldamine. Keskvalitsus ei liigutanud Peeter I järgneval naisvalitsejate ajal esialgu sõrmegi Balti olude korraldamiseks, ning nii jäi ka rahvahariduspoliitika täitsa siinsete jõutegurite endi kujundada. Mõnevõrra elevust kooliolude parandamise küsimuses tekib peaasjalikult Liivimaal, kus kindralsuperintendent Fischer saatis 1737. a. maapäevale kirjeldise kooliõpetuse viletsast seisukorrast, millest ülesaamiseks ta soovitas aadlil hoolitseda paremini ettevalmistatud koolmeistrite ametisse seadmise, koolimajade korraldamise ja talulaste koolisaatmise eest. Sellele vastas maanõunikkude kogu:

„Ei ole kedagi suursuguse rüütelkonna hulgas, kes ei pooldaks kooliolude parandamist ning ka omalt poolt ei tahaks neid edasi viia; et aga maakoolide olukord läbilõikes mitte ühesugune ei ole ning härra kindralsuperintendendi poolt osutatud puudused küll võiksid mõnel pool leiduda, aga paljudes kohtades, Jumal tänatud, on kooli asi paremas, hästikorraldatud olekus, seepärast ei saa võtta vastu mingit üldist otsust kõigi koolide kohta.“ Edasi räägitakse, et kindralsuperintendent ühes ülem-kirikuеestseisjaga korraldagu visitatsioone ja katsugu koha peal, koos mõisnikkude ja pastoriga, koolide (mõeldud on köstrikoolide) puudusi kõrvaldada.

Vastusega on väljendatud aadlile nii iseloomulik seisukoht, mis püsib järgnevatelgi aastakümnetel ning ka Eestimaa rüütelkonnale omane on: üldsõnalise, näilise poolehoiu demonstreerimine maarahva hariduse eest paremini hoolitsemisele, tegelikult aga vastuseis igale sundnormile, mis mõisnikule kuidagi oleks kohustuslik. Mõisnikule tähendas kooli eest suurem hoolepidamine enne kõike majanduslikku kulu koolmeistri palga ja koolimaja korrashoiu näol köstrikooli suhtes ning teopäevade kaotsimineku tõttu külakoolmeistrite teolt vabastamisega. Oleks veel tarvis olnud ka abi anda kehvematele õpilastele, kui tõesti oleks tahetud kooliskäimist tunduvamalt edendada. Seepärast ka ainult üksikud haritumad või humaansemad mõisnikud olid võimelised jagu saama ühepäeva majanduslikust omahuvist ning kandma kulu koolide heaks.

Fischeri järglane, kindral-superintendent Zimmermann, kes endise Paistu õpetajana maakooli olusid hästi tundis, esitas 1747. a. ka omalt poolt märgukirja rüütelkonnale. Ent see lükatakse tagasi — märgukiri sisaldavat rohkem süüdistusi kui kavasid. Pareerimiseks tuuakse ette jälle ka visitatsioonid, mille kaudu tulevat koguda andmeid.

Liivimaa aadli juhtivama elemendi arvates moodustas aga nähtavasti rahvahariduse probleem niivõrt elevust-tekitava küsimuse — kindral-superintendent oli ka 1750. a. märgukirja esitanud —, et tarvidust tunti küsimuses mõnevõrra algatust enda käes pidada, kas või etteheidete ärahoidmiseks.

1759. a. maanõunikkude kogu propositsioon (1750.—59. a. ei peetud maapäevi) kõlab järgmiselt: „Kirikute ja koolide parandamise saab, nagu ka kõigil endistel maapäevadel, Suursugune Rüütel- ja Maiskond jätma oma erilise tähelepanu aluseks ja leidma selleks tõhusamaid vahendeid.“ Selle deklaratiivse punkti ilutsemine päevakorras ei toonud kaasa ühtki konkreetset maapäeva otsust kooliolude parandamiseks. Küll aga kasustas maanõunikkude kogu seda ära arvete õiendamiseks kindral-superintendendiga, konstateerides, et „kindral-superintendendi poolt pole esitatud ei puudusi ega ka nende kõrvaldamise vahendeid, olgugi et tal selleks aega küllalt oleks olnud“. Edasi lubab maanõunikkude kogu ise nõutada kindral-superintendendilt kava ja rõhutab jällegi visitatsioone.

1759. a. Liivimaa maapäeva otsused kehastavad hästi aadli hariduspoliitilisi tendentse: küsimusest oli õilsalt räägitud, kindral-superintendendile väike müks antud, endale vastu rinda koputatud, algatus aadlile reserveeritud ning — kõik vanamoodi jäetud ega ühtki sundkohustust kaela võetud...

Ent nüüd hakkab rahvahariduse alal mõju avaldama uus tegur, mis takistab rüütelkonda jätkamast senist poliitikat puhtal kujul. See uus tegur on keskvõim. Küll oli juba 1750-ndail aastail Liivi-

maa rüütelkonna ja kindralkubermangu valitsuse vahel valitsenud teatav pinge, kuid keskvõimu aktiivset, määravat vahelesegamist oli raske eeldada. Olukord muutub Katariina trooniletõusuga (vt. lk. 1455). Kindralkuberner Browne'i propositsioonides maapäevale 1765. a. (esimene maapäev pärast 1759. a.) on esikohal nõue kiriku- ja maakooliolude paremale järjele viimiseks: „Enamik kohtadest on kas ilma vajaliste ehitisteta, ei ole tublisid koolmeistreid, või puudub mõisahärrastel hea tahe lapsi koolis pidada."

Browne'i survel suhtus maapäev kooliolude parandamisse seekord järeleandlikumalt — koondades vastuseisu talurahva kaitsenormidele, mis olid Browne'i propositsioonides ulatuslikumaks punktiks kui koolikiisimus (vt. lk. 1465). Võeti vastu uus koolikorralduse kava, mille oli välja töötanud kindral-superintendent Zimmermann.

Lapsed, kelle vanemad neid õpetavad, võivad õppida kodus. Loa selleks annab kirikuõpetaja. Kõigi teiste kooliealiste laste kohta aga esitab kirikuõpetaja iga aasta nimestiku mõisahärrale, kes on kohustatud hoolt pidama, et nende laste jaoks oleks kool ning et nad ka koolis käiksid. Iga 5-adramaaline mõis pidi asutama ühe kooli, asupaigaga võimalikult mõisas. Mõisad alla 5 taalri võisid ehitada kooli ühiselt või saata lapsed kihelkonna- resp. köstrikooli, mis pidi korda seatama. Õpetus koolis toimub mardipäevast lihavõtteni. Eesti alal külakupjad peavad iga nädal kooli külastama ja puuduvatest lastest mõisa teatama. Kirikuõpetaja külastagu kooli iga kuu. Määruste vastu eksivale õpetajale ja mõisnikule nähti ette rahatrahv. Talupoegadele, keda mõisnikud seavad koolmeistriks, tuleb anda vastavat hüvitust kas teokohustuse vähendamise kujul või muul teel.

Maapäeva otsuse kuulutas välja kindralkuberner Browne peaaegu sõnasõnaliselt patendis 18. apr. 1765. Hiljemini, 1774. a. annab Browne instruktsiooni ülem-kirikueestseisjaile, et need peavad valvama koolide välise heaolu järele. Koolmeistrid ei tohi võtta lastelt tasu, peale ühe koorma puude ja ühe naela küünalde. 1787 tuletab Browne uuesti patendiga koolikorraldust meelde; kus veel koole ei ole, kutsutagu need ellu. Mõisnikud aidaku vabatahtlikult kehvemate vanemate lapsi koolis käia.

1765. a. loodud koolikorraldust hakati teostama kohe. Ent korralduse sõna-sõnalisest täitmisest jäi puudu väga palju. Ainult üksikuis kohis kutsuti koole ellu ettenähtud normi ulatuses. Enamasti ei jõutud aga ka järgmistel aastakümnetel täie normini. Viljandi kihelkonnas pole veel 1775. a. ühtki külakooli. 1786. a. Browne'i nõudel teostatud koolide visitatsioon näitab, et asutada tulevaist koolidest on asutatud enamik, kuid mitte kõik.

Allpoolsed võrdarvud näitavad, palju Tartu- ja Võrumaal koole oli, ja palju visitatsiooni aegu avaldatud arvamuste järgi neid pidi

olema (viimane arv sulgudes): Äksi 6 (8), Palamuse 9 (11), Sangaste 7 (10), Rõngu 7 (10), Rannu 5 (7), Otepää 11 (12), Kursi 2 (3), Kanepi 7 (10), Hargla 2 (4).

Koolimajadeks on kõige sagedamini mingi talumaja külge ehitatud „tuba". Aga ei puudu ka suitsutared ja akendeta ruumid (Palamusel). Karulas peetakse kooli mõisa rehes, kooliõppus saab alata alles siis, kui sügisene rehepeks läbi. Ka külakoolid asuvad ses kihelkonnas enamasti rehtedes. Harmis (Kanepi khk.) on kooliruumiks koguni eraldi tuba kõrtsihoones — kõrtsimees on ühtlasi ka koolmeistriks. Ka Antslas on mitmel pool koolid kõrtsides. Ülemuse poolt nõuti küll, et koolimajad ärgu olgu suitsutared, kuid ka eraldi ehitatud, akendega ja ahjudega toad olid oma halva õhuvahetuse tõttu sageligi üsna tervist-rikkuvad. Vastseliina pastor tõendab, et kodused suitsutared pole lastele kaugeltki nii kahjulikud kui rõsked koolitoad — Vastseliina koolimajad aga polevatki need kõige halvemad.

Kindralkuberneri poolt antud visitatsiooni instruktsioonis oli kästud komisjoni muu seas hoolt kanda, et külakoolid oleksid stabiilsed, mitte rändkoolid, mida peetakse kord siin, kord seal talus. Visitatsiooni andmetest nähtuv õppetegevuse ebastabiilsus oli tingitud eeskätt teisest asjaolust — suurest kõikumisest kooliskäimises. Kanepi suhtes kaevatakse, et vahel on koolis 15, vahel 2 last. Mõned koolid seisid tihti pikemat aega. Alati ei olnud selles aga lapsevanemad süüdi. Arulas (Otepää khk.) kestnud kool talvel ainult 8 päeva, siis lasknud m õ i s lapsed koju.

Koolmeistrite palgaolude jälgimine näitab, et kindralkuberneri 1774. a. määrus, mille järgi lastevanemailt õppemaksu ei tohitud nõuda, ei olnud kaugeltki teostamist leidnud. Ulilas (Puhja khk.) peavad lastevanemad mõisa korralduse põhjal koolmeistrile maksma $^1/_3$ vakka vilja. Põlvas on ühes mõisas koolmeister küll vabastatud teost, kuid tema töönormi peavad tasa teenima lastevanemad. Karulas on Iigaste koolmeister kahepäeva-koha pidajana ka kooli ajal vabastatud ainult ühest teopäevast, teisest mitte. Tavaliseks visitatsioonikomisjoni poolt ettepandavaks normiks on, et koolmeister peab viljapalgana saama 6—8 vakka rukkeid, 5—6 vakka otri, 4 leisikat soola. Repartitsioon kujuneb aga tegelikult nii, et taludelt makstakse 1 matt ($^1/_{12}$ vakka) rukkeid, puudujääva osa ning odrad tasub mõis.

Mõisnikud olid seega osanud seaduse järgi nende kanda tulevaist kuludest veeretada olulise osa talurahva kaela, mõnikord koguni kõik. Kui visitatsioonikomisjon Äksis teatab koolmeistri palganormi, mille peavad maksma mõisad, reserveerivad mõisnikud endile õiguse selle sisse kasseerida külalt ja koolmeistreilt maa ära võtta.

Huvitavaks nähtuseks 1786. a. koolioludes on mitmel pool esinev talurahva enda huvi koolide vastu. Väike-Ulilas on koolmeistrile maad andnud mitte mõis, vaid küla vabatahtlikult. Sarakuses (Võnnu khk.) on üks kool asutatud talurahva poolt. Rannus on talurahvas ise endale valinud koolmeistri, mõisalt ja pastorilt luba palunud, et koolmeister võiks pidada kooli, ning on temale palgaks maad andnud külamaast. Valgutas, kus 2 koolmeistrit, annab tei-

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Tants taluõues 1795. a. Saarde kihelkonnas.
Vasemal torupillimängija. Paremal näha postidele toetuv aidaesine.

sele palgamaa jällegi küla. Mõnedest üksikjuhtumitest paistab, et omaalgatust kooli alal on talumehed ilmutanud eriti seal, kus mõisnik pole koolide eest just palju hoolitsenud.

Umbes samasugust pilti, nagu Liivimaal, pakub sajandi lõpul kooliõpetus ka Saaremaal. Siingi eksisteerisid paljud koolid vaid nimeliselt. Sajandi esimesel poolel oli köstrikool Saaremaal küll ehk pisut enam mõju avaldanud ning lugemisoskus veidi paremal tasemel, kui mandril, nagu arvab A. Soom, kuid köstrikooli puudused ilmnesid ka siin aegapidi üsna teravalt. Liivimaa 1765. a. patendi järelkajana ilmub 1784. a. kindralkuberneri määrus, mis Saaremaal paneb kehtima Liivimaaga umbes analoogilise koolikorralduse — mõnes suhtes veel kaugemaulatusliku, kuna Saaremaal lapsed juba 7-aastaselt pidid minema kooli. Selle koolikorralduse võttis omaks ka Saaremaa maapäev, kuid tema teostamine kujunes mitmeti ainult näiliseks.

Liivimaa koolikorralduse järelkaja Eestimaal. Külakoolide asutamispuhang 1780-ndail aastail.

Ümberkorralduste puhul sõsarprovintsi koolielus ei võinud loomulikult üsna passiivseks jääda Eestimaa konsistoorium, kelle ametipäraseks ja moraalseks kohuseks oli haridusolude eest hoolitsemine omas provintsis. 1766. a. esitas konsistoorium rüütelkonnale märgukirja kooliolude parandamise vajadusest.

Märgukirjas konstateeritakse kõigepealt, et omaaegsed korraldused on kirikuelu suuresti tõstnud, ent nüüd kipub kõik tagurpidi: „Külakoolid on meie maal muutunud praegu suureks harulduseks ning enamates kihelkonnis pole neid ühtegi. Lugemist peaks õpitama kodu üksteiselt, kuid kahjuks ei juhtu seda üldse, või ei õpita midagi põhjalikult, sest et ka õpetaja ise palju ei oska, ja seepärast nähakse taas elustuvat endist pimedat aega, nagu see oli 40—50 a. eest.“ Mainides külakoolide asutamist Liivimaal, toonitab märgukiri, et ka Eestimaa konsistoorium tahaks näha samasuguste korralduste kehtimapanemist.

Rüütelkond nihutas vastamist sellele esitisele paaril korral edasi ning lõpuks võttis 1768. a. täpsalt sama seisukoha, nagu Liivimaa rüütelkond enne 1765. aastat sealse konsistooriumi märgukirjade puhul: kooliolude parandamine on väga soovitav asi ning rüütelkonna hulgast mitte keegi pole selle vastu.

Veel enne kui saabus rüütelkonna vastus, oli konsistoorium, ootusest tüdinud, astunud kiriku ja aadli vahekordades kaunis erakordse sammu ning 1767. a. palunud kindralkubermangu valitsust väljastada määrus maa-

koolide paremale järjele viimiseks. Kindralkuberner pöördus rüütelkonna poole, kuid mingit survet ei arendanud ja rahuldus 1768. a. maapäeva ebamäärase ilukõnega.

1768. a., kui oli saabunud rüütelkonna vastus, pöördub konsistoorium sellega kas tõelises või, mis usutavam, näilises naiivsuses jälle kindralkubermangu valitsuse poole, paludes ülemuslikku määrust, sest rüütelkond tundvat ju asjale kaasa. Muidugi ei saadud rüütelkonna üldsõnalise deklaratsiooni põhjal väljastada mingit konkreetse sisuga määrust.

Selle diplomaatilise intermezzoga lõppeski Eestimaal koolikũsimuse ümber kaheaastane elevusperiood, mille oli välja kutsunud Liivimaa 1765. a. koolikorraldus. Kõik läks jälle vanadesse rööbastesse. Mõnede autorite arvamus, et 1760-ndail aastail olevat Eestimaal külakool jõudsalt arenema hakanud, on eksitus. 1760-ndate aastate lõpul näitas külakool peaaegu täpsalt samasugust pilti nagu 1740-ndategi aastate lõpul.

Asehaldusajaga seotud uuenduseks kiriku ja kooli välises administratiivses korralduses olid üldise hoolekande kolleegiumid, mis ellu kutsuti kubermangulinnades. Eestimaal tahtis see asutis 1785. a. konsistooriumilt kooliõpetuse taseme tõstmise kava. Konsistoorium esitabki nõutud kava, mis näeb üldiselt ette samasugust külakoolide korraldust, nagu see kehtis Liivimaal 1765. a. peale, kuid mõnevõrra siiski vähemaulatuslikult. Nii ei määrata mingit normi, kui suure adramaade hulga kohta peab kool tulema, jäetakse koolmeistri palk osalt lastevanemate kanda, jne.

Seegi kava jääb rohelise kalevi alla. Kuid koolikũsimust hakkab nüüd järjekindlalt päevakorda kiskuma asehaldusvalitsus. 1775. a. peale allus ka Eestimaa Browne'ile. Asehalduse sisseseadmise järel hakkab ta heitma terasemat pilku Eestimaa koolioludele, mis Liivimaast olid mõneski suhtes jäänud taha. Nähtavasti Browne'i korralduste põhjal hakkab ka Tallinna asehaldusvalitsus avaldama koolikũsimuses teatavat aktiivsust. 1785. a. on konsistoorium sunnitud kirjeldama maakooliolusid asehaldusvalitsuse järelepärimise peale. Kirjeldis saab kaunis tagasihoidlik — konsistoorium oma maanõunikust-presidendiga juhib tähelepanu küll üksikuile puudusile, kuid ei taha valitsusvõimu ees pista kätt liiga sügavatesse haavadesse. Öeldakse, et pastorid on kõigiti lugemisõpetuse eest hoolt kandnud, paljudes mõisades olevat viimastel aastatel küll koole asutatud, ent paljudes puuduvat nad veel ning lapsed õppivat vanemailt või teistelt talupoegadelt. Palju vaeslapsi jäävat aga ilma õpetuseta.

Konsistooriumi vastuse põhjal teatab asehaldusvalitsus Tallinna kreisi ülem-kirikueestseisjale, et ülem-kirikueestseisjad valvaksid selle

järele, et mõisnikud talulaste õpetamise eest kannaksid hoolt. Laste õpetamine alaku kuue-, hiljemalt aga kaheksa-aastaselt. Leeriskäik toimugu 15 a. vanuses.

Rüütelkonnale ja konsistooriumile surus peale koolikü̈simusega tegelemist kindralkuberner Browne ka vahetult. Ta kasustab strateegilise järjekindlusega ära üksikjuhtumeid, et lugeda moraali Eestimaa aadlile ja konsistooriumile. Materjali selleks andsid kohtuprotsessid. Kui kohtumenetluses selgus, et kaebealune talupoeg ei osanud lugeda katekismust ega olnud käinud koolis, siis haaras Browne kinni selliseist juhtumeist, et nõuda kooli- ja kirikuelu parandamist, teinekord kaunis mürgiste vahelugemistega.

1786. a. teatab Browne Tallinna asehalduri kaudu konsistooriumile, kuidas sodomistliku akti pärast süüpingil olev 16-a. Undla poiss midagi ei tea ristiusust. Browne kasustab juhtumit, et pilgata konsistooriumi eespool-mainitud märgukirja liiga roosilist tooni, käskides asehaldurit teatada „seda fakti siinsele konsistooriumile ja tema härra presidendile, kes omas viimases seletuses nii palju kirjutasid sealsete koolide suurepärasest seisukorrast ja pastorite truust ristiusu õpetusest". Lisaks laseb Browne meelde tuletada oma mitmekordseid manitsusi „preestritele ja kõigile, kes rahva moraalse paranemise eest peavad hoolitsema", et nad usuõpetuse ja kooli alal midagi ette võtaksid, „vastasel korral peab tema, kindralkuberner," vajaliseks omalt poolt „anda siinsele konsistooriumile ja tema härra presidendile selliseid juhiseid, mille läbi usklikkus ja lihtmehe õpetus saaksid korraldatud paremini kui seni".

Säärast tooni keskvõimu kohapealsete esindajate suust oli Eestimaa rüütelkond ja konsistoorium peale Rootsi aega saanud harva kuulda. Ning see ei jäänud viimseks korraks, kus Browne rahvahariduse asjus aadli ja vaimulikkonnaga rääkis ilma häälevähendajata. Sama aasta 22. juulil pöördub ta konsistooriumi poole vahetult — jälle sodomistliku süüteo puhul, kus süüalune, 21-a. poiss, pole veel armulaual käinud ega mingisugust õpetust saanud, millest Browne arvab:

„Sääraseid nähtusi võib ette tulla vaid metsrahvaste juures, keda õpetavad ainult üksikud misjonärid, ei tahaks uskudagi, et seda võib juhtuda maal, kus rahva õpetajaks on alaliselt, katkestamatult 500 aastat olnud alati kohal viibiv arvurikas vaimulikkond."

Ent Browne ei piirdunud ainult valgustusaja-meelse moraali lugemisega Eestimaa pastoritele ja mõisnikele. Sama 1786. a. suvel käsib ta rüütelkonda lähemal maapäeval arutusele võtta sundusliku külakoolide asutamise — iga 10 adramaa kohta üks. Koolid olgu asutatud 1. jaanuariks 1787. a. Külakoolide kordaseadmise järel tuleb asutada igasse kihelkonda suur kihelkonnakool, kuhu lapsed tulevad kooli üheks aastaks enne laualevõtmist. Maapäev määraku kindlaks ka nende koolide ülalpidamise kulud.

Eestimaa kooliolude madalseisu iseloomustuseks toob Browne samas kirjas võrdlusi Liivimaaga: „Kuna kogu Eestimaal, maha arvatud Jõelähtme kihelkond ja köstrikoolid, ei ole rohkem kui 38 talurahvakooli, on neid Liivimaal umbkaudu 800, kihelkonnakoole arvestamata."

1786. a. maapäeval ilmnes, et Eestimaa aadel ikka truult edasi kaitseb koolipoliitikas seisukohta, mida oli esindanud ka Liivimaa aadel enne 1765. a., siis aga sellelt joonelt oli pidanud lahkuma. Eestimaa aadel oli 1768. a. kindlalt asunud sundusliku kooliorganisatsiooni vastu ning püsis sellel ka 1786. a. — hoolimata Browne'i eelnenud manitsustest ning ähvardustest. Omas seisukohavõtus rüütelkonna komitee 14. dets. 1786 avaldab diplomaatlikult tänu kindralkuberner Browne'ile ta huvi ning inimsõbraliste sihtide eest, mis ilmsiks tulnud koolide asutamise kava esitamisega. Rüütelkond katsuvat kõigiti toetada kindralkuberneri õilsat sihti. Eriti käesoleval aastal olevatki asutatud palju külakoole. Ent olude erinevuse pärast eri mõisades ei olevat võimalik teha mingit üldkehtivat otsust. Rüütelkond paluvat seepärast Kõrgekrahvlikku Hiilgust (Browne'i), et jäetagu iga mõisapidaja omaks asjaks, kuidas ta hoolitseb koolimajade, õpetusviisi jne. eest, ning ei nõutaks eriliste koolimajade ehitamist. Kihelkonnakoolid olevat juba Rootsi korraldustega ellu kutsutud.

Samasisuline on ka 1787. a. tehtud maapäeva otsus: et koolid mineval aastal juba suuremalt osalt asutatud, siis jätta koolide eest hoolitsemine mõisniku omaks asjaks. Kooliõpetuse huvides on kasulik, kui ülemuse poolt pastoritele ja ülem-kirikueestseisjatele tehakse kohuseks koolide üle valvata. 1789. a. maapäeva otsus rõhutab jälle, kuidas rüütelkond koolikiisimuse vastu huvi tunneb, nii et on ka käesoleval maapäeval selle teinud tähtsamaks arutusaineks. Soovitakse, et pastorid korraldaksid mõisakaupa laste eksamineerimisi. Sellekohane korraldus tehaksegi 1790. a. asehaldusvalitsuse poolt konsistooriumile.

Rüütelkonna 1786.—89. a. avaldustes esinevad kõik need kolm elementi, mis iseloomustavad pika aja vältel aadli koolipoliitilist taktikat: üldsõnaline enda haridussõbralikkuse toonitamine, senise seisukorra edasijätmise palve olude mitmekesisuse pärast ning lõpuks oleva korra raamides mingi surrogaat-abinõu, mis piksevardana peab juhtima küsimuse raskuspunkti rüütelkonnalt mujale.

Ent kõige selle näilise järeleandmatuse juures oli aadel 1786. a. Browne'i rünnakute mõjul — kes kevade poole ka isiklikult Tallinnas oli viibinud — jõudnud veendumusele, et selline olukord kooli alal kestma ei jää ning pahemate sundmääruste ärahoidmiseks peale deklaratiivsete väljenduste on koolide alal vaja ette võtta ka midagi konkreetsemat. Ka pastorid olid asetatud seisukorda, kus nad juba oma huvides sunnitud olid kooliõpetuse eest rohkem hoolitsema. Nimelt ei piirdunud Browne ainult moraali lugemisega konsistooriumile sellistel juhtudel, kui kohtuprotsessides avaldus mitteleeriskäi-

misi, teadmatust usutunnistuses jne., vaid sageli korraldati siis juurdlus pastori kohta, kelle kogudusse kuulus seesugune süüalune. Kuigi sellistel juurdlustel tavaliselt polnud teab kui suuri tulemusi, alarmeeris see pastoreid kahtlemata, valmistas palju tüli ja asetas nende tegevuse nagu luubi alla sattumise võimaluse ette.

Nende ja osalt veel teistegi tegurite ajel — kusjuures kõige olulisemaks jääb aadli ettetõttamise poliitika: koolide asutamisega ära hoida sundmäärusi — toimub 1786—88 Eestimaa koolides näiline hiiglasuur tõusuhoog. Kui 1786. a. maapäeva eel Browne mainib 38 külakooli (vt. lk. 1446), siis on neid järgmisel aastal konsistooriumi kirjavahetuse järgi juba 231 (vt. tahvel CIX). See koolivõrgu tihenemine oleks olnud üllatav ning andnud ka üllatavaid tagajärgi, kui ta ainult oleks olnud tõeline ning mitte õletuli.

Üldjoontes toimus see koolide asutamine tegelikus elus aga nii: mõisahärra määras õpetaja nõusolekul ühe talupoja koolmeistriks. Koolimaja ehitamise ja koolmeistrite palga maksmise küsimus jäi seejuures sageli kahe silma vahele. Sügisel teatas pastor kantslist, et seal ja seal külas on lasteõpetajaks see ja see, kelle juurde vanemad lapsed saatku. Vanemad saatsidki osalt, vähemalt esimestel aastatel, kuid paljudes kohtades pöördusid jälle tagasi endise korra juurde, õpetades lapsi kodus või lastes seda teha lähedasel naabril, keda sai valida oma tahtmise järgi. Mõisad peale koolide asutamist paljudes kohtades neist enam ei hoolinud, ei ehitanud maju, ei sundinud lapsi kooli ega toetanud kehvemaid. Koolid kadusid suurelt osalt hoopis. Mõjuta ei jäänud ka rasked ajad, mis Rootsi-Vene sõja (1788—90) ajastul valitsesid.

Hageri õpetaja kirjeldab 1790. a. aruandes seisukorda: „Mis koolidesse puutub, siis tahan öelda ainult niipalju, et korralduste kohaselt küladesse on koolmeistreid määratud, ent koolide arvu ei saa ma ometi näidata, sest et neis õpilasi ei ole. Ma ei saa seda kooliks pidada, kus leidub ainult üks või paar õpilast. Praegusel raskel ajal ei jõua vanemad saata lapsi kooli...“ Vanemad, kes ise lugeda ei oska, „saadavad meelsamini lapsed õhtuti naabertallu“ lugemist õppima. Juhtuvat ka seda, et mõnes külas ametlikul koolmeistril pole ühtegi õpilast, kuid sealsamas keegi naine, kel hea lugeja kuulsus, õpetavat vähese tasu eest lapsi. Harju-Madise õpetaja teatab 1790, et H.-Madise ja Risti kihelkonna kohta on kokku üks külakool. Mõisnikud ei hooli sellest, et koolid on ilma õpilasteta.

Koolivõrk, mis paberil nii suurepärasena paistis, polnud seda tegelikus elus kaugeltki. See paberlik koolivõrk hakkas ka kohe lagunema, kui ta kokku puutus eluga. Kümnekonna aasta jooksul on ununenud ta paberlikki olemasolu. 1795. aastaks on mõõn juba täielik (vt. tahvel CIX).

Oma elu viimastel aastatel Browne (ta suri 94 a. vanuses 1792) Eestimaa rüütelkonnale ja konsistooriumile palju peale ei käinud. Ei ole võimatu, et loodud koolivõrgu pettepilt viis tedagi eksitusse.

Osalt ei olnud loodud koolivõrgu kõik puudused avastunud ka veel nii teravalt, et raugastunud kindralkuberner neist oleks saanud täiel määral teadlik olla.

Kindralkuberner Browne on isik, kes Eesti pärisorjusaegset haridustugu on mõjustanud õige sügavalt. Tema osa paistab tähtsamana ka selle tõttu, et ta kohapealsete Vene keskvõimu esindajate seas oli õieti ainuke, kes töötas visamalt maarahva kooliolude tõstmiseks. Küll oli ta järjekindluselt pisut hüppeline, eriti Eestimaa suhtes. Krahv Browne ei omanud eriti suuri riigimehe võimeid, Eesti- ja Liivimaa kooliolude korraldamiselegi asus ta mitte niipalju kaugelenägeva hariduspoliitikuna, kui väljast-tulnud inimese loomuliku arusaamisega, kes puudusi märkab ning neid kõrvaldama asub vana sõjamehe kombel. On pisut nagu saatuse irooniatki selles, et võõrsilt tulnud katolikuusuline administraator on pidanud sundima kohalikke mõisnikke ning isegi protestantlikke vaimulikke rahvahariduse eest hoolepidamisele. Osalt oli see vahest isegi asjale kasulik, et ta võõrusulisena ei omanud siinsete olude suhtes mingeid sissejuurdunud arvamusi ega sümpaatiaid. Teiselt poolt aga oli suureks takistuseks ta vähene olude tundmine, mille tagajärjel ta teinekord energiat raiskas ebateostatavate nõudmiste esitamisega. Nii käskis ta 1786. a. kõik üle 15-aastased noored korraga mihklipäevaks ära leeritada, mis muidugi oli võimatu täita. 1786. a. maapäeval esitatud kavast nähtub, et ta küllalt tähelepanu ei omistanud heade koolmeistrite ettevalmistuse küsimusele, mis rahvahariduse kaugemalt perspektiivilt oli esmajärgulise tähtsusega. Ent kõigest sellest hoolimata krahv Browne on eesti rahvakoolile osutanud teeneid, mille mõju ulatus üsna kaugele. Pärisorjusaegne hariduselu haripunkt on suurel määral seotud tema tegevusega.

Rahvahariduse iseloom ja tase XVIII sajandil.

Maarahva haridusprobleem omab XVIII saj. peamiselt kvantitatiivse, mitte kvalitatiivse probleemi iseloomu. Oskuste hulk, mida talupojale koolide kaudu pakuti, jäi üldjoontes XIX saj. alguseks samaks, mis ta oli olnud pärast Põhjasõda: lugeda, katekismust peast osata ning koraaliviise laulda. Küsimus seisis kogu aeg mitte niipalju selles, kuidas talupojale rohkem teadmisi anda, vaid kuidas rohkem talupoegi viia selle teadmiste normini. Oli see viimane ideaal saavutatud, teiste sõnadega, lugemisoskus, mis oli tolleaegse talurahvahariduse kriteerium, levinud rahva enamikus — siis pidi juba arenguprotsessi sisemise loogika põhjal tekkima k o o l i -

kriis. Köstrikool oli koolina juba varemini välja surnud, nüüd oli ka külakool ummikus: rahvamass oli temani kasvanud. Kool pidi kas hoopis kaduma vaatepiirilt, kuna rahvas oli lugema õppinud ning iga lugeja sai ise etendada oma järeletuleva põlve suhtes koolmeistri osa. Sellisena ongi mõned sajandi lõpu valgustusmeelsed kirjamehed endale kujutanud kooliprobleemi. Seda soovitas Eestimaa konsistoorium 1805. a. Samuti on ka mõnel pool tegelikult koolid pidamata jäetud sellepärast, et koduõpetuse tase oli rahuldav. Teine väljavaade oli: kool pidi endale otsima uusi ülesandeid, muutuma kvalitatiivselt, tõstma õpetustaset üldsuse teadmiste tasemest kõrgemale.

Hariduskriisi pinnal tekkis nende kahe mõeldava suuna vahel võitlus, mida märgitses kihelkonnakoolide asutamise küsimus. Ent pärisorjusaeg jättis otsustamata, kumba teed pidi minema rahvahariduse areng, kuigi keskvõimu hariduspoliitika palju kahtlust ei jätnud, et koolide taseme tõstmine on vaid ajaküsimus.

Ent see kvantitatiivsegi hariduse, resp. lugemisoskuse levik oli küllalt kaua kestnud ning olnud üsna vaevarikas. Põhjasõja järel oli lugemisoskuses eri maanurkade vahel õige suuri kõikumisi. Tolleaegse üldiselt madala taseme juures omasid üsna suurt osatähtsust sellised tegurid, nagu pisut suurem või väiksem lugejate hulk sõja üleelanud rahvastiku hulgas, pastori suurem või väiksem huvi ning energia jne. Kõikumised on väga suured ka 1720-ndail aastail (vt. tabel lk. 1435) ning kindlasti hiljeminigi. Üksikud tõuked, mida andsid mõnel pool vennastekoguduse liikumine, lugemisoskuse nõudmine armulauale võtmisel, generatsioonide vahetus jne., mõjustasid, et sajandi teisel poolel lugemisoskus võrreldes 1720-ndate aastatega on tunduvalt tõusnud. Liivimaal aitas mõnevõrra kaasa ka külakoolide võrgu loomine, osalt isegi Eestimaal, sest kuigi külakooli, üldse kooli otsene osatähtsus koduõpetusega võrreldes oli hulga väiksem, andsid koolid peale selle veel pisut kaudset tõuget: et ära hoida laste kooli käsutamist, hoolitsesid koduse õpetuse eest ka need vanemad, kes seda muidu poleks teinud sel määral. Iseloomustavat pilti lugemisoskuse levikust ja mittelugejate arvu suhtelisest vähenemisest pakub leerilaste lugemisoskuse võrdlemine Kosel 1750 — 89:

Aastad	Kokku leeris käinud	Lugesid halvasti või sugugi	Mitteoskajate % üldarvust
1750 — 52	142	29	20,4
1770 — 72	293	49	16,7
1788 — 89	176	11	6,2

XVIII saj. neljanda veerandi andmestikust jääb üldmulje, et rahva enamik oskab lugeda. Hageri pastor tõendab 1790, et harva juhtub, kui pruutpaaridest üks pool ei oska lugeda, veelgi harvemini, kui ei oska mõlemad. Juuru pastor on 1791. a. ühes külas lokaalvisitatsioonil leidnud, et peaaegu kõik, nii vanad kui noored, oskavad lugeda. Amblas on 1791. a. koguduses 5480 hinge, nende seas 415 niisugust, kes üle 6 a. vanad ning ei oska lugeda. 1784. — 88. a. kirikuvisitatsiooni andmed L.-Eestis näita-

vad, et visitatsioonile ilmunud koguduseliikmed üldiselt oskavad lugeda. Põltsamaal osanud 1774. a. lugeda 74%, Nõos 1775. a. — 50%, Viljandis 8800-st hingest 3790.

Peale Põhjasõda oli lugemisoskus olnud harrastatav peamiselt meeste poolt. Järelikult olid mehed ka kasvava põlve õpetajaiks. Sajandi teisel poolel toimub olukorras muutus. Lugemisoskus on levinud ka naiste hulgas ning koduõpetus jääb peamiselt emade hoolde. Võrdkuju voki taga istuvast, kõrval seisvale lapsele lugemist õpetavast emast muutub reaalseks alles nüüd.

XIX saj. alguse andmed mitmelt poolt räägivad, et naised ületavad mehi oma oskusega. Leeritüdrukute seas on vähem halvastilugejaid kui leeripoiste keskel. Põhjused peituvad tolle aja sotsiaalsetes oludes. Töökoormiste tõus tabas mehi rohkem kui naisi. Viinapõletamise suurenemise ja nekrutite küütimise juurdetulekuga kasvas vooris käimise tarve ja tõmbas sageli poisikesedki õppimishooajal kodunt eemale, kuna tütarlapsed said talvel rohkem kodus ema läheduses viibida ja õppida. Naiste suhtes võis talvine koormiste tõus tähendada peamiselt kodukäsitööd — ketrust jne.

Lugemisoskuse „naisestumise" protsessi lõpujärk langeb kokku rahvahariduse tagasimineku perioodiga pärisorjuse aja lõpuaastail, mis välja paistab ka samaaegsest koolide olukorra halvenemisest. Nagu ka varemini, nii kujundab ka pärisorjusaja lõpupoolel mittelugejate hulga eeskätt maaproletariaadi järelpõlv — vabadikkude ja sulaste lapsed, eriti ka vaeslapsed. Sellekohaseid andmeid on ohtralt nii Põhja- kui Lõuna-Eestist.

Oluline tegur, mis pärisorjusaja lõpul lugemisõppimist soodsamatesse tingimustesse seadis võrreldes varemaga, oli eestikeelse kirjanduse suurem mitmekesisus. Peale Põhjasõda olid ainsaks lugemisvaraks nn. käsiraamatud. 1715. a. ilmunud Uus Testament levis vähesel arvul. Sajandi keskel on Eestimaal taludesse rohkem teed leidnud katekismus, lauluraamat ja kalender. Kirjavara vähesus ja selle puhtvaimulik ilme — sageli raskepärane sõnastus ja spekulatiivselt konstrueeritud mõttekäigud ei pakkunud küllalt eeldusi lugemisjanu tekkimiseks. Juurde tulid veel murdelised erinevused. Lihtnimesele tunduvad tema enda murdest erinevad väljendused sageli kummalistena ning naljakatena. Eriti saartel kaevatakse, et sealne rahvas tallinnakeelsest „käsiraamatust" ei hooli, sest see olevat imeliku keelega. Üldkirjakeel polnud veel välja kujunenud ning iga mees pidas oma väljendusviisi ainuõigeks. Et Uus Testament oli vähe levinud, muud jutustavat, sündmustikku pakkuvat ning kujutusvõimet ergutavat lugemismaterjali ei olnud, siis toonitatakse

Külakoolide arv Eestimaal ajavahemikul 1785—1813.

	Kihelkond	1785	1787	1789	1795	1798	1803	1806	1813	Märkused
1	Hageri	0	9	—	0	—	—	0	0	
2	H.-Jaani	2	4	2	0	—	—	0	0	
3	H.-Madise-Risti	1	1	1	0	0	—	0	0	
4	Juuru	0	8	8	0	0	—	0	0	
5	Jüri	1	1	1	0	0	—	0	0	
6	Jõelähtme	8(?)	8	8	5	0	4	5	5	1785. a. igal mõisaalal kool. 1813. a. tõeliselt töötavad 3.
7	Keila	0	3	6	2	2	1	0	0	1789. a. lahtris 1790. a. andmed.
8	Kose	3	10	3	1	1	1	1	2	
9	Kuusalu	0	0	0	0	0	—	0	0	1787 koole ei ole, kuid sügisel asutatavad.
10	Nissi	0	8	—	0	0	—	0	0	1789. a. igal mõisaalal küll kool, kuid vanemad ei saada lapsi. 1795. a. lahtris andmed 1796. a. kohta.
11	Rapla	0	3	6	—	—	—	0	0	1795. a. on koole, kuid arv teadmata.
12	Haljala	0	1	3	2	0	—	0	0	
13	Jõhvi	—	12	8	6	0	4	0	1	1785. a. on koole, kuid arvu ei teatata.
14	Kadrina	0	6	4	5	6	3	2	2	1789. a. lahtris 1788. a. andmed. 1795. a. lahtris andmed 1796. a. kohta.
15	Lüganuse	4	7	4	3	—	4	2	0	
16	Rakvere	0	3	2	2	3	3	0	0	1806. a. mitu kooli.
17	Simuna	—	11	0	0	0	—	0	0	
18	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	[illegible]	[illegible]	
19	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	[illegible]	[illegible]	
22	Ambla	0	5	1	0	0	—	0	0	
23	Paide	3	9	3	3	—	2	1	0	
24	Anna									
25	J.-Jaani	4	10	5	2	0	—	0	0	
26	J.-Madise	0	11	1	0	0	—	0	0	
27	Koeru	2	16	3	2	2	1	1	3	1813. a. tegelikult töötab ainult 1 kool.
28	Peetri	2	14	3	0	0	2	2	1	1785. a. ühes koolis 5, teises 2 õpilast.
29	Türi	4	9	6	7	2	2	1	1	
30	Haapsalu	0	0	0	0	0	—	0	0	
31	Hanila-Varbla	0	2	0	0	0	—	0	0	
32	Karuse	0	0	0	0	0	—	0	0	
33	Kullamaa	0	0	13	0	0	—	0	—	1795. a. lahtris andmed 1796. a. kohta.
34	Käina	0	1	3	11	12	2	0	0	
35	L.-Nigula	0	—	—	0	—	—	0	0	1787. ja 1789. a. koolimaju ei ole, kuid koolmeistr. on. 1789. a. lahtris 1790. a. andm.
36	Lihula-Kirbla	0	2	0	0	0	—	0	0	1787. a. lahtris 1788. a. andmed.
37	Martna	1	7	0	1	0	1	0	0	
38	Mihkli	0	3	0	0	0	—	0	0	1787. a. lahtris 1788. a. andmed.
39	Märjamaa	0	0	0	0	0	—	0	0	
40	Noarootsi	0	0	0	0	0	—	0	0	
41	Pühalepa	0	0	0	0	0	—	1	1	
42	Rõigi	0	3	3	2	2	2	2	3	1789. a. ei ole üheski koolis lapsi. 1813. a. 2 eesti, 1 rootsi kool.
43	Ridala	0	8	1	0	0	—	0	0	
44	Vigala	0	—	0	0	0	—	0	0	
45	Vormsi	—	0	—	0	—	—	0	0	
		38	231	125	57	30	32	20	20	

1730-ndail aastail mitmel korral Eestimaa sinodi istungeil, et kalendrite sappa tuleb paigutada jutustisi piibliloost, rahvas armastavat „lugusid". Kirjanduslikuks suursündmuseks oli kahtlemata piibli ilmumine 1739. a., ent tema levimisega oli küllalt raskusi. 1740. a. sinodil konstateeritakse küll:

„Mitmed ilusad näited on juba esinenud: Talutüdruk peab endal paar kana, kogub endale munade müügist aegapidi niipalju, et saab osta piibli. Peigmees ei kingi enam pruudile leiba ja viina, vaid piibli. Vana talumees, kes lugeda ei oska, müüb mingi karilooma, ning kui teised teda välja naeravad, et ta ju lugeda ei oska, vastab ta: „Eks mu poeg oska!" "

Ent sellistest võib-olla vennastekoguduse mõjul sündinud üksikidüllidest hoolimata ei julgeta ka sinodil esialgu unistada enamast, kui et saaks küla kohta ühegi eksemplari. Soovitatakse pastoritele osta ise piibleid ning müüa talupoegadele toiduainete eest.

Enamik andmeid räägib talurahva sõbralikust suhtumisest raamatusse, kaevatakse ainult, et ta kehvuse pärast ei suuda neid hankida. Ent üksikuis kohis on märgatud ka vaenu raamatu vastu. Viru-Nigula kohta teatatakse 1738. a. visitatsioonil, et rahvas häbeneb raamatutega kirikusse tulla, sest et mittelugejad neid pilkavat.

Sajandi teisel poolel kirjanduse rikastumine ilmlikkude jutustiste ja praktilisi oskusi käsitlevate teostega võis mitmeti õhutada lugemisisu. Piibliseltsid, mis XIX sajandi teisel aastakümnel tegevusse astuvad, soodustavad ka piibli levikut. Et aga lugeda taheti rohkem kui suutis pakkuda tolleaegne raamatuturg, seda tõendab mitmesuguste käsikirjade levik juba vennastekoguduse liikumisest peale. M. Kampmaa teatel on L.-Eestis käsikirjades levinud ka ilmlikke jutustisi juba XVIII sajandi 60-ndail aastail.

Käsikirjalise kirjanduse levik eeldas teatavat kirjutamisoskust. Seda talurahvale ei õpetatud — kes oskasid, need olid seda õppinud kuidagi erandlikul kombel. XVIII sajandi lõpu poole tekivad siiski üksikud keskused, kus kirikuõpetaja, köstri või koolmeistri juures kirjutamist õpetatakse — muidugi üksikuile soovijaile.

Esirinnas sammub mitmeti Vastseliina, kus õpetaja Marpurg 1780-ndail aastail iga aasta 12 poisile järjekindlalt kirjutamist õpetas. Paberi kinkis Raadi mõisa omanik v. Liphardt, kel ka Vastseliinas oli mõisu. 1786. a. mainitakse ka Nõo kohta, et kihelkonna koolmeister õpetab soovijaile kirjutamist. Põhja-Eestis on L.-Nigulas 1770. a. paiku köster õpetanud üksikuile kirjutamist ja rehkendamist.

Selliseid üksiknäiteid leidub veelgi, kuid üldiselt oli kirjutamisoskus talurahva keskel kogu pärisorjusajal kaunis haruldane. Aadel oma üldsuses oli ju eeskätt huvitatud ainult sellest, et talurahvas

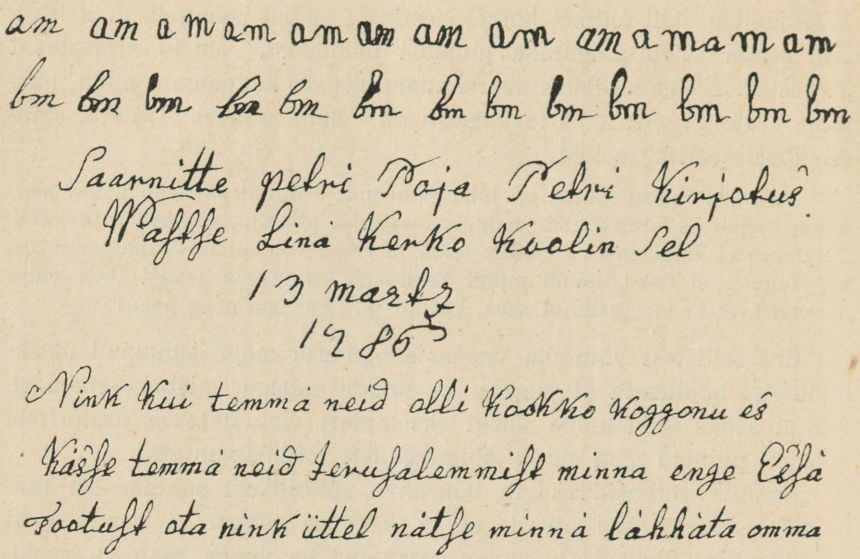

R. Keskarhiivi kogudest.

Näiteid koolilaste kirjutamisõpetusest Vastseliinas 1786. Ülemised kaks rida algaja, alumised katkendid edasijõudnuma õpilase omad.

omaks niipalju oskust ja teadmist usu kohta, et ta kuulaks kirikust jagatavaid manitsusi ning alluks kristlikule moraalile, täidaks ülemuse käsku ning oleks vagura meelega mõisahärraste suhtes. Selle teadmiste piirini tundis aadel talurahva hariduselule kaasa. Mis aga üle selle piiri, see hakkas tekitama vaidlusi. Juba XVIII saj. alguses on lendlausena liikunud ütlus, et talupoega ei tohi teha targaks (vt. lk. 1431). Sajandi vahetuse reformiajastul võis see suhtumine kujuneda teadlikuks seisukohavõtuks, vastukaaluks haridussõbralisema ja liberaalsema aadliosa tõekspidamistele ja keskvõimu üritustele. Majandusliku omahuviga ja kulude kartusega võis seltsida osa aadli juures veel tõeline poliitiline veendumus, et talurahva hariduse tõus ei ole mitte kasuks olevale korrale ja aadli kihihuvidele.

Selliste meeleolude juures sai hõlpsasti levida väide talupoegade alaväärsusest — et need ei olegi suutelised omandama kõrgemaid kultuuriväärtusi. Osalt aitas seda arvamust ülal hoida ehk aadli moraalse endaõigustuse tarve, osalt aga kasustati seda võitlusvõtteks keskvõimu ürituste vastu, mis sihtisid talupoja olukorra tõstmisele. Sama arvamuse nõrgem aste konstateeris, et pärisorjusaegse haridusolu madal tase on tingitud talupoja tuimusest. Seda seisukohta väljendavad kirikuõpetajad kogu pärisorjusaja vältel, ent mitte

kõik. Kuigi ka mõned meie kooliajaloo autorid (näit. P. Põld) talupoja tuimust teataval määral möönavad, sunnib allikmaterjalide lähem vaatlus ometi seda tuimust võtma väga reserveeritult ja väga suhteliselt. Et talupojad ei saatnud lapsi ei köstrikooli ega ka mõisa poolt määratud külakoolmeistrite juurde, sellel olid omad põhjused, eeskätt majanduslikud, kuid mitte eranditult. Mõisa poolt määratud koolmeistrid olid rahva arvates teinekord viletsad, vastumeelsed ning rahvas kasustas enda valitud koolmeistrit. Koduõpetus oli madalal järjel, nagu seda ka pastorid mitmel pool kaebavad. Ent paljudes kohtades ei olnud kooliõpetus sugugi parem, mõnel pool isegi halvem (Raplas 1790). Tuimusega ei ole ühendatav nähtus, et sageli leidus vabatahtlikke lasteõpetajaid, kes oma töö eest ei saanud mingisugust tasu. Üldise hingelise tuimuse juures ei ole võimalik selline ergas reageering, nagu seda esile kutsus vennastekoguduse liikumine. Paari aastakümne vältel — enne kui armulauale võtmisel hakati nõudma lugemisoskust — polnud ühtki sundvahendit lugemisele kohustamiseks, ent ometi ei jäänud rahvas selle aja vältel rumalamaks. Ning pärastpoolegi olid sunnimomendid küllalt lõdvad ning kogu hariduskorralduses mängis talupoja enda tahtmine õige suurt osa. Vabatahtliku või isegi poolsundusliku õppekorraldusega ei saa teha kogu rahvast kirjaoskajaks. Selline õppekorraldus suudab kaasa tõmmata ikkagi ainult erksamaid ja andekamaid. Hälbade kooliolude ja pärisorjusaja õigusliku ja majandusliku kitsikuse kiuste on sel ajal ometi enamik eesti rahvast jõudnud lugemisoskuseni. Tuima elemendi osatähtsus rahvastiku koosseisus ei saanud järelikult olla kuigi määrav. Samuti ei tule unustada, et rööbiti kaebustega rahva tuimuse üle kostab kogu aeg ka vastupidist.

Kullamaa kirikuõpetaja H. Gutsleff, kes koolimehena oli võinud põhjalikult tutvuda talunooruse vaimsete võimetega, kirjutab 5. nov. 1713. a. A. H. Franckele: „Vähese vaevanägemise järel on leitud, et nad (koolilapsed) oma arusaamises on tublimad kui siit maa targad sakslased.“ Hiljemini, 1803. a., kirjutab Nissi õpetaja ankeedis koolikomisjonile, et eestlane omab niisama palju mõistust kui talupojad teistes maades, kus talurahvale ometi õpetatakse füüsikat, mehaanikat, geograafiat jne.

Need väited kaaluvad sisuliselt sageli palju rohkem kui endaõigustuseks ja taktilise võitlusvahendina väljendatud alavääristamised aadli ja pastorite poolt. Ja et rahva kultuurivõimetele viitajatel oli õigus, seda ei tõestanud ainult tagantjärele eestlaste kultuuriline tõus järgmisel sajandil, vaid juba sama XVIII saj. kogu haridustugu andis, arvestades pärisorjuslikuski keskkonnas ilmnevat vaimset erksust, külluses tõendeid talurahva kultuurikõlbulisusest neile, kes suutsid vaadata vähegi eelarvamustevabalt.

LXIII. Talurahva kaitseseadused.

Riigivõim ja kohalik aadel XVIII sajandi teisel poolel.

Orduriigi kokkuvarisemisest saadik oli meie maa asetsenud enam-vähem tasavägiste välisjõudude, võimuvõitluse tulipunktis. Kordamööda olid Poola, Rootsi ja Vene oma kanna kinnitanud meie maal ning ühes sellega hakanud mängima Kirde-Euroopa suurriigina esimest võimuviiulit. Ent sel kombel saavutatud ülekaal polnud kunagi nii suur, et Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad poleks suutnud võimukaaludele avaldada sageli otsustavat mõju, paisates ühele või teisele vaekausile oma mitte just suured jõud. Baltimaa aadli seesugune kaalukeele osa sundis valitsejaid teda rohkesti arvestama. Siinsete rüütelkondade iseteadvus tõusis, ta nõudles valitsejailt ühe soodustuse teise järel niihästi talupoegade küsimuses kui ka seisusliku omavalitsuse alal.

See kauakestnud, meie maa aadlile soodus poliitiline konjunktuur hakkas aga XVIII sajandil kiiresti halvenema. Järk-järgult selgusid üha rohkem Peeter I välispoliitiliste saavutiste otsesed ja kaudsed tagajärjed. Venemaa ülevõim Kirde-Euroopas kujunes kaugelt püsivamaks ja kindlamaks kui ta eelkäijatel. Hoolimata naistevalitsuse pahelistest külgedest Venemaa väline võim jätkas pidevat tõusu. Samal ajal sattusid aga Põhjasõjast kaotajaina välja tulnud Venemaa võistlejad Läänemere ranniku pärast süvenevasse sisekriisi, mis nende löögijõu enam-vähem täiesti halvas. Alles Gustav III riigipöörde läbi (1772) lõpetati Rootsis nn. „vabadusaeg", mida iseloomustab rootsi aadlierakondade äge omavaheline võitlus ja ostetavus välisriikide poolt. Poolas aga aadlivalitsuse laostav mõju viis riigi iseseisvuse kaotamiseni ja riigi jagamiseni tugevate naabrite vahel. Poliitiline vaekauss Läänemeremail seega XVIII sajandi jooksul oli langenud sügavalt Venemaa kasuks. Ja mida sügavamale ta langes, seda vähem tarvitses Vene valitsus arvestada Eesti- ja Liivimaa aadlit kui jõutegurit välispoliitilises mängus.

Ka sisepoliitiliselt polnud XVIII sajandi keskpaigas Baltimaa rüütelkondadel enam endist kaalu. Rahvaarvult ainult 3—4 korda suuremas Rootsi riikkonnas võis Eesti- ja Liivimaa aadel tunduda tähtsa jõutegurina. Saksa erakonna languse järel, rahvaarvult vähemalt 20 korda suuremal Venemaal, meie maa rüütelkondade osatähtsus vähenes radikaalselt, olgugi et vana inertsi ja kõrgema kultuurilise taseme tõttu nende mõju siingi oli suurem kui nende arv.

Selle eest aga õõnestas ka keskvalitsuse suhtes rüütelkondade jõudu nende järjest halvenev majanduslik seisukord. Keskvõimu suhtes muretul Vene aja esimesel poolsajandil olid siinsed mõisnikud hooletusse jätnud oma positsioonide kindlustamise majanduslikul rindel. Mõisadele olid peale kasvanud koormavad võlad (vt. lk. 1336). „Liiga üldiselt on teada" — öeldi Liivimaa 1789. a. maapäeval — „kui väga on langenud viimasel kolmel aastal aadli krediit ja kui raskeks läheb ka kõige rikkamal kapitalistil sularaha hankimine. Jah, on koguni karta, et üldine pankrot võib meie armast isamaad laostada ja meid ähvardada."

Majanduslikud raskused suurendasid veelgi seda olenevust riigivõimust, millesse Baltimaa aadel üha rohkem sattus halveneva üldpoliitilise konjunktuuri tõttu. Sest riigivõimu käsustuses olid suurema- ja vähemapalgalised teenistuskohad ja võlgadest väljarabelemisel võis otsestki lootust panna riiklikule abile.

Tasapisi ettevalmistunud muutused kroonu ja Baltimaa rüütelkondade jõuvahekorras ilmnesid järsult, kui Katariina II (1762—1796) trooniletulekuga Vene keskvalitsus loobus senisest tagasihoidlikkusest Baltimaade suhtes ja kui kroonu senine loidus asendus suure erksuse ja rõõmsa initsiatiiviga õige mitmekesistel aladel.

Energilise Katariina II pikk valitsemisaeg tõi Venemaale õige suurt välise võimu juurdekasvu. Korduvates sõdades vallutati Türgilt Lõuna-Venemaa stepialad. Poola riigi jagamised viisid Venemaa piirid kaugele läände. Venemaa hakkas Euroopa riikideperes mängima tähtsat osa.

Katariina II oli põhjaliku lääneeuroopalise haridusega naine, mistõttu ta ka õige tunduvalt allus sel ajal Läänes mõjule pääsenud nn. valgustusmeelsete literaatide mõtetele. Lääne-Euroopa haritlaste juures olid suured loodusteaduslikud leiutised tekitanud piiramata usalduse inimesemõistuse võimetesse. Usuti, et mõistuse abil võib leiutada senisest paremat „loomulikku" korda, senise „jumalast seatud" vana korra asemel, mis õieti kedagi enam ei rahuldanud ei poliitilisel, sotsiaalsel ega ka majanduslikul alal. Rajati rida uusi ühiskondlikke teadusi ja nõuti, et nende tulemused rakendataks tegelikku ellu. Üht ja teist niisugustest, oma põhiolemuses revolutsioonilistest nõudlustest, püüdsidki Lääne-Euroopa „valgustatud ainuvalitsejad" teostada. Nende hulgas sai moeasjaks olla mõtte- ja kirjavahetuses

valgustusaja kirjameestest suurustega ning jälgides moodi oli Katariinagi ühenduses Voltaire'i ja teistega.

Valgustusaja ideoloogia mõjul kavatses Katariina II Venemaal põhjalikke reforme, kusjuures õige pea nende kavatsuste etteotsa nihkus pärisorjuse kaotamise küsimus. Vähe linnastunud, ühiskondlikult arenemata ja osalt ka ilma kandva intelligentsita Venemaal oli pärisorjus veel suuremal määral ühiskondliku ja majandusliku kurja juureks kui lääne pool, näit. Preisis ja Austrias. Oma valitsemise algaastatel astuski keisrinna mõned sammud selle kavatsuse teostamise suunas.

Ent keisrinna suurejoonelised kavatsused Venemaa ühiskonda ümber kujundada siiski ei teostunud. Katariina II polnud valitsema pääsenud seaduslikul teel ja sõltus seepärast rohkem kui muidu teda troonile aitanud reformivaenlikkudest aadliringidest. Vastu tulles aadlile pidi Katariina andma koguni rea määrusi, mis Vene talupoegade seisundit veelgi halvendasid ja otse vastuolus seisid ta teoreetiliste salongiliste vaadetega. Hiljemini jahtus üldse keisrinna ind vene talupojaskonna suhtes.

Katariina II tõuseb troonile.
G. Doré šarž.

Tunda saanud oma suhtelist võimetust siseriigis, hakkas Katariina II õige energiliselt suurendama keskvõimu mõju, üritades Venemaal suurt haldusreformi. Venemaal tehtigi suuri pingutusi uue ühtlustatud ja tugevamini tsentraliseeritud nn. asehalduskonna läbiviimiseks. Selleks teostati uus kubermangujaotus, kutsuti ellu uusi ametkondi koos uuekujuliste aadli ja linnade omavalitsustega.

Asehaldus Baltimaal. Mõisade päriseksandmine.

Tundes oma jõu ülekaalu hakkas Katariina II 1780-ndail aastail nõudlema ka keskendava asehalduskorra sisseseadmist meie maal.

Meie maa rüütelkondade huvide seisukohalt polnud asehalduskorra sisseseadmine küll sugugi soovitav. Asehalduskord andis maal valitsemisel riigivõimule kaugelt suurema erikaalu kui seni; ta lõhkus rüütelkondade tervikliku esinduse, jagades maapäevade õigused ja ülesanded kreisikonventide vahel, millest peale aadlikkude osa võtsid ka mitteaadlilikud mõisnikud. Kõige selle tõttu rüütelkonnad suures enamuses uut halduskorda ei pooldanud. Ent Katariina II käes olid kõvad trumbid. Eesti- ja Liivimaal oli parajasti lõpule jõudnud järjekordne mõisade valdustiitlite revisjon.

Sigismund Augusti privileegi kinnitamisest Peeter I poolt ja siis veel hilisematestki ebamäärastest lubadustest oli osa meie maa mõisnikke järelduse teinud, et mõisad neile on nüüd antud täielikuks pärisomandiks.

Osalt seetõttu, osalt aga kasustades järelevalve puudulikkust olid aja jooksul väga paljud siinsed mõisnikud ilma kroonu loata müünud ja panditanud läänimõisu. Paljud mõisad, meeslääänid või veelgi halvematel tingimustel antud mõisad, olid pärandatud tütardele jne. 1769. a. lõppenud valdustiitlite revisjon tõi niisuguseid juhtumeid hulganisti päevavalgele. Kõigele lisaks selgus veel, et paljud mõisnikud üldse millegagi ei suutnud põhjendada oma valdusõigust mõisadele: mõnedele olid mõisad Peeter I päevil restitueeritud puudulikkude tõendite alusel, mõni oli omavoliliselt, ilma restitutsioonikomisjoni otsuseta mõisa endale võtnud, jne.

Katariina II asus seisukohale, et Vene ajal Baltimaa mõisade valdusõiguse suhtes pole tehtud mingeid soodustusi, ähvardades konfiskeerida neid mõisu, mille valdustiitlitest oli üle astutud. Vähe sellest: paljudele mõisadele oli võlgu tehtud selles ulatuses, nagu oleksid nad nende valdajate pärisomand. Kui neid seni alloodideks peetud mõisu uuesti hakati käsitama meeslääänidena (nagu neid Liivimaal oli enamus), siis pidi ka nende ostuväärtus vähenema poole peale. Muidugi mõista ähvardas hulka meie maamõisnikke selle tagajärjel pankrot ja oksjonihaamer. Levisidki jutud eelseisvast reduktsioonist, tekitades üldist ebakindlust ning kahjustades ka nende mõisnikkude võlausaldust, kes otseselt asjast polnud puudutatud.

Katariina II hilisematel eluaastatel. Kaasaegse maali järgi.

Niisuguses olukorras osutus ainsaks väljapääsuteeks keisrinna ettepanek: nõustugu aadel asehalduskonna toomisega meie maale ja lisaks veel mõne uue riigimaksuga, siis on ta valmis mõisu nende omanikkudele tagasi andma. Polnud midagi parata, sel kombel suhkurdatud mõru pill tuli alla neelata.

1782. a. algas asehalduskorra sisseseadmine meie maale ning paar aastat hiljemini polnud senisest haldussüsteemist enam jälgegi järel. Ühes sellega tuli meie maale kaks uut maksu: poslinimaks sel puhul, kui mõisad (ja ka talupojad) läksid käest kätte, ning pearahamaks, mis asendas osaliselt endisi makse ja mida talupojad pidid maksma aastas esialgu 70 kopikat meeshinge pealt ja mille laekumise eest mõisnik pidi vastutama. See oligi maks, mis Liivimaal esile kutsus laialdasi agraarrahutusi (vt. lk. 1369).

Niisuguste uuendustega andis Katariina II meiegi maa aadli ühiskondliku positsiooni arengule sama suuna, kui Lääne-Euroopa absolutistlikes riikides. Majanduslikult tehti aadlile järeleandmisi, kuid ta poliitilisi eesõigusi kärbiti, surudes teda ikka enam apoliitilise maa-aadli ossa. Mõisade päriseks-andmisega aadel muidugi võitis. Kuid see mõisade allodifitseerimine, mis toimus 1783. a., polnud kaugeltki enam see, mida Liivimaa aadel oli ihaldanud Sigismund Augusti päevil ja hiljemini. Siis valdavalt feodaalse ilmega ühiskonnas mõisade alloodideks tunnistamine oleks aina tugevdanud aadli poliitilist positsiooni, sest feodaalsete arusaamiste kohaselt riigil oli ainult niipalju ülemuslikke õigusi teatava lääni kohta, kui suur oli tema osa feodaalsest valdusõigusest sellele alale. 1783. a. mõisade päriseksandmine polnud aga läänide alloodiks tunnistamine vanas mõttes.

Katariina II magamistuba — varjatud viigilehega. G. Doré šarž, mis tahab viidata Katariina paljuräägitud intiimsetele vahekordadele oma favoriitidega.

Sellega toodi Baltimaile sisse esimene osa moodsast eraomanduslikust korrast. See eraomanduslik, majandusliku liberalismi poole kalduv kord jättis aadlile küll täiesti vabad käed oma maaomandi suhtes, kuid temaga käis kaasas ka täiesti uuelaadiline riigi ülemusliku võimu rõhutamine. Mõisade päriseksandmine aitas kaasa juba Rootsi ajal tuhmuma hakanud feodaalsete tõekspidamiste lõplikule kokkuvarisemisele, milledel sajandite jooksul oli rajanenud balti-saksa aadli poliitiline ja lõpuks ka ühiskondlik positsioon, ja aitas järgnevate põlvede juures teed tasandada moodsamale arusaamisele riigist kui omaette sundvõimu kandjast.

Peale Katariina II surma oli tujukal ja vähe-riigimehelikul Paul I-el (1796—1801) küll esimeseks tööks asehalduskorda kaotada ning jalule seada Balti rüütelkondade senine seisuslik omavalitsus. Vastutasuna pidid rüütelkonnad aga nõustuma nekrutivõtmise kohuste laiendamisega meie maale ning leppima mitte just eriti suure uue maksuga, mis pidi minema provintsi ametiasutiste ülevalpidamiseks.

XVII sajandil elanud Tarvastu talupoja järglasi.

(Ainson'ide sugukond).

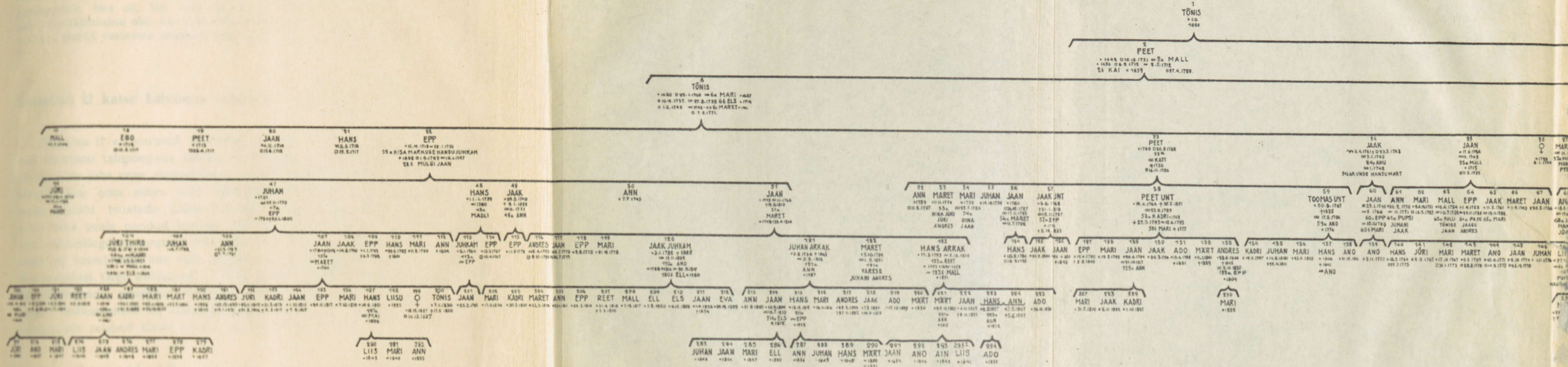

Näide XVIII saj. rahvaarvu kiire kasvu (vt. lk. 1346) illustreerimiseks. Eriti iseloomustav on Tõnise (nr. 6) suur järglaskond. Tabeli andmed hõlmavad üheksat põlvkonda, kuid Tõnise (nr. 1, sünd. ca 1620. a.) või isegi tema pojapoja Tõnise (nr. 6, sünd. 1680. a.) kõiki järglasi ühel tabelil ära märkida on ruumiliselt võimatu. Tabelil on Tõnise järglasi jälgitud tänapäevani kahes liinis (nr. 324 ja 325-326). Tabel on koostatud Eesti Sugukondade Uurimise Büroo poolt vandeadv. Hans Ainson'i ülesandel.

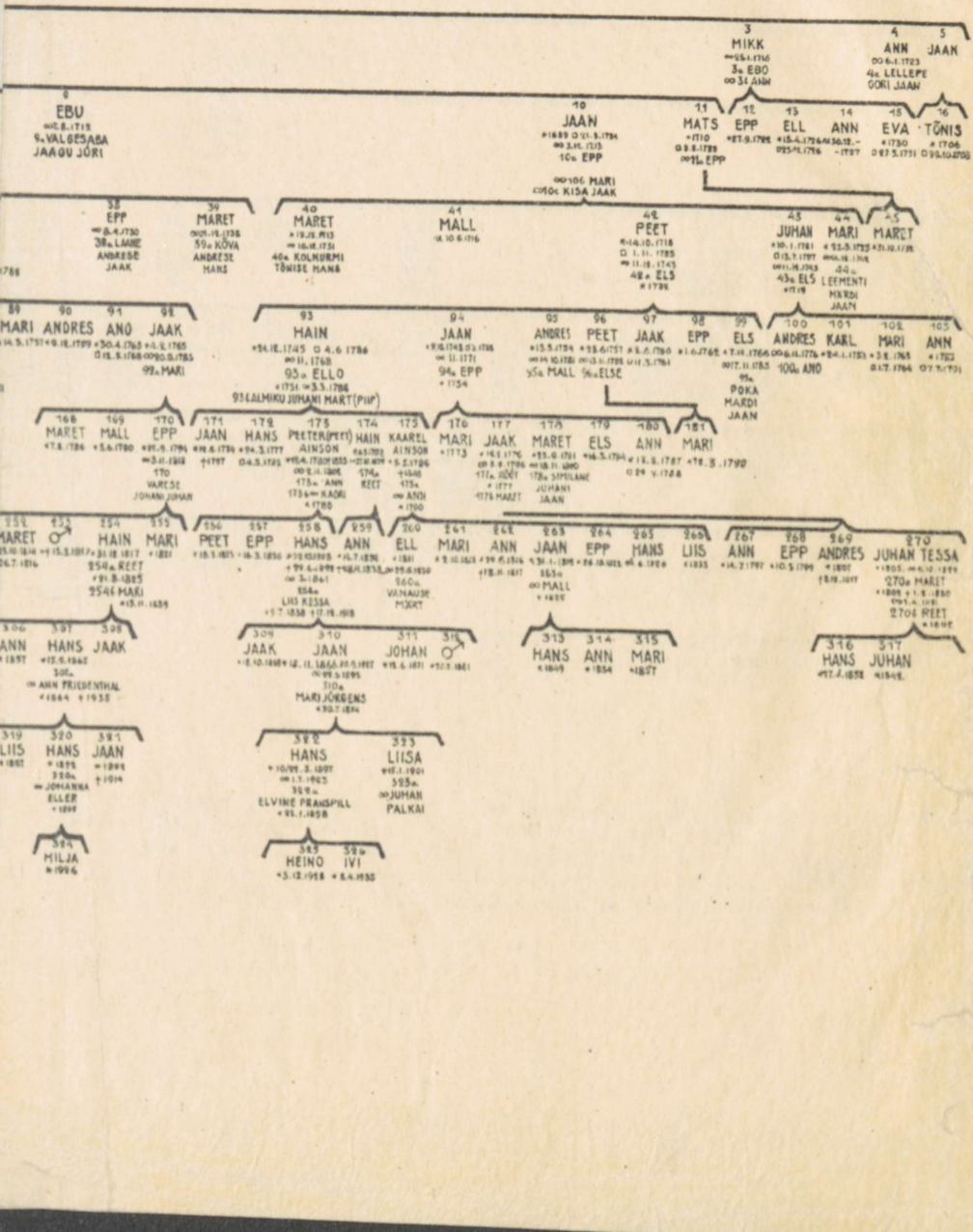
3
MIKK
4
ANN
5
JAAN
0
EBU
9. VALGESABA
JAAGU JÖRI
10
JAAN
11
MATS
12
EPP
13
ELL
14
ANN
15
EVA
16
TÕNIS
38
EPP
39
MARET
40
MARET
41
MALL
42
PEET
43
JUHAN
44
MARI
45
MARET
89
MARI
90
ANDRES
91
ANO
92
JAAK
93
HAIN
94
JAAN
95
ANDRES
96
PEET
97
JAAK
98
EPP
99
ELS
100
ANDRES
101
KARL
102
MARI
103
ANN
168
MARET
169
MALL
170
EPP
171
JAAN
172
HANS
173
PEETER(PEET)
174
HAIN
175
KAAREL
176
MARI
177
JAAK
178
MARET
179
ELS
180
ANN
181
MARI
254
HAIN
255
MARI
256
PEET
257
EPP
258
HANS
259
ANN
260
ELL
261
MARI
262
ANN
263
JAAN
264
EPP
265
HANS
266
LIIS
267
ANN
268
EPP
269
ANDRES
270
JUHAN
TESSA
306
ANN
307
HANS
308
JAAK
309
JAAK
310
JAAN
311
JOHAN
312
313
HANS
314
ANN
315
MARI
316
HANS
317
JUHAN
319
LIIS
320
HANS
321
JAAN
322
HANS
323
LIISA
324
MILJA
325
HEINO
326
IVI

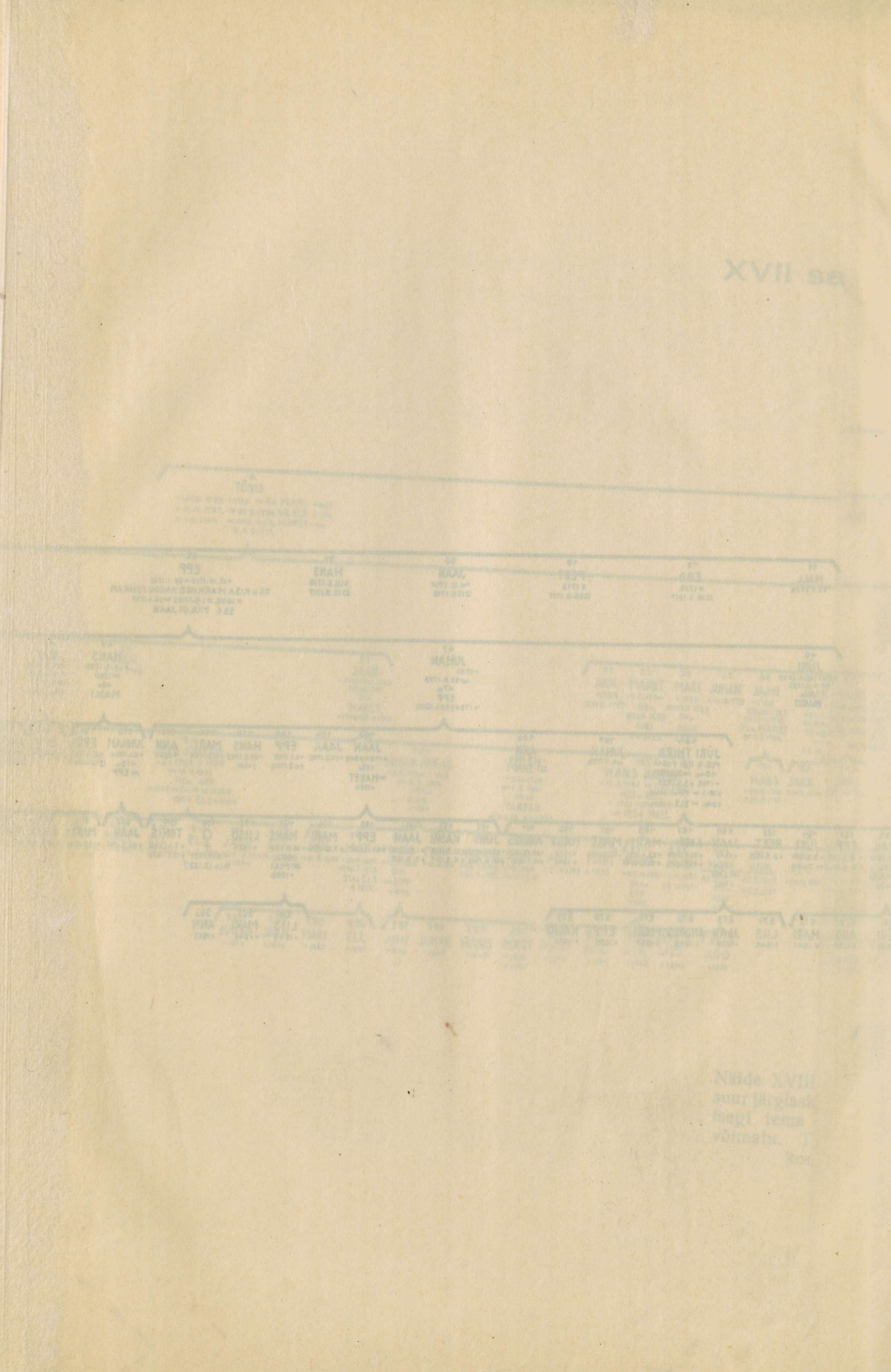

Kuid see omavalitsus, mis nüüd uuesti ellu ärkas, oli ainult väliselt vormilt endine, mitte enam sisult ja kaalult. Asehalduse sisseseadmine oli rüütelkondade read segamini löönud, oli nende võimetuse paljastanud mitte ainult keskvalitsuse, vaid ka rüütelkonna liikmete eneste silmis. Sai ilmseks ja endastmõistetavaks see, mida nähtamatud tegurid juba kaua aega olid ette valmistanud, et Baltimaa rüütelkonnad elavad ainult Vene keisrite armust. Ja see tähendas seda, et edaspidi rüütelkondadel tuli oma provintside sisemiseski elus tõsiselt arvestada keskvalitsuse nõudeid, olgu need kuitahes ebameeldivad. Valitsejale opositsiooni tegijat sel määral nagu Rootsi ajal maapäevadest enam ei saanud. Keskvalitsuse sammude vastu ei saanud enam võidelda nagu siis iseteadliku koputamisega oma privileegidele. Hea oli, kui neid samme sai kõrvale juhtida kojaintriigide või altkäemaksu abil, või jälle ebameeldivatelt sammudelt nende teravust ära murda vastavate seaduste algatuse ja täitmise endale võtmisega.

Katariina II katse Liivimaa talurahva seisundit parandada.

Katariina II ei suutnud Venemaal teostada oma valgustusmeelseid kavatsusi talupoegade suhtes. Kuid Baltimail, kus aadli nõrkus oli ilmne ka juba enne asehaldusaega, keisrinna käed polnud niivõrra seotud. Siin, oma suure riigi läänefassaadil võis auahne valitsejanna osaltki teostada Lääne-Euroopa valgustusmeelsete sõprade poolt tema peale pandud lootusi. Võib-olla oli aga keisrinnal siinsete reformidega ka suurem tõsi taga, ja et juba tema vaatas Baltimaile kui katselavale, kus võib proovida terve Venemaa jaoks mõeldud uuendusi. Olgu kuidas on — 1764. a. tegi keisrinna pikema reisu läbi Baltimaade, peatudes Tallinnas, Pärnus, Riias ja Tartus. Teel otsides kokkupuuteid ka talupoegadega, veendus ta, et eesti ja läti talupoegade seisund tõesti nõuab parandamist.

Talurahva-reforme nõudva kirjanduse tekkimine Liivimaal. J. G. Eisen v. Schwarzenberg.

Eesti ja läti talurahva seisundi parandamisel ja mõisnikkude õiguste piiramisel talupoegade üle võis Katariina II arvestada Baltimaade linnakodanikkude, eriti Riia linna kodanikkonna heatahtlikkust. Aadli võimutsemise tõttu XVIII sajandi esimesel poolel oli kodanikuseisuselt röövitud väärtuslikke privileege, mis viimases oli aadli vastu tekitanud sügava kibestumise. Alaline riid mitmete lahendamata küsimuste ümber (vt. lk. 1300) ei lasknud sajandi teiselgi poolel seda kibedust vaibuda. Kuigi hea polnud oma õigusis laiutava aadli vahekord ka suure osa Eesti- ja Liivimaa vaimulikkudega (vt. lk. 1405). Kõige selle tõttu pidid neis ringides leidma

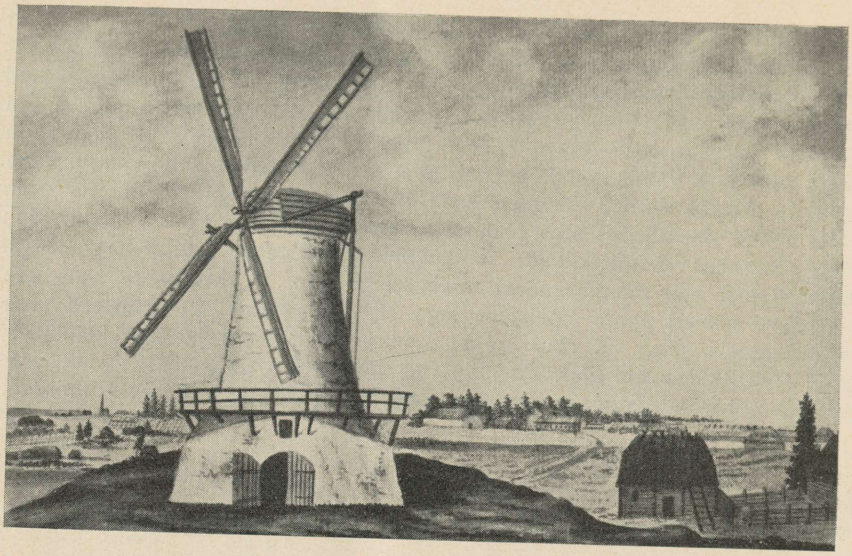

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Vaade Torma ümbrusele XVIII saj. lõpul. Esiplaanil Tarakvere mõis ja tuulik. Tagaplaanil vasemal Torma kirik. Joh. Chr. Brotze järgi.

head vastukõla mõtted, mis sihtisid talurahva olukorra parandamisele ja aadliõiguste piiramisele ning mida nüüd läänest järk-järgult meiegi maale hakkas imbuma. Seda nad leidsidki: linnakodanikke ei takistanud õieti miski neile kinkimast oma piiramata poolehoidu; vähem innukad olid kirikuõpetajad, kes osa oma sissetulekutest said kirikumõisadest ja kes seetõttu sageli omandasid mõisnikkude mõtteviisi. Kuid selle eest jälle, kui mõni kirikuõpetaja kord oli tõmmanud terava joone enda ja aadli vahele, võis ta saada aktiivseks talurahva kaitse eestvõitlejaks, sest kirikuõpetajaskond oli XVIII sajandil meie maal selleks kihiks, kelle käsutada oli kirjaoskus.

Selliseid pastoreid oli Lääne-Saksamaa vabamaist oludest pärit, oma aja kohta hea hariduse saanud Torma õpetaja Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg. Eisen elas oma kihelkonna mõisnikkudega kestvas riius. Ta kaebas, et ilma kohtuta tal oma pastoripõlve alguses pole olnud võimalik kätte saada rublatki omast palgast. Mõisnikud omakorda süüdistasid õpetajat, et see oma kihelkonna rahvast koormab ülejõu käivate maksudega, oma käega piitsutab oma talupoegadest koguduseliikmeid või jälle keset jutlust kirikuvöörmündreid saadab talupoegade kallale hüüdega „löh paeha, löh paeha“. Eisen ütleb ise küll, et ta on piitsutanud ainult kirikumõisa talupoegi. Olgu kuidas on, vahekord õpetaja ja mõisnikkude vahel läks nii teravaks, et Hiiemetsa trükkimata töö teatel Eisen 1749. a. eestikeelsel jumalateenistusel saksa kogudust sõimas mustlaste laagriks.

Halb vahekord aadliga kahtlemata õhutas Eisenit rohkem kui muidu mõtlema pärisorjuse varjukülgede ja nende võimaluste üle, kuidas pärisorjust oleks võimalik kaotada või leevendada. Neid mõtteid hakkas Eisen mõlgutama juba 1753. aastal. Olles nagu ikka rahahädas hakkas ta vahepeal otsima kõrvalteenistust. Ta hakkas oma kihelkonna rahvalt üles ostma mitmesuguseid saadusi ja müüs neid suure vahekasuga Peterburisse. Osalt selleks, et suurendada oma läbikäiku, õhutas pastor oma kihelkonna rahvast aiapidamisele ja laskis trükki ka esimese eestikeelse aiatöö õpperaamatu. Oma ärikäikudel Peterburisse lõi Eisen sidemeid Peeter III õukonnaga ja lõpuks ka tsaari enesega. Viimast suutis ta huvitada ettevõttest, mis eesti rahvale kergesti oleks võinud saada saatuslikuks: Liivimaale pidi toodama mõnisada tuhat asunikku Saksamaalt, millest Preisi sõjaväe üle vaimustatud tsaar oleks võinud endale komplekteerida 20 rügementi. Kuid Peeter III tõugati troonilt ja Katariina II juhtis saksa kolonistide voolu Volga kallastele, nii et Liivimaale, läti osasse toodi ainult mõnisada asunikku. Torma pastori projektist ei tulnud seega midagi välja. Kuid õukonnaga loodud sidemed jäid püsima ka Katariina II ajal. Suurelt osalt Eiseni arvele võib kirjutada sedagi, et Katariina oma talurahva reformide katsejäneseks valis just Liivimaa.

Schaumburg-Lippe krahvi poolt 1774. a. Torma pastori Eiseni auks valmistada lastud medal — tänuks herbariseeritud taimede kogu eest.

Tagasi jõudnud Baltimaa reisult, valmiski keisrinnal otsus nõuda Liivimaa rüütelkonnalt muutusi talurahva elutingimustes. Selleks, et seda nõuet ette valmistada välismaailma ja ka Liivimaa rüütelkonna ees, tegi Katariina II Eisenile ülesandeks trükki valmistada kirjeldist Liivimaa talupoegade seisundi ja selle parandamise võimaluste kohta. Sobiv osa sellest 1764. a. trükiti teatavate muudatustega ühes poolriiklikus saksakeelses perioodilises koguteoses.

„Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldis Liivimaal sisseseatud pärisorjusest" on esimene valgustusmeelne traktaat eesti ja läti talupoegade pärisorjuse kohta. Temas tehakse kibedaid etteheiteid siinses mõisnikkonnas valitsevale arvamusele, nagu õigustaks maa vallutamine pärisrahvast suruda pärisorjusse ja nagu oleks pärisorjus ühendatav ristiusuga. Edasi kirjeldab Eisen Liivimaa pärisorjuse suurenevaid varjukülgi — talurahva ülejõu käivaid koormisi, omandiõiguse puudumist, raskeid elamistingimusi ja tooreid karistusi. Talupoegade iseseisvusetus, laiskus, tuimus, mõisavargused, alkoholism polevat muud, kui selle raske seisundi tagajärg. Talupoegadele, riigile ning mõisnikele enestelegi olevat kasulik, kui pärisorjus senisel kujul kaotataks. Alul tulevat piirata mõisnikkude omavoli. Siis aga tuleks talupoegadele kindlustada päritav kasustamisõigus oma taludele ning teotegemine asendada raharendiga.

Eiseni kirjutis ei avaldanud peaaegu mingit mõju Liivimaa rüütelkonnale, kelle ette keisrinna astus reformi ettepanekutega. Kuid

sel teosel oli siiski suur tähtsus eesti talurahva seisundi edaspidisel kujunemisel. Ta andis hiljemini teistelegi kohalikkudele, enamasti pastoritest-kirjameestele eeskuju ja julgustust asuda trükitöödega paljastama pärisorjuse väärkülgi, otsima väljapääsuteed pärisorjuse nõiaringist ja võitlema eelarvamuste vastu, mis seda teha takistasid. Kaks aastat peale pearaharahutusi ilmus Laiuse pastori H. J. v. Jannau teos, milles lugejaid tutvustati rootsiaegse talurahvakaitsega ning inimlikkuse ja nende eneste majandusliku kasu nimel mõisnikele soovitati tagasipöördumist neile alustele. Elevust talupoegade küsimuse ümber aitasid alal hoida ka pärisorjuse suhtes leplikuma Põltsamaa õpetaja A. W. Hupeli ning põllumajanduses eeskätt puhttehnilisi muudatusi õhutava rüütelkonnasekretäri W. C. Friebe teosed. Neil teostel ei olnud just suurt mõju kohalikkudes rüütelkondades. Küll aga aitasid nad talurahva küsimust päevakorral hoida keskvalitsuse juures ja õõnestasid nende väidete mõju, mis mõisnikkude poolt toodi pärisorjuse leevendamise või kaotamise vastu. Kõik need teosed valmistasid ette pinda 1796. a. ilmunud pastoripoja Garlieb Merkeli teosele „Lätlased, eriti filosoofilise sajandi lõpul". See kirglikult ja kompromissideta kirjutatud teos, mille levimist asjatult püüti ära keelata, mõjus avalikkusele väljaspool Baltimaade rüütelkondi pommina; ta suutis köita ka Aleksander I huvi ning kinnitas veendumust, et uuendused Eesti- ja Liivimaa agraarkorras on paratamatud ja edasilükatamatud.

Aiskraukle-Rimana eraseadused.

„Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldise" trükkiandmise kõrval katsus Katariina II veel teisitigi ette valmistada tulevasi talurahva reforme Liivimaal.

Juba mitu aastat viibis õukonnas Liivimaa rüütelkonna volinikuna maanõunik parun Carl Friedrich Schoultz von Ascheraden. See oli tüüpiline Liivimaa aadlipatrioot vanas vaimus, kes oma poliitilised tõekspidamised ammutas G. v. Mengdeni ja J. R. v. Patkuli ideoloogiast ja kes aadlipoliitika ülima sihina nägi õiguste säilitamist, millel põhines Liivimaa rüütelkonna seisuslik autonoomia. See oli paras mees, keda Liivimaa aadel võis volitada otsima troonile tulnud uuelt keisrinnalt rüütelkondade privileegide kinnitust.

Nagu öeldud, ei läinud seekord privileegide kinnitamine kaugeltki nii libedasti kui varemini. Schoultz pidi õukonna juures ootama ligi kolm aastat, enne kui ta asjaga hakkama sai. Siin võis Schoultz põhjalikult tutvuda õukonnas valitsevate meeleoludega ning tal ei jäänud kahtlust, et Katariina II varemini või hiljemini Liivimaal jõuga läbi surub uuendusi mõisniku õigustes talurahva üle.

Schoultz von Ascheraden oli osav diplomaat. Kuigi ehk kogu ta poliitiline maailmavaade tõrkus kõige vastu, mis puutus aadli päris-

härralikkude õiguste kärpimisse, siis ometigi sai ta aru, et polnud mingit võimalust takistada uuenduste teostamist. Teiselt poolt sai Schoultz v. Ascheraden isegi aru, et paljudes Liivimaa mõisades pärisorjuse õiguse käsitamises on mindud liiale, nii et selle all hakkasid kannatama mõisnikugi majanduslikud huvid. Teatavapiiriline järeleandmine keisrinna nõuetele pidi Schoultzi arvates tulema mõisnikele koguni kasuks. Tuli ainult hoolitseda selle eest, et kroonu poolt nõutavad reformid ei läheks nii kaugele, et nad mõisnikkude huve kahjustaksid.

„Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldis" lõppes üleskutsega, et teoses soovitatud uuendused teostataks mõnes Liivimaa kroonu- või eramõisas, et siis teised mõisnikud võiksid veenduda selliste uuenduste kasulikkuses. Arvatavasti kokku leppides Katariinaga otsustas Schoultz v. Ascheraden hakata vahemeheks rüütelkonna ning keisrinna vahel ja ise oma mõisades Aiskraukles ja Rimanas soovitatud uuendusi teostada.

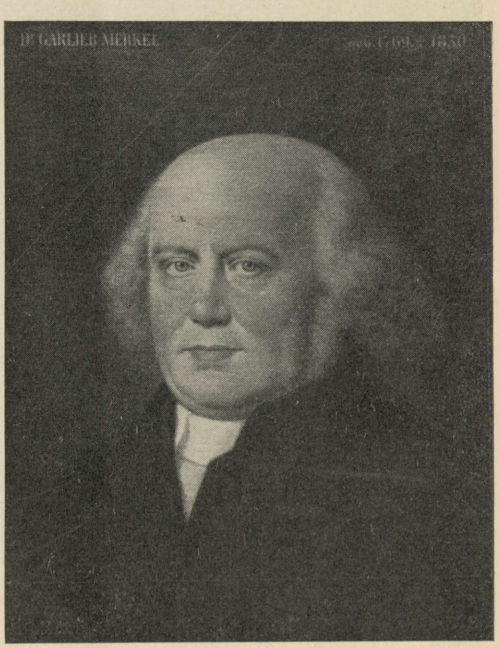

Garlieb Merkel.
Õlimaali järgi Riia Toommuuseumis.

1764. a. jagatigi Aiskraukle ja Rimana talupoegadele välja trükitud lätikeelsed talurahva eraseaduse brošüürid. Ühtides keisrinna vaadetega Schoultzi eraseadused taotlesid talurahva olukorra parandamist järgmiselt: 1) Talu pidi talupoja kätte jääma päritavaks kasustamiseks. 2) Talupoegadele pidi antama õigus koguda vallasvara, ilma et mõis seda vägivaldselt omandaks. 3) Talurahva koormisi lubati mitte enam kergitada, vaid jätta selleks, mis nad on. Uusi lisateopäevi võis mõis nõuda ainult tasu eest. 4) Ilma talupoegade eneste nõusolekuta lubas Schoultz v. Ascheraden neid mitte müüa väljapoole mõisa piire, ning püüti üldse paremale järjele viia talupoegade õiguslikku kaitset. Olgugi umbmäärases sõnastuses, mis võimaldas tõlgendusi mõisniku kasuks, taotlesid Schoultz v. Ascheradeni eraseadused talurahva olukorra leevendamist kõigis neis suundades, kus pärisorjuse pahed tõepoolest kõige teravamini ilmnesid. Pehmendatud ja üldistatud kujul on nende eraseaduste ja vastavalt sellele ka Katariina II kavatsuste põhimõte seesama, mis Karl XI aegsetes talurahvakaitse regle-

mentides. Pärisorjuse põhipahed polnud aja jooksul muutunud. Liivimaa kroonumõisades kehtis veel rootsiaegne kord ja see sai eeskujuks niihästi Katariina II kavadele kui ka Schoultz v. Ascheradeni eraseadustele.

Schoultz v. Ascheraden laskis oma tagasihoidliku sisuga talurahva eraseaduse trükist ilmuda ka saksakeelses tõlkes, et seega Liivimaa mõisnikkonnas levitada nende mõtteid. Hiljemini ta põhjendas kaitseseaduste tarvilikkust sellega, et 1) pärisorjus käivat inimlikkuse vastu ning ta piiramatu püsimine toob kõige kahjulikumaid etteheiteid teistelt tsiviliseeritud rahvailt; 2) kaitseseadus olevat mõisnikele majanduslikult kasulik, sest ta suurendab talurahva töörõõmu ja tema läbi hoitakse ära röövmajandus, kus ühes puuviljaga murtakse ära ka oks; 3) talurahva olukorra muutmisele sundivat „pakiline hädatarvilikkus", kuna muidu Vene keisrinnalt on oodata veelgi radikaalsemaid reforme. Liivimaa rüütelkonnas ei leidunud siiski Schoultzile ühtegi järeletegijat. Just vastupidi: rüütelkonna poolt otsustati ära põletada lasta Schoultzi eraseaduse saksakeelsed eksemplarid; nende olemasolu oli talupojaskonnas põhjustanud soovimata ärevust; isegi Pärnumaalt tuli talupoegi Riiga, et kauplusist neid seadusetekste endale osta. Ühtlasi võttis 1765. a. maapäev vastu otsuse, mis keelas niisuguseid eraseadusi kohustuslikuks tegemast väljaandja pärijatele: ühelgi rüütelkonnaliikmel polevat õigust kitsendada oma pärijate õigusi.

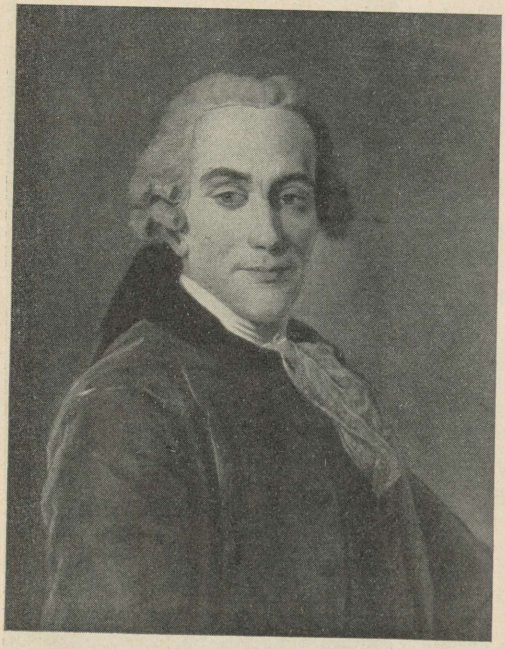

Parun Carl Friedrich Schoultz. Õlimaali järgi Riia Toommuuseumis.

Schoultz v. Ascheradeni eraseadus ei saavutanud seega otsest eesmärki, mis temale oli mõelnud anda Katariina II. Peale eraseaduse autori surma (1782) teda pärijate poolt nähtavasti enam ei uuendatud ning Aiskraukle ja Rimana mõis olid paar aastat hiljemini talupoegade pearaharahutuste üheks tähtsamaks koldeks. Üksikuid järeletegijad Schoultz v. Ascheradenile leidus paarikümne aasta pärast Eestimaal. 1789. a. panid

B. J. Uexküll Vigalas ja 1791. a. O. F. v. Stackelberg Hallikul ja Raval kehtima omad eraseadused. Peale ülemaaliste kaitseseaduste kehtimahakkamist järgnesid neile veel 2 eraseadust Aasmäel ja Kandle mõisas. Põhinedes üldiselt samadel kaitseprintsiipidel kui Schoultz von Ascheradeni eraseadused ja Liivimaa positiivsed määrused, ei läinud ükski neist eraseadustest oma lubadustes talupoegade vastu nii kaugele. Eestimaa eraseaduste läbi said Liivimaa talurahvakaitse põhimõtted Eestimaal kodusemaks. Tegelikus elus neil eraseadustel oli aga vähe otsest tähtsust. Talupoegadel polnud erilist kaitset vaja mitte neis mõisades, kus mõisnikel jätkus tasakaalukust ja majanduslikku kaugelenägelikkust, vaid just seal, kus mõisnikud ei tahtnud eraseadustegagi talupoegade suhtes omi käsi siduda.

1765. a. talurahva kaitsemäärused Liivimaal. Maade reguleerimine ja talurahvakaitse Saaremaal.

Pealöögi talurahva kaitseseaduste teostamiseks andis Katariina II kindralkuberneri George Browne'i kaudu 1765. a. Liivimaa maapäeval. Browne teatas kokkutulnud aadlile, et keisrinna osalt kaebuste kaudu on teada saanud, osalt omal reisul veendunud, kui suure rõhumise all elab Liivimaa talupoeg. Sellele „türannilisele rangusele ja laiutavale despotismile" tulevat panna piir.

Suurim häda Browne'i sõnade järgi oli see, et talupoegadel pole omandiõigust „isegi mitte neis tükkides, mida ta oma higi ja verega on hankinud". Seepärast pidavat maapäev tunnustama talupoegade omandiõigust vallasvarale. Edasi koormatavat talupoegi järjest uute teokohustustega. On paratamatu, et neile koormistele pandaks piir. Siis pandavat talupoegadele peale karistusi, „mis on niisama vähe kokkukõlas viimaste üleastumisega, kui kristlase tunnetegagi".

Browne väitis: Talurahva karistamine Liivimaal on nii enormne, et kisa selle üle tema suureks kurvastuseks on ulatunud troonini. „Kõige väiksemat üleastumist karistatakse kümne paari vitstega, millega ei lööda seadusliku eeskirja kohaselt ainult kolm korda iga paariga, vaid nii kaua kuni vitstest on järel ainult kontsud ja nahk ning liha maha langevad. Kuude ja nädalate viisi, sageli suurima pakase käes peetakse talupoegi kinni aitades, raudades ja pakkudes, vee ja leiva peal. Need kõik on karistused, mis lubamatul kombel ületavad eraviisilise kodukari piire ja mida kohtud raskete kuritegude puhul pehmemalt käsitavad, hoides süüdlasi vähemalt soojades vanglateski." Mõisnikkude kodukariõiguse piiramise kõrval nõudis kindralkuberner, et maapäev ära keelaks talupoegade müümise raskemad kõrvalnähtused — müümise väljapoole kodumaa piire ja perekonnaliikmete lahutamise, samutigi, et asutataks magasiaitu ning rohkem hoolt kantaks talurahva tervishoiu eest.

Liivimaa rüütelkond elas neil päevil veel täiesti oma vanades pärimustes ning mujal levivad valgustusaja ideed polnud teda haa-

ranud pinnapealseltki. Seepärast rüütelkond keelas ära Browne'i ettepanekud sügava indignatsioonitundega.

Kas kindralkuberneri poolt soovitatud mõõdukad seadusandlikud sammud talupoegade kaitseks oleksid üldse riivanud mõisnikkonna majanduslikke ja poliitilisi huvisid, selle üle palju ei mõeldud. Peaasi — nad puudutasid rüütelkonna suure vaevaga kokkuaetud privileege. Rüütelkond ei vaadanud Browne'i esitistele mitte sellest seisukohast, kuivõrra need temale olid kasulikud või kahjulikud, vaid eeskätt nägi neis kõigis oma pühade eesõiguste riivamist. Nii tuligi, et kogu maapäeval Browne'i esitistel oli ainult üks pooldaja — maanõunik C. F. Schoultz v. Ascheraden, kes asjalikkude argumentidega püüdis põhjendada Browne'i esitiste ja oma eraseaduste tarvilikkust (vt. lk. 1464). Niisugune ketserlikkus läks Schoultz v. Ascheradenile kalliks maksma: ta tõmbas endale rüütelkonna liikmete viha (vt. ka lk. 1464) ja sunniti loobuma maanõuniku kohast.

Maapäev aga koostas kindralkubernerile vastuse. Kindralkuberneri tähelepanu juhiti asjaolule, et ta esitised riivavad mõisnikkude Rootsi ajast kaasatoodud õigusi ega ole juba seepärast vastuvõetavad. Rootsi ajast saadik olevat talupoeg oma härraste pärisori rooma õiguse mõttes. Talupoeg on mõisniku täieliseks eraomandiks, keda ta oma tahtmise järgi võib osta ja müüa, nende privileegide põhjal, mis kinnitatud ka Katariina II poolt. Talupoeg olevat rüütelkonna varanduse „olulisem osa". Browne'i süüdistused aadli käitumise kohta talupoegadega olevat liialdatud. Erilisi kaitseseadusi polevat juba sellepärast tarvis, et iga mõisnik isegi oma varanduse eest hoolt kannab. Maapäev vaatavat ise põlgusega sellele, kui „mõni" mõisnik talupoegi kurnates küllaldaselt silmas ei pea „ökonoomilise tarkuse reegleid". Niisuguseid isikuid, kelle eest rüütelkond vastutust enda peale ei saa võtta, tuleks kohelda oma varanduse raiskajatena. Igatahes ei tohiks aga seetõttu riivatud saada rüütelkonna põhiõigus pärisorjusele, mis muu seas on sügavalt juurdunud eesti ja läti rahva „loomulikus geeniuses".

Maapäeva vastus näitas ilmsesti, et vabatahtlikult Liivimaa rüütelkond järele ei anna. Sellepärast Browne võttis tarvitusele „moraalsed pöidlakruvid": ta ähvardas asjast teatada keisrinnale, kelle poolt siis talurahvaseadus ilma mõisnikkude nõusolekuta pidi kehtima pandama. See aitas. Maapäev esines talupoegade küsimuses ettepanekuga, mille Browne ümber redigeeris „positiivseteks määrusteks" ja mis siis veel samal aastal eesti- ja lätikeelses tõlkes talupoegadele teatavaks tehti „isaliku kingitusena" rüütelkonna poolt, väljaantuna „vabatahtlikust kristlikust liigutusest ja tõelisest inimarmastusest oma pärisalamate vastu".

1765. a. positiivsed määrused sarnanesid, nagu oodatagi võis, oma põhimõtteilt ja üksikasjadelt õige tunduvalt Schoultz v. Ascheradeni era-

seadustega. Nad andsid talupoegadele 1) täieliku õiguse koguda vallasvara, muidugi aga ainult sel määral, kui palju neil üle jääb võlgade ja koormiste tasumisest. 2) Talurahva koormiste tõusu ärahoidmiseks pidid kõik Liivimaa mõisnikud 1. aug. 1765. a. rüütelkonna kantseleis teatavaks tegema, kui palju koormisi nad tulevikus kavatsevad võtta oma talupojaskonnalt. Sellest normist ei tohtinud edaspidi üle astuda. Kui aga talude elanikkond kasvab ning talud uusi põlde juurde harivad, jäeti mõisnikele õigus talude koormisi vastavalt suurendada. Tarbe korral lubati mõisnikel taludelt nõuda tasu eest ka erakorralisi teopäevi. Positiivsed määrused piirasid 3) mõisnikkude kodukari õigust „seadusliku" 10 paari vitstega.

Talupoegade müügi suhtes asus 1765. a. maapäev seisukohale, et see on täiesti põhjendatav mõisniku õigusega pärisorjusele. Vanemate ja laste eraldamine sel puhul olevat igapäevne ja paratamatu nähtus. Ainult müügi eest välismaale ja müügi pärast avalikkudel laatadel otsustas rüütelkond oma liikmeid karistada 200-taalrise trahviga rüütelkonna laeka heaks.

Põhimõtteliselt pidi talupoegadel õigus olema mõisnikkude peale tõsta kohtulikku kaebust.

Krahv Browne. Joonis Riia linnaraamatukogus. Joh. Chr. Brotze j.

1765. a. positiivsed määrused olid sõnastatud selliselt, et nad niisama hästi kui mingit mõju ei avaldanud Liivimaa talurahva tegelikule seisundile. Selles osas, kus määrused tahtsid stabiliseerida talupoegade koormisi, jätsid igasugused erandvõimalused mõisnikkude omavolile lahti uksed ja aknad. Arusaadavalt jäi siis ka talupoegade omandiõigus vallasvarale tegelikus elus enam-vähem lihtsaks sõnakõlksuks. Mõisnikud aga leidsid 1765. a. seaduse puhul soodsa võimaluse talupoegade koormisi kergitada, veeretades vastutuse eneste pealt positiivsete määruste kaela. Alul talupojad katsusid mõisnikkude seadusvastaste sammude vastu kohtutes kaebust tõsta, kuid uute määruste järgi karistati ka „põhjusetult" kaebajaid. Kohtud olid 1765. a. määrustele vaenlikkude mõisnikkude kätes. Suurem osa talupoegade kaebustest lämmatati kohtu poolt määratava peksuga (vt. ka lk. 1469). 1777. a. maapäev otsustas lasta rängasti karistada koos kirjalikkude kaebustega esinevate talupoegadega ka kaebekirjade koostajaid.

Järelevalvegi positiivsete määruste täitmise kohta oli loid ja puudulik. Kõige selle tõttu polnud positiivsed määrused mingiks

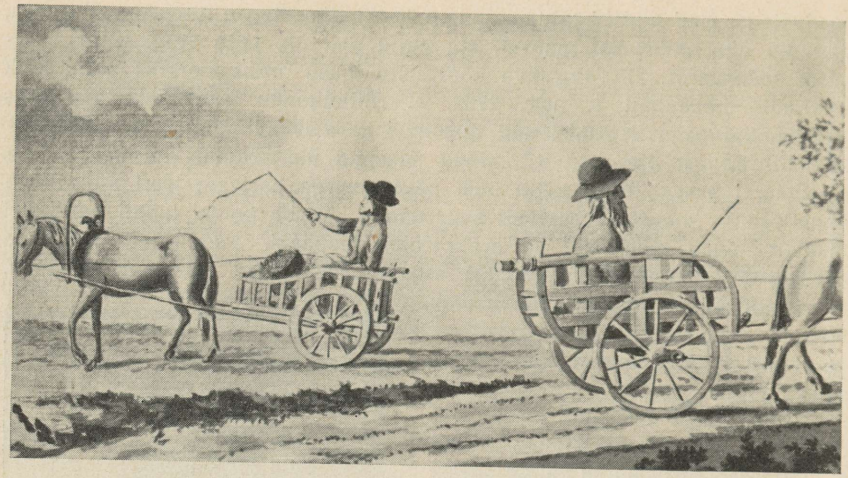

Riia linnaraamatukogu kogudest.
Pärnumaa talumehed kaarikutega XVIII saj. lõpul. Toodud Brotze järgi, kes ütleb kaarikuid tarvitatavat lühemateks sõitudeks — Riiga nendega ei sõidetavat.

takistuseks pärisorjuse väärkülgedele. Need väärküljed õitsesid nüüd veelgi lopsakamalt kui enne, talupoegade Venemaale müümised ja orjalaadadki kestsid edasi. Kõige raskemat aega ei elanud Lõuna-Eesti talupojad läbi mitte enne, vaid pärast 1765. a. positiivseid määrusi (vt. lk. 1346 jj.).

Hoopis radikaalsema ilme kui Liivimaal omandasid Katariina II uuendused Saaremaa halduses ja agraaroludes. 1765. a. kaotati nimelise ukaasiga Saaremaa provintsiaalne iseseisvus. Saaremaa allutati eri maakonnana Riia kindralkubernerile; tegelik haldus koha peal jäi esialgu Saaremaa revisjonikomisjoni kätte, millesse palju muutusi ei toonud ka hilisem asehalduskonna sisseseadmine (1783. a.). Selle revisjonikomisjoni peamiseks ülesandeks sai korra loomine Saaremaa kroonumõisades.

Saaremaal oli Vene ajal säilinud võrdlemisi palju riigimõisu, mis nagu Liivimaalgi olid renditatud kohalikele aadlimeestele. Kodune asjaajamine ja adramaade muutunud hindamise alus oli Saaremaa kroonumõisade rentnikkudel võimaldanud talukoormisi õige kõrgele ajada, mistõttu Saaremaa talupoegade seisund XVIII sajandi keskpaigaks kujunes vahest raskemaks kui üheski teises eesti maakonnas. 1765. a. ametisse pantud revisjonikomisjonile tehti ülesandeks neid võimatuid olukordi lõpetada ja rootsiaegseid hindamispõhimõtteid aluseks võttes teostada Saaremaa kroonumõisades uus maahinne. Aastakümneid kestnud töö tagajärjel töötatigi välja uued koormistenormid kroonumõisade taludele. Talude koormised viidi kokkukõlla talude puhastuluga, mida hinnati rublades (1 adramaa

= 24 rubla) põldude ja ka heinamaade suuruse ja viljakuse järgi. Niisuguse ümberhindamise järel said talukoormised enam-vähem ühtlaseks kõigis Saaremaa riigitaludes ja vähenesid endisega võrreldes poole peale. Koormiste normimisega käis käsikäes ka talude osaline kruntimine.

Saaremaa maapäevale tegi Katariina II ettepaneku talurahva koormisi normida riigimõisade eeskujul. See ettepanek sai aga kirgliku opositsiooni osaliseks. Lõpuks Saaremaa rüütelkond nõustus ainult Liivimaa positiivsete määruste tunnustamisega Saaremaa kohta.

Talurahva kaitse Katariina II valitsemise lõppaastatel.

Pearaharahutused (vt. lk. 1369) virgutasid tunduvalt Liivimaa haldusasutiste huvi talurahva käekäigu suhtes. Talurahva rahutused tekitasid suurt ärevust mitte ainult keskvalitsuse juures. Kindralkuberner G. Browne, kes ise oli olnud nende sündmuste tunnistajaks, ruttas omaltki poolt tugevdama järelevalvet 1765. a. positiivsete määruste täitmise üle. Asehaldusaegseile alammaakohtutele anti käsk arvestada talupoegade kaebusi. Need kohtud koosnesid enamasti küll kohalikest aadlimeestest, kuid masendav hirm keskvalitsuse tugevama vahelesegamise eest pani neid nii mitmelgi puhul talurahvale õigust andma ning viimastele hüvitust mõistma. Mõisnikelt nõuti uusi andmeid talurahva koormiste suuruse üle.

Sedamööda kuis pearaharahutuste tõttu tekkinud hirm aadli hulgas vaibuma hakkas, läks aga ka kohtute tegevus loiumaks ning varsti oli kõik jälle vanaviisi. Sellest polnud suuremat kasu, et asehaldusaegsetes alammaakohtutes pidid kaasa istuma ka kaks talupojast-kaasnikku. Sageli neid ei kutsutudki osa võtma kohtuistungitest ja kui kutsutigi, siis polnud nende juuresolekul kohtuotsuse kujunemisele mingit mõju. Neid talupoegadest kohtunikke põlati samuti kui teisigi nende rahvuskaaslasi: G. Merkel ütleb, et nad kohtus olid lihtsalt sekretäri käsutada. Otsuse tegemisel ei pakutud neile tooligi. Ning vaevalt vormi täiteks küsiti nende arvamust otsuse kohta. Aga alla pidid nad kirjutama, pitseerimise jaoks küünlaid süütama, saksa asjaajajaile ning kirjutajaile mantleid selga aitama ja nende kingi puhastama. Kui kellelgi neist oleks olnud küllalt julgust või enesetunnet niisuguse käitumise vastu protestida, oleks ta ära aetud „rahutu inimesena". Niisugune kaasistnik võis rõõmus olla, „kui ta koju pääseb ilma nahatäieta".

Asi oleks ehk veelgi edenenud ametivõimude loiduse suunas, kui mitte Katariina II oma vanul päevil uuesti poleks huvitunud Baltimaade talupoegade küsimusest. Seekord see huvi tabas ühevõrra Liivi- kui ka Eestimaad. Osalt köitis keisrinna tähelepanu Põhja-Eesti talupojaskonnas Rootsi sõja ajal, osalt ka pearaha kõr-

gendamise puhul 1794. a. Liivimaal puhkenud uued rahutused. Keisrinna avaldas 1795. a. Eestimaa rüütelkonna liikmetele oma pahameelt selle üle, et „Eestimaa talupoeg koos oma varandusega on oma härraste piiramatu omand, nii et teda võib vahetada hobuse vastu ning sundida asuma haritud põldudelt ülesharimata maale". See oli küllalt selgeks tahteavalduseks, et Eestimaa rüütelkond asuks talurahva kaitseseaduse väljatöötamisele. Keisrinna rahulolematus sai teatavaks ka Liivimaa rüütelkonnale, kellelt tõenäoselt nõuti puudulikku täitmist leidvate 1765. a. positiivsete määruste asendamist Karl XI aegse talurahva kaitsesüsteemiga. Saaremaa kroonumõisade talumaa ümberhindamine oli andnud häid tulemusi ja nähtavasti kavatses keisrinna rootsiaegset kaitsesüsteemi laiendada Baltimaade eramõisadelegi.

Keisrinna tahteavaldus pani liikuma mõlemad rüütelkonnad. Enne Liivimaa, siis Eestimaa rüütelkond asus uute talurahva kaitseseaduste koostamisele.

Liivimaa aadli talurahva kaitseseaduse projekt (1797).

Kolm aastat enne keisrinna tahteavalduse teadasaamist oli Liivimaa maapäeval juba kõnet olnud uuest talurahva kaitseseadusest. Liivimaal mõisu omav Holsteini kammerhärra G. A. v. Bayer oli 1792. a. maapäeval tõstnud küsimuse, kas mitte talupoegade kaitset laiendada. Siis aga vastav ettepanek lükati tagasi. Maapäev jäi arvamusele, et mõisniku ja talupoja vahekord kõige paremini korraldub juba kehtivate 1765. a. määruste ja iga üksiku mõisniku „heasoovlikkuse" alusel. Umbusk ja vastumeelsus talurahva kaitseseaduste vastu oli Liivimaa aadli hulgas õige sügav ja üldine.

Ent sedamööda kuidas lähemale tuli uus kroonu vahelesegamise hädaoht, valmis ka Liivimaa rüütelkonnas pind uue talurahvaseaduse arutamiseks. Enne veel kui Katariina II poolt tulid otsesed mõjustused, tekkis talupoegade küsimuses konflikt rüütelkonna ja kindralkuberner G. Browne'i vahel. Talupojad, kes aadlimeestega täidetud alam-maakohtutest õigust ei leidnud, eelistasid edasi kaevata kubermanguvalitsusele, selle asemel et, nagu seadus ette nägi, pöörduda rüütelkonnaasutiste poole, kus õigust leida ei loodetud. Browne andis neile edasikaebustele käigu ning tõlgendas asehalduskorda nii, et Liivimaa talupoegade kohta kehtivad ka sisevenemaalised seadused. Kindralkuberneri selline talitusviis tekitas rüütelkonnas suurt meelepaha.

Et kindralkuberneri vahelesegamist mitte liiga kaugele minna lasta, astus Liivimaa aadlimarssal Fr. v. Sivers 1795. a. Browne'i ees käredalt

välja rüütelkonna õiguste kaitseks. Ta juhtis kindralkuberneri tähelepanu eriti sellele, et segane olukord edasikaebuse alal aina soodustab rahutu meele ja ärevuse kasvamist talupojaskonnas. Läänest saabusid ärevad revolutsioonisõnumid, ja seetõttu Siversi argumendid olid küllalt mõjuvad. Kirjatähtki oli Siversi poolt ning Browne oli sunnitud järele andma.

Ent asjal oli ka teine külg. Kui rüütelkond tahtis talupoegade edasikaebuste arutamist enda käes hoida, siis pidi ta seda ülesannet ka tõeliselt, mitte ainult näiliselt täitma. Isiklikult olles selle rüütelkonnainstantsi liige, kes talurahva edasikaebusi arutas, püüdis Sivers kogu oma mõju maksma panna, et kaebajaile õigust anda. Katariina II suurenenud aktiivsus talupoegade küsimuses andis Siversile tõuke 1795. a. maapäeval koos mõne poolehoidjaga algatada ka talurahva kaitseseaduse uuendamist.

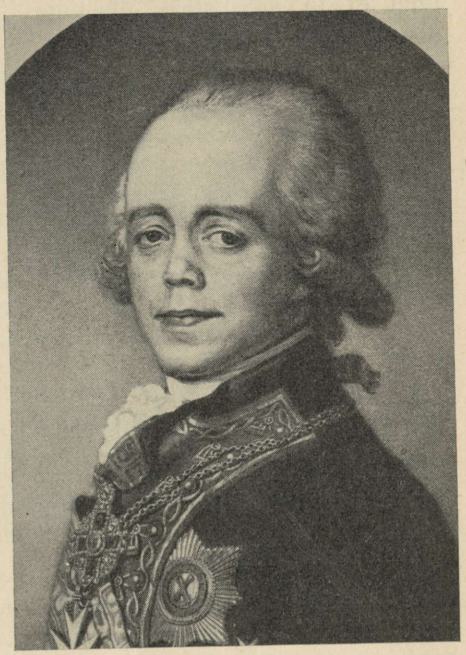

Paul I. Voille'i maali järgi.

Asi ei läinud sugugi libedalt, sest Liivimaa rüütelkonna suur enamus polnud uuest kaitseseadusest eriliselt vaimustatud. Soodus mõisa müügisaaduste hinna konjunktuur (vt. lk. 1366 ja joonis lk. 1367) ei lasknud veel Liivimaa keskmise mõisniku silmi avaneda röövmajapidamise kahjulikkusele ka mõisamajapidamise seisukohast. Valgustusmeelse kirjanduse propaganda polnud kaugeltki hajutanud mõisnikkude umbusku ja kartusi, et talurahvale lisaõiguste andmine tekitab üldise korralageduse, et eestlased ja lätlased juba oma rahvusiseloomu tõttu pole küpsed suuremate õiguste jaoks. Kardeti, ühe sõnaga, et uuendused, kui nad kord tulema hakkavad, õõnestavad alt kogu mõisnikkonna majandusliku ning seisusliku positsiooni. 1765. a. määruste vähene efektiivsus oli Liivimaa mõisnikke küll teataval määral julgustanud talurahva kaitseseaduste suhtes, kuid Prantsuse revolutsiooni aja keerises uskus Liivimaa aadel küll samuti nagu Eestimaa oma, „et maarahva hulgas on valitsemas ohjendamatuse ning alistumatuse taltsutamatu vaim." „See eelarvamus peegeldas nii mitmegi fantaasias kõige koledamaid verestseene", kui juttu oli ohjade lõdvemale laskmisest talurahva üle. Kardeti, et „valesti mõistetud vabaduse ja alistamatuse vaim, mis ühe osa Euroopa peale laiunud", ka meie maal võib esile kutsuda „hirmsaid katastroofe". Kui ka mitte kõik Liivi- ja Eestimaa mõisnikud polnud nii kartlikud, siis ei näinud suurem enamik mõisnikkonnast talurahva kaitseseadustes ka mingit käegakatsutavat kasu ning suhtus neisse rohkem kui leigelt. Eesti- ja Liivimaal võis neid

mõisnikke sõrmedel üles lugeda, kes nägid, et endist teed enam käia ei saa, ning kes kaitseseadusi seepärast pooldasid.

Nii lohises Liivimaa talurahva kaitseseadus läbi mitme maapäeva ja aadlikonvendi, enne kui ta 1797. a. maapäeva otsusega kindla kuju omandas. Et ta üldse läbi läks, tuli sellest, et Siverski püüdis üksikute maapäeva liikmete „õilsameelsuse" läbi liiga kõrgele kruvitud nõudeid sel kombel mõõdukamaks teha, et heatahtlik kavatsus saaks teostatud ilma liigset tähelepanu äratamata, ilma et ta kahjustaks üksikute „mõisnikkude huvi ega haaraks nende omandiõigusse".

Sellest kõigest tuligi, et 1797. a. kaitseseaduse projekt jäi väga ebamääraseks just kõige olulisemas punktis, kus ta 1765. a. positiivseid määrusi pidi täiendama — nimelt talurahva koormiste normimise küsimuses. Põhimõtteliselt asus projekt küll seisukohale, et Liivimaa talurahva koormised tuleb kokkukõlastada talude tulukusega, aluseks võttes rootsiaegset maade hindamise meetodit. Selle põhimõtte formuleerimisel tegi aga seadusprojekt niipalju erandeid, et tegelikus elus seadusest küll vaevalt oleks saanud elulooma. Lisaks sellele tõi 1797. a. projekt mõningaid ümberkorraldusi talurahva omandiõigusse vallasvara üle ning talupoegade müümise võimalusse. Talude mõisastamist lubas projekt sel juhul, kui vastaval mõisnikul on tööjõudu rohkem kui mõisapõlde ja kui tal puuduvad soodsad võimalused uusi põlde mujal üles harida. Õige täpsalt ja üksikasjaliselt piiritles aga projekt, nagu oodatagi võis, talupoegade kaebeõigust ja kaebuste korda. 1765. a. positiivsed määrused olid ju selles suhtes kaunis ebamäärased, ning olid võimaldanud rüütelkonnale kahjulikke tõlgendusi. Sisuliselt jäi talurahva kaebeõigus ka 1797. a. projektis üldiselt endiseks. Talupojale lubati mõisa härra peale kaevata, kuid ainult suuliselt ja asjata kaebuste karistamise ähvardamisel.

Liivimaa vanema maanõunikuna esitas Sivers nimetatud projekti Paul I-le kinnitamiseks, vastutasuna selle eest, et keiser asehalduskorra asemel oli uuesti jalule seadnud Liivimaa seisusliku esinduse endisel kujul. Kuid varsti algasid seadusprojekti vastu alalhoidlikkude Liivimaa mõisnikkude intriigid. Projekti kinnitamine viibis, ning Paul I-sest, kes 1801. a. tapeti, ei saanudki temale seadusliku jõu andjat. Haiglane ja ebamääraste valitsemispõhimõtetega monarh siiski, kuulda saades senatisse jõudnud talurahva kaebustest, et endine vägivald Liivimaal edasi lokkab, andis siinsetele mõisnikkudele kurja käsu kinni pidada vakuraamatutest. Kes seda ei tee, sellelt ähvardas keiser mõisad ära võtta kroonu valitsemise alla.

Alalhoidlikkude aadliringkondade intriigid 1797. a. projekti vastu põhjustasid tugevaid lahkhelisid osa rüütelkonna ja Fr. v. Siversi vahel, kes end tema poolt keisrile kingitusena esitatud seadusega ka isiklikult tundis seotud olevat. Siversist sai äge 1797. a. projekti kaitseja, kes

nüüdki omalt poolt palju ei hoolinud neist piiridest, mis seadustäht ette tõmbas ta kompetentsile. Teist polnudki oodata mehelt, kelle kohta üks võrdlemisi liberaalne kaasmõisnik annab järgmise iseloomustuse: „Maanõunik Sivers oli mees, kes innukalt tahtis head, kuid keda ta iseloomu ägedus takistas seda head alati õigel teel otsimast. Oma sõjaväelisel karjääril harjunud käskima, tõi ta selle paindumatu meele ka eraellu kaasa ega kannatanud ühtegi vasturääkimist... Samal ajal sageli mõni tähtsusetu asjaolu muutis tema vaateid, mis küll mitte harva polnud tingitud eelarvamustest. Nagu ta seetõttu polnud oma talupoegade vastu pehme härra, nii oli tal ka vähe sõpru Liivimaa aadli hulgas."

Eestimaa aadli „aumehelik kokkulepe" (1796).

Kompromissipoliitikat ajava Fr. v. Siversi osavõtt andis Liivimaa kaitseseaduse saabumisloole mõnevõrragi ilme, nagu oleks projekt välja kasvanud aadli hulgas valitsenud uuenduspüüetest. Eestimaal Katariina II näpunäidete täitmine ei jäta mingit kahtlust, et rüütelkond ainult väliselt hiilata tahtis valmisolekuga vastavat seadust kehtima panna, et siis seda rahulikumalt vanas vaimus edasi elada.

1795. a. Eestimaa maapäev määras kindlaks siinse talupojakaitse sihtjooned: Mõisnikel keelati talupoegadelt nõuda rohkem koormisi kui vakuraamatutes tähendatud, küll võis aga üht koormiste liiki asendada teisega. Talurahva omandiõigus vallasvarale leidis tunnustust, peale talu raudvara, nagu Liivimaalgi. Talupoegi pidi karistatama mõõdukalt. Talupoegi lubati müüa ainult erandjuhtudel üksikult, küll aga kubermangu piiridesse perekondade kaupa tingimusel, et nad asundatakse taludesse.

Järgmise aasta maapäev tegi oma liikmetele kohustuseks vastavasse rüütelkonnainstantsi saata kõigi mõisade vakuraamatud. Üle selle, mis neis vakuraamatutes oli loendatud talude koormistena, ei tohtinud siis edaspidi enam talupoegadelt võtta.

1796. a. talurahva kaitsemäärusi ei kuulutatud välja. Eestimaa rüütelkonna esindajad kasustasid ära Paul I kartlikkust. Keisrile väideti, et kaitseseaduse väljakuulutamine võib talupoegade seas välja kutsuda arusaamatusi ja seega ka rahutusi, nagu Liivimaal 1784. a. Nii lubaski Paul I, et 1796. a. määrused jäävad „mõisnikkude ausõnal põhinevaks eratehinguks".

Et otsust avalikult välja ei kuulutatud, see võttis temalt sellegi jõunatukese, mis ebamäärane sõnastus muidu temale jättis. Kui suur huvi Eestimaa mõisnikkonnas aga valitses oma ausõnalise kohustuse täitmiseks, seda näitab see, et üle 400 Eestimaa mõisast täitis maapäeva otsust ja sisse saatis oma vakuraamatud ainult 96 mõisa.

Talurahva kaitseseadused 1804. a. ja mõisnikkude krediitkassad.

Liivimaa, eriti aga Eestimaa mõisadele oli aja jooksul kogunenud suuri võlgu osalt pärandusvõlgade, osalt aga luksusliku üle jõu elamise tagajärjel (vt. lk. 1334 jj.). Korraldamata lühiajalistest võlgadest, mis mõisnikelt nõudsid rohkeid kulutusi intresside tasumiseks, polnud kerge lahti saada. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastatel jätkus küll mõisa müügisaaduste kiire hinnatõus ning rööbiti sellega tõusis rahas arvestatuna ka mõisade kapitaalväärtus. Ent mõisade võlakoormus ei vähenenud: kiire hindade tõus soodustas mõisadega spekuleerimist ja nende võlgu ostmist, nii ostjate kui ka müüjate luksuslikke eluviise. Kui Eesti- ja Liivimaa endise seisusliku korra taastamisega asehaldusaegsete rohkete palgaliste teenistuskohtade asemele tulid jälle endised palgata auametid, tuli täita palkadestki jäänud augud.

Kõige selle tõttu meie maa mõisnikkude majanduslikud asjad olid õige nõrkadel jalgadel. Jätkus paarist ikaldusaastast või mõnest juhuslikust tõkestusest niikuinii puuduliku raharingluse alal, et oksjonihaamrit Damoklese mõõgana kõikuma panna paljude meie maa mõisnikkude pea kohal. Seetõttu juba XVIII sajandi lõpul tekivad meie maa mõisnikkonnas püüdlused lühiajaliste mõisavõlgade viimiseks soliidsemale alusele. Taheti vabaneda liigkasuvõtlikkude võlausaldajate käest, kes sageli võlgu meelega ootamatult üles ütlesid ainult selleks, et mõisa oksjoni alla ajada ja siis poolmuidu enda kätte saada.

Juba Katariina II päevil olid Eesti- ja Liivimaa rüütelkond keisrinna poole pöördunud palvega, et see toetaks mõisnikkude vastastikuste krediitkassade asutamist. Mitmel pool mujal, näit. Saksamaal, oli aadel sel kombel kõige hullemast hädast välja rabelnud. Katariina II oli palvele vastanud eitavalt. Katseid jätkati aga suure visadusega ka Paul I päevil. Kui nüüd 1801. a. Venemaa isevalitsejaks sai Aleksander I, näis olukord Peterburis kujunevat soodsamaks. Energiliselt asus asja kallale Eestimaa rüütelkonnapealik Jakob Georg v. Berg, Baltimaa rüütelkondade oma aja reaalpoliitilisemaid päid. Eestimaa aadli rahaasjad olid parajasti jõudnud järjekordsesse teravasse ummikusse. Tõved, kolm aastat järgemööda olnud ikaldus, piirituse tellimised, mis seetõttu kahju tõid, asetasid suure osa Eestimaa rüütelkonnast majanduslikku kitsikusse. Nad ei suutnud täita mõisavõlgadega ühenduses olevaid kohustusi: „Päästke, kõige armulisem keiser, minu kaasvennad paratamatu hävimise eest; nad väärivad teie abi ja toetust, ärge keelake neile seda mitte“ — nende sõnadega J. G. v. Berg pöördus Aleksander I poole, paludes Eestimaa aadlilikule krediitkassale asutamisluba ja riiklikku toetust.

Ent niisama libedalt Bergi ettevõte ka ei läinud. Põhimõtteliselt inimsõbralikul Aleksander I-l ei olnud midagi selle vastu, et appi tulla hädas olevatele Eestimaa mõisnikkudele. Noor isevalitseja oli oma vanaema Katariina II poolt üles kasvatada lastud valgustusaja vaimus. Oma valitsusaja esimesel poolel Aleksander I oli täidetud idealistlikust püüdest, valitseda oma alamate kasuks, ja nägi oma eluülesandena kõigi oma alamate õnnelikuks tegemist. Keiser püüdis meeltmööda olla igaühele ja puistas Baltimaagi rüütelkonnad üle oma armuaktidega, eriti sel puhul, kui need kokku langesid ta valgustusmeelsete püüdlustega. Nii avati 1802. a. uuesti ka Tartu ülikool, mille ülalpidamiseks anti rohkesti ka riigi toetust. Baltimaa rüütelkondade privileegid leidsid viivitamata kinnitamist. Liivimaa rüütelkonnale tehti seega suur soodustus, et pearaha kõrvalt ära jäeti Rootsi ajast pärit olev majutusmaks, olgugi et pearaha norme mõnevõrra tõsteti.

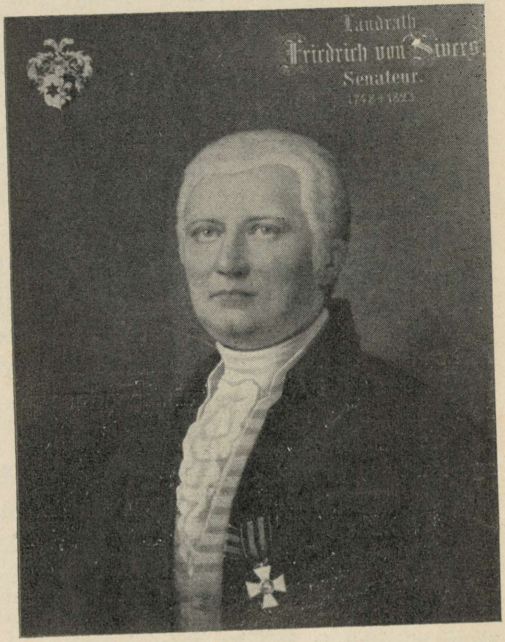

Friedrich v. Sivers.
Ölimaali järgi Riia Toommuuseumis.

Ent teiselt poolt Katariina II lemmikuna oli Aleksander I ka selle poliitilise joone jätkajaks, mis ta vanaema oli omaks võtnud Baltimaade suhtes. Katariina II oli Baltimaade suhtes taotelnud tugevamat halduslikku tsentraliseerimist, rüütelkonna poliitilist laadi õiguste kärpimist talupoegadegi suhtes, samal ajal aga tehes järeleandmisi aadli majanduslikkudes huvides. Baltimaa aadel oli sellise poliitika tagajärjel õige tunduva sammu astunud eeskätt majandushuvilise maaaadli suunas. Aleksander I jätkas seda joont osalt traditsiooni, osalt ajavaimu ja olude mõjul. Oma esimestel valitsemisaastatel tegi ta katse Baltimail uuesti jalule seada asehalduskorda. Põrgates suurema osa aadli vastuseismisele loobus ta sellest, ent mitte põhimõttest keskvalitsuse mõju koha peal suurendada. See kasvas niikuinii kesksete haldusasutiste ümberorganiseerimisega ministeeriumideks jne.

Osutades suuremat järeleandlikkust kui Katariina II asehalduskorra suhtes, oli aga Aleksander I hoopis radikaalsem talupoegade küsimuses. Nooruslik ind ja auahnus oma nime kirjutada „inimkonna annaalidesse" panid teda teotsema talurahva vabastamise suunas tervel Venemaal. Sel alal tegi keiser rohkeid algatusi. Võimsate vene aadliringkondade vastutöötamine laskis sellest suurkavatsusest teostuda ainult algmed. Kuid siiski

algmed. Mis puutub aga Baltimaisse, siis siin keisril olid nagu ta vana-emalgi hoopis vabamad käed. Mõjustatuna G. Merkeli hiilgeteosest (vt. lk. 1462), Aleksander pidas uuendusi Eesti- ja Liivimaa talurahva elus paratamatuiks. Kroonu prestiiž oli Baltimail Katariina II ajast peale suuresti kasvanud. Selle prestiiži ja kohalikkude mõisnikkude abil, kes oma õnnistust otsisid aumärkidest ja riigiteenistuslikust karjäärist, võis mõndagi korda saata ning Baltimaa rüütelkondadele peale suruda samme talurahva olukorra parandamiseks. Nüüd lisandusid eelmisele veel Baltimaa mõisnikkude suurenenud majanduslikud hädad.

Nii siis polnud keisril midagi selle vastu, et rahaliselt toetada Eestimaa krediitkassat. Ent Bergile anti selgesti mõista, et toetus tehakse olenevaks neist sammudest, mis aadel astub talurahva kaitseks. Kuudepikkuse Peterburis viibimise tagajärjel sai Bergile selgeks, „et vaatekoht, mille järgi inimest alandatakse lihtsalt asjaks, liiga sügavalt haavab monarhi inimsõbralikku südant, et teda saaks rahuldada vastupidise kinnitamine“ (s. o. väide, et Eestimaal talupoegi koheldakse hästi). Et seda teha, tuli veenvamal kombel mõisnikkude omavolile piirid tõmmata, asudes uue talurahva kaitseseaduse teostamisele. Sellepärast Berg esitaski 1802. a. Eestimaa maapäevale vastuvõtmiseks uue talurahva kaitseseaduse kava.

Aleksander I. G. Doré šarž Aleksandri välisele käitumisele ja pehmesüdamlusele, mis aga iga kord ei takistanud tegelikku karmust.

Kava läks maapäeval läbi ilma suuremate hõõrdumisteta. Krediitkassa asutamisest tulevad kasud tõotasid paljudele hädasolevatele mõisnikkudele kuhjaga tasa teha tagasihoidlikust kaitseseadusest tulevad võimalikud pahandused. Liiatigi ei jätnud Aleksander I trooniletulek kahtlust, et tulevikus niikuinii ja siis juba võib-olla ilma vastutasuta tuleb asuda samale teele. Opositsioon kaitseseaduste kehtima paneku vastu muidugi ei puudunud, ta aga ei julgenud palju häält tõsta, ta piirdus rohkem seljataguse sosina ja Bergi isikut halvustava tagarääkimisega.

Nii saabus esimene Eestimaa talupoegade regulatiiv, mida ta eestikeelse tõlke esimese sõna järgi on hakatud nimetama „Iggaüks“. „Iggaüks“ käsitles peamiselt talurahva omandiõigusse ja õiguslikku kaitsesse puutuvaid küsimusi. Talurahvale lubati, välja arvatud talu raudvara, täielik omandiõigus vallasvarale ja tingimusel, kui nad oma kohuseid täidavad, ka pärandatav talu kasustamisõigus. Talust välja tõsta lubati peremeest ainult siis, kui sellega nõustub talupojest koosnev, mõisahärra poolt osalt nimetatud, kuid terves koosseisus kinnitatud vallakohus. Mõisahärra peale lubati talupoegadel kaevata mõisnikkudest koosnevale kihelkonnakohtule.

„Iggaüks" talurahva koormisi ei reguleerinud. Sellest oli küll juttu maapäeval, see tekitas aga vasturääkimist. Kohustuste normimine oli mõisnikele vastumeelne, seda püüti võimalikult edasi lükata, avaldati arvamust, et talupojaskonna majanduslik kosumine niikuinii järgneb õiguslikule kaitsele talurahva tööviljakuse tõusmise tagajärjel ja et seepärast erilist normi vaja polegi. Vasturääkimiste pärast lükati talurahva koormisi kindlustava regulatiivi koostamine edasi. Asjaga oli kiire, sest taheti kasustada keisri soodsat meeleolu mõisnikkude krediitkassa asutamiseks ja laenu saamiseks.

15. okt. 1802. a. kinnitas talupoegade küsimuses mõisnikkude „algatusest vaimustatud" Aleksander I „Eestimaa aadliliku krediitkassa" põhikirja. Krediitkassa kaudu Eestimaa mõisnikele väljajagamiseks laenas keiser pikemaks ajaks $^1/_2$ miljonit hõberubla kolme protsendiga ja 2 miljonit bankorubla 5 protsendiga. See suur toetuslaen võimaldas ühistegelisel alusel loodud krediitkassal hoogsalt tegevusse astuda. Suur osa aadlimeestest astus otsekohe kassa liikmeks. Kümme aastat hiljemini oli krediitkassale panditatud 448 Eestimaa mõisast 356; kassa kaudu hangitud võlg ulatus 3 052 473 hõberublani ja 3 207 485 bankorublani.

1804. a. seadus Liivimaal.

Eesti- ja Liivimaa mõisnikkonna rivaliteedist annab ilmeka tunnistuse J. G. v. Berg, kirjutades oma mälestistes, et tema tegevus „paljude Liivimaa rüütelkonna kõrgesti lugupeetud liikmete hulgas" on saanud vihkava tõlgenduse osaliseks, nagu olevat ta ainult selleks Eestimaa rüütelkonna humaansusega hiilanud, et keisri juures Liivimaa rüütelkonnast ette jõuda. Olgu sellega kuidas on, seejärel kui Eestimaa toetuslaen oli põhimõtteliselt otsustatud ja talurahva regulatiivi asjad käimas, läksid samas suunas liikvele ka Liivimaa rüütelkonna esindajad. Liivimaa rüütelkonna esindajate hulgas oli ka Friedrich v. Sivers resideeriva maanõunikuna.

Sivers pöördus augustikuul 1802 kirjalikult Aleksander I poole. Eestimaa regulatiivi eeskujul palus Sivers kinnitada talupojakaitse määrusi, mida Liivimaa rüütelkond juba ammu varemini, 1796. a. vastu võtnud, ning lisaks veel lubada 1803. a. suvel kokku kutsuda erakorralist maapäeva. Seal Siversi arvates rüütelkond on valmis üldse loobuma „inimese au rüvetavast õigusest talupoegi müüa" ning samuti 1796. a. seadusprojekti radikaalselt täiendama selles osas, mis puutub talurahva koormiste normimisse.

Siversi esitis jõudis pärale parajaks ajaks, nii et Aleksander I koos Eestimaa mõisnikkude krediitkassa põhikirjaga võis kinnitada

Riia linnaraamatukogu kogudest.
Härrasrahvas XVIII saj. lõpul mõisapargis (Polli mõisas Karksi khk.).
Joh. Chr. Brotze järgi.

ka „Liivimaa mõisakrediidi ühingu" oma. Liivimaa mõisnikkude krediitasutistele määrati toetuslaenuna 200 000 albertustaalrit (mille väärtus oli natuke suurem kui hõberubla oma) ja 300 000 rubla hõbedat. See toetuslaen oli märksa väiksem Eestimaa omast. Ja enne kui Liivimaa Mõisakrediidi Sotsieteet jalad alla sai, tuli teda toetada korduvate uute riiklikkude laenudega. Nii saadi näit. 1804. a. 100 000 alb.-taalrit ja 150 000 rubla, 1806. a. 687 500 rubla ning 1808. a. koguni 4 000 000 bankorubla. 1818. a. oli Liivimaa krediitasutisele, millega liitus ka Saaremaa, panditatud ligikaudu pool Liivimaa adramaadest (2496 adr.) kogusummas 7 568 145 hõberubla eest.

Ent esimese toetuslaenu väljamaksmiseks ei andnud keiser kohe vastavat orderit, vaid jäi ootama rüütelkonna samme talurahva kaitseseaduse asjus. Kaitseseaduse tarvilikkuses veendus keiser seda enam, et vahepeal temani ulatusid teated õige tõsistest talupoegade rahutustest Liivimaa läti osas — Kaugershofis ja Kokenhofis.

Kui kuuldused neist rahutustest olid pärale jõudnud, tegi Aleksander I Tartu ülikooli rektorile Fr. v. Parrotile ülesandeks moodustada mõnest reformimeelsemast Liivimaa mõisnikust komisjon, kes välja töötaks uue talurahva kaitseseaduse kava. Fr. v. Siversile, kes samuti sai selle

komisjoni liikmeks, teatas keiser kirjalikult, et teda 1796. a. seaduse projekt täiel määral ei rahulda. Kokkukõlas sellega, mis Sivers temale varemini kirjutanud, avaldas keiser soovi, et talupoegade müüki Liivimaal veelgi tugevamalt piirataks, ning muudetaks ja vähendataks talurahva nn. erakordseid koormisi. Lisaks sellele nõudis keiser aga veel, et Liivimaal kaotataks kõik kitsendused talurahva abiellumisel, ning et talurahva õigusliikuks kaitseks loodaks kohtud, millest talupojad saaksid ise osa võtta valitud esindajate kaudu.

Keisri käsul kokkuastunud komisjon töötas neil juhtnööridel välja 12 punkti, mis esitati vastuvõtmiseks suure kiiruga 1803. a. veebruaris erakordselt kokkukutsutud Liivimaa maapäevale. 12 punkti olid õige radikaalsed mitte ainult selles osas, kus nad puudutasid talupoja omandiõigust ning isiklikku kaitset, vaid ka seal, kus kõne alla tuli talurahva koormiste suurus.

1765. a. määruste suuremaks puuduseks talurahva kaitse seisukohalt oli see, et nad liiga umbmääraselt määrasid ära talukoormiste suuruse. 1796. a. seadusprojekt läks kaugemale. Ta oli omaks võtnud Saaremaa riigimõisades uuesti teostatud Karl XI aegse talurahvakaitse põhimõtte, mille järgi talukoormisi mitte ainult ei fikseeritaks endisele tasemele, vaid hoopis ümber hinnataks vastavalt talumaa tulukusele. Et aga projekt tegi igasuguseid erandvõimalusi nn. erakordse teo suhtes, siis seal need rootsiaegsed kaitsemäärused kaotasid suurema osa omast praktilisest väärtusest.

Nüüd, kus Aleksander I nõudis ka talurahva erakordsete koormiste vähendamist ja reguleerimist, pidi 12 punkti koostanud komisjon senisest veelgi rohkem arvestama seda rootsiaegsete kaitsemääruste põhimõtet, ja nii esitaski komisjon maapäevale ettepaneku, et radikaalselt normitaks kõik Liivimaa talude koormised. Talude väärtus ja tulukus tuli kindlaks teha, mõõtes üle talumaad ja hinnates neid rootsiaegsete takside järgi. Oli talu väärtus leitud, siis samutigi rootsiaegsete takside järgi pidi määratama talukoormiste suurus. Need koormised pidi üksikasjalikult kirja pandama vakuraamatuisse ning mõisnikel edaspidi keelatama talupoegadelt rohkem nõuda kui on neis vakuraamatutes. See talukohustuste ümberhindamine oligi kõige tähtsamaks punktiks, mis esitati 1803. a. kokkutulnud Liivimaa maapäevale.

1803. a. Liivimaa maapäev, vastandina Eestimaa omale, kujunes äärmiselt tormiliseks. Komisjoni ettepaneku vastu tõusis kirglik opositsioon. Ja pole imegi, mispärast. Eestimaa aadel tegi „Iggaühega" kasuliku äri. Tagasihoidlik regulatiiv ei tähendanud siin midagi suurte kasude kõrval, mis saadi kroonu toetuslaenust. Liivimaale lubatud laen oli aga märksa väiksem. Vastutasu, mida kaitseseaduse näol andma pidi, oli aga tunduvalt suurem. Kui Liivimaal oleks teostatud talukoormiste ümberhindamine rootsiaegsete takside järgi, siis see üldjoones tähendas tagasipöördumist selle koormiste normi juurde, mis tegelikus elus oli kehtinud Rootsi aja lõpul. Vahe-

peal aga talukoormised olid tunduvalt tõusnud (vt. lk. 1349). Kuigi muutused riigimaksude alal selle tagasipöördumise mõisnikele mõnevõrra kergemaks tegid, tähendas komisjoni esitistega nõustumine mõisnikele ometigi loobumist kuni $^1/_3$ oma sissetulekutest. Seda aga ei tahetud ning koheldi komisjoni esitist äärmise vaenlikkusega.

Ent maapäev sattus väga täbarasse olukorda. Halb oli küll komisjoni esitist vastu võtta, halb aga ka keisri selget tahteavaldust tagasi lükata. Käisid ägedad vaidlused. Viimaks leidis opositsioon pääsetee, mille kaudu keisrile võis anda, mis keisri kohus, ja mõisnikulegi ta sissetulekud säilitada. Maapäev nõustus küll põhimõttega talude koormisi rootsi meetodi abil kindlaks määrata, kuid ühtlasi tõlgendas selle meetodi niisuguseks, et talu koormised rootsiaegselt 60-taalriselt adramaalt normitakse 80 taalrile.

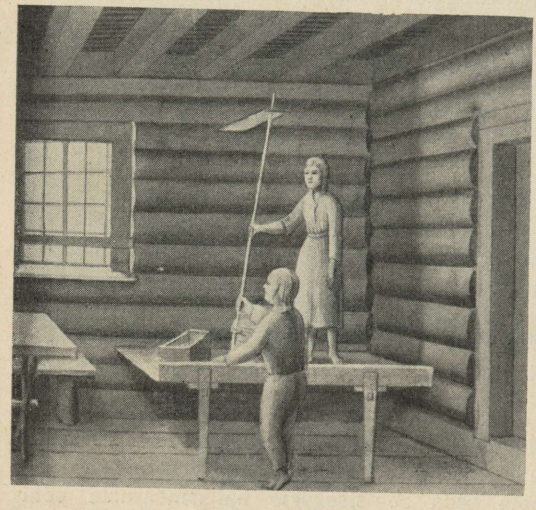

Riia linnaraamatukogu kogudest. Lapsed jahvatamas käsikiviga Viljandimaal XVIII saj. lõpul. Jahvatamine toimub kõrtsitoas suvepäeval, mil vanemad inimesed kodunt eemal tööl viibivad. Joh. Chr. Brotze järgi.

Rootsiaegsete hindamispõhimõtete väärtõlgendamine sai võimalikuks talu heinamaade arvel. Asjaajamise lihtsustamise pärast rootsiaegne revisjon ei võtnud erilise mõõtmise alla talu heinamaid, vaid siis eeldati, et igal talul niikuinii on vastavalt põllumaale paras jagu heinamaid ja muid päraldisi. Nii see ka oli, kuna heinamaad kuulusid küla ühismaade hulka. Heinamaade sissetulek takseeriti põldude sissetuleku sisse. Kui näit. ühe talu põldude hinnang andis summana 60 taalrit, siis ei võetud seda mitte ainult talu põldude, vaid terve talu, tema põldude ja teiste päraldiste sissetulekuks. Kui talu Rootsi ajal hinnati näit. 60-taalriseks, siis vastavalt sellele hindamisele ka talu koormiste kogusumma määrati 60 taalri suuruseks. Selle 60 taalri hulgas olid kõik talu koormised, maksud, korraline ja erakorraline tegu.

1803. a. maapäeval tõlgendati asja aga nii, et Rootsi ajal on hinnatud ainult põllumaid ja ainult korralist tegu. Heinamaad jäänud aga hindamata ja samuti ka erakorraline tegu, mis talupojad teinud heinamaade eest. Ettekääande all, talukoormisi täpsamalt hinnata, otsustati nüüd takseerimise alla

võtta ka heinamaad. Selleks, et uutesse normidesse mahutada võimalikult kõiki XVIII sajandi jooksul pealekasvanud talukoormisi, otsustas maapäev heinamaade väärtust eriti kõrgelt hinnata — iga adramaa pealt 20 taalrit. Niisuguse tõlgendamisega tõsteti talukoormised 60-taalriselt adramaalt 80 taalrile ehk $33^1/_3$ %.

Rootsi ajal talu koormiste hulka arvestati ka riigimaksud, nii et ühe adramaa koormistest mõisale jäi ainult 44 — 45 taalrit. 1803. a. majutusmaksu ärajäämisega mõisniku osa niikuinii suurenes ja adramaa väärtuse ümberhindamisega võis loota, et uus maahinne oluliselt ei muuda talukoormiste suurust ega vähenda ka mõisa tulusid. Sellega, et uus maahinne talukoormiste kerkimisele paneb ette seadusliku piiri, pidid mõisnikud leppima.

Tarvastu mees ja Helme noormees Riia käigul XVIII saj. lõpul. Joh. Chr. Brotze järgi Riia linnaraamatukogu kogudest.

Kui komisjoni ettepanekutel sel kombel terav ots ära murti, polnud maapäeval kaitseseadusega enam olulisi raskusi.

Selle järel kui maapäev vähehaaval siit ja sealt veel oli kärpinud komisjoni esitisi, esitati seadus-eelnõu keisrile kinnitamiseks. Aleksander I andis eelnõu veelkordseks läbivaatamiseks selleks loodud erikomitee kätte, kuhu Liivimaa rüütelkond omalt poolt saatis oma alalhoidlikuma osa esindajaid. Lõpuks 1804. a. veebruarikuul kinnitas keiser lõplikult niiviisi toime tulnud Liivimaa talurahva kaitseseaduse.

Nagu öeldud, talurahva koormiste normimine oli Liivimaa 1804. a. kaitseseaduse olulisemaks osaks. Ent ka oma teistes osades arendas 1804. a. seadus edasi neid põhimõtteid, mis olid aluseks eelmistele kaitsemäärustele. Talurahva majandusliku kaitse alal 1804. a. seadus tunnustas põhimõtteliselt talurahva omandiõigust vallasvarale ning päritavat valdusõigust talule, niikaua kui ta korralikult tasub talul lasuvad koormised. Talupoega võis talust ära ajada kahel põhjusel — siis, kui ta korralikult ei majanda oma

põldu ega soorita vakuraamatuis ettenähtud tegu, ja siis, kui mõisnikul tarvilikuks osutus talude arvel mõisapõlde suurendada. Mõlemal puhul aga pidi mõisnik enne seda hankima nõusoleku kogukonna- ja kihelkonnakohtutelt. Kui ta talu mõisastada tahtis, siis pidi ta neile kohtutele tõestama, et tal on kasustada rohkem tööjõudu kui on mõisapõlde ja et tal mujal ei ole harimiskõlblikku maad. Talurahva isiklikke õigusi kaitseda püüdis 1804. a. seadus esmajoones sel teel, et ta täielikult ära keelas talupoegade müümise ja võõrandamise. Erandeid tehti ainult mõisateenijate ja nende pärisorjade kohta, kes kuulusid aadlikkudele, kel polnud mõisu. Samuti keelati ära takistuste tegemine talupoegade abiellumisel. Talupoegade omavaheliste tüliküsimuste lahendamisest püüdis 1804. a. seadus mõisniku omavoli välja lülitada sel kombel, et nüüd Liivimaal ellu kutsuti kogukonnakohtud, mis koosnesid ühest mõisniku poolt nimetatud ning kahest, taluperemeeste ning sulaste poolt valitud liikmest ja kelle otsused kuulusid mõisniku kinnitamisele. Kogukonnakohtu otsuse peale võis edasi kaevata kihelkonna- ja maakohtule, mille kaasistnikkude hulgas oli ka talupoegi. Viimastes kohtutes ja edasikaebuse korral ka õuekohtusse võisid talupojad kaebusi tõsta ka mõisnikkude peale. Kehtima jäid aga karistuse ähvardused asjatu kaebuse tõstmise korral, nõue, et talupojad esitada võivad ainult suulisi kaebusi, ja mõned teisedki talupoegadele takistavad asjaolud. Mõisniku kodukariõiguse ulatus jäi piiratuks 2-päevase vangistusega või 15 kepihoobiga.

1804. a. seaduse teostamine. Seadus tegelikus elus.

Sama vaim, mis juba 1803. a. maapäeval püüdis rootsiaegset adramaa väärtust tõlgendada niisuguseks, et sellesse mahuksid võimalikult kõik aja jooksul peale kasvanud talukoormised, pääses Liivimaa rüütelkonnas veel õieti valla siis, kui asuti tegeliku maahinde juurde. Maahinnet sooritama asusid Liivimaal 4 revisjonikomisjoni, kelle juhatajateks olid venelastest riigiametnikud, kaasistujateks aga kohalikud aadlikud. Et maahindest olenesid tulevased talukoormiste normid, siis kohalikud mõisnikud jälgisid pineva huviga nende komisjonide töid. Sellelaadiliste suurte katastritööde teostamisel harilikult tuleb ikka ette katseid revisjoni teostajaid omakasu suunas mõjustada. Liivimaa maahinde juures neid mõjustamisi oli eriti rohkesti, koguni üldiselt, nagu selgub komisjonides ametis olnud rohkem erapooletute vene ametnikkude väljendustest. Mitmed mõisnikud kasustasid maahinnet lihtsalt selleks, et talukoormisi seniseist veelgi suurendada; nad andsid need komisjonile üles kahe- ja kolmekordsetena. Teised sundisid talupoegi peksu ja karistuse ähvardusel valet tunnistama. Isegi nii kaugele läks asi, et Riia kreisi hindamiskomisjoni venelasest juhataja enda poolt juhitava töö kohta pidi ütlema: „Maamõõtmine Liivimaal on selge šarlataansus ja maa-

hindamine puhas pettus: talupoeg katsub mõisnikku petta maapinna suurusega, mõisnik aga talupoega maapinna kvaliteediga.“ Nii mõisahärra kui ka talupoeg võistlesid maamõõtjate juures kingitustega. On päris ilmne, kes niisuguse võistluse juures peale jäi, kas vaene talupoeg või majanduslikult ülivõimas mõisnik, liiatigi, et revisjonikomisjon suurelt osalt moodustus viimase seisuskaaslastest. Nii tuli, et mõnes kohas $^1/_2$ adramaad kalkuleeriti 48 taalri, sealsamas aga niisama suur maatükk 28 taalri eest.

Kaitseseadus ise ja revisjoni instruktsioonid võimaldasid komisjonidele suurt tõlgendamisvabadust. Aleksander I isiklik sõber ja tähtis vene riigimees krahv Viktor Kotšubei võis seetõttu õigusega väita, et tegelikus elus 1804. a. seadusest igas Liivimaa eri kreisis oli välja tulnud isemoodi seadus. Talupoegadele enam-vähem soodsaks kujunes maamõõtmine ainult Liivimaa läti osas Riia ja Võnnu kreisis, kus komisjonide eesotsas olid talupojasõbralikumad mehed.

„Meie Ingel taevas“. Kiprenski joonis, mis kujutab Aleksander I taevariigis: „Meie Ingliks“ nimetati Aleksandrit õukonnas ta malbe käitumise pärast.

Talupoegadele eriti kahjulikuks kujunesid Tartu kreisi uued vakuraamatud. Nende lootused maahindest kergendust saada nurjusid, ja see põhjustas Tartumaa talupojaskonnas 1805. a. laialdase ärevuse. „Seädused Maa-rahwa pärrast antud, kes Liwlandi Gubermenti wallitsusse all ellawad“ tekitasid rahvas oma ilusa sõnastuse tõttu lootusi, tegelik elu käis aga vastupidist rada. Seetõttu talupojaskonnas kohati levis veendumus, et on keisri tahtmine, kui nad vastu ei võta uusi vakuraamatuid. Kes uued vakuraamatud vastu võtvat, jäävat pärisorjaks, kes neist aga keelduvat, saavat vabaks ega tarvitsevat enam tegu teha. Sellised talupoegade rahutused võtsid õige laia ulatuse ja tõsise ilme, veendes Tartu sillakohtunikku Wrangellit, „et ilma sõjaväeta tooreste, rumalate ja metsikute maameestega midagi pole peale hakata ja terved maa-alad korraga võivad mässama hakata“. Talurahva rahustamiseks koondatigi Tartumaale sõdureid ja kasakaid, kes siis ka rahu jalule seadsid. Mõni aasta hiljemini selgus siiski, et Tartu

Riia linnaraamatukogu kogudest.
Metsavahi maja Saardes XVIII saj. lõpul. Esiplaanil talunaine ratsutamas. Joh. Chr. Brotze järgi.

kreisi vakuraamatud olid koostatud seevõrra pealiskaudselt ja vigaselt, et tuli nad täiesti tühistada.

Mõõtmistööd polnud veel lõppenud, kui meie maad tabas järsk murrang põllumajanduslikus konjunktuuris. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastatel mõisade müügisaaduste, vilja ja piirituse hinnad olid pidevalt tõusnud (vt. lk. 1367). Hindade tõus aitas kaasa optimistlikuma meeleolu alalhoidumiseks Eesti- ja Liivimaa mõisnikkonnas, mille puhul ka talurahva kaitseseadused ei tundunud nii kohutavatena kui muidu. Nüüd tuli aga sellele tõusvale konjunktuurile järsk lõpp. Veel 1806. ja 1807. a. olid viljahinnad endiselt kõrged, kuid neil aastatel tabas Baltimaid tugev ikaldus. Ent siis Aleksander I liitumisel Napoleoniga ja Venemaa ühinemise järel kontinentaalblokaadiga jäi vilja väljavedu seisma, viljahinnad langesid pikemaks ajaks endisega võrreldes peaaegu poole peale (vt. tabel lk. 1367), koos sellega ka piirituse hind. Samal ajal kui odavnesid mõisa müügisaadused, tõusid ostukaubad tugevasti hinnas. Paljude mõisade puhastulu langes alla selle piiri, mis tuli välja maksta võlaprotsentide eest, langes ka mõisade kapitaalhind. Paljud mõisnikkudest pankroteerusid, kuigi riigi poolt eriti Liivimaa krediitkassa kaudu anti mitmekordselt uusi toetuslaene ja endiste võlgade tasumisel tehti suuri kursisoodustusi.

Majanduslik surutis tundus ka talupoegadele seda teravam, et

sõdade puhul Napoleoniga 1807. ja 1812. a. meie maal tuli kannatada erakordseid koormisi; hariliku nekrutinormi kõrval võeti teenistusse veel eriline maamiilits. Maa kannatas ka Vene sõjavägede läbimarssimisega ühenduses olevaid suuri raskusi. Möllasid ka taudid.

Liivimaa aadel, kes vareminigi maahinde- ja revisjonitöid püüdis mõjustada selleks, et talukoormiste normid võimalikult suureks kujuneksid, läks nüüd eriti aktiivseks. Konjunktuuri halvenemisest tulnud raskusi püüti iga hinna eest eneselt ära veeretada talupoegade õlgadele. Juba varemini algatatud 1804. a. seaduse „täiendamine" viidi lõpule nn. 1809. a. täiendusparagraafide näol, mis 1804. a. teostunud põhimõtteid mitmeti kärpisid ja segasemaks muutsid. Selleks, et mitte ise taluperemeestele teha majanduslikke järeleandmisi, pandi kehtima sulaste palkade kohta kindlad taksid ning anti kogukonnakohtuile õigus sulaseid tarbe järgi talude vahel jagada. Osalt oli selline tarve tingitud silmapaistvast tööealiste inimeste puudusest, mis oli eesti rahvaarvu juurdekasvu seismajäämise loomulikuks tagajärjeks. Ent eeskätt püüti sellega suurendada talude koormiste kandmise võimet.

Kuid vähe sellest: nõuti talupoegadele võrdlemisi soodsat vakuraamatute tühistamist Liivimaa läti osas. Nurgataguste intriigidega tõrjuti revisjonikomisjonidest välja aadlile mitte-meelepärased isikud. Vähestele reformi-

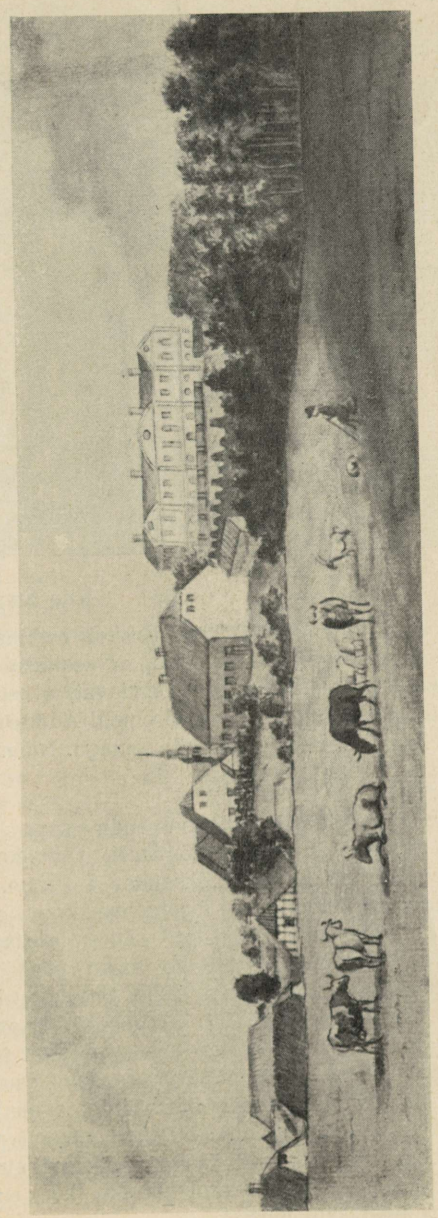

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Õisu mõis XVIII saj. lõpul. Õisu kuulus tollal Fr. v. Siversi vennale Augustile, kes ka kaitseseaduste vaidlustel teatavat osa etendas.

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Pärnumaa talurahvast 1778. a. Keskel esiplaanil võrdluseks munk, sest autor, pastor Börger, tahab väita, et eestlase rõivastis väga sarnane olevat munkade omaga ning see tõendavat, et enne sakslaste tulekut eestlased asunud ka Kuramaal, kuna Bremeni Adami järgi kuramaalaste rõivastis olevat sarnane munkade omaga. Joh. Chr. Brotze järgi.

meelsetele isikutele rüütelkonna enda seas tehti igasuguseid raskusi. Friedrich v. Sivers kaotas lõplikult rüütelkonnas oma populaarsuse, halvema eest teda hoidis Aleksander I kaitse. 1809. a. usaldati revisjoni teostamine ühe ainsa uue ülemaalise komisjoni kätte, kus aadli mõju lõplikult läbi lõi. Selle komisjoni kaudu teostatavad hindamistööd jõudsid lõpule alles rohkem kui kümne aasta pärast. Järk-järgult ja aeglaselt teostuv 1804. a. seadus kõige selle tõttu tegelikus elus tuli õige tunduvalt erinevaks sellest, mis ta oli paberil. Enamail juhtudel ta ei toonud endaga kaasa seda, mis temast loodeti, nimelt talurahva koormiste kergendamist. Paberil nii hiilgav talurahvaseadus osutus tegelikus elus pahatihti „kunstiküllaselt väljamõeldud lõõtsharmoonikaks", mida oma tahtmise järgi kokku lükata ja välja tõmmata võisid siinsed mõisnikud, kelle kohta üks revisjonitöödest osavõtnud vene ametnik sai mulje, et nad „endid peavad mingisugusteks kõrgemateks olenditeks, kes endil õiguse arvavad olevat talupoegi kohelda kui loomi".

Liivimaa 1804. a. talurahva kaitseseaduses leidsid kõige üksikasjalikumat ja täpsamat väljaarendamist need talurahva kaitse põhimõtted, mis olid aluseks olnud rootsiaegsele talurahvakaitsele, 1765. a. positiivsetele määrustele ning Eesti- ja Liivimaa maapäevade poolt XVIII sajandi lõpul vastuvõetud eelnõudele. Keisri enese poolt kinnitatuna omandas 1804. a. põhjalik seadus ka täie seadusliku jõu, mis ta eelkäijatel oli mõneski suhtes puudulik. Oma sisult ja väliselt kujultki oli 1804. a. seadus mõjuvam ja eluvõimsam niihästi 1765. a. positiivsetest määrustest kui ka Eestimaa aadli 1796. a. „aumehelikust kokkuleppest". Need viimased, hoolimata oma ilusõnalisest sisust, ei suutnud tegelikku talurahva seisundit soovitavas suunas peaaegu sugugi mitte mõjustada.

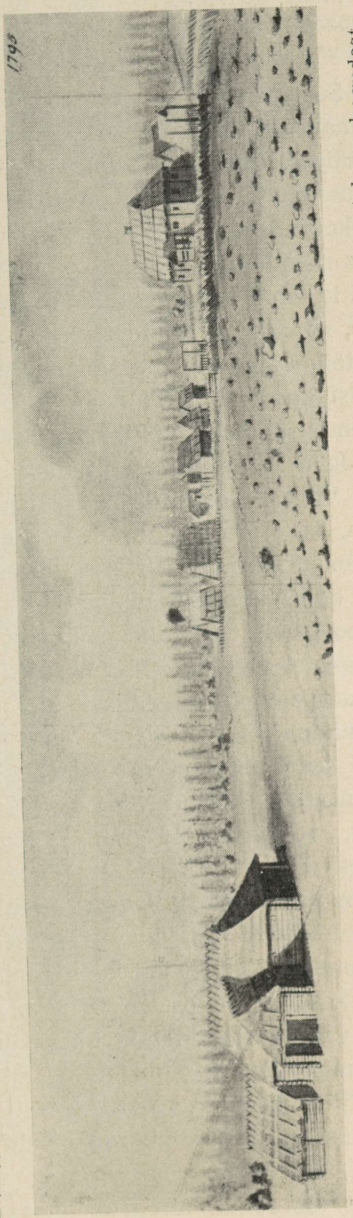

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Laiksaare kroonumõis Saarde kih. XVIII saj. lõpul. Põld on ohtralt kividega kaetud. Joh. Chr. Brotze järgi.

Talupoegade isiklikkude õiguste alal ei arendanud ka uus 1804. a. kaitseseadus seniseid põhimõtteid nimetamisväärt ulatuses. Ta andis talupoegadele küll senisest suuremaid õigusi. Kuid tingimused, et pärishärraliku meelevallaga harjunud mõisnikud neid õigusi ka tõepoolest respekteeriksid, jäid üldjoontes endisteks. Kohtud, kuhu talupoeg võis kaevata, hirmus olles, et teda karistatakse asjatu kaebuse tõstmise eest, olid endiselt mõisavõimu täieliku mõju all. Liiatigi pidi talupoeg, kes mõtles oma härraga kohut käima hakata, alati meeles pidama, et ta endiselt on jäänud sunnismaiseks mõisasõltlaseks ja et tal sellena pole mingit pääsu ärapahandatud mõisniku tagakiusamise eest.

Sellega pole aga veel kaugeltki öeldud, et Vene valitsus 50 a. kestnud kaitseseaduste poliitika päriselt positiivse mõjuta oleks jäänud eesti talurahva õigusliku olukorrale. Neil

ajajärkudel, kus kaitseseaduste teostamine kroonu tähelepanu meie maaolude suhtes eriti ärkvel hoidis, pidid mõisnikud siin ja seal oma pärishärralikkudele omavolitsemistele piiri tõmbama. Järk-järgult hakkasid eriti Liivimaal vähenema liialdused kodukariõiguse käsitlemisel, talupoegade piinamised ja surnukspeksmised, eriti selle järel, kui 1790-ndail aastail mitmeid neist kohtulikult karistati. Kuid küsimuses, mis haaras mitte üksikuid talupoegi, vaid kõiki talukoormisi ja üldse talupoja majandusliku seisundi kindlustamist, olid paremused väga visad tulema.

See on tõsi küll, et 1804. a. seadus oma üksikasjalikkude vakuraamatutega talukoormiste edaspidise tõstmise raskemaks tegi kui ta eelkäijad. Ent ta ei teinud seda kaugeltki mitte võimatuks. 1804. a. vakuraamatud olid matemaatiliselt täpsad ainult paberil. Suurem osa talukoormistest koosnes aga teopäevadest ja need olid õige venivaks mõõdupuuks. Ilma et mõisnik seadustähest üle oleks astunud, võis ta talult teopäevi nõuda rohkem kuhjatult teatavaile tööhooaegadele, nõudes paremaid teolisi, või anda teolistele kätte üle jõu käiva tükitöö, kõige sellega võimaluse korral tugevasti suurendades talu tõelist koormust. Nii nagu XIX saj. esimese poole talurentide tõus hiljemini toimuski 1804. a. vakuraamatute piirides.

Juba see asjaolu võttis seaduselt tubli osa ta tegelikust väärtusest. Vähe sellest: 1804. a. revisjon võis ju ühe talu koormisi vähendada, teise omi suurendada — üldiselt võttis ta vakuraamatuisse koormiste normid selles kõrguses, nagu nad juba varemini tegelikus elus olid välja kujunenud. Ja sellistena olid nad liiga kõrged, et talupoegadele pakkuda suuremat majanduslikku kindlust. Headel ja keskmistel aastatel võis talu neid koormisi välja kannatada. Tuli aga selleaegsete põlluharimisviiside juures sagedane ikaldus, loomataud või midagi selletaolist, siis oli talumajapidamine rööpast väljas. Heal juhul saadi mõisast toetuslaenu, mille tasumine venis aastatesse ja mis aastate jooksul 1804. a. vakuraamatute normidele juurde lisas talule võlamaksusid mõisa heaks, mille aastane hulk tublisti olenes mõisniku heaksarvamisest. Koormiste normimine sel puhul muutus näiliseks. Halvemal juhul tuli aga talu käest ära anda. Et koormistenorm oli jäänud endiseks, siis 1804. a. kaitseseaduse ajal jäid endiselt sagedaiks ka talurahva pankroteerumised. Ühe sõnaga, vähe kasu oli sellest, et 1804. a. seadus talurahvale kindlustas päritava valdusõiguse talule ning taludest välja tõstmisel nõudis (muu seas mõisnikkude mõju all olevate) kohtute nõustumist.

Nii ei kaotanud 1804. a. kaitseseadus pärisorjusaegseid põhilisi väärnähtusi, talude ülejõukäivaid koormisi, taluvalduse ebakindlusetust, talurahva vaesust ning sellega kaasaskäivat tülpimust ja vähest töörõõmu. Käegakatsutavaid paremusi 1804. a. seadus eesti

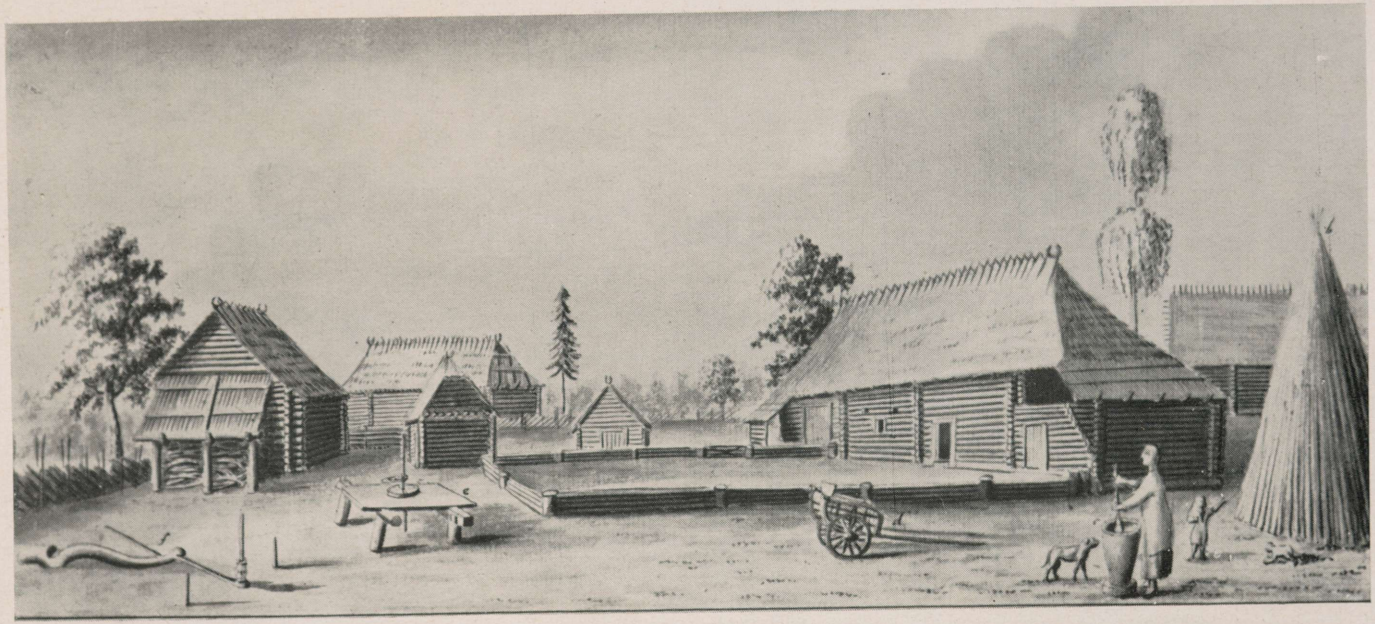

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Eesti talu XVIII saj. lõpul Pärnumaal.

Elumaja ees madal nelinurkne aed. Paremal suvekoda. Õuel rattapöia painutamise seadis, sellest vasemal reejalase paindepuu („Jallase painebuh").

talupojale ei andnud. Seepärast „peaaegu igal pool vaadatakse talupoegade poolt seaduse sisule tumeda pilguga ja täidetakse teda ainult seepärast, et seda nõuab paratamatus". Tabavalt väljendas üks Tartumaa talupoeg oma arvamust 1804. a. kaitseseaduse kohta öeldes, et see on „vana hobune uue sadulaga".

Kui 1804. a. seaduse tagajärjed selguma hakkasid, pettus temast ja kogu talurahvakaitse senisest süsteemist ka Aleksander I. Tegelikult oligi püüd elustada Karl XI talurahvakaitset katseks ajalooratast tagurpidi käima panna ja sellisena paratamatult pühendatud ebaõnnestumisele. Rootsi ajal, kus talukoormised olid veel märksa väiksemad, kus mõisniku ja talupoja jõudude vahekordki oli teissugune, võis ju see kaitsesüsteem tagajärgi anda rakendatult riigimõisade rentnikkude suhtes ja teostatult riigiametnikkude poolt. Nüüd, 1804. a. oli aga raske järelevalvetki seaduse täitmise üle anda teistesse kätesse, kui nende ringkondade eneste esindajatele, kelle vastu seadus sihitud. On ju tõsi, et 1804. a. kaitseseadustki võis edaspidi täiendada ja parandada. See tee Balti agraarolude ümberkujundamisel viis aga ettenähtamatuile komplikatsioonidele ja oli küsitav, kuivõrra edasisedki paberlikud eeskirjad Peterburist kohalikke olusid põhjalikult tundvate rüütelkondade käes ei paindu sellisteks seadusparagraafideks, millest pärisorjusaegne majandussüsteem kogu oma puudustega niisama kergelt läbi libiseb nagu 1804. a. seadusestki. See kõik jahutas märgatavalt Aleksander I indu talurahva kaitseseaduste suhtes ja suurendas tema valmisolekut kinni hakata igast muust võimalusest, mis avanes talurahva olukorra kergendamiseks Baltimail.

LXIV. Talurahva vabastamine ja talumaade võtmine mõisnikkude pärisomandiks.

Kui Liivimaa maapäev 1803. a. asus talurahva koormiste kindlaksmääramisele ja normimisele, siis Eestimaa aadel ei saanud leppida üksnes „Iggaühega". Ta pidi omaltki poolt asuma samasuunalise regulatiivi koostamisele. See uus regulatiiv, mis Eestimaa maapäeva poolt 1804. a. vastu võeti, oli aga võrreldes Liivimaa omaga hoopis üldsõnaline ja vastavalt sellele ka sisult tagasihoidlikum: talukoormised Eestimaal fikseeriti samale tasemele, kus nad parajasti olid; talukoormiste ümberhindamist nägi regulatiiv ette ainult seal, kus selle kohta talupojad esinevad põhjendatud sooviga; hindamise alusedki olid ebamäärased. Selliste väga ebamääraste määrustega ei tahtnud Aleksander I leppida. Regulatiiv kinnitati keisri poolt ainult sel tingimusel, et temas tulevikus ette võetaks parandusi. Esialgu aga kuulutati regulatiiv välja koos talurahvaseadusega, mis üldiselt kordas „Iggaühes" juba püstitatud põhimõtteid.

Eestimaa talupoegade hulgas, Karinus, Lehtses, Vaetsas ja paljudes teistes kohtades, tekitas 1804. a. kaitseseaduse väljakuulutamine rohkesti ärevust ja laialdasi rahutusigi. Kuuldused uuest keisri poolt antavast talurahvaseadusest olid Eestimaa talupojaskonnas õige laialt levinud; oldi tuttavad ka Liivimaa kaitseseadusega, mis seadusraamatu hankimiseks talupojad näit. Jõhvi kihelkonnas rahagi kokku panid. Kui nüüd talupoegadele teatavaks sai Eestimaa uue talurahvaseaduse kasin sisu, siis tekitas see nendes sügava pettumuse, kohati aga ka umbusalduse, kas seadus mitte mõisnikkude poolt pole võltsitud. Kahtlusi talurahvaseaduse ehtsuses näis kinnitavat asjaolu, et Eestimaa rüütelkond, soovides talurahva ees esineda heategijana, oli seaduse pealkirjastada lasknud küll „kui sure armolise Keisri Herra kinnitud", kuid „moisavannematest noutud" seadusena.

Niisugused kuuldused külvasid mõisnikkude vastu umbusku ka Kose kihelkonnas Harjumaal. Ühel septembri õhtul 1805. a. keeldusid Kose-Uuemõisa teolised minemast õisele rehepeksule. Esialgu mõisahärra manitsuste

peale lubasid mehed järgmisel õhtul tööle ilmuda. Kuid rahutused puhkesid uuesti, kui mõisniku poolt lasti vangistada Kirimäe mõisa sulane Kõlli Toomas, kes põhjuseta oli viibinud Uuemõisas ja keda seepärast peeti sealsete teoliste üleshässitajaks. Vangistatud Kõlli Toomas saadeti valve all Tallinnasse; 10 versta Uuemõisast eemal tungis aga 40—50 ratsatalupoega valvuritele kallale ning vabastas vangi. Seepeale kutsus mõisaomanik parun Tiesenhausen Tallinnast sõjaväge appi. Sest ka muidu käitusid Kose kihelkonna talupojad ähvardavalt: 2 versta Uuemõisast eemal olevasse Kuivajõe kõrtsi, kus rahutuste ajal viina- ja õllemüük oli katkestatud, kogunes teivastega ja teiste relvadega varustatud talupoegi Uuemõisast, Ravilast, Ojasoost, Kaiust, Kuimetsast ja Triigist.

29. sept. jõudis Tallinnast Uuemõisa kubermangu valitsusnõunik parun Rosen koos 100-mehelise jalaväeühikuga kapten Muskini komando all. Uuemõisa taluperemehed käsutati mõisa kokku ning manitseti neid oma poegi ja sulaseid korrale kutsuma. Peremehed vastasid, et nad seda teha ei julge. Samal ajal liikus Kuivajõe kõrtsist mõisa poole umbes 300 teivaste, osalt ka püssidega varustatud talupoega. Valitsusnõunik Rosen manitses neidki korrale selgituste ja ähvardustega. Kuid teolised seletasid, et nad öösi reht ei peksa. Nad väitsid, et Eestimaa regulatiiv on mõisnikkude poolt võltsitud, ja küsisid Rosenilt pilkavalt, kuhu on jäänud 2 koormat seadusraamatuid, mis keiser saatnud ja mis hiljemini viidud Tallinnasse „lanstoa peale". Kui Rosen püüdis talupoegadele seletada erinevust Eesti- ja Liivimaa seaduse vahel, siis vastati temale: „Kristus on oma vere ristil valanud kõigi inimeste eest ja sellepärast peavad seadused kõigi inimeste kohta ühesugused olema. Ei saa sellepärast ka vahet olla Eesti- ja Liivimaa talurahvaseaduste vahel." Eriti ärritas talupoegi sõjaväe juuresolek. Nõuti „mõisnikkude poolt äraostetud" sõjaväesalga ärasaatmist ja ähvardati mitte ennemini laiali minna ja tööle ilmuda, kui see toimunud. Roseni manitsused palju ei aidanud, kuid talupojad läksid hurraahüüetega esialgu siiski ära, otsustades ära kuulata pühapäeval kirikukantslist etteloetavat, asjaolusid selgitavat kubermanguvalitsuse patenti.

Rosen saatis kiires korras Tallinnasse uute abivägede järele. Seisukord oli seda ähvardavam, et talupojad kavatsesid teda ennast, haagikohtunikku, ohvitsere jne. maha tappa, olles arvamusel, et nende üle siis enam kohut ei mõista kohalikud kohtud, vaid keiser ise, kes neile siis õiguse annab.

Uus abivägi (ligi 100 meest) jõudis pärale 2. okt., peale seda kui talurahvas eelmisel päeval kirikus kubermanguvalitsuse patendi lugemise oli ära kuulanud ähvardava ilme ja kõminaga. Roseni jt. poolt püüti muljet tekitada, et on pärale jõudnud suur abivägi, kuid talupojad olid väljapandud vahipostide kaudu abiväe nõrkusest hästi informeeritud. Peagi liikus Kuivajõe kõrtsist Uuemõisa peale 400- kuni 500-meheline talupoegade salk. Lippudeks sel salgal olid teivaste külge kinnitatud kaks särki, sõjamuusikat tegid kaks viiulit ja trummi löödi vanal ahjuuksel. Talupojad tungisid kõva kisaga „kanges vihas" mõisa ette saadetud sõjaväesalgale kallale. Salga juht kapten Muskin sai teibaga pähe surmavalt haavata; langes ka üks allohvitser. Lahing kestis pool tundi, viimaks talupojad taandusid, jättes maha 6 surnut, kuid kaasa võttes omad haavatud. Veel teistki korda üritasid talupojad pealetungi sõjaväele, kuid ära nähes, et jõud liiga nõrk, saadeti abi järele teistesse ümberkaudsetesse mõisadesse. Saadikuid läks ka kauge-

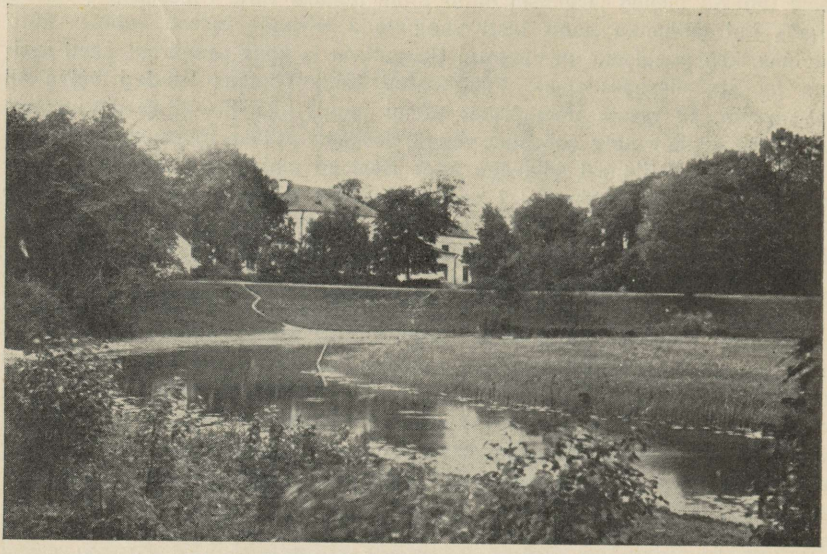

Kose-Uuemõis praegu. Vaade mõisapargile ja härrastemajale.

male Järvamaale ja isegi Liivimaal asuvalt Põltsamaalt ootasid vastuhakkajad abi.

Ent siis tuli mõisale Tallinnast uut abi — 170 madrust ja 100 grenaderi, ühtlasi 2 suurtükki. See hävitas talupoegade senised julged väljavaated. Teolised hakkasid järk-järgult tööle ilmuma, ükshaaval tullakse mõisa andeks paluma. Rohke sõjaväe ilmumine andis võimaluse mässujuhte vangistada. Nende üle mõistis kohut mitte, nagu nad lootnud, keiser, vaid Harju maakohus. Kohtu alla anti ka rida teiste mõisade talupoegi, kus samutigi oli läinud kokkupõrgeteks sõjaväega.

Kose kihelkonnast läks rahutuste ajal Ingliste mõisast 6 talupoega Peterburisse, et keisri juures kaebusega esineda mõisnikkude vastu. Kas need mehed keisri jutule pääsesid või mitte, igatahes aga äratasid Eestimaa talupoegade rahutused Peterburis suurt tähelepanu. Nende rahutuste mõjul jõudis Aleksander I otsustavale veendumusele, et Eestimaa regulatiivi on vaja põhjalikult muuta.

Kui sõja-aastate möödudes jällegi võimalikuks sai Eestimaa asju käsile võtta, vaatas uus siseminister vürst Kurakin Eestimaa regulatiivi uuesti läbi, leidis selle olevat puuduliku ja talupoegadele kahjuliku, ning laskis Peterburis Liivimaa kaitseseaduse eeskujul välja töötada uue regulatiivi, mis keisri nimel vastuvõtmiseks esitati Eestimaa 1810. a. maapäevale.

See samm tekitas Eestimaa aadlis rohkesti ärevust. Liivimaa kaitseseadus oli ju hoopis kaugeleminevam ja üksikasjalisem kui Eestimaa senine regulatiiv. Veel ei olnud 1804. a. seaduse teostamine Liivimaal edenenud nii kaugele, et oleks saadud ülevaadet selle kohta, kas ja kui suuri majanduslikke kahjusid ta mõisnikkudele kaasa võib tuua. Liiatigi olid Eestimaal talukoormised juba vanast ajast peale olnud kõrgemad kui Liivimaal. Koormiste normimine Liivimaa meetodi kohaselt ähvardas Eestimaa talukoormisi õige radikaalselt alla viia ja Eestimaa aadlile seetõttu kahjulikumaks kujuneda kui muidu.

Keisri nõue tuli päevakorrale parajasti ka just sel silmapilgul, kui kontinentaalblokaadi-aegne majanduskriis oli jõudnud oma sügavpunkti. Eestimaalgi mõisnikkude tulud kahanesid, krediitkassa ei jõudnud jagada niipalju uusi laenusid kui taheti, mitmed mõisnikud varanduslikult laostusid ja paljud seisid pankroti lävel. Niisuguses olukorras mõisnikud mõtlesid rohkem sellele, kuidas talupoegadele juurde lisada uusi makse või teopäevi, kui nende üle jõu käivaid koormisi seadusandlikult kergendada ja lisaks veel endi peale võtta maamõõtmisega ühenduses olevaid uusi kulusid.

Samal ajal oli aga ühtlasi selge, et keiser vankumatult püsib omal nõudel. Senist seisundit talupoja ja mõisniku vahekorras oli võimatu säilitada. See teadmine sundis Eestimaa rüütelkonda otsima Liivimaa kaitsesüsteemi asemel uut väljapääsuteed, mis ei ähvardaks mõisade sissetulekuid, mis aga samal ajal ühtlasi oleks kasuks tulnud, või vähemalt niisugust muljet äratanud, et ta kasuks tuleb talupoegadele. Majanduslik surutis oli Eestimaa mõisnikud äärmiselt hellaks teinud küsimustes, mis puudutasid nende sissetulekuid. Sellepärast rüütelkond oli valmis talupoegadele järeleandmisi tegema ennemini õiguslikul, mingil tingimusel aga mitte majanduslikul alal.

Niisuguses meeleolus 1810. a. maapäeval tõsteti üles mõte: kui mõisnikkude maaomand hädaohtu satub, või neilt muidu nõutakse uut ohvrit talukoormiste piiramise näol, siis tuleks koostada kava talurahva vabastamise kohta. Maapäev andis sellele mõttele vaikiva nõusoleku. Olgu peale, et talurahva vabastamisega mõisnikud loobuksid ühest oma suuremast seisuslikust eesõigusest, oli ometigi selge, et see on ainuke väljapääsutee majanduslikult ähvardavast regulatiivist, millega Aleksander I nõustuks.

Sellist otsust ei oleks Eestimaa aadel iialgi mitte teinud, kui mitte talurahva vabastamine Balti mere lõunaranniku maadel poleks hajutanud suurt osa neist kartustest, mida aadel seni oli ühendanud sõnaga „talurahva vabadus".

Ka Balti mere lõunarannikul, kus pärisorjus oli tekkinud ja arenenud rööbiti meie maaga, hakkas ta XVIII sajandi teisel pool laostuma ja iseennast ära sööma. Ka seal katsuti esialgu tekkinud ummikut lahendada mitmesuguste kaitsesammude astumisega talupoegade kasuks ja, vaadates aadli seisukohalt, kaitseda pärisorjuse süsteemi üksikute murenenud osade lappimisega. Ent siis XIX sajandi alguses haarati need maad Napoleoni sõdade keerisesse. Suur vallutaja esines seisuslikkude ning feodaalsete eesõiguste purustajana, seni surutud kihtide eraomandile ja kapitalile vaba tegevusvõimalusi nõudva linnakodanluse ja ka talupojaskonna eestkostjana. Napoleoni poolt vallutatud maades igal pool teostati seisuslikkude eesõiguste kaotamine ja talurahva vabastamine. Need valitsejad, kelle maid ähvardas Napoleoni laiutav võim, olid sunnitud omaltki poolt asuma haigete agraarolude ümberkorraldamisele, et mitte rataste vahele jääda ning pinda lõplikult jalgade alt kaotada.

Nii teostati Läänemerd lõunast ümbritsevatel maadel XIX sajandi esimesel aastakümnel põhjalik agraarolude ümberkorraldus, millega Taani oli alguse teinud juba 1788. a. Šlesvig-Holsteinis teostati talurahva vabastamine ja eraomanduslikkude vahekordade sisseseadmine maal 1805. a., Rootsi Pommeris 1806. a., Preisimaal ja Kongress-Poolas 1807. a. Uuenduste üldpõhimõtteks oli see, et kaotamisele tulid kõik senised feodaalsetes oludes arenenud aadli ülemuslikud õigused talupoegade üle. Mõned neist ülemuslikkudest õigustest, nagu kohtupidamise õigus, talupoegade maksustamise õigus jne., võeti riigi kätte, kes teoreetiliselt jäi maal ainukeseks sundvõimu kandjaks. Teised — nagu aadli õigus talupoja ihu üle ja sunnismaisus — kaotati üldse: talupoeg sai vabaks isikuks ja omandas ühtlasi vaba liiklemisõiguse. Seni feodaalsel, avalikku õigust meenutaval alusel korraldatud suhted talupoegade ja mõisnikkude vahel pidid edaspidi aset andma eraõiguslikkudele vahekordadele.

Et võimalik oleks agraarolusid korraldada eraõiguslikul alusel, selleks oli vaja maal asendada senine umbmääraseks kujunenud talude feodaalne ühisvaldus selgejoonelise eraomandiga. Riigi, mõisniku ja talupoja ühine feodaalne valdus, mis ka mujal esines ja mida meie maa talude suhtes juba varemini iseloomustatud (vt. lk. 963), tuli seega ümberjagamisele. Tavaliselt riik loobus igal pool omast valdusosast, selle eest võttes ja jättes enda kätte kõik ülemuslikud õigused, mis ei tulnud hoopis ärakaotamisele. Sedamööda, kui tugev kuski oli aadlivõim ning kuidas asja mõjustasid muud kõrvaltegurid, kujunes talude ühisvalduse jaotus mõisniku ja talupoja vahel. Šlesvigis tuli talupoegadel leppida ainult isikliku vabaduse ja vallasvaraga, kuna talumaad langesid terves ulatuses mõisniku pärisomandiks. Taanis toimus talurahva vabastamine samal alusel, kuid üleminekuajal uuele korrale võeti talupoeg teatava kaitse alla; ülemuslikkude õiguste eest vastutasuks võttis riik enda peale kohustuse toetuste ja laenudega appi tulla talupoegadele talude päriseksostmisel. Kõige kaugemale läks terava välispoliitilise häda ähvardusel Preisi: siin jagati talud sel kombel, et talupojad pärisomandiks said kuni $^2/_3$ talumaist, ainult $^1/_3$—$^1/_2$ läks mõisniku eraomandiks vastutasuks nende koormiste eest, mida mõisnikul varemini oli õigus taludelt saada ja millest nüüd tuli loobuda.

Kaugemal läänes toimuvat suur-murrangut jälgisid meie maa mõisnikud hämmastuse ja hirmuga. Ent sedamööda kuidas see murrang meie maale

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Pärnumaa rahvarõivaid XVIII saj. lõpul.

Mehel vasemal nöörkuue esisel ilustuseks värvilised villatupsud, mis näivad nööpidena. Paremal naine pühapäevarõivastises, peas tüüpiline Pärnumaa tanu. Kepiga mees tagumises kolmikrühmas on kubjas. Tema juures naised argipäevarõivastises.

Ka Balti mere lõunarannikul, kus pärisorjus oli tekkinud ja arenenud rööbiti meie maaga, hakkas ta XVIII sajandi teisel pool laostuma ja iseennast ära sööma. Ka seal katsuti esialgu tekkinud ummikut lahendada mitmesuguste kaitsesammude astumisega talupoegade kasuks ja, vaadates aadli seisukohalt, kaitseda pärisorjuse süsteemi üksikute murenenud osade lappimisega. Ent siis XIX sajandi alguses haarati need maad Napoleoni sõdade keerisesse. Suur vallutaja esines seisuslikkude ning feodaalsete eesõiguste purustajana, seni surutud kihtide eraomandile ja kapitalile vaba tegevusvõimalusi nõudva linnakodanluse ja ka talupojaskonna eestkostjana. Napoleoni poolt vallutatud maades igal pool teostati seisuslikkude eesõiguste kaotamine ja talurahva vabastamine. Need valitsejad, kelle maid ähvardas Napoleoni laiutav võim, olid sunnitud omaltki poolt asuma haigete agraarolude ümberkorraldamisele, et mitte rataste vahele jääda ning pinda lõplikult jalgade alt kaotada.

Nii teostati Läänemerd lõunast ümbritsevatel maadel XIX sajandi esimesel aastakümnel põhjalik agraarolude ümberkorraldus, millega Taani oli alguse teinud juba 1788. a. Šlesvig-Holsteinis teostati talurahva vabastamine ja eraomanduslikkude vahekordade sisseseadmine maal 1805. a., Rootsi Pommeris 1806. a., Preisimaal ja Kongress-Poolas 1807. a. Uuenduste üldpõhimõtteks oli see, et kaotamisele tulid kõik senised feodaalsetes oludes arenenud aadli ülemuslikud õigused talupoegade üle. Mõned neist ülemuslikkudest õigustest, nagu kohtupidamise õigus, talupoegade maksustamise õigus jne., võeti riigi kätte, kes teoreetiliselt jäi maal ainukeseks sundvõimu kandjaks. Teised — nagu aadli õigus talupoja ihu üle ja sunnismaisus — kaotati üldse: talupoeg sai vabaks isikuks ja omandas ühtlasi vaba liiklemisõiguse. Seni feodaalsel, avalikku õigust meenutaval alusel korraldatud suhted talupoegade ja mõisnikkude vahel pidid edaspidi aset andma eraõiguslikkudele vahekordadele.

Et võimalik oleks agraarolusid korraldada eraõiguslikul alusel, selleks oli vaja maal asendada senine umbmääraseks kujunenud talude feodaalne ühisvaldus selgejoonelise eraomandiga. Riigi, mõisniku ja talupoja ühine feodaalne valdus, mis ka mujal esines ja mida meie maa talude suhtes juba varemini iseloomustatud (vt. lk. 963), tuli seega ümberjagamisele. Tavaliselt riik loobus igal pool omast valdusosast, selle eest võttes ja jättes enda kätte kõik ülemuslikud õigused, mis ei tulnud hoopis ärakaotamisele. Sedamööda, kui tugev kuski oli aadlivõim ning kuidas asja mõjustasid muud kõrvaltegurid, kujunes talude ühisvalduse jaotus mõisniku ja talupoja vahel. Šlesvigis tuli talupoegadel leppida ainult isikliku vabaduse ja vallasvaraga, kuna talumaad langesid terves ulatuses mõisniku pärisomandiks. Taanis toimus talurahva vabastamine samal alusel, kuid üleminekuajal uuele korrale võeti talupoeg teatava kaitse alla; ülemuslikkude õiguste eest vastutasuks võttis riik enda peale kohustuse toetuste ja laenudega appi tulla talupoegadele talude päriseksostmisel. Kõige kaugemale läks terava välispoliitilise häda ähvardusel Preisi: siin jagati talud sel kombel, et talupojad pärisomandiks said kuni $^{2}/_{3}$ talumaist, ainult $^{1}/_{3}$—$^{1}/_{2}$ läks mõisniku eraomandiks vastutasuks nende koormiste eest, mida mõisnikul varemini oli õigus taludelt saada ja millest nüüd tuli loobuda.

Kaugemal läänes toimuvat suur-murrangut jälgisid meie maa mõisnikud hämmastuse ja hirmuga. Ent sedamööda kuidas see murrang meie maale

Riia linnaraamatukogu kogudest. Joh. Chr. Brotze järgi.

Pärnumaa rahvarõivaid XVIII saj. lõpul.

Mehel vasemal nöörkuue esisel ilustuseks värvilised villatupsud, mis näivad nööpidena. Paremal naine pühapäevarõivastises, peas tüüpiline Pärnumaa tanu. Kepiga mees tagumises kolmikrühmas on kubjas. Tema juures naised argipäevarõivastises.

lähemale tuli, hakkasid nad nägema ka talurahva vabastamise üksikasju. Mõisnikud nägid, et talurahva vabastamist võib toimetada nii ja teisiti. Kui talurahva vabastamine ei toimunud just eriti radikaalsel kujul, siis polnud ta mõisnikkude huvidele kaugeltki nii kahjulik, kui esimesel pilgul võis paista. Eriti neil maadel, kus koos talurahva vabastamisega talumaad said täies ulatuses mõisniku omaks, võis näha, kuidas talupojad talurentnikena jäid mõisnikust vaevalt väiksemasse sõltumusse kui seni: maaomandiõiguse abil võis renditaludele panna mitte väiksemaid koormisi, kui senise feodaalse sundvõimu abil. Ning päriselt ei kadunud koos talurahva vabastamisega Läänemere lõunarannikul ka kõik senised mõisnikkude ülemuslikud õigused talupoegade üle. Teoreetiliselt nad kadusid küll, kuid Šlesvigis, Preisis ja mujal said mõisnikud ühe osa neist õigustest tagaukse kaudu jällegi tagasi seetõttu, et riik maal oma võimu teostas kui mitte aadli seisuslikkude ametnikkude kaudu, siis vähemalt valides need ametnikud aadli hulgast. Taanis, kus talurahva vabastamisega kaasas käis ka talude raharendile siirdumine, kasvasid jõudsasti ka mõisade sissetulekud. Seda kirjutati ekslikult ainult talurahva vabastamise arvele ja selle mõjul oli grupp Liivimaa aadlimehi 1803. a. maapäeval kartuses uute vakuraamatute sisseseadmise eest pigemini kaldunud talurahva vabastamise poole. Samasugune väljavaade aitas suhkrustada ka seda kibedat pilli, mis Eestimaa aadel alla pidi neelama talurahva vabastamise näol. Meie maale järjest lähenevad talupoegade vabastamised ühtlasi manitsesid siinset aadlit sel alal algatust enda kätte võtma, et ikka möödapääsetamatuna näivat murrangut ise ette võtta ja teda oma huvide kohaselt teostada.

Endise Eestimaa kuberneri Oldenburgi printsi Augusti kaudu hakkasid Eestimaa rüütelkonna tegelased sondeerima keisri meeleolusid selle kavatsuse kohta. Aleksander I, kes vahepeal oli sunnitud olnud loobuma oma nooruseunistusest, talupoegi ülevenemaaliselt vabastada, nägi Eestimaa aadli ettepanekus ootamatut võimalust seda siiski osaliselt teostada ja andis Eestimaa talurahva vabastamiseks otsekohe oma nõusoleku. Lähemad põhimõtted Eestimaa agraarolude ümberkorraldamiseks töötati välja Eestimaa maapäeval ja võeti seal vastu 24. veebruaril 1811. Need põhimõtted kinnitati varsti peale seda keisri poolt, olgugi et rüütelkond oli valinud paljudest viisidest, kuidas talurahvast vabastada (vt. lk. 1493), niisuguse, mis talurahvale oli kõige kahjulikum, mõisnikkudele aga kõige kasulikum. Eestimaa mõisnikkond nimelt oli valmis loobuma kõigist seniseist õigusist talupoja isiku üle. Seda tegi ta aga ainult sel tingimusel, et kogu talumaa jääb mõisniku piiramatuks pärisomandiks. Talupojad võisid talusid tulevikus kasustada ainult vabavõistluse korras kokkuleppel mõisnikuga sõlmitavate rendilepingute alusel.

Nende põhimõtete väljatöötamine seaduseks usaldati rüütelkonna ja keisri poolt määratud isikutest koosneva segakomisjoni kätte. Venemaa sõja tõttu Napoleoniga asi viibis, sellepärast alles 1816. a.

võis Eestimaa maapäev seaduse lõplikul kujul vastu võtta. Läbivaadatult ja kinnitatult keisri poolt avaldati ta 1817. a. esimestel päevadel Eestimaa talupoegadele, mis puhuks Tallinnasse käsutati igast mõisast üks talupojast-kohtumees.

Eestimaa 1816. a. agraarseaduste sisu.

1816. a. seadus polnud toime tulnud Eestimaa aadli humaansete püüdluste mõjul ega ka spontaansest üritusest agraarolukordi otstarbekamalt ümber korraldada. Ta oli välise surve sünnitus, Eestimaa aadli *ultimum refugium* aadli tulusid ähvardava talukoormiste regulatiivi eest. Selle kõigega on juba ette ära seletatud selle seaduse ilme: ta võttis enda põhialuseks küll moodsad õiguspõhimõtted — vabaduse ja eraomandi, püüdis aga oma üksikasjus ja üksikparagraafides neid põhimõtteid painutada selliseks, et senine pärisorjuse kord võimalikult puhtana seadusevõrgust läbi pääseks.

Nagu öeldud, valis Eestimaa aadel meie maa jaoks neist feodaalse ühisvalduse ümberjagamisviisidest, mis toimusid läänenaabruses, talupoegadele kõige kahjulikuma, endale kõige kasulikuma mooduse. Vastutasuks isikliku vabaduse eest pidid talupojad mõisniku kasuks loobuma kõigist oma traditsioonilistest kaasvalduse õigustest talule, mis muistsest iseseisvusajast peale kunagi polnud täiesti ununenud ja mida kindlamale alusele olid katsunud viia ka 1802. ja 1804. a. talurahvaseadused. 1816. a. seaduse põhjal talumaa, mille kaasvalduse õiguse omast osast riik oli loobunud juba 1783. a., jäi mõisniku pärisomandiks. Talupojale, kellele uus agraarseadus võimaldas täie omandiõiguse vallasvarale ja teoreetiliselt ka omandatavale kinnisvarale, jäeti jagamisel nende senise vallasvara kõrval ainult talu raudvara. Selle vallasvara jätmist talupoegadele mõisnikud püüdsid tõlgendada „talupojaseisusele tehtud kingitusena", mille väärtuse nad arvestasid 1 300 000 bankorublale. Tegelikult muidugi läks seadusandlik usurpatsioon, mille kaudu mõisnikud omastasid talumaa, talurahvale veel kallimaks maksma. Liivimaa kohta on A. Švabe (küll mõnevõrra liialdatult) seda feodaalse kaasvalduse õiguse kaotamist hinnanud umbkaudu 20—30 miljonile rublale. Ühtlasi tähendas talumaade mõisa omaks võtmine, et mõisnik seega vabanes kõigist senistest seadusandlikkudest kitsendustest, mis tal keelasid talukoormisi suurendada, talusid mõisastada jne. Rendi hinna, nagu öeldud, pidi kujundama vabavõistlus.

Ent seda „vabavõistlustki" püüdis 1816. a. seadus painutada oma kasuks. Teoreetiliselt said uue seadusega talupojad vabaduse oma äranägemise järgi endale elukohta valida. Ent üksikasjades kitsendati seda talurahva liiklemis-

õigust siiski jälle tunduvalt. Talupoegadele võimaldati liiklemine ainult Eestimaa kubermangu piirides, seni kui siin meessoost talurahva hingede arv ei ületa 140 000. Ainult seda osa, mis üle selle, lubati kubermangust välja rännata. Ka linnadesse polnud talupoegadel võimalik enne rännata, kui meessoost hingede arv maal ei kasva üle 120 000. 1816. a. oli Eestimaal kõigest 99 000 meessoost revisjonihinge. Alles 1834. a. see arv tõusis 122 000-ni; 1852. a. oli Eestimaal 126 940 meessoost hinge. Nii laskis täielik talupoegade liiklemisõigus end veel kaua oodata, ega sisaldanud eneses kaua aega ka õigust vabalt elukutset valida; kinnistatuna maa külge, seekord küll terve kubermangu piirides, võis eestlane mõne maa-käsitööharu kõrval valida ainult üht põllumajanduslikkudest elukutsetest, olgu siis hakates talurentnikuks, mõisaametimeheks, teoliseks või jälle vabadikuks.

Seda need liiklemiskitsendused taotlesidki. On väidetud, et talurahva vabastamiseks on suuresti kaasa aidanud ka kuulsa šotlase Adam Smithi vabamajandusliku õpetuse levimine meie maa mõisnikkonnas. Tõeliselt meie maa mõisnikkonna arusaamised Smithi õpetuse põhimõtetest olid väga ebamäärased ja pealiskaudsed ning talurahva vabastamine toimus hoopis teistel kaalutlustel. Ent tegeliku elu kogemused olid mõisnikkudele õige selgeks teinud ühe Adam Smithi põhilausetest, et hinna kujundab nõudmise ja pakkumise vahekord, ja et ka tulevased talu rendihinnad olenevad sellest, kui väikeseks või suureks tulevikus kujuneb nõudmine talude rentimiseks. Mida suuremaks tulevikus kasvas rahvaarv maal, seda rohkem pidi tulema rendikohasoovijaid ja seda kõrgemale pidi kruvitama ka rendihinnad talude eest. Mida rohkem oli maal rahvast, kes mujalt ei leidnud elatumist, seda madalamale pidi suurenenud võistlus ajama ka sulaste palgad, ning seetõttu pidi ka taludele võimalduma maksta suuremat teorenti.

Nii on arusaadav, miks mõisnikud talurahva liiklemisvabaduse sidusid rahvaarvu kasvuga maal teatava piirini. Selle kõrval nägi 1816. a. seadus ette veel teisigi tõkestusi talupoja vabale liiklemisele. Ei lubatud nimelt talupoega senisest asukohast enne ära minna, kui neil võlg mõisa ja kogukonna vastu on tasutud. „Liialdusi" liiklemisvabaduses tõkestati ka sel teel, et ühest mõisapiirkonnast teise asujalt nõuti niihästi selle kogukonna luba, kust ta ära minna tahtis, kui ka selle luba, kuhu ta tahtis asuda. Kogukond aga olenes täiesti mõisnikust.

Nägime eespool, et mujalgi lääne pool XIX sajandi alguses toimuv agraarolude suurmurrang ei jõudnud päriselt välja liberalistliku doktriinini, et maal täielikult ära kaotataks feodalismile omane poliitilise ja majandusliku võimu koondumine ühe isiku kätte, ja et kõik allesjäävad ülemuslikud õigused läheksid riigile, kes siis nii vähe kui võimalik end segaks oma alamate vabavõistluslikku majanduslikku teotsemisse. Lääneski jäid aadlikkudele tegelikult alles mitmed eesõigused ning sageli ainuõiguski ametikohtadele, mille kaudu riik maal teostas endistelt pärishärradeltki ülevõetud õigusi (vt. lk. 1495).

1816. a. seaduses püüdis Eestimaa aadel sellelgi alal oma läänepoolseid eeskujusid üle trumbata. Pärishärralikust õigusest talupoega

osta ja müüa, samutigi õigusest end segada ta perekonnaasjadesse pidi ta loobuma. Ent kokkukõlas oma seniste seisuslikkude privileegidega püüdsid mõisnikud säilitada võimalikult laialdast mõju talupojaskonna üle kohtupidamise ja politseilisel alal ning teiselt poolt ka oma senist kodukariõigustki talupoegade üle.

Talupoja kohtuasjade lahendamiseks nägi 1816. a. seadus ette kolm instantsi: kihelkonna-, kreisi- ja ülemmaakohtud. Kihelkonnakohtu eesistuja valisid kihelkonna mõisnikud endi hulgast, protokolli pidas seal kohalik kirikuõpetaja. Talumeeste poolt võttis kohtus osa kaks „kõrvameest". Kreisikohtu esimehe määras iga maakonna poolt esitatud kahe aadliliku kandidaadi hulgast kuberner; maapäev valis tema juurde kaks aadlilikku assessorit, kuna kihelkonnakohtute talupoegadest „kõrvamehed" omalt poolt pidid kohtusse läkitama kaasistniku. Viimane kohtuinstants, ülemmaakohus, moodustus aga endiselt Eestimaa maanõunikkude kolleegiumist kuberneri eesistumisel.

Niisugune kohtukorraldus andis Eestimaa mõisnikkonnale õigusemõistmise alal suure mõju, veelgi rohkem aga p o l i t s e i l i s e l alal. Politseivõimu kõrgeimaks esindajaks Eestimaal oli küll kindralkuberner. See aga sai oma võimu teostada ainult seisuslikkude haagikohtunikkude kaudu, kelle arv nüüd kindlaks määrati 11-le. Haagikohtunikkude käes oli suur võim karistamiseks distsiplinaarkorras: nad võisid asjaosalistele määrata trahvi kuni 8 rukkikülimitu hinnani või jälle 80 kepi- või 100 vitsahoobini. Haagikohtule alluv kihelkonnapolitsei moodustus haagikohtunikust ja kahest kohalikust mõisnikust ning kihelkonnapolitseile omakorda allus mõisapolitsei.

Mõisapolitseiks oli mõisahärra ise või tema poolt määratud asemik. Mõisahärral mõisapolitsei kohustes oli õigus tagandada kogukonnaametnikke ja vangistada suuremaid süüdlasi edasiandmiseks haagikohtunikkude kätte. Vähe sellest: mõisahärra mõisapolitsei kohustes oli järelevalvajaks ka mõisa kogukonna asutiste üle. Temale allus kogukonna talitaja, kel oli õigus, juurde kutsudes kaht kogukonna eestseisjat, distsiplinaarkorras karistada 4 külimitu rukki hinnaga, 40 kepihoobiga või 2-päevase vangistusega.

Nii koondus mõisahärra kätte õige suur distsiplinaarvõim oma talupojaskonna üle. Seda distsiplinaarvõimu võis ta muidugi käsitella ainult mõisapolitsei kohustes endale alluvate ametnikkude kaudu. Ent pärisorjusaegsete harjumuste mõjul see võim võttis hoopis isiklikuma ilme. Aga ka otseselt mõisnikud püüdsid säilitada senist kodukariõigust teoliste üle. Niisugust õigust 1816. a. seadusse võtta mõisnikkude erilise eesõigusena oleks käinud seaduse üldmõtte vastu. Sellepärast formuleeriti asi nii, et igal leivavanemal, ka taluperemehel, on õigus oma teenistuses olevaid inimesi sõnakuulmisele sundida ning asjaosalisi distsiplinaarkorras karistada. Taluperemehed seda õigust palju ei kasustanud, küll aga mõisad. Leivavanemad võisid oma teenistuses olevaid isikuid karistada kuni 15 kepihoobiga; naisi, vanu ja nõrku aga kuni 30 vitsahoobiga.

Loobumine pärisorjusest johtuvatest õigustest andis rüütelkonnale võimaluse loobuda ka pärisorjusega seotud k o h u s t u s t e s t.

Feodaalsete arusaamiste järgi olid pärishärrad küll oma talupoegade täielikkudeks käsutajateks, olid aga ühtlasi kohustatud talupoegi abistama näljahäda ja teiste looduslikkude õnnetuste puhul ja samuti hoolt kandma muidu viletsusse sattunud inimeste eest omas mõisapiirkonnas. Mõisahärra pidi vastutama ka selle eest, et talupojad oma riigimaksud korralikult tasuksid. Eriti talupoegade häda korral abistamine oli kohustusi, mis end mõisnikkudele teravasti tunda andis ja neile tekitas rohkesti ebameeldivaid sekeldusi (vt. lk. 1363).

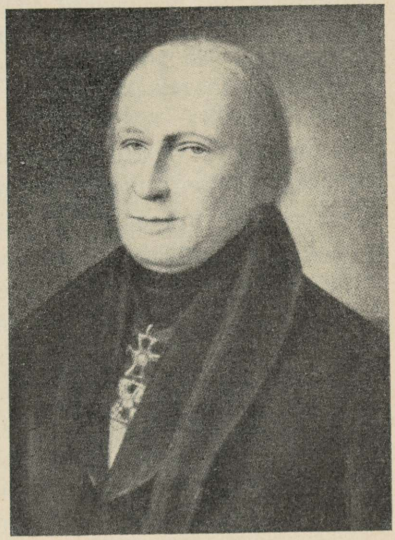

Jakob Georg v. Berg.

Olles majandusliku edasijõudmise suhtes väljavaateta seisukorras, lõi pärisorjusaegne talupoeg väga sageli oma talu korralikule harimisele käega; ta püüdis sügisel võimalikult hästi elada, kevadel aga kasustas kõiki võimalusi, et mõisast abi saada. Niisugune äärmisest isiklikust olenevusest tingitud hoolekandemeeleolu oli pärisorjusaegsele mõisnikule tõsiseks nuhtluseks. See nõudis ikka suurenevaid tagasimakse talupoegadele võlgade näol, nii et talupoegade koormiste kõrgendamine mõisnikele iga kord ei tähendanudki mõisatulude suurenemist. Talurahva vabastamine andis mõisnikule võimaluse sellest tülikast kohustusest vabaneda, võimaluse talupoega ennast oma äraelamise eest vastutavaks teha, ning sel kombel teda kõvemini töötama panna.

Selleks, et mõisa hoolekande kohustusi veeretada talupojaskonnale, sai paratamatuks ka talupojaskonna organiseerimine avalikõiguslikuks koguks, kuigi see mõisnikkudele muidu nii väga meelepärane polnudki. Ka riigimaksude korraliku laekumise eest vastutamine nõudis sedasama, sest nüüd, kus talupoeg põhimõtteliselt vabalt igal ajal mõisast võis ära minna, mõisnik seda enda peale võtta ei tahtnud. Kõige selle tõttu organiseeris 1816. a. seadus talupojaskonna mõisade kaupa kogukondadeks, mille ülesandeks sai hoolekanne viletsuses olevate liikmete eest, magasiaitade ülalpidamine, koolide eest hoolitsemine, riigimaksude eest vabastamine jne.

Kogukondliku omavalitsuse aluseks olid 1816. a. seaduses ette nähtud kogukonna üldkoosolekud, millest osa võtsid kõik kogukonna meessoost täiskasvanud liikmed. Peremehed hääletasid omaette, sulased omaette. Ei jõutud üksmeelsele otsusele, siis lahendas küsimuse mõisavalitsus. Kogu-

konna otsuseid teostas ja ajas tema asju valitud kogukonnatalitaja. Vastavalt kogukonna suurusele oli talitajal üks või mitu abilist ja siis veel vähemalt kaks peremeeste hulgast ja üks sulaste hulgast valitud „nõuandjamees ehk eestseisja".

Kogukondlik talurahva omavalitsus seati aga mõisa täieliku eestkostmise alla. Kogukonna üldkoosolekut võis kokku kutsuda ainult mõisniku nõusolekul, küll aga tema nõudmisel. Kõik üldkoosoleku otsused kuulusid mõisniku kinnitamisele. Mõisnikul mõisapolitsei kohustes oli ka õigus kogukonnaametnikke ajutiselt tagandada. Kõige selle tõttu talurahva kogukonnad muutusid üht otsa pidi lihtsalt mõisapolitsei, s. o. mõisniku käsutäitjaiks. Pärisorjusaegsed harjumused aitasid selleks suuresti kaasa, et mõisahärra survel kogukond sagedasti õige radikaalselt haaras oma liikmete eraellu, sundides neid näit. abiellumagi. Kogukond võis ju mõisavalitsuse ülekohtuse otsuse peale kaevata kubernerile ja kindralkubernerile, kaebuse korra tegi aga seadus küllalt keeruliseks.

Nii näeme, et oma üksikasjades 1816. a. seadus püüdis igapidi pehmendada neid uusi põhimõtteid, mis tal olid aluseks. Temast läheb punase joonena läbi püüdlus, juriidiliselt teistel alustel kui seni, mõisnikkude kätte tagasi kombineerida võimalikult täies ulatuses seda meelevalda talupoegade üle, mis nende käes oli enne 1804. a. kaitseseaduse kehtimahakkamist. Niisuguseid tendentse 1816. a. agraarseaduses püüdis Eestimaa mõisnikkond niipalju kui võimalik peita seaduse hiilgava fassaadi taha. Eestimaa rüütelkonna projektis oli nii tihedalt tarvitatud kõlavaid sõnu nagu „vabadus" ja „emantsipatsioon", et vene ametnikud tarvilikuks pidasid neid väljendusi, kus võimalik, maha kriipsutada: kardeti, et nii ohtrasti tarvitatud kõvad sõnad äratavad talupojaskonnas asjatuid lootusi ja ärevust. Ent olgu kuidas on, Aleksander I, pimestatuna vabaduse sel ajal nii hiilgavast sõnast, mitte ainult ei jaganud kiitust Eestimaa talurahva vabastamise seadusele, vaid soovitas seda järeletegemiseks ka teistele Baltimaadele, muu seas ka Liivimaa rüütelkonnale, kelle 1804. a. kaitseseaduse suhtes keiser oli tugevasti pettunud.

Talurahva vabastamine Liivimaal.

Eestimaa aadlile oli talurahva vabastamine viimseks põgenemisvõimaluseks Liivimaa-tüübilise kaitseseaduse kehtimapaneku eest. Liivimaa aadli enamikul polnud aga enam põhjust talurahva kaitseseadust eriti karta ega tema üle ka eriti pahanduda. Väliselt mitte vähem hiilgav kui Eestimaa 1816. a. talurahva vabastamise seadus, oli 1804. a. kaitseseadus tegelikul rakendamisel kaotanud aadlile soovimatud teravused. Suuremalt osalt ta oli paindunud olemasolevate olukordade järgi. Seaduse elluviimisega kaasaskäivad kulud

olid enam-vähem kantud ja suurem osa aadlist võis rahul olla oma tormidest läbikäinud õiguste nautimisega. Liiati Napoleoni sõdade lõppedes näis majanduskriiski järele andvat; mõisa müügiseaduste hinnad tõusid uuesti peaaegu kriisieelsele tasemele. Aadlil avanes võimalus segamatuks majanduslikuks teotsemiseks ja kriisiajal saadud haavade parandamiseks. Talurahva vabastamise kaugemad tagajärjed olid veel selgumata, ning üldiselt mõte senist olukorda muutma hakata ei leidnud Liivimaa aadli enamikus kaugeltki mitte vaimustavat poolehoidu. Ent siiski olid Liivimaa aadlis kaks ringkonda, kes majanduslikkudel põhjustel seda õige ägedasti soovisid.

Üht neist tõukasid tagant kartused. 1804. a. seaduse tegelikku ellu rakendamisel oli kiiruse mõttes lubatud erandvõimalus, et mõisnik soovi korral enda vastutusel võis revisjonikomisjonile üles anda oma talupoegade adramaade arvu ja koormised. Selles ulatuses võis ta siis vahepeal seaduslikult maksustada oma talupoegi, seni kuni ta talupoegade maad üle mõõdetakse. Selle võimalusega seltsis küll ähvardus, et juhul, kui mõisnik on üles andnud suuremad talupoja koormised, kui maade ülemõõtmine temale selleks õiguse annab, on ta kohustatud ülearu võetud koormisi talupoegadele tagasi maksma. Majandusliku surutise aastatel riskisid mitmed mõisnikud hea õnne peale üles anda talukoormisi märksa suurematena kui õigus. Kui maamõõtmine lõpule hakkas jõudma, läksid need mõisnikud õige ärevaks. Oli karta tagasimakse mitme aasta eest. Selliste mõisnikkude pealekäimisel esines 1816. a. maapäevgi keisri ees palvega tagasimaksusid kui mitte hoopis ära jätta, siis vähemalt 6 aastaga piirata. Palve otsustati eitavalt, ning nn. reversse kartvad Liivimaa mõisnikud nägid oma pääsemise viimast õlekõrt 1804. a. seaduse asendamises uuega.

1804. a. seadusega ei olnud rahul ka Liivimaa aadli majanduslikult ettevõtlikum ringkond. Esialgu see seadus oma paindlikkuse tõttu väga palju mõisnikke nende majapidamises ei seganud. Kuid ta ähvardas tulevikus mõisamajapidamise edu oma sundnormidega suruda surnudpunktile ning riivi ette lükata ettevõtlikumate mõisnikkude suurtele majanduslikkudele ambitsioonidele.

Peamiselt nende kahe ringkonna soovid leidsid kajastust elavas ajakirjanduslikus poleemikas, mis Liivimaal algas talurahva vabastamise küsimuse ümber, niipea kui teatavaks oli saanud keisri soov, et ka Liivimaal aadel talurahva vabastaks, ja kui Kuramaa oli 1817. a. Eestimaale järgnenud. Sekka kostis küll mõningaid hääli, mis talurahva vabastamisel nõudsid 1804. a. kaitseseaduste normide säilitamist, et tekkivas vabavõistluse olukorras talupojale kui majanduslikult nõrgemale poolele anda teatavat kaitset. Ent need hääled mattusid selle kõne alla, mis valjult rääkis liberalistlikkudest majandusdoktriinidest ja talurahva vabastamise puhul mõisnikkudele nõudis täit majanduslikku tegevusvabadust. Selle leeri esindajad pidid keisri soove arvestades oma seisukohta põhjendama seega, et see talupoegadele on kasulik. Ja nad püüdsidki seda teha, tuues argumente õige omapäraselt arusaadud või omapäraselt tõlgendatud Adam Smithi vabamajanduslikkude õpetuslausete hulgast.

Liivimaa majandusolud ja talupoegade seisund, väitsid need mehed, võivat ainult siis edeneda, kui siinsete majanduslikkude suhete aluseks talupoegade vabastamise järel saab „kõike elustav" vaba konkurents. Igaühel olgu oma, mõisnikul maa, talupojal tööjõud: „Maa minu, aeg sinu". Kapitali ning tööjõu vahel valitsegu lihtne ja selge võistlus, igasugused kitsendused võiksid siin ainult kahju tuua. Maksimumi talurendi jaoks olevat asjatu ette kirjutada — küllap elu ise õige rendihinna leiab. Ei olevat karta, et rendihind kujuneb liiga suureks. Mõisnik ei saavat ju läbi ilma talumehe tööjõuta ja praegusel ajal, kus Liivimaa asustus on hõre, kannatavat vabavõistluse all ennemini mõisnik kui talupoeg. Põlisrent või mõnel teisel teel talupojale talu kindlustamine olevat kahjulik üldisele majanduslikule prosperiteedile; see takistavat tublimate talupoegade peremeheks saamist ja osade jagunemist igaühe kalduvuste järgi. Talupoegadele maaomandi kindlustamine, nagu väitis H. A. v. Bock, olevat vabale konkurentsile otse vastandiks, ja mõjuvat „nagu kõik monopolid rohkem kahjulikult kui kasulikult". Muidugi ei kajastunud Adam Smithi õpetused Liivimaa mõisniku kõverpeeglis selliselt, et „kahjulikku monopoli" oleks leitud kogu talumaa andmises mõisniku pärisomandiks, ega ka selles, et Bock nõudis kogukonna korraldust, kus mõisahärra oleks „endale alluvatele talupoegadele loomulikuks kaitsehärraks".

R. J. L. Samson v. Himmelstierna. Õlimaali järgi Riia Toommuuseumis.

Bocki poolt propageeritavad mõtted, millele muu seas oli ehitatud ka Eestimaa talurahvaseadus, leidsid ajakirjanduslikus poleemikas rohkem pooldamist kui teised. Bock'iga liitus omas sõnavõtus ka maakohtunik R. J. L. Samson v. Himmelstierna, väites, et tulevase talurahvaseaduse lõppeesmärgiks ärgu olgu mitte täita talupoegade ülepingutatud soove ja lootusi, vaid rahuldada mõlemaid pooli, niihästi talupoegi kui ka mõisnikke. Niisugust eesmärki võimaldavat saavutada aga ainult päriselt vaba võistlus, kus talupoja ja mõisniku vahekord ei kujune ühepoolse ettekirjutuse, vaid kahepoolse lepingu alusel.

R. J. L. Samson v. Himmelstierna ei piirdunud ajakirjandusliku sõnavõtuga. 1818. a. suvel tegi ta Liivimaa maanõunikkude kollegiumile esitise võtta talurahva vabastamise küsimus rüütelkonna ametlikku käsitlusse. Samsoni esitisele ei saanud 1818. a. kokku tul-

nud Liivimaa maapäev veel käiku anda, kui kindralkuberner markii Paulucci omalt poolt esines samasuguse ettepanekuga.

Läbirääkimistest talurahva vabastamise ümber selgus, et 1804. a. seaduse muutmisest huvitatud ringkonnad Liivimaal ei osutunud aga nii tugevaks, et talurahva vabastamist omal jõul läbi viia. Aadlikonvendis, kus küsimust maapäeva jaoks ette valmistati, läksid hääled pooleks; maapäeval ilmnes uue agraarseaduse vastu veelgi tugevam opositsioon. Maapäev andis järele alles siis, kui kindralkuberner Paulucci oma ettepaneku tagasilükkamise korral demonstratiivselt omalt kohalt lahkuda ähvardas. Talurahvas otsustati vabastada samal põhimõttel kui Eestimaal, nimelt, et talupoeg saab vabaduse ning mõisnik talumaa.

Maapäeva otsus töötati välja seaduseks erilises komisjonis, kus aadli esindajail, võrreldes Eestimaaga, oli mõnevõrra suurem mõju. Selle komisjoni poolt väljatöötatud seaduskava kinnitati varsti keisri poolt. Kinnitamist leidis ka see punkt, mille järgi mõisnikud uue seaduse kehtimahakkamisel vabanesid kõigist kardetud tagasimaksudest, mis võisid tekkinud olla kuni 1819. a.; kus aga talupojad olid mõisnikule võlgu, kustutati ainult need võlad, mis olid tehtud enne 1813. aastat.

Oma sisult vastab Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus peaaegu täiesti Eestimaa omale. Suuremaid erinevusi üksikasjades oli ainult kogukonna omavalitsuse ning kohtukorralduse alal. Nii seisid Liivimaal talitaja asemel kogukonna eesotsas „vöörmündrid". Ka erines nende vöörmündrite ametisse kinnitamise kord mõisa poolt mõnevõrra Eestimaa omast. Liivimaal jäeti alles alama kohtuinstantsina kogukonnakohud talupojast eesistuja ja kaasistnikkudega. Et kogukonnakohus oli tugeva mõisapolitsei kontrolli all, siis kohtu alal üksiku mõisniku mõjule oli Liivimaal avanenud veelgi suurem võimalus kui Põhja-Eestis. Järgmisteks kohtuinstantsideks olid Liivimaal kihelkonna- ja kreisikohtud, mõlemad talupoegadest kaasistnikkudega, ning lõpuks Liivimaa õuekohtu talurahva-asjade departemang. Politsei alal Liivimaal teotsesid alluvuse järjekorras kogukonnakohus, mõisapolitsei, kihelkonnapolitsei ja sillakohtud.

Mõisnikkude kodukariõigus jäi Liivimaal kehtima samas ulatuses kui 1804. a. seaduse järgi. Mõisnikule jäi õigus sel alusel karistada 2-päevase arestiga või 15 kepihoobiga ihule, naisi ja lapsi aga 15 vitsahoobiga, „et mõisa paigus nurjatumad ja jummala kartmata ello, häbbemata wallatamist, ja kõik sedda keelda, mis hooletusse ja sõnnapõlgamisse pärast moisawannema kahjuks wõib tulla."

Uute talurahvaseaduste kehtimahakkamine.

Eesti- ja Liivimaa mõisnikud olid näinud, et tähtsad ülemaalised muudatused rõhutud talurahva elus kalduvad talupojaskonnas äratama ärevust ja rahutusi. Niisuguseid soovimata nähtusi taheti

nüüd ära hoida, samuti seda, et talurahvas esimeses õhinas oma liiklemisvabadust „kurjasti" ei tarvitaks. Seepärast lasti uued agraarseadused ellu ärgata ainult järk-järgult. Kõigepealt kutsuti ellu uued kohtu- ja politseiasutised ning kogukondlikud omavalitsused. Enne kui talurahvas sai liiklemisvabaduse, pidi ta nende asutistega harjuma. Samuti vahepeal pidi nii Eesti- kui ka Liivimaal välja arendatama uus koolide võrk, sest mõisnikkond arvas, et vabakontrahtide puhul talurahval on tarvis mõningaid teadmisi, eeskätt aga suuremat kiriklikku kasvatust, mis hoiaks talupoegi oma uut vabadust kuritarvitamast.

Eestimaal kolm, Liivimaal neli aastat pärast uute agraarseaduste kehtimahakkamist pidi algama talupoegade tegelik vabastamine. Seks puhuks Eestimaal jagati talurahvas kolme liiki: peremehed, sulased ja popsnikud. Esimesel aastal anti vabadus kätte igast liigist ühele veerandile, siis edasi igal aastal ühele kaheksandikule. Eestimaa aadlile oli talurahva vabastamine lõpuks ikka väga vastumeelseks sammuks ja sellepärast püüti teda ka edasi lükata nii kaugele kui võimalik. Liivimaal aga, kus üks osa aadlit kartis tagasimaksusid ja kus ühtlasi vabaneti 1804. a. seaduse normidest, läks asi kiiremini. Siin vabanesid pooled talupoegadest 1823. a., pooled järgmise aasta jüripäeval. Küll aga oli Liivimaal talupoegade liiklemisvabadus esimesel kolmel aastal kitsendatud oma kihelkonna ja siis järgneval kolmel aastal oma sillakohturingkonna piiridega.

Väliselt ilmestus talurahva vabastamine sellega, et nüüd talupoegadele anti perekonnanimed. Kui talupoeg oli sunnismaine ja seotud ühe mõisapiirkonna külge, siis jätkus vahetegemiseks ühe ja teise pärisinimese vahel, kui teda kutsuti eesnime ja talu järgi, kus ta elas. Nüüd, kus talurahva liiklemisõigus avardus tervele kubermangule, oli sellest vähe: talurahvale tuli panna liignimed, mis ei muutuks asumisega ühest talust teise.

Ent see oli väline asi. Koos talurahva vabanemisega pidi toimuma ka üleminek seniselt korralt vabalepingute süsteemile. Seni kui kestis üleminekuaeg, pidid talupoja ja mõisniku majanduslikud suhted kujunema 1804. a. kaitseseaduste alusel. Need seadused keelasid talupoegadelt koormisi võtta üle teatava piiri. Kui aga talupoeg oli vabastatud, siis jäi talupoja ja mõisniku vahelise kokkuleppe asjaks, kui suureks kujuneb talu rent. Esimese kolmeaastase rendilepingu juures talupoeg võis nõuda, et jäädaks seniste 1804. a. normide juurde. Siis edasi aga rendihinna pidi kujundama ainult vaba kokkulepe ja vaba võistlus.

Lõplikult uuele korrale läksid talud seega üle Eestimaal 1827.—1830. a. ja Liivimaal 1826.—1827. a. Mis puutub Saaremaasse, siis seal pandi 1820. a. väikeste muudatustega kehtima Liivimaa talurahvaseadus.

LXV. Teoorjusaeg.

Talurahva vabastamine Eesti- ja Liivimaal on tunnuseks, kuidas terava majanduskriisi survel siinse mõisnikkonna seisuslik-poliitiline mentaliteet hakkab läbi imbuma tulevikule nii omase majandusliku mõtlemisviisiga. Ent esialgu see uus mentaliteet polnud veel kuigi tugev ega avaldunud siinse agraarkorra aktiivsete uuenduskatsete näol. Ta ilmnes eeskätt ainult selles, et kui võimatuks muutus talupojaskonna suhtes säilitada seniseid feodaalseid õigusi täies ulatuses, siis oldi valmis ennemini loobuma osast poliitilistest õigustest, et aga senist majanduskorda võimalikult endisel kujul elus hoida.

1816. ja 1819. a. agraarseadused olid niisuguse mentaliteedi viljaks ja sellepärast on arusaadav, et nende mõjul suuremaid muutusi toimus esialgu ainult eesti talurahva õiguslikus, mitte aga majanduslikus elus.

Õige mõjuvaks teguriks talurahva õigusliku seisundi paranemisel sai vaba liiklemisõigus. Nii kärbitud kui see liiklemisõigus ka oli, seda kasutades võis talupoeg ära minna mõisniku mõningal põhjusel tekkinud isikliku kättemaksu ja tagakiusamise eest. Sel kombel hoiti ära rida pärisorjusaja karjuvamaid nähtusi, peksmisi, piinamisi jne.

Muidugi olid kohus ja politsei ka peale talurahva vabastamist mõisnikkude käes. Ent seisuslik press ei olnud nii raske kui isiklik: suuremaid asju päriselt kalevi alla matta ei saadud ja seisuslik kohtuaparaat allus vähem tujudele kui isiklik. Koos talurahva vabastamisega tuli lõpp ka inimeste müümisele ja üldiselt ka mõisniku vahelesegamisele talurahva perekonnaasjusse, kuigi mõnel puhul kogukonna ja selle ametnikkude kaudu talupoegadele ses suhtes veel edaspidigi survet püüti avaldada.

Hoopis vähe otseseid muudatusi tõid 1816. ja 1819. a. agraarseadused aga talurahva majandusellu. Polnudki ju seadusandjate kavatsuses midagi muuta agraarkorra juures, kus taludel lasus kohustus tasuta teopäevadega üles harida mõisapõlde. Varemini see teotegemine oli olnud feodaalseks sundkohustuseks, nüüd aga vabavõistlusel kokkulepitud rendiks. Tegelikus elus oli aga esialgu väga vähe vahet selles, missugusel juriidilisel alusel teotegemist nõuti. Talurahva igapäevse elu seisukohalt oli hoopis tähtsam, kui palju teda teha tuli.

Vahenditult talurahva vabastamise järel kestsid endised teomäärad edasi. Vabalepingutele siirdumisega kadusid seaduslikud tõkked, mis mõisnikku keelasid taludelt koormisi võtta üle teatava määra, ja talupoegki võis talu käest ära anda, kui tal mõisniku rendinõuded tundusid liigsetena. Märgatavat talukoormiste tõusu või langust see asjaolu üksi aga endaga kaasa ei toonud. 1804. a. koormisnormid polnud kuski kantseleis sulepea otsast välja imetud, vaid peegeldasid rohkem seda, milleni pärisorjusaegse „vabavõistluse" ajal talukoormised olid jõudnud tõusta selleaegsete majanduslikkude tegurite mõjul. Seda mitte ainult Eestimaal, kus regulatiiv selge sõnaga normis talukoormised juba olemasolevale tasemele, vaid ka Liivimaal (vt. lk. 1488). Majanduslikud tegurid, millest sõltus talude koormistenorm, polnud veel oluliselt muutunud. Tööjõuliste inimeste arv maal oli enam-vähem endine, peaaegu kõik tööjõulised inimesed olid pererahvana või sulastena tõmmatud mõisa ekspluateerimise süsteemi; vabadikke oli vähe; endised olid samutigi talu harimisviisid ja tasuvus. Ja sellepärast polnud tegelikus elus sellest esialgu kuigi suurt tähtsust, et kadusid 1804. a. kaitseseaduse paberlikud normid.

Ei toonud esialgu muutusi majandusliku paremuse või pahemuse poole ka talupoegade vaba liiklemisõigus talupoja õiguse näol soovi korral talu käest ära anda. Võis ju ühelt alalt teisele minna, kuid palju sellest kasu oli? Maa oli igal pool mõisniku käes, uuel kohal nõuti samuti üle jõu käivat traditsioonilist renti nagu vanaski. Mõnevõrra võis ju vaba liiklemisõigus tasandada lahkuminevaid rendihindu naaberpiirkondade vahel, kuid olulise tegurina renditaseme kujundamisel vaba liiklemisõigus esialgu arvesse ei tulnud. Ka pärisorjusaegse teorendi taseme kujunemisel oli juba arvesse tulnud asjaolu, et peremees talu käest võib ära anda, kui talukoormised käisid üle jõu, või läksid nii suureks, et elamine vabadiku või sulasena peremehele meelitavaks muutus. Teda oma tahtmise vastu talu pidama sundida polnud tasuv.

Ei muutnud talurahva majanduslikku olukorda palju ka see, et talumaa juriidiliselt kuulutati mõisniku pärisomandiks. Seni kui mõisnik talumaaga midagi muud peale hakata ei saanud, kui talumeestele renditada, ei vähenenud talumaade arv, mida rendile pakuti, ega saanud see asjaolu rendihindu kõrgemale kruvida, kui nad kord juba olid.

XIX saj. alguses olid talurahvaseadused küll kiiresti muutunud ja täispöördeid teinud sinna ja tänna. Kuid talurahva majandusellu tõid nad vähe muutusi. Ei muutnud pärisorjusaegset talukoormiste taset kuigi oluliselt ei talurahva kaitseseadused ega ka talurahva vabastamine. Talukoormiste taseme kõrgusest olenes aga, kuidas kujunes valdav osa talurahva igapäevsest elust. Ja et koormised olid väga kõrged ning kippusid peremeestel üle jõu käima, siis koos pärisorjusaegse majandussüsteemiga jäid ka peale talurahva vabastamist ellu kõik sellest majandussüsteemist tulevad pahed: talude ülekoormamine teoga, talude sage peremeeste käest äraminek, taluvalduse kindlusetus ja sellest paratamatult johtuv talurahva töörõõmu vähesus.

8087

Duplum

Eestimaa maapäeva istungilt XIX saj. esimesel poolel. Paremal laua taga rüütelkonna peamees. Kaasaegne šarž.

Vähe sellest. Ellu jäi hoolimata uutest agraarseadustest suur enamus pärisorjusaegseid harjumusi ja vaateid. Suulised rendilepingud ei suutnud talupoega lahti kiskuda vanast pärisorjusaegsest veendumusest (mida 1804. a. seadus aitas tugevdada), et maa on tema oma ja mõisnik ei tohi talule rohkem koormisi peale panna kui seni. Suurem osa mõisnikke pidi seda vaadet arvestama. Kui talupoeg tundis ennast oma talu omanikuna, siis tegi ta tööd rõõmsamini, hoidis talu paremini korras ja oli kiindumusest oma kodukoha vastu valmis mõnigi kord üht või teist järeleandmistki tegema mõisniku suurenenud rendinõuete suhtes. Paljud mõisnikud seepärast soovitasidki oma kaasvendadele jätta talupoegi sellesse õndsasse usku. Ja nii see suuremalt osalt oligi. Kui hiljemini 1830-ndate aastate lõpus mõisnikud hakkasid talurenti mõnevõrra tõstma, siis ei tehtud seda teisiti kui tõlgendades suuremaks 1804. a. vakuraamatute koormisi, sest neist traditsioonilistest normidest pidasid talupojad kinni küünte ja hammastega.

Teiselt poolt tundis mõisnik veel peale talurahva vabasta-

Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1938:020

mistki end oma talupojaskonna „loomuliku kaitsehärrana“ ja andis seda talupoegadele igal juhul tunda. Pärishärruse edasielamine oli seda visam, et teda omalt poolt toetas ka talupoegade vana harjumus härraste ees oma selga küüru tõmmata.

Ajajärk peale talurahva vabastamist oma igapäevase elu avaldustes tuletas väga meelde pärisorjusaega. Sellepärast teda kutsutigi rahvasuus samuti orjuse-, küll aga eraldamiseks eelmisest teo-orjuseajaks. Oma majanduslikus osas olid 1816. ja 1819. a. seadused täitnud seaduseandjate eesmärgi. Kõik oli jäänud vana viisi. Ent nii püsis see ainult järgmise suure kriisini. Siis aga ilmnes, et 1816. ja 1819. seaduste paragraafide võrk oli liiga hõre, et alal hoida mõisnikkudele pärishärralikku võimu talurahva üle endises ja soovitud ulatuses. Kriisi mõjul hakkas feodaalne agraarsüsteem üha tugevamini murenema. Mõisnikkonnas tekkis 1816. ja 1819. a. seaduste vastu terav rahulolematus, — seda enam, et need seadused ei võimaldanud mõisnikkudel majanduslikku võimuvõrku haarata järsult ligi 30% võrra kasvanud eesti rahvast. Seda haarangut läks aga mõisnikel hädapärast tarvis, sest pikaajaline majanduskriis ähvardas tõsiselt nende senist olemasolu.

Suur majanduskriis (1820—1840). Vilja- ja piiritushindade järsk langus.

Mõisa müügisaaduste konjunktuuri parandamine talurahva vabastamise aastatel oli ajutine ja mööduv. 1820-ndate aastate alguses tekkis suur ja järsk viljahindade langus, mis enam tingitud polnud ajutist laadi põhjustest, nagu omal ajal kontinentaalblokaad (vt. lk. 1501). Kriis juurdus sügavalt Lääne-Euroopa põllumajanduslikus arengus.

Lääne-Euroopas hakati XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses pöörama rohkesti tähelepanu põllumajanduse ratsionaliseerimisele, toodangu ja tootvuse tõstmisele. Uut hoogu sai põllukultuuri intensiivistamine selle järel kui Prantsuse revolutsioon ja Napoleon I sõjad ka Kesk-Euroopas selleks olid loonud uusi eeldusi, tehes mitmel maal sotsiaalsed olud senisest liikuvamaks. Põlluharimises võeti tarvitusele paremad tööriistad. Väetamine muutus korralikumaks. Inglismaalt levis uus viljavahetuslik mitmeväljasüsteem senise traditsioonilise kolmeväljasüsteemi asemele. Uuenduse tagajärjel kasvas jõudsasti põldude väljaand. Lääne-Euroopas viljaproduktsioon suurenes väga kiiresti, palju kiiremini kui rahvaarv. See lõi viljahinnad kestvalt alla ja tegi meiegi maa viljale turu kitsaks.

Hindade langus oli järsk. 1816—1820 maksis Riias rukkisälitis keskmiselt 86 hõberubla, 1821—1825 aga 51 ning 1826—1829 ainult $45^1/_4$ hõberubla. Madalad hinnad püsisid 1830-ndate aastate lõpuni.

Koos viljahindadega langes ka p i i r i t u s e hind, ja veelgi järsemalt. Peterburi turul hakkas meie maa viinaga võistlema odavam Vene sisemaal põletatud viin. Veel 1816—1820 maksis vaat viina 12 rubla, 1821—1825 aga ainult 8 rbl., 1826—1829 koguni ainult 5,5 rbl. Senine primitiivne piirituse tootmine muutus Baltimail seetõttu hoopis ebatasuvaks.

Suure hindade languse tõttu vähenesid mõisade brutotulud järsult poole peale senisest. Veelgi rohkem langes mõisa puhastulu, sest vähenenud üldtuludest tuli endiselt maksta suured võlaprotsendid. Nii mitmelgi korral mõisatulud jäid väiksemaks kui iga-aastased väljamaksud võlaprotsentideks. Palju mõisu läks haamri alla.

Majanduslikes raskusis olid mõisadele suureks abiks küll sajandi alguses asutatud aadli krediitkassad (vt. lk. 1477). Krediitkassade kaudu suutsid hädasolevad mõisnikud oma mõisadele endisele lisaks mõnevõrra uusi laene teha.

Krediitkassa võlgu oli mõisadel:

	Eestimaal	Liivi- ja Saaremaal
1830. a.	6 889 046 rbl.	11 214 543 rbl.
1836. a.	6 898 905 „	12 216 933 „
1842. a.	6 742 850 „	12 825 706 „

1840-ndate aastate alguses oli krediitkassas panditatud 540 Liivimaa mõisast 473, Eestimaa 448 mõisast 437. Valdav hulk mõisu oli laenuks tarvitanud krediidi ülemmäära, s. o. $^2/_3$ mõisa väärtusest.

Peale krediitkassade võlgade oli aga aadlil veel teisigi võlgu. Mõisad polnud seejuures oma väärtuse järgi võlgadega mitte ainult üle koormatud, vaid XIX sajandi alguses olid ka võlatingimused rasked. Protsent oli kõrge (6% ja kustutust 1%) ja pantkirjad ise otsekohe ülesõeldavad.

1820-ndate aastate keskpaiku sobis nii Eesti- kui ka Liivimaa krediitasutistel kokkulepe Peterburis asuva parun Stieglitzi pangamajaga uue laenu saamiseks. Selle uue laenu abil viidi võlgade intressid 1% võrra alla. Stieglitzi kaudu hargnesid 1830-ndail aastail krediitasutistel suhted Mendelsohni pangamajaga Berliinis. Mendelsohni vahetalitusel asendati suur osa endisi pantkirju uute väiksemaprotsendiliste ja mitte nii kergesti ülesõeldavate pantkirjadega. Pantkirjadel avanes nüüd ka laiem turg. Saadud rahad kasutati Aleksander I aegse kroonuvõla tasumiseks, mida enam ei tahetud pikendada. Mendelsohni pangamaja finantseeris Balti aadlikke kuni 1919. a. maareformini ja finantseerib tänapäevalgi üht suuremat saksa rahaasutist Tallinnas.

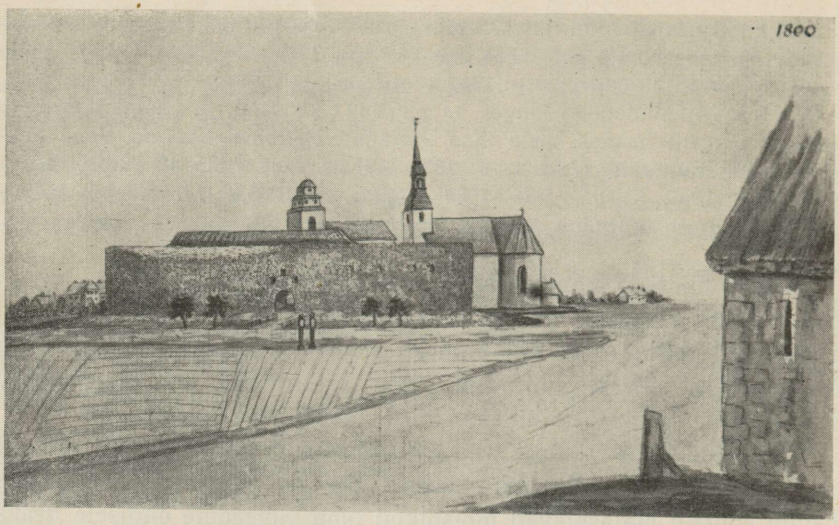

Riia linnaraamatukogu kogudest.
Põltsamaa A. W. Hupeli ajal — 1800. a. Joh. Chr. Brotze järgi.

Kergendused võlgade tingimustes ja intressides pehmendasid mõnevõrra kriisi, millesse oli sattunud mõisnikkude majapidamine. Kuid olematuks nad kriisi ei teinud. Pääs seisis ainult kokkukuivanud mõisatulude suurendamises.

Mõisamajapidamise intensiivsemaks muutumine.

Kriisi survel hakkasid mõisnikud otsima uusi teid oma tulude suurendamiseks. Rohkem kui enne hakati arvesse võtma teateid Läänes toimuvatest uuendustest põllupidamise alal.

Suurt mõju meie mõisnikkonnale avaldasid eriti riigisakslase Albrecht Thaeri teosed. Too autor soovitas suurpõllupidajail üle minna intensiivsemale põlluharimisele ja põhjendas teoreetiliselt Inglismaal tarvitusele võetud uut viljavahetuslikku põllusüsteemi. Viimase aluseks oli kogemus, et põlluviljade mitmekesiste toitenõuete tõttu suurem viljavaheldus põllusaake märksa tõstab. Lähtudes sellest eeldusest propageeris Thaer kolmeväljasüsteemi asendamist mitmeväljasüsteemiga, ning kartuli ja ristikheina kasvatamist põldudel. Thaerilt on pärit ka näpunäide, et ristikheinakultuuri võiks meiegi maal edukalt kasutada väärtuslikku villa andvate meriinolammaste pidamiseks.

Sellelaadilised majanduslikud tarkused, mida XVIII sajandi lõpul olid levitama hakanud ka meie maa valgustusmeelsed kirjamehed, esijoones Põltsamaa kirikuõpetaja A. W. Hupel ja W. Friebe, leidsid

nüüd kriisi survel mõisnikkonnas suuremat vastukõla — seda enam, et Tartu ülikooli taasavamisega (1802) aadli hariduslik tase oli hakanud tõusma. Mõjukat propagandat arendas selles suunas aga ka juba 1796. a. asutatud Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet.

Kõigepealt alustasid mõisad kartuli kasvatamisega. See ameerika päritoluga põlluvili oli Lääne-Euroopas hakanud üldiselt levima XVIII sajandi teisel poolel. Kartul oma rohke saagianniga oli odav produkt, mida eduga võidi kasutada vilja kõrval piirituse põletamisel. Kartuli kaasabil saigi viinapõletamine meie maal uuesti jalad alla, kuigi veel XIX sajandi keskpaiku $^2/_3$ viinast valmistati viljast.

Esimest korda registreeritakse kartulisaaki Eestimaal 1809. a. 17 302 setverdi suurusena. Eriti suure kriisi aastatel kasvas kartuli viljelemine õige hoogsalt. Kartulit pandi maha keskmiselt aastas setvertides:

	Põhja-Eestis		Lõuna-Eestis	
	mõisades	taludes	mõisades	taludes
1842—1844	60 300	30 734	35 858	42 044
1845—1848	74 273	31 547	38 608	40 118
1849—1852	50 382	20 845	23 316	28 752
1853—1856	59 779	33 094	27 555	33 837
1857—1860	72 095	41 571	32 383	37 399
1861—1864	70 291	46 738	31 573	37 851

Nagu näha, kasvatati kartulit 1840-ndatel aastatel õige rohkesti ka taludes. Siin propageerisid mõisnikud kartulikasvatamist selleks, et tõsta talude rendivõimet. Osalt osteti talude kartulisaak üles mõisa viinaköökide jaoks, osalt tarbisid talud seda ise uue odava toiduainena.

Kartulit saadi viinaks põletada alles selle järel kui senised primitiivsed viinaköögid meie maa mõisades asendati moodsamate seadistega, mis ka viljast võtsid välja senisest rohkem viina. Uued seadised ja hooned maksid küll palju raha, samuti oskustöölised, keda nüüd paratamatult tuli palgata, kuid see oli ainuke tee, kuidas viinapõletamist teha uuesti tasuvaks. Viinaks põletati 1840-ndail aastail Eestimaal pool mõisade viljasaagist ja kogu kartulisaak. Viin turustati suuremalt osalt Venemaale. Palju viina müüdi ka sisemaal, kus mõisadel oli viinamüügi ainuõigus oma maa-alal. Ettekäände all, et talurahva hulgas liigjoomist vähendada, määras 1842. a. Liivimaa maapäev kindlaks viinamüügi minimaalhinnad. Tegelikult vähendati sellega ainult mõisakõrtside omavahelist võistlust ja püüti enda kätte saada talupoja viimaseid rahakopikaid.

Viinapõletamise kõrvaltuluna arendati eriti kasvavale Peterburile lähemal olevates maaosades (Alutaguses, Virumaal, Põhja-Tartu-

maal jne.) *härgade nuumamist*. Selleks tarvitati eeskätt viinapraaka ja õlgi, kohati ka õllepraaka ja kartuleid. Virumaa mõisades nuumati 1840-ndate aastate alguses kokku umbes 6000 härga, Tartumaal 6000—10 000 härga. Loomi müüsid Peterburi ülesostjatele ka talupojad.

Seal, kus pinnas ja muud tingimused soodsad, hakkasid mõisad suuremat rõhku panema ka *lina kasvatamisele*. Seda olid seni teinud peamiselt ainult talud. Linakasvatamine tasus end seetõttu, et kriisiajal linahinnad ei langenud kaugeltki mitte niipalju kui viljahinnad. Linakasvatuse rajoonideks kujunesid Liivimaal: 1) Viljandimaa ühes Kagu-Pärnumaa ja Volmari kreisiga, 2) Alulinna (Alūksne) rajoon, mis eesti alast haaras endasse lõunapoolse Võrumaa ja mõned Peipsi-äärsed kihelkonnad, nagu Räpina. Põhja-Eestis arenes linakasvatus peamiselt ainult Vigala ümbruses Läänemaal.

Alates XIX sajandi algusega hakkas lina väljavedu meie maalt kiiresti tõusma. Nii veeti Pärnust välja linu:

1819. a.	17 152	kaalu
1836. a.	19 553	„
1840. a. u.	23 000	„
1841. a. u.	24 000	„

Linaproduktsiooni suurendamine oli märgatavaks lisatuluallikaks mõisadele. Suuremat kasu kui mõisad said sellest aga talud. Mulgimaa jõukus hakkas linakasvatuse tagajärjel kasvama juba XIX sajandi algusest saadik.

Majanduslikult väiksema tähtsusega kui härgade nuumamine ja linakasvatamine, rääkimata veel kartuli harimisele võtmisest, oli *peenlammaste* kasvatamine meie maa mõisades. Meriinolammaste kasvatamisest loodeti aga väga palju, mistõttu selle edendamist abistas ka riik. Suurte riiklikkude laenudega toetati mõisnikkude ühinguid, kes Oru mõisas, Harjumaal (1827. a.) ja Trikatenis, Liivimaa läti osas (1828), asutasid lambakasvatused mõisnikkude varustamiseks tõukarjaga. 1820-ndail aastail tellisid mitmed mõisnikud lambakarju aga ka otse välismaalt.

Peenvilla sai heade hindadega müüa kodumaa riidetehastele Sindis, Narvas ja mujal. Lambakasvatus tasus 1830-ndail aastail end hästi Eestimaa keskosas, eriti Järvamaal, Võrtsjärve ümber asetsevatel aladel ja Kõrgustikumail Emajõest lõuna poole. Eriti viimase piirkonna mõisnikud hakkasid hoogsalt oma majapidamist selle järgi ümber korraldama. Edukaid katseid tehti aga ka mujal. Oma õitseajal andis peenlammaste kasvatus Eesti- ja Liivimaa mõisades müügiks kokku umbes 10 000 puuda villa,

Lambapesemine XIX saj. alguses. Fr. Ü. guašš-joon. Loode-Eestist.

mille väärtus oli 200—300 tuhat rubla. Suuremaid lisatulusid saadi veel tõuloomade müügist, seni kui lambakasvatus oli arenemisel ja kohalikud mõisad endile veel karju juurde soetasid.

Meriinolambaid oli:

	Eestimaal			Liivimaal		
1832. a.	34 karja	13 807	lambaga	32 karja	15 308	lambaga
1834. a.	53 „	18 748	„	41 „	22 043	„
1835. a.	67 „	33 244	„	57 „	34 205	„
1839. a.	112 „	62 443	„	120 „	u. 70 000	„
1841. a.	134 „	90 820	„	100 „	u. 115 000	„

Lambakasvatus osutus lõpuks siiski suuremale osale meie maa mõisadest ekslikuks spekulatsiooniks, sest XIX sajandi alguse kõrgkonjunktuuri villatootmise alal kasutati liiga hilja — siis, kui koloniaalmaad hakkasid oma odavate saadustega juba turgu üle ujutama. Kui 1840-ndail aastail viljahinnad muutusid jälle soodsamaks ja uute karjade juurdeasutamine pidurdus, polnud enam võimalik müüa suguloomi ja lambakasvatamine muutus paljudes kohtades ebatasuvaks. 1840-ndate aastate alguses hävitas ebasoodus ilmastik osa karju. Neid enam ei uuendatud. Lambakasvatus läks ilmsesti tagasi.

Peenlambaid oli:

	Eestimaal	Liivimaal
1849—1852	63 566	51 535
1842. a.	54 483	74 947
1847. a.	56 544	74 391
1848. a.	60 349	54 541

Katsetustel lambakasvatamisega, mis oma õitseajal levis umbes $^1/_5$ meie maa mõisades, olid kaudsed tagajärjed suuremad kui otsesed. Katsetuste ja nendega kaasas käinud vaidluste tagajärjel tutvusid meie maa mõisnikud Lääne-Euroopas toimunud põllumajanduse intensiivistamisega. Kuigi esialgu ei saadud sisse seada viljavaheldusliku mitmeväljasüsteemi ja teostada tehnilisi uuendusi, hakati siiski aru saama nende kasust ja tarbest. Eriti selgesti ilmnes tarve ümber korraldada kogu oma majapidamist ristikheina kultiveerimise abil. Ristikhein levis just koos meriinolammastega, kellele harilikku aru- või luhaheina sööta ei saanud. Muide, ristikheina hakati 1830-ndail aastail kesal kasvatama ka seal, kus lambaid polnud. Mõisadele ja taludele, kes muidu pidid raiskama palju asjata tööjõudu kaugete ja halbade heinamaade ekspluateerimiseks, sai ristikhein tähtsaks tööjõu kokkuhoiu allikaks.

Haridusministeeriumi kogudest.

Kartulivõtmine.

Mõisapõllu tööpilte Loode-Eestist u. XIX saj. algusest. Vagude lahtiajamine toimub härjaadraga. F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

mille väärtus oli 200—300 tuhat rubla. Suuremaid lisatulusid saadi veel tõuloomade müügist, seni kui lambakasvatus oli arenemisel ja kohalikud mõisad endile veel karju juurde soetasid.

Meriinolambaid oli:

	Eestimaal			Liivimaal		
1832. a.	34 karja	13 807	lambaga	32 karja	15 308	lambaga
1834. a.	53 „	18 748	„	41 „	22 043	„
1835. a.	67 „	33 244	„	57 „	34 205	„
1839. a.	112 „	62 443	„	120 „	u. 70 000	„
1841. a.	134 „	90 820	„	100 „	u. 115 000	„

Lambakasvatus osutus lõpuks siiski suuremale osale meie maa mõisadest ekslikuks spekulatsiooniks, sest XIX sajandi alguse kõrgkonjunktuuri villatootmise alal kasutati liiga hilja — siis, kui koloniaalmaad hakkasid oma odavate saadustega juba turgu üle ujutama. Kui 1840-ndail aastail viljahinnad muutusid jälle soodsamaks ja uute karjade juurdeasutamine pidurdus, polnud enam võimalik müüa suguloomi ja lambakasvatamine muutus paljudes kohtades ebatasuvaks. 1840-ndate aastate alguses hävitas ebasoodus ilmastik osa karju. Neid enam ei uuendatud. Lambakasvatus läks ilmsesti tagasi.

Peenlambaid oli:

	Eestimaal	Liivimaal
1849—1852	63 566	51 535
1842. a.	54 483	74 947
1847. a.	56 544	74 391
1848. a.	60 349	54 541

Katsetustel lambakasvatamisega, mis oma õitseajal levis umbes $^1/_5$ meie maa mõisades, olid kaudsed tagajärjed suuremad kui otsesed. Katsetuste ja nendega kaasas käinud vaidluste tagajärjel tutvusid meie maa mõisnikud Lääne-Euroopas toimunud põllumajanduse intensiivistamisega. Kuigi esialgu ei saadud sisse seada viljavahelduslikku mitmeväljasüsteemi ja teostada tehnilisi uuendusi, hakati siiski aru saama nende kasust ja tarbest. Eriti selgesti ilmnes tarve ümber korraldada kogu oma majapidamist ristikheina kultiveerimise abil. Ristikhein levis just koos meriinolammastega, kellele harilikku aru- või luhaheina sööta ei saanud. Muide, ristikheina hakati 1830-ndail aastail kesal kasvatama ka seal, kus lambaid polnud. Mõisadele ja taludele, kes muidu pidid raiskama palju asjata tööjõudu kaugete ja halbade heinamaade ekspluateerimiseks, sai ristikhein tähtsaks tööjõu kokkuhoiu allikaks.

Haridusministeeriumi kogudest.

Kartulivõtmine.

Mõisapõllu tööpilte Loode-Eestist u. XIX saj. algusest. Vagude lahtiajamine toimub härjaadraga. F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

Kapitalipuudus uuenduste takistajana.

Nagu eelmisest nähtub, oli mõisamajapidamise edu 1830-ndail aastail silmanähtav.

Ent päris lihtsalt üleminek intensiivsemale põllupidamisele ka ei toimunud. Uue majapidamissüsteemi sisseseadmine nõudis mõisnikelt ka uute kapitalide paigutamist mõisadesse. Viinapõletamine kartulist polnud enam nii lihtne kui viljast; selleks tuli viinavabrikuile ehitada uusi hooneid, hankida kalleid seadiseid ja palgata asjatundlikke viinapõletajaid. Nuumhärgade jaoks oli vaja püstitada talle, samuti meriinolammastele, kelle karjad ise läksid maksma tuhandeid rublasid. Samal ajal aga olid meie maa mõisad üle koormatud vanade võlgadega. Uusi võlgu sai teha ainult järk-järgult vanade kõrvale. Et asi uute kapitalide investeerimisega sugugi libedalt ei läinud, näitab seegi asjaolu, et 1830-ndail aastail, uutele kultuuridele ülemineku hooajal, mõisavõlad enam väga palju ei tõusnud (vt. lk. 1509). Terav kapitalipuudus tõmbas mõisnikkude ettevõtlikkusele piirid.

Kartulikasvatamine viinapõletamiseks moderniseeritud seadistega, härgade nuumamine, lina külvipinna laiendamine, ristikhein ja lambakasvatus märgitsesid muidugi suurt edu meie maa mõisapidamises. Kuid see edu oli siiski piiratud ega täitnud ammugi veel hinnalangusest mõisatuludesse tekkinud auke. 1840-ndail aastail eesti ala mõisade kartulite kogusaak moodustas ainult umb. 19% viljasaagi väärtusest, nuumhärjad andsid juurde umbes 3—4%. Linakasvatuse laiendamise rahvamajanduslik osatähtsus oli suurem, kuid selle suurenemine toimus peamiselt talude arvel. Lambakasvatus andis mõisadele viljaga võrreldes hoopis vähe lisatulusid — lambavillast saadud lisatulud moodustasid ainult 2—3% Eesti- ja Liivimaa mõisade viljasaagi koguväärtusest.

Ülaltoodud kokkuvõttest nähtub, et uute põllukultuuride tarvituselevõtt meie maa mõisades toimus küllaltki vaevaliselt. 1840-ndail aastail omavad uued põlluviljad küll juba kaalukat tähtsust mõisade tuludes, kuid mingit revolutsiooni mõisamajapidamises nad siiski ei märgitse. Ka uus viljavahetuslik mitmeväljasüsteem ei löönud 1840-ndail aastail meie maa mõisades veel kaugeltki läbi. Üksikuid erandeid arvestamata tuli senise kolmeväljasüsteemi asemel mõisades tarvitusele ainult „parandatud“ kolmeväljasüsteem, kus $^1/_3$ põldudest endiselt oli talivilja ja $^1/_3$ suvivilja all — selle ainukese vahega, et kesa jagati nüüd mitmeks, ja seal kasvatati osaliselt ristikheina, kartulit jne. Viljavaheldusele omast kasu see süsteem ei andnud,

ennemini viis kesa kurnamine uute kultuuridega viljasaagi mõnevõrra allagi.

Kapitalipuudus tekitas teiste tegurite kõrval (vt. lk. 1509) mõisamajanduse intensiivistamisele ja tema ümberkorraldamisele viljavahetusliku mitmeväljasüsteemi suunas ülepääsematuid raskusi. Sellega üksi oma tulusid säilitada ei saadud. Seepärast mitte väiksema hooga kui oma majapidamiste intensiivistamisele, asusid mõisad kasutama ka juba isaisade proovitud teed, nimelt mõisapõldude ekstensiivset laiendamist.

Mõisapõlde oli omal ajal laiendatud harimiskõlvuliste metsamaade arvel, või jälle talumaade mõisastamise teel, nii kuidas see parajasti sobivam oli. Ajajärkudel, kus talurahva arv kiiresti kasvas, suurendati seniste talude teokoormisi, asutati uusi talusidki ja laiendati mõisapõlde peamiselt metsaaladel. Kui rahvast oli vähe, siis osutus kasulikumaks talude mõisastamine — pillutatud taludest väljatõstetud rahvas pandi teolistena ülejäänud taludesse.

XIX sajandi esimestel aastakümnetel valitses tööealise talurahva juurdekasvus seisak. See asjaolu veeretas teatavasti takistusi ette ka mõisapõldude laiendamisele, sest XIX sajandi esimesel poolel muutus ka talumaade mõisastamine hoopis raskeks.

Põhjuseks oli see asjaolu, et suurem osa Eesti- ja Liivimaa mõisadest oli panditatud vastavates krediitasutistes. Et alal hoida oma pantkirjade turgu ja nende kurssi, valvasid krediitkassad teravalt selle järele, et võlg oleks küllaldaselt kindlustatud. Nende laenutamispõhimõtete järgi, mis Liivi- ja Saaremaal mõisade krediitkassades pantimisel kehtisid kuni 1860-ndate aastateni, loeti talu mõisastamist pandiobjekti kahjustamiseks ja laenu ülesütlemise ähvardusel ei lubatud liiga ulatuslikke mõisastamisi. Kuigi Eestimaal krediitkassa laenutamisalused olid painduvamad kui Liivimaal, veeretasid mõisavõlad ka Eestimaal talude pillutamisele ette suuri raskusi.

Nii on päris loomulik, et aadli krediitasutiste töötama hakates talude mõisastamine Eestimaal, eeskätt aga Liivi- ja Saaremaal tugevasti vähenes. Liivimaal mõisastati 1819—1846 ainult 9806 taalrit ehk 2,6% talumaast, samal ajal aga talustati 10 962 taalrit mõisamaad, nii et kogusummas talumaa kasvas 0,3% võrra. Massilisi mõisastamisi esines ainult kohati.

Raskusi tööjõu hankimisel.

Nagu öeldud, seisak eesti rahva arvu juurdekasvus andis ennast tunda XIX sajandi esimestel kümnenditel tööjõuliste inimeste arvu stabiliseerumisena ja koguni vähenemisena ebaproduktiivsete vanuskihtide arvel. See asjaolu oli juba kaitseseaduste kehtimise ajal

Eestimaa mõisnikkude tüüpe XIX saj. esimeselt poolelt. Kaasaegne šarž.

sundinud enamikku meie maa mõisadest ära kasutama viimseid tööjõu reserve, — vabadikke, kes pärisorjuse ajal olid suuremalt osalt mõisades tööle rakendamata.

Tööjõu küsimus oligi see, mis 1820—30-ndate aastate majandusliku kriisi ületamisel valmistas mõisnikele suurimaid raskusi. Ilma et talumajandus selle all eriti oleks kannatanud, kasutati mõisa poolt seni marja- ning seenekorjamisele, jahtidele ja parkide istutamisele kulunud teopäevi kui väheproduktiivseid nüüd uutele põllukultuuridele. Raskused seisid aga ees vilja külvipinna suurendamisel, kuna ju mõisastamisedki olid takistatud ja sel teel ei saadud vabastada mõisapõldude jaoks uut tööjõudu.

Ei jäänud siis esialgu muud üle, kui muuta seniste tööjõudude tööd produktiivsemaks. Selles suunas üritasid mõisad teoorjuse ajal kolme liiki uuendusi.

Suurtes mõisades hakati kõigepealt senisest rohkem harrastama karjamõisade rajamist. Sellega säästeti hulk tööaega, mis varemini läks kaotsi seetõttu, et teolised liiga suurte vahemaade tagant, sageli paarikümne kilomeetri kaugusel olevatest küladest pidid iga nädal mõisa tulema ja nädala lõpul jälle tagasi minema. Teiseks püüti tööliste tööviljakust tõsta tükitöö sisseseadmisega. See oli Kuramaa komme, mis Saaremaal levis juba XVIII sajandi teisel poolel. Tükid mõõdeti teolistele kätte sageli ülemäära suured. Halvasti toitunud teolistel läks raskeks armetute põllutööriistade ja loomadega normiga hakkama saada. Talust

tuli teolistele sageli saata abi, enamasti mitte-täistööjõulisi inimesi, lapsi ja rauku. Sel kombel mõis sai ekspluateerida neid muidu tööta või vähese tööga koormatud rahvakihte. Aga ka muidu tõusis teoliste produktiivsus mõisapõldudel tükitöö tõttu, sest nüüd ühtis ka taluperemehe huvi sellega, et teoline töötaks mõisas küllalt intensiivselt, ning poleks tarvis talle abiks saata lisajõudu.

Neis mõisades aga, kus tükitöö tarvitusele ei tulnud, püüti mõisapõllule kokkuaetud teoorjade tööviljakust tõsta süstemaatilisema sundimisega. Teosulase tööviljakus oli tõesti väike. Ei saanud teomehel ollagi erilist huvi töö vastu, mille viljast ta osa ei saanud. Ta palga suuruski ei olenenud sellest, kas töö oli tehtud halvasti või hästi. Seepärast püüti vihatud mõisapõllul päeva niisamuti õhtule saata. Juba pärisorjuse ajal oli mõis püüdnud kupja või kiltri kepiga teolisi agaramalt tööle sundida. Neile kiltritele ja kubjastele tehti nüüd ülesandeks mõisahärrale kuuluvat kodukariõigust märksa laiemalt tarvitada kui enne. See oligi teoorjusaja kõige iseloomulikumaks jooneks, et mõisapõldudel sundimine läks eriti suureks ja kepid olid tihedamini töös kui kunagi enne. Mõnel pool teolised panid särgi alla kasuka, et hoope paremini välja kannatada. Eriti eesti teoliste hulgas esines sageli enesetapmisi.

Kasutades teopäevi ratsionaalsemalt ja tõstes tükitööga ning kepiga teovaimude tööviljakust, kohati kasutades ära viimseid tööjõu reserve, suutsid mõisnikud 1830-ndateks aastateks tasapisi tunduvalt suurendada ka oma vilja külvipinda. 1800.—1846. a. kasvas teravilja külv Eestimaal 165 677 setverdilt 213 774 setverdile. Umbes samasuguses aeglases tempos kasvas mõisade külvipind ka Liivimaal.

See kõik annab kahtlemata tunnistust tunduvast edust mõisamajapidamistes, kuid see ei leevendanud tervena kriisiraskusi ja mõisnikule eriti tunduvat võlapressi. Ei täitnud see ka kaugeltki mõisade isusid. Seepärast oli meie maa mõisamajapidamiste arengu seisukohalt äärmiselt suure tähtsusega eesti rahva arvu järsk suurenemine peale talurahva vabastamist. Alles siis, kui mõisade kasutusse tuli rohkesti uut tööjõudu, võis loota kriisi lõplikku ületamist ka sel juhtumil, kui hinnad jäävadki madalaks.

Eesti rahva arvu järsk juurdekasv.

Eesti rahva arvu järsk juurdekasv peale 30- kuni 40-aastast seisakut pärisorjuse ja kaitseseaduse ajal (vt. lk. 1485) on tähelepandavamaid nähtusi eestlaste ajaloos talurahva vabastamise järel. Alates umbes 1820. aastaga hakkas eestlaste rahvaarv uuesti kiiresti kasvama. See juurdekasv oli väga hoogus 1830-ndatel aastatel, ja pidurdus mõnevõrra alles sajandi keskpaiku, eeskätt Põhja-Eestis.

Liivimaal (koos Läti osaga) oli talurahvast:

1789. a.	456 568	hinge ehk	100%
1816. „	476 428	„ „	104%
1836. „	596 397	„ „	130,5%
1855. „	696 823	„ „	152,7%

Eestimaal oli talurahvast:

1794. a. u.	207 000	hinge ehk	100%
1816. „	229 200	„ „	110%
1834. „	282 232	„ „	135,7%
1850. „	294 040	„ „	141,4%

Asjaolud ja tegurid, mis põhjustavad rahvastiku suuremat või väiksemat juurdekasvu, selle seisakut ja vähenemistki, on praegusel ajal veel puudulikult läbi uuritud. Nii ei ole meil ka päris selget pilti selle kohta, millest oli tingitud rahva suur juurdekasv XIX sajandi esimesel poolel. Tähtsat osa sel alal etendas aga kindlasti suur muutus tervishoiugi alal, nimelt kaitserõugete panemine, millega meie maal alustati XVIII sajandi teisel poolel ja mis üldiseks sai XIX sajandi alguses. Rõuged, mis varemini taudina laastasid maad, nõudsid nüüd vähem ohvreid. Eriti vähenes laste suremus.

Ent eestlaste rahvaarvu juurdekasvu 1820-ndaist aastaist alates ei põhjustanud üksnes vähenev suremus, vaid ka rahva sündimus tõusis järsult. Kohati on sündimuse kasv peale talurahva vabastamist tähelepandav eeskätt sulaserahva juures.

Enne talurahva vabastamist ei olnud olud sulaserahva abiellumiseks kaugeltki mitte soodsad (vt. lk. 1420). Pärisorjuse ajal olid teolised, sulased kui ka teenijatüdrukud, veerevateks kivideks, keda mõisnik ühest talust teise pani selleks, et jaotada neid võimalikult talude kandejõule vastavalt. See veeremine jätkus ka talurahva kaitseseaduse ajal. Liivimaa 1840. a. seadus nägi aga juba ette võimaluse, anda abielulistele sulastele töö eest kasutamiseks maad talu põldudest. Osutus nüüd selline maaga tasumine talule kasulikuks või olid talurahva vabastamise järel peremehed sulaste tarvetele järeleandlikumad — vähemalt Lõuna-Eestis saab sulastele maaga palga tasumine õige üldiseks. Sulased hakkavad massiliselt perekondi asutama.

Teiselt poolt võis soodustada sündimust ka see, et pererahvaski talurahva vabastamise järel hakkas elama jällegi rohkem suurperedena. Täiskasvanud perepojad ja pererahva kõrvalsugulased jäid tallu abielludeski. Suurperedena elades oli rahval suurem kindlustunne, lapsed leidsid üleskasvamise võimalusi ka vanemate surma korral ega jäänud lihtsalt küla hooleks.

Päriselt mõjuta ei jäänud rahva sigivusele lõpuks ka suurem optimism, millega vaadati tulevikule peale talurahva vabastamist. Algas ju rahvaarvu tõus 1820-ndate aastate ümber, kui vabastamine teatavaks sai.

Tulevane ajaloouurimine võib eestlaste rahvaarvu juurdekasvu põhjuste selgitamiseks tuua palju lisa, sest võimalusi on seda keerulist küsimust õige üksikasjalikkude materjalide põhjal selgitada. Olgu kuidas on, alul rahvaarvu juurdekasv andis end tunda lasterohkusena ja tõi talu söögilauda endisest rohkem suid. Kuid lastest sirgusid mehed ning naised ja juba 1830-ndate aastate keskpaiku oli tööjõulist rahvast maal rohkem kui enne.

1830-ndate aastate keskpaiku end juba tunda andev tööjõuliste inimeste arvu juurdekasv oli mõisadele väga meeltmööda. Seda juurdekasvu katsusidki mõisad oma põldudele tuua, muidugi tasuta tööjõuna talude kaudu, nagu see seni oli toimunud.

Kõige otsesem tee selleks oli taludele juurde panna renti ning neilt nõuda senisest rohkem teopäevi. Sestsaadik kui olid kehtima hakanud vabalepingud, polnud selleks enam juriidilisi takistusi. 1816. ja 1819. a. seaduse loojad olid arvanud, et ka talude poolt sel puhul raskusi ei tule. Loodeti, et vabavõistlus teeb puhta töö — mida rohkem on maal tööjõulist rahvast, seda kibedamaks kujuneb võistlus sulasekohtade ümber; sulasepalk aetakse alla ja taludel võimaldub palgata rohkem teolisi. Rahvaarvu kasvades pidi suurenema ka võistlus talude rentimise ümber; ka talurendid pidi võistluspakkumisel kõrgele kruvitama, seda pakkumist aga pidi võimaldama võistluse tõttu hoolikam talupidamine ja sulasepalkade allaminek. Kokkuvõttes — vabavõistluse mehhanism pidi rahva juurdekasvu iseenesest tooma tasuta tööjõuna mõisapõldudele.

Nii oli see teoreetiliselt, tegelik elu käis aga teist rada.

Kõigepealt ei kasvanud nõudmine sulasekohtade ümber ega läinud sulasepalgad alla. Ei tõusnud koos rahvaarvu kasvuga nimetamisväärselt üle pärisorjusaegse taseme ka nõudmine talude järele.

Mõisatöö oli teolistele vastik olnud juba pärisorjuse ajal. Süstemaatilisem tagantsundimine teoorjuse ajal tükitöö ja kupjakepi abil tegi selle veel vastumeelsemaks. Tasu töö eest oli väike — sellest jätkus parajasti just hinge seeshoidmiseks. Kui sulased vabaks said, siis tekkis neis suurenev kalduvus jääda kuhugi talu ääremaale vabadikuks, elades poolnäljas ja viletsuses, kuid tehes vastumeelse mõisatöö asemel peremehele ainult mõned päevad kibedamatel põllutöö hooaegadel. Tööjõu pakkumine lahtise rahva poolt jäi tagasihoidlikumaks ja seepärast ka tööealise rahvastiku kasvadeski sulaste palgad ei alanenud. Pigemini nad pisut tõusidki, eeskätt vallalistel teolistel.

Teiselt poolt ei olnud teoorjusaegsed talud väga suutelisedki tasuma mõisale kõrgemat renti. Taluperemehe seisukord vabalepin-

gute ajal oli endiselt väga ebastabiilne. Kuigi vanad tavad teoorjusegi ajal mõisa ja talu vahekorras etendasid silmapaistvat osa ja seetõttu „lindprii" olek ei toonud olulisi muutusi, oli taluvaldus endiselt ebakindel. Talu võis igal ajal peremehe käest ära minna ja ta renti võidi kõrgendada, kui talu avaldas kosumise tunnuseid.

Kartuses, et töövaev asjatult kaotsi läheb, ei katsunudki peremehed talu viia sellisele järjele, mis oleks võimaldanud suurema rendi maksmist. Tehti ainult seda, mis oli paratamatult tarvilik. Väikesi ülejääke, mis saadi talupidamisest, ei pandud kapitalina tallu uute maade harimisele võtmisega ja uute tööloomade soetamisega, vaid kulutati ära või peideti sukasäärde. Võrreldes XVIII sajandi lõpuga oli joomine eesti talupoegkonnas küll mõnevõrra tagasi läinud, kuid oli ikkagi väga suur. Ka selle peale läks osa ülejääke. Teiselt poolt hakkas XIX sajandi esimesel poolel meie arenev pangandus oma intresside maksmisega mõju avaldama ka talupoegade rahaliste hoiuste kogumisele. 1841. a. oli küllalt tagasihoidliku kalkulatsiooni järgi Eestimaa talupoegade hoiuseid

Eestimaa mõisn. krediitkassas . . .	673 000 bankorubla ja 45 000 hõberubla
Tallinna linna hoiukassas	150 000 bankorubla
eralaenudena	40 000 bankorubla

Need olid üksikute jõukamate talupoegade hoiused, mis rändasid rahaasutistesse. Ent kogusummas nende eest oleks ikkagi jõudnud osta peaaegu terve Eestimaa kännihärgade tagavara. Lõuna-Eesti talupoegadel oli hoiuseid veelgi rohkem. Algav rahakogumine ei tulnud kasuks talude tootvuse tõusule, sest seega kapital põgenes jõukamatest taludest, ja talud jäid endisele tasemele.

Mitte igal pool eesti alal polnud talukoormised ühtlased. Põhja-Eestis, kus mõisapõllud ja talupõllud olid umbes ühesuurused, tuli tegu teha märksa rohkem kui Lõuna-Eestis, kus XIX sajandi esimesel poolel mõisa- ja talupõldude vahekord oli nagu 1 : 2. Põhja-Eesti talud olid teoga sageli nii üle koormatud, et tööealise rahvaarvu kasvadeski vaevalt võimalik oli talule peale panna uusi teopäevi, ilma et talumajapidamine selle tagajärjel poleks kokku varisenud. Lõuna-Eesti talud aga kindlasti oleksid välja kannatanud tublisti suuremaid teokoormisi.

Kui tööjõulise rahva arv 1830-ndate aastate lõpul tõusma hakkas, siis asusidki mõisad visalt arendama suuremaid rendinõudlusi, et pealekasvanud uusi töökäsi tasuta teolistena tuua mõisapõldudele. Niisama visalt panid aga talud uutele rendinõudmistele vastu. Et sulaseks tahtjaid oli vähe, hoolimata rahvaarvu tõusust, siis nende palgad osalt tõusidki. Kuid ilma selletagi talumehed kaebasid, et

talude väljaand on liiga väike, ja sulaste palgad liiga kõrged. Vastupanu oli tugev igasuguste mõisa poolt tulevate rendiuuenduste vastu, isegi siis, kui need uuendused taludele majanduslikult kahjulikud polnudki.

Koigi ja Laanemetsa mõisnik O. v. Grünewaldt arvutas välja, et tal seniste rendinormide juures on kasutada aastas kokku 14 000 hobusepäeva. Neist läks 3500 päeva mitmesugusteks põllutöödeks ja 10 500 päeva vedudeks. Kui tavaliste ühehobusevankrite asemel oleks tarvitusele võetud 2 hobuse plaanvankrid, siis oleks seega vedudel kokku hoitud 5250 jalapäeva. O. v. Grünewaldt jutustab, missuguse kiusu ja jonniga talupojad nurja ajasid kõik tema kavatsused. Vihaga soovitas ta oma kaasmõisnikkudele ära hävitada ja mõisastada $^{9}/_{10}$ taludest, milleks ta aga ise oli samuti võimetu.

Talurahvas oli veendunud, et vana tava järgi mõisnik pole õigustatud kergitama talukoormisi. See andis temale moraalset tuge võitluses mõisa rendinõudluste vastu. Ja hoolimata tugevast pressist mõisade poolt jäidki talukoormised 1840-ndail aastail üldiselt samale tasemele, kus nad olid 1804. a. Uute põllukultuuride tarvituselevõtuga muidugi mõnda teopäeva tuli teha teisel ajal ja produktiivsemalt, kohati nõudis tükitöö mõne uue teopäeva sooritamist, kohati tuli vastu tulla mõisa nõudmistele ja seni ükskõik missuguse teolise asemel mõisa saata rohkem valitud — tugevamat ja kallimapalgalist sulasrahvast, kuid üldiselt jäid teonormid nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis endiseks.

Et mõisade püüdlustel uue tööjõu järele oli nii vähe tagajärgi, selleks aitasid talurahva visaduse ja jonni kõrval kaasa ka olud. 1816. ja 1819. a. seadused olid küll võimelised senist olukorda mõisnikkude soovide kohaselt säilitama, kuid nad nõrgendasid oluliselt mõisa kontrolli sulasrahva üle. Varemini pärisorjuse ja ka kaitseseaduste ajal võis mõis neid sunniviisiliselt teolistena panna talu toidule. Talurahva vabastamise järel kaotas ta aga lahtise rahva üle selle voli. 1816. ja 1819. a. seaduste koostamisel loodeti, et näljahirm ja võistlus lahtise rahva iseenesest taludesse teolisteks pressib ja nende palga nii reguleerib, et talu suurenenud teopäevad välja kannatab. Kõige juures ei arvestatud aga seda, et tegelikus elus vahemehena mõisa ja lahtise rahva vahel talud ei täitnud seda osa, mis nad mõisniku arvates pidid täitma vabavõistlusliku majanduselu mehhanismis. Taluperemees rippus terve olemasoluga endiste teomäärade küljes. Ta ei hoolitsenud küllaldaselt selle eest, et võistlus alandaks sulaste palgad, ning talu sel kombel saaks sooritada rohkem teopäevi. Just vastupidi: niisama jonnakas kui taluperemees oli mõisa uute rendinõudluste vastu, niisama suurt järeleandlikkust osutas ta lahtisele rahvale, lastes neid asuda vabadikkudena, mõisale enam-vähem kasutu talurahva kihina, oma talude ääremaile. Talu „läbilaskevõime" tõstmise suhtes peremehed olid ükskõiksed: talu karja ei suurendatud, tööriistu ei parandatud rohkem kui just hädapärast tarvilik; talu hooned lagunesid.

Haridusministeeriumi kogudest.

Rehepeks mõisas.

Tööpilte Loode-Eestist u. XIX saj. algusest. Vasemal seisab kubjas kepiga; paremal rühm rehepeksjaid vartadega.
F. v. C. guašš-joon. järgi.

talude väljaand on liiga väike, ja sulaste palgad liiga kõrged. Vastu-panu oli tugev igasuguste mõisa poolt tulevate rendiuuendus-te vastu, isegi siis, kui need uuendused taludele majanduslikult kahju-likud polnudki.

Koigi ja Laanemetsa mõisnik O. v. Grünewaldt arvutas välja, et ta seniste rendinormide juures on kasutada aastas kokku 14 000 hobusepäeva. Neist läks 3500 päeva mitmesugusteks põllutöödeks ja 10 500 päeva vedu-deks. Kui tavaliste ühehobusevankrite asemel oleks tarvitusele võetud 2 hobuse plaanvankrid, siis oleks seega vedudel kokku hoitud 5250 jala-päeva. O. v. Grünewaldt jutustab, missuguse kiusu ja jonniga talupojad nur-ajasid kõik tema kavatsused. Vihaga soovitas ta oma kaasmõisnikkudele ära hävitada ja mõisastada $^{9}/_{10}$ taludest, milleks ta aga ise oli samuti võimetu.

Talurahvas oli veendunud, et vana tava järgi mõisnik pole õigus-tatud kergitama talukoormisi. See andis temale moraalset tuge võitluses mõisa rendinõudluste vastu. Ja hoolimata tugevast pressist mõisade poolt jäidki talukoormised 1840-ndail aastail üldiselt samale tasemele, kus nad olid 1804. a. Uute põllukultuuride tarvitusele võtuga muidugi mõnda teopäeva tuli teha teisel ajal ja produktiiv-semalt, kohati nõudis tükitöö mõne uue teopäeva sooritamist, kohati tuli vastu tulla mõisa nõudmistele ja seni ükskõik missuguse teolise asemel mõisa saata rohkem valitud — tugevamat ja kallimapalgalist sulasrahvast, kuid üldiselt jäid teonormid nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis endiseks.

Et mõisade püüdlustel uue tööjõu järele oli nii vähe tagajärgi, sel-leks aitasid talurahva visaduse ja jonni kõrval kaasa ka olud. 1816. ja 1819. a. seadused olid küll võimelised senist olukorda mõisnikkude soo-vide kohaselt säilitama, kuid nad nõrgendasid oluliselt mõisa kontrolli sulasrahva üle. Varemini pärisorjuse ja ka kaitseseaduste ajal võis mõi-neid sunniviisiliselt teolistena panna talu toidule. Talurahva vabastamise järel kaotas ta aga lahtise rahva üle selle voli. 1816. ja 1819. a. seaduste koostamisel loodeti, et näljahirm ja võistlus lahtise rahva iseenesest talu-desse teolisteks pressib ja nende palga nii reguleerib, et talu suurenenud teopäevad välja kannatab. Kõige juures ei arvestatud aga seda, et tege-likus elus vahemehena mõisa ja lahtise rahva vahel talud ei täitnud seda osa, mis nad mõisniku arvates pidid täitma vabavõistlusliku majandus-elu mehhanismis. Taluperemees rippus terve olemasoluga endiste teo-määrade küljes. Ta ei hoolitsenud küllaldaselt selle eest, et võistlus aja-daks sulaste palgad, ning talu sel kombel saaks sooritada rohkem teo-päevi. Just vastupidi: niisama jonnakas kui taluperemees oli mõisa uute rendinõudluste vastu, niisama suurt järeleandlikkust osutas ta lahtise rahvale, lastes neid asuda vabadikkudena, mõisale enam-vähem kasu-talurahva kihina, oma talude ääremaile. Talu „läbilaskevõime“ tõstmise suhtes peremehed olid ükskõiksed: talu karja ei suurendatud, tööriist ei parandatud rohkem kui just hädapärast tarvilik; talu hooned lagunesid

Haridusministeeriumi kogudest.

Rehepeks mõisas.

Tööpilte Loode-Eestist u. XIX saj. algusest. Vasemal seisab kubjas kepiga; paremal rühm rehepeksjaid vartadega. F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

Nii tuli, et 1830-ndate aastate lõpul hoogsalt suurenev tööealiste eestlaste juurdekasv ainult vähesel määral läks uute töökätena mõisapõldudele. Suurem osa neid asus vabadikkudeks. Teoorjusaja tähtsama tulemusena võibki märkida rohkearvulise vabadikkudekihi tekkimist eesti rahva kahe senise suure kihi — peremeeste ja sulaste — kõrvale. Samal ajal, kui mõisad, rabeldes võlgades ja ägades kriisiraskustes, püüdsid kramplikult, kuid tulemusteta laiendada oma põlde ja suurendada seal teokäte arvu, kasvas ja kasvas enam-vähem tööta vabadikkude kiht, „liiderlikud ning laisad inimesed", talupojaseisuse „vähktõbi", kes elas kehvalt ja toitus vaevaselt, kuid mõisnikule selle eest ei teinud mingit nimetamisväärset tööd.

See oli ilmne kriis. Nõiaring sulgus seega, et tööjõulise rahvastiku juurdekasvu mõisa ekspluateerimissüsteemist väljalülitumisega ei kasvanud see rahvakiht, kes talusid oleks tahtnud rendile saada ja rendihindu võisteldes üles ajada. Võistlus talude ümber ei suurenenud, ennemini lõdvenes seetõttu, et sulaste palkade paranemisega vähenes vahe sulaste ja pererahva elustandardi vahel.

Kaudselt, lahtise rahva kaudu, hakkas talurahva vabanemine seega õõnestama senist feodaalset mõisamajapidamise süsteemi. Ent seal, kus talukoormised olid väga suured, näis vaba liiklemisõigus ka otseselt mõjuvat rendihinna langetamise suunas. 1830-ndatel aastatel kurdetakse eriti Eestimaa mõisnikkude poolt sagenevalt, et uus põlv talupoegi kiiresti „demoraliseerub". Noorematel talupoegadel kahanes kiindumus oma talu vastu, mis vanemaid talupoegi veel kuidagi maaga sidus (s. o. armastusest oma kodukoha vastu pani neid enda peale võtma suuremat teorenti, viies seejuures talu paremale järjele).

Talurahva isiklik vabadus, nii fiktiivseks kui teda ka teha püüti, ei sobinud ilmsesti feodaalse majandussüsteemiga ja hakkas seda ikka enam laostama. Laostumise esimeseks sümptoomiks oli teoorjusaegne sotsiaalne kriis, mis vabadikkude seisukohast oli tööpuuduse, mõisade seisukohast aga tööjõupuuduse kriisiks. 1840-ndate aastate alguses see kriis jõudis oma haritipule.

Mida suurematele takistustele mõisnikud põrkasid oma mõisade tulukuse tõstmisel, seda teravamalt hakkasid neile silma need 1816. ja 1819. a. agraarseaduste süsteemi kohad, mis nende tulunduslikule teotsemisele olid peamiseks kammitsaks — ühelt poolt talude majanduslik nõrkus, mis neile ei võimaldanud palgata rohkem tööjõudu, et seda mõisa teole saata, ja teiselt poolt mõisa võimetus sundida kasvavat vabadikkude hulka astuma odava palga eest taludesse teenima.

1830-ndatel aastatel tulebki mõisnikkude juures elavalt kõne alla taluperemeeste seisund. Sõnavõttudes kurdetakse üldiselt talude jõuetuse üle. Otsitakse ja selgitatakse talude vaesuse ja vaesumise põhjusi. Neid leitakse väga mitmetelt aladelt. Ühelt poolt rõhutatakse talude vaesuse põhjusena liigset alkoholismi. Teisalt kaevatakse, et talupoja jõukuse kasvu takistavad rändkaupmehed, kes harimata talurahvast petavad ja välja kurnavad. Kolmandad nägid häda talurahva väheses hariduses ja soovitasid tugevamale alusele seada nende usulis-moraalset koolikasvatust.

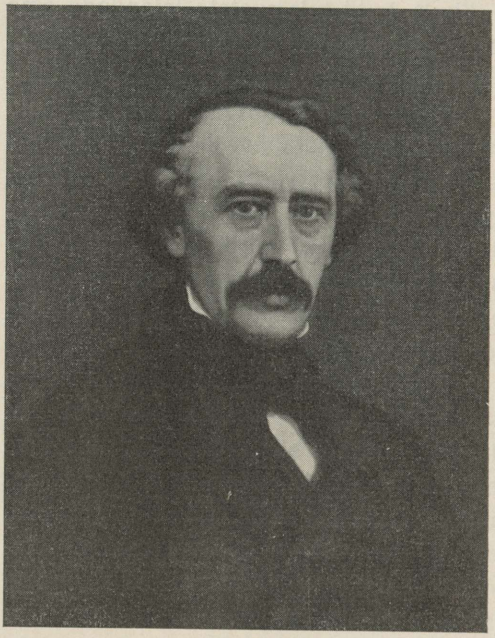

Hamilkar v. Fölkersahm, Liivimaa liberaalsete mõisnikkude juht.

Need olid kõrvalnähtused. Rohkem põhjendatud oli arvamus, et talude liigne vaesus on põhjustatud taluvalduse ja talurentide ebakindlusest. Kes mõisnikkudest niiviisi arvas, nende meelepaha pöördus üha enam 1816. ja 1819. a. seaduste vastu. Unustati ära, et taluvaldus ja teomäärad olid niisama ebakindlad olnud ka eelnenud pärisorjuse ja kaitseseaduste ajal, ja hakati nende seaduste asemel idealiseerima 1804. a. põhimõtteid — põlisrendi ja teokoormiste seadusandlikku normimist.

Seesugune reaktsiooniline vool leidis erilist kõlapinda Eestimaa mõisnikkonnas. Eestimaal olid talurendid väga kõrged ja siin hakkas vabavõistlus ja 1816. a. seaduse läbi saavutatud teatavapiiriline vaba liiklemine kiskuma rendinorme allapoole 1804. a. normi. Põlisrendi ja teokoormiste normimisega 1804. a. määradeni „koos uute põllukultuuride tarvitusele võtmise tõttu vajaliste muudatustega“ lootsid mõisnikud „vabavõistluses“ korraldada omavahelist võistlust ning tarvilisel määral tõsta talurenti, sest rendi suurendamine oli „mõisamajapidamise paratamatuks nõudeks“.

1804. a. süsteemil, liiatigi kui rendinormide määramine jäi mõisnikkude enda asjaks, oli mõisamajapidamise suhtes veel teine käegakatsutav paremus. Selle süsteemi juures lahtine rahvas oli sunnismaine ja mõisad ning kogukonnad omasid õigust neid talude vahel ära jagada ja tööle paigutada. Valades keskvalitsuse ees krokodillipisaraid nende endi vastu kaitsetu talurahva üle, lootsid mõisnikud selleski küsimuses pärisorjust ja sunnismaisust tagumist otsa pidi uuesti sisse tuua. Muidugi tuli arvestada vahepeal muutunud võimalusi ja sellepärast ei kavatsetud lahtisele rahvale käppa peale panna mitte otseselt, vaid eeskätt kogukonna kaudu. Nõuti kogukondadele õigust ja kohustust lahtist rahvast, mis tema piirides üles kasvanud, vastutasuks üleskasvatamise võimaldamise eest teatavaks ajaks tööle sundida. Alles siis, kui see tööaeg sooritatud, või selle asemel kogukonna kassasse tasutud lahtise inimese kohta küllalt kõrge maks, pidi viimane omandama õiguse lahkuda kogukonna piiridest. Nõuti vabadikkude elu võimatuks muutmist ja ka lahtise rahva töötasu panemist raskete takside alla.

Reaktsioon sunnismaisuse poole ja katsed 1804. a. põhimõtete taaselustamisega päästa teoorjuse süsteemi lagunevat ehitust leidsid poolehoidu nende mõisnikkude hulgas, kel oli veel küllalt kõlblikku maad põldude ülesharimiseks, kuid kes ei suutnud 1816. ja 1819. a. seaduse järgi käsitseda olevate vahenditega oma kasutusse organiseerida vajalikku tasuta tööjõudu. Ent Eesti- ja Liivimaal oli XIX sajandi keskpaiku juba rohkesti ka selliseid mõisu, kus üldse enam polnud selleaegsete põlluharimismeetodite juures uudisharimiseks kõlblikku maad. Kõrg-Eesti (Tartu-, Võru-, Viljandi-, Järva- ja Virumaa) igivanal asustusalal oldi kohati mindud niikaugele, et harimisele oli võetud maid, mis andsid vaevalt 2—3 seemet.

Eriti tunti sellist maapuudust ka Ruhja kihelkonnas, kus asus Liivimaa liberaalide juhi Hamilkar v. Fölkersahmi mõis. Selliste mõisade tulude tõstmine ja kriisist väljapääs seisis üksnes mõisamajapidamise intensiivistamises. Valitseva teoorjussüsteemi kindlustamine sundnormide abil, mida reaktsionäärid soovisid mõisamajapidamise ekstensiivse laiutamise võimaldamiseks, tähendas neile mõisadele kui mitte otsest pankroteerumist, siis majapidamiste asetamist kestvalt virisevasse ja väljavaadeteta seisukorda.

Teoorjuse normimine oleks liberaalide arvates mõisa oma tööjõu hankimisel veel tihedamalt kui seni sidunud taludega, kust teopäevade saamine on seotud paratamatult igasuguste kolmeväljasüsteemist tingitud traditsiooniliste tingimustega, mis teeb raskeks nende otstarbekohasema tööle paigutuse intensiivsele tulundusele üleminevas ja järjest keerulisemaks muutuvas mõisamajapidamises. Suurkäitislik piirituse ajamine, lambakasvatus ja uued põllukultuurid olid liberaalsete mõisnikkude silmad avanud palgalise oskustööjõu suuremale tasuvusele, paremate tõuloomade ja tööriistade suurele praktilisele tähtsusele. Nad olid sunnitud pealt vaatama, kuidas teolised talust saadavate primitiivsete tööriistadega ja jõuetute veoloomadega tegid 3 päeva sama tööd, mis palgaline paremate tööriistadega oleks võinud teha ühe päevaga. Teoorja töö, kelle tasu ei olenenud töö kiirusest jne., oli ka muidu väga ebaproduktiivne. Arvestati välja, et mõisapidamine palgatöölistega tuleb vähemalt kaks korda nii odav

kui teopäevadega ning seda arvutust kinnitasid ka välismaa, näit. Preisimaa kogemused. Mõis võis ainult võita, katkestades traditsioonilise olenevuse talust. Ja võitma pidid raharendile siirdudes ka talud. Selleks, et tasuda mõisale oma renti teopäevade näol, oli talu sunnitud põllutöö hooajal pidama palju asjatut tööjõudu, kellega vahepeal ei olnud midagi peale hakata, rääkimata sellest, et palju tööaega läks kaduma mõnikord kümnete verstade taha töölisi mõisa saates. Hoopis otstarbekam oli liberaalide arvates taludega sõlmida raharendilepinguid, millest võis oodata, et nad talu jõukust tublisti soodustavad ja seega pikapeale ka rendihinda tõstavad.

Liberaalide propaganda — asendada teoorjus raharendiga — oleks leidnud palju vähem vastuvaidlusi, kui asi oleks olnud lihtsalt teostatav. Raskeks punktiks oli aga küsimus: kust võtta uuele süsteemile üleminekuks raha? Raha oli selleks vaja palju: tuli hankida mõisal senipuuduvat elusat inventari ja uusi paremaid tööriistu, tuli juurde ehitada talle loomade jaoks ja elamuid mõisasulastele. Uute krediitide saamine oli seotud suurte raskustega. Ainukese tõhusa väljapääsutee leidsid liberaalid selles, et tuleks talupoegadele ära müüa osa talusid, kusjuures oleks võimalik hankida ka keskvalitsuse abi müügi finantseerimisel.

Ent just see oli, mis reaktsioonilises leeris esile kutsus teravaid vastuvaidlusi ja ägedaid proteste. Väideti, et „talupoeglikul omandiõigusel põhinev agraarkorraldus kõigutab paratamatult rüütelkonna põhialuseid". Liberaalide leeris asuti nende poliitiliste kartuste puhul jälle seisukohal, „et respekti saab maailma ees jalul hoida ainult rikkuse läbi. Vähem-jõukas mõisnik võib esile manada ainult kahtlase respekti paistet ja sedagi ainult kuski maakolkas kerjusesarnastes alamates".

Mõlema, kuristikuga lahutatud leeri vahel oli kohalikkudes rüütelkondades veel kolmas — alalhoidlased. See alalhoidlik ringkond koopteerus peamiselt neist mõisnikest, kes tulid oma majapidamistes enamvähem ots otsaga kokku ja kartsid uuendusi nii ühes kui teises suunas. Mida teravamaks aga muutus kriis, seda rohkem sulasid kokku alalhoidlaste read.

1830-ndate aastate lõpul kerkis 1816. a. agraarseaduste revideerimise küsimus Eestimaal juba maapäeva päevakorda. Teatava lisatõuke selleks andis ka keskvalitsus. Ent lõplikult võeti agraarküsimuse lahendamine käsile alles Liivimaal 1840-ndail aastail toimunud talurahvarahutuste mõjul, mis suurendasid keskvalitsuse aktiivsust ja kohaliku mõisnikkonna kartust, et asjade juhtimine nende käest ära libiseb.

Talurahvas laadal

Pilt Loode-Eestist u. XIX saj.

Haridusministeeriumi kogudest.

aupa müütamas.

r. v. Ü. guašš-joon. järgi.

LXVI. Talurahva „käärimised“ Lõuna-Eestis ja vene usu tulek.

Talurahva seisukorra kujunemine teoorjusaja esimesel poolel.

Mõisnikkude siirdumine uuele põllutulundussüsteemile pani mõisa suurenenud rendinõudluste näol eesti taluperemeestele tugeva surve. Koormiste suurendamisele pandi agarasti vastu ja saavutatigi seda, et koormiste määrad mitte oluliselt ei kasvanud. Kuid päriselt endiseks nad ka ei jäänud. Vähemalt kaudselt pidid peremehed mõneski asjas järele andma. Uute teoliste kõrval lisandus talu söögilauda uusi suid. Kasvava lastearvu tõttu oli vaja suurendada talu tulusid ja tõsta ta tootvust, et senine leivapaluke ei jääks veelgi väiksemaks.

Väljapääsuteed kitsikusest hakati otsima esialgu sellest, kuidas saada põllust rikkalikumat saaki. Eriti neis piirkonnis, kus mõisades levisid uued põllukultuurid, hakkasid ka talupojad kasvatama kartulit. Kartul, mille seemet hangiti kalli raha eest mõisast, oli oma rohke väljaanniga odavaks toiduaineks ja aitas toita suurenenud peret. Uut põldvilja kasvatati taludes 1840-ndail aastail juba õige rohkesti (vt. lk. 1510). Virumaal kasvatati kartuleid juba müügi jaoks. Tartumaal teatakse 1841. a. väita, et seal kartulikasvatus talupoegade hulgas laieneb.

Nagu kartul, nii levis talupoegkonnas ka ristikheina kasvatamine, kuigi mitte nii laialt kui kartul. Kuid Põhja-Eestis mitmel pool võtsid talupojad ristikheina veel enne harimisele kui kartuli.

Eriti Viljandimaal, aga ka Vigala ümbruses ning Võrumaal ja mujalgi hakkasid taluperemehed suurendama lina all olevat põllupinda. Lina oli siin talude nõutavamaks müügiartikliks, hinnad olid tal võrdlemisi head ja kindlad. Lina väljavedu Liivimaalt arvatakse XIX sajandi esimesel poolel tõusnud olevat talu toodangu arvel neljakordseks. Linal põhines Mulgimaa suurenev jõukus, mis ilmnema hakkas juba XIX sajandi esimesel poolel ja mis seal lõi eeldusi eesti rahvuslikuks ärkamiseks.

Järk-järgult tõusis taludes ka endiste põldviljade külviala. Täpsemaid andmeid on küll alles 1840-ndaist aastaist alates, kuid enne sedagi oli see tõus üsna pidev.

Talupõldudele külvati setvertides

	Põhja-Eestis		Lõuna-Eestis	
	talivilja	suvivilja	talivilja	suvivilja
1842. a.	45 950	58 425	34 547	40 320
1844. a.	46 910	59 430	41 229	47 416
1846. a.	46 900	59 410	35 102	47 253
1849. a.	...	...	37 539	48 013

Uute põllukultuuride tarvitusele võtmisega ja põllupinna laiendamisega katsid talud teoorjusajal suurenenud väljaminekud. Muidugi polnud taludel kerge endid sel kombel vee peal hoida. Suurem osa taludest tuli kriisist läbi, kuid oli rohkesti ka neid peremehi, kes suurenenud ülesannetega ei saanud hakkama ja reast välja langesid. Need olid sunnitud andma talu käest ning asuma sulaseks või vabadikuks, sageli oma endisse tallu.

Talurahval tuli teoorjusajalgi elada peost suhu, mille tõttu mõni ootamatu, iseenesest mitte liiga raske õnnetusjuhtum, kas või mõne looma lõppemise näol, võis talu majapidamise tasakaalust välja viia. Rääkimata siis üldisematest õnnetustest, osalistest ja täielikkudest viljaikaldustest, mis alati kaasa tõid palju ohvreid. Nii sunniti näljahäda järelaastal 1846. a. Liivimaal taludest lahkuma 640 taluperemeest (s. o. üle 2% kõigist taluperemeestest). Paistab aga, et teoorjusajal mõisnikkude poolt taludele pööratud eriti teravast teonõudmisest hoolimata niisugused reast väljalangemised ei olnud märgatavalt tihedamad kui varemini, s. o. pärisorjuse ning tegelikus elus jõuetute kaitseseaduste ajal.

Suuremaid muutusi, kui talude majanduslikus arengus, toimus sajandi algusest peale eesti rahva mentaliteedis, iseteadvuses ja poliitilises silmaringis. Mõisnik nägi endiselt enda ees küüru tõmbuvat ning pead tervituseks paljastavat talupoega, mistõttu ta sel alal toimunud muutusi õige vähe tähele pani. Ent järk-järgult hakkavad mõisnikudki kaebama, kuidas 1816. ja 1819. a. seaduste poolt loodud olukorras hakkab laostuma endine „ühelt poolt patriarhaalne ja teiselt poolt pieteedikas mõisniku ja talupoja vahekord". Eriti noorem põlv hakkab üha rohkem kasutama oma vaba liiklemisõigust, misläbi laostuvat mitte ainult talupoegade side maaga, vaid paraku ka endine respekt „mõisavanemate" vastu.

Liiklemisvabadus oligi mõjukaks teguriks, mis suurendas talupoja iseteadvust. Küürutama panevast, ebamääraselt suurest pärishärra autoriteedist pudenes selletõttu õige olulisi osasid ära.

Määratut osa eesti rahva poliitilise silmaringi laienemisel etendasid ka sajandi vahetusel üksteisele kiiresti järgnenud talurahva-

seadused. Kiiresti vahelduvad talurahva „põhiseadused“ äratasid laiades massides arusaamist, et senine traditsiooniline vahekord mõisniku ja talupoja vahel pole midagi ainumõeldavat, igavest ja muutumatut ega ka mitte Jumalast seatud kord, millest kinni pidama manitseti kirikukantslist. Ikka sügavamini juurdus eesti rahva meeltesse, et senised olud on muudetavad, et mõisnikust on veelgi tugevam võim — Vene keiser, nagu omal ajal Rootsi kuningas.

Teoorjusajal polnud eesti rahvas kaugeltki mitte enam nii isoleeritud olukorras kui enne, kui ümbritsevail mail kehtis samasugune pärisorjus kui meil. Naabermail, näit. Preisis, oli talurahva seisund kujunenud märksa teissugusemaks. Sealt ja ka kaugematest maadest imbus eesti rahva teadvusse teateid hoopis soodsamatest talurahva elamistingimusist, ükskõik mis teel nad tulid — kas ajalehtede kaudu, mõisa köögiuksest või jälle paljukäinud väljateeninud soldatite (1796. a. peale hakati meie maalt võtma nekruteid) juttude kaudu. Need teated mõjusid sügavalt talurahva kujutlusvõimele ja tõid jällegi pinnale igivana soovi paremate elamistingimuste ja teovaba maa pärisomanduse järele.

Ent uued tunglused, mida süvendasid 1816. ja 1819. a. seaduste vähemalt sõnalised tendentsid, liikusid rahva hinges veel ebamääraselt. Veel polnud talurahvas kaugeltki loobunud pärisorjusaegsetest tõekspidamistest. Kui 1830-ndate aastate teisel poolel suurenesid mõisade rendinõudlused, siis talurahvas jäi sageli pärisorjusaegsest maatavast võrsunud arusaamiste juurde, et talud on nende omandiks, seni kui nad sooritavad õiguspärase rendi. Kui mõisnikud tõstsid renti, mida mõisal arvati õigus olevat võtta teatavas suuruses, või kui mõisastati talusid jne., tõstsid talupojad kaebusi.

Niisugune oli olukord, kui möödunud sajandi 40-ndail aastail peale kasvas ning talusid täitis uus põlv eesti rahvast — oma koosseisult noorem, iseteadvam, julgem ja iseseisvam.

Sel põlvel olid suuremad nõudmised, kui et neid rahuldada oleks saanud elades isaisade viisi — suurendades talu tulusid ning andes neist lõviosa mõisnikule. See põlv eesti taluperemehi nägi parema elujärje poole viivat veel teist teed peale hoogustunud töörühkimise, mille vilja sai rühkija maitseda ainult väikeses osas. Sellele erksamale põlvele polnud vaja kaugeltki enam nii suurt tõuget kui varemini, et liikuma hakata ka poliitilises suunas. Teoorjusaegsed umbsed olud olid osa eestlasi surunud valitsevast majandussüsteemist välja vabadikukohtadele, kus ta vireles suuremalt osalt töötuna õige viletsates oludes. Vabadikud aitasid omalt poolt rohkesti kaasa meeleolu ärkvelhoidmiseks ja kasvatamiseks, mis teoorjuse umbsust hakkas juhtima poliitilise reaktsiooni radadele.

Kui G. Merkel pärisorjuse ajal agiteeris talurahva vabastamise kasuks, siis väitis ta, et esialgu ei ole sellest karta talupoegade rahutusi: revolutsioonideks ja meeleheitlikkudeks ettevõteteks pole rahvas küps mitte siis, kui ta viletsus on tõusnud kõrgeima kraadini, vaid alles siis, kui ta seda viletsust kõige teravamalt tunnetab. See viimane ei lange mitte alati kokku kõrgeima viletsuse perioodiga, vaid harilikult järgneb sellele. Viletsuse kõrgeim kraad nüristab julgust ja uimastab. Aga esimese võimaluse järel, kus aega on hinge tõmmata, võtab ta endale julguse ja teeb plaane, kuidas end kindlustada õnnetuse tagasitulemise vastu. Sel hetkel ta puhub lõkkele tule oma vendade põues ja kisub neid tegudele, mille võimalikkust nad seni ei osanud kujutellagi.

Midagi selletaolist oli nüüd tõesti saabumas ka eesti rahvale, olgugi et esialgu hoopis teissugusel kujul.

Talude igatsemine „soojalt maalt".

1840. a. rändas Vitebski kubermangust suur hulk juute Lõuna-Venemaale. Teade sellest väljarändamisest jõudis järgmisel aastal kogu Liivimaa lätlaste juurde, omandades kuulujutu kuju, et „soojal maal" jagatakse tasuta maad.

Selle kuulduse mõjul hakkas Kagu-Liivimaa kogukondadest ilmuma Riiga suurel arvul talupoegi, et kindralkubermangu valitsuses kontrollida, kui õige see jutt on, ning tarbe korral end üles kirjutada maa saamiseks. Seal võeti talupoegi esialgu võrdlemisi lahkesti vastu, seletades neile kuulujutu põhjendamatust. Et kindralkuberneri huvitasid ka põhjused, miks talupojad tahavad välja rännata, kuulati ära nende kaebused teoorjuse määrade suurendamise üle mõisades, mõisnikkude ja kubjaste karmi kohtlemise ja mõisnikkude omavoli vastu kohtutes. Kaebusi kostis ka ühenduses 1841. a. osalise viljaikaldusega, mis talurahva ärevusele omajagu hoogu andis.

Liikumine talupoegkonnas levis. Juuli alguses 1841 ilmuvad Riiga juba esimesed talupoegade saadikud Võrumaalt, Hargla ja Rõuge kihelkonnast. See oli mõisnikele väga ebameeldiv ja ähvardas õrnas agraarküsimuses tuua soovimatuid sekeldusi. Talupoegade massiline liikveleminek paistis kartlikele mõisnikele tõelise mässutondina. Liiatigi toimus see kõik Nikolai I politseirežiimi aegu, kus pisematki „vabaduspüüet" jälgiti suure hirmuga, kuna Venemaalgi tsaari valitsusaja kestel tuli maha suruda ligi 150 talupoegade vastuhakkamist.

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.

Härrasrahva maaelu.

Suvine pilt Sillamäelt XIX saj. keskelt.

Pole siis ime, kui rüütelkonna esindajad kindralkuberner Pahlenile ägedalt peale käima hakkasid, et võtku kindralkuberner tarvitusele karmimad survevahendid. Kindralkuberner nõustuski sellega. „Rahututesse" maakondadesse saadeti uurimiskomisjon kreisinõunik A. v. Hagemeisteriga eesotsas, kes kohe asus „kardetavat käärimist" energiliselt maha suruma.

Hagemeisteri rahustamismeetodid olid väga drastilised: kokkukutsutud talupoegadele andis Hagemeister käsu: need, kes soovivad välja rännata, astugu vasemale, need, kes soovivad kohale jääda, astugu paremale. Kõik peremehed astusid seepeale vasemale. Manitsuste peale suurem osa peremeestest loobus siiski oma kavatsustest. Väljarändajate poolele jäi siiski 5 peremeest. Need peremehed peksti komisjoni otsusel kõik läbi. Üks neist sai 40 kepihoopi ja haigustus.

Rüütelkonna pealekäimisel andis kindralkuberner Pahlen käsu väljarändamismõtetega Riiga tulnud talupoegi peksta ning nende pead nagu kurjategijail paljaks pügada. Teated sellest levisid kulutulena üle rahututte maakondade. Peksu hirmul katkesid talupoegade järelepärimiskäigud kindralkubermangu kantseleisse.

Ent mõisnikkude ja ametiasutiste liigagarus valas talupoegade rahustamise asemel just õli tulle. Talupojad nägid, et kardeti isegi süütut järelepärimist maasaamise kohta, ning arvasid seepärast, et küllap sakste hirm on põhjendatud ja väljarändamise kuuldused õiged.

Ametiasutiste vastu kadus usaldus. Ent mõne aasta — 1836. a. saadik — oli Riias veelgi üks „keisri esindaja" — õigeusu vikaarpiiskop Irinarh, kelle õigeusklik keiser oli siia töötama pannud selleks, et siinseid rohkeid vene vanausulisi tagasi tuua riigikiriku hõlma. Varsti sigiski talupoegadel Irinarhiga kokkupuude. Taibates avanevat võimalust vene usu levitamiseks eesti ja läti talupoegade hulgas, võttis Irinarh talupoegade saadikuid lahkesti vastu. Kahemõtteliselt kirja pannes nende välja rännata soovijate nimesid, sisendas piiskop talupoegadele veendumuse, et neid üles kirjutatakse maa saamiseks. See pani varsti piiskopimaja suunas liikuma järjest suureneva hulga talurahvasaadikuid.

Neid tuli nüüd Riiga õige ohtrasti ka eesti alalt, eriti Võrumaalt, kuid ka Viljandi- ja Tartumaalt, hoolimata sellest, et Riiga tulevad teed ja ka piiskopimaja ise ametivõimude poolt valve alla võeti. Paari kuu jooksul vangistasid ametivõimud umbes 200 talupoegade saadikut, kes ülekuulamise järel said kõva karistuse osaliseks. Täiesti tõkestada talupoegade kontakti vene usu piiskopiga aga ei saadud, sest talupojad hakkasid ülesseatud valvest läbipääsuks tarvitama igasugu kavalusi. Ei aidanud ka see, et kindralkuberner Pahlen teostas ringreisu rahututesse maa-

kondadesse, manitsedes ja karistades. Umbusaldus oli juba liiga suureks paisunud, kohati ei peetudki teda kindralkuberneriks, vaid ainult mundrisse rõivastunud mõisnikuks.

1841. a. sügisel esines juba tõsisemaid rahutusi, läti alal Vešelaukšnes ja Jaunbebris, eesti alal aga Pühajärvel, kus kujunes talurahva vastuhakkamine, mis on tuntud „Pühajärve sõja“ nime all.

Talurahva „käärimised“ hakkasid nüüd suuremat huvi äratama Peterburiski. Keiser saatis Liivimaale olukorraga tutvuma oma 2 tiibadjutanti, kellest üks, vürst Urussov, korraldas kaks eesti talupoegade kokkutulemist, ühe Võrus ja teise Tartus, millest osa võttis poole tuhande talupoja ümber. Kokkutulemistel valitses kaunis ärev meeleolu ning talupoegade hulgast kostis õige julget juttu: „Jah, meie tahame Jumala ja keisri sõna kuulda, kuid mitte härraste oma, me tahame keisri, aga mitte sakste all olla.“ Rahva hulgast nõuti ägedalt vangistatud talupoegade vabastamist. Tiibadjutant manitses rahvast rahule. Kui vürst talupoegadelt lõpuks küsis, kas ta keisrile võib teatada, et Liivimaa talupojad on sõnakuulelikud, siis vastasid koosolijad uuesti hulgana: „Jumala ja keisri sõna tahame kuulda.“

Nikolai I noorpõlves. Kaasaegse gravüüri järgi.

1841. a. sügiseks hakkas talurahvas siiski juba rahunema, sest rahututesse maakondadesse paigutati suurel arvul sõjavägesid. Alustasid tegevust ka sõjakohtud, määrates üle sajale rahutustes süüdi olevale talupojale peksukaristuse kuni 500 kepihoobini. Sellele lisandusid vanglakaristused ja Siberisse saatmised. Eriliselt suure „püüdlikkusega“ karistati Pühajärve vastuhakkajaid, kuhu pealt vaatama käsutati talupoegi paljudest ümberkaudsetest Tartu-, Võru- ja Viljandimaa kogukondadest.

Rüütelkonna, Liivimaa vaimulikkude ja kindralkuberneri pealekäimisel laskis keiser Riiast ära kutsuda ka piiskop Irinarhi, kelles pealekaebajad nägid teatava põhjendusega talurahva „käärimisele“ õhutajat. Irinarhi tagandamine võttis tõepoolest aluse talupoegade väljarändamise õhinal

ja tekkima hakkaval arvamusel, nagu antaks soojal maal maad, kui astutakse vene usku. Elu läks jälle harilikku rööpasse, seejärel kui 1841./42. a. talvel Põhja-Tartumaal väikest viisi kordunud „rahutused" olid peksuga summutatud ja samal viisil katkestatud ka talupoegade käigud Pihkvasse, kuhu Irinarh oli saanud uue piiskopikoha.

17% lõunaeestlaste siirdumine vene usku.

Nikolai I-sel oli mitmeidki kõhklusi, enne kui ta otsustas Irinarhi Riiast ära kutsuda. Toetades oma isevalitsust aadlile ja olles hirmul iga väiksemagi revolutsioonilise nähtuse ees, olid tal muidugi äärmiselt vastumeelsed sellised talupoegade rahutused, nagu nad toimusid Liivimaal 1841. a. Teiselt poolt aga taotles Nikolai I niisama suure innuga oma riigi uniformeerimist põhimõtte järgi „isevalitsus, õigeusklikkus, rahvuslikkus". Õigeusku siirdumiseks oli Liivimaa talurahvas 1841. a. näidanud õige suurt vastuvõtlikkust. Seda konjunktuuri oli vaja ära kasutada vene usu levitamiseks.

Uueks Riia piiskopiks määratud Filaretile tehti ülesandeks vene usu levitamisel esialgu teotseda äärmise ettevaatlikkusega. Ent samal ajal valmistuti vene usu levitamise uue aktsiooni vastu. 1844. a. ilmusid trükist eesti- ja lätikeelsed tõlked vene usu palveraamatust ja katekismusest. Pihkva vaimulikus seminaris hakati 1842. ja 1843. a. peale õpetama ka läti ja eesti keelt.

1845. a. kevadel õnnestus piiskop Filaretil saavutada tähtsat edu. Suur osa luteri kirikuga vastuollu sattunud Riia linna läti vennastekoguduse liikmetest, eesotsas tisler Davis Balodis'ega, astus vene usku. Davis Balodis'e populaarsus oli suur ka läti talupoegade hulgas, mistõttu ta ülеminek vene usku äratas Liivimaa läti talupoegkonnas määratut vastukõla.

Nüüd hakkas teotsema ka keskvalitsus. Uueks Liivimaa kindralkuberneriks määrati õigeusuline Evg. Golovin, kelle ülesandeks tehti talupoegade usuvahetust soodustada, kuid ühtlasi vältida talurahva sotsiaalpoliitilisi käärimisi. Viimast oli aga võimatu teostada. Mis 1841. aastal talupoegkonna silmis oli keelatud, sai järsku lubatuks. Irinarhi kahemõttelise käitumise tõttu 1841. a. seltsis nüüdki teadmisega, et vene usku minekuks takistusi ei ole, igasuguseid võimalikke ja võimatuid oletusi maiste kasude kohta, mis usuvahetus asjaosalistele pidi kaasa tooma. Talurahva hulgas tõusis suur ärevus.

Usuvahetuslik liikumine (eesti alal esialgu Võru- ja Tartumaal) algas nüüd uue hooga. Tung preestrite juurde oli suur. Tartu preester Beresski korteri juurde pandi välja kaitseks vahid, et jutulesoovijad tema korteriuksi rüsinal sisse ei murraks. Liikumist iseloomustab Tartu-Võru

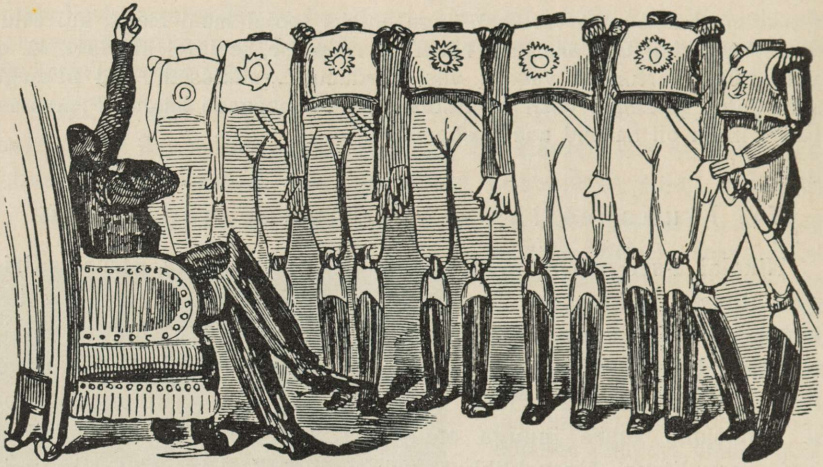

G. Doré šarž Nikolai I aegse karmi militaarrežiimi kohta, mis rahuldub ainult pimeda sõnakuulmisega.

kiriku-eestseisja maanõunik parun Bruiningk järgmiselt: „Inimesed avaldavad kirge ja jultumust ning neid näib valdavat suur viha sakste vastu. See pole usuline, vaid täiesti poliitiline liikumine. Paljud lausuvad valjult: „Maad peame saama, ja kui meile seda ei anta, siis võtame ise ja tapame sakslased.“ Teised arvavad, keiser võtvat maa mõisaomanikelt ja andvat selle talupoegadele.“ Reola ja Veskimõisa talupojad seletanud parun Bruiningkile: „„Ükskõik missugune usk meil ka on ja kuigi me ei saagi kahjuks maad, siis saame vähemalt härradest lahti.“ Nende silmist välgub jultumus, kirg, viha.“

Kindralkuberneri poolt püüti liikumisest kõrvaldada poliitilist joont. Talurahvale avaldati selgitusi, et vene usku minek ei too kaasa mingeid ilmlikke soodustusi; ka vene usu vaimulikkudele tehti ülesandeks talupoegadele enne usuvahetust asja selgitada ning lubati kreeka-katoliku usku salvida ainult neid sooviavaldajaid, kes oma sammu põhjendavad üksnes ja ainult usuliste kaalutlustega.

Suurt agarust kuulduste summutamisel osutasid kohalikkude mõisnikkudega täidetud kohtu- ja politseiasutised. Kuuldusi, nagu saaks vene usku siirdujad tasuks maad, raha ja muud, pandi „völsside juttotöstjate“ arvele. Kuid tõeliselt peegeldasid kuuldused vaid talurahva soove ja tekkisid spontaanselt vene vaimulikkude kahemõttelise käitumise tagajärjel. Usuvahetuse vastu võitlesid mõisnikud ka oma isiklikku mõju kaalule pannes. Anti kirjalikke lubadusi omalt poolt ka luteri usku jäävatele talupoegadele anda tasuta maad, kui vene usku minejaile seda kroonu poolt peaks antama.

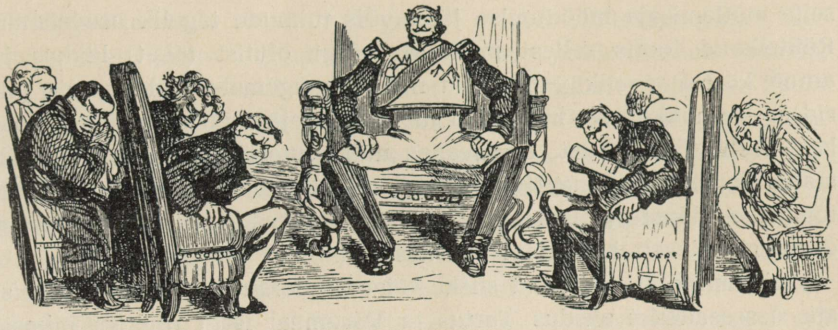

G. Doré šarž Nikolai I autokraatsuse kohta.

Tugevat vastukihutustööd arendasid ka luteri vaimulikud. Sellest hoolimata läks talupoegade vene usku siirdumine küllalt hoogsalt. 1845. aasta jooksul läks Liivimaal vene usku üle 14 000 talupoja, kubermangu eesti osas 9520. Liikumine hakkas haarama ka Viljandi- ja Pärnumaad. Esines tõrkumisi mõisateole minekul.

Ootamatu rohke talurahva siirdumine vene usku viis rüütelkonna poliitikud suurde ärevusse. Ühes luteri usuga ähvardas minna kaduma suur osa rüütelkonna mõjuvõimust talupoegade üle. Ühtlasi võis sellega tasanduda tee kroonu vahelesegamiseks kaasusuliste talupoegade kasuks Liivimaa seni nii idüllilistes oludes. Maamarssal Lilienfeld, kellele sekundeerisid ka Liivimaa vaimulikud, pani Peterburis kõik rattad käima, et usuvahetuslik liikumine pidurdataks. Viidati isegi Uusikaupunki rahulepingule.

Endastmõistetavalt ei jäetud kasutamata keisri nõrka punkti — sotsiaalsete rahutuste kartust. Usuvahetuslikul liikumisel oli ilmne poliitiline joon ning temaga kaasas käis ka korrarikkumisi. Keisrile püüti kogu liikumist kirjeldada mitte usuliste, vaid eeskätt ainult viimaste ikaldusaastate tagajärjel tekkinud agraarrahutustena. Tõepoolest oligi 1844. a. sajandi raskemaid ikaldusaastaid, millega kaasas käisid nälg ja suremuse tõus. Talurahval suri kümneid tuhandeid loomi. Ka 1845. aasta ei suutnud eelmise aasta poolt löödud haavu kaugeltki parandada. Kahtlemata tõstis see kõik liikumise teravust. Kuid rüütelkond, kelle silmist oli enam-vähem kõrvale jäänud vabastamisest saadik toimunud talurahva iseteadvuse, julguse, ettevõtlikkuse ja elunõuete tõus, nägi kõiges ainult „käärimist", mida põhjustanud eriti viimaste kriitiliste aastate majanduslik surutus ja õigeusuliste ning muude tumedate „salaemissaride" häbematu propaganda.

Rüütelkonna poliitikud saavutasid keisrilt osalise järeleandmise seega, et alates 1. jaanuarist 1846 pandi vene usku minekul kehtima kuuekuune mõtlemisaeg. Võis end üles anda, kuid alles

selle mõtlemisaja möödumise järel võis toimuda tegelik usuvahetus. Rüütelkond lootis sellest määrusest õige olulist tõket: lükkus ju antud korral tegelik vene usku minek kaugemale ikaldusaasta piiridest — juulikuusse, kus tuleb juba lõikus ja uudseleib tõotab rohket meelte rahunemist. Ka avanes nüüd luteri usu vaimulikel võimalus korraldada oma rivi. Mõisnikudki kaldusid mitmel pool piiri tõmbama sikkude ja lammaste vahele, koheldes õigeusulisi talupoegi demonstratiivselt halvemini kui teisi.

Liikumine ei vaibunud siiski kõigest hoolimata. Peale mõtlemisaja sisseseadmist siirdus Tartu- ja Võrumaal isegi rohkem inimesi vene usku kui enne. Eriti Pärnu- ja Saaremaal nakatas usuvahetuslik liikumine talurahvast 1846. a. suvel uue ja värske hooga. Ametivõimud kartsid siin rahutusi ning tõid kohale sõjavägesidki. Osutades kord tõusu, kord mõõna, vaibus liikumine alles 1848. a. Selleks ajaks oli võitlus talurahva hingede ümber, samuti ka võitlus talurahva enda keskel jõudnud enam-vähem selgete tulemuste juurde. Need, kel oli kalduvusi vene usku minna, olid sinna läinud, kes luteri usku kaldusid jääma, jäid. Vene usku oli läinud:

Võrumaa	65 844	hingest	7 236	ehk	11%
Tartumaa	114 746	„	14 404	„	12,4%
Viljandimaa	82 675	„	10 404	„	12,6%
Pärnumaa	65 185	„	18 127	„	27,7%
Saaremaa	46 641	„	13 887	„	29,8%
Lõuna-Eestis kokku	375 091	„	63 858	„	17%

Lõuna-eestlastest astus vene usku ainult 17%, seega umbes üks kuuendik. Hoopis suurem aga, kui vene usku siirdujate kvantitatiivne tähtsus, oli 1840-ndate aastate usuvahetusliku liikumise üldine tähendus eesti rahva ajaloos. Usuvahetusega kaasaskäiv käärimine ei jätnud suurt mõju avaldamata ka sellele osale eesti talurahvast, kes jäi luteriusuliseks.

Usuvahetusliku liikumise sügavamad põhjused peituvad eesti talurahva majanduslikult ja õiguslikult viletsas olukorras, mis oli seda vähem väljakannatatav, et läänepoolseil naabermail talurahva seisund oli vahepeal tunduvalt paranenud ja XIX sajandi alguse vahelduvad agraarseadused olid talurahvale Vene keskvalitsuse näol kätte näidanud võimu, kes oli tugevam kui mõisnikud ja suuteline talurahva seisukorda muutma. Juba Nikolai I päevil käis Peterburis abi otsimas üle 100-liikmeline eesti talurahva saatkond.

Ühtlasi olid 1840-ndad aastad Lõuna-Eesti talupoegkonnale suureks maailmavaatelise kriisi ja murrangu ajaks. 1819. a. seaduse

kehtimahakkamisele vahetult järgneval ajastul oli talupoegadel suuremalt osalt jäänud tähele panemata suur põhimõtteline muutus, mis teostus maaomandi ja talukoormiste põhilistes alustes. Peale teatavapiirilise liiklemisvabaduse, mida kord-korralt küll üha enam, kuid üldiselt siiski mitte just rohkesti kasutati, hakkasid 1819. a. seaduse alusideed — kogu maa mõisnikkude pärisomandina ja „vabad" rendilepingud — talurahvale selguma alles 1830-ndate aastate teisel poolel, kui tööjõulise rahvastiku kasvades mõisad asusid suurematele rendinõudlustele. Võimsamalt tungisid uued arusaamised läbi aga alles 1840-ndate aastate rahutuste keerises, mil eriti palju talupoegi käis Riias kaebamas oma hädasid ja vastuseks said selgitusi, milliseid õigusi mõisnikkudele on andnud 1819. a. seadus.

Niipalju kui talurahvas vahepeal ka mässas, oli ta ometi seesmiselt ki üles kasvanud 700-aastase feodaalaja veendumustes. Pärisorjusaegse vaate järgi tundis ta end oma talu õigustatud valdajana, seni kui ta mõisa vastu on sooritanud oma kohused, s. o. traditsioonilised koormised. Et mõis koormisi võttis, peeti loomulikuks ja selles veenis talupoega ka luteri kirik, jutlustades sõnakuulelikkust härraste vastu ja rõhutades, et säärane kord on Jumalast seatud. Juba XIX sajandi alguses hakkasid agraarreformid kõigutama talurahva veendumust, et feodaalne agraarkord on Jumalast ja on ainumõeldav. Veelgi rohkem hakkas talurahva maailmavaatelisi tõekspidamisi ja omandiõiguselisi mõisteid segi lööma 1830-ndate aastate murrang.

Murrang feodaalsest maailmakorrast eraomanduslikku, mis talurahvale ühtlasi oli üleminekuks Jumalast seatud korrast ilmlikul seadusel põhinevale korrale, toimus Kesk-Euroopaski talupoegkonna usulise käärimise saatel. See on üsna arusaadav, sest et ühiskondlikud kohustused ja usk sel arenemisastmel olevale talurahvastikule olid lahutamata mõisteteks. Ka ilma vene vaimulikkude kahemõttelise talituseta oli 1840-ndail aastail Lõuna-Eestis tugev pind usulisteks rahutusteks, kuid mitmed tegurid juhtisid selle vene usu veskile.

1840-ndate aastate rahutuste kohta ei saa öelda, et nad olid ainult usulised, aga ka mitte seda, et nad oleksid olnud puhtilmlikud, ning nagu oleks vene usku mindud lootuses saada paar toopi tangu, nagu mainib luteri usu vaimulikkude sihilik kirjeldus. 1840-ndate aastate käärimine oli eeskätt maailmavaateline käärimine, kus usulised ja poliitilised elemendid olid tihedas ühiskoes. Kadus

täielikult usaldus luteri kiriku vastu, kes oli jutlustanud feodaalset korda Jumalast seatuna. Luteriusulisena püsiv rahva enamik jäi küll traditsioonilise endise usu juurde, kuid kaugeltki mitte sellise endastmõistetavuse ja veendumusega kui enne.

1840-ndad aastad tähistavad suure kultuurilise murrangu algust, mis eestlaste ajaloos hakkas etendama niisama pöördelist osa, kui renessanss ja valgustusaeg Lääne-Euroopa valitsevate kihtide juures. Esimesed impulsid läänepoolsest ilmlikust kultuurist tulid eraomandusliku mõtlemisviisi näol, mis ümbruskonna maade ja mõisniku pärisomandi kaudu imbus talupoegkonnasse, hakates seal tekitama suuremat eraomanduslikule korrale omast majanduslikku aktiivsust. See aktiivsus muundus kõigepealt poliitiliseks, sest et umbsetes oludes majanduslikuks edasirühkimiseks oli ainult väga kitsaid eeldusi (vt. siiski lk. 1529). Eelmistega võrreldes on 1845./46. a. käärimistele sümptoomiline tugev tahe saada maad pärisomandiks ja jagada mõisapõldegi. Kui vene usku siirdumine ei toonud kaasa oodatud seadusandlikku vahelesegamist Vene valitsuse poolt, hakkas uus aktiivsus suunduma otsemalt majanduslikule alale, mida soodustas ka 1840-ndate aastate lõpul paranev põllumajanduslikkude saaduste hinnakonjunktuur.

Järk-järguline maailmavaateline üleminek kaitseseisukorrast aktiivsele ründamisele oli esimene etapp kultuurimurrangus, mis varsti ennast tunda andma hakkab ka vaimse kultuuri alal. Algav ilmliku kultuuri imbumine eesti rahvuskehandisse usulise maailmavaate asemele on samutigi tihedalt seotud 1840-ndate aastate usuvahetuslikkude käärimistega.

See oli luteri kiriku klassiliseks võitlusvahendiks juba usuisast enesest saadik, et ta võitluses teiste uskudega toetus lugemisoskuse ja kirjaliku jumalasõna levitamisele. Kui Liivimaa talurahvas hakkas massiliselt siirduma vene usku, nägi mures olev kirik koos rüütelkonnaga ühe vahendina tulevaste sellelaadiliste juhtumite ärahoidmiseks rahvahariduse tõstmist. 1849—51 teostati Liivimaal koolireform, kus rõhku pandi eriti kihelkonnakoolide paremale väljaarendamisele. Ent koolireform osutus kahe teraga mõõgaks. Loodi iseseisvamaid elamisvõimalusi kooliõpetajaile. Valga seminaris anti vaimuliku kõrval ilmlikku haridust reale eesti ja läti noormehile, kellest paljud ei osutunud ainult rüütelkonna ja kiriku truudeks teenriteks, vaid asusid isegi nende vastu ja said hiljem oma rahva juhtideks. Kui 1840-ndatel aastatel kääriva eesti talupoegkonna juhtideks olid mõne külakoolmeistri kõrval eeskätt väljateeninud sõdurid, siis paarkümmend aastat hiljem toimuvas murrangus juhivad

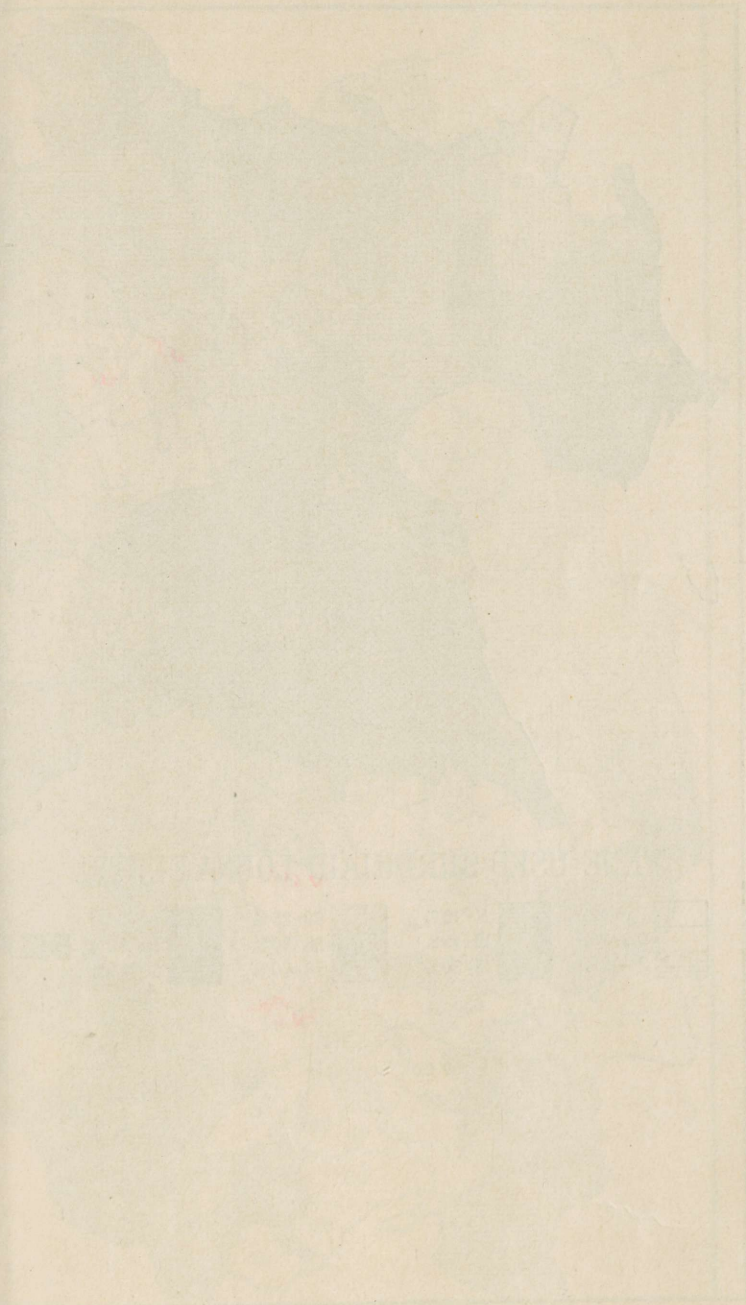

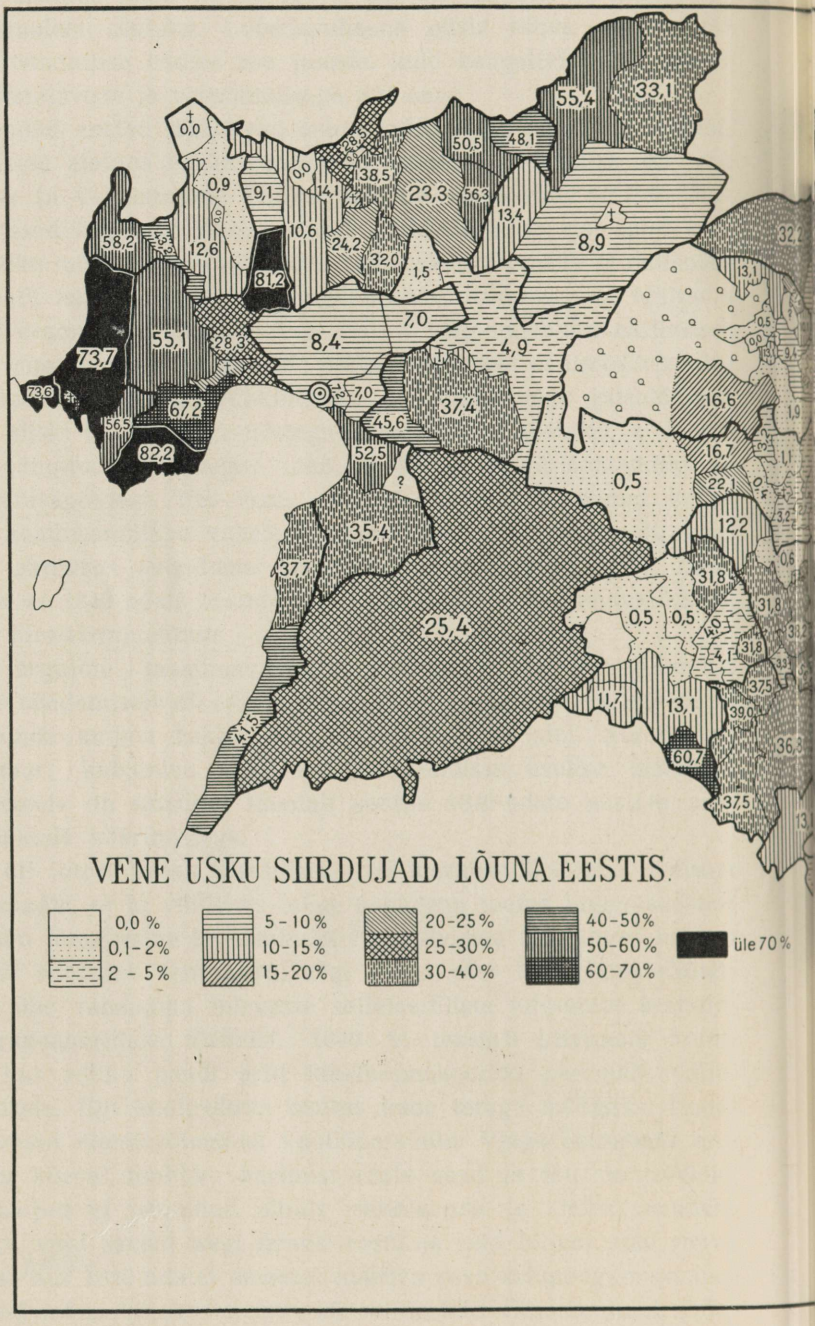

Jämedama joonega märgitud kihelkond

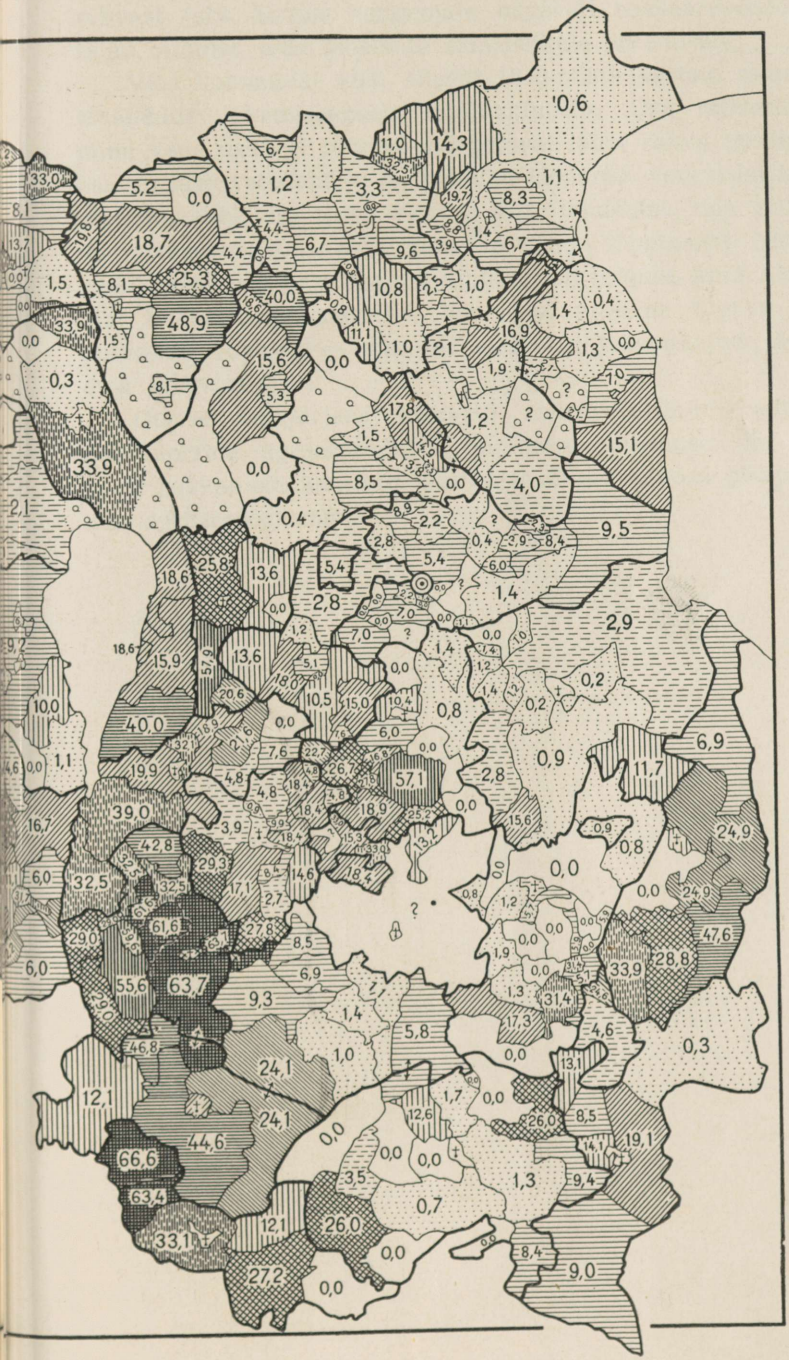

eenema joonega kogukondade piirid.

rahvast juba hoopis kaugemale nägevalt rohkearvulised kooliõpetajad, aidates teda läheneda rahvuslikule ärkamisele.

Veel kolmandat viisi aitasid 1840-ndate aastate rahutused teed tasandada ärkamisaegsele konjunktuurile. Osa rahvastiku siirdumine vene usku ei toonud märgatavat lõhet rahva tervikusse. Kuid osa eestlaste vabatahtlik ja tormiline üleminek vene usku kutsus vene tõsirahvuslikkudes ringkondades esile tendentse, mis nõudsid siinse maa venestamist ja balti parunite võimu lõpetamist. Nikolai I ajal need tendentsid ei pääsenud küllaldaselt mõjule, kuid Aleksander II ajal hakkasid panslavistid Venemaal esinema tugeva ja mõjuka poliitilise vooluna — kui oli tsensuuri leevendatud ja sõnavabadust laiendatud.

Otsese tagajärjena kiskusid usuvahetuslikud rahutused aga päevakorrale agraarseaduste muutmise küsimuse. Ka riik omalt poolt hakkas osutama uut aktiivsust ning kujundas pikapeale endale uue agraarprogrammi.

LXVII. Teoorjuse lõpp. Raharent ja talude ostmine.

Talurahva vabastamise järel segas keskvalitsus Baltimaade siseelusse üsna vähe. Oma viimaseil valitsemisaastail oli Aleksander I loobunud senisest liberaalsest suunast ja Nikolai I (1825—1855) pidas oma eluülesandeks kindlustada legitiimse ainuvalitsuse aluseid mitte ainult omal maal, vaid ka väljaspool Euroopas. Oma politseirežiimiga toetus tsaar eeskätt aadlile ja kirikule. Nikolai I nägi balti-saksa aadlis üht oma tähtsamat tuge, kuid pidas ka muidu lugu siinsetest rüütelkondadest. 1845. a. lõpetati balti provintsiaalõiguse kodifikatsioon aadlile meelepärases vaimus. Selles arutati kõiki aadli tähtsamaid privileege, jäeti aadlile lõplikult ainuõigus rüütlimõisade omandamiseks ja kindlustati immatrikuleeritud aadli mõju maapäevadel.

Keskvalitsus Nikolai I ajal oli alul väga tagasihoidlik siinseisse agraarküsimusisse segamisega. Kavatseti küll kodifitseerida ka talurahvaseadusi, mis puhul neid Eesti-, Liivi- ja Kuramaal oleks tulnud ühtlustada. Kuid seegi jäi pikapeale ära. Alles 1830-ndate aastate lõpul muutus Eestimaal mõnevõrra aktiivsemaks venestunud baltlasest kindralkuberner M. v. d. Pahlen, püstitades teatavaid nõudeid 1816. a. talurahvaseaduse revideerimiseks.

Rohkesti aktiviseerisid keskvalitsust talupoegade küsimuses 1841. a. ja 1845. a. rahutused. Kartes edutada keskvalitsuse õigeusustamise tendentse, püüdsid Liivimaa rüütelkonnapoliitikud võimalikult eitada rahutuste usulisi motiive ja ühekülgselt rõhutada nende majanduslikke põhjusi, eriti 1841. a. ja 1844. a. ikaldust. Kuid see samm oli kahe teraga mõõk rüütelkonnale, sest ta tõstis Peterburis huvi Liivimaa talurahva majandusliku käekäigu vastu. Tulevaste rahutuste ärahoidmiseks taheti talurahva olukorda seadusandlikult parandada.

Liivimaa kindralkubermangu asutisse kogunes neil aastail rohkesti talurahva kaebeid. Kaevati tegeliku häda, aga veel rohkem solvatud õigustunde pärast mõisnikkude peale, kes kippusid tõstma talupoegade teokoormisi ja neile peale surusid harjumata teopäevi

uute põllukultuuride tarvitusele võtmisel. Eriti rõhutasid talupojad oma kaebustes täisjõuliste talude pillutamist ja mõisastamist. See polnud neil aastatel kesteab kui sage nähtus teiste üldisemate hädade kõrval, kuid ta oli kõige drastilisem ja tundus kõige ülekohtusemana.

Peamiselt talupoegade kaebuste mõjul kujunes järk-järgult kindlaks keskvalitsuse ja ta esindajate seisukoht Baltimaa agraarküsimustes. Keskvalitsuse peamiseks püüdeks sai tõkestada mõisastamist ja talukoormiste tõstmist. Seda kavatseti teostada keelates mõisastamise suuremal osal talumaal, lubades seda mõisamajapidamise huvides ainult väikeses osas, nn. kvoodimaal. Talukoormiste tõusu aga taheti takistada rendi ülemmäära kehtimapanemisega.

Liivimaa 1849. ja 1860. a. agraarseadus. Alalhoidlaste mõjulepääs.

Talurahva rahutuste mõjul muutusid keskvalitsuse esindajate kõrval agraarküsimuse suhtes aktiivseks ka need mõisnikkude ringkonnad, kes polnud olukorraga rahul. Kardeti algatust oma käest ära minevat ja rutati uuele agraarseadusele andma võimalikult oma soovidele vastavat ilmet.

Küsimus tuli kõne alla 1842. a. Liivimaa maapäeval. Siin põrkasid teravalt kokku kõik kolm voolu. Reaktsioonilist voolu juhtis R. J. Samson von Himmelstiern, liberaalide eesotsas seisis Hamilkar v. Fölkersahm, kuna alalhoidlased koondusid krediitkassa direktori G. parun Nolcken'i ümber. Üksteisega võidu püüti oma nõudlustele anda ilme, nagu tahetaks uuendustega soodustada ainuüksi talupoegade olukorda. Seda muidugi selleks, et oma seisukohtadele keskvalitsuse silmis rohkem poolehoidu leida.

Kirglikud vaidlused 1842. a. maapäeval lõppesid kompromissiga. Hoolimata rohketest protestidest, et sellega rikutakse aadli maaomandiõigust, nõustuti lõpuks keskvalitsuse kvoodimaa nõudega. Tulles vastu reaktsionääride ja kroonu seisukohtadele, pandi teatavate muudatustega uuesti kehtima 1804. a. talukoormiste sundnormid. Liberaalidele tuldi niipalju vastu, et sundnormist vabastati raharent ja anti mõned soodustavad määrused talude müümiseks ja põhirendile andmiseks. Endastmõistetavalt võttis maapäev vastu terve rea määrusi, mis pidid tegema vabadike elu võimatuks ja tooma neid sulastena mõisapõldudele. Viimases olid ju kõik maapäeval esinevad voolud ühisel seisukohal.

1842. a. maapäeva otsused ei olnud veel kujunenud seaduseks, kui Liivimaa aadli meeleoludes toimus otsustav murrang alalhoidluse kasuks. Osalt põhjustas seda murrangut esialgu ärevuse vaibu-

mine äsjaste talurahvarahutuste pärast. Murrangu sügavamad ja kestvamad põhjused peitusid aga mõisa müügisaaduste hindade liikumises, mis meie maa mõisamajapidamise asetasid hoopis soodsamaks muutunud olukorda.

Vilja- ja piiritushinnad olid oma madalseisu saavutanud 1820-ndail aastail. 1 sälitis rukkeid maksis Riias:

1816—20	86	rbl.
1821—25	51	„
1826—29	45,2	„

Ka 1830-ndail aastail olid hinnad madalad. See oli põhjustanud mõisades hoogsaid otsinguid uute tuluallikate järele ning tekitanud paljudes mõisnikes kibeda rahulolematuse 1816. ja 1819. a. agraarseaduste poolt loodud olukorraga. Konjunktuur muutus järsult 1830-ndate ja 1840-ndate aastate pöördel. Hinnad jõudsid juba 1840. aastaks sajandi alguse tasemele. Kui esimestel aastatel veel kahelda võis, et hinnatõus on tekitatud juhuslikkudest ikaldustest, siis varsti oli ilmne, et uus kõrge konjunktuur mõisa müügisaaduste hindade alal on püsiv.

1 sälitis rukkeid maksis:

1842—1845	96,3	rbl.
1845—1850	90,9	„
1851—1860	95,9	„
1861—1864	106,2	„

Kõrged viljahinnad tegid mõisamajapidamise senisel kujul jällegi tasuvaks ja see pani iseendast piduri peale ka 1830-ndatel aastatel nii elavaile uuenduspüüdlustele mõisamajapidamise ümberkorraldamise alal. Ühtlasi vaibusid mõisnikkonnas ka püüdlused kehtivat olukorda seadusandlikult muuta. Ettevaatlik alalhoidlus, mis kartis muudatustest poliitilist kahju, ujus jälle pealvee. Ainult Eestimaa mõisnikkonnas, kus hindade tõus kriisi mitte täiesti ei lämmatanud, valitses uuenduste suhtes veel teatav pinge.

Nii pole ime, kui Liivimaa aadli juures varsti peale 1842. a. maapäeva pääses mõjule alalhoidlik vool, mis püüdis takistada 1842. a. maapäeva otsuse seaduseks kujunemist. Neil püüdlustel oli esialgu vilja. Kehtima pääsesid vaid 1844. a. „77 täiendusparagraafi 1819. a. seadusele", mis kärpisid oluliselt kaks aastat varemini tehtud otsust, ning viisid seaduse täitmise järelevalve peamiselt alalhoidlaste tähtsama pesakonna — krediitkassa ringide kätte.

1845./46. a. talurahvarahutused muutsid keskvalitsuse agraarküsimustes jällegi aktiivseks, kuid ta püüdlused agraarolusid ümber korraldada kohtasid mõisnikkonna visa vastupanu.

Liivimaa uue agraarseaduse väljatöötamine anti keisri poolt riigiametnikest ja rüütelkonna hulgast nimetatud isikutest koosneva segakomisjoni kätte. Rüütelkonna esindajaina selles Läänemeremaade Komitees

võisid seetõttu õige mõjukalt osa võtta H. v. Fölkersahm ja R. J. Samson v. Himmelstiern, Liivimaa liberaalide ja reaktsionääride juhid, kes maapäeval juba olid kaotanud suure osa oma endisest pooldajaskonnast. Sellise koosseisuga Läänemeremaade Komitee töötas välja seaduse-eelnõu, mis sarnanes oma põhimõtetelt mitmeti 1842. a. maapäeva otsusega, selle vahega, et saavutatud kompromissis olid tugevamini kui enne rõhutatud keskvalitsuse ja liberaalide nõuded.

Keskvalitsuse survel võttis 1847. a. maapäev eelnõu oluliste muudatusteta vastu ja ta pandi 1849. a. kehtima seadusena, esialgu prooviks 6 aastaks. 1849. a. agraarseadus rõhutas õige tugevasti keskvalitsuse seisukohti talude mõisastamise küsimuses. Mõisnik jäi endiselt kogu maa omanikuks, kuid see maa jagati õiguslikult 2 osaks: mõisamaaks (neis piirides, nagu ta oli olnud 1804. a. katastri koostamise ajal) ja talumaaks. Talumaast eraldati kaardil omakorda punase joonega üks kuuendik, nn. kvoot. Kvoodimaal mõisnik võis talitada oma äranägemise järgi, kuna ülejäänud vaku- ehk orjusemaal pidi kõik talud välja renditama, tohtimata neid mõisastada.

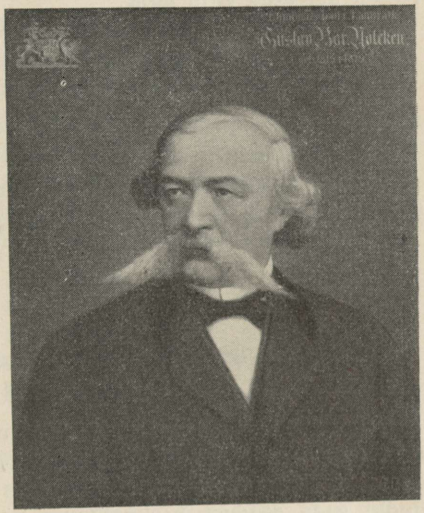

Parun G. Nolcken Luunjast, Liivimaa alalhoidlikkude mõisnikkude juht.

Liberaalide nõuded lõid 1849. a. seaduses läbi selles mõttes, et talumaa kasutamise normaalseks ja igati soodustatavaks vormiks kuulutati raharent. Uus seadus pidi üleminekut raharendile kiirendama. Raharendi määrasid ei pidanud kitsendama ükski norm, kuna aga teorendi suhtes pidid kehtima jääma 1804. a. vakuraamatu määrad kartuli- ja ristikheina kasvatusest tingitud modifikatsioonidega. Et saada raharendile ülemineku puhuks mõisamajapidamise ümberkorraldamiseks paratamatult tarvilikku raha, nägi 1849. a. seadus Fölkersahmi lemmikideena ette vastava krediitasutise asutamise. Talurahva rentpanga ülesandeks pidi olema talude müügi finantseerimine. 1849. a. seaduse kestuse ajaks keskvalitsus garanteeris talurahva rentpanga pantkirjade vastuvõtmise riiklikkudes krediitasutistes 85%-lise kursi eest.

Tööjõu kriisi taotles 1849. a. seadus lahendada vabadikkude kihi kulul, nagu selles küsimuses olid üksmeelsed kõik asjaomased ringkonnad. Rea karmide määrustega, eeskätt nõude kaudu, et

rendilepinguis taludele peab keelatama edasi renditada vabadikukohti, tehti vabadikkudele elu võimatuks ja sunniti neid oma tööjõudu pakkuma taludes või ka otseselt mõisadele.

Vabadikkude pillutamise osas 1849. a. seadus saavutaski kõige rohkem tulemusi, sest sellest olid otseselt huvitatud paljud mõisnikud. Tööjõu kriis mõisades 1850-ndail aastail (muidugi ka tööjõu suurema pealekasvu tõttu) osutas lahenemise tunnuseid. Järgnevail aastail mõisad võisid järk-järgult tunduvalt suurendada oma põlde.

Mõisade külvipinda Liivimaa eesti osas (välja arvatud Viljandimaa) näitab külvatud vilja hulk:

1849. a.	49 965	setverti
1852. a.	54 665	„
1855. a.	58 666	„
1859. a.	59 416	„
1863. a.	60 687	„

Mõisa külvipinna suurenemine ei tulnud taludele eriti suureks raskuseks, sest samal ajal suurenes ka talude külvipind.

Lõuna-Eesti taludes (välja arvatud Viljandimaa) külvati:

1849. a.	85 552	setv.
1852. a.	88 546	„
1855. a.	93 834	„
1859. a.	95 829	„
1863. a.	101 751	„

Ometi tähendas mõisa külvipinna suurenemine talude enamkoormamist (sest nende arv ei tõusnud märgatavalt). See näitab, et 1849. a. seadusest talukoormiste normimise osas tegelikult kinni ei peetud, ega saadudki seda seadust keskvalitsuse poolt mõisadele kontrollaparaadi puudusel peale suruda.

Uue agraarseadusega kehtimapandud teokoormiste ülemmäärad jäid seega paberile. Ka muidu olid nad tegelikkude vahekordadega võrreldes niivõrra kõrged, et nad mõisnikke kuigi palju ei ergutanud üleminekuks raharendile, kus sellist ülemmäära polnud ette kirjutatud. Pealegi takistas raharendile üleminekut kapitalipuudus.

Fölkersahmi lemmikasutisest, talurahva rentpangast ei saanud tegelikus elus kuigi suurt asja. Rentpank oli eluvõõralt korraldatud, garantii tema pantkirjade eest oli nõrk. Lõpliku hoobi rentpanga tegevusele andsid aga krediitkassa ümber koondunud alalhoidlikud mõisnikkude ringid, kes talude müügi läbi kartsid hädaohtu sattuvat kogu aadli poliitilist positsiooni. Krediitkassa võis täie eduga talude müümisele vastu töötada, sest suurem osa mõisadest ja taludest oli temale panditatud. Rentpanga tegevus jäi seetõttu väga väikeseks. Tema kaudu müüdi: 1855. a. —, 6, 1855. a. — 69 ja 1860. a. — 187 talu.

See on väga väike osa Liivimaa üle 20 000 talust. Talude vähese müügi tõttu ei edenenud ka teorendilt raharendile üleminek. Liivimaal oli raharendil 1851./52. a. 13,8%, 1852./56. a. 16,5% ja 1857. a. 18,7% taludest.

Veel väiksema mõjuga talupoegade seisundile oli talumaa eraldamine kvoodi- ja vakumaaks ning viimasel mõisastamise keelamine. Mõnevõrra suurema julgeolutunde see asjaolu andis vakumaal asuvaile talupoegadele, kuid mõisastamise ulatust ta üldiselt ei vähendanud ega suurendanud. Mõisastamine oli vareminigi moodustanud õige väikese osa talurahva hädadest. Hiljeminigi puudus mõisadel majanduslik jõud mõisastada kvoodimaad. XIX sajandi teise poole jooksul talustati kaugelt rohkem mõisamaad, kui mõisastati talumaid.

1849. a. seadus oli ellu viidud katseviisiliselt kuueks aastaks. Kui ta kehtivuse lõpptähtaeg oli kätte jõudmas, asuti seaduse revideerimisele, et seda lõplikult kehtima panna. 1856. a. maapäeval oli Fölkersahmi surma järel alalhoidlastel veelgi suurem mõju kui enne. Maapäev kavatses rea määrusi, mis pidid takistama raharendile üleminekut ja eriti talude müümist. Need kavatsused aga ei läinud läbi keskvalitsuse juures, kus Aleksander II aja liberalistlik suund hakkas maad võtma. Keiser kinnitas 1860. a. seadusena hoopis teise seaduse-eelnõu, mis peaaegu sõna-sõnalt vastas 1849. a. seaduse tekstile.

Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus. Mahtra sõda ja Maltsveti liikumine.

Eestimaal olid püüdlused 1816. a. agraarseadust muuta kriisi mõjul esile kerkinud mõni aasta varemini, kui Liivimaal. Sealsed talurahvarahutused nihutasid aga keskvalitsuse silmis Liivimaa agraarküsimuse niivõrra esiplaanile, et ta Eestimaa asjade otsustamise seni edasi lükkas, kuni temal Liivimaa asjas kujuneb kindel seisukoht.

Eestimaa mõisu oli kriis haaranud hoopis sügavamalt kui Liivimaa omi. Mõisavõlad olid siin suuremad. Hoopis kõrgemad olid Eestimaal sajandi vahetusel ka talukoormised. Kui sel ajal Liivimaal talu- ja mõisapõldude suhe oli nagu 2 : 1, siis oli Eestimaal talu- ja mõisapõlde võrdselt. See tähendas talude poole suuremat koormamist kui Lõuna-Eestis ja nende äärmist ülepingutamist. 1816. a. seaduse põhjal jäi Eestimaal ka talu raudvara, tööriistad ja loomad mõisale, mitte nagu Liivimaal taludele. Eestimaa taluperemehe elustandard oli vaevalt parem sulaste ja vabadikkude omast. Sellega on seletatav, et vaba liiklemisõigus pidi Eestimaal teoorjuse süsteemile mõjuma hoopis laostavamalt kui Lõuna-Eestis. Kiindumus talu vastu Põhja-Eestis oli väiksem, kalduvus talu ära anda ja seega ühtlasi ka rendihinda alla ajada seevastu aga hoopis suurem. Reakt-

sioonilised püüded talukoormisi normida leidsid seepärast Eestimaa mõisnikkonnas hoopis suuremat vastukõla kui Liivimaal. Ka siis veel, kui viljahinnad tõusid, püsis laostuvate sotsiaalsete olude tõttu Eestimaa mõisnikkonnas nõudeid sellise mõisade omavahelist võistlust eemaldava normi järele. Ühtlasi taoteldi sundmäärusi, mis vabadikkude olemasolu teeksid võimatuks. Seda enam, et rahvastiku juurdekasv hakkas 1830-ndail aastail uuesti peatuma ja 1850-ndate aastate keskel ilmnes jällegi puudus tööjõulisest rahvast.

Eestimaa mõisade põllunduse olukorrast 1840-ndail ja 1850-ndail aastail annavad tunnistust (mitte just päris täpsed) andmed külvipinna kujunemise kohta taludes ja mõisades.

Eestimaal külvati teravilja aasta kohta keskmiselt setvertides

	mõisades	taludes
1847—1849	102 995	83 547
1850—1852	103 616	86 358
1853—1855	87 283	100 273
1855—1859	86 320	121 567
1860—1862	83 243	128 890
1863—1865	83 532	137 390

Neist arvudest nähtub, et 1840-ndail ja 1850-ndail aastail ei suutnud Eestimaa mõisad oma põlde enam endises ulatuses harida, vaid pidid nad osalt talustama. Ühtlasi viitavad need arvud sellele, et talukoormiste normi ei suudetud hoida endisel tasemel. Et talude jõukus kasvas, seda näitab loomade arvu kasv Eestimaal. Loomi leidus peamiselt taludes. Üldse oli Eestimaal loomi, välja arvatud peenlambad:

	hobuseid	%	sarvloomi	%	lambaid	%	sigu	%
1842—1844	35 568	100	113 811	100	82 247	100	39 786	100
1845—1848	40 276	113,7	126 255	110,1	99 924	121,5	47 016	118,2
1849—1852	45 787	128,7	136 836	120,2	106 497	129,5	45 122	113,4
1853—1856	45 073	126,7	143 952	126,5	106 923	130,0	47 955	120,5
1857—1860	57 186	160,8	167 497	147,2	123 541	150,3	52 408	131,7
1861—1864	64 481	181,2	173 202	152,2	127 618	155,2	50 797	127,7

Et mõisad olid võimetud hoidma endist teorendi taset, siis esines Eestimaa mõisnikkonnas ka veel peale viljahindade tõusu tugevaid tendentse talukoormiste normimiseks. Selleks ja vabadikkude hävitamiseks nõuti keskvalitsuselt korduvalt uue talurahvaseaduse kehtimapanekut, vaieldi aga ägedalt keskvalitsuse liiga radikaalse kvoodimaa-poliitika vastu.

Peamiselt keskvalitsuse viivitamisel ja ka Krimmi sõja tõttu (1854—56) valmis Eestimaa uus talurahvaseadus alles 1856. a. Uus seadus sarnanes oma põhimõtetelt väga Liivimaa 1849. a. seadusega. Ka siin eraldati maa mõisa- ja talumaaks, viimasest omakorda nn. kuuendikumaa. Teorenti normiti, raharent jäeti normimata.

Tähtsa uuendusena, mida Liivimaa seadus ette ei näinud, tehti Eestimaa 1856. a. seaduses sunduslikuks talude kruntimine, milleks anti 10-aastane tähtaeg. Talude kruntimisega oleks astutud Eestimaal edasi suur samm põllumajanduse tootvuse tõstmiseks, sest see kannatas rohkesti talude üleribasuse ja külakondliku maakasutuse all. Et kulusid nõudvat kruntimist kiirendada, pidid uue seaduse teised määrad kehtima hakkama alles neis mõisades, kus talude kruntimine oli teostatud.

Mahtra sõda 1858.

1856. a. seaduse keeruline kehtimapaneku kord tekitas pingutatud meeleoluga Eestimaa talupoegkonnas rohkeid arusaamatusi. Et seaduse kehtimapanek venis, siis arvasid talupojad, et mõisnikud sellega meelega viivitavad. Talupojad lootsid paremat seadust. Vastuoksa eelmistele lubadustele ei kuulutatud uut seadust kirikukantslitest ja tema tõlkel puudus keisri allkiri. Kohati talupojad said aru, et uue seadusega kergendatakse nende teokoormisi, ja arvates, et uus seadus kohe kehtima hakkab, tõrkusid nad mitmel pool sooritamast tegu endisel määral.

Rahutused, tõrkumised ja kokkupõrked levisid Põhja-Eesti talupoegkonnas õige laialt 1858. a. Käärimisi avaldus Vaivaras, Hageris, Kosel ja mujal. Suuremaid kokkupõrkeid tuli maale toodud sõjaväega Mahtras (Juuru khk.). Siinsed talupojad olid veendunud, et senine abitegu uue seadusega on ära kaotatud. Osa talupoegi tõrkus osa võtmast sõnnikuveost. Tõrkujad kutsuti kohaliku haagikohtuniku juurde, kuhu nad aga karistuse kartusel otsustasid mitte minna. Kui haagikohtunik seepeale 50 soldatiga Mahtrasse tuli, ei leitud tõrkujaid kodunt. 2. juuniks 1858. a. käsutati tõrkujad peremehed uuesti mõisa. Sinna nad ilmusidki, kuid Juurust ja naaberkihelkondadest kokkutulnud üle 1000-mehelise salgaga, kes neid pidi kaitsema.

Kogunenud rahvahulga ja kohalviibivate sõdurite vahel hargnes kokkupõrge. Mehed olid viina võtnud ja mõned sõjakamad nõudsid, et soldatid ära läheksid. Tekkis sõnelemine, üks talumees kargas sõjaväekapteni kallale, teda lüües. Kallaletungija lasti maha, kuid selle peale tungisid teivastega varustatud talumehed soldatite kallale. Soldatid olid võimetud vastu panema ja põgenesid laiali. Neist sai haavata 13 meest ja surma 1 ohvitser; samal ajal langes 7 talupoega ja haavata sai 17. Kokkupõrkele järgnes mõisa ja eriti viinakeldri rüüstamine, mis lõppes sellega, et mõis põlema läks.

Mahtra rahutused summutati uute sõjavägede kohaletoomisega. Sõjakohus mõistis 65 kaebealusest 60 surma. Hiljemini kinnitati kohtuotsus keisri poolt tunduvalt pehmendatud kujul. Siiski määrati ihunuhtlust 44 mehele: kahele 1000 hoopi, kuuele 600 hoopi, neljale 400, teistele

vähem. Mitmed mõisteti kümneks ja rohkem aastaks sunnitööle ja saadeti Siberisse.

Samade 1858. a. talurahvaseadustega oli seoses ka Anija (ja Keerisoo) meeste Tallinnas käimise lugu. Et mõisnikud nõudsid endises ulatuses abiteo tegemist, ilmusid 56 Anija ja Keerisoo talupoega 21. juunil 1858. a. Tallinna kubermanguvalitsusse järele pärima, kas seda on vaja sooritada või mitte. Täiesti ootamatult vangistati nad aga kuberneri kantseleis. Neile pandi süüks seadusevastases korras mõisniku peale kaebuse tõstmist ja ülbet esinemist mõisniku ning ametivõimude vastu. Abikuberner parun Roseni poolt määrati kõigile meestele 100 vitsahoopi, mõnele koguni 200. Otsus saadeti täide Vene turul trummipõrina saatel.

Mahtra sõjast osavõtnud talumehi vanemas eas. E. R. Muuseumi kogudest.

Maltsveti liikumine.

Kui Eestimaa talupoegade rahutused moodustavad teatava paralleeli 1840-ndate aastate Lõuna-Eesti talurahva käärimistele, siis veel rohkem kajastub Põhja-Eesti talurahva ülemineku meeleolusid feodaalsest korrast eraomanduslikku ja maailmavaatelist kriisi sel puhul prohvet Maltsveti usulis-sotsiaalne liikumine.

Liikumise juhiks oli Järvamaa talupoeg Juhan Leinberg (Maltsvet) (1812—1885), kes 1850-ndate aastate keskpaiku hakkas Järva- ja Harjumaa rahvale pidama palvetunde. Maltsveti pooldajate hulka, mida ta oma mõjuka esinemisega kokku tõi, arvati ulatuvat 200—300 perekonnani. Rahva pääsemist raskest majanduslikust ja õiguslikust seisukorrast arvas Maltsvet teostuvat jumalasõnast valju kinnipidamise, palvete, paastumise jne. läbi. Maltsveti õpetus sattus vastuollu luteri kiriku ja vennastekoguduse omaga, mis endaga kaasa tõi mitmeid sekeldusi ametivõimudega. 1860. a. tuli Maltsvet väljarändamise mõttele, ja järgneval aastal tema ja ta pooldajad saidki keisrilt loa välja rännata Krimmi. Väljarändajad leidsid eest loodetust hoopis raskemad tingimused, mistõttu Maltsvet varstigi nende hulgas oma populaarsuse kaotas. Küll aga kogunes 1861. a. Maltsveti mahajäänud pooldajaid, nende hulgas jõukaid talupoegi, kes oma varanduse ära müünud, Tallinna juurde Lasnamäele, kus nad ootasid „valget laeva", mis neid pidi viima „tõotatud maale". Ootajad aeti mõne aja pärast politsei poolt laiali.

Krimmi sõda. Liberalismi ja natsionalismi läbimurd Venes.

Napoleon I kukutamise järel etendas Venemaa tähtsat ja juhtivat osa Euroopa riikide peres. Aleksander I valitsemise lõpupäevil ja Nikolai I ajal (1825—1855) seisis Venemaa Euroopa idapoolse riikidegrupi (Preisi, Austria) eesotsas, kes Euroopas püüdis säilitada Viini kongressi poolt loodud olukorda. Püha Liidu riigid toetasid igal pool legitiimsete ainuvalitsejate troone, võideldes poliitilise liberalismi vastu. 1830. ja eriti 1848. a. revolutsiooni järel hakkas aga Püha Liidu ülekaal Lääne-Euroopas küsitavaks muutuma.

Samal ajal kui Vene, Preisi ja Austria vahele tekkis lahkhelisid ja nende liit mõranema lõi, hakkas Ida-Euroopa konservatiivsetele riikidele tekkima vastukaal Inglis- ja Prantsusmaa näol. Inglismaal juurdus liberalism lõplikult suurte majanduslikkude edusammude ja suure tööstusliku revolutsiooni tagajärjel. Ka Prantsusmaal edenes tööstus kiiresti, luues majanduslikke ja sotsiaalseid eeldusi uueks revolutsiooniks. Poliitiliselt lõikas 1848. a. revolutsiooni vilja Prantsusmaal Napoleon III, kes varstigi kukutas „teise vabariigi" ja jalule seadis keisririigi Napoleon I stiilis.

Oma kuulsa nimekaimu eeskujul Napoleon III, soovides Prantsusmaal näha poliitilist liberalismi, kasutas revolutsiooni ideid oma laiutava välispoliitika relvana. Otsese propaganda abil, veel rohkem aga kaudselt toetades temale vaenlikkude valitsejate maades rahvuslikke ja liberaalseid tendentse, püüdis Napoleon III õõnestada oma vastaste troone ja valmistada Prantsusmaa poliitilisele mõjule teed idapoolsetesse riikidesse. Väikevürstide käes killustatud Saksamaal ja Itaalias toimuski Prantsusmaa poolt otseselt või kaudselt toetatud rahvuslikkude ja liberaalsete ideede mõjul rahvuslik liitumine. Venemaad, Preisit ja Austriat ründasid natsionaal-liberaalsed ideed peamiselt nende riikide vahel jagatud Poola kaudu, kuid ka nende endi kodanlikes ringkonnis ja intelligentsis levis liberalism. Nikolai I oma politseirežiimiga püüdis seda protsessi omas riigis pidurdada.

Mitmesuguste teistegi asjaolude kokku sattudes teravnes Venemaa ja läänerriikide vahekord Krimmi sõjaks (1854—1856), milles Venemaa jäi üksi Inglismaa, Prantsuse, Türgi ja Sardiinia vastu. Selles sõjas ilmnes tervele Euroopale seni nii kardetud Venemaa nõrkus, veel rohkem aga Pariisi rahuläbirääkimistel, kus uus keiser Aleksander II (1855—1881) oli sunnitud sõlmima Venemaale väga häbistava rahu. Vene hegemoonia Euroopas varises kokku.

Venemaa kaotust Krimmi sõjas võib osalt kirjutada poliitiliste ja sõjaliste asjaolude kokkusattumisele. Selle sügavamad juured peitusid aga selles, et Venemaa oli Lääne-Euroopa riikidest majanduslikult kaugele maha jäänud. Inglismaal ja Prantsusmaal oli liberalistliku majanduspoliitika soodustusel arenenud tugev tööstus. Aurikute, raudteede jne. ehitamisegi läbi oli sealne majanduselu viljastunud ning tootvus tõusnud. See kõik lõi läänerriikidele hoopis tugevama majandusliku aluse kestvamaks sõdimiseks kui ka moodsamaks relvastumiseks. Krimmi sõjas olidki Venemaa vastastel kasutada aurikud, moodsad vintpüssid jne., kuna Venemaa relvastis oli sama, mis Napoleon I päevil ja Venemaal (peale

ühe liini) puudusid raudteed, mille abil võis kiiresti saata sõjaväge oma laia territooriumi ähvardatud piiridele.

Venemaa maksupinge oli juba enne Krimmi sõda tõusnud äärmuseni ja riigi eelarve näidanud ligi 40 000 000-rublaseid puudujääke. Oma sõjalist valmisolekut ei saanud Venemaa tõsta ilma kogu oma üldise majandus- (ja seega ka sotsiaalse ja poliitilise) süsteemi muutmiseta. Päris-orjusele rajatud Venemaa põllumajandus ja põllumajanduses tegeleva rahvastiku vähese ostujõu pärast kiratsev tööstus ei suutnud kanda moodsa sõjavarustise kulusid. Pääsemine seisis feodaalse rahvamajanduse struktuuri asendamises liberaalsega. Seda nõudsid Aleksander II-lt rahuläbirääkimistes ka Napoleon III ja inglased; esimene selleks, et tugevdada oma Venemaa pooldajaskonda, viimased selleks, et hankida oma kapitalidele teotsemisvabadusi Venemaa industrialiseerimisel. Peamiselt inglise laenukapitalist olenes ka raudteede ehitamine Venemaal.

Aleksander II. Kaasaegse maali järgi.

Kõheldes ja ilma seesmise veendumuseta asus Aleksander II paratamatute liberaalsete reformide teele. Rea tööstust ja kaubandust soodustavate seaduste kõrval moodustas uue liberaalse suuna selgroo talutalurahva vabastamine 1861. a.

Talurahva vabastamine Venemaal toimus talupoegadele hoopis soodsamal kujul kui omal ajal meie maal. Uus liberaalne suund ei võinud seetõttu jääda kajastuseta ka keskvalitsuse agraarpoliitikas meie maal — seda enam, et liberaalsete reformide kaudsedki tagajärjed juhtisid keskvalitsuse huvi järjest tungivamalt siinsetele küsimustele. Majandusliku liberalismiga seltsisid Venemaal paratamatult ka poliitilised reformid — eriti avardunud trükivabaduse näol. Suurem trükivabadus tugevdas Venemaal oluliselt rahvuslikke tendentse, mis olid vaenulised balti sakslastele. Juba Peeter I-st saadik valitses teatav vastuolu rahvuslikult häälestatud vene ja balti-saksa õueringkondade vahel. Seni aga olid viimased osavate õueintriigide kaudu enam-vähem suutnud summutada slavofiilsete ringkondade valju häält, kes Katkovi, Pogodini ja teistega eesotsas tahtsid

riigi ääremaid Venemaaga tugevamini köita, neid ümber rahvustada ja ümber usustada.

1841. ja 1845. a. usuvahetuslikkudes rahutustes oli ilmnenud eesti ja läti talurahva valmisolek omaks võtta vene usku. Seda tõlgendati slavofiilseis ringkonnis valmisolekuna ümber rahvustuda ka venelasteks. Slavofiilid nõudsid balti-saksa rüütelkondade privileegide kaotamist, mis seda ümberrahvustumist tõkestasid, ja samuti ka siinse talupoegkonna majandusliku ja õigusliku seisundi arengut. Eriti ägedaks läks slavofiilide agitatsioon peale ebaõnnestunud Poola mässu 1863; haripunkti poliitilistes vaidlustes Baltimaa eriseisundi ümber moodustas kuulus J. Samarini ja C. Schirreni vaheline vaidlus.

Peale Poola mässu kujuneb slavofiilide suureneval mõjul juba enam-vähem kindlaks ka Vene keskvalitsuse üldpoliitika muukeelsete ääremaade suhtes, mis vareminigi oli hakanud liikuma selles suunas. Soomes, Valge-Venes, Leedus, Ukrainas, Poolas ja meiegi maal hakatakse õõnestama valitsevate muurahvaste positsioone, abistades ja soodustades pärisrahvastest talupoegi neile vastukaaluks. Nii toimiti soomlastega rootsi ja eestlaste ning lätlastega saksa mõisnikkude suhtes.

Keskvalitsuse poliitika avas selleks otseseltki võimalusi eesti rahvuslikuks ärkamiseks. Veel enam aga aktiviseeris uus suund keskvalitsust asuma majanduslikkude ja agraarsete reformide teele.

Teoorjuse seadusandlik lõpetamine.

Esimesed sammud teoorjuse süsteemi lammutamiseks astus keskvalitsus Eestimaa 1856. a. ja Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse kehtimapanekuga. Kirjatähe järgi need seadused pidid soodustama raharendile üleminekut, kuid tegelikult andsid siiski vähe tagajärgi.

Taotelles rahvamajanduse elustumist ja riigimaksude suurenemist, viidi seda ära tundes järgnevail aastail läbi rida teisi seadusi, mis teoorjuse süsteemi õõnestasid ta põhitalades ja siis hoopis ära keelasid.

Juba 1860. a. Liivimaa talurahvaseaduse arutamisel oli keskvalitsuse poolt tarvilikuks tunnistatud talupoegade liikumisvabaduse avardamine. 1816. ja 1819. a. seadused olid talurahvale nimeliselt küll andnud õiguse vahetada vabalt oma asukohta, kuid üksikasjus raskendas seadus liikumisvabadust ometigi

Ex bibl. univ. Tart.

väga tunduvalt, tehes selle olenevaks kogukonnast. Tegelikult oli siirdumine üle kubermangu piiride peaaegu võimatu. Rohkete vaidluste järel kinnitati Liivi- ja Eestimaa kohta 1863. a. uus passikorralduse seadus, mis teatava passimaksu ja oma kohustuste õiendamise puhul lubas talupoegi välja rännata ka Sise-Venemaale. Passi väljaandmine olenes küll kogukonnast, mille üle mõisniku mõju aga varsti samutigi likvideeriti.

Veelgi tunduvama hoobi sai teoorjuse süsteem mõisnikkude kodukariõiguse kaotamisega. Kodukariõigus oli ju üks teoorjuse põhialustest, sest ilma kepiga taga sundimata oli võimatu teoorje pidada senisegi tööviljakuse juures. Seepärast 1816. ja 1819. a. seadused tõid mõisa kodukariõiguse tagaukse kaudu uuesti sisse sel kombel, et igale leivavanemale jäeti õigus karistada oma teenistuses seisvaid isikuid. Uued agraarseadused olid kodukari küll teataval määral norminud — Liivimaal maksimaalselt 15 vitsa-, Eestimaal 18 kepihoobini, kuid ta siiski alles jätnud. Venemaal kaotati 1861. a. seadusega kodukariõigus. Vastavalt sellele nõuti ka juba 1860. a. Liivimaa maapäevalt kodukariõiguse kaotamist. Korduvate nõuete peale otsustas lõpuks 1865. a. Liivimaa maapäev kodukari piirata. Seda otsust aga ei kinnitatud ja Läänemeremaade Komitee esitisel kaotati kodukariõigus meie maal 1866. a. hoopis ära.

Mõisade feodaalsele võimule talude üle andis lõpliku hoobi uus Vallakogukonna seadus 1866. a. Olenedes täiesti mõisast, olid 1816. ja 1819. a. seadusega loodud vallakogukonnad mõisnikkudele instrumendiks, mille kaudu nad teostasid oma senist pärishärruslikku võimu talupoegade üle, takistades eriti talurahva vaba liiklemist. Osalt 1864. a. talurahva suursaatkonna mõjul (vt. allpool) esines keskvalitsus 1865. a. nõudega, et Vene talurahva vabastamise eeskujul ka Baltimaade talupoegadele loodaks mõisast sõltumatu kogukondlik omavalitsus.

Viimane saigi teoks 1866. a. seadusega. Vallaomavalitsustest, mis seati mõõduka riikliku kontrolli alla, kõrvaldati mõisa mõju. Kogukonna peamiseks organiks oli valla täiskogu, millest osa võtsid hääleõigusega kõik taluomanikud ja rentnikud; maatamehed said iga kümne kohta ühe esindaja. Täiskogu valis vallavanema, kohtunikud ja vallavolikogu. Viimane koosnes võrdselt taluperemeeste ja maatameeste esindajaist. Volikogu otsustas kogukonna üldisi majanduslikke ja ühiskondlikke küsimusi, valitses tema varandusi, koole, määras vallamaksusid jne. Suur võim vallas koondus vallavanema kätte, kes valiti taluperemeeste hulgast. Vallavanem täitis volikogu

otsuseid, olles ühtlasi politseivõimu kandjaks mõisa- kui ka talumaal elavate talupojaseisusest isikute üle. Politseivõimu kandjana vallavanem allus maapolitseile. Ka vallakohus vabanes nüüd mõisa eestkostmisest.

Kõigi nende määruste kõrval, mis õõnestasid teoorjust kaudselt, hakkas keskvalitsus kohalikelt rüütelkonnilt ka otseselt nõudma raharendile üleminekut. Rüütelkondadele anti selles mõttes märku juba 1860. a. Keskvalitsuse survel ja riigivõimu vahelesegamise kartusel otsustas Liivimaa 1864. a. maapäev alates järgmise jüripäevaga ära keelata edaspidiste teorendilepingute sõlmimise. Täielikult lõpetamisele pidid tulema teorendilepingud 1871. a. jüripäevaks. Deklaratiivsemalt lahendas asja Eestimaa 1865. a. maapäev, avaldades rüütelkonnapealiku kaudu keskvalitsusele lootust, et kolme aasta jooksul teorendilepingud asenduvad raharendilepingutega. Nende sammudega keskvalitsus aga ei rahuldunud ja sundis mõlemat rüütelkonda teorendilepingute lõpetamiseks vastu võtma lühema sundtähtaja ja nimelt 1868. a. jüripäeva.

Üleminek raharendile. Talude ostmise algus ja selle tagajärjed.

Keskvalitsuse otsustav poliitika agraarküsimusis tegi teorendi edasikestmise võimatuks. Kiiresti asendus teoorjus 1860-ndail aastail raharendiga.

Liivimaal oli talusid:

Aastail	Teorendil	Segarendil	Raharendil	Müüdud
1851/52	81,8%	4,2%	13,9%	0,07%
1853—1856	77,0%	6,0%	16,6%	0,4 %
1856—1860	70,5%	9,3%	18,7%	1,5 %
1860—1864	54,1%	21,1%	25,4%	2,4 %
1864—1868	15,8%	17,8%	55,8%	10,6 %
1868	1,4%	3,6%	80,7%	14,3 %

Aeglasemalt läks raharendile siirdumine Põhja-Eestis. Siin oli:

Aastail	Teorendil	Segarendil	Raharendil	Müüdud
1851/52	.....	4,2%	13,9%	.....
1868	28,4%	.....	68,6%	2,4%
1899	4,4%	.....	.....	.....

Siirdumine teorendilt raha- (osalt ka loonus-) rendile täiendas oluliselt seda suurmurrangut, mida eesti talurahva elus etendas

õiguslik vabanemine mõisa eestkoste alt. Alles raharendile siirdumisega sai talumajapidamine käitisena iseseisvaks ja mõisast olenematuks. Ei tulnud ju nüüd enam tähtajaliselt teha mõisas teopäevi, pidada talus mõisapõldude harimiseks rohkesti teolisi ja vastavat inventari. On ju õigus, et talul tuli edaspidigi mõisale maksta raharenti lepingu põhjal, mida mõne aasta pärast tuli uuendada. Kuid see jäi ka ainukeseks sidemeks talu ja mõisa vahel. Talu majandusse otseselt, nagu teoorjuse ajal, mõis enam segada ei saanud. Olles küll koormatud rendimaksudega, võis talupoeg siiski kogu oma energia pühendada talule.

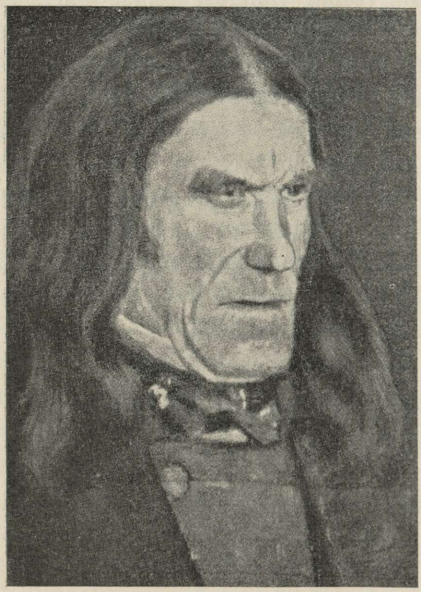

P.-Eesti talumehetüüpe XIX saj. III veerandilt. Fr. K. E. v. Gebhardti järgi.

Kui talumajapidamise emantsipeerumine mõisast lõi soodsaid eeldusi talu tulukuse tõusmiseks, siis niisama palju aitas selleks kaasa ka raharendile siirdumisega koosnev talude kruntimine. Eestimaal teostati talude kruntimine, nagu nägime, seadusandlikul teel. Liivimaal krunditi talud enamasti üleminekul raharendile, sest et siin sel puhul osutus tarvilikuks osa talude müümine, mida siis paratamatult tuli kruntida. Üleminek raharendile muutis talumajapidamise mõisast sõltumatuks, talude kruntimine — üksteisest sõltumatuks. Teoorjuseaegsed lapi- ja hajatalud said oma põlde harida ainult ühel ajal kogu külakonnaga, nad olid seotud külakondliku maasea-duse kaudu ka üldise kolmeväljasüsteemi põldude harimise külge. XIX sajandil ei muutu järsult Eesti maakaart ainult selles mõttes, et külade asemele tekivad talud, vaid iseseisvas talumajapidamises avardub lai tegevuspõld taluperemeeste eraettevõtlikkusele oma majapidamise otstarbekama korralduse suunas.

Vabanemine mõisast ja külakonnast tekitas talumajapidamises revolutsiooni. Senine kesa alla tervet kolmandikku raiskav kolmeväljasüsteem hakkas kiiresti asenduma taludele hoopis tulukama mitmeväljasüsteemiga. A. 1882/83 oli Lõuna-Eestis renditaludest:

	Tartu-maal	Võru-maal	Pärnu-maal	Viljandi-maal	Kokku	%
Kolmeväljasüsteemil	113	171	280	17	581	12,5
Neljaväljasüsteemil	1161	498	518	317	2494	53,3
Viie ja rohkem välja süsteemil	869	228	163	237	1497	31,9
Muid	40	29	33	3	105	2,3
Kokku	2183	926	994	574	4677	100,0

Veel kiiremini arenes üleminek mitmeväljasüsteemile ostutaludes, kus talupoegadel uuenduste teostamisel oli suurem kindlus, et kasud sellest neile enestele tulevad.

A. 1882/83 oli Lõuna-Eesti ostutaludest:

	Tartu-maal	Võru-maal	Pärnu-maal	Viljandi-maal	Kokku	%
Kolmeväljasüsteemil	109	571	19	8	707	9,5
Neljaväljasüsteemil	920	624	128	530	2202	29,8
Viie ja rohkem välja süsteemil	1340	889	675	1508	4412	59,5
Muid	17	57	10	5	89	1,2
Kokku	2386	2141	832	2051	7410	100,0

Järsk üleminek sissejuurdunud teorendi vahekordadelt raharendile tekitas taludele alul õige tunduvaid raskusi. Talumehed polnud veel harjunud suuremal määral oma talusaadusi linnades turustama. Rahast tunti suurt nappust, samal ajal kui vana harjumuse põhjal peeti taludes edasi ülemääraselt suurel arvul sulaseid ja tööloomi. Rahaliste tehingutega harjumata talupojad said kaupmeeste käest petta. Kõige selle tõttu esines raharendile minekul rohkesti ärevust talupoegkonnas ja rahutusigi. Kuid talupojad harjusid siiski õige pea uue olukorraga, taibates selle kasulikkust. Tihenes side linnaga, kuhu turustati oma saadused. Talupoeg hakkas linnast ostma rohkem kui seni, eeskätt põllutööriistu, mis olid paremad, kui seni kodusel teel või mõne külakäsitöölise kaasabil valmistada oli suudetud. Tarvitusele tulid praeguste muuseumiesemete asemel standardiseeritud, vabrikuliselt toodetud tööriistad, mis võimaldasid põldude põhjalikumat harimist, suuremat produktsiooni ja talutulude järk-järgulist tõusu.

Raharendile üleminekuga ratsionaliseerus sel kombel töö taludes ja talupidamine muutus tulukamaks kui enne. Küll püüdsid mõisnikud järk-järgult renti juurde lisada, kuid rendi lisamine ei tõusnud rööbiti talu tulukusega, vaid alles tagantjärele. Üleminekul

teorendilt raharendile oli veel üks tagajärg. Selle läbi kisti seni naturaalkoormiste maksmise kõrval oma tarbeid rahuldav eesti talu maailmaturu hindade, rahakursi ja võlaintressi kõikumiste keerisesse. Ning olukord oli selles mõttes taludele väga soodus, et XIX sajandi teisel poolel Vene raha kurss eriti Krimmi (1854/1856) ja Türgi sõja (1877—78) mõjul hakkas järsult langema. Talu müügisaaduste hinnad tõusid, rendid aga ei jõudnud nii ruttu järele.

Vene rubla kursi langus oli küllalt tunduv:

Kui 1839. a. rubla kursiindeksiks oli 100, siis oli see:

1845. a.	98,46	1870. a.	77,29
1850. a.	96,17	1875. a.	86,12
1855. a.	93,44	1880. a.	66,37
1860. a.	92,65	1884. a.	63,16
1865. a.	81,65		

Olukord muutus ebasoodsamaks alles Witte rahareformiga, mis 1890-ndail aastail meiegi talumajapidamistele tõi kaasa osalise kriisi.

Talude päriseksostmine.

Nägime, et raharendile üleminek seadis mõisad uute kapitaliraskuste ette. Oli vaja muretseda uusi tööriistu, ehitada loomadele talle. Mõisade rahapuudus oli eriti suur Liivimaal, sest siin jäi 1819. a. seadusega talupoegade omanduseks elusinventar — härjad ja hobused —, millega seni mõisapõlde hariti. Põhja-Eestis oli elusinventari hankimisel mõisadel vähem raskusi, sest ärakurnatud Põhja-Eesti talupoegade raudvara mõisapõldude harimiseks tarvilikkude loomade näol jäi 1816. a. seadusega mõisade omanduseks. Nüüd tarvitses mõisal ainult talupoegadelt ära võtta üks osa tööloomadest, et raharendile üleminekul saada oma majapidamisele tarvilikku elusinventari.

Suures rahakitsikuses hakkasid seepärast eriti Liivimaa mõisad kasutama omal ajal H. v. Fölkersahmi poolt soovitatud teed — talusid müüma. Sel kombel saadi osalt enda kasutamiseks talupoegade hoiuseid. Veel rohkem — suudeti uut kapitali juurde tõmmata selle tõttu, et talupojad valmis olid üksikute talude eest hoopis rohkem maksma kui neist saadi üheskoos mõisade kaupa müües. Talude müügi puhul võisid krediitkassad neile anda hoopis rohkem laenu kui muidu.

Nii hakkasidki eriti Liivimaa mõisad juba 1860-ndail aastail müüma rohkesti talusid. Osalt kiirendasid talude müüki ka poliitilised

kaalutlused (vt. allpool). Talusid oli müüdud: 1862.—66. a. — 2010 talu, 1867.—71. a. — 4317 talu.

Ent tarve talusid müüa ei vaibunud ka hiljemini. Selle järel, kui mõisad 1860-ndail aastail olid üle läinud palgalisele tööjõule, suurenes märgatavalt nende tulukus. Ent sedamööda kuidas uutes avaramates oludes hakkas arenema eestlaste ja lätlaste väljarändamine Venemaale ja vähenes sündivus, — sedamööda hakkas mõisadele põllutööliste puudus tegema järjest suuremaid raskusi. Maailmaturul hakkas sajandi lõpupoolel teravilja alal ikka rohkem tunda andma koloniaalmaade võistlus. Põllutööliste vähesus ajas põllutööliste palku üles ja mõlemad nähtused koos hakkasid uuesti küsitavaks tegema võlaintressidega niikuinii koormatud mõisade tasuvust.

Nii tuli mõisadel oma majapidamise korraldamisel ka XIX sajandi teisel poolel ületada rohkesti raskusi. Katsetati palgalise tööjõuga mitmesuguste rakendamissüsteemidega, kusjuures otstarbekamaks osutus pikapeale moonakate süsteem. Et tööjõust oli ilmne puudus, siis tehti katseid mitmel pool ka saksa kolonistide sissetoomisega. Need katsed aga ei andnud soovitud tulemusi, sest sakslased ei osutunud kuigi headeks tööjõududeks ega kohastunud hästi siinsete oludega. Sellepärast ei jäänud mõisadel oma majapidamise tulude ja kulude tasakaalustamisel muud üle, kui seda üha ratsionaliseerida — muretseda uusi põllutööriistu, moderniseerida viinavabrikuid ja XIX sajandi lõpul hakata juba osaliselt üle minema ka karjasaaduste müügi jaoks tootmisele. Kõik see nõudis jätkuvalt uute kapitalide mahutamist mõisadesse ja nende kapitalide hankimisel jätkuvat talude müümist. Kui kord talude müümisega oli harjutud, siis haarati selle kerge rahasaamise võimaluse järele sagedasti ka sel juhtumil, kui raha vaja oli mitte investeerimiseks, vaid lihtsalt äratarvitamiseks.

Talude müümine Liivimaal arenes seega hoogsalt ka veel peale raharendile siirdumist kogu XIX sajandi teise poole jooksul. Võime sel alal märgata kaht suuremat hooaega — 1860-ndate ja 1870-ndate aastate alguses.

Tulemuseks oli, et suurem osa talumaadest Liivimaal oli sajandi lõpuks juba talupoegade eravalduses, kuigi osa peal lasus veel rohkesti võlga. Talud müüdi nimelt valdavas enamuses võlgu. Ostjalt nõuti alul sularahas sissemaksu, mis kõikus 500—1000 rubla ümber. Ülejäänud osa jäi võlgu suuremalt osalt mõisnikkude krediitkassale, osalt ka veel mõisale.

Laen oli pikaajaline ja tuli tasuda võrdsetes osades 30—40 a. jooksul. Intress polnud selleaegse võrdlemisi madala diskontoprotsendi juures väga kõrge (4—4½%) ja pidev Vene raha kursi langus tuli talumeestele talude ostmisel tunduvaks kergenduseks. Muidugi

asetas talude ostusumma tasumine taludele tugeva pressi; mõnigi taluostja ei suutnud eesolevatele suurtele raskustele vastu panna, vaid murdus ning talu läks haamri alla. Ent parema harimisega tõusis pikkamööda talu tulukus. Talupoeg oli sitke üle saama oma maatükil lasuvatest võlgadest. Samal ajal kui mõisadel raskused tööjõu saamisel aina suurenesid, ajasid talud enamasti läbi oma perekonna liikmetega. Elades kokkuhoidlikult, olles harjunud vähenõudlikkusega, saadi visa võitluse järel ka tegelikult talu pärisperemeesteks. Mulgimaa meestele oli tähtsaks abistajaks talude omandamisel lina.

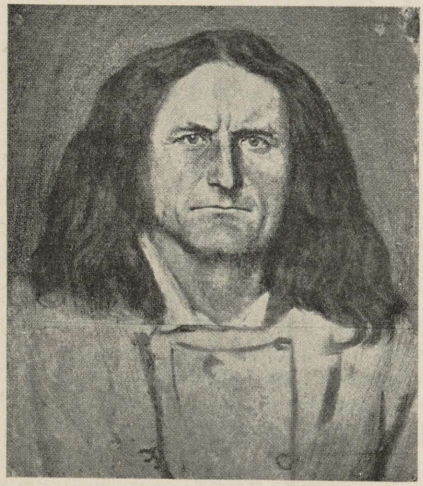

P.-Eesti talumehetüüpe XIX saj. III veerandilt. Fr. K. E. v. Gebhardti järgi.

Eksikombel on arvatud, et see oli 1861. a. Ameerika kodusõja tagajärjel toimunud linahindade tõus, mis siinsete talude ostmiseks tõi kaasa uue rahaallika. Tegelikult tõusid maailmaturul ainult parema kvaliteediga lina hinnad (eriti Belgia linad). Et aga kursilanguse tõttu järk-järgult tõusid kõigi põllusaaduste hinnad, siis linagi oli paremas hinnas ja nagu Virumaal kartul, nii Mulgimaal lina oli täiesti turustatavaks talu müügisaaduseks, mille eest saadi raha talu ostuhinna maksmiseks.

Ent linakasvatusel oli talude ostu suhtes kaugemalegi minev tähtsus, sest lina hakati meie linakasvatamisrajoonides, eriti Pärnu linaturu läheduses Mulgimaal (aga ka Võrumaa lõunaosas, senisest rohkem kasvatama juba XIX sajandi algaastatest alates, kui suured kriisid viljahinnad alla ajasid (vt. lk. 1484). Mõis hakkas taludelt nõudma andamitena rohkem linu, mille hinnad püsisid. XIX sajandi teisel aastakümnel lahtiminev maakaubandus harjutas omaltki poolt talupoegi müügi jaoks linu kasvatama.

Mulgimaa talupoegade suhtelisel jõukusel oli seega juba vana põli, kui 1860-ndail aastail talude ostmine hoogu läks, ja samuti olid mulgid selleks ajaks rohkem harjunud rahamajanduslikkude vahekordadega, kui teised eesti talupojad.

Seetõttu pole ime, et talude ostmine esmajoones hoogu võttis Lõuna-Viljandimaa ja Pärnumaa linakasvatusrajoonis.

Kuid vähe sellest. Talud osteti suuremalt osalt võlgu, kuid väikese sularahalise sissemaksu eest. Sellele sularahale olid mõisnikud väga maiad seal, kus talupoegkond oli vaesem ja vähem harjunud mõtte ja võimalusega sooritada mõisnikuga rahalisi tehinguid. Jõukad mulgid, kes ostutaludega tahtsid varustada ka oma nooremaid poegi, leidsid seetõttu võimaluse talusid osta ka võõrsilt. Seda võimalust kasutatigi rohkesti. Suur osa esimestest taluostjatest lähemas ja kaugemas ümbruskonnas, näit. Tartumaal, olid mulgid.

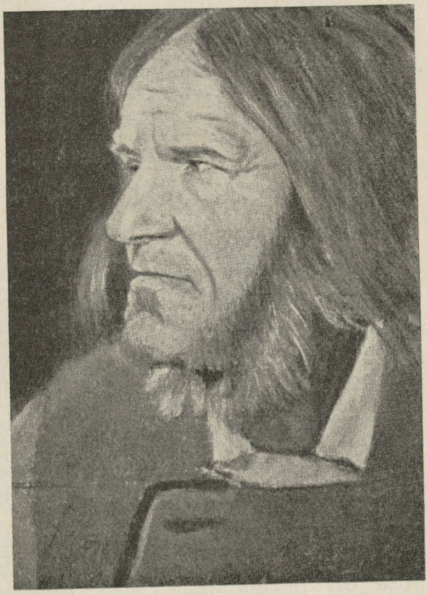

P.-Eesti talumehetüüpe XIX saj. III veerandilt. Fr. K. E. v. Gebhardti järgi.

Endised põlised talupidajad tõrjuti seeläbi oma taludest välja, mis kohalikus elanikkonnas tekitas rohkesti kibedust niihästi mõisnikkude kui ka juurdetulnukate — mulkide vastu. Nii tõi talude müümine endaga kaasa eesti maaühiskonda ka rohkesti häireid, mis oleksid jäänud tulemata, kui talude müük oleks toimunud talupoegade huvidest lähtudes, mitte aga mõisnikkude poolt viimase hädaabinõuna oma majapidamiste vee peal hoidmiseks (vt. allpool).

Alles siis, kui kohalikud talupojad raharendile üle minnes hakkasid majanduslikult jalgu alla saama ja ka talude ostmisega harjuma, kadus „mulkide hädaoht" teistele eestlastele.

Põhja-Eesti jäi oma arengus XIX sajandi teisel poolel Lõuna-Eestist maha. Nagu juba nimetatud, kuulus siin talude raudvara mõisadele ja see asjaolu leevendas tunduvalt mõisade tarvet talusid müüa. Ka seisis Põhja-Eestis talude müümisel raskusena ees talupoegkonna hoopis suurem kehvus ning Eestimaa krediitkassa õnnetud rahaoperatsioonid, mis suure osa mõisavõlgadest olid sidunud hõbedakursiga ja seetõttu ei võimaldanud Eestimaa krediitkassal talude müüki sel määral finantseerida, kui Liivimaa omal, kes 1860-ndate aastate alguseks võla hõbedakursiga sidumise asemel oli kroonult välja pressinud 4-miljonilise uue laenu.

Kõige selle tõttu arenes Põhja-Eestis talude ostmine hoopis aeglasemalt, saades suurt hoogu alles käesoleval sajandil.

Kui Lõuna-Eestis talude ostmisel suurt osa etendas lina, siis Põhja-Eestis täitis sama osa kartul, mida üha suuremal määral ostma hakkasid mõisa viinavabrikud. Põhja-Eesti kartulikasvatamisrajoonis hakkasid talupojad mõisale kartulite müümisega harjuma juba 1830-ndail aastail.

Sotsiaalne ümberpaiskumine. Eesti rahva algav arenemine natsiooniks.

Talude müümiseni ja jõukama raharentnikest taluperemeeste kihi tekkimiseni kujutas eesti rahvas endast võrdlemisi ühtlast halli teoorjade massi. Teatav sotsiaalne erinevus valitses küll taluperemeeste, teosulaste, vabadikkude ja mõisa otseses teenistuses olevate talupoegade vahel, kuid see erinevus oli sajandite jooksul ikka väiksemaks muutunud, sedamööda kuidas talude koormised kasvasid ja talud vaesusid. XIX sajandi esimesel poolel polnud enam (välja arvatud mõned jõukamad talud ja mõned jõukamad maanurgad) suurt vahet taluperemeeste ja teosulaste elustandardi vahel, seda enam, et taluperemeeste seisukord oli väga ebastabiilne: kes täna oli peremeheks, võis homme olla vabadik või teosulane, ja vastupidi.

Koos raharendile üleminekuga, talude müümisega ja kogu maa majandusliku süsteemi ümberkujunemisega toimus põhjalik murrang ka eesti rahva sotsiaalses kihistumises.

Hallist teoorjade massist hakkas kõigepealt eristuma p ä r i s p e r e m e e s t e kiht, kes uute agraarseaduste järgi oli saanud mõisa feodaalvõimust sõltumatuks ja oli enam-vähem sõltumatu mõisast ka majanduslikult. See jõukuselt kosuv ja talude jätkuva müümisega järjest kasvav kiht sai hallist teoorjade massist natsiooniks organiseeruva eesti rahva kandvamaks kihiks.

Senine t e o s u l a s t e kiht lagunes mitmeks osaks. Mõned agaramad pääsesid päris- või rendiperemeesteks. Vähesed jäid talusulasteks, sest nüüd polnud taludes enam tarvis pidada sulaseid mõisapõldude harimiseks ja talugi harimine moodsamate tööriistadega nõudis vähem tööjõudu, liiatigi, et talu pere tööviljakus tõusis, sest töövilja kasutamine oli nüüd rohkem kindlustatud. Suurem osa uute agraarseadustega maa küljest lahtikangutatud vabadikkude kihist ja senistest teosulastest leidis uue ühiskondliku tööorganisatsiooni puhul teenistust mõisades. Nagu öeldud, katsetasid mõisad mitmesuguste põllupidamissüsteemidega, kuni lõpuks enam-vähem üldiselt siirduti moonakate pidamisele. Suurem osa palka

maksti moonakaile moonas, väiksem osa rahas. Neile anti natuke aiamaad ja pandi nad elama mõisa moonamajadesse, mida nüüd hakati ehitama igale poole mõisasüdametesse ja karjamõisadesse. Teenistusleping oli sageli lühiajaline, aastane, ja moonakate rändamine ühest mõisast teise kas omal või mõisa algatusel oli väga sage.

Moonakad olid sotsiaalselt halvemas ja põlatumas seisukorras olevaid rahvakihte — maaproletariaat, kelle kallal mõis sageli harrastas oma päris- ja teoorjusaegseid harjumusi. Siiski üldiselt võttes tõi suur majanduslik ja sotsiaalne murrang ka sellele kihile endisega võrreldes teatava elustandardi tõusu. Viimane olenes kõigepealt tööjõu puudusest, mida mõisad hakkasid püüdma suuremal määral sotsiaal-majandusliku murrangu tagajärgede süvenedes.

Üleminekul rahamajanduslikule süsteemile mõisa ja talude vahekordades tegelikult olemasoleva sunnismaisuse kaotamisel olid ühiskondliku tööjaotuse kujunemisel veelgi sügavamad tagajärjed. Talud harjusid oma saadusi linnas müüma. Suurem sõltumatus mõisast julgustas talupoegi oma taludesse paigutama kapitali, küll talude parema harimise, küll linnadest ostetavate tööriistade abil. Ühiskondlik tööjaotus suurenes, talud andsid linnadele ühe osa oma senistest tööülesannetest (valmistada enda ja mõisade jaoks tööriistu). Niikuinii suurenes linnade kaubanduslik läbikäik maa üleminekuga rahamajanduslikkudele vahekordadele ja talude järk-järgulise ostujõu suurenemisega. Kõik see lõi eeldusi linnade kasvule, nagu hiljemini ka raudteed jne. Kasvavad linnad tõmbasid endisse ühe osa eestlaste loomulikust juurdekasvust (vt. lk. 1563).

Esialgu piirdus eestlaste linnarändamine sotsiaalselt madalamal seisvate tööalade enda kätte haaramisega. Asuti majateenijaiks, majahoidjaiks, lihttöölisiks jne. Nii kestis see XIX sajandi viimaste kümnenditeni. Ent a. 1870—1880 toimuv eestlaste rändamine linnadesse oli eelmänguks hiljemini rahvusorganismi seisukohalt tähtsa ja ühiskondlikult kaaluka eesti linnakodanluse ja tööliskonna tekkimise poolest.

Esialgu tähendas aga linnadesse rändamine tööjõu väljarändamist maalt ja mõjustas seega soodustavas suunas moonakate ja talusulaste elutingimuste kujunemist. Veel suurema tähtsusega oli ses suhtes väljarändamine Venemaale. Ühelt poolt kandis see liikumine agraarset iseloomu. Juba 1840-ndaist aastaist peale näeme ilmnevat sellist väljarännutungi. Püütakse kodumaa kitsamaist oludest välja, et soojal maal soodsamail tingimusil saada haritavat maad pärisomandiks. Kui 1860-ndate aastate seadused kubermangulise sunnismaisuse hävitasid, rändasid kümned tuhanded eesti talupojad Venemaale, luues eesti asundusi Krimmis, Kaukaasias, Siberis, kodu-

maa lähedal Peterburi ja Pihkva kubermangus ning mujal. Seal, kus asunikud asusid kompaktse hulgana, säilitasid nad oma keele. Veel praegu asub Venemaal laialipillatuna üle 200 000 nende asunikkude järeletulija.

Kodumaa seisukohast veelgi suurema tähtsusega kui agraarne väljarändamine, oli eestlaste siirdumine Venemaa linnadesse, kuigi agraarne väljarändamine ületas arvuliselt linnadesse siirdumise.

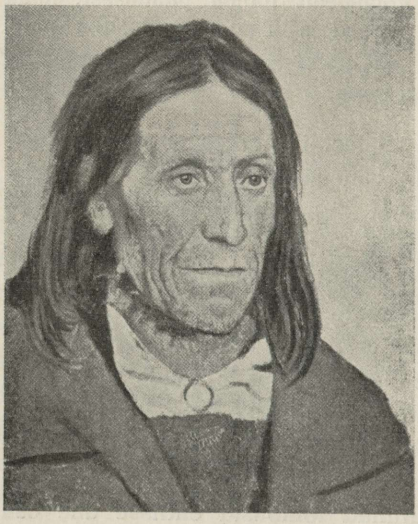

P.-Eesti talumehetüüpe XIX saj. III veerandilt. Fr. K. E. v. Gebhardti järgi.

Pärisorjuse kaotamisega 1861. a. algab Venemaal samasugune ühiskondlik-majanduslik murrang, nagu meil. Rahamajanduslikud vahekorrad tungivad maale. Võime seda nimetada Venemaa algavaks industrialiseerumiseks, mis toimus peamiselt väliskapitalide abil. Vene talupoeg oli sellele murrangule hoopis vähem ette valmistatud, kui meie oma, ja samuti vähem haritud ja aktiivne. Algav linnastumine ja industrialiseerumine tekitas Venemaal suure nõudmise kasutatava enam spetsialiseerunud tööjõu järele ja see omakorda suunas sinna väljarändamise pinge ka meie maalt.

Esmajoones hakkas selle pinge tagajärjel Venemaale rändama siinseid sakslasi. XIX sajandi keskpaiku asus eesti alal hoopis rohkem sakslasi kui praegu. Peale mõisnikkude ja suurkaupmeeste asus linnades rohkesti saksa käsitöölisi, meistreid ja selle ning maal olid spetsialistide kohad mõisades, nagu valitsejate, viinapõletajate jt. omad, sakslaste käes. Paljud möldrid, kõrtsimehed jne. olid samuti sakslased.

Venemaa algav industrialiseerimine kiskus välja rändama kõigepealt just neid lahtisi sakslasi. Peamiselt selle ja ka sakslaste sisserändamise tõkestamise tõttu hakkas sakslaste arv meie maal kiiresti vähenema.

1881	oli	neid	Eestimaal	21 856	ehk 5,8%
ja 1897	„	„	„	16 037	„ 3,9%

Talude ostmise kõrval võimaldus eestlastele seetõttu kiirem sotsiaalne tõus ka veel teisel alal — linnades tungisid eestlased käsitöö aladele, maal aga okupeerisid nad järk-järgult mõisa ametikohad.

Tallinna kesklinn XIX sajandi lõpuajastult.
Vaade tolleaegsele Vene turule — praegusele „Estonia“ teatrihoone asupaigale.

Ent rohkesti tõmbasid eestlasi ka Venemaa linnad. Suur osa sinna XIX sajandi teisel poolel siirdunud eestlastest läks kodumaale kaduma. Ent kohati hoidsid Venemaal juba oma ametikohtade läbi laiema silmaringi saanud eestlased alles kontakti kodumaaga (vt. allpool) ning mõjustasid rohkesti siinsete olude arengut.

Linnadesse ja Venemaale väljarändamise tulemuseks oli see, et maal rahvaarv näitas pigemini langust kui juurdekasvu. Rahva loomulik juurdekasv ajavahemikul 1881—97 oli Liivimaal (maal) ümmarguselt 139 000 hinge, samal ajal rändas aga välja 146 000.

Kõige selle tulemuseks oli muidugi teatav tööjõupuudus maal, mis end tunda andis eriti mõisades ja endaga kaasa tõi sealsete põllutööliste, moonakate, elustandardi paranemise.

Koos suure majandusliku murranguga 1870-ndail aastail toimus seega eesti rahva elus tugev ümberkihistus. Eesti rahvas, kelle halvemaski sotsiaalses seisundis oleva kihi olukord nende muutustega paranes, hakkas hallist teoorjade massist arenema organiseeritud rahvuseks. Esijoones tuli pärisperemeestest ja mõisaametites olijaist majanduslikult juba iseseisvam kiht. Teatavad alged linnakodanluse sündimiseks, samuti natsiooni administratiivse ja sõjalise juhtkonna kujunemiseks tekkisid väljarändamisega linnadesse ja Venemaale.

1870-ndail ja 1880-ndail aastail võis rahvuslik ärkamisaeg aga siiski tugineda eeskätt ainult kahele meie rahvusliku organismi tähtsale kihile — uudsetele taluomanikkudele ja intelligentsile. Sellest nähtusest on suuresti tingitud ärkamisaegse eesti mentaliteedi ürgne spontaansus, aga teiselt poolt ka selle spontaansuse tõlgendamine omas arengus veel lapsekingis oleva intelligentsi poolt.

Pilt, mis saame 1870-ndate ja 1880-ndate aastate majanduslik-sotsiaalsest suurmurrangust, ei oleks täielik, kui me küllaldaselt ei rõhutaks sellega kaasaskäivat ja arenevat nähtust — nimelt algavat sündimuse vähenemist eestlaste hulgas.

Sündimuse vähenemine ei olnud mingil määral tingitud eesti rahva majandusliku järje halvemaks muutumisest, sest ärkamisaeg ja sellele järgnev venestamisaeg oli meie rahva elus suurimaid majandusliku tõusu ajajärke. Küll aga tuleb sündimuse vähenemist kirjutada teguri arvele, mida tähele on pandud ka välismail. Mida rohkem sotsiaalne, majanduslik ja ka poliitiline kord läheneb absoluutsele liberalismile, mida rohkem väljavaateid on võistluse teel üksikuil isikuil sotsiaalsele tõusule, seda enam energiat kulub rahval edasirühkimisele sel alal, ja sageli ka ebaproduktiivseks võistluseks — enamasti sündimuse piiramise arvel.

LXVIII. Õigus ja kohus Vene ajal.

Õiguse allikad.

Eestimaa alistamisega Venele 1710. aastal kinnitas Vene tsaar Peeter I rüütelkonna ja linnade eesõigused, andes lubaduse, et Baltimaa aadel ja linnad võisid kasutada edasi oma eriõigusi, nagu nad olid välja kujunenud Rootsi aja lõpuks. Seetõttu kehtisid Eesti- ja Liivimaal edasi rootsiaegsed õiguslikud normid.

Eestimaal omandas seadusliku kehtivuse Philipp Crusiuse kodifikatsioon „Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused", mis tegelikule kasutamisele oli tulnud juba Rootsi ajal, kuigi mitte täiel määral (vt. lk. 1036). Nüüd aga hakati sellest koodeksist kasutama neid eeskirju, mis Rootsi ajal kasutamisel ei olnud. Maa õigusliku olukorra suhtes omandasid siinjuures olulise tähtsuse rüütli- ja maaõiguste talupoegi käsitlevad eeskirjad, mille tõttu viimaste õiguslik seisund muutus tegelikult palju halvemaks kui Rootsi ajal. Vene valitsus arvestas neid eeskirju õiguslikult kehtivaina, mis ilmneb Vohnja mõldri Juhani protsessidega (vt. lk. 1313 jj.) mõisniku vastu (1730-ndate aastate lõpus) seoses olevaist Eestimaa ülemmaakohtu seletusist ja Liivimaa resideeriva maanõuniku Roseni deklaratsioonist 1739. a. (vt. lk. 1316 jj.). Vene võimud tunnistasid need seletused, mis Eestimaal tuginesid rüütli- ja maaõiguste eeskirjadele, seaduslikult kehtivaiks, ja nende alusel otsustati ka mõlder Juhani protsessid.

L i i v i m a a l jäi edasi Vene ajalgi kehtima ümbertöötatud rüütliõigus, kuna Liivimaal Poola ja Rootsi ajal asetleidnud kodifikatsiooni katsed, nimelt David Hilcheni oma 1599. aastast ja Engelbrecht von Mengdeni oma 1643. aastast ei tulnud ka Vene ajal tegelikule kasutamisele. Peale selle kehtisid nii Eesti- kui Liivimaal edasi Rootsi ajal era- ja kriminaalõiguse alal väljatud seadused, mis aga ei olnud eriti ulatuslikud. Linnades, nimelt Tallinnas ja Tartus kehtisid ka Vene ajal edasi endised linnaõigused, Tallinnas Lüübeki ja Tartus Riia õiguse algupäraga, kuna Narvas kehtis Rootsi linnaõigus. Eestimaa väikelinnad — Haapsalu, Rakvere, Paide, Viljandi ja ka Pärnu olid juba Rootsi ajal kaotanud oma iseseisvuse ja allusid linna piirkonna lääniisandale, kusjuures aga lääniõiguslik moment nende valduste suhtes XVIII sajandil oli juba tugevasti nõrgenenud ja samastus suurelt osalt juba eraomandiga. Vaimulikkond elas eriõiguse alusel, mis oli rajatud Rootsi 1685. a. kirikuseadusele ja kehtis Vene ajal edasi kogu XVIII sajandi.

Nii kujunes õiguslik olukord Vene aja alguses välja ja kehtis läbi kogu XVIII sajandi järgmiselt: Eestimaal kehtisid aadli suhtes Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused, mis olid olemas ainult käsikirjalistes ärakirjades, mõningad endised Rootsi seadused, üldõigus juba Rootsi ajal retsipeeritud kujul ja suurel määral tavaõigus, kuna Vene ajal väljatud seadused puudutasid õiguslikku, eriti eraõiguslikku olukorda Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandil veel vähe. Kõik need normid kokku moodustasid nn. Eestimaa maaõiguse, mis kehtis kogu Eestimaa kubermangus, välja arvatud Tallinn ja Narva. Tallinnas kehtis Eestimaa (Tallinna) linnaõigus ja Narvas Rootsi linnaõigus, Liivimaal aadli suhtes Liivimaa maaõigus, mis koosnes juba eespoolmainitud elementidest, seal hulgas tugeval määral tavaõigusest. Liivimaa linnades, eeskätt Tartus, oli kehtivusel Liivimaa (s. o. Riia) linnaõigus, kuna vaimulikkond kogu maal elas oma eri õiguse järgi.

Talurahva suhtes kehtis Venegi ajal mõisaõigus, mis aga suuremalt osalt oli üles kirjutamata, välja arvatud üksikud eeskirjad Eesti- ja Liivimaa maaõiguses, esinedes rohkem tavaõiguse kujul, mistõttu talupojad sattusid, eriti mis puutub nende vahekordadesse mõisavaldajatega, olukorda, mida määras esmajoones mõisavaldajate ja talurahva võimuvahekord.

Vene õigus ei evinud Liivi- ja Eestimaal nende alistamisest peale üldprintsiibilist kehtivust. Kuid erandina üldpõhimõttest leidis Vene õigus mõnevõrra siiski kasutamist. Kehtivaks loeti need Vene seadused, mis määrasid riigi organisatsiooni, nimelt põhiseadused, riigiasutiste organisatsiooni ja tegevust ning riigiteenistust korraldavad seadused. Ning üksikud Vene seadused tulid tegelikule kasutamisele, vaatamata sellele, et nende kehtivus ei olnud otseselt ette nähtud.

Eestis kehtiva õiguse arengus Vene ajal mängisid rolli järgmised tegurid.

1. Vene seadusandlus, mis kuulus keisrile. Need seadused, kui nad olid määratud kehtima eriti ka Eesti- ja Liivimaa jaoks, muutsid vastavaid kohalikke õigusnorme.

2. Kõrgemate riigiasutiste otsused ja määrused, kui nad tuginesid seadustele ja kuulusid nende asutiste pädevusse. Tähtsamad neist olid valitseva senati käskkirjad (ukaasid), riigi justiitskolleegiumi resolutsioonid, ministeeriumide määrused jm.

3. Kubermanguvalitsuste korraldused, mis olid seaduslikul alusel väljatud nende ametliku pädevuse piirides, peamiselt administratsioonilistes ja politseilistes küsimustes. Sellised kubermanguvalitsuste korraldused kandsid patentide nimetust.

4. Autonoomsete organite tegevus. Siia hulka kuulusid Eesti-, Liivi- ja Saaremaa rüütelkonnad, kõrgemad kohapealsed kohtuasutised ja Riia ning Tallinna linna magistraadid. Kuid õiguse arenemine autonoomsete organite tegevuse kaudu oli Vene ajal piiratud, sest rüütelkonna otsused vajasid kõrgema riigivõimu kinnitamist ja kõrgemate kohtute konstitutsiooniõigus piirdus ainult eeskirjade andmisega sisemise asjaajamise korraldamiseks.

5. Ulatuslikumaks õiguse arenemise teguriks kujunes aga tavaõigus ja tegelik praksis, kuni Balti provintsiaalõiguste kodifitseerimiseni.

Kõik see tõi õiguslikus elus esile olukorra, kus võrdlemisi väikesel maa-alal kehtisid väga mitmesugused õiguslikud süsteemid. Kui see olukord XVIII sajandil ei tundunud veel liialt koormavana, siis seetõttu, et iga õiguse eri süsteem oli eri korporatsiooni jaoks, mille areng XVIII sajandil tõusis haritipule, et siitpeale kiiresti laguneda. Oli ju XVIII sajand ajaks, kus aadli korporatsioon sulgus endasse aadlimatriklite sisseseadmisega ja aadli eriõiguste piiramisega ainult immatrikuleeritud aadlile ning teiste sellest ringist väljalülitamisega.

Kuid teine asjaolu oli juba Vene aja algusest peale takistuseks õigusliku elu arengule. Nimelt õiguslikkude normide laialipaisatus, korraldamatus ja süsteemitus, eriti maaõiguste alal. Kui Eestimaal Philipp Crusiuse Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused suutsid hea omaaegse väljatöötamise tõttu kaunis tõhusalt rahuldada õigusliku elu nõudeid, oli olukord Liivimaal ses suhtes palju kehvem, sest et ainsa õiguslikult kehtiva seadustiku, ümbertöötatud rüütliõiguse eeskirjad, peale oma teataval määral süsteemituse ja lünklikkuse, olid osalt juba vananenud. Näib seetõttu ka täiesti arusaadav olevat, et just XVIII sajandil, mil poliitiline side Rootsiga oli juba katkenud, hakkas Rootsi õigus teiskordselt tungima Eesti- ja Liivimaale, tänu 1707. a. trükis ilmunud Liivimaa kohta käivate Rootsi seaduste ja määruste kogule „Liefflandische Landesordnungen“ ja 1777. a. H. J. Derlingi poolt välja antud Eestimaa kohta käivate Rootsi seaduste ja määruste kogule. Neisse koondatud rootsiaegseid seadusi ja määrusi hakkasid Eesti- ja Liivimaa kohtud tegelikult kasutama, seal hulgas neidki, mis Rootsi ajal kasutamisel ei olnud. Kuid vaatamata kõigele sellele, ilmnes kirjalikult ülestähendatud õigusnormides siiski palju tühikuid, mida tuli täita kas tavaõigusega või kohtupraksisega. Sellepärast ongi Vene aja alguse, eriti XVIII sajandi iseloomustavaks jooneks õiguse areng tavaõiguse ja kohtupraksise kaudu.

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.

Narva XIX saj. keskel.

Seaduste kodifitseerimise küsimus.

Tavaõiguse, veel rohkem aga kohtupraksise kaudu loodud õiguslikud normid olid asjaosalistele raskesti kättesaadavad, sest nad polnud kuski üles tähendatud, seda rohkem veel, et kogu maal kehtisid mitmesugused õiguslikud süsteemid. Siit tekkis juba õige varakult Vene aja alguses tarve õiguse kodifitseerimise järele.

Esimesed kodifikatsioonitööd võeti ette XVIII sajandi alguses Eestimaa rüütelkonna poolt. Üritus seisis ainult Eestimaa rüütli- ja maaõiguste revisjonis, kuid seegi ei andnud mingisuguseid tulemusi. Sama sajandi esimesel poolel algatati ka Liivimaal õiguse kodifikatsiooni töid. Liivimaa õuekohtu assessor J. v. Schrader ja J. G. v. Budberg, kes olid ühtlasi keisri poolt nimetatud vastava komisjoni liikmed, töötasid Liivimaa maaõiguse eelnõu kallal, mis valmis 1737. aastal pealkirja all „Liivimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused" („Des Herzogthums Livland Ritter- und Landrecht"), kuid see ei saanud kehtivaks.

Nii olid esimesed õiguse kodifikatsiooni katsed algatatud koha peal. Vastavate jõudude puudusel, kes oleksid olnud küllaldaselt ette valmistatud kohaliku õiguse tundmises mitte ainult praktiliselt, vaid ka teoreetiliselt, jooksid need katsed tühja. Selleks mõjus veel kaasa ka asjaolu, et samaaegsed Vene õiguse kodifitseerimise katsed jäid samuti tulemusteta. Edaspidi on balti õiguse kodifitseerimise küsimused üles kerkinud ainult seoses üldiste Vene seaduste kodifitseerimise katsetega, ilma et kohapealne algatus oleks kuidagi märgatav olnud.

Katariina II poolt Vene seaduste kodifitseerimiseks seisuste esindajaist kokkukutsutud komisjonist võtsid osa ka esindajad Eesti-, Liivi- ja Soomemaalt, kelle ülesandeks oli redigeerida Eesti-, Liivi- ja Soomemaa seadusi. Komisjon katsus korraldada olevat materjali, kuid tema tegevus jäi tulemusteta. Ei olnud tagajärgi ka Aleksander I korraldusel 1818. aastal Liivi-, Eesti- ja Kuramaal ellukutsutud komisjonide tegevusel provintsiaalseaduste kogu koostamisel.

Tõsisemaid tulemusi ka balti eri õiguse kodifikatsioonile oli Nikolai I ajal ettevõetud vene õiguse kodifitseerimisel. Nikolai I kroonimisel 1826. a. esinesid Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad traditsioonilise palvega kinnitada nende eesõigused. Sel puhul tegi keiser Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile marquis Paulucci'le ülesandeks saata riiginõukogule Baltimaa rüütelkondade ja linnade privileegide kogud, mis teostuski. 1829. aastal saadeti see materjal keisri isikliku kantselei II osakonnale ülesandega koostada Balti provintside privileegide koodeks. Sellega oli uuesti algatatud balti õiguste kodifikatsiooni küsimus. Töö tegelikuks teostajaks kutsuti Liivimaa

õuekohtu asepresident R. J. L. Samson von Himmelstierna, kes oli avaldanud ka mõningad keskpärased teaduslikud tööd. Samsoni ülesandeks oli kodifitseerida Peterburi kogutud materjal selles korras, nagu see Vene seaduste kodifitseerimisel oli aluseks võetud. Kohalikud õigusealikad, kuivõrra nad ei olnud vananenud, tuli täielikult sisse võtta, esinevad lüngad aga täita rooma õigusega, kohtupraksisega ja tavaõigusega.

Samson töötas välja kolm eelnõu: 1) seisuste õiguste kohta (1830), 2) eraõiguse ja 3) kohtukorra kohta (1831). Esimene eelnõu, pärast mitmekordset revideerimist, kinnitati keisri poolt 21. juunil 1845 kui balti provintsiaalõiguse kaks esimest köidet.

Esimene köide sisaldas asutiste korralduse, teine — seisuslikud õigused. Nad ilmusid alul venekeelse pealkirja all „Сводъ мѣстныхъ узаконеній губерній остзейскихъ, ч. 1 и 2, СПб 1845“ ja selle järel ka ofitsiaalses saksakeelses väljaandes.

Enne eelnõu lõplikku valmimist osutus vajalikuks mõningaid kontroverse nii selles kui ka eraõiguse eelnõus lahendada seadusandlikul teel. Vastuoksuste kontrollimisel selgus vajadus nende alust selgitada õigusajaloolise uurimise kaudu. Selleks tehti keisri isikliku kantselei II osakonna ametnikkudele Oscar parun Rahdenile ja Emanuel krahv Sieversile, kes olid mõlemad balti päritoluga, ülesandeks koostada ajalooline ülevaade Balti seadusandlusest, esmajoones asutiste organisatsiooni, seisuste õigusi ja mõisade valdusõigusi puutuvas osas. See töö, mis peale eelöeldu sisaldas veel ülevaate poliitilisist sündmusist Balti provintsides kui ka ülevaate allikate ajaloost, ilmus 1845. aastal esmalt venekeelse pealkirja all: „Обозрѣніе началъ и постепеннаго развитія мѣстныхъ въ Остзейскомъ краѣ учрежденій“ ja varsti selle järel ka saksakeelses tõlkes.

Vähem õnnelik oli Samsoni eraõiguse kohta koostatud eelnõu käekäik. Samson oli siin lähtunud põhimõttest koostada ühine eraõiguse koodeks kõigi Baltimaade kohta, sulatades kokku mitmesugused eri maa- ja linnaõigused.

Eelnõu läks läbivaatamisele Riias, Tallinnas ja Miitavis ellukutsutud erilistele revisjonikomiteedele. Komiteed tegid eelnõus hulga parandusi, sest Samson ei olnud arvestanud mitmeid kehtivaid õiguslikke erinorme. Pärast ümbertöötamist vaatasid komiteed eelnõu veel korra järele ja pärast seda revideeriti teda veel kõigi 3 Balti provintsi esindajaist koosneva komitee poolt Peterburis. Pärast teise redaktsiooni valmimist tehti selle juurde Peterburi kutsutud komitee poolt terve hulk märkusi. Osutus vajalikuks nende alusel eraõiguse eelnõu süsteemi ümbertöötamine ja varustada iga eelnõu paragraaf tsitaatidega allikate kohta, kust nad võetud. Algeelnõus olid tsitaadid küll olnud, kuid selle ümbertöötamisel välja jäänud. Samson ise jäi sellest tööst kõrvale, kuid ka komisjon ei suutnud seda lõpule viia.

Põhjusist, miks Samsoni eraõiguse eelnõu ei saanud seaduseks, tuleb mainida peamiselt kaht asjaolu. Esiteks oli tolleaegsetes oludes ja tolleaegse balti õiguse teadusliku uurimise seisukohalt võimatu koostada ühist koodeksit kõigi Balti provintside kohta, nagu seda üritas Samson, teiseks ei olnud ka Samson ise küllaldaselt selliseks tööks ette valmistatud. Liivimaa õuekohtu asepresidendina tundes tegelikult küll Liivimaa maaõigust, olid tema teadmised seevastu näit. Eestimaa maa- ja linnaõiguse tundmise alal nõrgad, millele Eestimaa komitee ka tähelepanu juhtis.

Seevastu oli juba tollal Tartu ülikooli professor F. G. v. Bunge just samal ajal tegelnud Baltimaa õiguse ja selle ajaloo uurimise küsimustega ja avaldanud peale muu ka raamatu Balti eraõiguse ajaloo üle. Bungele tehtigi ettepanek jätkata Balti eraõiguse kodifitseerimise töid.

Bunge ei hakanud enam jätkama tööd Samsoni projekti kallal, vaid töötas välja hoopis uue eelnõu, kus oli juba arvestatud mitmesuguste Baltimail kehtivate õigussüsteemide erinevusi. Bunge eelnõu, mis valmis aastail 1860—62, saadeti kõrgemaile Baltimaa kohtuasutistele ja üksikuile teadlasile seisukohavõtuks ja nende poolt tehtud märkused ning parandused võttis Bunge eelnõu redigeerimisel arvesse. Ühtlasi aga osutus rea küsimuste lõplikuks lahendamiseks vajalikuks seisukohavõtt seadusandlikul teel. Pärast veelkordset redaktsioonilist läbitöötamist keisri isikliku kantselei II osakonna poolt esitati eelnõu keisrile kinnitamiseks, ilma et ta enne oleks antud riiginõukogule läbivaatamiseks.

Keisri kinnitus järgnes 12. novembril 1864, ja Balti eraõigus jõustus 1. juulil 1865. Ilmus trükis 1864. aastal vene ja saksa keeles, kusjuures mõlemad keeled loeti autentseteks. Hiljemini osutus ometi, et saksa- ja venekeelse teksti vahel on lahkuminekuid. Sellepärast otsustati senati ukaasiga 29. dets. 1870, et võimalikkude lahkuminekute korral tuleb aluseks võtta venekeelne tekst.

Balti eraõigus koosneb sissejuhatavast osast, mis loendab Baltimaa eri õiguse alad, annab juhised Balti eraõiguse eeskirjade kasutamiseks ja tõlgendamiseks ning sisaldab eeskirjad võõraste õiguste kasutamiseks, ja 4 raamatust: I raamat käsitleb perekonnaõigust, II — asjaõigust, III — nõudeõigust ja IV — pärandusõigust.

Peale kohalikkude kehtivate normide ja tavaõiguse on Bunge Balti eraõiguse koostamisel kasutanud õige suurel määral rooma õiguse eeskirju, igatahes palju suuremal määral kui see tol ajal oli tegelikult retsipeeritud. Rooma õiguse eeskirjad võttis Bunge tolleaegsete romanistide töödest, sageli sõna-sõnaliselt. Kõige selle tõttu on Balti eraõiguse koodeks suurel määral toonud uuesti balti õigusse rooma õiguse elemente, mistõttu Balti eraõiguse kodifitseerimist tuleb tegelikult lugeda teiseks rooma õiguse retseptsiooni perioodiks.

Balti seaduste kodifitseerimine nägi ette veel protsessiõiguse kodifikatsiooni. Peale Samsoni projekti töötati välja veel mitmed tsiviil- ja kriminaalprotsessi seadustikud, kuid kehtima need ei pääsenud. 1864. aastal anti välja Venemaa jaoks uus protsessiseadus. Kuigi selle kehtivust alul ei laiendatud Baltimaadele, tõkestas ta ometi Baltimail kehtivate protsessiõiguslikkude normide kodifitseerimist, sest ta oli viimastest palju moodsam ja laiendatigi 1889. a. ka Baltimaadele.

16. juunil 1870 väljatud uus Vene linnaseadus pandi Riiginõukogu 1877. a. 26. märtsi otsusega mõningate väiksemate muudatustega kehtima ka Baltimaadel ja 9. juunil 1888 kinnitatud riiginõukogu otsus laiendas Baltimaile ka Vene politseikorralduse.

Kriminaalõigus.

Kriminaalõigus jäi Vene aja alguses muutmatuks. Esimene muudatus selles toimus Jelizaveta aegu 1753. aastal surmanuhtluse ärakaotamisega, mille asemel kurjategijad saadeti sunnitööle, kui neid enne seda oli karistatud piitsaga, märgid ihule põletatud ja ninasõõrmed puruks rebitud. Senati ukaasiga 10. dets. 1784 määrati Baltimaade jaoks Venemaal kehtiva piitsakaristuse asemele vitsakaristus. Et surmanuhtluse ärakaotamine ei olnud eriti mainitud Baltimaade suhtes, mõistsid kohtud Eesti- ja Liivimaal kurjategijatele surmanuhtlust edasi, kuigi kõrgemad kohtud selle ümber muutsid asumiseks Siberisse, kuni keiser Paul I selle 1799. a. ka Läänemere provintsides ära kaotas. Senati ukaasiga 25. dets. 1817 keelati Läänemere provintsides karistusena ka ninasõõrmete rebimine. XVIII sajandi lõpupoolel hakkas seadusandlus vabastama järjest laialdasemaid elanikkude ringkondi ihunuhtlusest.

Aadlikorraldus 21. apr. 1785 vabastas ihunuhtlusest päritava ning isikliku aadli ja Linnakorraldus samast kuupäevast — mõlema esimese gildi kaupmehed ja osa kodanikke. 1798. vabastati ihunuhtlusest üle 70 aasta vanad isikud ja 1831. rasedad ja imetajad naised. 1832. a. ev. luteri usu kirikuseadus vabastas ihunuhtlusest vaimulikud ja 1863. aastal kaotati ihunuhtlus kui iseseisev kriminaalkaristus hoopis. Ta oli võimaldatud erandjuhtumitel ainult asekaristusena ruumipuudusel vanglates vangistuskaristuse asemel, kuid ka sel korral olid sellest vabastatud naised, kirikuteenrid, rahvakooliõpetajad, kreiskooli ja kõrgemad õppeasutised lõpetanud isikud ja talurahva poolt valitavates ametites olevad isikud. Samuti kitsendati talupoegadele peksukaristuse määramist ja võeti see õigus 1865. aastal ära mõisapolitseilt ja mõisnikult.

Pulmasõit u.

F. v. Ü. guašš-joon

Haridusministeeriumi kogudest

saj. alguses.

se-Eesti pulmadest.

Kohtukorraldus ja protsess.

Eesti- ja Liivimaa alistumisega Venele kinnitati linnade ja rüütelkondade kapitulatsioonides ka kõik Rootsi ajal teotsenud kohtuasutised.

Eestimaa rüütelkond esitas kapitulatsiooni kinnitamisel soovi Tallinna linnusekohtu ärakaotamiseks, kuid 1710. aasta kapitulatsioonis ei leidnud see rüütelkonna nõue rahuldamist, vaid linnusekohus jäeti teotsema kuni keisri vastava edaspidise korralduseni. Sellist korraldust ei ole Vene ajal küll iial väljatud, kuid ometi on linnusekohus tegelikult lakanud teotsemast. Juhtuda võis see sel teel, et linnusekohtu koosseis, mis Rootsi ajal oli nimetatud Rootsi kuninga poolt, ei saanud Tallinna vallutamise järel enam edasi teotseda. Vene valitsus aga on nähtavasti omalt poolt jätnud kohtunikud linnusekohtusse ametisse nimetamata, mistõttu linnusekohtu tegevus tegelikult katkeski.

Varsti pärast vallutamist taaselustati Liivimaal rüütelkonna omavalitsusliku korra ärakaotamisega 1694. a. likvideeritud sillakohtud. Stokholmi õuekohtu asemele sai Eestimaa ülemmaakohtu ja Liivimaa õuekohtu jaoks apellatsiooni- ja revisjoniinstantsiks Peeter Suure poolt 1718. aastal ellukutsutud Eesti- ja Liivimaa asjade justiitskolleegium Peterburis, mis omakorda oli allutatud valitsevale senatile. Eestimaa konsistoorium allutati ülemmaakohtule analoogia põhjal Liivimaa ülemkonsistooriumiga, mis allus Liivimaa õuekohtule. 1724. a. maapäeva otsusega muudeti Eestimaa alammaakohus maavaestelastekohtuks, alluvusega Eestimaa ülemmaakohtule. Tallinna raad allutati kohtuasutisena esmalt peamagistraadile, kuid 1739. aastast alates Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumile.

Üldjoontes sellisena püsis kohtukorraldus 1783. aastani, mil ta täiesti ümber korraldati ühenduses asehalduskorra kehtimapanemisega Eesti- ja Liivimaal. Kuigi asehalduskord kestis Baltimail vaid lühikest aega, kõigest 13 aastat, jättis ta ometi mõningaid jälgi ka Eesti- ja Liivimaa kohtukorraldusse.

Esimese instantsina moodustati asehaldusajal tsiviil- ja kriminaalasjus mitu kreisikohut. Teise instantsi moodustas igas asehaldurkonnas kohtukoda, koosnev kahest departemangust tsiviil- ja kriminaalasjade jaoks, alluvusega otseselt senatile kui kolmandale instantsile. Silla- ja adrakohtute asemele kutsuti ellu alammaakohtud, alluvusega ülemmaakohtule kummaski asehaldurkonnas. Igas asehaldurkonnas rajati südametunnistusekohus ja igas kreisis aadli eestkosteamet.

Igas asehaldurkonnas asutati prokuröri amet, kelle ülesandeks oli valvata seaduste täitmise, õigusemõistmise ja vanglate üle. Temale allusid fiskaalid.

Linnades jäi asehalduskorra sissetoomisel kohtukorraldus esialgu endiseks, kuid selle vahega, et apellatsioon senistest linnakohtutest läks nüüd

uuesti asutatud kubermangu-magistraati. 1786. a. aga kõrvaldati ka Tallinnas ja Riias senine kohtukorraldus ja asendati Vene 1775. a. asehalduskorra omaga.

Huvitavamaks jooneks asehaldusaegses kohtukorras olid talurahva jaoks määratud kohtud, millest kaasistnikena osa võtsid ka talupojad.

Asehalduskord kestis 1796. aastani, mil keiser Paul I selle kaotas ja olulistes joontes uuesti asendas endise korraga.

Asehalduskorraaegseist asutisist jäid edasi püsima, kui kõnelda kohtuasutisist, kubermangu prokurörid ühes neile alluvate fiskaalidega. Liivimaa õuekohus ja Eestimaa ülemmaakohus allutati otse valitsevale senatile. Samuti taastati linnade endine kohtukorraldus. Riia, Tallinna ning Narva raekohtutest läks apellatsioon justiitskolleegiumile, Haapsalu magistraadist aga Liivimaa õuekohtule, mis aga 1808. aastal muudeti, nii et Haapsalu magistraat jäi sest ajast peale alluvaks Eestimaa ülemmaakohtule.

XIX sajand tõi esile kohtukorralduses suuremaid muudatusi jurisdiktsioonis talupoegade üle eriliste talurahvakohtute sisseseadmisega, kuid neist on kõneldud juba teisal.

1832. a. ev. luteri usu kirikuseaduse alusel kujundati ümber Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa, Tallinna ja Riia konsistooriumid ning nende üle asutati Peterburi kindralkonsistoorium. Ühenduses sellega kaotati Peterburis ära Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegium ning Riia ja Tallinna raed tehti otseselt alluvaks senatile. Narva raele sai apellatsiooniinstantsiks Eestimaa ülemmaakohus.

1834. a. kujundati ümber Liivimaa õuekohus. Sest ajast peale koosnes ta presidendist, asepresidendist, kahest maanõunikust, kahest nõunikust ning kahest assessorist.

Eestimaal kutsuti 1831. a. piiri- ja servituuditülide lahendamiseks ellu vahekohtud. Keisri ukaasiga 24. sept. 1798 suurendati adrakohtunikkude arvu ja määrati täpsemalt nende pädevus.

Protsessuaalne menetlus säilitas rootsiaegse põhikuju ja omandas Vene ajal juurde ainult väiksemaid erinevusi. Üldiseks arenguks selles Vene ajal oli protsessuaalsete eeskirjade täpsustumine ja rohkenemine, mis toimus tavaõiguse kaudu. Tähtsaks muutuseks protsessuaalses menetluses Vene ajal oli poolte omategevuse piiramine protsessis. Prokuröride ellukutsumisega, kelle ülesandeks oli peale muu hoolitseda kohtupidamise kiirendamise eest, olid kohtunikud kohustatud nende nõudmisel ka tsiviilasjades protsessi käigus ette võtma samme, mis kuulusid pooltele, kuid olid nende poolt jäetud hooletusse. Aja jooksul hakkasid ka kohtunikud ise valvama selle järele, et poolte poolt tähtaegu õigeaegselt meeles peetaks.

Edasi tegid kohtud pingutusi selleks, et muuta üldiselt aeglast kirjaliku protsessi käiku kiiremaks, mis siiski nimetamisväärseid tulemusi ei andnud. Tsiviilprotsessi peamisiks puudusiks olidki kõigepealt just äärmuseni viidud kirjalikkus menetluses, mis paratamatult aeglustas protsessi käiku, ja teiseks protsessuaalmenetluse toimumine tähtaegade — terminite kaupa, mille järgi igaks protsessuaalmenetluses vajalikuks toiminguks määrati tähtaeg. Need olid põhitegurid, millest oli tingitud protsessi aeglus, ja et need jäid kuni Vene kohtureformi laiendamiseni Baltimaile muutmata, ei toonud kõik teised ettevõetud abinõud protsessuaalmenetlusse olulist parandust.

Kriminaalprotsessis oli Rootsi ajal välja kujunenud kaks peavormi: era- ja avalik vaidlusprotsess ja inkvisitsiooniprotsess. Vaidlusprotsessi põhimõte seisis selles, et kas eraisik või ametialaliselt selleks kohustatud asutis algatas süüdlase vastu protsessi menetluse korras, mis oli omane tolleaegsele tsiviilprotsessilegi ja toimus vastastikku vahetatud protsessikirjade kaudu. Inkvisitsiooniprotsess aga ligines rohkem praegusele, sest et siin protsessuaalmenetluse juhtijaks oli kohtunik, ainult selle olulise vahega, et siingi kirjalikkus oli menetluses üldiselt domineeriv. Kriminaalprotsessi areng Vene ajal toimus tendentsiga asendada vaidlusprotsessi inkvisitsiooniprotsessiga; juhtumid, millal menetluse kujuna võidi kasutada vaidlusprotsessi, piirati võimalikult väikesele alale. Eravaidlusprotsess võis esineda ainult kergete auhaavamiste korral, mis ei kutsunud esile jälitamist riikliku võimu poolt. Avalik vaidlusprotsess leidis aset kuritegude jälitamisel aadlikkude vastu, nagu see oli olnud Rootsigi ajal.

Veneaegne kohtukorraldus, püsides üldjoontes küll Rootsi ajal väljakujunenud alustel, oli ometi oluliselt palju seisuslikum rootsiaegsest. Rootsi ajal töötas Eestimaal paralleelselt puhtseisusliku ülemmaakohtuga väljaspool seisusi olev Tallinna linnusekohus. Selline paralleelne teotsemine mõjustas kahtlemata ka puhtseisuslikkude aadlikohtute tegevust. Vene ajal läks kogu jurisdiktsioon väljaspool linnu aadlikkude kätte, mille tõttu teised seisused, eriti talupoegkond, sattusid aadli veel suurema mõju alla. Ka protsessuaalmenetlus ise oli XIX sajandiks juba täiesti iganenud, tardunud kirjalikku vormi, millest ta ei suutnud vabaneda ka nende reformikavade põhjal, mida üritati Baltimaa protsessiõiguse kodifitseerimiseks. On sellepärast täiesti arusaadav, et Baltimaa protsessuaalkord vajas mitte väiksemaid parandusi ja ümberkohendamisi, vaid päris põhjalikku uuendust, mis toimuski Vene kohtukorralduse ja protsessi kehtivuse laiendamisega Baltimaile 1889. a.

LXIX. Linnad, kaubandus, tööstus ja liiklemisolud Vene ajal.

Linnade virgumine pärast Põhjasõda. Linnade osa kaubanduses.

Põhjasõda oli mõjunud Eesti majandusele rängasti. Sõja läbi olid laastatud eriti mandri ida- ja keskosad, praegune Tartu-, Võru-, Valga-, Viljandi-, Järva- ja Virumaa: külad ja mõisad hävisid sõjamöllus, ühes maaga hävisid ka linnad või kaotasid oma tagamaa. Mõnest linnast viidi isegi kodanikud ära Venemaale vangi, nagu Tartust ja Narvast.

Toibumine oli visa ja sõltus maa toibumisest. Juba Rootsi ajal olid meie linnad kaubanduse ja tööstuse arendamisel olnud tugevasti seoses maaga. Pärnu, Kuressaare ja Haapsalu põhinesid juba siis sisse- ning väljaveol ja sisekaubandusel. Oluliselt oli see kehtiv ka Tallinna, osaliselt Narva kohta. Kuid need linnad omasid ka Vene transiiti, Tartu, Viljandi, Paide ja Rakvere majanduslikuks aluseks oli aga ainult sisekaubandus.

Toodangu languse tõttu puudus väljaveoks vili, tähtsam eksportaine Rootsi ajal. Ka Vene transiitkaupade edasitoimetamise tingimused halvenesid Peterburi asutamisega (1703). Tsaar püüdis vastset linna kaubanduslikult eelistada ning soodustada ja käsutas sinna Põhja- ja Kesk-Vene aladelt rea väljaveokaupu, hõlbustades seda Peterburi sidumisega kanalite abil Volga jõgikonnaga. Tallinna suundus Vene transiiti peamiselt sisseveo näol, eriti talvekuudel, kui Peterburi sadam oli kinni. Narva kaudu Vene ajal Vene sissevedu kuigi palju ei toimunud, küll aga väljavedu Narva jõe, Peipsi järve ja Velikaja jõe kaudu. Pihkva kaubanduse langusega oli juba Rootsi ajal tagasi läinud Tartu kaubandus. Parem polnud Tartule ka Vene aeg.

Maa vaesumise ja tootmise languse tõttu ei saanud siis meie linnad niipea virguda: see nõudis aega. Olgugi et peale sõda rahvaarv haruldase kiirusega kasvas, kattus maa tihedama rahvastikuga siiski alles XVIII sajandi teisel poolel (vt. lk. 1346). Siis hak-

kas ka maa enam tarbima linnade kaupu ja andma vastutasuks oma kaupu väljaveoks ja tarbimiseks.

Linnades elas:

	1782—1783 (Hupeli andmeil)	1819—1825 (Bienenstammi andmeil)	
Tallinn . .	10653	12872	
Paide . . .	440	857	
Rakvere . .	375	574	
Haapsalu . .	594	647	
Paldiski . .	211	184	
Kokku Põhja-Eesti linnades	12273	15134	
Tartu . . .	3421	8499	
Pärnu . . .	1954	4087	
Viljandi . .	603	951	
Võru (1787)	242	797	
Valga . . .	891	451	(osaliselt Läti linn)
Kuressaare .	1379	1945	
Kokku Lõuna-Eesti linnades	7490	16730	

Linnaelanikkude koguarv Eesti alal oli seega 1782.—83. a. 19 763 ja 1819.—25. a. — 31 864 hinge.

Eestimaa rahvastiku üldarv Hupeli aegu oli umbes 200 000 ja Liivimaa oma 1783. a. 530 000, Bienenstammi andmeil aga Eestimaal 1820. a. 227 000 ja Liivimaal 590 000.

Järelikult oli urbanisatsioon nõrk, kuid urbaniseerumise hoog Lõuna-Eesti linnades oli vaadeldaval ajavahemikul hoopis suurem. Kui Lõuna-Eesti linnaelanikkonna arv kahekordistus, oli Põhja-Eesti linnade juurdekasv ainult $^1/_5$ (kaasa arvamata on Narva). Tugevamini kasvasid siselinnadest Paide ja Võru, osalt ka Viljandi. Nigelalt kasvas Haapsalu. Paldiskis aga oli rahvaarv koguni kahanenud. Tartus hakkas rahvaarvu kasvu mõjustama ka vahepeal taasärganud ülikool, mujal aga peamiselt sisemaa tootmise tõus, merilinnades muidugi ka väljaveo juurdekasv ja osalt ka tarbimise tõus.

Üldiselt olid meie linnad XVIII ja XIX sajandilgi veel küllalt pisikesed; maju polnud palju ja needki mahult väikesed, kaasa arvamata Tallinna kesklinna, kus leidus ka suuremaid maju. Kaubandusliikke ja tööstusliikke ettevõtteid oli vähe. Et majad olid kaetud õlgkatustega, kannatasid eriti väikelinnad üsna sageli tulikahjude all. Eriti XVIII sajandi lõpul anti sundmäärusi, et kasutataks katusekive.

Linnade, eriti väikelinnade niikuinii vähearvulistele professionalistidele tegid suurt konkurentsi käsitöölised maal. Linnade kaupmeeskond, eriti aga käsitööliskond ei koosnenud eestlastest, vaid siin leidus ka välismaa-

lasi, peamiselt sakslasi. Nagu Tallinna kodanikuraamatust näha, oli XVIII sajandil suur osa Tallinna käsitöölistest pärit peamiselt Saksamaalt (Reini maadest, ohtralt aga Ida-Saksa aladelt Lüübekist, Danzigist, Sileesiast, Mecklenburgist, Böömist jne.), Skandinaavia riikidest, Taanist, Rootsist, Soomest. Kingseppi oli näit. Soomest, kullaseppi ja maalreid Rootsist ja Taanist. Klaasisepad tulid Böömist, nahaparkalid Sileesiast ja mujalt. Juba pärisorjuse tõttu ei pääsenud eestlased linna ja linnas ei võetud neid hea meelega tsunftidesse; jäme ots oli seal siis võõraste käes, kes oma maa ja rahvuse liikmeid soodustasid. Mõnevõrra homogeensem kui käsitööliskonna koosseis näib olnud olevat kaupmeeskonna oma, mis komplekteerus üsna tunduval määral Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt. Oli siiski võrdlemisi ohtral määral ka võõrsilt sisserännanuid. Kaupmehed pidid nähtavasti põhjalikumalt tundma kohaliku turu tingimusi kui käsitöölised, kes võõrsilt tulles kohalikes tingimusis kergemini orienteerusid. Kaugkaupmeeskond kasutas suuremates linnades, Tallinnas, Narvas ning ka Pärnus peam. Hollandi ja Inglise kapitali.

Tööstuse areng hakkas mõnevõrra elavnema alles XVIII sajandi lõppaastakümneil, mis põhjustas ka tarvet tööstustööliste järele; oskustöölisi tuli sisse tuua võõrsilt.

Tegelikult oli Eesti tol ajal siiski veel peamiselt põllumajanduslik maa.

Sisse- ja väljaveo transiidi mõttes oli erinevusi eesti ala sadamate vahel; nagu juba varemini mainitud, mõjustas väga tugevasti Tallinna ja Narva kaubandust Peterburi, kuid Riialgi oli oma mõju. Riia kiskus enesesse osaliselt ju ka Põhja-Läti, Latgale ja väikesel määral isegi Eesti kaupu ja etendas teatavat osa Eesti sisseveosadamana — näit. sai Tartu osa oma kaupu Riia kaudu.

Riia kaubandus on huvipakkuv nende sidemete läbi, mis ta omas Lääne-Euroopa kaugkaubanduses ja mis võrreldуna Pärnu, Tallinna, Narva ja Kuressaarega osutavad, kuidas arenesid Eesti ja Läti linnade sidemed Lääne-Euroopa suurte kultuurmaadega. 1766. a. toodi Riiga kaupu kokku 1 211 286 rubla väärtuses. Sisseveos oli esikohal Saksamaa (375 496 r., — mõne üksiku Saksa linna sissevedu on eraldi arvestatud ega kuulu sellesse summasse), siis Holland — 215 510 r., Prantsusmaa — 199 176 r., Inglismaa — 140 032 r. jne. Venest oli toodud kaupu ainult 10 022 rubla eest. Riia väljavedu tõusis samal aastal 2 266 192 rublani. Väljaveos oli esikohal Inglismaa — 755 966 r., siis Holland — 551 566 r., Taani — 371 382 r., Rootsi — 167 658 r. jne. Saksamaa etendas Riia väljaveos üsna väikest osa.

Lõviosa Riia väljaveost moodustasid lina, kanep, rukis, oder, rukki- ja nisujahu, linaseeme, puu. Ka Liivimaa eesti osast eksporditi Riia kaudu vilja, lina, kanepit, vaha jne. Väljaveost läks palju lina, kanepit ja puid Inglismaale ja Hollandisse, lina ja kanepit ka Taani, veel enam aga Rootsi; Hispaaniasse ja Prantsusmaale kanepit, jne. Linakaubandus oli Riias traditsiooniline ja lina praakimine seal arenenud kõrgele. Riiga oli koondunud väga palju kaubanduskapitali. Suure transiitkaubanduse tõttu oli siin 1780-ndail aastail võrdlemisi suur elanikkond, mis ületas arvult

kõikide Eesti linnade elanikkonna kokku. Arvestades suurt raha ringvoolu ja kaubanduslikke tehinguid ning kapitale, on arusaadav äriliste ringide kõrge elustandard. Riia sissevedu, eriti aga väljavedu olid palju suuremad Tallinna omast.

Eesti ala sadamatest sarnanes Riiaga sisse- ja väljaveo suhte seisukohast kõige enam Narva, osalt ka Pärnu, kuna Tallinnas ületas sissevedu tunduvalt väljaveo, Haapsalu ja Kuressaare kaubanduslik osa aga piirdus ainult kohaliku sisse- ja väljaveoga.

Narva väljavedu komplekteerus võrdlemisi laiadelt aladelt, kuid enamasti säärastelt, mis polnud tihedasti asustatud. Eestimaa pool ei ulatunud Narva kaubanduslik tagamaa kaugele, ainult Alutagusele. Madalama tolli tõttu voolas Tallinna rohkem sisseveokaupu. Nimelt oli Eesti ja Liivimaa linnades võetav sisseveotoll 1782. aastani madalam kui Narvas, kus kehtisid Vene tollimäärad. 1782. a. laiendati Vene tollimäärad ka meie linnadele. Narva loomulikumaks tagamaaks oli Ingeri ja Velikaja jõe, Peipsi järve ja Narva jõgikonna piirkonnad. Ingeri nii kaupu tootva ja kaupu vajava piirkonnana oli hõreda asustuse ja majapidamise kehvuse tõttu vähe arenenud, pealegi kuulusid Ingeri idaosad Peterburi kaubanduslikku piirkonda. Ingeri võis Narvale siiski anda, tänu Narva jõele ja selle lisajõgedele, väljaveoainena puid.

Narva väljaveovili oli peamiselt pärit Pihkvamaalt ja Velikije Luki piirkonnast. XVIII sajandil ja osalt ka hiljemini sammusid Narva väljaveos esirinnas vili, lina ja puu. 1770-ndatel aastatel veeti Narvast iga aasta vilja välja umbes 5000 setverti, palke 75—100 tuhande rbl. eest, lina 20—25 tuhat kaalu. Palke saadeti välja umbes 60 laevalaadungit (varemini rohkem, sest siis oli lubatud üksi Luuga piirkonnas raiuda aastas 120 000 palki; metsamaterjali väljaveol Narva kaudu oligi üheks takistuseks ebajärjekindel Vene puumaterjali väljaveo poliitika). Veelgi olulisemaks raskuseks oli Narva sadama väike sügavus: sadamas võidi laadida ainult neid laevu, mis üle 7 jala vees ei istunud; lisalaadimine pidi toimuma Narva jõe suudme ees reidil. Seal segas tööd aga sageli tugev lainetus. Hiljemini, eriti Aleksander I ajal, süvendati küll sadamat, kuid suuri tagajärgi sellel polnud. Sadama ebasoodsus ja osaliselt seegi, et Narva ei vajanud kuigi palju sisseveokaupu, sundis hollandlasi pöörama oma tähelepanu puumaterjali hankimisel teisale. Narva ekspordist läks XVIII saj. enamik Inglismaale, siis Rootsi, Taani ja Lüübekisse. Linakaubandus oli Inglise äride käes. Palgid läksid hollandlaste tagasitõmbumise järel peamiselt Inglismaale ja Portugali. Suureks soodustuseks Narva arengule oli kalevi- ja linavabriku asutamine ja hiljemini Kreenholmi manufaktuuri tekkimine. Narva hakkas kujunema nüüd vabrikulinnaks.

Import, nagu tähendatud, oli Narva kaudu XVIII saj. palju väiksem kui eksport. Veeti sisse Hispaania, Portugali, Prantsuse soola, rauda, tubakat, veine, Inglise õlut, Hollandi, Taani, Rootsi heeringaid, suhkrut,

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Kaubaveo vahend sisevetel — lodjad. Pilt liiklemisest Emajõel 1800. a. Joh. Chr. Brotze järgi.

teed, kohvi, terast, inglistina, seatina, manufaktuurkaupu jne. Enamik sisseveost kasutati Narvas eneses ja ainult vähesel määral läks see tagamaale. Narva sissevedu ulatus siis aastas 40—50 tuhandele rublale. Eesti ala sisseveo vahendajana sattus Narva mõnevõrra soodsamasse asendisse selle järel, kui Baltimaad tolli suhtes Vene aladega ühtlustati. Nüüd hakkas ka Tartu oma kaupu osaliselt saama Narva kaudu.

1863. a. oli Narva sissevedu, võrreldes XVIII sajandi lõpuga, üsna suur. Välismaalt tuli sel aastal sisse (puudades) soola 502 700, kivisütt 132 180, heeringaid 306 693, puuvilla 8263, tsementi 3411, soodat 3174, kloorlupja 2893, värvipuud 1070, masinaid 1171.

Samal aastal veeti Narvast välja (puudades): otri 1428, kaeru 11 142, linu 89 266, takku 23 693, linaseemneid 2754, harjaseid 316, konte 13 464, lõngajäänuseid 1689.

Üsna elavad olid Narva kaubanduslikud suhted tol ajal Peterburiga. Nii veeti Narvast sinna (puudades) otri 27 531, kaeru 6000, tangu 13 440, kipsi 263 414. Peterburisse veeti Narva kaudu kahureid, pomme, kahurikuule, püssirohtu jne. Üsna suur oli Narva sissevedu ka Peterburist ja nimelt (puudades): nisu 800, rukkeid 26 860, kaeru 984, herneid 1190, nisujahu 51 555, rukkijahu 41 495, odratangu 4907, tatratangu 8928, riisi 200, rauda 1423, kanepiõli 900, võid 155, rasvküünlaid 2262, steariinküünlaid 370, seepi 2880, kohvi 225 jne.

Kesksemat tähtsust Eesti sadamaist omas kahtlemata Tallinn. Tallinna sadam oli hea ja sügav. Ta külmus kinni ainult võrdlemisi lühikeseks ajaks. Jääolude suhtes Tallinnast veelgi soodsamaks osutus Paldiski. Peeter I pani sellele sadamale rajades suuri lootusi, kuid tegelikult jäi Paldiski nii XVIII kui ka XIX sajandil tähtsusetuks asulaks, mille elanikkond tegeles kalapüügiga, karjapidamisega jne. Sadamana mängis Paldiski pisut rolli ainult talveti, kui Tallinna sadam oli kinni külmunud; kaubad viidi sealt siis mööda maad Tallinna. Tallinn kujuneski eesti ala tähtsamaks sisse- ja väljaveosadamaks XVIII sajandil, täites osaliselt ka transiitsadama ülesandeid Vene sisseveos. Vene väljaveos ei saanud ta aga etendada osa ebasoodsa asendi tõttu, seda enam, et temal puudus jõeside Vene alaga. Ka Põhja-Eesti ala, mis metsavaene, ei saanud Tallinnale anda ekspordiks metsa, sest Eesti metsarikkad alad asetsesid siis peamiselt Alutaguses ja Pärnu jõgikonna mail.

A. 1768—1771 viidi Tallinnast välja 9867 sälitist rukkeid, kuid juba 1775. a. ainult veel 6580 sälitist ja vaid 69 sälitist nisu, 69 sälitist otri ja 6 sälitist kaeru, 35 sälitist linnaseid. Teravilja ekspordis etendas 1771. a. suuremat osa rukis (üle 5000 sälitise) ja nimelt 322 008 rbl.; veeti veel välja otri ligi 22 000 ja nisu üle 15 000 rbl. eest. Viljale järgnes väljaveos väärtuselt põletatud viin 53 697 rbl. eest, purjeriie 18 722, seemisnahk 12 859 ja vene lõuend 11 699 rbl. eest. Muudel ainetel oli vähem tähtsust. Lina osa oli hoopis tähtsusetu, sest seda kasvatati Põhja-Eestis ainult oma tarbeks. Ka ei etenda väljaveos kuigi suurt rolli karjasaadused.

Harilikult oli sissevedu väljaveost suurem ja sageli õige tunduvalt. 1771. a. ulatus sissevedu 414 527 rublale. Veeti esijoones sisse soola, üsna ohtral määral ka koloniaalkaupu — suhkrut, kohviube jne., mis aga polnud XVIII sajandil veel masstarbimisained ja mida ostsid ainult jõukamad kihid. Kuid tubakas oli juba muutumas laiemate hulkade nautimisaineks.

Tähtsamateks sadamateks, kust Tallinna kaupu toodi, olid Lüübek, Amsterdam, osaliselt Prantsuse sadamad, London, Kopenhaagen, Flensburg, Stokholm ja Helsingi. Lüübekist, osalt ka Amsterdamist tuli eriti palju koloniaalkaupu.

1768. a. viidi Tallinnast põletatud viina Soome (Viiburisse, Haminasse), lina — Lüübeki, Flensburgi, Stokholmi, Amsterdami, Danzigi, rukis — Lüübeki, Stokholmi, Bergeni, Amsterdami, Flensburgi, Göteborgi, Soome jne.

Järelikult olid Tallinnal tugevamad kaubanduslikud sidemed eeskätt Lüübekiga, Amsterdamiga ja Skandinaavia riikidega.

Sissesõitnud laevu oli aastas:

1761. a.	93	1764. a.	80
1762. a.	223	1771. a.	152
1763. a.	118	1775. a.	165

1771. a. sõitis sisse laevu:

Stokholmist	34
Lüübekist	22
Kopenhaagenist	19
Flensburgist	15
St. Ybes'ist	12
Narvast	9
Rostockist	7
Peterburist	6
Amsterdamist	5
Londonist	3

1771. a. väljus laevu:

Stokholmi	35
Lüübeki	22
Kopenhaageni	20
Peterburi	19
Flensburgi	13
Amsterdami	6
Narva	6
Rostocki	5
(mujale vähem)	

Tallinna oma laevandus oli nõrk. Hupeli andmeil on selle mõjul, et Lüübek on tõstnud laevaprahtide hindu, Tallinnas hakatud mõtlema oma laevade soetamisele ja muretsetudki kaupmeeste poolt 3 laeva kaupade veoks Lüübekist Tallinna, mille tõttu prahihinnad on tugevasti langenud.

Bienenstammi andmeil oli Tallinna kaubandus üsna nõrk 1820-ndatel aastatel. 1824. a. tulnud Tallinna ainult 47 laeva soolaga, Hollandi ja Rootsi heeringatega, kuivatatud puuviljaga, suhkruga, värskete õuntega, pirnidega, apelsinidega jne., tuues kaupu 660 142 bankorubla ja $84^1/_2$ kop. eest. Väljunud on samal aastal Tallinnast 66 laeva vilja, lina, linaseemne, kanepi, põletatud viina, humalate, potasi, juhtnahaga jne., kokku 68 865 rbl. $31^1/_4$ kop. eest. Nähtavasti oli tol ajal viljaeksport tugevasti langenud. Bienenstammi andmeil on tol ajal enamikust Eestimaa viljast toodetud viina. Kaubanduslik olukord muutus soodsamaks XIX sajandi esimese poole lõpust peale ja sama saj. keskel.

1863. a. eksporditi Tallinnast (puudades): rukkeid 63 597, otri 85 525, kaeru 110 514, linu 19 527, takku 1638, linaseemneid 7416, villu 348, hobusejõhve 1398, konte 2761.

Sisse veeti (puudades): soola 271 855, heeringaid 251 542, suhkrut 4791, kohvi 1701, poomõli 2258, rauda 5138, apelsine 36 000, villafabrikaate 218, siidtekstiile 454, veini 2258, šampanjat 573, rummi, arrakit, konjakit 250, puuvilja 2369, lehttubakat 245, sigareid 21, puuvilla 1651, värvipuud 157, indigot 454, masinaid 20 000 jne.

Üldse veeti välja 312 754 rbl. ja sisse 871 421 rbl. eest. Järgmisel aastal eksporditi 625 888 rbl. ja imporditi 1 172 814 rbl. eest.

Tallinna kaubandus säilitas sama ilmet nii kvantumilt kui ka väärtuselt enam-vähem kuni Balti raudtee valmimiseni; siis paiskus see järsku erakordselt üles.

Põhja-Eestis esines peale Tallinna ja Narva sisse- ja väljaveosadamana veel K u n d a. 1825. a. tuli Kundasse 7 välismaa laeva, tuues kaasa soola, heeringaid, tubakat, kivisütt, ja 10 vene laeva osalt vene kaupadega. Välismaalt veeti sinna kaupu 26 640 rbl. ja Tallinnast 9222 rbl. eest, kokku

35 862 rbl. eest; välja veeti kaupu 47 245 rbl. eest. 1863. a. toodi Kundasse kaupu 38 381 rbl. ja veeti välja 92 745 rbl. eest.

Haapsalu kaubandus oli väike. 1774. a. tuli sisse ainult 8 laeva. Tavaliselt kõikus sissesõitvate laevade arv 6—10 vahel, ja need saabusid Lüübekist, Hollandist ning Rootsist. Vilja sissevedu Haapsalusse oli väike. Tagamaa oli kehv ja välismaa kaupade vajadus polnud eriti suur. Olukord ei muutunud ka mitte kuigi palju XIX sajandil; veel 1863. a. veeti Haapsalusse sisse 17 413 rbl. ja sealt välja 46 271 rbl. eest. Järelikult oli Haapsalu sadama läbikäik umbes $^1/_3$ Kunda omast.

Saaremaa peamise sisse- ja väljaveosadamana esineb Kuressaare. Saaremaalt veeti välja eeskätt põllumajanduse saadusi. XVIII sajandil veeti välja rukkeid, nisu, otri, kaeru, veidi ka linaseemet ja võid. Eksport läks Hollandisse, Lüübeki ja Rootsi. Sisse veeti soola, heeringaid, manufaktuurkaupu. Sissesõitnud laevade arv kõikus 18—36 vahel. 1863. a. oli import 41 542 rbl., eksport 125 224 rbl. Impordis oli suur tähtsus soolal ja suhkrul, väljaveost moodustas rukis väärtuselt umbes $^2/_3$ ja muu osa peamiselt oder.

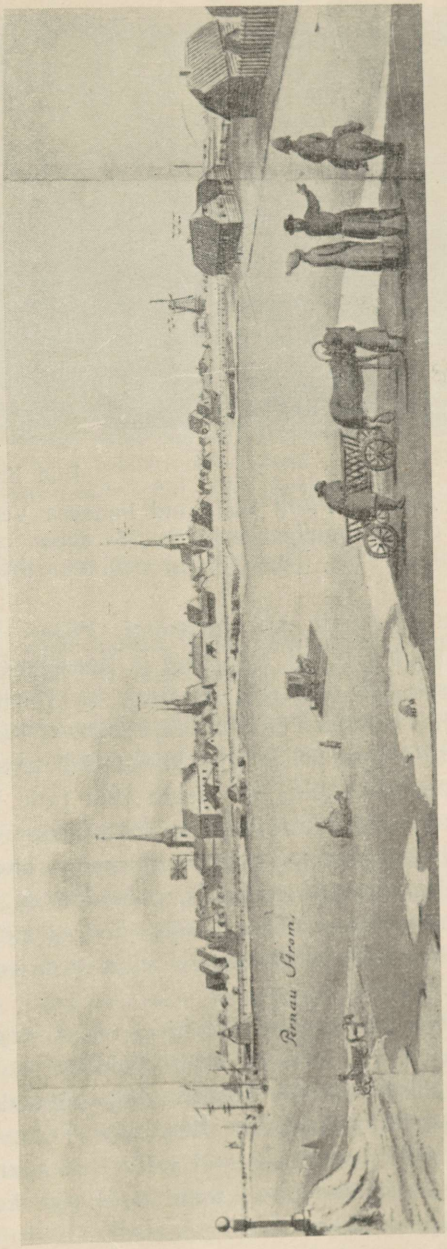

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Pärnu 1795. a.

Peale Tallinna ja Narva esines silmapaistva eesti sadamana Pärnu. Pärnu plussiks oli jõgi, mis sidus teda metsarikka alaga ja võimaldas puude väljavedu, mille osatähtsus siiski vanemal ajal

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Tartu 1787. a. Pildil kujutatud linnaosa Vene kiriku ümbruses. Paremal Raadi mõisale kuuluv veski Emajõe ääres. Läheduses veel varemetes olevaid maju. Joh. Chr. Brotze järgi.

polnud nii suur kui hiljemini. Pärnu peaväljaveoartiklite hulgas esinevad XVIII saj. vili, lina ja linaseeme. Pärnu eksport tuli kokku peamiselt Lõuna-Eesti, osaliselt ka Kesk-Eesti ja Põhja-Läti alalt.

1771. a. läks Pärnust välja 2532 sälitist rukkeid, 121 sälitist otri, 39 sälitist nisu, 33 sälitist kaeru, 852 tündrit linaseemneid, 68 tündrit kanepiseemneid, 400 kaalu linu (mis Venest toodi). Teisi kaupu eksporditi väiksemal määral. Pärnu sissevedu koosnes soolast, Hollandi heeringatest, veinist, suhkrust, kohvist jne. Et sisseveetavatel kaupadel oli vähe minekut, pidid Pärnu kaupmehed kauplema kõikide kaupadega. Pärnu kaupmehed käisid ise maal laialt ümber, et kaupa hankida, makstes ka vilja eest rohkem kui Tallinna kaupmehed.

Pärnu kaubanduslik tähtsus, eriti ekspordis, tõusis aga kiiresti ja juba XVIII sajandi lõpul hakkab ta Tallinnale järele jõudma. XIX sajandil kujuneb Pärnule väga tähtsaks väljaveoartikliks Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti ala lina (osa Põhja-Läti linast läks muidugi Riiga). 1860-ndatel aastatel näib Riia kaudu minevat Liivimaa lina väljaveost umbes pool, teine pool aga koondub Pärnu. Ka tõuseb XIX sajandi 50-ndatest aastatest alates Pärnus teravilja eksport. Neis aastais kujuneb Pärnu kõige silmapaistvamaks Eesti väljaveosadamaks. Nii näit. oli Pärnu väljavedu 1864. a. 2 759 523 ja sissevedu ainult 82 189 rbl., Tallinna oma aga samal aastal: väljavedu 625 888 rbl. ja sissevedu 1 172 814 rbl. Järe-

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Tartu 1794. a. Vaade Jaani kiriku (vasemal) lähedusest Toomemäele, mis sel ajal oli veel puudest lage. Joh. Chr. Brotze järgi.

likult ületas sel aastal Pärnu väljavedu Tallinna oma enam kui neljakordselt.

Pärnu väljaveos etendas, nagu öeldud, juba pikemat aega suuremat osa lina. Üsna tähtsal kohal olid ka linaseemned, rukis ja oder. Veel veeti välja nisu, jahu, kanepit, piiritust, õlut, õlikooke, matte, puumaterjali, seaharjaseid, konte, köisi. Sisse veeti eeskätt soola ja heeringaid, siis veel villa, manufaktuurkaupu, rauda, terast, raud-, teras- klaas- ja koloniaalkaupu jne.

Et Pärnu sissevedu nii nõrk oli, selle põhjuseks näis osaliselt seegi olevat, et rea kaupade sissevedu oli keelatud (näit. apteegikaubad, lina-, vill- ja siidfabrikaadid, suitsetamis- ja nuusktubakas, toorsuhkur, kellad, lõhnaõlid jne.). Lubatud polnud ka hõbe- ja kuldasjad, prantsuse veinid, arrak, rumm, lauaäädikas, õlu, porter ja mesi vaatides, peeglid ja peegliklaasid, vanutatud villfabrikaadid jne. Keelu põhjuseks oli osalt see, et soodustati suuremaid sadamaid, osalt aga, et taheti arendada Vene tööstust.

Nüüd vaadelgem ka sisemaa linnu. Neist seisis XVIII sajandil esikohal Tartu, seda enam, et Lõuna-Eesti asustus oli peamiselt koondunud Tartu- ja Võrumaale, moodustades tervest Lõuna-Eesti asustusest umbes $^2/_3$. Tartu kaubandus arenes tunduvalt juba XVIII sajandi lõpul, nii et siin leidus juba ka eriartiklite ärisid. Tartu kaupmeestele tegi tugevat konkurentsi aastalaat, kus kauplesid ka Riia ärid. Tartu ostis tollal turustatavad kaubad Riias, vaatamata sellele, et Riia toll oli Vene tollitariifi kehtimapanekuni Tallinna omast kõrgem. Kõige odavamate transpordikuludega oleks Tartu võinud

oma kaubad kätte saada Narva kaudu, kuid 1782. a-ni oli siin takistuseks see, et Narva kuulus Vene tollipiirkonda, mille tollitariif oli märksa kõrgem. Tartu kaubandus sai suuremat hoogu muidugi XIX sajandil, kui linn sai ülikoolilinnaks ja kui elanikkude arvgi tõusis.

1836. a. andmeil oli Tartus teise gildi kaupmehi 3 ja kolmanda 64. Gildikaupmeeste hulka ei kuulunud aga väikesed toiduainetekauplused, nii et tegelikult kaupluste arv oli suurem. Ka ei kuulunud gildikaupmeeste hulka võõrastemajade, trahterite ja õllepoodide pidajad. Seisuste statistika järgi oli siis Tartus 80 poodi, neist 43 koloniaal- ja nahapoodi, 21 manufaktuurkauplust, 9 liha- ja 7 leivapoodi.

Tartus olid XIX sajandil tähtsamaiks väljaveoartikleiks vili ja lina, mis siit transporditi Riiga, Pärnu ja Tallinna. Üsna tähtis oli Tartule ka veetranspordi hõlbustamine 1842. a. aurulaeva käimapaneku näol, mis sooritas reise Tartu, Pihkva ja Vasknarva vahel.

Ametlikkude andmete järgi veeti 1843. a. Kulgu sadamast Tartu 10 770 puuda nisujahu, 4721 tonni soola, 1026 pütti heeringaid, 1380 pange äädikat, 1119 puuda rauda, 280 puuda naelu, 4000 puuda kivisütt, 515 puuda rasvküünlaid jne. Tartust Kulgusse viidi 69 843 pange piiritust, 658 kuli rukkijahu, 523 setverti rukkeid, 288 setverti otri, 2055 setverti kaeru jne.

Tartu kaubandust elustas väga suurim aastalaat Läänemere kubermangudes (jaanuarikuus). 1832. a. toodi näit. laadale kaupa 165 000 hõberbl. väärtuses. Laatade õitseaeg näib kuuluvat 1840- ja 50-ndatesse aastatesse. 1840-ndail aastail näib aastalaatadel ülekaal olnud venelaste käes, hiljemini läks see uuesti sakslastele. Suur osa aastalaada kaupadest kuulus tekstiilide alale, mis osutab säärase kauba suurenevale tarbimisele linnas ja maal (seal peamiselt aadli hulgas). Nüüd oli tähtsust ka Riia juutidel.

Teised sisemaa linnad olid üsna pisikesed ega omanud kuigi suurt tähtsust. Osteti ju teatav osa kaupu tarbijate poolt otse sadamalinnades. Sealt ostis aadel ja sealt ostsid ka talupojad, kui nad sooritasid voorivedusid. Väikelinnade kaupade parimaiks ostjaiks olid talupojad. Neis väikelinnades leidusid ainult mõned kaupmehed.

Ka väikelinnade elavnemine algab alles XIX sajandi 30-ndatest aastatest ja see ei toimunud mitte ühesuguse intensiivsusega Lõuna- ja Põhja-Eestis. Jung-Stillingi andmeil oli 1862./63. a. elanikke:

Riias	77 468	Võrus	1 587
Tartus	13 826	Tallinnas	20 680
Pärnus	6 690	Haapsalus	1 570
Kuressaares	3 378	Rakveres	1 564
Valgas	2 617	Paides	1 169
Viljandis	2 406	Paldiskis	400

Lõuna-Eesti linnades oli siis 27 126 elanikku (ühes Valgaga, kus oli sel ajal enamik muulasi) ja Põhja-Eesti linnades ilma Narvata 25 383 elanikku, kokku üle 52 000. Võrreldes 1780-ndate aastatega (vt. lk. 1575) oli Lõuna-Eestis urbanisatsioon astunud üsna tugevaid samme, mis oli L.-Eesti üldise majandusliku tõusu tulemus.

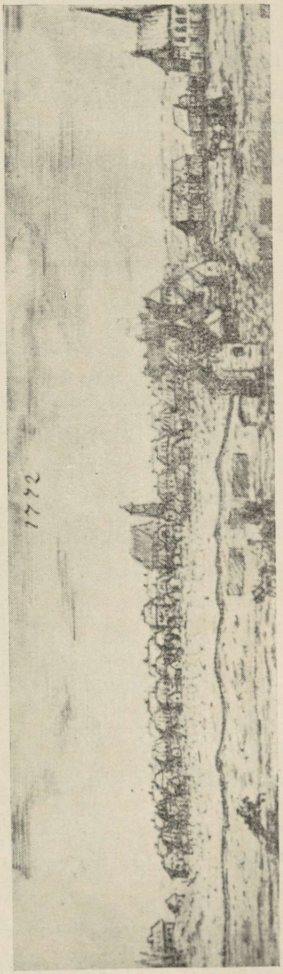

Riia linnaraamatukogu kogudest. Valga 1772. a. Joh. Chr. Brotze järgi (pastor Börgeri poolt saadetud joonistis).

Et linnandus hakkas arenema, selle põhjuseks oli aegapidine rahvaarvu juurdekasv, majapidamiste kasv ja osalt muidugi elustandardi tõus, peamiselt seisuslikkudel isikutel, maal eeskätt aadli hulgas, kus elunõuded kasvasid alates XVIII sajandi teisest poolest. Talupoegkonna vajadus välismaa kaupade järele oli väiksem, kuid ka siin ei saadud läbi ilma soolata ning rauata ja XVIII sajandil hakkab ka tubakas levima.

Vaadeldes üksikute linnade kaubandus-tööstuslikkude kihtide arengut näeme, et Tallinnas oli enam arenenud kaupmeeskond, mille koorekiht koosnes muidugi sakslasist. Peale nende teotsesid arvukamalt Tallinnas, Tartus, Narvas ning Rakveres ka venelased, kes kauplesid säärsaabaste, tuhvlite ja purjeriidega. Venelasi liikles käsitöölistena ka maal — puuseppadena, müüriseppadena ja ka kaluritena. Enamik neist olid, nagu eestlasedki, pärisorjad, kelledele nende pärishärrad võimaldasid teatava tasu eest teenistuse võõrsil. Tallinnas ja Tartus tekkis XVIII sajandil vene kaupmeeste vastu ka opositsioon. Tehti takistusi nende kauplemisõigusele, nõudes alistumist linna määrustele ja jurisdiktsioonile. Tallinnas lubati neid kaubelda oma, aga mitte välismaalt imporditud kaupadega. 1770. a. leidus Tallinnas 68 registreeritud vene kaupmeest, kes jagunesid kolme kategooriasse: lõuendikaupmehed, pudukaupmehed turul ja eeslinnas, Viruvärava ees. Peale nende leidus Tallinnas veel vene käsitöölisi ja aednikke.

Üsna arvukaks elanikkonna kihiks linnades olid ka eestlased.

Kuigi nad ei suutnud silmapaistvamalt tungida tulukamale alale, kaubanduse ja tsunftipäraste käsitööde ringi, ei saadud ilma nendeta ometi linnas läbi. Eestlastest koosnes linnades lihtsamate tööliste kaader, nagu voorimehed, kandurid, hoovipoisid, majateenijad; nad tegelesid linnades ka kalastamisega. Eestlased elasid osalt kesklinnades, eriti aga agulites, moodustades viimastes elanikkonna valdava kihi. Eriti suuremad linnad vajasid sageli lisatööjõudu maalt, mis aga pärisorjusliku süsteemi tõttu oli raskendatud. Kuid töötingimused linnades, eriti rahvastiku alamkihile, polnud sageli eestlastele kuigi soodsad. Peale sakslaste, venelaste ja eestlaste elas linnades veel soomlasi ja rootslasi, eriti Tallinnas ja Narvas.

Linnade tulud ja kulud.

Linnade tulude-kulude kohta on andmeid käepärast ainult XIX sajandi 50-ndate aastate lõpust ja 60-ndate aastate algusest. Linnade tuludes mängisid pearolli tulud eraõiguslikust omandist (mõisad, metsad, majad jne.), otsestest ja kaudsetest maksudest jne. Ent tulude mõttes oli linnades erinevusi, nagu näeme järgnevast tabelist.

Linnade tulud:

	eraõiguslikust omandist %	otsesed maksud %	kaudsed maksud %	kokku %
Tartu	36,00	47,21	1,71	84,92
Pärnu	45,52	18,02	8,80	72,34
Kuressaare	26,37	41,50	19,69	87,56
Viljandi	46,96	40,37	3,20	90,53
Võru	1,06	38,65	31,37	71,08
Valga	25,31	42,95	28,76	97,02

Eraõiguslikust omandist (mõisadest, majadest jne.) said suuri tulusid Viljandi, Tartu ja Pärnu, otsestest maksudest Tartu, Valga, Kuressaare, Viljandi ja Võru, kaudsetest maksudest (õlleaktsiis jne.) Valga ja Võru. Linnadelt nõudis kulusid valitsemine, erakordselt palju aga eriti väikelinnades kohtu ülalpidamine, sõjaväe majutamine ja haridus ning hoolekanne.

Meie aja arusaamise mõttes polnud kõik tulud linlikud, nagu võrdlemisi suured tulud linnamõisadest, kuid ka kuludest puuduvad meie ajal kulud justiitsi ülalpidamiseks. Linnad ise olid tol ajal veel tugevasti keskaegse ilmega ja nende valitsemine säilitas kuni

Haridusministeeriumi kogudest.

Pulmapilt u. XIX saj. algusest.

Pulmaandide lunastamine rahaga („põllepaikamine ehk -lappimine") Loode-Eestis. F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

Kuigi nad ei suutnud silmapaistvamalt tungida tulukamale alale, kaubanduse ja tsunftipäraste käsitööde ringi, ei saadud ilma nendeta ometi linnas läbi. Eestlastest koosnes linnades lihtsamate tööliste kaader, nagu voorimehed, kandurid, hoovipoisid, majateenijad; nad tegelesid linnades ka kalastamisega. Eestlased elasid osalt kesklinnades, eriti aga agulites, moodustades viimastes elanikkonna valdava kihi. Eriti suuremad linnad vajasid sageli lisatööjõudu maalt, mis aga pärisorjusliku süsteemi tõttu oli raskendatud. Kuid töötingimused linnades, eriti rahvastiku alamkihile, polnud sageli eestlastele kuigi soodsad. Peale sakslaste, venelaste ja eestlaste elas linnades veel soomlasi ja rootslasi, eriti Tallinnas ja Narvas.

Linnade tulud ja kulud.

Linnade tulude-kulude kohta on andmeid käepärast ainult XIX sajandi 50-ndate aastate lõpust ja 60-ndate aastate algusest. Linnade tuludes mängisid pearolli tulud eraõiguslikust omandist (mõisad, metsad, majad jne.), otsestest ja kaudsetest maksudest jne. Ent tulude mõttes oli linnades erinevusi, nagu näeme järgnevast tabelist.

Linnade tulud:

	eraõiguslikust omandist %	otsesed maksud %	kaudsed maksud %	kokku %
Tartu	36,00	47,21	1,71	84,92
Pärnu	45,52	18,02	8,80	72,34
Kuressaare	26,37	41,50	19,69	87,56
Viljandi	46,96	40,37	3,20	90,53
Võru	1,06	38,65	31,37	71,08
Valga	25,31	42,95	28,76	97,02

Eraõiguslikust omandist (mõisadest, majadest jne.) said suuri tulusid Viljandi, Tartu ja Pärnu, otsestest maksudest Tartu, Valga, Kuressaare, Viljandi ja Võru, kaudsetest maksudest (õlleaktsiis jne.) Valga ja Võru. Linnadelt nõudis kulusid valitsemine, erakordselt palju aga eriti väikelinnades kohtu ülalpidamine, sõjaväe majutamine ja haridus ning hoolekanne.

Meie aja arusaamise mõttes polnud kõik tulud linlikud, nagu võrdlemisi suured tulud linnamõisadest, kuid ka kuludest puuduvad meie ajal kulud justiitsi ülalpidamiseks. Linnad ise olid tol ajal veel tugevasti keskaegse ilmega ja nende valitsemine säilitas kuni

Haridusministeeriumi kogudest.

Pulmapilt u. XIX saj. algusest.

Pulmaandide lunastamine rahaga („põllepaikamine ehk -lappimine") Loode-Eestis. F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

linnaseaduse läbiviimiseni meie maal keskaegse ilme, kuna valitsemine toimus endiselt rae ja pürjermeistrite abiga ja linna käes oli ka õigusemõistmine.

Tugevasti meenutab vanu aegu ka linnade võitlus eesostu ja maakaubanduse vastu. See võitlus oli kestev. Siin läksid linna ja maa huvid lahku. Maa-aadel võitles, nagu vareminigi, linnade poolt teostatava maakaubanduse vastu. Aadli huvi maakaubanduse vastu oli suurelt osalt tingitud sellest, et linnakaupmehi talupoegadest eemal hoida ja talupoegade kaupade ülesostmisega ise vahelt teenida. Oli ju XVIII saj. aadel talupoegade suhtes omandanud suurema mõjuvõimu kui kunagi varemini. Nüüd valvas mõisavõim ka talupoegade vallasvara võõrandamise järele ja takistas talupoegi vabalt turustamast oma loomi.

XVIII sajandil taotlesid mõisad ka viina tootmise ja müügi ainuõigust. See heitlus oli pidev — võideldi talupoegade, õpetajate jt. viinatootmise vastu. Eesti alal oli talupoegade hulgas viinatootmine massiliselt arenenud Vastseliina piirkonnas, kus halb maa ei andnud küllaldasel määral tulusid, et täita oma maksukohustusi. Talupojad ostsid vilja kokku ja tootsid viina, müües seda Pihkvamaale. See keelati ja viina tootmine läkski mõisade kätte, andes neile XVIII sajandi viimastel aastakümnetel suuri tulusid. Ka kõrtside asutamine maal oli siis aadli ainuõiguseks ja kõrts saigi tunduval määral selleks asutiseks, mille vahendusel mõisnik talupojalt sai kätte tema majapidamise saadused — lina, vilja jne. — olgu siis kas kaupade vastu, mis mõisal (resp. kõrtsil) müüa oli, nagu sool, raud ja osalt ka tubakas, või viina eest. Keskvalitsus püüdis linnade pealekäimisel esialgu küll linnu kaitseda eesostu ja ka maakaubanduse piiramisega, toetudes rootsiaegseile, eriti Rootsi aja lõpul antud määrustele, kuid aegapidi avardus mõisnikkude vahetalitus maakaubanduse suhtes. Maakaubandust oligi tegelikult raske piirata. XVIII sajandi lõpupoolel, kui algas Lõuna-Eestis hoogus viinapõletamine, ei jätkunud viina tootvatel mõisadel oma viljast ja osteti seda ka talupoegadelt, ka võõra ala omadelt (see oli keelatud, kuid asjale vaadati läbi sõrmede). Hiljemini sai aadel maakaubanduses üsna vabad käed.

Majanduslikkude olude iseloomu tõttu ei võinud XVIII sajandil muidugi tekkida kauplusi tänapäeva mõttes: talupojad vajasid vähe ja nende ostujõud oli väike, nii et puudusid eeldused maapoodide tekkimiseks. Vajatava kauba, soola, raua, tubaka jne., võis talupoeg saada linnast, eriti siis, kui vooris käidi, kuid maa kau-

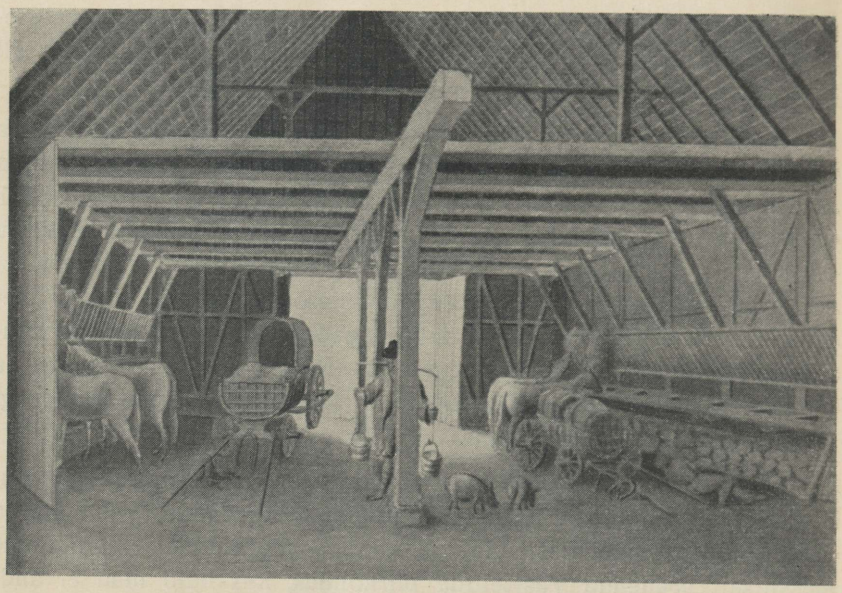

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Kõrtsitall Liivimaalt XVIII saj. lõpul. Kõrtsidel oli tolleaegses reisijate liiklemises ja kaubaveos öömajapaikadena ja moonaga varustajatena tähtis osa täita. Joh. Chr. Brotze järgi.

guse tõttu oli see sageli raskendatud ja oli tegelikult olemas vajadus saada kaupu lähemalt. XVIII sajandil liiklesid maal üsna arvukalt ka maakaupmehed, müües talupoegadele oma kaupu ja ostes talupoegadelt nende saadusi; selleks tehti aga takistusi. XIX sajandi alguses hakkavad aegapidi rändkaupmehed jällegi etendama teatavat osa ja vähehaaval tõuseb nende tähtsus. Külast külla ja talust tallu kulgevad vene rändkaupmehed-harjuskid, müües peamiselt talupoegadele puuvillast manufaktuurkaupa ja ostes neilt harjaseid. Kaubavahetamine toimus osalt saadus saaduse vastu, osalt rahas.

Eesti linnad XIX saj. teisel poolel ja XX saj. alguses.

Jälgides linnandust XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses paistab kõigepealt silma linnade rahvastiku arvuline tõus, mis võrreldes eelmise ajastuga oli märksa kiirem. Ei kasvanud mitte ainult vanade linnade elanikkude arv, vaid tekkis rida uusi keskseid asulaid, mis hakkasid etendama maa majanduslikus elus tähtsat osa.

Rahva arv linnades:

	1820/25	1862/63	1881	1897	1922 [2]	1934 [2]
Tallinn [1]	12 872	20 680	50 488	64 572	122 419	137 792
Tartu	8 499	13 826	29 974	42 308	50 342	58 876
Narva [3]						22 512
Pärnu	4 087	6 690	12 966	12 878	18 499	20 334
Kuressaare	1 945	3 378	3 454	4 603	3 364	4 478
Viljandi	951	2 046	5 325	7 736	9 400	11 788
Paide	857	1 169	2 000	2 507	2 980	3 275
Võru	797	1 587	2 697	4 152	5 077	5 332
Haapsalu	647	1 570	2 884	3 212	4 251	4 649
Rakvere	574	1 564	3 509	5 890	7 660	10 027
Valga	451	2 617	4 200	10 922	9 455	10 842
Paldiski	184	400	933	900	1 053	851

Edg. Kanti arvestuse järgi oli rahvastiku suhteline arv linnades (1820./25. a. elanikkude arv = 100):

	1820/25	1881	1897	1922	1934
Tallinn	100	392	502	951	1070
Tartu	100	353	498	592	693
Pärnu	100	317	313	452	497
Kuressaare	100	177	236	173	230
Viljandi	100	560	813	988	1240
Paide	100	233	293	348	383
Võru	100	333	521	637	669
Haapsalu	100	446	496	657	718
Rakvere	100	611	1026	1334	1747
Valga	100	931	2422	2096	2404
Paldiski	100	507	489	572	462

Nagu eespoolsetest andmetest näeme, seisab elanikkonna arvu suhtelises kasvus ajavahemikus 1820/25—1934 Eesti linnadest esikohal Valga, teisel Rakvere, kolmandal Viljandi, neljandal Tallinn. Nagu varemini juba mainitud, oli elanikkonna protsentuaalne juurdekasv Lõuna-Eesti linnades võrreldes Põhja-Eesti omadega ajavahemikus 1820/25—1862/63 tugevam. Ajavahemikus 1862/63—1881 on eriti silmapaistev juurdekasv Viljandis, kus elanike arv 2,5-kordseks kasvas, samuti ka Rakveres ja Tartus. Sel lühikesel perioodil tõusis õige tublisti merilinnadest Tallinna elanikkonna arv (2,5-kordseks) ja ka Pärnu (2-kordseks). See oli vastupidine nähtus eelmisele ajajärgule, sest 1850-ndatel aastatel oli Tallinna elanikkonna arv

[1] Suur-Tallinnas 1934 (Tallinn ühes Nõmmega) 152 897 elanikku.

[2] 1922. ja 1934. a. andmed on toodud käesolevas ühenduses erandlikult — arengujoone illustreerimiseks ja võrdlemiseks; üldiselt ulatub käsitlus vaid maailmasõja ajani.

[3] Narvas oli 1857. a. 5000 el. ja 1913. a. umb. 45 000 el.

tagurpidi läinud. Üldse oli meie linnade arengus 1850-ndate aastate lõpul teatav seisak.

1881—1897 tõusis õige tugevasti Tartu elanikkonna arv. Tugev oli tõus ka Viljandis, eriti aga Võrus ja Rakveres, erakordselt kõrge Valgas; teisal polnud see mitte nii tugev, Pärnus koguni läks see veidi tagasi. 1897—1922 kasvas väga tugevasti Tallinn, üsna tõhusalt ka Pärnu, Rakvere, Võru, Viljandi, mujal polnud see nii märgatav ja ajuti esines tagurpidi minekutki (Kuressaares, Valgas).

Ajalooliselt tagasi vaadates on kahtlemata linnade elanikkude arvu tõusule mõjunud majanduslikud põhjused — olenesid need kas siis teatava tagamaa kaubavajadusest, tööstuse arengutingimustest sise- või välisturu jaoks. Mitmedki meie linnad ja osalt ka alevikud arenesid supelvõõraste hulga tõttu, nagu näit. Kuressaare (mis sai linna supelasutise juba 1840), Haapsalu, hiljemini ka Pärnu, Narva-Jõesuu, Võsu jne.

Võrreldes linnade arengu olusid XIX sajandi esimesel ja teisel poolel, paistab silma suur vahe. Kuna XIX sajandi esimesel poolel meie linnad baseerusid enamasti Eesti siseturu kaubavajadusel ja transiit mängis peamist osa ainult Tallinnas ja Narvas, — muutus olukord õige tugevasti XIX sajandi teisel poolel (vt. lähemalt allpool). Balti raudtee avamise järel (a. 1870) viskus tugevasti üles Tallinna sisse- ja väljavedu Vene transiidi näol, osutades küll hiljemini 1880-ndate aastate lõpul ja 1890-ndate alguses tagurpidiminekut, et pärast jälle ülespoole nihkuda.

Ka Narva kui vabrikulinna sisse- ja väljavedu suurenes ja Narvas ja hiljem ka Tallinnas hakkas etendama õige tähtsat osa linna rahvastiku arvu tõusus suurtööstus. Olud teistes Eesti sadamalinnades transiidi suhtes ei muutunud, nad jäid kohalikeks sisse- ja väljaveosadamateks, nagu Haapsalu ja Kuressaare. Kuid Pärnule tuli muutus kitsarööpmelise raudtee ja Waldhofi vabriku asutamisega ja Pärnu väljaveokaubanduses hakkas etendama suurt osa eesti alal puu, kuna aga 1880-ndatest aastatest oli hakanud vähenema Pärnu väljaveos lina osa. Üldine põllumajanduslik produktsioon ei tõuse enam endise hooga, Pärnu ei saa tagamaalt küllaldaselt kaupu. Ka elanikkonna arvu tõusus tuleb järsk seisak, kuni Waldhofi vabrik ja suurenev puu väljavedu uuesti elustust toovad.

Eeskätt põllumajanduslikule produktsioonile ja sellega seoses olevale suuremale kaubandusele baseerus Tartu, Viljandi, Rakvere, Võru ja Paide elanikkonna tõus XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi esimesel aastakümnel. Osalt põhjustas see ka Valga kasvu, kuid Valga elanikkude arvulist tõusu soodustas muidugi ka see, et ta oli tähtis raudteede sõlmpunkt ja omas pealegi raudteetehaseid. Silmanähtavalt langeb Rakvere, Pärnu, Viljandi, Võru ja Tartu majanduslik tõus kokku üldise Eesti põllumajandusliku tõusuga XIX sajandi teisel poolel 1860- ja 1870-ndatel aastatel ja osalt ka hiljemini.

Meie vanalinnade elanikkonna tõusule saavad aga osalt piduriks uued kaubandusorganisatsioonilised nähtused.

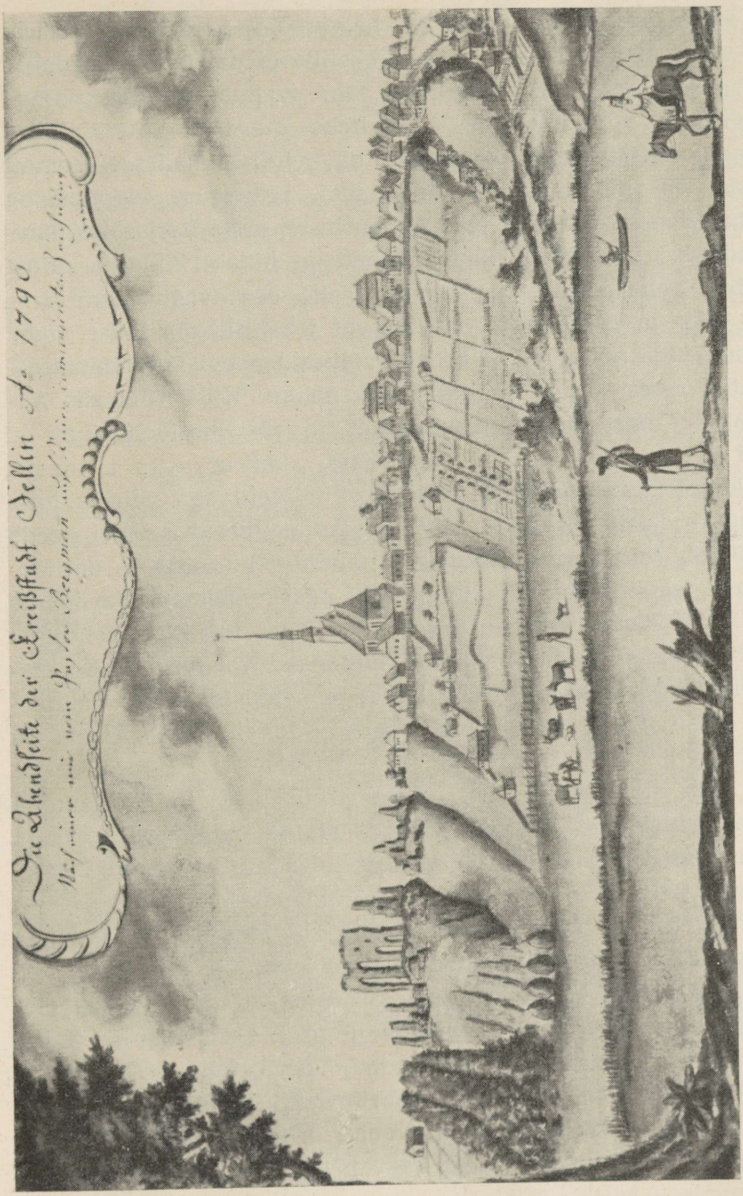

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Vaade Viljandile 1790. a. Paremal teekäijad — talumees ja talunaine ratsutamas. Joh. Chr. Brotze järgi (temale Ruhja õpetaja Bergmanni poolt saadetud joonistis).

XIX sajandi keskpaigani olid kaubandus ja tööstus oluliselt kontsentreerunud meie linnadesse. Alevikud ja maapoed puudusid. Tarbimismajapidamise seisukohast on see ka arusaadav. Vähest kaubatarvidust suudeti rahuldada vooris käimisel linnades, häda korral toodi lisa mõisast või mõisakõrtsist. Ei tarbitud ju sel mää-

ral kui nüüd petrooleumi, tubakat, heeringaid, ka vikati ja sirbi jne. tegi vanemal ajal maasepp ise. Tekstiile ei ostetud kuigi palju. Maarahvas valmistas oma riided ise. Ka suhkur ja kohv polnud veel kuigi suur masstarbeaine — selleks on nad saanud alles XX sajandil. Viljanatuke, mis müüa oli, viidi linnadesse, samuti ka loomad, või müüdi neid maalaatadel. Igasuguse nippe-näppe müümiseks avanes võimalus vaid kaupmeeste, vene harjuskite ilmumisega külasse, kes käisid kaubapaunadega külast külla ja talust tallu, ostes seaharjaseid ja pakkudes selle eest vastutasuna oma kaupa — siid- ja sitsrätikuid, või odavat tekstiilkaupa üldse, nagu ka tähtraamatuid, nõelu jne. Nendega seltsisid peagi rändkaupmeestena juudid, ostes karus- ja parkimata nahku. Küla võis siis niikaua hankida oma tarbeid harjuskitelt ja rändjuutidelt, kuni ei kasutatud petrooleumi, lampe, heeringaid, suhkrut — s. t. aineid, mis rändkauplemiseks kohased pole. Kui ta neid aga vajama hakkas, nagu ka käsitöösaadusi, olid olemas eeldused suurtel teede sõlmpunktidel, eriti kiriku läheduses poodide, kõrtside ja käsitööliste majade tekkimiseks. Nii kujunesidki meie vanemate alevikkude algidud. Ka müütati tarbeaineid asulates, mis tekkinud vabrikute juures. Nii tekkisid meie vanadele linnadele konkurentideks alevikud kirikute ja tehaste juures. Nendega seltsisid varsti raudteealevikud, nagu Tapa, Mõisaküla, Jõgeva, Jõhvi, Türi, Antsla ja rida teisi.

Meie maa alevikkude võrk on seega üsna vastne. Pärandina kaugemast minevikust oleme saanud ainult mõne neist, nagu XVIII sajandist Lihula. L.-Eestis kujunes juba XVIII sajandil Põltsamaa — peamiselt tänu tööstusele, — samalaadseks liiklemiskohaks kui meie väikelinnad. Üldiselt detsentraliseeris alevikkude tekkimine seniste ainukeskuste-linnade kaubandust ja käsitööd suuresti [1].

Edg. Kanti poolt esitatud andmeist näeme, et paljud neist alevikest olid kujunenud üsna suurteks asulateks. Osa neist sai Eesti ajal linna õigused, nagu Türi, Põltsamaa, Tõrva, Tapa, Otepää.

Ka linnade rahvastiku kutseline ja rahvuslik koostis sai XIX saj. teisel poolel teissuguse ilme. Meie linnad olid veel läinud sajandi keskel tugevasti saksapärased. See saksapärasus ei avaldunud mitte

[1] Näit. oli iseseisvais alevikes 1922. a. elanikke: Mustvees 2745, Mõisakülas 1909, Jõhvis 1620, Otepääl 1777, Kundas 2310, Sindis 1607, Elvas 1262, Narva-Jõesuus 2336, Kallastel 1627, Antslas 914, Kärdlas 1580, Kilingi-Nõmmel 1093, Jõgeval 910, Suure-Jaanis 966, Keilas 789, Mustlas 677, Võõpsus 497. Uutes linnades oli 1922. a. elanikke: Põltsamaal 2100, Türil 2099, Tõrvas 1810, Tapal 2393, Petseris 2013.

ainult selles, et linnas võimul olevad kihid ja kultuurselt juhtivad ringkonnad oleksid olnud saksapärased, koosnenud sakslastest või saksastunud eestlastest, vaid ka linlikkude elatusalade harrastajad, kaupmehed ja käsitöölised, olid oluliselt mitteeestlased. Mõõtuandev oli traditsioon, seisuslikkus, sakslaste majanduslik tugevus. Käsitööde võõrapärasust arendas see, et suur hulk tsunfti käsitöölistest, meistritest ja sellidest oli võõrsilt sisse rännanud. Üheks oluliseks põhjuseks oli ju muidugi tsunftisundus ja tsunftilised organisatsioonid, kus valitsesid rahvusvahelised tavad ja reeglid, millest visalt kinni peeti. Tsunftindus, nagu see meil oli välja kujunenud, oli tugevasti saksa algupäraga.

Lõuna-Eesti linnade elanikkude rahvuslik koostis 1867. a. (Eckardti järgi):

	Pärnus	Tartus	Valgas	Viljandis	Võrus
Eestlasi	4586 — 49,9%	9720 — 46,3%	733 — 20,7%	1284 — 41,4%	753 — 35,6%
Sakslasi	3520 — 38,2%	8907 — 42,4%	1119 — 31,5%	1547 — 50,1%	1019 — 48,2%
Venelasi	975 — 10,6%	1836 — 8,9%	302 — 8,5%	194 — 6,4%	286 — 13,6%
Juute	55 — 0,6%	240 — 1,1%	57 — 1,6%	42 — 1,4%	24 — 1,1%
Lätlasi	25 — 0,3%	174 — 0,8%	1323 — 37,4%	6 — 0,2%	12 — 0,6%
Teisi	35 — 0,4%	107 — 0,5%	11 — 0,3%	19 — 0,6%	10 — 0,5%
Kokku	9196 — 100%	21014 — 100%	3545 — 100%	3042 — 100%	2114 — 100%

1881. a. oli Tartu rahvaarv 29 974, neist saksa keelt kõnelejaid 10 486 (34,9%), vene keelt kõnelejaid 1818 (6,1%), läti keelt kõneles 133 (0,4%), teisi vähem. Suurima arvu, 16 526 (55%), moodustasid eesti keelt kõnelejad. Kaubanduse ja liikluse alal teotsesid 1494 isikut, käsitöö alal 4354, neist 3324 meest ja 1030 naist. Käsitöö alal oli kõige enam kingseppi — 555, tislereid — 438, õmblejannasid — 405, müüriseppi — 252. Võrreldes nendega polnud töötajate arv toiduainete tootmise alal eriti suur — pagareid oli 93, lihunikke 130.

Kui vaatleme eestlaste osa üksikutel aladel, siis näeme, et 595 vabakutselisest (ülikooli õppejõud, arstid, advokaadid, õpetajad jne.) on rõhuv enamik — 519 — saksa keelt kõnelejaid, järgnevad venelased (33), eestlased (14), lätlased (1) ja muud (23). Riigi- ja kommunaalteenistuses on samuti ülekaal sakslaste ja venelaste käes. Ka tehnilisel alal on sakslased juhtival seisukohal. Kaubanduse ja liikluse alal on jällegi tähtsamad kohad sakslaste käes, eestlased esinevad siin peamiselt voorimeestena. Lihttööjõudu nõudvatel aladel on eestlased ülekaalus — nii toimis neist kaubanduse ja liikluse alal 52%. Kaubanduse alal teotsevad eestlased Stieda andmeil (1878. a.) väikekaubanduse alal, — vürtsi-, piima- jne. poed, kuna sakslaste käes on tulusamad tööharud — raha- ja krediidiasjandus, raamatukauplused, moe- ja puduärid, manufaktuur- ja koloniaalärid, komisjoni- ja speditsiooniärid. Enam oli eestlasi tegevuses käsitöö alal. Stieda andmeil teotsesid eestlased rätsepatena, saunapidajatena, kingseppadena, kiviraiujatena ja seppadena. Peaaegu võrdselt sakslastega oli

ka eesti tislereid, pagareid ja lihunikke. Muudel aladel on aga eestlasi üsna vähe. Sakslaste käes on keemia-, seebi- ja tekstiiltööstus, polügraafilised ettevõtted, peenem metallitöö jne., järelikult alad, mis nõuavad suuremat eelharidust ja ettevalmistust, kuid mis annavad ka enam tulu. Hoopis suurem oli aga eestlaste arv selles rühmas, mis statistilistes märkmetes tähendatud „isiklikud teenistused". 4183 sellel alal teotsevast isikust, s. o. kes moodustasid 13,1% kogu elanikkonnast, oli naisi 3158 ja mehi ainult 985; eesti keelt kõnelejaid oli nende seas 3222 (72,7%); suurima grupi moodustasid siin teenijad, passijad, pesupesijad.

Enam-vähem sarnaneva pildi leiame ka teistes linnades, näit. Viljandis, kus 1881. a. rahvaolenduse järgi oli 5325 isikut, neist saksa keelt kõnelejaid 1607 (30,3%), vene keelt kõnelejaid 197, juudikeelseid 131, lätikeelseid ainult 4, eesti keelt kõnelejaid 3335 (62,6%), seega siis kaugelt üle poole. Käsitöö alal teotses 653 isikut, ülekaalukalt mehed. Siin olid arvukamalt esindatud rätsepad (100, neist 24 naist), järgmisena kingsepad (87), õmblejannad (60), tislerid (41), puuseppi oli ainult 15, potiseppi 18, müüriseppi 32, maalreid 22. Ka siin polnud eestlased tulutoovamatel ja intelligentsematel kutsealadel veel kuigi palju läbi löönud. Umbes samasugust pilti pakkusid tol ajal ka teised Eesti linnad.

Lõuna-Eesti linnad rahvuslikult a. 1881 (protsentides):

	Eestlasi	Sakslasi	Lätlasi	Venelasi	Juute
Tartu	55,1	35,0	0,4	6,1	2,2
Pärnu	65,4	25,9	0,4	4,2	3,5
Viljandi	62,6	30 3	—	3,7	2,4
Võru	49,6	36,2	1,3	8,0	4,9
Kuressaare	48,7	41,2	—	7,1	2,6
Valga	23,3	24,8	38,2	7,4	6,1

Nagu neist andmeist näha, olid rahvastiku koosseisult kõige eestilisemad linnad Pärnu ja Viljandi. Üsna tõhus oli eesti elemendi juurdekasv Viljandis, Võrus ja Pärnus, mis üldiselt on nende maakondade majandusliku ja rahvusliku tõusuga seletatav.

Sajandi lõpuks, 1897. a. rahvaloenduse ajaks, näitab linnade elanikkonna kutseline ja rahvuslik liigitus mitmeti teissugust pilti.

Tartus leiti 1897. a. rahvaloendusel kohalikke elanikke 12 666 (31,5%), sisserännanuid 27 480 (68,5%), kokku 40 146. Muidugi olid uustulnukad enamasti eestlased. Tallinnas oli kohalsündinute protsent siiski suurem (36,4%). Sisseränd toimus Tartu esijoones Tartu maakonnast (57,8), järgnesid Viljandi maakond (10,1), Võrumaa (7,4%), Pärnumaa (2,0), Liivimaa läti osa (3,0%), Liivimaalt üldse 80,5%. Eestimaalt siirdujaid oli üsna vähe. Seega andsid Tartule kõige enam uusi elanikke Tartu-, Viljandi- ja Võrumaa. Tallinna külgetõmbejõud oli siiski suurem laiema ala mõttes — seal oli sisserännanuid 38,9% väljastpoolt Eestimaad.

Siit nähtub, et Tartu eestistumine arenes üsna vilkalt. Eestlaste hulgas on 1897. a. suhteliselt kõige enam produtsente, s. o. neid, kes endid oma isikliku tööga toitma pidid. Nagu varemini, moodustavad nad ka

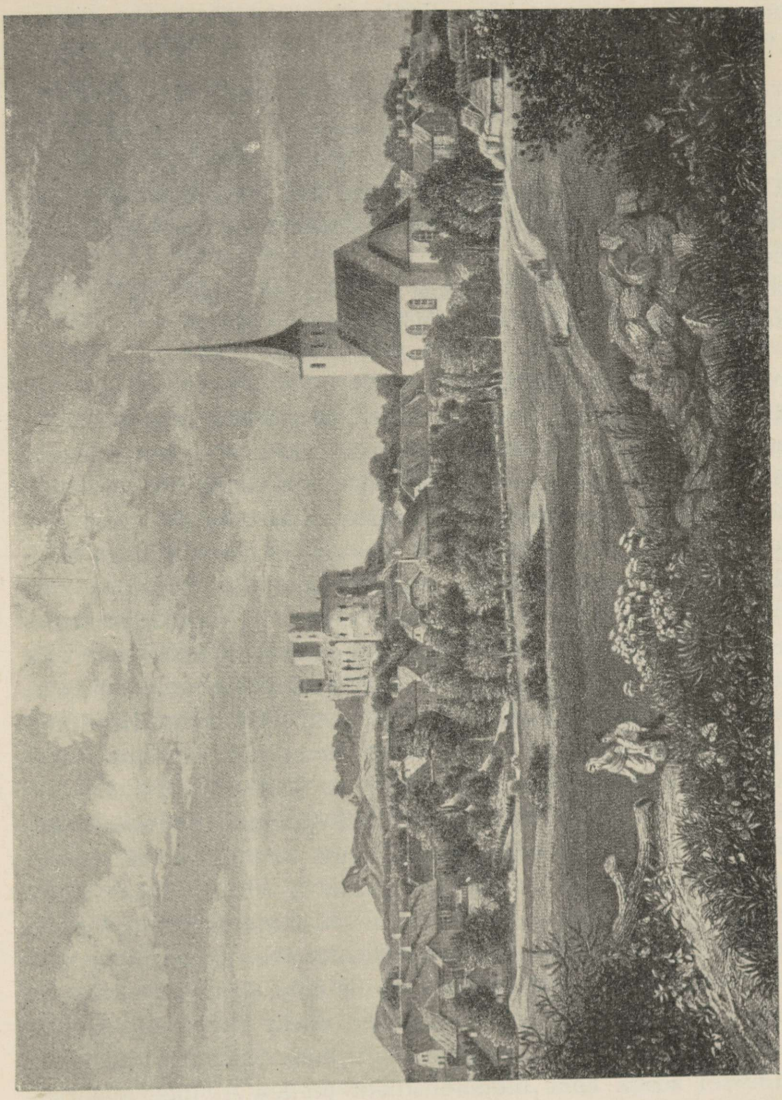

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Rakvere XIX saj. keskel.

nüüd raskemate töötegijate kihi (kojamehed, majateenijad, toa- ja köögitüdrukud jne.), kuid käsitööde alale on nad endisest hoopis tugevamini peale surunud: kingseppadest, tisleritest, rätsepatest jne. on u. $^{9}/_{10}$ juba eestlasi. Kuid sakslaste käes on siiski rida kergemaid ja tulutoovamaid kutseid, nagu kullasepa, kellasepa, tööriistade alal; juutide käes on plekisepatöö. Ka kaubanduse alal on eestlaste % tõusnud — sajandi lõpul moodustavad nad 53,7% Tartu kaupmeeskonnast. Neile kuuluvad aga väikeettevõtted — nad on pudukaupmehed, vürtspoodnikud, turukaupmehed, kuna suuremat kapitali nõudvad ja suuremat tulu võimaldavad

kauplused on teiste rahvuste käes. Eestlased on tunginud juba riigiteenistuse alale, kuid need kohad on võrdlemisi väikese osatähtsusega.

Võrreldes 1880-ndate aastatega on siiski astutud tugev edusamm. Eestlaste read on tihenenud, nad on vallutanud enam alasid ja on juba alus eestluse kui niisuguse läbilöömiseks. Muidugi on intelligentsed alad, nagu advokaadi, arsti kutse jne., veel peamiselt võõraste käes. XX sajandil aga tiheneb eestlastest haritlaskonna võrk suure hooga.

Umbes samalaadiline kui Tartus oli eestluse edasitung ka teistes linnades, kuigi siin-seal esines kohalikke erinevusi.

Nagu tähendatud, oli eestluse tõusu peamiseks põhjuseks linnades suurenev rahvastiku juurdevool maalt. Meie ei hakka siinkohal täpsemalt käsitlema linna siirdumise lähemaid tegureid. Osalt oli põhjuseks muidugi turu- ja rahamajanduse sissetungiga kaasaskäiv teenijate pidamise ratsionaliseerimine maal, püüd inimtööjõuga napimalt läbi saada ja seda endisest otstarbekamalt ära kasutada, tõstes töö pingsust, tööd ennast ratsionaliseerides ja kasutades enamarenenud põllutööriistu. Raudteede sissetungiga polnud enam vaja endist tööjõu kulutust transportimise alal. Maainimeste elunõuete tõus sundis nii maal kui ka linnas enam inimesi siirduma mittepõllunduslikkudele tootmisaladele. Ka hakkas linna kui suurema seltskondliku eluavalduse keskus avaldama oma tõmbejõudu jne.

Muidugi toimus see protsess vaid järk-järgult. 1860-ndate aastate reformide järel eestlaste elus toimuv muutus andis ennast kõigepealt tunda peamiselt maal, kus talumajandus hakkas suure hooga emantsipeeruma mõisa eestkoste alt. Maa majanduselu hoogsamaks muutumine, rahamajanduse süvenemine jne. — see kõik hakkas sajandi lõpupoolel mõjustama ka linnade kaubanduslikku ja tööstuslikku ilmet. Maa vajas linnast üha enam kaupu ja käsitöösaadusi. Linn suutis aga seetõttu tööd anda üha arvukamatele kätele. Ühtisid seega kaks majanduslikku tendentsi: üks, mis rahvast maalt eemale s u r u s', teine, mis teda linna poole t õ m b a s.

Eestluse tõusu võimaldas meie suuremais linnades eeskätt suurtööstuse areng. Kuigi tsunftisunduse kaotamisega 1866. a. hakkasid rekruteeruma käsitööliste ringid ikka enam ja enam eestlastest ja kuigi tarbimise tõus maal kui ka linnades tekitas käsitöölistevõrgu tihenemist, polnud sellel siiski samasugust tähtsust kui suurtööstusel, mis tõi linna hoopis uue rohkearvulise elemendi ja aitas segi paisata meie linnade traditsionaalset ilmet. Tuleb sedagi arvestada, et käsi-

tööliste, „hantvärkide", mentaliteet oli esialgu veel tugevas seoses minevikuga ja käsitöölised ei vabanenud sellest korraga, vaid ainult aegapidi, vaatamata sellele, et traditsionaalne tsunftinduse organisatsioon oli saanud suuri mõrasid juba enne tsunftisunduse kaotamist. Tegelik elu laostas juba siis traditsionaalseid töövorme. See ei jätnud mõju avaldamata eriti Tallinna ja Narva füsiognoomiale. Traditsionalism ja saksapärasus säilisid visamalt väikelinnades, kus rahvastiku arvu vähesus ja jõukuse suurema ühetaolisuse tõttu linna siseelu oli homogeensem kui suurlinnades, kus kihistumine oli intensiivsem ja kus uued töövormid halastamatult hävitasid mineviku idülli, tuues kaasa hoopis uusi huvisid ja ideid. Suurtehaste tööliskonnas ei saanud olla mingit traditsionaalsuse mentaliteeti lihtsalt seepärast, et see suurtööstus ise oli uue aja sünnitus.

Mineviku traditsioonid polnud siiski eriti tugevad meie suuremate linnade väikekaupmeeskonnas. Seos maaga ja tõusev Eesti elu avaldasid siin tunduvat mõju. Puht-eestilise, talupoegliku maaga seltsib peagi eestistuv linn, seda enam, mida rohkem sinna paiskub maalt uut elementi ja aitab ühes uute eluvormidega murda linnade kadakasakslikku eluvormi. Palju mõjub kaasa eestlaste jõukuse tõus, mis kaotab neis alaväärsustunde endiste jõukamate kihtide suhtes. Kuid kõige selle juures mõjub kaasa ka ideoloogiline moment ja see võitlusind, mis tekib linnades rahvusliku võitluse elavnemisega.

Eestluse edasitung ja eesti elemendi osatähtsuse tõus linnade majanduslikus elus ei leidnud nimelt kuigi vastavat märgitsemist linnade omavalitsuse ja administratsiooni alal. Senine traditsiooniline linnaomavalitsuslik kord ei võimaldanud küllaldasi muutusi. Gildide ja tsunftide ajast pühitsetud süsteem tõmbas esialgu veel raudsed piirid vabavõistlusele. Kuid sellesse patriarhaalsesse olustikku lõi mõnedki mõrad 1870. a. linnaseadus, mille mõjul linnaomavalitsus korraldati kõigist maksualustest, vaatamata seisuslikule kuuluvusele, olgugi et paljud senised asutised ja kodanikkude korporatsioonid jäid alul püsima — ka raed, kuid ainult kohtuasutistena 1889. a. kohtureformi maksmapanekuni. Uue omavalitsuse volikogu kätte läksid kaubanduse ja tööstuse juhtimine, järelevalve mõõtude ja kaalude üle. Valimisõigus olenes maksukoormise suurusest.

1870. a. linnaseaduse järgi jagunes valijaskond kolme klassi, millest igaüks valis ühe kolmandiku linnavolinikke. Esimesse klassi kuulusid suuremad maksjad, kes maksid kolmandiku kõigist linnale tasutavatest maksudest. Teise kolmandiku maksjad moodustasid teise klassi. Kolmanda, arvuliselt kõige suurema klassi moodustasid kõik ülejäänud. Linnavoli-

kogu ülesandeks oli linnaomavalitsuse organiseerimine, valides selleks vajalikke täidesaatvaid organeid, asutisi, määrates kindlaks nende kodukorra, andes vastavaid juhtnööre, kinnitades eelarve, määrates seadusele vastavalt linnamaksud jne. Volikogu täidesaatvaks asutiseks ja linnaomavalitsuse tegelikuks juhtijaks oli vastav linna-amet, eesotsas linnapeaga. Linnapea ja tema asetäitja kinnitamine kuulus kuberneri kompetentsi, peale selle ka veel linna eelarve ja aastaaruande läbivaatamine, koosolekute tähtpäevad, muutused linnaplaanis ja kaubanduspolitsei korraldamine.

Loomulik, et oma majandusliku ja kultuurilise ning poliitilise võimu tõttu jäi linnade valitsemine sakslaste kätte ka uue linnaseaduse kehtivusele pääsemise järel. Pealegi olid eestlased alul veel organiseerimata. Olukord ei muutunud ka mitte 1892. a. linnaseadusega, mis oli pealegi endisest ebasoodsam — sellega suurendati järelevalve-asutise mõju. 1870. a. linnaseadusega valvas kuberner ainult linnavolikogu otsuste seaduspärasuse järele, nüüd oli temal ka sisulise otstarbekohasuse kontrolliõigus ja kuberner võis iga linnavolikogu otsust seisma panna, kui see ei vastanud üldriiklikkudele huvidele jne. See linnaseadus kehtis 1917. aastani, ja uus seadus tuli Vene revolutsiooni ajal. 1892. a. seaduse järgi oli linna kõrgeimaks omavalitsusasutiseks 4 aastaks valitud linnavolikogu. Valimisõigus (nii passiivne kui ka aktiivne) oli seoses kinnisvara omamisega. Peale selle oli valimisõigus veel kaubanduslikkude ja tööstuslikkude ettevõtete omanikel, kes maksustamisel kuulusid I ja II gildi, samad tingimused olid ka ühinguil, jne.

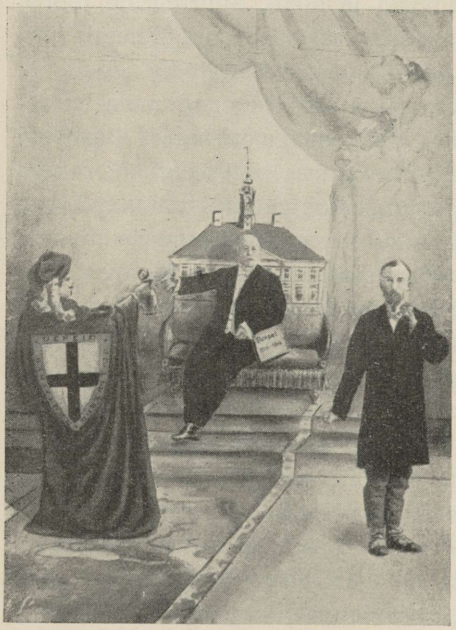

Karikatuur eestlaste püüete kohta linnavalitsusse pääsemiseks XX saj. algusest: J. Tõnisson (pasteldes) ei pääse Tartu raekotta.

1870. a. linnaseaduse mõjul toimusid esimesed valimised 1878. a. Tartus esines opositsioon tugevamalt alles 1906. a., kuna Valga ja Tallinn olid siis juba sakslaste käest eestlaste kätte läinud.

Eriti intensiivne oli võitlus linnade omavalitsuse pärast XIX sajandi lõpul ja veel enam XX sajandil, kui eestlaste arv linnades oli kasvanud, nende majanduslik ja kultuuriline tase tõusnud ja linnades oli tihenenud haritlaste kiht. Viimane moment sai väga suure tähtsuse suuremates linnades, nagu Tallinnas, kus suudeti osava organiseerimisega (J. Poska, K. Päts jt.) linnaomavalitsus venelastega koos töötades üle võtta (1904). Valgas olid eestlased ja lätlased sakslaste linnavalitsuse üle võtnud juba 1901, Võrus sai ülevõetud linnaomavalitsuses võimu enese kätte ainult eesti element (1906). Loomulik, et ka teistes linnades, kus linnaomavalitsus sakslastelt oli üle läinud, eesti element kiskus mõjuvõimu enese kätte. Omavalitsuse eesti elemendi poolt ülevõtmine ei õnnestunud aga, vaatamata suurtele pingutustele, suuremates ja tähtsamates Lõuna-Eesti linnades — Tartus ja Pärnus. Tartu jt. vabanesid saksa linnavalitsusest alles Vene revolutsiooni aegu 1917.

Muutusi Eesti merekaubanduses XIX saj. teisel poolel.

Tallinna ja Paldiski välja- ja sissevedu XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses (rublades):

	Väljavedu	Osa Vene väljaveos	Sissevedu	Osa Vene sisseveos	Kokku	Osa Vene väliskaubanduses
1866—1870	511 000	0,2	1 503 347	0,6	2 019 347	0,4
1871—1875	7 105 546	2,0	36 214 032	8,6	43 319 578	5,6
1876—1880	20 181 731	3,9	69 782 038	14,4	89 963 769	9,0
1881—1885	16 952 026	3,1	79 166 949	16,5	96 118 975	9,4
1886—1890	18 963 580	3,1	50 740 278	14,2	69 703 858	7,2
1891—1895	14 622 318	2,7	34 273 165	8,5	48 895 483	5,2
1896—1900	28 190 317	4,8	58 045 613	11,1	86 235 930	7,8
1901—1905	25 610 459	3,3	55 505 981	10,6	81 116 440	6,3
1906—1910	17 752 745	1,8	61 635 398	8,7	79 388 143	4,7
1913	23 360 975	1,9	90 865 394	7,9	114 226 369	4,8

Pärnu välja- ja sissevedu samal ajal (rublades):

1866—1870	3 141 133	1,3	188 903	0,1	3 330 036	0,7
1871—1875	7 138 078	2,0	356 843	0,1	7 494 921	1,0
1876—1880	8 357 334	1,6	270 003	0,1	8 627 337	0,9
1881—1885	5 736 539	1,1	176 542	0,0	5 913 081	0,6
1886—1890	4 210 002	0,7	59 986	0,0	4 269 988	0,4
1891—1895	4 134 513	0,8	131 971	0,0	4 266 484	0,5
1896—1900	4 597 815	0,8	561 827	0,1	5 159 642	0,5
1901—1905	4 148 151	0,6	586 850	0,1	4 735 001	0,4
1906—1910	5 969 741	0,6	1 096 067	0,2	7 066 608	0,4
1913	4 584 852	0,4	2 273 140	0,2	6 857 992	0,3

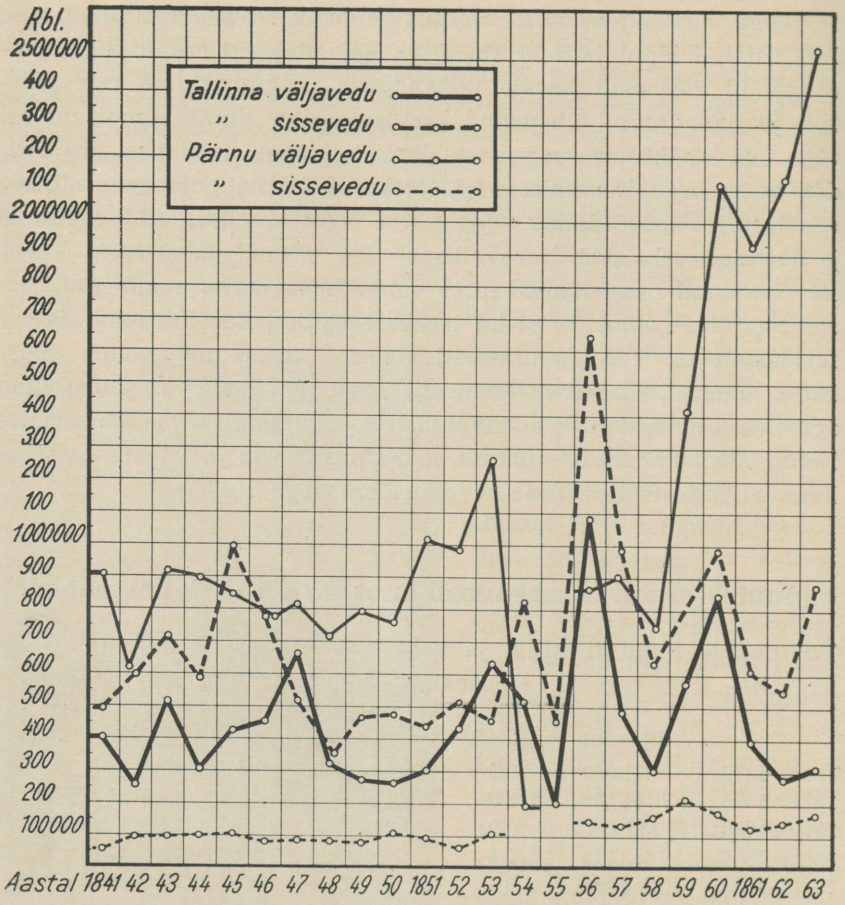

Tallinna ja Pärnu sisse- ja väljavedu aastatel 1841—1863.

Nagu ülaloleva diagrammi andmeist näha, toimus Pärnu ja Tallinna kaubanduses XIX sajandi teisel poolel suur muutus. Alul (kuni 1870) ületas Pärnu kaubandus, eriti väljavedu, tugevasti Tallinna oma, muutus tuli aga Balti raudtee valmimisega, kui Tallinna kaubandus järsku suureks paisus. Siitpeale hakkas Tallinna kaubanduses ka väljaveos etendama endisest hoopis suuremat rolli transiit.

Tõusule järgnes aga peatselt mõõn. Väljavedu Tallinna kaudu alanes üha 1881.—1895. aastail. Nähtavasti mõjus kaasa üldine vilja väljaveo langus, mõjusid tollid Lääne-Euroopas ja vilja väljaveo

keeld 1891. a. Tallinna kaubandusele kahjuks olid ka Peterburi merikanali valmimine ja raudteetariifide ebasoodsus. Sama lugu oli ka Tallinna sisseveoga. Vene sissevedu hakkas neil aastail üldse pidurdama alaline sisseveotollide tõstmine ja nimelt 1881. a. tollitõstmine 10%, 1885 enamikule sisseveokaupadele 10—20% ja 1890 üldine tõstmine 20%. Peale selle tõsteti eriti mõnede artiklite tolli, nagu 1883 toorraual ja heeringatel, 1885 põllutöömasinatel, 1887. a. toornahal, heeringatel, kivisöel, põllutöömasinatel, puuvillal jne.

Vene tollipoliitika oli ka XVIII ja XIX saj. esimesel poolel olnud õige varieeruv. Kaubabilansi ja omatööstuse soodustamise seisukohalt määrati sageli väga kõrgeid tolle, mis paljude artiklite suhtes tähendasid sisuliselt tihti sisseveokeeldu. Nii taotles Vene tööstuse kaitset tugevasti juba 1724. a. tollitariif, mis aga eesti ala sadamatest puudutas ainult Narvat (vt. lk. 1577). Katariina II tolliseadusandluses (1767. a. väljaantud tollitariifi järgi) jäeti ära senised väljaveotollid ning mõned sisseveokeelud ja alandati tugevasti tollimäärasid. 1782. a. tollitariif hakkas kehtima ka meie linnades. Hupeli andmetel ulatusid Eesti- ja Liivimaa sadamate tollitulud XVIII sajandi teisel poolel aastas 500—800 tuhandele rublale või veel suuremale summale. Riias saadi aastas 400—500 tuhat rbl., Narvas 70—90 tuhat, Tallinnas 25—40 tuhat rbl. tolli, Pärnus umbes niisama palju, Kuressaares vähem, kõige vähem Haapsalus.

Vabakaubanduse liiklemine Läänes, mida alustas Briti, leidis alul vastukõla ka Venes. Selle lämmatas aga Napoleoni-vastane sõda ja tolliseadusandlus muutus 1807. aastast ebakindlaks. Vaevalt 10 aasta jooksul muudeti seda neli korda täiesti, kaldudes keelust pehmesse protektsionismi ja jälle tagasi kõrgete tollide juurde. Nii oli tollipoliitika ka piirimais kindlusetu.

Kindlusetu tammumine prohibitsionismi ja tollipoliitilise liberalismi vahel juhib sisse 1822. a. tollitariifi, mis kestis 1850. aastani, kus keelupiire ainult niipalju muudeti, kui palju nõudis seda oma kauba jne. vajadus. Kaubandus ja tollipoliitika pidi kohastuma majanduselu nõuetega. Aeg-ajalt heideti küll minema mineviku keelusüsteemi liialdused, raskendati aga sissevedu siiski veel küllaltki tõhusalt, et tasakaalustada sisse- ja väljavedu. Seejuures peeti ka silmas sisemaa tööstuse arendamist. Tol ajal tekkiski palgatööl baseeruv tekstiilsuurtööstus. Võistluses välismaa tööstusega oli veel vajalik toor- ja abiainete muretsemine tööstuse toodangu jaoks. Kuni 1870-ndate aastateni teostati seda sisseveo näol. Tegelikult kestis 1877—1891 kõrgete tollidega merkantilistlik fiskalism, taotelles väljaveoülejääke, kus pöörati võimalikult palju tähelepanu suurele kullatagavarale, et valmistada ette valuutareformi, mille teostas krahv S. J. Witte. See reform mõjus soodustavalt Vene riigi, ka meie maa kaubandusele.

Witte finantspoliitika soodustas endiselt väljavedu, pannes eriti rõhku väljaveokaupade spetsialiseerimisele ja turgude uurimisele. Sisseveo juures taoteldi endiselt kaitse-, fiskaal- ja finantspoliitilisi sihte ja Vene tollipoliitika jäi 1877—1905 oluliselt samaseks. Vene-Saksa 1904. a. kauban-

duslepingki pidas silmas sisemaa tööstuse soodustamist, milles toetati näit. masinate sisseveotolli. Kõrged tollid olid eriti soodsad Balti masinaehitustööstusele, sest et ettevõtted olid oma asukoha tõttu liiga kaugel toormaterjalist, välismaa toorrauast, kivisöest ja ka minemialadest Venes. Juhul, kui toorained tuli hankida Venest, oli see raudtee kõrge veokulu tõttu raske. Minemile tegi ka raskusi Vene väike ostujõud, vähearenenud raudteevõrk ja kõigepealt konkurents nende aladega, kus siseriigi toormaterjal oli tehastele lähemal.

Raudteed.

Üldse lõi raudtee ehitamine mitmeti hoopis uue olukorra kaubanduse alal. Meie maa sai oma esimese raudtee võrdlemisi hilja — alles 1870. a., mil valmis nn. Balti raudtee (Tallinn—Peterburi). 1876. a. ehitati harutee Tapa—Tartu ja 1894 Riia—Tartu haru.

Läti ala oli raudteevõrgu poolest paremas olukorras. Juba 1861. a. avati Riia—Daugavpilsi tee, mis 1866—1871 pikendati Oreli kaudu Tsaritsõnini. 1871 ühendati Liibavi Muravjevo ja Košedari kaudu Vilnoga ja Kaunasega; sama tee pikendati 1874. a. Romnõni (Musta mere piirkonda). 1868—1873 ehitati Riia—Jelgava—Muravjevo tee. Moskva—Krustpilsi, Tukums—Vindavi (1901) ja Krustpils—Tukumsi (1904) liiniga kujuneb Vindavi—Rõbinski tee, mis kolme teise teega on Riiaga seotud. See oli Riiale väga tähtis — oli tal nüüd ju ka side Siberi teega. 1887. a. ja hiljem seotakse Riia ka Peterburiga Riia—Valga—Pihkva tee abil ja 1894. a. Valga—Tartu—Tapa kaudu ka Balti raudteega.

Nende liinidega oli Balti ala seotud Vene alaga, kuna kitsarööpmelistel raudteedel, nagu Pärnu—Valga ja Pärnu—Mõisaküla—Viljandi—Tallinn (1897—1901) ning Türi—Paide—Tamsalu on ainult kohalik tähtsus. Vene transiidi seisukohast oli eesti alale kasu peamiselt Balti raudteest, mis Tallinna kaubandust tugevasti tõstis. Pärnu, mis väljaveolinnana oli etendanud nii tähtsat osa 1870-ndate aastateni, oli Vene laiarööpmeliste raudteede võrgust hoopis kõrvale jäänud ega saanud Vene transiidist mingisugust osa. Vene raudteevõrgust oli aga suur kasu Läti sadamatel Riial, Vindavil ja Liibavil, sest nad seoti Vene produktsioonialadega, said sealt kaupu ja võisid turustada sinna oma sissevedu Lääne-Euroopast. Kujunenud raudteevõrk oli Pärnule kahjuks ka seetõttu, et Riia—Valga jne. laiarööpmeline raudtee hakkas enesele kaupu kiskuma endiselt Pärnu väljaveo tagamaalt. Väiksemal määral sai selle ülesande ka Balti raudtee ühes Tapa—Tartu—Valga liiniga. Just raudteedevõrgu ebasoodsuse tõttu sai Pärnu palju kannatada ja kaotas eelistatud seisukoha, mis temal olnud Lõuna-Eesti ja osaliselt ka Põhja-Läti väljaveos võrreldes Tallinnaga ja Riiaga.

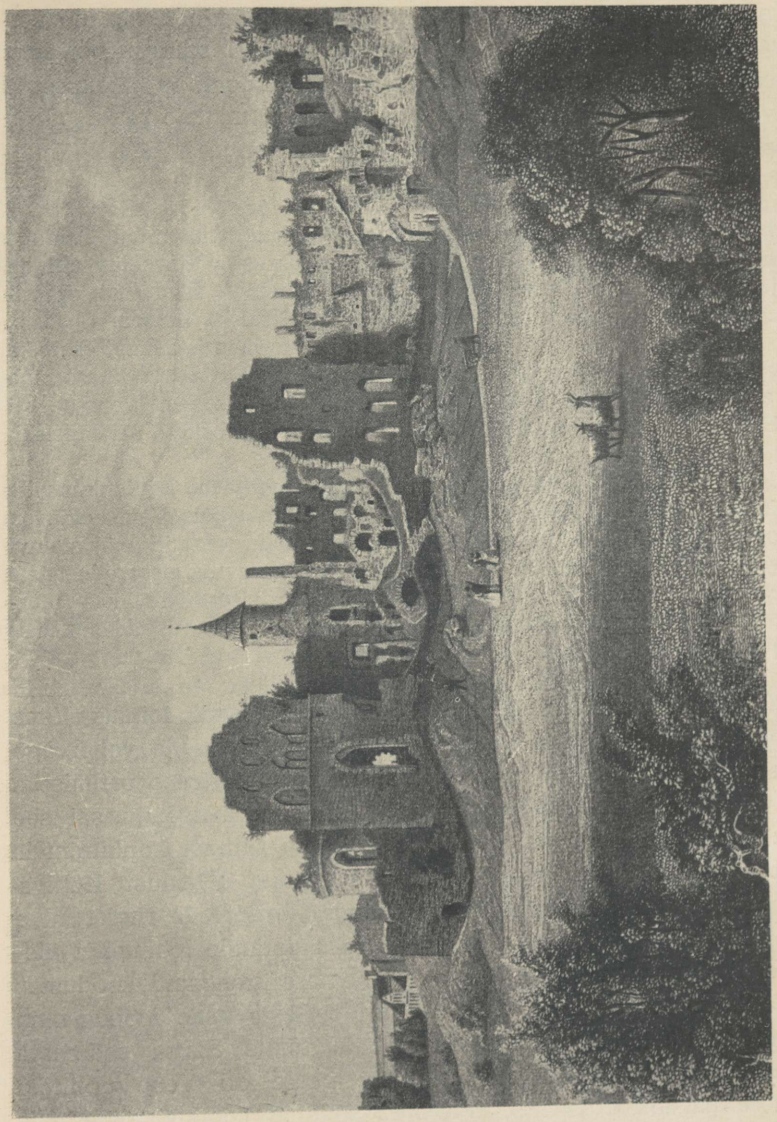

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Haapsalu XIX saj. keskel.

Raudteedevõrk oli siiski suureks hõlbustuseks kaubanduslikule liiklemisele siseriigis, osalt ka eesti ala oma kauba väljaspool turustamiseks. Transpordi suhtes olid enne raudteede ehitamist võrdlemisi ebasoodsas asendis Tartu- ja Võrumaa, osaliselt ka Järva- ja Virumaa. Raudteedevõrgu arendamine tegi kauba väljasaatmise kergemaks ja odavamaks. Näit. hõlpsam side Peterburiga hakkas tuge-

vasti soodustama piimandussaaduste, osalt ka nuumloomade ja Virumaa kartuli toimetamist Peterburi turule. Ka oli mõnesugust tulu raudteest Viljandi-, Pärnu- ja Järvamaal oma saaduste turustamisel ja tarbitavate kaupade kättesaamisel. Kuid laiarööpmeliste raudteedega ühenduse puudumine ei soodustanud Pärnumaa ja Lõuna-Viljandimaa produktide saatmist Peterburi turule.

Kahtlemata oli Vene siseriigi raudteedel üsna suur mõju Tallinna sisse- ja väljaveole. Tallinna kaudu Vene siseruumist väljaveetav vili oli XIX sajandi lõpp-aastakümneil pärit Euroopa-Venemaa kaguosast, peamiselt Volga kubermangudest, mis toimus Rjazan—Uralski, Sõzran—Vjazma, Samara—Slatousti, osalt ka Siberi tee kaudu Lääne-Siberist. Lina, osalt ka vilja sisseveos oli tähtsust põhjapoolsematel liinidel, lina ja linaseemne suhtes eriti Nikolai, Riia—Pihkva ja Balti teedel. Sisseveos Venesse oli peale Balti tee suur tähtsus Nikolai, Moskva—Jaroslav—Arhangelski, Moskva—Nižni-Novgorodi teel.

Kuid Tallinna väljavedu kannatas ajuti Vene väljaveo konjunktuuride — viljakasvu ja tollipoliitika tõttu. Oli karta, et tulevikus Vene väljaveo tingimused Tallinna kaudu veelgi halvenevad: seda oleksid mõjustanud Taga-Kaspias puuvilla tootmise arendamine ja välispuuvilla sissevedu teiste Vene sadamate kaudu, tööstuse arenemine Vene siseruumis, kus toorained, nagu näit. raud, ja minemialad olid lähedal, mis vähendas transporditarvet, jne.

1870-ndatest aastatest kuni 1890-ndate alguseni toimus Vene Läänemere sadamate pärast vene eraseltside raudteede vahel äge konkurents. Raudteed püüdsid endi kätte kiskuda transportimiseks kaupu võimalikult suuremalt kauguselt. Eriti terava kuju sai see võistlus Vene edelasektoris, avaldudes Riia ja Liibavi konkurentsis Königsbergiga. Ukraina ja Kesk-Vene suuremat lähedust Königsbergile tasandati soodustatud eratariifidega. Raudteede riigistamine lõpetas selle võistluse, andes Musta mere sadamaile loomuliku ülekaalu, eriti Odessale. Kuid Saksa Läänemere sadamaid soodustas ka Vene-Saksa kaubaleping 1894. a., mille järgi Vene loobus oma sadamate soodustamisest tariifidega, mis tõstis Saksa sadamate külgetõmbejõudu. 1890-ndatest aastatest peale oli Vene poliitika Läänemere sadamate suhtes Peterburi sadama soodustamine, mis avaldus peamiselt kavakindlas Peterburi siselaevasõiduteede arendamises (Maria kanal). Peterburile oli suureks kasuks ka merikanali väljaehitamine, Tallinnale aga oli see teatavas mõttes kahjuks. Tänu soodsamatele jääoludele omas Tallinn teatavat tähtsust importdis Peterburisse ja Moskva piirkonda, osaliselt ka Põhja- ja Kesk-Vene väljaveos. Seepärast tähendas Peterburi soodustamine kaudselt Tallinna kahjustamist. Kagu poole Tallinn aga kuigi kaugele

oma tegevusala laiendada ei saanud, sest Valga—Pihkva liiniga polnud Tallinn nii soodsalt seotud kui Riia. Tallinna tõelisemaks tagamaaks oli vaid Põhja-Eesti ja ainult osasid Lõuna-Eestis. Seetõttu mängis Tallinn Vene transiidis väiksemat osa kui mitmed Vene ja Saksa Läänemere sadamad.

Tallinna sisse- ja väljavedu hakkas uuesti tõusma alates 1896. aastast. Sissevedu arenes tõusvas joones (kaasa arvamata ajavahemik 1901—1905), ent väljavedu langes peatselt jällegi. Üldiselt ei pidanud Tallinna sisse- ja väljaveokaubandus sammu Vene väliskaubanduse tõusuga.

P ä r n u, mille kaubandus veel 1860-ndatel aastatel ületas üsna tunduvalt Tallinna oma, püsis võrdsena Tallinna kõrval väljaveos veel 1871—1875, siis aga sammus Tallinn Pärnust tublisti ette. Kuna Pärnu jäi keskuseks Lõuna-Eesti ja osalt Põhja-Läti sisse- ja väljaveokaubanduses, hakkas Tallinn nüüd teenima ka Vene transiiti — peamiselt väljaveo näol —, kuid sisseveoski endisest hoopis suuremal määral. Pärnu väljavedu seisis oma kõrgpunktil a-il 1876—1880 ja hakkas siis langema. Pärnule tegi suurt konkurentsi Riia — tänu arenevale raudteevõrgule. Riia sisse- ja väljaveo kaupade väärtuse kogusumma oli 1866—70 45 milj. rubla, 1913. a. aga juba 409 milj. rubla. Osalt mõjustas Pärnu tähtsuse langust ka lina tootmise vähenemine linahindade languse tõttu. Hiljemini mõjus muidugi kahjustavalt Pärnu väljaveole põllumajandusliku tootmise osaline ümberorienteerumine, kui mõisades hakati tootma karjasaadusi ja nad läksid kohalikesse linnadesse, üsna suurel viisil aga Peterburi turule. 1913. a. moodustas Pärnu väljaveost lõviosa (60%) puu. Sissevedu osutas küll pidevalt tõusutendentsi, alates 1896. aastast, eriti aga vaadeldava ajavahemiku lõpul.

Pärnu saatust jagas enam-vähem ka N a r v a. Vahe seisis peamiselt selles, et sajandi keskpaigast peale Narva sissevedu tõusis väljaveost hoopis kõrgemaks, kuna see varemini oli olnud vastupidi. 1870. a. oli Narva sissevedu 3 756 896 rbl., väljavedu 1 438 433 rbl., 1885. a. 1 201 749 resp. 487 132; 1891. a. 5 734 238 resp. 643 349 ja 1895. a. novembrikuuni 5 799 270 resp. 818 415 rbl.

Läänemere sadamate sisse- ja väljaveokaubanduse läbikäik oli küll summa suuruselt tõusnud, kuid Läänemere osatähtsus Vene kaubanduses läks ka kõnesoleval ajajärgul endisest hoopis tagasi.

Vene sisseveokaupu tuli Läänemere kaudu 1802. a. väärtuselt 63,3%, 1851. a. 72,00%, 1880. a. 37,54% ja 1913. a. 35,97%. Samuti oli alanemas

Läänemere osatähtsus Vene väljaveos, kuna teiste merede, Musta, Valge mere jne., samuti ka maapiiride oma tõusis. 1802. a. teostus tolleaegse maatranspordi raskuse (puudusid raudteed) ja Musta mere osatähtsuse väiksuse tõttu Vene kogu väljaveost Läänemere kaudu väärtuselt 74,1%, Valge mere kaudu aga ainult 7,6%, Euroopa maapiiri kaudu 8,4%, Musta ja Aasovi mere kaudu 4,7%, Soome kaudu 0,2% ja muude piiride kaudu 5,0%; 1851. a. oli Läänemere osa aga veel 59,0%, 1881. a. 38,46%, ja enne maailmasõda ainult umb. 30%. Just enne maailmasõda tõusis Läänemere endise võistleja, Valge mere tähtsus. Läänemere osatähtsuse langusele mõjus kaasa see, et Vene väljaveo peaartikkel vili graviteerus tootmise läheduse tõttu Odessasse ja puu Arhangelskisse. Siiski oli puul üsna tähtis osa Riia ja Peterburi väljaveos. Teraviljast läks Läänemere kaudu 1913. a. ainult 11,8%, Musta mere kaudu aga 82,2%. Läänemere väljaveo-artiklitest oli puude osa 1913. a. hulgalt 60,9%, linu läks Läänemere kaudu välja u. 71%.

Puumaterjali väljaveos oli suurim tähtsus Peterburil ja Riial. Viimane jäi aga 1913. a. puude väljaveo hulgalt Arhangelskist taha, mis seletatav metsade asendiga ja transporditingimustega. Läänemere sadamail oli tähtsus munade väljaveos, samuti lina, või (Peterburi, Vindavi), nahkade ja karusnahkade väljaveos (Riia, Liibavi). Linaseemne, nagu kanepigi väljaveos aga kahanes tublisti Läänemere osatähtsus, kuna vene kanepile pealegi olid tulnud võistlejaiks ookeanitagused kiudained.

Tallinna ja ta eelsadama Paldiski väljavedu koosnes 1913. a. viljast (60,3%), siis linast, rukkijahust (10,3% — viimane viidi Soome). Ülejäänud 12% koosnes esijoones linaseemnest ja asbestist. Kõige tugevamad kaubanduslikud suhted olid Tallinnal Inglismaaga, kuhu läks 42% väljaveost (Riial 38,8%). Teiste sadamate — ka Narva — tähtsus oli üsna väike.

Läänemere sadamaist väljaveetavatest ainetest oli osa pärit Läänemeremaist. Näit. rukis, oder, mis väljaveos ei esinenud tugevasti, olid osalt pärit Liivi- ja Kuramaalt, kaer aga ainult väiksemal mõõdul Baltikumist. Vili tuli peamiselt Volga ja Kesk-Vene piirkondadest. Osa puust tuli Liivi- ja Kuramaalt, enamik aga Vene alalt ja läks välja peamiselt Läti sadamate kaudu. Lina toodeti palju Liivi- ja Kuramaal, kuid Balti sadamaisse tuli ka transiidina palju vene lina. Nahku saadi osalt siit, osalt aga Vene alalt.

Läänemere kaudu *sisseveos* oli Peterburi ja Riia osa väärtuselt 71%. Võrdlemisi suur osatähtsus oli veel Tallinnal, tänu puuvilla sisseveole. Teiste sadamate, nagu Pärnu jt. osatähtsus oli üsna väike. Riia osatähtsus Vene sisseveos oli tõusmas peamiselt Riia tööstuse arengu tõttu, eriti 1905. aastast peale. Peterburi tähtsus oli veidi vähenemas, eriti aga Tallinna oma, mis enne seda oli vahete-vahel olnud Riia omast tugevamgi. Tallinna sisseveost moodustas 1913 u. $^2/_3$ toorpuuvill. Muu osa sisseveost koosnes peamiselt toorkummist, kivisöest ja masinatest. Pärnu ja Narva osa sisseveos oli väike. Vene tähtsa sisseveomaana esines Saksamaa, kuid tuleb märkida, et Saksa kaudu sisseveetavatest kaupadest oli palju mitte Saksa algupäraga, nagu puuvill, vill, siid, kohv jne., kuid selle eest tuli aga Saksa kaupu sisse Belgia, Hollandi ja Taani sadamate kaudu.

Haridusministeeriumi kogudest.

Pulmaandide n. XIX saj. alguses.

Vasemal noormees pulmaandide vakaga. Pulmaal torupillimängija. Pilt Loode-Eestist F. v. Ü. gnašš-joon, järgi.

Läänemere osatähtsus Vene väljaveos, kuna teiste merede, Musta, Valge mere jne., samuti ka maapiiride oma tõusis. 1802. a. teostus tolleaegse maatranspordi raskuse (puudusid raudteed) ja Musta mere osatähtsuse väiksuse tõttu Vene kogu väljaveost Läänemere kaudu väärtuselt 74,1%, Valge mere kaudu aga ainult 7,6%, Euroopa maapiiri kaudu 8,4%, Musta ja Aasovi mere kaudu 4,7%, Soome kaudu 0,2% ja muude piiride kaudu 5,0%; 1851. a. oli Läänemere osa aga veel 59,0%, 1881. a. 38,46%, ja enne maailmasõda ainult umb. 30%. Just enne maailmasõda tõusis Läänemere endise võistleja, Valge mere tähtsus. Läänemere osatähtsuse langusele mõjus kaasa see, et Vene väljaveo peaartikkel vili graviteerus tootmise läheduse tõttu Odessasse ja puu Arhangelskisse. Siiski oli puul üsna tähtis osa Riia ja Peterburi väljaveos. Teraviljast läks Läänemere kaudu 1913. a. ainult 11,8%, Musta mere kaudu aga 82,2%. Läänemere väljaveoartiklitest oli puude osa 1913. a. hulgalt 60,9%, linu läks Läänemere kaudu välja u. 71%.

Puumaterjali väljaveos oli suurim tähtsus Peterburil ja Riial. Viimane jäi aga 1913. a. puude väljaveo hulgalt Arhangelskist taha, mis seletatav metsade asendiga ja transporditingimustega. Läänemere sadamail oli tähtsus munade väljaveos, samuti lina, või (Peterburi, Vindavi), nahkade ja karusnahkade väljaveos (Riia, Liibavi). Linaseemne, nagu kanepigi väljaveos aga kahanes tublisti Läänemere osatähtsus, kuna vene kanepile pealegi olid tulnud võistlejaiks ookeanitagused kiudained.

Tallinna ja ta eelsadama Paldiski väljavedu koosnes 1913. a. viljast (60,3%), siis linast, rukkijahust (10,3% — viimane viidi Soome). Ülejäänud 12% koosnes esijoones linaseemnest ja asbestist. Kõige tugevamad kaubanduslikud suhted olid Tallinnal Inglismaaga, kuhu läks 42% väljaveost (Riial 38,8%). Teiste sadamate — ka Narva — tähtsus oli üsna väike.

Läänemere sadamaist väljaveetavatest ainetest oli osa pärit Läänemeremaist. Näit. rukis, oder, mis väljaveos ei esinenud tugevasti, olid osalt pärit Liivi- ja Kuramaalt, kaer aga ainult väiksemal mõõdul Baltikumist. Vili tuli peamiselt Volga ja Kesk-Vene piirkondadest. Osa puust tuli Liivi- ja Kuramaalt, enamik aga Vene alalt ja läks välja peamiselt Läti sadamate kaudu. Lina toodeti palju Liivi- ja Kuramaal, kuid Balti sadamaisse tuli ka transiidina palju vene lina. Nahku saadi osalt siit, osalt aga Vene alalt.

Läänemere kaudu s i s s e v e o s oli Peterburi ja Riia osa väärtuselt 71%. Võrdlemisi suur osatähtsus oli veel Tallinnal, tänu puuvilla sisseveole. Teiste sadamate, nagu Pärnu jt. osatähtsus oli üsna väike. Riia osatähtsus Vene sisseveos oli tõusmas peamiselt Riia tööstuse arengu tõttu, eriti 1905. aastast peale. Peterburi tähtsus oli veidi vähenemas, eriti aga Tallinna oma, mis enne seda oli vahete-vahel olnud Riia omast tugevamgi. Tallinna sisseveost moodustas 1913 u. $^2/_3$ toorpuuvill. Muu osa sisseveost koosnes peamiselt toorkummist, kivisöest ja masinatest. Pärnu ja Narva osa sisseveos oli väike. Vene tähtsa sisseveomaana esines Saksamaa, kuid tuleb märkida, et Saksa kaudu sisseveetavatest kaupadest oli palju mitte Saksa algupäraga, nagu puuvill, vill, siid, kohv jne., kuid selle eest tuli aga Saksa kaupu sisse Belgia, Hollandi ja Taani sadamate kaudu.

Haridusministeeriumi kogudest.

Pulmatants u. XIX saj. alguses.

Vasemal noormees pulmaandide vakaga. Paremal torupillimängija. Pilt Loode-Eestist F. v. Ü. guašš-joon. järgi.

Läänemere sadamate väljavedu võrrelduna Vene üldväljaveoga (protsentides).

	Riia	Liibavi	Vindavi	Tallinn ja Paldiski	Pärnu	Peterburi	Osa Vene väljaveost
Vili	2,7	2,1	0,9	1,5	0,0	4,6	11,8
Lina ja takud	50,5	0,1	12,3	5,1	3,0	0,1	71,1
Linaseeme	17,2	14,2	2,6	4,8	1,1	9,9	49,8
Õlikoogid	6,2	7,2	0,7	0,2	0,3	12,2	26,8
Munad	37,4	0,7	0,4	0,0	—	16,1	54,6
Või	4,8	0,3	70,1	0,1	—	22,5	97,8
Nahad ja karusnahad	54,9	16,8	0,6	0,5	—	3,5	76,3
Sulgloomad jne.	77,9	0,0	10,5	0,0		0,5	88,9
Liha	25,3	34,8	5,5	0,1		2,6	68,3
Mineraalõli	10,1	2,8	—	1,0	—	6,5	20,4

Läänemere sadamate sissevedu võrrelduna Vene üldsisseveoga (protsentides).

	Riia	Tallinn ja Paldiski	Pärnu	Vindavi	Liibavi	Peterburi	Narva	Osa Vene sisseveost
Kivisüsi ja koks	15,9	5,5	1,9	1,1	6,0	38,6	—	69,0
Masinad ja masinaosad	14,9	3,6	—	7,4	4,7	8,6	—	39,2
Puuvill	6,5	19,2	—	—	0,5	20,8	3,2	50,2
Kunstväetised	22,3	3,6	—	—	15,9	—	3,2	50,2

Tähtsamate Läänemere sadamate osa kogu Vene kaubandusliikluses oli 1911—1913 järgmine:

	Sissevedu	Väljavedu
Peterburi	28%	11%
Riia	15%	8%
Vindavi	3%	2%
Liibavi	5%	2%
Tallinn, Pärnu	6%	2%
Königsberg, Meemel	9%	5%
Danzig	4%	3%

Vene Läänemere sisseveo peatarbijaiks olid Läänemeremaad ja Peterburi tööstuspiirkond. Nii jäid Läänemeremaile ja Peterburi piirkonda kivisüsi, enamik masinaid. Tallinna kaudu imporditud puuvillast jäi osa kohale ja Narva, osa läks aga edasi Venesse. Riiga imporditud puuvill jäi aga Riiga. Toorkummi jäi enamikult Baltikumi piirkonda. Ainult Tallinna imporditav vill viidi Peterburisse ja mujale siseriiki, heeringatest läks impordi enamik 1905. a-st peale Vene siseriiki; väetusaineid kasutati kohal, osalt ka Poolas. Kohale jäid ka imporditud raud ja teras, nagu ka nahad ja karusnahad. Tina saadeti Riiast üsna tublisti edasi, kohale jäid aga värv- ja parkimisained, nagu ka kemikaalid üldse ja koks.

Seega teenis Vene Läänemere import esijoones Läänemeremaid. Eriti oli see ilmne Pärnu ja Narva impordil, kuna Tallinna impordist läks palju Vene alale.

Üldiselt oli Vene Läänemere kaubalaevastik vähe arenenud, sest Vene omas parimat ja suurimat kaubalaevastikku Mustal merel. Läänemere kaubalaevastik oli nõrk nii arvult kui tonnaažilt (keskmine suurus 464,6 tonni) ja umbes $^1/_4$ Läänemere kaubalaevastiku aurikuist oli üle 30 aasta vanad. Vene Läänemere kaubalaevastikust (958) oli enamik purjekaid (737), kuuludes esijoones Eesti ranniku elanikkudele. Merimeestena etendasid suurt osa eestlased.

Loomulikult ei mänginud siis Vene kaubalaevastik Läänemere kaubanduslikus liiklemises suurt rolli. 1913. a. tuli Tallinna ja Paldiskisse Vene lipu all 84 laeva, Soome 78, Rootsi 65, Norra 49, Taani 73, Saksa 202, Hollandi 14, Briti 74, muid 15, kokku 654 laeva, Pärnu Vene lipu all 19, Rootsi 16, Norra 41, Taani 30, Saksa 47, Hollandi 8, Briti 29, kokku 190 laeva. Kõikides Eesti ja Läti sadamates oli esikohal Saksa lipp. Väikesadamais oli ülekaalus muidugi Vene lipp, kuid siin oli tegu kohalikkude laevadega. Laadungi suhtes olid parimas seisukorras Briti laevad, tulles kivisöe, koksiga jne., minnes tagasi puu- jne. laadungiga. Saksa laevu väljus aga palju tühjalt. Läänemere kaugliiklemiseliinide Inglise laevad olid peaaegu kõik ühe kompanii, ja nimelt Wilson Th. Sons Comp. käes.

Laevandus.

XIX saj. keskpaigast alates sai suurt hoogu eestlaste kaubalaevanduse areng. Selle eeldusiks olid liiklemisvabadus, teoorjuse kadumine, linnade ja kaubavahetuse kasvamine jne. Võõra võimu ajal oli eestlaste igivana tung merele mitmeti pidurdatud. Järk-järgult kaotades poliitilist ja sotsiaalset iseseisvust olid ranniku eestlased sunnitud piirduma vaid ranniku lähisliiklemisega. Mõisavõim pidas siin-seal koguni hädaohtlikuks meripaatide kuulumist eestlastele, et nad ei kargaks ära. Seda esineski ja saarlased, hiidlased jne. põgenesid sageli üle mere nn. varudega paatidega. Eesti merenduse uus arengufaas võis seepärast alata alles eestlaste vabanedes pärisorjusest ja teoorjusest.

Olukordade kokkusattuvuse tõttu kujunes kaubalaevandust soodustavaks teguriks tähtsal määral ka Krimmi sõda (1854—1856). Inglased blokeerisid siis Läänemerd ning meresadamaid ja selle tagajärjel tekkis suuri raskusi vältimatu tarbeaine — soola — hankimises. Nüüd tuli etendada suurt osa meie ranniku purjekail, kes oma väiksuse tõttu võisid tähelepandamatult hiilida läbi blokeerivast Inglise laevastikust. Sageli langesid seejuures rannasõidupurjekad inglastele ohvriks, kuid õnnestumise korral andis üksainus selline reis suurt teenistust.

Loode-Eesti ranniku merimehi XIX saj. keskel.

Pildil kujutatud purjekameeskond tabati Inglise laevastiku poolt Krimmi sõja ajal, kui inglased blokeerisid Läänemere sadamaid. Mehed püüdnud Rootsist salaja kaupa tuua. Hiljemini saanud nad jälle vabaks. Käesolev pilt olevat meestest joonistatud Rootsis. Jäljendid sellest on säilinud asjaosaliste laevameeste järglaste perekondades.

Eestlaste kaubalaevandus hakkas jõudsamalt arenema kõigepealt Pärnumaa rannikul, peakeskustega Häädemeestel ja Heinastes. Veeti põletuspuid ja kive Riiga, millele lisandus kipsi vedu Riiast Peterburisse. Teenistus oli üldiselt hea.

Laevade ehitamiseks võidi kasutada laialdasi Laiksaare männimetsi. Laevade ehitusmeistritena ja töölistena kasutati saarlasi. Alul puudus vastav haridus ja liigeldi omatud kogemuste najal. Kui merel vahel orientatsioon puudus, läheneti rannikule, et jõuda selgusele asukoha suhtes. Riiast Peterburisse suunduvad kipsilaevad liikusid mitmekesi koos, peatudes kindlates puhkepaikades.

Laevanduse arendamise seisukohast sai suure tähtsuse 23. nov. 1864 asutatud Heinaste merimeestekool, mille avamisel on teeneid Läti rahvuslikul tegelasel Kristjan Valdemarsil. Õpetajana omas head nime Tallinna laevakapten K. Dahl. Kool tekkis eraalgatusel, kuid 1868. a. hakkas Dahl saama palka riigi poolt. Õppekeeleks koolis oli eesti ja läti keel. See kõik andis üldse suurt hoogu meren-

duse arendamisele Läänemere ääres. Siit tõusis terve rida eesti kapteneid (Martinsonid, Kleinid, Grantid, Marksonid ja teised).

1861. a. ehitas siin Gustav Martinson 140 netoregistertonni suuruse laeva „Julie", millele järgnes rida teisi — 1866. a. ka „Juliane Pauline", tookordne suurim laev Baltimaal. Esimesena läks siit üle Atlandi 1868. a. Jüri Veide „Georgi"-nimeline laev rootsi kapteni Olsoni juhatusel; kuid juba hakkasid ka eesti kaptenid sooritama reise ookeani taha, transportides kaupu Euroopa ja Põhja- ja Lõuna-Ameerika sadamate vahel ning viibides reisudel aastate kaupa.

Häädemeeste merisõitjad teotsesid edukalt XIX saj. lõpupoolel Muurmani rannikul, vedades sealt välja tursakala.

Liivi lahe laevandusest oli siis hoopis tahajäänum Eesti p õ h j a r a n n i k. Siin oli innukaks laevanduse harrastajaks Nehatu kooliõpetaja Gustav Eslon, kes püüdis nagu Jakobsongi arendada Eesti laevandust ühistegelisel alusel. Kutsutigi ellu laevaselts „Linda", kuid juhtimine oli nõrk ning osalt ka lohakas ja selts lõpetas tegevuse fiaskoga.

Aktsiaselts „Linda" asutati Esloni eestvõttel 1879. a. (põhikiri kinnitati 1881. a.). Laevanduse arendamiseks osteti kaks purjekat („Linda Morgenroden" ja „Aleksander Linda"). 1883. a. oli liikmete arv 1000 ja aktsiakapital üle 200 000 rbl. Selts lõpetas tegevuse 1893. a.

Käsmus soetati väikesi rannasõidulaevu 1870-ndatel aastatel, mida kasutati põletuspuude veoks rannikult Tallinna. 1890-ndail aastail ehitatakse juba ka ookeanisõidu purjekaid ja 1899. a. paiku algab Käsmu laevanduses elavnemine ja jõukus tõuseb siin. Merenduse arendamiseks mõjus siin eriti kaasa ka 1884. a. asutatud merikool.

Vihula rannikul arendas 2-mastiste purjekate ehitamist 1880-ndates aastates alanud kartulivedu Soome ja Peterburisse. Jõukuse kasvades hakati ehitama ka suuremaid laevu.

Krimmi sõja paiku ehitati ka Narvas ühe- ja kahemastiseid rannasõidulaevu kaubaveoks ümbruskonnas. Peale sõda Narva-Jõesuus ehitatud purjekaid kasutati osalt ranniku kaubaveoks, osalt kaugreisudekski. Ka Narva sai endale 1876. a. merekooli.

Varasemat hoogustumist, kui põhjarannikul, osutab laevandus S a a r e m a a l. Saarlased vedasid Krimmi sõja ajal soola, peale sõda aga rannapurjekatega mitmesugust kaupa Riia ja hiljemini Tallinna ning Peterburi vahel, peaasjalikult põletuspuid, soola, rauda jne. Saaremaal on merenduse arendamisel muidugi tähtis koht Kuressaare merikoolil, mis alustas tegevust 1. nov. 1891. Õpetus toimus alul eesti keeles ja 1901. aastast vene keeles. 1915. a. evakueeriti kool Venemaale.

H i i u m a a merendus ei oma muidugi niisama suurt tähtsust kui Saaremaa oma, kuid ka hiidlased olid vilunud ja julged merimehed;

Rehepeksmise viise.

Ülal rabamine, all kootidega peksmine. (J. Mark'i järgi.)

nemadki teostasid lahtiste merepaatidega Krimmi sõja ajal soola hankimise retki. Hiidlased olid, nagu saarlasedki, osavad ka salakauba vedamisel — Stokholmist toodi soola, Klaipedast piiritust ja Ojamaalt käiu. Hiidlaste esimesi kaugsõidulaevad „Kaiver" jt. olid ehitatud umbes läinud sajandi 70-ndate aastate ümber.

Heites üldpilku eesti purjelaevade ehitamisele näeme (Pasti järgi), et võrdlemisi hoogus purjekate ehitusperiood kestis (välja arvatud mõned erandaastad) 1871. aastast 1904. aastani, olles eriti suur 1871—1877, 1891—1893 ja 1897—1904. Siis aga jäi see vähem hoogsaks: veohinnad langesid, ehitustarbed ja töötasu tõusid. Rannikute läheduses tundus ka sobiva laevaehitusmetsa vähenemist. Välismaalt ostmist takistas kõrge toll. Pasti järgi on 1861—1918 ehitatud üle saja netoreg.-tonni suurusi laevu 225, kokku 44 468 n.-reg.-tonni mahuga, neist Liivi lahe ääres 146 — 32 100 neto-reg.-tonniga, Saaremaal 47 — 7479 tonniga ja Soome lahe ääres 32 — 4879 tonniga. Seega kuulus siis lõviosa suurematest purjekatest Pärnu rannikule.

1861—1916 ehitatud purjelaevadest kuulus: Liivi lahe äärde (Pärnumaa) 72%, saartele 17%, Soome lahe äärde 11%.

Tol ajavahemikul ehitatud purjelaevade väärtus ulatub u. 6 miljonile rublale.

Laevaehitusmeistreiks ja töölisteks olid esijoones saarlased, kelle ehitatud on ka Pärnu ranniku laevad ja suur osa lätlaste laevu Vindavis ja Liibavis. Eestis ehitatud laevad olid väga tugevad ja praktiliselt konstrueeritud. Kaugsõidulaevad ehitati peaaegu kõik prantsuse või saksa klassiseltside nõuete kohaselt ja nad omasid vastavaid tunnistusi.

Uut etappi eestlaste kaubalaevanduse arenguloos märgitses aurikute omandamine. Esimene aurik omandati Pärnus (1860. a.). 1870. a. ostnud Adam Veide Peterburist auriku ja 1885. a. „Uniti"-nimelise pisikese ratasauriku. 1890. a. omandasid paar aurikut ka saarlased ja hiidlased. Esimese kaugsõiduauriku „Tatjana" (1174 br.-reg.-tonni) ostsid Pärnu mehed (A. Klein, A. Martinson ja Dicks). 1911. a. oli eestlastel 11 aurikut.

Aurikute muretsemisel sammus alul esirinnas Pärnu ja esikohta omas suurärimees metsaeksportöör Juhan Linde (1876—1915). Linde oli enne maailmasõda suurima tonnaažiga Eesti aurulaevade omanik, omades kokku üle 11 000 tonni.

Tallinnas asutati eestlaste poolt (J. Pitka jt.) 1911. a. Tallinna Laevaühisus, mis seadis enda ülesandeks arendada Eesti ranniku liinilaevandust ja üle minna purjekatelt aurikuile. Ettevõte alustas üsna hoogsat teotsemist, kuid siis puhkes maailmasõda, mis tõi kaasa hoopis uue konjunktuuri. Rekvireerimise hädaohu kartuses müüdi laevad, peale ühe, Soome.

Eesti laevanduse ajalooga on seotud ka Vene-Balti Päästeselts. Laevaliiklemisele oli Läänemeres ka hädaohtusid. Eriti hädaohtlikeks kohtadeks olid Saaremaa rannikul Vilsandi madalik ja samalaadne Hiiumaa ees. Alul sooritasid randunud laevade ja varanduste päästmist siin välismaa päästeseltsid. 1887. a. aga asutasid mõned mõisnikud ning Tallinna suurkaupmehed 250 000-rublase põhikapitaliga Vene Balti Päästeseltsi (kinnitati 1888). See selts tõrjus peagi välismaa päästelaevad välja. Selts omas 1913./14. a. 12 päästeaurikut.

Eesti kaubalaevandus oli XIX sajandi keskelt peale teinud üsna huvitava arenemisastme. Purjelaevanduse arengus väärivad esijoones tähelepanu Pärnumaa rannik, Pärnu, Tallinn ja muidugi ka Saaremaa. Aurulaevanduse arendamise raskuspunkt tuleb paigutada just maailmasõjaeelsesse ajastusse.

Tänu kogemustele ja merikoolidele oli Eestis tubli laevanduse juhtkond. Eesti laevajuhte leidus mitte üksnes Läänemerel, vaid kõikidel Vene riigi merede kaubalaevastikkudes. Juhtkonna arendamisel olid suureks abiks merikoolid. 1911—1912 õppis Vene riigi merikoolides 167 eestlast (13,3% kõigist vene merikoolide õpilastest). Lätlase Kristjan Valdemarsi kogutud andmeil leidus Eesti rannikul 66 000 merimeheks kõlblikku meest, Lätis ainult 21 000. Tung merele oli suur saartel ja mandri rannikul ja palju eestlasi teenis vene kui ka välismaa laevadel. Eesti laevandusele kasuks oli eestlaste suur töötahe ja -võime, produktsioonitugevus, lihtsus ja vähenõudlikkus. See oligi põhjuseks, et eestlased purjelaevanduse arendamisel võitsid sakslased. Nad võisid pealegi hoopis odavamalt ehitada laevu rannikul, kus materjal lähemal ja odavam kui sakslastel linnades. Üldiselt on aga meie laevanduse hoogus areng XIX saj. teisel poolel tänu võlgu eeskätt rea tahtejõuliste üksikisikute algatusvõimele ja energiale.

Ka seisak ja tagurpidiminek ei jäänud tulemata: maailmasõda pidurdas Eesti hoogsa merenduse arengu, hävitas enamiku ehitatud ja ostetud laevadest. Sõda katkestas eriti kaugliiklemise ja purjekad olid peale mõne väikese erandi sunnitud jääma sadamaisse mädanema; mitmete laevade ehitus oli ja jäigi pooleli. Pealegi hävitas palju purjelaevu Vene valitsus, laadides neile kive jne., uputades laevasõiduteedele ja väinadesse, et ära lõigata Saksa sõjalaevadele ligipääsu rannikule. Nii kaotasid kihnulased kõik oma laevad, arvult umb. 60, nagu ka sõrvelased. Väikelaevaomanikud kaotasid oma teenistuse ja sattusid raskesse seisukorda. Võrdlemisi parem oli alul kaugsõidulaevade seisukord, mis olid jäänud sõja puhkedes võõrastesse vetesse. Suur osa neistki lasti aga sõja ajal põhja.

Tööstus.

Juba XVIII sajandil tekkisid meie linnades, eriti Tallinnas, mõningad käitised, mis oma tootmisviisilt erinesid tavalistest käsitööliste ettevõtetest. Tallinnas leidus sajandi lõpul mingisugune kalevimanufaktuurgi. Tootmise ilmelt uusi ettevõtteid leidus ka Põltsamaa piirkonnas, kus arenes klaasitööstus, kuid XVIII sajandi vanimaks ja suurimaks ettevõtteks eesti alal kujunes Räpina paberivabrik. Põltsamaa kui ka Räpina käitised nõudsid suurema kapitali paigutamist ja erilist oskuslikku tööliskonda, mida tuli võõrsilt sisse tuua.

Üldiselt jäid aga XVIII sajandi tööstusettevõtted siiski võrdlemisi tagasihoidlikkudeks ja vabrikutööstus hakkas tõeliselt jalgu alla võtma alles XIX sajandil, kuid siis moodustus ka sellele vastavalt uus töövorm, vabrikutöö.

Suurtööstuse arengus kuulub meil, nagu nii mitmel teiselgi maal, esikoht tekstiiltööstusele. Esirinnas sammus siin villa ümbertöötamine, sellele järgnesid lina ja puuvill.

Esimesi tugevamaid samme tegi villa tekstiiltööstus Udriku mõisas krahv Rehbinderi poolt 1818. a. asutatud kalevitehase näol, millele järgnes 1820. a. Narvas asutatud Momma kalevivabrik. Nende vabrikute kujunemisega ei loodud siiski veel jõulist alust tööstusrevolutsiooni läbimurdmiseks. Esimeseks tõeliseks ja püsivamaks tekstiiltööstuse ettevõtteks sai Constantin Ungern-Sternbergi poolt 1828. a. rajatud Hiiu-Kärdla kalevivabrik, millele järgnes mõni aasta hiljemini Johan Wöhrmanni poolt asutatud Sindi kalevivabrik. 1857. a. lisandus sellele Voltveti kalevivabrik. Vahepeal reorganiseerus ja sai sel teel uut elujõudu ka Narva kalevivabrik. Reorganisaatoriks oli Aleksander Stieglitz (aastast 1845). Tartus oli suurimaks tööstuseks sellel alal 1837. a. asutatud Schrammi vabrik.

Seega oligi XIX saj. esimesel poolel ja keskel kujunenud meie tähtsamate kalevivabrikute võrk. Sellel ajal on need vabrikud saanud oma olulise põhiilme. 1851. a. lisandus Narva kalevivabrikule Stieglitzi poolt asutatud Narva linavabrik. 1850-ndate aastate lõpul tekkis Narvas vene töösturi Knoopi eestvõttel uus suurtehas, seekord puuvilla tekstiili alal — nimelt Kreenholmi manufaktuur, mille asutamiseks kasutati nii Vene oma (Moskva ja Peterburi kaupmeeste) kui ka välismaa kapitali.

1881. a. töötas Narva Kreenholmi puuvillaketruse vabrikus 2530 töölist, sama manufaktuuri kudumisvabrikus 1658, 1885. a. Narva linavabrikus 1300 ja Narva kalevivabrikus 1000 töölist. Seega siis 1880-ndatel aastatel oli Narvas üle 6000 tekstiiltöölise. Üldse töötas tollal Eesti tekstiiltehastes umbes 8000 töölist. Maailmasõjale vahetult eelnevaks ajastuks oli see arv kujunenud

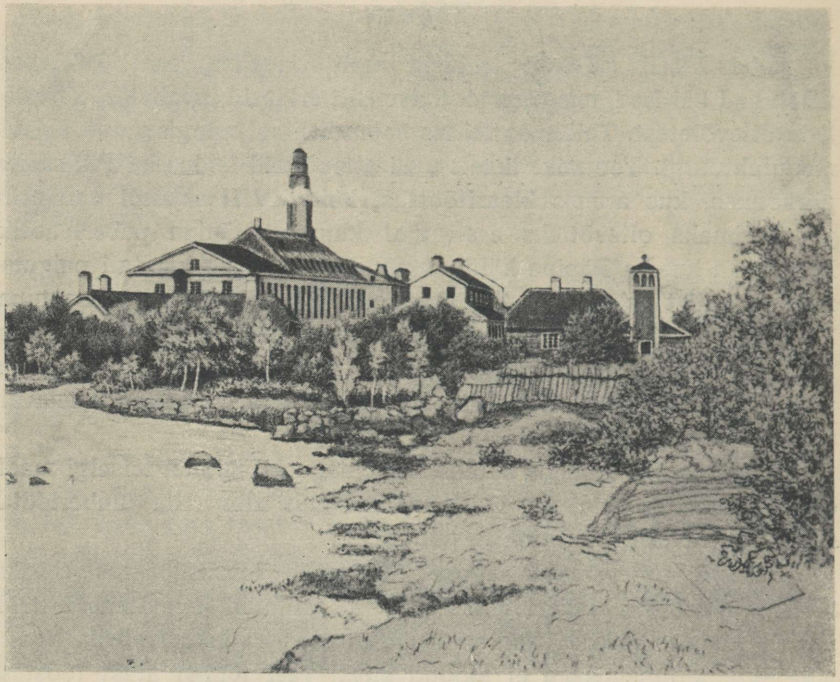

Hiiu-Kärdla kalevivabrik XIX saj. keskel. W. S. Stavenhageni järgi.

hoopis suuremaks. Üksi Kreenholmi manufaktuuris töötas 1913. a. 11 000 töölist, kalevivabrikus 1000 ja linavabrikus 2000, Tallinnas Balti puuvilla ketruse ja kudumise vabrikus 2000, Sindi kalevivabrikus 1100, Hiiu-Kärdlas u. 600 töölist.

1880-ndatel aastatel olid arenemas ka puu- ja rauatööstus — viimane siiski siis veel kohaliku turu nõuete seisukohalt. Puutööstuse alal arenes suurettevõtteks 1887. a. asutatud A. M. Lutheri vabrik, omades enne maailmasõda põhikapitali 3 milj. rubla ja töötades 2000 töölisega. Vene aja lõpul sai suure tähtsuse ka puumassi töötlemine tselluloosiks ja paberiks.

Suurimaks tselluloosivabrikuks kujunes 1900. aastal Pärnus asutatud Waldhofi vabrik, kuid silmapaistvaid tehaseid tuli ka mujal, nagu Tallinnas Põhja paberi- ja puupapivabrik, kus töötas 1913/14 1000 töölist, tootes 920 000 puuda paberit ja 680 000 puuda tselluloosi, E. J. Johansoni (asut. 1887) paberivabrik, mis 1913/14 töötas 325 töölisega, tootes paberit 400 000 puuda, Kohila tehas (asut. 1900) töötas 1913/14 180 töölisega, tootes paberit 400 000 puuda, ja Türi vabrik, kus töötas 1913/14 325 töölist, tootes paberit 375 000 puuda. Vanematest paberivabrikutest töötas Räpina 1913/14 100 töölisega, tootes paberit, pappi jne. 60 000 puuda.

Metallitööstuse peakeskuseks kujunes Tallinn.

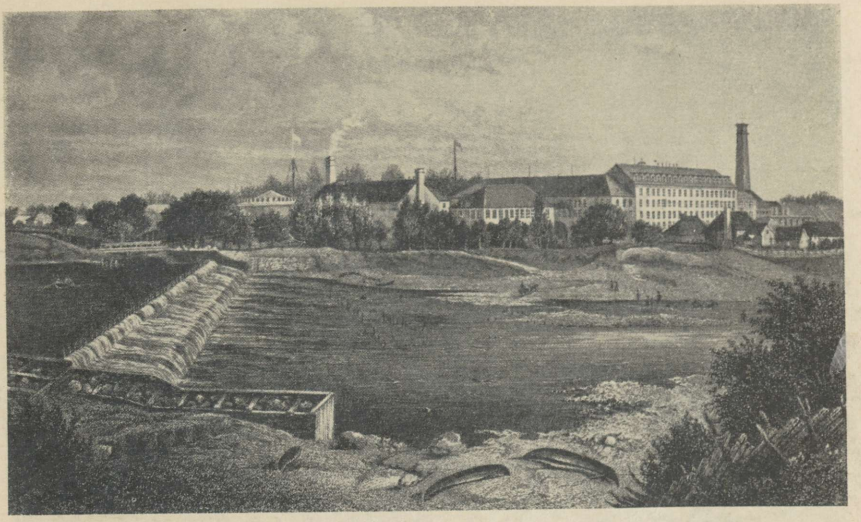

Sindi kalevivabrik XIX saj. keskel. W. S. Stavenhageni järgi.

Siin teotses Friedrich Wiegandti poolt 1859. a. asutatud metallivabrik, samuti Franz Krulli poolt 1865. a. asutatud tehas. Kuid suurimaks metallitehaseks arenes Tallinnas aktsiaselts „Dvigateli" poolt Lasnamäele asutatud vabrik, mis alustas tegevust 1899. a., valmistades vedureid ja vaguneid Siberi ja teiste teede jaoks. Peamiseks turuks oli Vene. Tööliste arv 1901. a. oli 2380 ja 1913. a. 1640. Teiste linnade — Narva (Zinovjev), Tartu (Faure, Lellep jne.) ja Pärnu (Sebulke) — tehased ei omandanud loomulikult mitte nii suurt tähtsust nagu Tallinna metallitehased ei tööliste arvult ega ka toodangult. Nad töötasid peamiselt kohaliku turu jaoks.

Raudteetehastest väärivad tähelepanu Tallinna raudteetehased (asutatud 1870), kus enne maailmasõda töötas üle 1600 töölise, Valga veoosakonna töökojad (asut. 1890), kus töölisi oli 300 ümber, ja Mõisaküla tehased (asut. 1900), töölisi 200—250.

Elektrimasinate tootmise kohaks kujunes jällegi Tallinn, kus hakkas töötama 1899. a. Tallinna suurkaupmeeste, eesotsas Christian ja Carlos Lutheri poolt 1 milj. põhikapitaliga asutatud a./s. „Volta" vabrik, mis alul kannatas halbade konjunktuuride all, kuid seisis juba oma ülesande kõrgusel 1908—1914. Maailmasõja ajal töötas siin 1500 töölist ja ametnikku. „Volta" vabrik polnud mitte mingisugune välismaa vabrikute filiaal või sõsarettevõte, nagu olid seda mitmed teised Vene sama ala tehased.

Üsna suur keemiatööstus kujunes Tallinnas Richard Mayeri tehase näol, omades 1913/14 põhikapitalina 1 200 000 rbl., töötades peamiselt Vene turu jaoks. Tähelepanu väärib ka 1883. a. Tartus asutatud pärmivabrik.

1880-ndates aastates oli tuletikutööstus veel nõrk. Enne maailmasõda leidus Tallinnas Julius Trummi tikutehas (asutatud 1863. a.). „Phönixi"-nimelise tikutehase asutas Viljandisse 1893. a. Eduard Pohl ja Pärnus alustas 1912. a. tegevust O. Eiche tikuvabrik. Tikutööstus kasutas ka palju

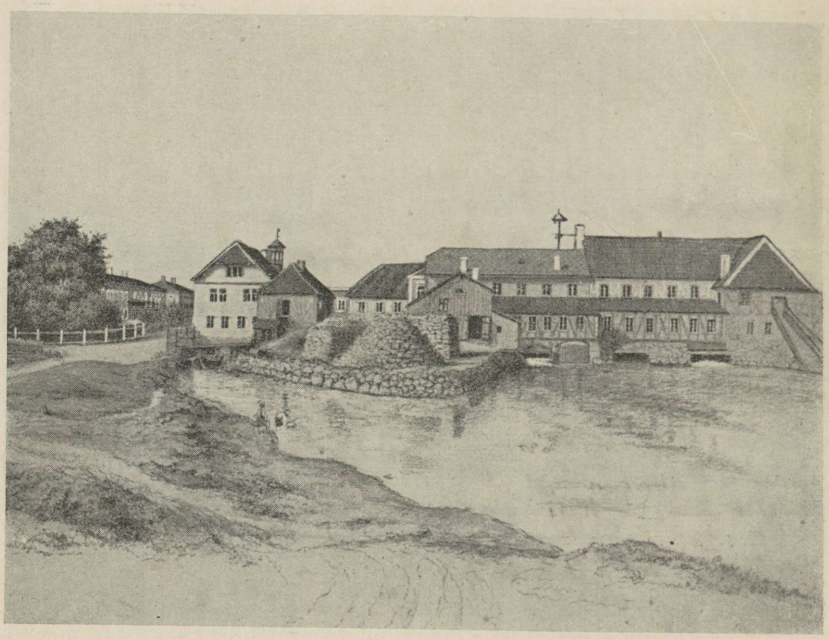

Meleski klaasivabrik XIX saj. keskel. W. S. Stavenhageni järgi.

Venest sisseveetavaist haavapuist ja tikutööstuse aastatoodang ulatus enne maailmasõda u. 66 milj. toosile.

Võrdlemisi vara hakkas arenema ka tsemenditööstus. Kundas asutas tsementitehase Viktor Lieven juba 1870. a. Enne maailmasõda omas tehas põhikapitali 2 500 000 rbl., töölisi oli siis 800. Aseri tehase asutas parun O. Schilling aktsiaseltsina 1899. a. 1 500 000 rbl. suuruse põhikapitaliga. Enne maailmasõda tõusis see 7 milj. rublale. Töölisi oli üldse tsementitööstuses tegevuses 1913/14 1312 ja kogu toodangu väärtus oli aastas 2 812 500 rbl. Võrreldes 1881. aastaga oli enne maailmasõda tsemendi produktsioon siis õige tugevasti tõusnud, kuna see 1881. a. Kundas ulatus ainult 343 000 rublale (300 töölist).

Vanadest tööstusharudest oli võrdlemisi vähem arenemisvõimeline klaasitööstus. 1829. aastal parun Hoeningen-Huene poolt asutatud Lelle-Eidapere klaasivabrikus oli 1881. a. ainult 33 töölist, ja 1913. a. 35 töölist, tootes aastas 1 000 000 pudelit. 1840. a. H. Rosenbergi poolt asutatud Vändra klaasivabrikus oli 1881. a. tööliste arv 57, 1913. aastal aga ainult 50, tootes aastas 25 000 puuda aknaklaasi. Tööliste arvult suurem oli aga 1829. a. parun Hoeningen-Huene poolt asutatud Järvakandi vabrik, kus 1913. a. töötas 70 töölist, tootes aastas 20 000 puuda aknaklaasi. Varemal ajal oli suuremaks klaasitööstuseks Võisiku Meleski peeglivabrik, kus 1845. a. töötas 405 töölist, kuid hiljem kahanes tööliste arv. 1881. a. leidus seal ainult 195 töölist ja toodangu väärtus ulatus 125 000 rublale. Enne maailmasõda tootis see vabrik 5000 puuda peegliklaasi aastas.

Rõika klaasivabrik XIX saj. keskel. W. S. Stavenhageni järgi.

Peamiselt kohaliku tooraine ümbertöötamise seisukohalt omasid tähtsust piiritusvabrikud. Tegelikult oli piirituse tootmine meie mõisade põllumajanduse kõrvalharu, kus töö harilikult kestis 6—7 kuud aastas sügisel ja talvel. Toorainena kasutati enne maailmasõda kartuleid, esijoones mõisade kui ka talude omi, kuid veeti sisse ka Venest maisi. Toodang turustati peamiselt Põhja-Venes, Peterburi, Pihkva, Arhangelski ja Novgorodi kubermangus ja ainult $^1/_{10}$ kogu toodangust, mis 1913/14 ulatus 346 000 000 kraadini, läks kohalikule turule. 1883. a. oli Eestimaal 157 tehast ja kogu toodang oli 193 228 618 kraadi, 1887. a. käitiste arv 161 ja toodang ulatus juba üle 200 miljoni kraadi, 1912 oli 197 käitist ja toodang 212 675 454 kraadi. Liivimaal oli 1860. a. 496 tehast ja toodeti üle 82 000 000 kraadi, 1878/1879 ainult 106 tehast ja toodeti üle 61 000 000 kraadi, sellest umbes 50 000 000 kraadi eesti alal.

Suurpõllumajanduse kõrvaltuluharuna oli tähtis ka õlletootmine. Õlletehaseid oli maal kui linnades. Tööjõu kasutamise mõttes ei etendanud siiski viina- kui ka õlletööstus silmapaistvat osa ja ei saa sellele omistada selles suhtes seda tähtsust, mis tekstiil-, metalli-, tsemendi-, puu-, paberi- ja tselluloositööstusele.

Suure murde Tallinna tööstuses tõi kaasa just enne maailmasõda ja maailmasõja ajal kujunevad laevatehased. Nn. Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehase asutamisele asuti Tallinna Koplis 1912. a., põhikapitaliga 10 milj. rubla, mida 1914. a. suurendati 15 miljonini. Siin võidi ehitada väga suure mahuga laevu. Lisaks

Riia linnaraamatukogu kogudest.

Tubakatehas Õisu mõisas Viljandimaal 1800. Asutatud eelmisel aastal. Valmistas tubakasaadusi Ameerika toortubakast. Joh. Chr. Brotze järgi.

tuli 1915. a. veel šrapnellide valmistamine. Tööliste arv ulatus 7500-ni. 1913. a. asutati 3 milj. põhikapitaliga laevaehitus-aktsiaselts „Peetri tehased", 1914. a. peale ehitati seal veealuseid paate, 1917. a. oli töölisi 1500. Laevaehitus- ja mehaanika-aktsiaselts „Boeckeri tehased" Tallinnas asutati 1913; siin võidi ehitada kuni 10 000-tonniseid laevu, tööliste arv oli kuni 3000. Riigi sadamatehastes Tallinnas oli töölisi sõja ajal kuni 1800. Peale selle oli väiksemaid tehaseid mujal, näit. Loksal.

1850—1917 oli tehasetööstus omandanud suure tähtsuse eesti ala majanduses. Tehaste, eriti suurtehaste tööliste arv oli üsna kõrgele tõusnud. Suurt tööliskonda omas eriti tekstiiltööstus, kus töötas enne maailmasõda umb. 18 000 töölist, neist kalevitööstuses 3200, linatööstuses Narvas 2000 ja puuvillatööstuses üle 13 000 töölise. Arvult järgnesid Tallinna laevatehased, kus tööliste arv paisus maailmasõja ajal väga suureks (14 000 töölist), järgnes puu-, tselluloosi- ja paberitööstus 6000 töölisega, veidi maha jäi metallitööstus, kuid üsna palju töölisi töötas veel elektrimasinate, aparaatide, tsemendi jne. tootmise alal. Teistel aladel oli tööliste arv väiksem. Mainitavad oleksid veel telliskivitehased, osalt linnades ja osalt maal. Suurim lubjatehas leidus Tamsalus. Toorlina ümbertöötamise tehastest oli üsna tähtis seisukoht Abja linavabrikul.

Tööstus sai üsna oluliseks teguriks meie linnade arengu edasiviimisel. Tööstusel baseerus tunduval määral eriti Narva. Kui Narvas leidus 1857. a. ühes alevikuga umbes 5000 elanikku, oli

EESTI RAHVA AJALUGU

11

J. LIBE, A. OINAS
H. SEPP, J. VASAR

K/Ü. „LOODUS“

A-8087

EESTI RAHVA AJALUGU

12

J. LIBE, A. OINAS
H. SEPP, J. VASAR

K/Ü. „LOODUS“

A-8087

EESTI RAHVA AJALUGU

13

A-8087

EESTI RAHVA AJALUGU

14

EELTELLIJAILE SOODUSTATUD HINNAD:

27 krooni terve teose eest (15 vihku) 27 krooni tasumisel kohe tellimise ärasaatmisel.

30 krooni vihkude kaupa, s. o. Kr. 2.— vihust, kusjuures vihu hind tuleb ette maksta.

Eespool-märgitud hinnad on arvatud brošeeritud vihkudelt.

Üksikmüügile EESTI RAHVA AJALOO vihud ei tule.

Peale terve teose ilmumist maksab EESTI RAHVA AJALUGU köidetuna:

poolnahkköites — 39 kr.
prantsuse köites — 40 kr. 50 s.
üleni nahkköites — 43 kr. 50 s.

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1935.

EELTELLIJAILE SOODUSTATUD HINNAD:

27 krooni terve teose eest (15 vihku) 27 krooni tasumisel kohe tellimise ärasaatmisel.

30 krooni vihkude kaupa, s. o. Kr. 2.— vihust, kusjuures vihu hind tuleb ette maksta.

Eespool-märgitud hinnad on arvatud brošeeritud vihkudelt.

Üksikmüügile EESTI RAHVA AJALOO vihud ei tule.

Peale terve teose ilmumist maksab EESTI RAHVA AJALUGU köidetuna:

poolnahkköites — 39 kr.
prantsuse köites — 40 kr. 50 s.
üleni nahkköites — 43 kr. 50 s.

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1935.

EELTELLIJAILE SOODUSTATUD HINNAD:

27 krooni terve teose eest (15 vihku) 27 krooni tasumisel kohe tellimise ärasaatmisel.

30 krooni vihkude kaupa, s. o. Kr. 2.— vihust, kusjuures vihu hind tuleb ette maksta.

Eespool-märgitud hinnad on arvatud brošeeritud vihkudelt.

Üksikmüügile EESTI RAHVA AJALOO vihud ei tule.

Peale terve teose ilmumist maksab EESTI RAHVA AJALUGU köidetuna:

poolnahkköites — 39 kr.
prantsuse köites — 40 kr. 50 s.
üleni nahkköites — 43 kr. 50 s.

K.-Ü. „LOODUS"

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1936.

EELTELLIJAILE SOODUSTATUD HINNAD:

27 krooni terve teose eest (15 vihku) 27 krooni tasumisel kohe tellimise ärasaatmisel.

30 krooni vihkude kaupa, s. o. Kr. 2.— vihust, kusjuures vihu hind tuleb ette maksta.

Eespool-märgitud hinnad on arvatud brošeeritud vihkudelt.

Üksikmüügile EESTI RAHVA AJALOO vihud ei tule.

Peale terve teose ilmumist maksab EESTI RAHVA AJALUGU köidetuna:

poolnahkköites — 39 kr.
prantsuse köites — 40 kr. 50 s.
üleni nahkköites — 43 kr. 50 s.

K.-Ü. „LOODUS"

K. Mattiesen trükikoda o.-ü., Tartu 1937.

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00867444 4